

КОМУНИКАЦИЈЕ МЕДИЈИ КУЛТУРА

ГОДИШЊАК
ФАКУЛТЕТА ЗА КУЛТУРУ И МЕДИЈЕ

КОМУНИКАЦИЈЕ, МЕДИЈИ, КУЛТУРА

**Годишњак
Факултета за културу и медије
Мегатренд универзитета у Београду**

Београд, 2015.

КОМУНИКАЦИЈЕ, МЕДИЈИ, КУЛТУРА • Број 7, година VII (2015)
Годишњак Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду

Издавач:

Мегатренд универзитет, Факултет за културу и медије, Београд, Гоце Делчева 8

За издавача:

Проф. др Драган Никодијевић, декан Факултета за културу и медије

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Мирко Милетић

Редакција:

Проф. др Зоран Аврамовић, Завод за унапређивање васпитања и образовања у Београду

Проф. др Милан Брдар, Институт друштвених наука у Београду

Проф. др Биљана Ратковић Његован, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Драган Ђаловић

Проф. др Виолета Цветковска

Проф. др Будимир Поточан

Проф. др Нада Торлак

Проф. др Љиљана Манић

Проф. др Наташа Симеуновић Бајић

Доц. др Зоран Арацки, Универзитет у Нишу

Доц. др Марко М. Ђорђевић, Универзитет у Крагујевцу

Доц. др Филип Шкиљан, Институт за миграције и народности у Загребу

Доц. др Звездан Вукановић, Универзитет Доња Горица у Подгорици

Доц. др Маја Радонић

Научни савеш:

Проф. др Слободан С. Пајовић, ректор Мегатренд универзитета, Београд

Проф. др Миливоје Павловић, проректор Мегатренд универзитета, Београд

Проф. др Ма Си Пу, члан Кинеске академије друштвених наука, Пекинг

Проф. др Валтер Маношек, Факултет друштвених наука, Универзитет у Бечу

Проф. др Пол Шоп, професор емеритус Вирџинија универзитета, САД

Проф. др Тетсуа Сахара, Универзитет Меџи, Токио

Др Андреј Шемјакин, Институт за славистику Руске академије наука, Москва

Проф. др Драган Никодијевић, декан Факултета за културу и медије,

Мегатренд универзитет, Београд

Проф. др Мирко Милетић, продекан за II и III степен студија и науку

Факултета за културу и медије, Мегатренд универзитет, Београд

Директор Издавачке делатности:

Бранимир Трошић

Секретар редакције:

Милица Миљуш, мастер

Техничко уређење:

Бранимир Трошић

Тираж:

300 примерака

ISSN 1821-0171

Насловна страна

„Данило Киш“, аутор Милош Шобајић, комбинована техника, 2015.

Годишњак КОМУНИКАЦИЈЕ, МЕДИЈИ, КУЛТУРА
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитет
Београд

САДРЖАЈ

ЈУБИЛЕЈИ

ДЕЦЕНИЈА ФАКУЛТЕТА ЗА КУЛТУРУ И МЕДИЈЕ

Драган Никодијевић
ПРВИ ВЕЛИКИ КОРАК У БУДУЋНОСТ 3

ДВА ВЕКА ОД ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Милан Ранђеловић
ДРУГИ СРПСКИ УСТАНАК: ОД ФОРМАЛНОГ ПОЧЕТКА ДО НЕФОРМАЛНОГ КРАЈА ... 7

СТО ОСАМДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА ПРВОГ СТАЛНОГ СРПСКОГ ПОЗОРИШТА

Александар Штајн
КЊАЖЕСКО-СРБСКИ ТЕАТАР У КРАГУЈЕВЦУ
– ПРВО СТАЛНО ПОЗОРИШТЕ У СРБИЈИ 23

СЕДАМ ДЕЦЕНИЈА ОД ПОБЕДЕ НАД ФАШИЗМОМ

Александар Стојановић
ОГРОМНЕ ЖРТВЕ И ТРИЈУМФ ВЕЛИКЕ АНТИФАШИСТИЧКЕ КОАЛИЦИЈЕ 45

СТО ГОДИНА ОД РОЂЕЊА БРАНКА ЂОПИЋА

Маја Радонић
ВИТЕЗ ТУЖНОГ ЛИКА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ 69

ОСАМДЕСЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ДАНИЛА КИША

Миливоје Павловић
СВИ ГЕНИ КИШОВИХ ЛЕКТИРА 85

Иван Штерлеман
РОМАН-КИНЕМАТОГРАФ 103

ШЕСТ ДЕЦЕНИЈА МЕЂУНАРОДНОГ САЈМА КЊИГА У БЕОГРАДУ

Ирина Милутиновић
ВРЕМЕ КЊИГА 121

КОМУНИКАЦИЈЕ

Зоран Бранковић	
<i>INTENTIO AUCTORIS</i> : СЕМИОТИКА СТВАРАЊА	137
Марија Боранијашевић	
<i>INTENTIO AUCTORIS VS INTENTIO LECTORIS</i> У РОМАНУ „СТАРАЦ И МОРЕ“	149
Радојка Јевтић	
НЕВЕРБАЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ И ЊЕГОВЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ	
У РОМАНУ „КА СВЕТИОНИКУ“ ВИРЦИНИЈЕ ВУЛФ	171
Славица Стевановић	
ЗНАЧАЈ УПРАВЉАЊА КОМУНИЦИРАЊЕМ У ОДНОСИМА СА МЕДИЈИМА	
ЗА КРЕИРАЊЕ ПОСЛОВНОГ ИМИЦА ЈАВНИХ КОМУНАЛНИХ ПРЕДУЗЕЋА	189
Слободан Вулетић	
ОРГАНИЗОВАЊЕ ОДНОСА С ЈАВНОШЋУ ШКОЛСКИХ УСТАНОВА	213

МЕДИЈИ

Нина Мудринић Миловановић	
КА ФИЛОЗОФИЈИ МЕДИЈА:	
ДУХОВНОСТ И АУТЕНТИЧНОСТ У ВРЕМЕ МЕДИЈСКЕ СИМУЛАЦИЈЕ	
– О АКТУЕЛНОСТИ ШЕЛЕРОВЕ ПЕРСОНАЛИСТИЧКЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ	233
Весна Балтезаревић, Радослав Балтезаревић	
СЛОБОДА НА ИНТЕРНЕТУ И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ	257
Сања Вучинић	
ДЕМОКРАТИЧНОСТ И КОНТРОВЕРЗЕ ИНТЕРНЕТА	273
Татјана Цветковски, Ана Ланговић Милићевић, Срђан Бабић	
ПРИМЕНА ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА	
У РЕГРУТОВАЊУ КАНДИДАТА ЗА УПРАЖЊЕНА РАДНА МЕСТА	289
Мирко Милетић	
ПРИВАТИЗАЦИЈА МЕДИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА	
У ЈАВНОМ ВЛАСНИШТВУ У СРБИЈИ	305
Нада Торлак, Петар Торлак	
ТЕЛЕВИЗИЈСКИ ПРОГРАМИ ЗА ДЕЦУ У СРБИЈИ	327
Јелена Пономарев, Александар Ђукановић, Стефан Јовчић, Анђела Љубисављевић	
„БУДИ КУЛТУРАН“: СТУДИЈА СЛУЧАЈА ПРОГРАМСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ	
КАНАЛА РТС 3 ИЗ УГЛА СТУДЕНТСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ	341
Александар Базић	
УТИЦАЈ МАСОВНИХ МЕДИЈА НА ИМИЦ ОРГАНИЗАЦИЈЕ	355

КУЛТУРА

Радомир В. Ивановић	
ОДНОС ИСТОРИЈЕ, СТВАРНОСТИ И УМЈЕТНОСТИ	
У ТЕТРАЛОГИЈАМА РОМАНА ПОСВЕЂЕНИМ ВЕЛИКОМ РАТУ	373
Наташа Симеуновић Бајић	
ОДНОС КУЛТУРНИХ СТУДИЈА ПРЕМА КОНЦЕПТУ ПОПУЛАРНЕ КУЛТУРЕ	399
Драган Никодијевић	
МУЗЕЈИ У ЕРИ ВЛАДАВИНЕ ТРЖИШТА И УБРЗАНИХ КОМУНИКАЦИЈА	415
Огњен Радовић	
ИНСТИТУЦИОНАЛНО СЈЕЂАЊЕ НАРОДНОГ ПОЗОРИШТА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	431
Татјана Миливојевић, Боривоје Балтезаревећ	
НЕПРОЛАЗНОСТ У САВРЕМЕННОСТИ МАГИЈСКОГ МИШЉЕЊА:	
МАГИЈА У ФИЛОЗОФИЈИ И НАУЦИ	461
Александер Урком	
МИГРАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА	
– ИДЕНТИТЕТСКА ОБЕЛЕЖЈА И ЊИХОВА МАНИПУЛАЦИЈА	487
Драган Јаковљевић	
ЗАЧЕЦИ СРПСКОГ ШКОЛСТВА У УГАРСКОЈ	503
Виолета Цветковска, Драган Томановић	
ЛАЗОВИЋИ И ИКОНОСТАС ЦРКВЕ БРВНАРЕ У СЕВОЈНУ	527
Вера М. Марковић	
ТРАНСПОНОВАЊЕ ФЛОРЕ У ЛИКОВНЕ ФОРМЕ	543
Марин Ж. Милутиновић	
АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ ЛИКОВНОГ ВАСПИТАЊА	
НА ОСНОВУ АНАЛИЗЕ НАСТАВНИХ ПРОГРАМА У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА	579
Саша Савковић	
УМРЕЖЕНО ДРУШТВО И УМРЕЖЕНА КУЛТУРА	589
Владимир Првуловић	
ПОСТОЈИ ЛИ НАУЧНА ОДГОВОРНОСТ ВОДЕЋИХ СВЕТСКИХ ЕКОНОМИСТА	
ЗА ИГНОРИСАЊЕ УЗРОКА, ОБИМА И ДУБИНЕ ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ	
ЗАПОЧЕТЕ 2008. ГОДИНЕ?	615
Ана Стевановић	
НАУЧНО ПРОУЧАВАЊЕ ОРГАНИЗАЦИОНЕ КРЕАТИВНОСТИ	
– ПРЕГЛЕД САВРЕМЕНИХ ТЕОРИЈА	635
Лазар Јанић, Мирослав Кнежевић, Јелена Ђорђевић	
СТАВОВИ СТУДЕНАТА О ОБРАЗОВАЊУ	
СТРУКОВНИХ ЗДРАВСТВЕНИХ РАДНИКА	649

ПРИКАЗИ

Зоран Аврамовић	
ПОЕТИЧНОСТ, КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ И ТРАДИЦИЈА	669
Невена Милетић Сарић	
ВРЕДАН ПРИЛОГ ИСТОРИЈАТУ СРПСКЕ РАДИОДИФУЗНЕ РЕГУЛАТИВЕ	673
Драгана Стојановић Новичић	
ВОДИЧ КРОЗ ТЕШКОЋЕ ПИСАЊА СТРУЧНОГ РАДА	677

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА

CONTENTS

JUBILEES

A DECADE OF FACULTY OF CULTURE AND MEDIA

Dragan Nikodijević	
FIRST BIG STEP INTO THE FUTURE	3

TWO CENTURIES OF THE SECOND SERBIAN UPRISING

Milan Randelović	
THE SECOND SERBIAN UPRISING: FROM THE OFFICIAL BEGINNING TO IT'S UNOFFICIAL END	7

A HUNDRED AND EIGHTY YEARS OF FOUNDING THE FIRST PERMANENT SERBIAN THEATRE

Aleksandar Štajn	
KNJAŽESKO-SRBSKI THEATRE – THE FIRST PERMANENT THEATRE IN SERBIA	23

SEVEN DECADES OF DEFEATING FASCISM

Aleksandar Stojanović	
ENORMOUS SACRIFICES AND THE TRIUMPH OF A GREAT ANTI-FASCIST COALITION	45

A HUNDRED YEARS SINCE THE BIRTH OF BRANKO ĆOPIĆ

Maja Radonić	
THE SAD KNIGHT OF SERBIAN LITERATURE	69

EIGHTY YEARS SINCE THE BIRTH OF DANILO KIŠ

Milivoje Pavlović	
ALL THE GENES IN DANILO KIŠ'S WORK	85
Ivan Šterleman	
CINEMATOGRAPHIC NOVEL	103

SIX DECADES OF THE INTERNATIONAL BOOK FAIR IN BELGRADE

Irina Milutinović	
THE TIME OF BOOKS	121

COMMUNICATION

Zoran Branković	
<i>INTENTIO AUCTORIS: SEMIOTICS OF CREATION</i>	137
Marija Boranijašević	
<i>INTENTIO AUCTORIS VS INTENTIO LECTORIS</i> IN THE NOVEL "THE OLD MAN AND THE SEA"	149
Radojka Jevtić	
NONVERBAL COMMUNICATION AND ITS IMPLICATIONS IN THE NOVEL "TO THE LIGHTHOUSE" BY VIRGINIA WOOLF	171
Slavica Stevanović	
THE IMPORTANCE OF MANAGING COMMUNICATION IN MEDIA RELATIONS FOR CREATING THE BUSINESS IMAGE OF PUBLIC UTILITY COMPANIES	189
Slobodan Vuletić	
ORGANIZATION OF SCHOOL PUBLIC RELATIONS	213

MEDIA

Nina Mudrinić Milovanović	
TOWARDS PHILOSOPHY OF MEDIA: SPIRITUALITY AND AUTHENTICITY AT THE TIME OF MEDIA SIMULATION – ON THE ACTUALITY OF SCHELLER'S PERSONALISTIC ANTROPOLOGY	233
Vesna Baltezarević, Radoslav Baltezarević	
FREEDOM ON THE INTERNET AND ITS CONSEQUENCES	257
Sanja Vučinić	
THE DEMOCRACY AND CONTROVERSY OF THE INTERNET	273
Tatjana Cvetkovski, Ana Langović Milićević, Srđan Babić	
APPLICATION OF SOCIAL NETWORKS IN CANDIDATES RECRUITMENT FOR JOB VACANCIES	289
Mirko Miletić	
PRIVATIZATION OF MEDIA ORGANIZATIONS IN PUBLIC OWNERSHIP IN SERBIA .	305
Nada Torlak, Petar Torlak	
PRESENTATION OF CHILDREN ON TELEVISION CHANNELS IN SERBIA	327
Jelena Ponomarev, Aleksandar Đukanović, Stefan Jovčić, Anđela Ljubisavljević	
CASE STUDY: PROGRAM PERSPECTIVE OF RTS 3 FROM STUDENTS POINT OF VIEW	341
Aleksandar Bazić	
THE INFLUENCE OF MASS MEDIA ON IMAGE OF ORGANIZATION	355

CULTURE

Radomir V. Ivanović CORRELATION OF HISTORY, REALITY AND ART IN TETRALOGIES OF NOVELS DEDICATED TO A GREAT WAR	373
Nataša Simeunović Bajić THE CONCEPT OF POPULAR CULTURE AND CULTURAL STUDIES	399
Dragan Nikodijević MUSEUMS IN THE ERA OF THE RULE OF THE MARKET AND ACCELERATED COMMUNICATION	415
Ognjen Radović INSTITUTIONAL MEMORY OF THE NATIONAL THEATRE OF THE REPUBLIC OF SRPSKA	431
Tatjana Milivojević, Borivoje Baltezarević THE PERMANENCE AND MODERNITY OF MAGICAL THINKING: MAGIC IN PHILOSOPHY AND SCIENCE	461
Aleksander Urkom MIGRATION OF IDENTITIES – FEATURES OF IDENTITY AND THEIR MANIPULATION ..	487
Dragan Jakovljević FIRST SERBIAN SCHOOLS IN HUNGARY	503
Violeta Cvetkovska, Dragan Tomanović LAZOVIĆ AND ICONOSTASIS OF THE WOODEN CHURCH IN SEVOJNO	527
Vera M. Marković TRANSPOSING FLORA INTO ART FORMS	543
Marin Ž. Milutinović ACTUAL PROBLEMS OF ARTS EDUCATION BASED ON ANALYSIS OF CURRICULA IN SECONDARY SCHOOLS	579
Saša Savković NETWORKED SOCIETY AND NETWORKED CULTURE	589
Vladimir Prvulović IS THERE A SCIENTIFIC RESPONSIBILITY OF THE LEADING WORLD ECONOMISTS FOR IGNORING THE CAUSES, SCALE AND DEPTH OF THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS STARTED IN 2008?	615
Ana Stevanović SCIENTIFIC STUDY OF ORGANIZATIONAL CREATIVITY - SUMMARY OF MODERN THEORIES	635
Lazar Janić, Miroslav Knežević, Jelena Đorđević STUDENT ATTITUDES TOWARDS EDUCATION OF PROFESSIONAL HEALTH WORKERS	649

REVIEWS

Zoran Avramović	
THE POETIVITY, CULTURAL IDENTITY AND TRADITION	669
Nevena Miletić Sarić	
VALUABLE CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SERBIAN BROADCASTING REGULATION	673
Dragana Stojanović Novčić	
GUIDE TO WRITING OF EXPERT WORK	677

NOTES ABOUT THE AUTHORS

ЈУБИЛЕЈИ

Проф. др Драган Никодијевић
декан Факултета за културу и медије
Универзитет „Дон Незбиш“
Београд

ПРВИ ВЕЛИКИ КОРАК У БУДУЋНОСТ

Десетогодишњица постојања и рада једне установе високог образовања није и не треба да буде само јубилеј вредан пажње због формалног протока времена. Од такве формалности су несравњиво значајнија стварна постигнућа у односу на пројектовану мисију и очекиване резултате.

Најпре ваља истаћи да се примарна идеја о оснивању овог факултета, по свему јединственог и првог такве оријентације у нашој средини, темељила на разумевању праве природе наступајућих друштвених промена и чврстом веровању у потребу стварања једне високообразовне институције која би научно компетентно, академски јасно и друштвено одговорно подучавала и васпитавала младе људе у духу и у складу са захтевима новог доба. На оперативнијем нивоу, то је подразумевало напоре ка дефинисању и спровођењу таквих студијских програма и њихових исхода који ће на најнепосреднији начин кореспондирати са кључним одредницама времена у којем живимо – знањем и информацијама, у првом реду.

Отуда је од самих почетака рад Факултета праћен великим интересовањем за изучавање његових студијских програма. Очигледно је да свет данашњице културу и комуникације доживљава као кључне садржаје друштвеног живота. Култура је она најпоузданија спона која нас повезује са другима и чији токови и процеси, преко афирмације и уважавања различитости, трасирају путеве наше интеграције у светску заједницу. Осим што су неодојиви део културе нашег времена, комуникације су, посебно оне које се одвијају посредством медија, нит која повезује токове живота савременог друштва. Оно по чему се Факултет издвајао у академској заједници је начин на који су садржаји културе и комуникације оживотворени кроз непосредне студијске програме на којима се школују будући новинари, менаџери у култури и медијима и менаџери за односе са јавношћу. Нашој јавности је више него икада потребна истина о непрегледном свету догађаја који нас окружује. Потребни су нам новинари чија ће интерпретација збивања допринети да се лакше оријентишемо у односу на стварност а не она која ће је својом манипулативношћу и служењем нечијим интере-

сима још више замаглити. Богатој традицији наше културе, једнако као и савременим видовима културно-уметничке и медијске праксе, неопходна су организационо-управљачка односно менаџерска знања и вештине посредством којих ће се у оквиру ових делатности остварити како виши ниво друштвене добробити, тако и тржишне ефикасности. Школовањем трећег образовног профила, менаџера за односе са јавношћу, Факултет је међу првима у Србији, примерено процесима у европском окружењу, почео да ствара стручњаке који ће производњом информација и догађаја, њиховом дистрибуцијом и промоцијом, уз разумевање комуникационих стратегија и вештина, бити у стању да обезбеде јавну пажњу у складу са интересима различитих клијената.

Данас стојимо чврсто на становишту да је Факултет за културу и медије у протеклих десет година досегао до првобитних замисли о будућој улози и да су веома препознатљиви његови учинци и доприноси у оним областима друштвене праксе који, с обзиром на образовне профиле које школује, имају примарно културолошко и комуникационо одређење.

Све оно што је Факултет постигао је, ван сваке сумње, резултат колективног напора неколико десетина наставника који су у протеклим годинама радили и раде са нама. Али и на овом примеру, као и код свих великих пројеката, нужно долазимо до потребе за истицањем и помињањем појединачних имена односно људи за које се везују почетне идеје и иницијативе за покретање таквог пројекта и велики напори усмерени ка њиховом остваривању. Отуда ћемо и у овој прилици подсетити да је идеја о формирању Факултета овог профила потекла од оснивача и власника Универзитета, проф. др Миће Јовановића. За оживотворење те идеје, уз читав колективитет, понајвеће заслуге се морају приписати дугогодишњем декану, проф. др Миливоју Павловићу, који је на себи својствен начин, добрим менаџерским умећем и ванредним познавањем јавне друштвене сцене, посебно културне и медијске, умео да трасира путању напретка и снажења угледа установе.

Иако протеклих десет година сведочи о несумњивом континуитету, Факултет је жив организам у којем се непрестано одвијају промене. Тако је и са онима који су понајвише допринели да Факултет постане релевантна адреса са које се утиче на смер културних и медијских токова, са многобројним наставницима који су предводили образовне процесе у протеклим годинама. Факултет за културу и медије се одиста може поносити плејадом угледних наставника који су предавали на његовим студијским програмима. Уз увек присутну бојазан да нечије име хотимице изоставимо, подсетимо се имена једног броја професора који су својим ангажовањем оставили дубоки траг: проф. др Слободан Пајовић, актуелни ректор Универзитета „Цон Незбит”, проф. др Јасна Јанићијевић, проф. др Ана Ланго-

вић, проф. др Слободан Бранковић, проф. др Зорица Томић, проф. др Давор Цалто, проф. др Милослав Шутић, проф. др Зоран Јевтовић, академик САНУ проф. др Петар Влаховић, проф. др Мирко Кулић, проф. др Никола Цветковић, проф. др Милоје Ракочевић, проф. др Сокол Соколовић, проф. др Алиса Марић, проф. др Момчило Живковић, проф. др Србобран Бранковић, проф. др Гордана Комазец, проф. др Лука Прошић, проф. Михајло Тошић, проф. Мирослав Јокић, проф. Никола Рацков...

Резултат њиховог рада се огледа у образовању које су подарили хиљадама младих људи али и у младим наставницима који су уз њих ставали а данас су носиоци образовних и научних процеса на Факултету. Позитивна слика о квалитету наших наставника и њиховој посвећености свом послу је допрла и до најшире јавности, будући да је у две године за редом Факултет за културу и медије у независним истраживањима заузео прво место у Србији по односу наставника према студентима.

Поносимо се нашим наставницима, али смо, заправо, најпоноснији на наше студенте. Преко две хиљаде младих људи из Србије и из региона, па и из удаљених земаља, има дипломе Факултета за културу и медије. Многи међу њима су већ изградили завидне каријере те је отуда наш алумни клуб изузетно репрезентативан. Готово да нема дневних новина, часописа, радијске и ТВ станице, интернет провајдера, маркетиншке агенције, корпорације или јавног предузећа, министарства или пак другог државног надлештва у којем нећете срести некога ко се школовао на нашем Факултету. Није мали број ни оних који су на темељу највишег ступња образовања стеченог на нашим мастер и докторским студијама своје професионално опредељење усмерили ка науци или професури.

По својој примарној делатности, Факултет за културу и медије је установа која се, у складу са највишим акредитационим стандардима и принципима који важе за целокупан европски простор, бави реализацијом садржаја високог образовања на свим нивоима – основним академским, мастер и докторском студијама. Факултет је, међутим, једновремено и акредитована научна институција која негује веома широку лепезу активности у пољу друштвено-хуманистичких наука. Осим што постиже запажене резултате у оквиру индивидуалног научноистраживачког рада наставника, Факултет у континуитету приређује и објављује свој научни часопис *Комуникације, медији, култура*. Пред Вама је управо седми број овог, у академској и научној заједници значајног годишњака. Своју високу научну репутацију Факултет је потврдио и кроз две међународне научне конференције којима је био организатор и домаћин. Конференције, посвећене разноврсним темама из теорије и праксе културе и медија, наишле су на изузетан одзив и биле пропраћене објављивањем два зборника са неколико десетина квалитетних научних радова.

Из данашње перспективе је по свему извесно да Факултет за културу и медије, по многим параметрима, следи за један од најуспешнијих пројеката у високом образовању који је реализован на овим просторима у новије доба. Но, с погледом на хаотичну медијску ситуацију и запуштеност нашег културног простора, још увек смо далеко од констатације да је мисија Факултета испуњена те да нема још много задатака и послова у образовном пољу које треба усмерити ка мењању такве слике. Отуда су наши напори усмерени ка непрестаној доградњи и усавршавању постојећих и увођењу нових студијских програма који би у први план медијске и културне праксе истурили аутентичну вредносну матрицу наше духовне традиције и тиме умањили тензије изазване агресивним наступањем глобализације и свеколиког конзумеризма који би у крајњем исходу могли довести до разградње и поништавања нашег националног идентитета. Чврсти смо у уверењу да то морамо и можемо постићи у годинама које су пред нама.

Милан Ранђеловић, историчар*
Ниш

ДРУГИ СРПСКИ УСТАНАК: ОД ФОРМАЛНОГ ПОЧЕТКА ДО НЕФОРМАЛНОГ КРАЈА

Сажетак: Иако је настао у истим околностима као и Први, Други српски устанак је представљао грутачији присиљни решавању друштвено-политичких проблема који су у првим деценијама XIX века оштерећивали рају османске Србије. Предодређени изборима вођа који су их усмеравали, Први и Други српски устанак разликују се колико и карактери Карађорђа и кнеза Милоша. Док је Карађорђе са доста агресије и војној ангажмана водио народ у његово ослобођење, кнез Милош је то чинио са мање крви и више дипломатској тактици. Захваљујући томе, њему је пошло за руком да за кратко време легализује стремљења устаничке Србије и на тај начин ушређује модерној српској држави. Зато је већ од прве године трајања Други српски устанак био идеалан пример успешне политике коју је водио вођа једној балканској антиосманској покрећу. Одмерен баланс силе, дипломатије, подизање и корупције гарантовао му је успех у сукобу са Османским царством, државом унуом друштвених и културолошких крајности.

Кључне речи: КНЕЗ МИЛОШ, ДРУГИ СРПСКИ УСТАНАК, ПРЕГОВОРИ, СКОПЉАК, МАРАШЛИ АЛИ-ПАША, ХУРШИД-ПАША.

---

* Контакт: istok81@gmail.com

Увод

Непосредно после 1813. године у смедеревском санџаку владало је стање горе од оног које је претходило Првом српском устанку. Правдајући своје поступке неопходном пацификацијом земље, Османлије су пораженим Србима пленили имовину, палили цркве и убијали разне угледне људе међу њима, проказане за учешће у устанку. У том периоду народу је посебно тешко пало систематско одвођење у ропство читавих крајева, због чега су пазари у Београду били закрчени несрећним Србима (Ђоровић, 2004: 569). Овакви поступци бројних османских буљукбаша, без надзора централне власти и сераскера, чинили су да покорено српско становништво рефлектује своје очајање кроз поновне покушаје отпора. Осим тога што су се многи међу некадашњим устаницима одметнули у планине и одбили да признају пораз, најзначајнија реакција народа против Османлија била је буна Хаџи Продана Глигоријевића. Ова буна избила је у пожешкој нахији септембра 1814. године и била је окренута директно против османског реваншизма. Због лоших временских услова и неповољне политичке ситуације, буна је од самог почетка била осуђена на пропаст. У њеном гушењу кључну улогу није имала само очигледна надмоћ османске војске, већ и недостатак подршке кључних народних кнезова који су после 1813. године успели да се позиционирају на политичкој сцени Србије.

Кнезовима који нису напустили Србију након слома Првог српског устанка допао је задатак да обнову османске власти учине што безболнијом за обичан српски народ. Радећи на томе, многи међу њима ризиковали су голи живот, несигурни у намере и искреност Османлија. Међутим, онима који су се успешно носили са тим, растао је углед у народу. Препознати као заштитници од даљих османских одмазди, ови кнезови, што на штету једни других, што стицајем актуелне ситуације, успели су да се наметну између народа и османске власти као незаобилазни медијатори у сређивању стања. Један од оних који су се најбоље снашли у томе био је Милош Обреновић, ветеран Првог српског устанка и кнез рудничке нахије.

1. Кнез Милош Обреновић

Милош Обреновић рођен је у другом браку своје мајке Вишње. Из овог брака она је имала још двојицу синова, Јована и Јеврема, такође значајних за историју Србије XIX века. Међу њеном децом из првог брака истицао се син Милан, један од водећих људи Првог српског устанка и непосредни сарадник војда Карађорђа (Караџић, 1968: 44–45). Његов утицај био је у великој мери пресудан за формирање личности младог Милоша.

Социјални профил кнеза Милоша одговарао је оном који је имала већина народних првака устаничке Србије. Пошто му је породица живе-ла у сиромаштву, Милош је у раној младости радио као слуга код богатих трговаца стоком (Милићевић, 1888: 472). Убрзо након тога кренуо је да помаже полубрату Милану у развијању сопствене трговине. Одговорност према њему и трговачка услужност учинили су Милоша човеком чврсте воље, велике умешности и елоквенције, те је, иако необразован, изникао у прагматика бритког ума и ванредне харизме.

Први српски устанак младог Милоша затекао је крај полубрата Ми-лана, који се својим ауторитетом истакао међу устаницима у рудничком крају. Као његова десна рука, Милош је био непосредан учесник многих бојева у Шумадији, стекавши крај Милана прилику да га запази најужи круг устаничких вођа. Зато је Милош био логичан избор за Милановог наследника, када овај буде умро крајем 1810. године (Свирчевић, 2011: 72). Нажалост, Милошу је Вожд убрзо одузео већи део некадашње Ми-ланове области (ужичку и пожаревачку нахију, као и делове рудничке нахије), те Милош почиње да се гради у политичког индивидуалца. Крах Првог српског устанка 1813. године само је допринео томе. У тим трену-цима кнез Милош се развио у политички ауторитет, чији су интереси и политика превазилазили оквире једне нахије.

Обнову османске власти након 1813. године кнез Милош дочекао је у својој нахији, где је примио вест да га је амнестирао нови београдски везир Сулејман-паша Скопљак. Штавише, легализован је као кнез руд-ничке, пожаревачке и крагујевачке нахије (Карацић, 1968: 49). Решен да не прокоцка овакву прилику, у месецима који су уследили он је преда-вао Османлијама устаничке вође који су остали непокорни или су били означени за директне покретаче Првог српског устанка. Стичући тако поверење Скопљака и његових људи, кнез Милош је штитио народ од њих и откупљивао робље које је продавано по варошима смедеревског санцака. На овај начин изградио је у народу углед коме није било панда-на међу осталим кнезовима. Наравно, овакво држање више него једном доводило га је у моралне дилеме и искушења. Можда највеће од свих била је Хаџи Проданова буна (1814), коју није подржао. Ипак, како је и сам вребао прилику да покрене народ против Османлија, чекање правог тренутка нагнало га је да још неко време тргује својим образом пред не-кадашњим саборцима.

Идеални услови за промену курса кнезове политике указали су се већ у октобру 1814. године. Тада је у *Бици народа* надомак Лајпцига Пор-тин савезник, француски император Наполеон, претрпео пораз од коа-лиције европских земаља у којој су биле Аустрија и Русија. Затечен Хаџи Продановом буном и забринут због могућег јачања аустријске и руске

политике на Балкану, Сулејман-паша Скопљак почео је да диже рајинске намете, да тихо спроводи ликвидације кнезова означених као спремне за буну и организује кулук за ојачање београдске тврђаве у зиму 1814/1815. године (Ђоровић, 2004: 570). Нажалост по њега, колико су Османлије били поучени ранијим искуством у Србији, толико су и Срби били способни да препознају след оваквих везирових потеза. Спремао се нови конфликт у покрајини, а кнез Милош је добио дуго очекивану прилику.

Други српски устанак није почео тако званично попут Првог; почетком априла 1815. године Арсеније Ломо напао је Османлије у Јасеници, одакле се борба пренела у Качар (Ђоровић, 2004: 571). У том тренутку кнез Милош се задесио у Београду, одакле је, захваљујући својој лукавости, успео да се извуче београдском везиру испред руке. Тек после његовог одласка на скуп устаника у Такову, Други српски устанак званично је могао да почне. На Таковском скупу (11. април 1815) кнез Милош је био изабран за вођу устанка, након чега се кренуло са нападима на османске вароши у Шумадији.

На вест о избијању устанка Сулејман-паша Скопљак брзо је реаговао. Искусан у борбама против Срба још од 1805. године, он је знао колика је опасност уколико устанак буде захватио читаву Шумадију. Из Београда је послао снажан војни контингент под својим ђехајом, како би код Чачка разбио устанике који су га опседали. Кнез Милош је до тада развио почетне устаничке планове: док је један део устаника са Љубића нападао Чачак, он је други део војске са собом повео на Палеж¹. Овај стратешки битан прелаз преко Саве погодовао је за прелазак устаничке дијаспоре у Србију. Ове некадашње Карађорђеове војводе, поред тога што су са собом водили ветеране из претходног српског устанка, у Србију су допремали неопходно наоружање и артиљерију. Након Милошеве победе над османском војском код Палежа, устаници са друге обале Саве безбедно су прешли у Србију (Милутиновић Сарајлија, 1888: 231). Заједно са њима кнез Милош је кренуо на Љубић, на коме су се остали устаници борили против војске Скопљаковог Имшир-паше. Захваљујући појачању које је са собом повео, устаници су и на овом месту однели велику победу над Османлијама. Исход боја на Љубићу била је погибија Имшир-паше и предаја Чачка у руке устаницима (29. мај). Месец дана након тога и Пожаревац је био под влашћу устаника (Ђоровић, 2004: 572).

У свим контактима са Османлијама, осим у онима који су били отворени сукоби, кнез Милош је врло обзирно третирао противничку страну, водећи рачуна да не буде жртва међу обичним муслиманским становништвом. Хумана политика кнеза према њима показале се корисном на дуже стазе, када међу захвалним муслиманима буде имао савезнике и подршку у својим пословима са београдским везирима и Портом.

¹ Данашњи Обреновац.

Иако је београдски везир био непосредни носилац османске реакције на Други српски устанак, он није био једини адут Порте у гушењу овог покрета. Врло брзо против кнеза је из Босне и Румелије покренута кампања која је била организована слично попут оне из 1813. године. Ипак, у односу на стратегију Османлија током гушења Првог српског устанка, повољно за Милошеве устанике било је то што је након пораза Наполеона код Ватерлоа (18. јуна 1815) Порта била приморана, из бојазни од Русије, да устанак у Србији реши брзо, што мирнијим путем. Зато су носиоци овог подухвата били румели валија² Марашли Али-паша и босански везир Ахмед Хуршид-паша, обојица искусни у оваквим ситуацијама.

2. Хуршид-паша и Марашли Али-паша

Каријеру великог војсковође Ахмед Хуршид-паша почео је да гради крајем XVIII века, када је послат у Мисир да санира последице француске инвазије (1798–1801) и спречи одметање Мухамеда Алија. Невичном префињеној високој политици, будући мисирски кедива³ врло лако је успео да му ослаби положај, након чега је Порти остало једино да Хуршид-пашу повуче из Мисира, а Мухамеда Алија августа 1805. године призна за управника ове покрајине (Küçük, 1988: 395). Из Мисира је Хуршид-паша послат на Мореју, а затим у Румелију, у чијим је западним пределима Први српски устанак у највеће беснео. Овде је из Ниша водио операције против устаника. У њима је показао своје умеће маневрисања великим јединицама, али је, као лош стратег, константно губио бојеве од српских устаника удружених са руском војском. Са угроженом репутацијом после неуспеха у Мисиру, Хуршид-паши је у том тренутку био потребан тријумф којим ће одагнати сумњу Порте у своје способности. Прилика за то указала се 1809. године, када је у Чегарском боју (31. мај) поразио српске устанике надомак Ниша, што је прославио подизањем Беле-куле недалеко од овог града (Милићевић, 1884: 78.). Након тога, обновљен му је румели валилук, а већ наредне године ушао је у Београд као сераскер похода на Вождове устанике. Пацификацију Србије после 1813. године није пратио из непосредне околине, већ је 1815. године из Текирдага⁴ премештен за везира у Босну, као Портино поуздано оруђе против Срба.

---

² Управник европског дела Османског царства.

³ Традиционална владарска титула персијског порекла са религијским прерогативима. У историји Османског царства XIX века односила се на владаре из династије коју је у Мисиру основао Кавали Мухамед Али.

⁴ Град и седиште истоименог санџака на европској страни Мраморног мора.

Марашли Али-паша није имао тако велико ратно искуство попут Хуршид-паше. Неко време, током руско-османског рата 1806-1812. године, служио је као делибаша великог везира Ђор Јусуф-паше (Süreyya, 1996: 277). После тога био је користан шраф у плановима султана Махмуда II да обнови централизацију државе и заузда непокорне покрајинске ајане. Најбољи пример тога био је Марашлијин мандат валије у Болу⁵, када је након смрти тамошњег хегемона Сулејман-беја Чапанолуа (1813) успео да поврати овај санџак под непосредну власт државе. Ово је постигао тако што је постепено одузимао слободе тамошњих бејева (Ranke, 1853: 212). Како је умео да у корист државе решава овакве конфликте, Марашлија је био идеалан за ангажовање на фронту према Србији. Нешто више о карактеру Марашлије записао је Вук Караџић, који је навео да су га и сами муслимани називали *Преврћљивцем* (Dubarac1). По речима самог Марашлије, у неком непознатом анадолском месту успео је да убије читаву групу својих непријатеља тако што их је најпре узео на веру, а затим их једног по једног елиминисао (Караџић, 1969: 78). Стога је кнез Милош у њему добио достојног противника.

Притешњене између Хуршид-паше и Марашлије, на Милошеве устанике почетком јула 1815. године кренуле су две војске, једна на Дрину преко Зворника, а друга Цариградским друмом из Ниша.

3. Србија између чекића и наковња

Брзо након покретања трупа, Марашлија и Хуршид-паша развили су, независно један од другог, преписку са кнезом Милошем. Обојица су тражили поковање Срба, а тек после тога сређивање стања у покрајини. У том тренутку кнез Милош је био заузет вршењем притиска на Скопљака у Београду и сузбијањем упада османских претходница из Босне. У једном од таквих упада, на Дубљу у Мачви дошло је до боја, у коме су 14. јула устаници тешко поразили никшићког Ибрахим-пашу (Гавриловић, 1908: 189). Према заробљеном паши кнез Милош се односио са поштовањем, што, нажалост, није утицало на смањење притиска из Босне. Како би увећао дипломатски простор за решавање овакве ситуације, кнез Милош је одлучио да симултано дела према румели валији и босанском везиру. Зато је ка Марашлијином логору код Белице послао групу преговарача коју су чинили Аксентије Миладиновић, Вујица Вулићевић и Јован Обреновић (Стојанчевић, 1981: 106). Њих тројица су румели валију задржали на овом месту већи део лета, преносећи му писма и одговоре кнеза Милоша.

⁵ Град и седиште истоименог санџака у северозападном делу Анадолије.

С друге стране, кнез Милош је, са много устежања, прихватио Хуршид-пашин позив да дође у његов логор на Орловом Пољу и лично са њим поведе преговоре о престанку устанка (Гавриловић, 1908: 187). Пристанак кнеза Милоша да оде у везиров логор (9. август) била је театрална демонстрација поверења, на коју су обе стране уверавале једна другу. Оно што је битно то је да су кнез Милош и његови делегати на Белици представили пред Марашлијом и Хуршид-пашом београдског везира као главног изазивача народног незадовољства. На тај начин београдски везир био је ближе свом политичком убиству. Током четири дана у логору Хуршид-паше, кнез Милош му је излагао сва народна незадовољства и зулуме које су чинили Скопљакови људи. Заузврат је од босанског везира добио бујурулдију којом се Хуршид-паша прилично формално обавезао на мирно решавање проблема, на општу корист побуњених Срба. Када је кнез Милош после четири дана желео да се врати међу своје људе, дошло је до непријатног натезања са Хуршид-пашом. Он је инсистирао да кнез остане код њега, а да устаницима вест о успешно вођеним преговорима пренесе један од кнежевих људи, који су са њим дошли у везиров логор. Користећи поново своје лукавство и оставивши људе из своје пратње у босански логор као таоце, кнез Милош је успео да избегне ову Хуршид-пашину замку (Рашид-беј, 2010: 30). Па ипак, он је и даље деловао као боља преговарачка опција од Марашлије, пошто је, након гушења Првог српског устанка, јако желео славу умирењем и Другог.

У међувремену, ситуација на Морави се компликовала. Овде је, дан пре него што је кнез Милош отишао код Хуршид-паше, Марашлија послао из Ђуприје позив српским преговарачима да дођу из Белице у његов логор и изложе му народне проблеме. Не желећи да губи време, он је нудио да једно устаничко посланство испрати до Цариграда, где ће султану бити изложени зулуми Сулејман-паше Скопљака и затражена милост за мирно решење ситуације у Србији. Заузврат је желео да, као знак добре воље и своје искрености, устаници пусте у Београд један део његове војске (Гавриловић, 1908: 202). Тиме што је устаницима први пружио руку, Марашлија је њихове делегате увукао у дубље преговоре. Упуштањем у њих, устаници би га признали за главног Портиног преговарача и тиме би Хуршид-паша био елиминисан из даљих преговора. Ово је био Марашлијин план да приграби сву славу за умирење српског устанка. Осим жеље да се прослави на овакав начин, њега је на брзо постизање договора са српских устаницима условљавао и тренутни положај, који је био финансијски доста неизванстан. Марашли Али-паша је у Румелију дошао са лукративног положаја валије ејалета Кајсери⁶. Статус кво сераскера и румели валије на терену скупо га је коштао, те је желео да се што пре позиционира као регуларни управник који је имао своје седиште.

⁶ Град и седиште истоименог санџака у централном делу Анадолије.

Ситуација је била тешка за кнезове у Белици након ове Марашлијине понуде. У немогућности да добију упутства од кнеза Милоша, који је био у логору босанског везира, њима је остало једино да прихвате понуду румели валије. Већ 12. августа двочлана устаничка делегација кренула је пут Цариграда у пратњи његових људи (Гавриловић, 1908: 201). Приморани да испоштују свој део договора, 14. августа кнезови су пропустили јак одред Марашлијиног ђехаје Исмаил-ефендије да оде у Београд. Брзо по доласку овде (18. август), Исмаил-ефендија је ступио у контакт са београдским везиром, чиме је успостављена комуникација Скопљака са Марашлијом (Гавриловић, 1908: 202).

Овакав развој ситуације био је незгодан за кнеза Милоша. Пошто је у преговорима Марашлија добио преимућство, Милоша је бринула реакција румели валије када буде сазнао да је већ ишао код босанског везира на поклоњење. Такође, Милош се бојао и реакције овог потоњег, пошто га је на Орловом Пољу практично признао за једини преговарачки ауторитет. Оно што је било најгоре то је што кнез, до првих извештаја, није знао под каквим је условима пропуштен одред османске војске у Београд и шта је постигнуто у преговорима на Морави. Из бојазни због свега овога, читавог августа 1815. године, он је избегавао да дође у Марашлијин логор и лично настави преговоре са њим. Након покушаја да преко београдског бин-емина и ђехаје Исмаил-ефендије комуницира са румели валијом, крајем августа Милош је ипак морао да оде у његов логор и лично настави преговоре. Сусрет њих двојице смањило је тензије између устаника и османске војске. Том приликом кнез Милош је био разуверен да Марашлија има скривене намере, штавише, од њега је примљен са пуно пажње и обзира, те је решавање ситуације у Србији кренуло са мртве тачке ка бољим околностима.⁷

4. Даља Кнежева сарадња са Марашли Али-пашом

После остварења ближе сарадње кнеза Милоша и румели валије, дошло је до погоршања односа обојице, посебно Марашлије, са босанским везиром Хуршид-пашом. Сматрајући да му је Марашлија подло отео победу испред носа, Хуршид-паша је опструкцијама на терену и кулоарењем у престоници ометао његове планове у Србији. У Србији је то чинио тако што је покушао да придобије неке од заповедника у Марашлијиној ордији, док је на Порти ненасилно решавање устанка у Србији представљао као

⁷ Управо се за овај сусрет у историографској литератури често везује Марашлијина изјава о слободи Срба: *Будише ви цару њокорни, ња носите и њојове за њојасом ако хоћете!*

велики ризик за трајан мир у региону (Караџић, 1969: 74). Све ово само је зближило Марашлију и кнеза Милоша, пошто је обојици било у интересу да што више осигурају постигнуто стање, први због личног успеха, а други због добробити народа. Када су почетком септембра стигле вести о позитивном пријему српске депутације на Порти, сви изгледи су били да ће се у Србији ускоро престати са звецкањем оружја. Међутим, како се у вези са Србима негодовању Скопљака придружио и Хуршид-паша, на Порти су изразили сумњу у оно што је Марашлија постигао са устаницима. Зато је одлучено да уређење стања у Србији спроведу сва тројица поменутих званичника: Хуршид-паша, Сулејман-паша Скопљак и Марашли Али-паша (Гавриловић, 1908: 223). Пошто су са првом двојицом кнез и Марашлија били у омрази, ова вест је била лоше примљена у народу. Зато је већ 15. септембра у Цариград послата још једна српска депутација, која је носила молбу народа да Марашлија буде једини представник државе у решавању устаничког питања у Србији. Под притиском великих сила, које су на префињен начин почеле да помињу осму тачку Букурешког уговора, султан је пристао на то, те је опозиција против Марашлије клонула. О овоме је румели валија био извештен ферманом који му је уручен 5. октобра 1815. године (Гавриловић, 1908: 227). Истог дана обавестио је кнеза Милоша о томе. Десет дана након тога румелијска ордија стигла је на Врачар, а већ 17. октобра Марашлија се привремено сместио у београдској вароши.

5. Почетак Марашлијине управе у Београду

О мисији ове последње српске депутације важно је напоменути да јој је 27. септембра уручен анекс молбе који је кнез Милош накнадно послао у Цариград. Тако су са више детаља разрађени захтеви српских устаника, који су се кретали у оквирима онога што је српска страна захтевала приликом постизања *Ичковој мира* из 1806. године (Гавриловић, 1908: 229). Свакако, због другачијих прилика, захтеви из 1815. године били су делимично ублажени, те су уместо мухасила, на столици у Београду устаници пристали да буде везир, да османска војска у неограниченом броју буде смештена у градовима смедеревског санџака, али и да на челу санџака, са српске стране, буде постављен врховни кнез. Он би заједно са везиром бирао кнезове дванаест нахија које су овај санџак чиниле. У овој молби кнез Милош је чак покушао да уметне свој лични захтев, да буде именован наследним кнезом, али су ово депутати сами избацили из нацрта молбе, сматрајући да је претерано очекивање у тренутним околностима. Осим свега наведеног, устаници су тражили стандардна права – слободу вероисповести, поштен разрез пореза, итд.

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ, антиосманском расположењу Русије у том тренутку прикључила се и Француска, у лику свог новог министра спољних послова војводе Армана Ришељеа. Зато је Порта, уместо да притиском одговори на захтеве Срба, одлучила да примени према њима обманивачку политику, како не би ризиковала дипломатски сукоб са европским силама. Зато се, док су кнезу Милошу давани повољни сигнали о решавању кризе у Србији, на широком фронту око ње створени политички услови који би требало да олакшају Марашлији да примени своју стратегију из санџака Болу. Другим речима, у суседним санџацима, сем у Босни (где је постављен бивши београдски везир Скопљак), постављени су османски управници који су били у добрим односима са кнезом Милошем. Марашли Али-паша добио је задатак да кнеза и устанике обманује и заварава све док не буде дошао одговарајући тренутак да се обавезе Порте према њима изврдају (Гавриловић, 1908: 236–237).

Престанак отворене борбе кнеза Милоша против османске државе десио се средином октобра 1815. године. Тада се на свечаној церемонији, одржаној пред сарајем Марашли Али-паше, кнез заветовао на лојалност султану и учинио покору румели валији (Карацићић, 1969: 76). Десетак дана након тога (25. октобар), извршена је смена на челу смедеревског санџака, те је уместо Сулејман-паше Скопљака на место београдског везира постављен Марашли Али-паша. После тога могло је да се крене са спровођењем одлука договора који је између Марашлије и кнеза Милоша раније био усмено постигнут. Као доказ озбиљног заузећа у томе, Марашлија је још 1. октобра распустио сувишну војску коју је довео у Србију, а двадесет дана касније за нахијске мутеселиме у смедеревском санџаку поставио је људе по избору кнеза Милоша (Гавриловић, 1908: 243).

Обнова договора након постављења Марашлије за београдског везира била је неопходност, услед ишчекивања султанових фермана који ће га на папиру легализовати. Захтеви српске стране из усменог компромиса Марашлије и кнеза Милоша били су засновани на *Ичковом миру*, праву Срба да сами међу собом сакупљају намете, да по један нахијски кнез седи уз сваког мутеселима и заједно са њим суди Србима, да се привилегије спахија сведу на оне које су им биле прописане бератима и, најважнији од свих, да се у Београду устроји Народна канцеларија, административно и судско тело састављено од кнезова које ће се старати о спровођењу народних послова (Карацић, 1969: 76–77). На несрећу, прошли су месеци након одласка српске септембарске депутације у Цариград која је требало да донесе султанов одговор на овај договор. Порта је одреаговала тек након што се 2. фебруара 1816. године у Србију вратио разочарани вођа српске депутације, митрополит Мелентије Никшић. Средином истог месеца, из Цариграда је у Србију стигло седам фермана у којима је потврђен договор

између кнеза Милоша и Марашлије (Гавриловић, 1908: 250). Сем у вези слободе кретања и трговине широм Османског царства, у овим ферманима одговори на захтеве Срба били су преформулисани тако да остављају простора за сузбијање права раје у смедеревском санџаку. То је требало да буде добра дипломатска основа за Марашлију да дела са позиције београдског везира. Међутим, када овај лукави Османлија буде видео да српски кнез одлаже предају устанничког наоружања, схватиће да његов мандат у Србији неће проћи тако лако попут оног који је имао у Болу.

6. Кнез Милош, господар политичке чаршије у Београду

Врло брзо након што се усталио у Београду, Марашли Али-паша нашао се у окружењу које политички није било пријатно за њега. То му је отежало делање онако како су он и везири на Порти очекивали. Разлог је био тај што је, независно од односа са њим, кнез Милош ширио свој утицај међу људима у високој администрацији смедеревског санџака, али и међу управницима пашалука у окружењу (Живановић, 1928: 96–98). Шаљући им непрестано дарове и чинећи разне политичке услуге, он је успео да подршку дела османске бирократије у Румелији увек држи на таквом нивоу који је Марашлију условљавао да према њему обазриво дела. Захваљујући оваквим *пријатељима*, који су лако налазили пут до његовог дубоког џепа, кнез Милош је успевао да допре и до многих чланова Дивана и високих тела Порте. Њима такође нису били одбојни дарови које им је слао некадашњи српски бунџија (Љушић, 2004: 286). Немоћне да Милошу стану на пут због овакве климе коју је створио, београдским везирима често је остајало једино да му допусте да их уљуља у мито и дарове, док је глумио своју сервилност према њима и држави.

Већ 1818. године кнез Милош је успео да наметне већу важност мешовитих српско-османских судова, уместо до тада једино легитимних османских судова. Брзо након тога, по угледу у народу, њих су превазишли чисто српски судови, које су водиле старешине у српским заједницама смедеревског санџака. То је постигао тиме што је Србе и остале хришћане натерао да се за спорове обраћају српским старешинама, за чији се ауторитет и углед у народу борио латентним и директним притиском на учеснике у споровима. Уз његову подршку, српски судови постали су праведнији и ефикаснији, те се читаво становништво окренуло њима. Упорним муслиманима који су се и даље обраћали легитимним османским судовима временом су почеле да се дешавају разне *несреће* иза којих су стајали кнежеви људи, те су од средине треће деценије XIX века и они све чешћи међу странама које су се обраћале српским судовима. На

овај начин кнез Милош је трајно подрио османско правосуђе у смедеревском санџаку, што је јурисдикцију кадија и муселима свело само на она места у којима су муслимани доминирали. Тачније, у питању је свега пар гарнизонских места широм земље. Осим Марашлије, који је умро 1821. године, исто оволико толеранције према јачању српског утицаја имао је и његов наследник на столици у Београду, Абдхураман-паша. За време његовог пашевања српски судови преузели су не само јурисдикцију над свим немуслиманима у санџаку, већ су стекли и ексклузивно право изрицања смртне казне.

Међу београдским везирима најтеснију политичку симбиозу кнез Милош је створио са Хусеин-пашом Гаванозолуом, београдским везиром у периоду 1826–1833. године. Као и у случају са Марашлијом, кнез Милош је ударио основу узајамног поверења и сарадње са њим још док је Гаванозолу боравио на столици нишког управника (1821–1826). За време његовог мандата у Београду, Срби су 1830. године добили шира верска права (16. фебруар) и већу политичку самоуправу, како је формулисано у чувеном хатишерифу султана који је издат ове године (Стојанчевић, 1974: 83). Разрађен систем наклоности и политичке доминације кнеза Милоша на политичкој сцени у Београду дао је можда најозбиљније резултате 1833. године, када је *йријајањем шесті нахија* увећан територијални обим Србије, а кнезу Милошу призната од Порте наследност положаја.⁸

Ипак, у деценијама после престанка отворених сукоба са Османлијама, стање у Србији није било тако сјајно за обичан народ. И даље је долазило до убистава хришћана, харања њихове имовине и осталих видова насиља који су подстицали неизвесност у животима Срба полуаутономне кнежевине. У том смислу, посебно је била напета 1821. године, када је умро београдски везир Марашли Али-паша и када је избио *Грчки рат за независност* (Гавриловић, 1909: 72–73). Па ипак, кнез Милош успевао је не само да очува свој углед народног заштитника, већ и да у многим случајевима оваква насиља искористи за стицање ширих права народа. У односу према народу, он се трудио да развија привреду, као и квалитет културе, образовања и здравства, како би напредак у земљи осетио што већ број људи из широких народних слојева.

Осим свега наведеног, за кнеза Милоша су константна претња била његова трвења са осталим ауторитетима из устаничког периода, са којима је долазио у сукобе посебно након 1815. године и стабилизације

⁸ Наравно, као и у свакој ситуацији од значаја за историју устаничке Србије, кључни фактор биле су међународне политичке прилике у којима је Русија имала велики, некада и пресудан значај. Тако су, на пример, за политичку еманципацију Србије у двадесетим годинама XIX века кључни били исходи Акерманске конвенције (1826), закључене између Русије и Османског царства, као и исход османско-руског рата 1828–1829. године, тј. Једренског мира (1829) који му је следио.

односа према београдским везирима и држави. Све до 1835. године, он је морао да се носи са читавом серијом завера и отворених буна против свог ауторитета. Свему томе прагматични Милош успевао је да стане на крај захваљујући томе што је и сам био мајстор у закулиским радњама.⁹

Година политичког максимума кнеза Милоша била је 1835, када је обнародован *Срепешки усџав*. Овај документ дозвољавао је Кнезу да по-печитеље бира из редова својих саветника, док је Народној скупштини од битнијих надлежности остала једино слобода у разрезивању пореза. Међутим, устав је такође пружао основу народној еманципацији, сузбијао је феудалне односе и аутократску владавину Кнеза, што се Милошу није допало (Стојичић: 1989: 75). Немоћан да се избори са опозицијом, он се сложио са ступањем на снагу овог документа. Планови су му били да га у будућности, као и све дотадашње препреке, заобиђе у свом деловању.

Прокламовање првог српског устава изазвало је бурну реакцију султана, као врховног српског сизерена, и Русије, политичког патрона Србије у међународној дипломатији. Разлог за то била је претерана политичка самоиницијатива коју је ступањем на снагу овог документа Србија показала. Зато је, уз сагласност Порте и Петрограда, Србија 10. децембра 1838. године добила нови, *Турски усџав*, који ју је ставио у политички коректнију релацију према Порти. По овом уставу Кнезу је посебно умањена власт у корист Совјета, за шта су били најзаслужнији непријатељи кнеза Милоша у овом телу (Стојичић: 1989: 78). Немоћан да се након овога носи са све већим осциловањем свог угледа и политичке моћи, кнез Милош је одрекао кнежевско достојанство и напустио Србију 13. јуна 1839. године (Куниберт, 1901: 712). Његовим одласком нестала је водећа политичка личност устаничке Србије, а земља се, раслојавањем политичке сцене, на свом путу према савременом парламентаризму све више удаљавала од аутократије.

⁹ Најозбиљније буне против кнеза Милоша биле су оне које су покренули Стеван Добрњац и Марко Абдула (1821), Милоје Поповић Ђак (1825) и Милета Радојковића (1835). Ова последња, тзв. *Милешина буна*, била је и директни разлог због којег је кнез Милош морао да пристане на изразу првог српског устава. Поред буна, немало је био и број завера против Кнеза.

Закључак

За непуних годину дана од избијања Другог српског устанка, кнезу Милошу је пошло за руком да постигне успех који је изостао у претходном устаничком периоду, поред великих жртава у Првом српском устанку и живе међународне дипломатије која га је пратила. Без икакве сумње, велико олакшање биле су повољне међународне прилике после слома Наполеона 1815. године и исцрпљени војни капацитети Османлија, услед њиховог десетогодишњег ратовања у Румелији и Анадолији. Услови наведеним факторима, Порта је била приморана да деликатније приступи неутралисању Другог српског устанка, у односу на олаке војне акције које је чинила за време Првог. Један од начина да се ово постигне било је ангажовање искусног Марашли Али–паше да кроз свакодневну комуникацију са кнез Милошем скрајне српског кнеза од националних циљева устаника. На Портину штету, реалност није била таква. После утоличења Марашли Али–паше на месту београдског везира, кнез Милош је фронт борбе за већа права Срба у смедеревском санџаку пребацио из шанчева широм Србије у одаје сараја београдског везира и утицајних цариградских државника, плетући мрежу око њих преко њихових приватних лекара, преводилаца, саветника и харемских ага. Однос, који је још од 1815. године изградио са сујетним и корумпираним Марашлијом, олакшао је кнезу Милошу да обманама и митом устали оквиру унутар којих су сви београдски везири после њега морали да делују. Постепено, он је на локалном нивоу добијао од њих све веће уступке за српски народ, док на крају султанови фермани током треће и четврте деценије XIX века нису легализовали овако стечену полуаутономију Срба.

Литература:

- [1] Гавриловић, Михаило (1908): *Милош Обреновић*, књига I. Београд: Нова штампарија „Давидовић”.
- [2] Гавриловић, Михаило (1909): *Милош Обреновић*, књига II. Београд: Нова штампарија „Давидовић”.
- [3] Живановић, Живан (1928): *Мемоари Сџефана Сџевче Михаиловића*. Београд: Српска краљевска академија.
- [4] Караџић, Вук (1969): *Исџоријски сџисци*, књига I. Београд: Просвета.
- [5] Куниберт, Бартоломео (1901): *Српски усџанак и љрва влада Милоша Обреновића 1804–1850*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца.
- [6] Küçük, Cevdet. (1988): *Hur id Ahmed pa a, Diyanet slam Ansiklopedisi*, cilt. 18. stanbul: slam Ara tirmaları Merkezi (394–395).
- [7] Љушић, Радомир (2004): *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [8] Милићевић, Милан Ђ. (1884): *Краљевина Србија*, Београд: Српска краљевска државна штампарија.
- [9] Милићевић, Милан (1888): *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд: Српска краљевска штампарија.
- [10] Милутиновић Сарајлија, Сима (1888): *Историја Србије од почетка 1813е до конца 1815е године*, Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- [11] Ranke, Leopold (1853): *The history of Servia and the Servian revolution*, London: Henry Bohn.
- [12] Рашид-беј (2010): *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, Београд: Ариадна.
- [13] Свирчевић, Мирослав (2011): *Локална управа и развој модерне српске државе. Од кнежинске до општинске самоуправе*, Београд: Балкано-лошки институт – Српска академија наука и уметности.
- [14] Стојанчевић, Владимир (1974): *Политичка историја до ослобођења града од Турака*, *Исџорија Београда*, књига II, Београд: Просвета (81–105)
- [15] Стојанчевић, Владимир (1981): *Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*, *Исџорија српској народа*, књига V/1, Београд: Српска књижевна задруга (стр. 7–158).
- [16] Стојичић, Слободанка (1989): *Уставни развитак Србије XIX XX века (1804–1918)*, *Нишки зборник*, бр. 17, Ниш: Градина (69–86).
- [17] Süreyya, Mehmed (1996): *Sicill-i Osmani*, cilt I, Istanbul: Eski yazıdan yeni yazıya. Tarih vakfi yurt yayınları 30.
- [18] Ђоровић, Владимир (2004): *Историја Срба*, Ниш: Зограф.

Milan Randelović, historian
Niš

THE SECOND SERBIAN UPRISING: FROM THE OFFICIAL BEGINNING TO IT'S UNOFFICIAL END

Summary: Either it has occurred in the same conditions as The First one, The Second Serbian uprising presented different approach for solving the social and political problems which have burdened reaya of Ottoman Serbia. Predestined by the choices of the leaders who guided them, they differ from each other in the same scale as the character of Karađorđe and prince Miloš. While Karađorđe led the serbian people to their liberation with lot of aggression and military engagement, prince Miloš worked on that with much less blood and more bluffs in diplomacy. Due to that he has managed for a short period of time to legalize main goals of the Serbian rebels and to pave the road to modern Serbian state. That's why from the first year of it's lasting The Second Serbian uprising presented an ideal example of successful policy led by a leader of certain Balkan anti-Ottoman movement. Achieved balance of brute force, diplomacy, subvention and corruption have guaranteed him a success in a conflict with a state overwhelmed by social and cultural extremities, as Ottoman empire was.

Key words: PRINCE MILOŠ, SECOND SERBIAN UPRISING, NEGOTIATIONS, SKOPLJAK, MARAŠLI ALI-PAŠA, HURŠID-PAŠA.

Александар Штајн, мастер*
Музичка школа „Др Милоје Милојевић”
Крагујевац

КЊАЖЕСКО-СРБСКИ ТЕАТАР У КРАГУЈЕВЦУ – ПРВО СТАЛНО ПОЗОРИШТЕ У СРБИЈИ

Сажетак: Настало као „Књажеско-србски театар” у садашњој престоници младе кнежевине, крагујевачко позориште до данас дели судбину своја града, српске културе, друштва и државе. Премештање престонице у Београд, недостатак континуитета у развоју земље и њени падови и успони учинили су и да крагујевачки театар, као доширана установа културе, буде стално у процесу оснивања и ташења. Из записа хроничара крагујевачког позоришта, може се закључити да је повољна друштвено-економска клима обојавала репертоар и будила ентузијазам позоришних делатника, као и да су финансијски проблеми утицали да се у једном тренутку, већ устаљено позориште нађе пред ташењем. Међушим, захваљујући истрајности и таленту крагујевачких позоришних уметника и уравнишља али и реномеу и значају крагујевачке позоришне куће за културни животи града и земље, данас се прославља 180 година од оснивања првог сталног театра у Србији. Овај рад представља хронолошки приказ значајних догађаја и околности који су утицали на формирање модерног позоришта са бољим уметничким репертоаром.

Кључне речи: КЊАЖЕСКО-СРБСКИ ТЕАТАР, ТЕАТАР „ЈОАКИМ ВУЈИЋ”, ПОЗОРИШТЕ, КРАГУЈЕВАЦ, ИСТОРИЈА ПОЗОРИШТА.

---

* Контакт: astajn@gmail.com

Увод

Када је 1818. године Кнез Милош Обреновић одлучио да Крагујевац прогласи престоницом Србије, ова мала турска касаба у срцу Шумадије имала је, како наводи Стојадиновић, свега 193 куће, без изграђене инфраструктуре, администрације, судства и осталих творевина модерне цивилизације, али је зато поседовала географски положај са кога се „могла лакше бранити слобода и борити се за независност” (Стојадиновић, 1975: 9). Поставши престоном варош, Крагујевац је убрзо почео да поприма обресе града и у материјалном и у духовном смислу. Николић бележи да су странци који су посећивали Крагујевац 30–их година 19. века писали о њему као лепо уређеном месту о коме се води рачуна и да „живот и кретање те нове престонице у великој су опреци са тишином и усамљеношћу што чине жалосним већи део турских вароши” (Николић, 1972: 418). Позиција и могућности главног града привлачили су многе појединце који су желели да своје услуге ставе у службу Књазу. Стојадиновић примећује да је Крагујевац, након хатишерифа из 1830. године, којим је Србији омогућено право на штампарију и слободу школовања, 30-их година 19. века поставио основе просветног и културног живота (Стојадиновић, 1975: 11). „Од 1830. Србија је могла несметано да ради на народном просвећивању, број образованих људи је растао, 1832. радило се на оснивању научног друштва, идуће године пресељене су из Београда у Крагујевац Државна штампарија, књиговезница, Народна библиотека и Виша школа” (Кићовић, 1960: 17). Вишу школу Крагујевац је добио у новембру 1833. године, да би у марту две године касније она прерасла у Гимназију¹. Српска штампарија (Типографија или Књигопечатња) која је 1830. године основана у Београду под руководством Немца Адолфа Бермана, а премештена у Крагујевац 1833. године у зграду касарне на левој обали Лепенице, са радом је почела 1. јануара 1834. године, а већ петог јануара из штампе је изашао први број „Новина Србских” штампаних у крагујевачкој вароши. Постојећа инфраструктура и свеопшта клима створили су услове за оснивање првог српског сталног театра.

¹ Николић пише да је Гимназија у Београду, основана највише заслугом Вука Стефановића Караџића у октобру 1830. године, била замишљена као стручна школа која треба да ствара способне службенике, и да је премештена у Крагујевац због бољих услова и саме природе престонице. У јесен 1838. године, уз Гимназију, као њен саставни део, основан је Лицеј (Николић, 1972: 422).

1. Оснивање Књажеско-србског театра

Иако се оснивање Књажеско-српског театра везује за 1835. годину, у Крагујевцу позоришни живот, по претпоставама историчара, постоји још од 1825. године у форми школских представа које је са својим колегама и ученицима приређивао млади, тада двадесетосмогодишњи учитељ Ђорђе Евгенијевић. Са својом аматерском дружином наступао је по Крагујевцу, највероватније на свечаностима поводом обележавања почетка и краја школске године и о великим празницима, што представља прву појаву позоришне уметности у Србији². Да Евгенијевић, први српски познати позоришни радник, није био усамљен у свом покушају, већ да је подршку проналазио и у самом Кнезу, говори податак, који Стојковић (1936: 17) наводи, да је 16. септембра 1829. године Евгенијевићу „учитељем здјешњим о театру” исплаћено 200 гроша. На основу бележака о исплатама, Стојковић претпоставља да је у овом позоришту за музичку пратњу био ангажован и Јосиф Шлезингер, који је у то време већ боравио у Крагујевцу као капел-мајстор „Кнежеве банде” (Стојковић, 1936: 17).

Развој српског професионалног позоришта у пуном смислу значења те речи почиње 1834. године, када је Кнез Милош именовао Јоакима Вујића за директора „Књажеско-србског театра”.

Вујић је и раније долазио у Крагујевац, најпре 1823. године када је од Књаза затражио финансијску помоћ за штампање своје књиге што је Књаз тада одбио, да би 1826. изашао у сусрет Вујићу, спонзоришући, према Стојковићу, са 2.000 форинти Вујићев путопис „Новешаго Землеописанија” (Стојковић, 1936: 20). Кићовић претпоставља, на основу исплате од 140 гроша „за театар” да је Вујић, током свог другог боравка 1827. године изводио позоришне приказе за Кнежев двор, чиме се закључује да је у ствари помогао учитељима у припремању представа са школским позориштем (Кићовић, 1960: 17).

Након свађе са Вуком Караџићем и Пером Зубаном, Вујић напушта Србију и Крагујевац, да би се 1834. године по трећи пут обрео у тадашњој престоници и исте јесени бива именован за директора „Књажеско-србског театра” са, према наводима Кићовића, годишњом платом од 120 талира, односно 1.200 гроша (Кићовић, 1960: 17). Иако Стојковић (1936: 21) наводи 1833. годину као време његовог трећег доласка у Крагујевац (позивајући се на сазнања Мите Петровића који је, по свој прилици, погрешно датирао документа о спремању позоришта у Крагујевцу, што Нико-

² Ђачке представе су се у Сремским Карловцима, на простору данашње Војводине, а у то време Аустроугарске монархије, приређивале још у 18. веку, а организовао их је руски учитељ Емануел Козачински. Јевгенијевић, с обзиром да је управо у Карловцима завршио један разред Гимназије и Богословију, имао је могућности да ове представе доживи и да их касније организује и у Крагујевцу.

Слика 1: Амиџин конак – једини, до данас, сачуван објекат из дворског комплекса кнеза Милоша.

лић (1972: 428) открива увидом у прву књигу Петровићевог дела „Финансије и установа обновљене Србије” из 1897. године), Кићовић тврди, на основу једног Вујићевог саслушања у Панчеву 8. јула 1834. године, као и на основу писма новосадског књижара Георгија Карјаковића Вуку Карацићу у коме пише да је Вујић у септембру 1834. године прешао у Србију, да је у Крагујевац дошао баш 1834. године. (Кићовић, 1960: 16).

Наредбом кнеза Милоша да се „о народном трошку из ’народне благајнице’ сагради у Типографији, управо од осталих одељења њених, позориште и издржава пристојно” (Стојковић, 1836: 21), започињу радови на преправљању сале штампарије у позоришну салу са бином, партером и ложама. „Завесу и кулисе сликао је Јован молер, први наш позоришни сликар. То је био Јован Исаиловић, синовац Димитрија Исаиловића, првог професора крагујевачке гимназије” (Николић, 1972: 431). За израду опреме и декора од платна, хартије и картона био је задужен први српски књиговецац и издавач, Глигорије Возаровић. За то време, позоришна дружина састављена од „државних млађих службеника, отреситијих и даровитијих ђака и омладинаца занатлијских” (Стојковић, 1836: 22) изводила је представе за Књаза и узак круг његових најближих пријатеља у импровизованом позоришту у Кнежевом конаку.

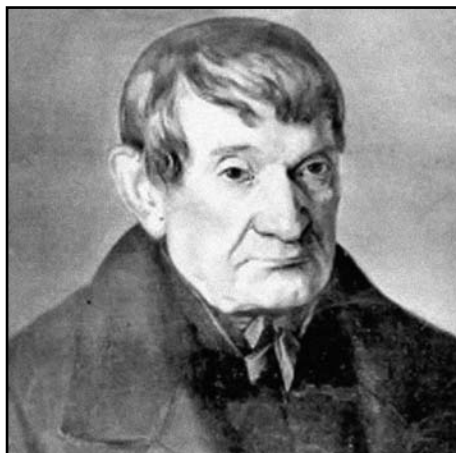
Прва представа „Књажеско-србског театра” у згради типографије одржана је 15. фебруара (2. фебруара по стармом календару) 1835. године, првог дана Сретењске скупштине³ која је трајала до 17. фебруара. Поред представе „Фернандо и Јарика” којом је „Књажеско-србски театар” свечано отворен, за време трајања Скупштине, у наредна два дана, приказана су и дела „Бедни стихотворац”, „Бегунац” и „Шнајдерски калфа”.

Николић подсећа да су „Новине србске” 16. фебруара 1835. године донеле вест: „Од како је Сретенска овогодишња скупштина била, од

оног доба и за време исте скупштине, увесељава нас г. Аћим Вујић, познаниј србскиј списатељ, представљањем разни игара у позоришном дому (театру), награђеном у здању типографическом” (Николић, 1972: 432).

После Сретењске скупштине, током читаве 1835. Театар није изводио представе, а прва следећа је уприличена 8. фебруара 1836. године за Кнежев рођендан када је приказано дело „Пад Србије под Кнезом Лазаром”, а следећег дана „Ускрс Србије под Кнезом Милошем” у 10 слика. Након ових изведби Театар престаје са радом. Подаци које наводи Кићовић указују да је Вујић пензионисан у септембру 1836. године и да је користио пензију до Кнежевог одласка из Србије, 1839. године.

Што се тиче репертоара, Кићовић пише да су играни само Вујићеви преводи Екартехаузена („Фернандо и Јарика”) и Коцебуа („Ла пејруз”, „Бедни стихотворац”, „Шнајдерски калфа”, „Крешталица” и „Слепи миш”), као и „Бегунац” у преводу А. Загореце (Кићовић, 1960: 20). „Представе које су извођене нису дела великих писаца него малих, али писаца који за предмет својих комада нису узимали дворове и аристократију, него грађански живот средњих сталежа (чиновника, радника, занатлија, трговаца) са њиховом племенитом душом и сузном сентименталношћу какву је неговао Коцебу” (Кићовић, 1960: 20-21).

Слика 2: Јоаким Вујић,
„ошац српског позоришта”

³ Сретењској скупштини претходила је Милетина буна 8. јануара 1835. године, у којој је више од 5000 наоружаних људи под вођством Милете Радојковића, великог сердара расинског, дошло у Крагујевац, тражећи од Кнеза, који се тада налазио у Пожаревцу, укидање кулука, доношење закона и ограничење Кнежеве власти. На скупштини је установљен Државни савет и усвојени су устав и закони, чиме је самовољна извршна власт Милоша Обреновића била значајно ограничена и контролисана.

Слика 3: Димитрије Црнобарац, глумца у Књажеско-србском театру и каснији министар правде и просвете

Глумци у Вујићевом театру, поред њега самог у главним улогама, били су млађи чиновници и ученици Гимназије. Услед важности овог пионирског позоришног подухвата, Николић наводи имена младића који су играли на даскама првог српског сталног позоришта, а то су били: Петар Радвановић, Тодор Розмировић, Живадин Весовић, Арсеније Милићевић-Луњевица, Јован Мариновић, Сретен Поповић, Филип Христић, Јован Перуничкић, Антоније Мајсторовић, Стеван Груборовић, Милан Давидовић, Стојан Јовановић Цукић и Димитрије Црнобарац (Николић, 1972: 443-444). Црнобарац је по завршетку основних и докторских студија права у Бечу и Паризу, након службовања у министарству правде, био министар правде и просвете и члан Државног савета.

У патријархалном Крагујевцу жене се нису усуђивале да се на позорници, прерушене и маскиране, прикажу пред својим суграђанима, па су у Вујићевом театру мушкарци играли и женске улоге. Тако је, рецимо, Сретену Поповићу припало да игра Јарика у комаду „Фернандо и Јарика”. Задужена за прерушавање младића у девојке била је Јелена Вуковић, Књажева рођака и супруга директора Типографије Адолфа Бермана.

Јовановић подсећа да је природу позоришта условљавала свеукупна друштвена ситуација и време у коме је настало. „У естетском погледу, руковођен праксом неких европских позоришта, али и властитим осећањима о потребама средине у којој је деловао, Вујић је сматрао да је пре свега дужан да изводи један позоришни репертоар који би првенствено уздизао свест гледалаца, дакле, репертоар строго утилитаран, али при том и забаван, репертоар који би могао бити пријемчив публици несвиклој на уобичајене театарске конвенције, прихваћене до тога времена” (Јовановић, 2008: 23).

Стојадиновић подсећа да је музика имала значајан удео Вујићевом позоришту, тим пре што је Кнез Милош неговао изразиту страст према њој. Зато је веома важна улога у формирању Књажеско-србског театра припала Јосифу Шлезингеру, капел-мајстору „Књажеско-србске банде”,

која је, како наводи Стојадиновић имала комплетан састав са око 30 музичара (Стојадиновић, 1975: 29) и која је, према Кићовићу, наступала пре представа и између чинова (Кићовић, 1960: 21). Поред оркестра, основан је и позоришни хор који је суделовао у Вујићевим представама.

Карактеристика ових представа извођених у згради Типографије јесте да им је присуствовао Кнез са породицом и својом пратњом, позвани гости, чиновници, посланици са Сретењске скупштине и тек по који грађанин. У току представе, Кнез и господа седели су на столицама у предњем делу, док је остали део публике заузимао позадински део сале. Улаз на представе није се наплаћивао.

Књажеско-србски театар је основан као државно позориште „са основним карактером правога позоришта: као стална државна установа са сопственом зградом и позоришним уређајем, са директором, државним службеником, глумцима, оркестром, хором и репертоаром” (Кићовић, 1960:23). Баз обзира на то што се Вујићевом театру приписивао дворски карактер с обзиром на његову присну везу са Кнезом, ово је позориште по саставу посетилаца, њиховом друштвеном статусу и пореклу било право народно позориште. Значај овог позоришта у српској историји превасходно је културолошке природе. Међутим, без обзира што се у њему нису приказивала дела за публику са развијеним позоришним укусом, већ је његов репертоар био прилагођен ондашњим условима и потребама, не може му се порицати и извештан уметнички значај.

Иако су поједини писци и историчари тврдили да је Јоаким Вујић, из крајње себичних разлога дошао у Србију и наговорио кнеза Милоша да оснује позориште – јер је био у лошој финансијској ситуацији – његов допринос српском позоришту је немерљив. „За организатора позоришног стварања у Срба био је неопходан хуманиста, просветитељ, полиглот, несебичан, стрпљив идеалиста, позоришно образован интелектуалац, велики родољуб и свакако дуговечан човек који је скоро предестинан за театар. Заправо, човек који ће веровати да и са театром може да се мења позоришни свет. Управо такав човек био је Јоаким Вујић” (Милошевић, 2008: 14).

Слика 4: Јосиф Шлезингер, кавалермајстор „Књажеско-србске банде”

Ђурић напомиње да иако српска историја памти Вујића и као писца школских, поучних, забавних и путописних књига лишених посебне књижевне вредности, његова највећа заслуга за српску културу је рад на оснивању позоришта и писање и прерађивање драмских текстова које је постављао на позорницу. Свестан утицаја које позориште има у процесу просвећивања народа, Вујић као представник позоришног просветитељства био је пре свега предан и пожртвован културни делатник и отац српског позоришта (Ђурић, 1960: 9-12).

2. Театар Атанасија Николића

Убрзо након престанка рада позоришта, установе које су Крагујевац чиниле престоницом полако се једна за другом селе у Београд, да би 1841. године, у време владавине Кнеза Михаила, садашња престоница постала главни град Србије. Зграда Типографије у којој се налазио Књажеско-србски театар је испражњена и у њу се уселила Гимназија у чијим просторијама 1840. године Театар обнавља рад под руководством Атанасија Николића, ректора Лицеја и професора математике и цртања, „који се и пре доласка у Крагујевац бавио организацијом позоришних

Слика 5: Атанасије Николић, обновитељ крагујевачког позоришта и ректор Лицеја

представа у Војводини” (Стојадиновић, 1960: 34). Стојадиновић примећује да доступна грађа прећуткује присуство Јована Стерије Поповића који је у то време живео у Крагујевцу и предавао „православне науке” на Лицеју, па се претпоставља да је сарађивао са Николићем на обнављању Театра. У обновљеном Театру, како пише Мишић, постављане су „пастирске игре” и „еклоге” по Мармонеловој приповеци коју је превео Доситеј Обрадовић, а која је премијерно изведена 16. септембра 1840. године у част рођендана Кнеза Михаила Обреновића, праћена музиком Јосифа Шлезингера (Мишић, 2015: 3). Атанасије Николић је написао комад „Женидба цара Душана”, који је приказан у новембру исте

године, а новитет у односу на представе Вујићевог позоришта је наплата улазница, од чега је приход ишао у корист ђачког фондуса, јер је представа изведена у Гимназији (Стојадиновић, 1960: 34).

Николићева трупа је 1841. припремила и одиграла у Београду Стеријин комад „Смрт Стевана Дечанског” и заједно са Лицејем и престолицом прешла у Београд, у „Театар на Ђумруку” који је радио до 1842. године.

3. Добровољно позоришно друштво

У годинама које су следиле Крагујевац се навикавао на нови, деградирани положај паланке, коју је, оставши без престоничких погодности, карактерисао успорен развој. Стојадиновић (1960: 35) бележи да је Крагујевац 1846. године имао преко 2.000 становника и око 600-700 кућа.

Друштвени и културни живот Крагујевца почиње да се буди 1847. године, оснивањем „Читалишта” и Добровољног позоришног друштва које је основано 1850. године. С обзиром да „Новине Србске”, тада већ увелико у Београду, нису доносиле вести о културним дешавањима у граду, претпоставка је да су активности друштва биле ретке. Стојадиновић пише, на основу доступних докумената, да је Друштвом руководило седмочлано „Правствитељство” које су чинили најугледнији становници Крагујевца (Стојадиновић, 1960: 35). Остаје непознаница где је Друштво првих година приказивало представе, пошто је зграда Типографије тада била преуређена у затвор.

Након бројних апела упућених властима, Друштво се 1856. године усељава у своје просторије. Стојадиновић претпоставља да се Друштво уселило у зграду каснијег локала „Илица” која је све до 80-их година 19. века била главна позоришна сала у Крагујевцу, а која је срушена приликом бомбардовања у Другом светском рату, 1944. године. (Стојадиновић, 1960: 36).

Према доступним подацима, зна се да се Друштво издржавало од чланарина, улазница и добровољних прихода, а повремено је добијало помоћ и од власти. Тако је Друштво, у знак захвалности кнезу Александру, приликом његових пролазака кроз Крагујевац, њему у част, изводило приредбе.

Иако се рад Добровољног позоришног друштва протеже кроз другу половину 19. века, „Новине Србске” су свега у неколико наврата писале о активностима овог театра. У мају 1850. године доноси вест да је Друштво приказало спев „Краљевић Марко и Арапн” Атанасија Николића, у фебруару 1856. године да је изведена „Покондирена тиква” Јована Стерије Поповића и да су у августу 1857. године изведене три представе, у част доласка Кнеза и Књегиње (Стојадиновић, 1960: 36). Мишић наводи да је

Друштво прву представу извело 5. фебруара 1850. године и да је у питању био комад „Бој на Косову” Јована Стерије Поповића. За ову представу, забележено је, биле су продате 264 улазнице, а због великог интересовања публике, убрзо је изведена још једном (Мишић, 2015: 4)

Добровољно позоришно друштво радило је у периоду када је Крагујевац, после привредне и културне замрлости, постајао обласни административни просветни центар. У том периоду град је доживео нагли индустријски, урбанистички и друштвени развој. У Крагујевцу је 1851. године основана Тополивница, која ће касније прерасти у Војно-технички завод, чији је директор био мајор француске војске Шарл Лубрије, чиме су Србија, па самим тим и Крагујевац, успоставили снажне везе са модерном Европом и прикључили се технолошком напретку. Прва занатлијска школа која је омогућавала планско систематско образовање кадрова потребних војној фабрици основана је 1854. године, као и Радничка болесничка каса – претеча савременог пензијског осигурања.

Убрзан технолошки развој био је праћен миграцијама. У град је долазило много мајстора, радника, чиновника и ученика, па се број становника у Крагујевцу попео за преко 4.000 (Стојадиновић, 1960: 37). У таквим условима Друштво је било носилац културних активности града. „Значајан допринос у раду Друштва дали су Владислав Каћански и Радован Пејић. За својих преко 40 година постојања Добровољно театрално друштво извело је преко 350 представа. На њиховом репертоару налазила су се махом дела тада популарних домаћих писаца: Атанасија Николића, Лазе Лазаревића, Мојсија Живковића, Василија Јовановића...” (Мишић, 2005: 4).

4. Ера путујућих позоришта и Позоришног друштва „Слога”

После гашења Друштва, у град су долазила бројна путујућа позоришта. У таквим условима, крајем 19. века, у Крагујевцу се оснива Позоришно друштво „Слога” које је у свом ансамблу, поред радника Војно-техничког завода, интелектуалаца, занатлија и трговаца имало и неколико професионалних глумаца. Према подацима које наводи Стојадиновић, „Слога” је изградила „Арену” – позоришну зграду са позорницом, гледалиштем, гардеробом и магацином, у коју је могло да стане око 300 посетилаца. Од 1895. године Друштво је изводило три до четири представе недељно, па је до маја 1898. године, када је угашено, укупно изведено 240 представа, рачунајући и оне које су приказавине у познатим, великим градским кафанама „Таково” и „Парк”. Оскудни подаци говоре да је репертоар овог Театра подсећао на репертоар путујућих дружина које су у годинама без сталног позоришта, посећивале Крагујевац (Стојадиновић, 1960: 38).

Након што је Позоришно друштво „Слога” престало са радом, у Крагујевац су, као и у ранијим периодима без матичног театра, долазиле разне трупе и позоришта из других градова. Из овог периода, као најзначајнија посета издваја се гостовање нишког позоришта „Синђелић” које је у Крагујевцу изводило представе од 2. маја до 20. јуна 1898. године. Стојадиновић подсећа да је ово гостовање важно због тога што је као гостујући члан нишког ансамбла наступио и тада најуспешнији српски глумац Михаило Исаиловић, члан нирнбершког позоришта који је иза себе имао бројна ангажовања широм Европе, као и будући великан српског глумишта Добрица Милутиновић. (Стојадиновић, 1960: 40). Позориште „Синђелић” редовно је гостовало у Крагујевцу до 1912. године.

Мишић у свом тексту наводи постојање позоришне трупе „Србадија”, основане 1898. године „са циљем да се бави приређивањем позоришних представа за јавност и да шири позоришну уметност код грађана вароши крагујевачке. Њен руководилац био је Димитрије Нишалић, а на богатом и разноврсном репертоару „Србадије” који је игран у кафани „Пивница” били су типични хит комади са преласка 19. у 20. век, као што су: „Максим Црнојевић”, „Лукреција Борција”, „Риђокоса”, „Коштана”, „Тодор од Сталаћа”, „Пут око света”, „Царев гласник”, „Никина кућа...” (Мишић, 2015: 6).

За време Првог светског рата крагујевачки ђаци основали су „Ђачко позориште”, које се још звало и „Икино позориште”, по једном од глумаца – ученику Илији Јовановићу Ики, у чијем су се дворишту и приказиване представе. Приход од улазница које су коштале један сексер, био је намењен сиромашним ученицима Гимназије. По завршетку Великог рата у Крагујевцу је основано позориште „Гундулић” које је након једне године рада пресељено у Београд.

5. Период до краја Другог светског рата

У Крагујевцу је 1924. године почело да ради „Академско позориште” у коме су играли крагујевачки интелектуалци и талентовани аматери. Позориште је ангажовало београдске редитеље и глумце, што је утицало и на висок уметнички ниво постављања и извођења представа. Услед финансијских потешкоћа, ово позориште је угашено 1929. године, а његови чланови се придружују се позоришту „Матица” у оквиру соколске организације⁴ на чијем је челу био Милоје Павловић. Мишић пише да је позоришним одсеком руководио „муслимански војни свештеник Сафет Хазнадаревић. За рад овог позоришта заслужни су и касније познати глумци попут чи-

⁴ Зграда Соколског дома у коме је било смештено позориште „Матица” и данас је дом Књажеско-српског театра.

ка Пере Ненковића, Свете Васиљевића, Илије Ђукнића... а на репертоару су били: „Разбојници”, „Госпођа министарка”, „Карлова тетка”, „Ревизор”, „Хајдук Станко”, „Девојачка клетва...” (Мишић, 2015: 8).

Стојадиновић наводи податак да су 1930. године радници Војно-техничког завода основали Позориште Радничке колоније у насељу Стара радничка колонија, које је радило до 1941. године, а које из финансијских разлога постаје филијала соколског позоришта (Стојадиновић, 1960:40).

Након бројних апела, молби, дописа и захтева, на иницијативу Бранислава Нушића и утицајних пријатеља позоришне уметности, у Крагујевцу је 1935. године основано професионално Градско позориште којим је руководио Риста Спиридоновић, угледни позоришни радник, а прва премијера коју су глумци овог татра извели била је Нушићев „Свет”. До 1. маја 1936. године позориште је приредило 38 премијера. Но, непуну годину касније, Позориште се услед материјалних потешкоћа налазило пред гашењем. „Онда је нађена солуција: постало је филијалом Позоришта Дунавске бановине, са седиштем у Крагујевцу... Као такво, обилазило је целу дунавску бановину, проводећи ипак највећи део сезоне, два-три месеца, у Крагујевцу” (Стојадиновић, 1960: 40). Позориште је престало са радом 1941. године.

„Пропагандно одељење окупационих власти у Соколском дому у пролеће 1942. основало је Српско народно позориште Округа крагујевачког. Пензионисани глумац Илија Јовановић, популарно назван од публике и колега Чика Ика, водио је крагујевачко позориште, за то време, на чудан и загонетно успешан начин. Наиме, иако је све време трпео велике притиске немачких власти, Чика Ика је успевао да избегне репертоар какав су Немци наметали српским позориштима користећи их за пропаганду” (Мишић, 2015: 10), па су се на сцени изводили комади домаће класичне књижевности.

6. Народно позориште у Крагујевцу и Театар „Јоаким Вујић”

У новембру 1944. године, одмах по ослобођењу од Немаца, при Окружном народно-ослободилачком одбору формиран је Одбор за позориште који у року од неколико дана оснива прву позоришну управу која се настанила у скромној згради бившег Соколског дома (Петровић, 1960: 47-49). За првог управника Народног позоришта, формираног од чланова Српског народног позоришта Округа крагујевачког из времена окупације, постављен је Војислав Ђурић, а за драматурга Боривоје Глишић.

Стојадиновић подсећа да је првобитни ансамбл имао 14 глумаца и два редитеља. Прва представа коју је ово позориште извело била је „Велика битка”, написана у спомен на стрељање цивила у Шумарицама 21. октобра 1941. године, а приказана је 23. децембра 1944. године, да би

неколико деценија касније тај датум био одређен као Дан театра. У овој представи се, тада као ђак и статиста, појављује и бард српског глумишта Љуба Тадић (Стојадиновић, 2005: 10).

У првим послератним годинама, репертоаром крагујевачког Народног позоришта доминирали су социјал-реалстички комади претежно совјетских писаца, и текстови са темама из НОБ-а. Након политичког удаљавања Југославије од Стаљина и Совјетског Савеза 1948. године, у позоришту се поред текстова са ратном тематиком, уместо руских пролетерских текстова, драматизују дела домаће и класичне књижевности.

Мишић подсећа да је послератно позориште изнедрило читаву плејаду врских позоришних уметника који су своје каријере наставили у Београду, као што су: Микица Науновић, Васа Пантелић, Љуба Тадић, Мија Алексић, Слободан Цица Перовић, Бранислав Цига Јеринић, Жика Петровић, Радослав Павловић, Сима Бата Јањићијевић, Драгомир Бојанић Гидра, Љиљана Крстић, Растко Тадић, Богољуб Боба Динић, а у новије време и Раде Марјановић, Горица Поповић и Миодраг Андрић, познатији као Љуба Мољац (Мишић, 2015: 12).

Почетком 50-их година крагујевачко позориште бројало је преко 40 глумаца предвођених дипломираним редитељима Миленком Маричићем, Димитријем Ђурковићем, Јосипом Лешићем и Мињом Дедићем.

Стојадиновић наводи важност позоришне сезоне 1953/54. у којој је „Политика“ извештавала да је крагујевачко Народно позориште са освеженим ансамблом, редитељима и глумцима са Академије за позоришну уметност у Београду, у нову сезону ушло са савременим делима, углавном домаћим, од којих се нека изводе по први пут у нашој земљи (Стојадиновић, 1975: 25). У овој сезони управа Позоришта је имала у плану оснивање Камерног експерименталног театра или Малог собног позоришта које би било намењено младим ауторима, а уз то и Дечјег пионирског позоришта у коме би настуипала деца-ђаци под руководством и уз помоћ чланова драме. (Исто) Стојадиновић подсећа да је оснивање Камерног театра остало само на нивоу плана, као и покретање Листа позоришног, док је пионирско позориште отворено, али је припремило само једну представу, драматизацију дела „Дечаци Павлове улице“ (Стојадиновић, 1975: 41).

На крају ове сезоне Позориште је адаптирано, добило је модерну позоришну дворану са висећим плафоном и индиректним светлом, а у сали је активирано грејање на струју. Већ следеће сезоне у Позоришту је основана Мала сцена, а прва представа на њој је изведена 23. октобра 1957. године. У питању је био комад Павела Хануске „Да ли је туда прошао млади човек?“.

Од оснивања Народног позоришта у Крагујевцу, управа и ансамбл, потпомогнути руководством града, унапређивали су рад Театра са ве-

ликим еланом. Међутим, крај 50-их био је веома тежак за позоришне куће у Србији, које су представљале финансијски терет општинским управама, нарочито у мањим местима, па су се позоришта почела полако гасити. Слична судбина претила је и крагујевачком позоришту које је од оснивања представљало терет за локалну привреду.

Стојадиновић у свој књизи преноси да је „Политика“ 5. марта 1959. године донела вест о одлуци Народног одбора Среза крагујевачког о затварању позоришта због немогућности да се издвоји 21 милион динара дотације потребне за функционисање Театра, мада ни та сума не би могла да обезбеди његов нормалан рад. Након ове одлуке Позориште је формирало делегацију која је у Београду посетила највише државне функционере и алармирала позоришну јавност, што је резултирало одлуком Републичког извршног већа да се одлука НО среза повуче и да се позоришту, због његовог значаја за културни живот среза, омогући даљи рад (Стојадиновић, 2005: 67-68). Да је оваква одлука била једина исправна, потврђује и податак из исте те сезоне, да су чланови ансамбла крагујевачког позоришта били први позоришни радници изван Београда који су добили награде Удружења драмских уметника СР Србије. Глумица Мила Стојадиновић награђена је за женску улогу Госпође Франк у комаду „Дневник Ане Франк“, док је за режију, диплому добио Миодраг Гајић. Ова два признања су уједно и прве награде за чланове крагујевачког позоришта ван Крагујевца.

У годинама које су следиле Народно позориште из Крагујевца отворило је неколико сталних сцена у мањим местима Шумадијског округа, а 1965. године Народно позориште мења име у „Позориште Јоакима Вујића“.

На иницијативу крагујевачког позоришта коју су подржали и театри из централне Србије, покренути су одлуком Секретаријата за културу Србије 1965. године Сусрети професионалних позоришта Србије „Јоаким Вујић“, замишљени да се одржавају сваке године у другом „позоришном“ граду поменутог региона. Стојадиновић бележи да су први Сусрети приређени у Зајечару од 2. до 10. маја и да је на њима крагујевачки театар наступио са представом „Смрт Уроша V“, Стефана Стевановића (Стојадиновић, 1960: 109).

Крај седме деценије 20. века донео је велике проблеме Театру. Наиме. 3. јануара 1969. године у позоришту је избио пожар, након чега је ансамбл одржавао пробе у оближњем Дому омладине. Стојадиновић наводи да је позориште до краја сезоне радило као путујући ансамбл гостујући у местима широм Југославије, у којима је извело преко 150 представа, пред више од 70.000 гледалаца, те је тако стекло надимак „Позориште на точковима“. Те године Народно позориште из Крагујевца први пут је гостовало у иностранству, у Чехословачкој, на позив једног од најстаријих тамошњих позоришта, „Јарослав Прухи“ из Кладна (Стојадиновић, 2005: 134).

Иако се након пожара озбиљно приступило плану да позориште добије нову зграду, од те идеје се, због великих финансијских издатака, убрзо одустало, па је одлучено да се позориште адаптира како би се направио што удобнији и савременији театар.

Стојадиновић подсећа да је адаптирана зграда Позоришта отоврена 19. јуна 1970. године комедијом „Кавијар и сочиво” Скарначија и Трабузија, у режији Александра Ковачевића. Овај датум је важан за крагујевачко позориште јер је тада реализована идеја коју је деценију раније предложио Борислав Глишић, да се Позориште преименује у Театар „Јоаким Вујић”. Глишићеву идеју је обновио Милан Ђоковић, књижевник из Београда.

„Своје златно раздобље Театар „Јоаким Вујић” доживљава у седмдесетим годинама прошлог века. Представа Димитрија Тадића „Прозивка за вечност” у режији Бодe Марковића, 1974. године учествује у селекцији „Стеријиног позорја” у Новом Саду. То прво учешће једног позоришта из Србије ван Београда на најеминентнијем позоришном фестивалу у СФРЈ потврђено је и специјалном Стеријиним наградом за најбољу представу. Селектор Стеријиног позорја ће и 1978. године поново позвати једну представу крагујевачког театра у Нови Сад. Били су то „Наши синови” Војислава Јовановића Марамба у режији Мирослава Беловића” (Мишић, 2015: 15). Мишић подсећа да је Театар 80-их година 20. века остваривао велике успехе на Суретима „Јоаким Вујић”, Данима комедије и другим српским позоришним манифестацијама, на којима су представе и појединци освојили преко 60 награда републичког ранга. (Исто: 16)

7. Књажевско-српски театар

Од 15. јануара 2007. године Одлуком Управног одбора Позоришта, а уз потвду Скупштине Града, Театар „Јоаким Вујић” променио је име и вратио првобитни назив „Књажевско-српски театар”, а три сцене у саставу Театра назване по познатим позоришним радницима који су били ангажовани у њему: Велика сцена Јоаким Вујић, Мала сцена Љуба Тадић и Поетско-музичка сцена Мија Алексић.

Данас је крагујевачки „Књажевско-српски театар” модерна позоришна кућа које је стални домаћин два важна фестивала: „Јоаким феста” и „Јоаким Интер Феста”. Поред својих основних активности, Театар је покренуо и издавачку делатност која обухвата позоришну ревију „Јоаким” и едиције „Јоакимови потомци” и „Премијера”, а у оквиру позоришта делује и Галерија „Јоаким”.

Од 2004. године, „Књажевско-српски театар” је стални домаћин „Јоаким феста”, Фестивала најбољих позоришних представа Србије по

Слика 6: Звезда „Књажевско-српској театра“ и биста Јоакима Вујића (десно)

текстовима домаћих аутора. Крагујевачко позориште од октобра 2006. године домаћин је и „Јоаким Интер Феста“, међународног позоришног фестивала малих сцена.

На првом овом фестивалу 2006. године, изведено је тринаест представа из шест земаља: Енглеске, Румуније, Словеније, Хрватске, Црне Горе и Србије. Жири је за најбољу представу прогласио комад „Окамењени принц“ Хенинга Манкела у извођењу Малог позоришта „Душко Радовић“ из Београда. Убрзо по покретању „Јоаким Интер Фест“ постао је фестивал од посебног значаја за Србију, због чега је од 2010. године члан две међународне позоришне мреже: Нове европске позоришне акције NETA, (*New European Theatre Action*) и Међународне позоришне мреже светских позоришта InterAct, (*World Theatre Network InterAct*).

Крагујевачки театар је 2005. године поводом обележавања 170 година од оснивања првог сталног српског позоришта покренуо издавање позоришне ревије „Јоаким“ чији је циљ да документује сва дешавања везана за Театар.

У оквиру издавачке делатности из Театра излази и едиција „Јоакимови потомци“ која доноси књиге посвећене добитницима награде „Статуета Јоакима Вујића“, у ауторској, биографској и аутомонографској форми, а прва књига из едиције била је истоименог назива – „Јоакимови потомци“,

аутора Феликса Пашића, издата 2006. године, и у њој су представљени сви добитници „Статуете Јоаким Вујић” од 1985. до 2005. године.

На Дан Театра, који се обележава 15. фебруара, када је у Књажеско-србском театру 1835. године одиграна прва представа, најеминентнијим позоришним делатницима крагујевачког позоришта уручује Статуету Јоаким Вујић (додељује се за изузетан допринос развоју позоришне уметности Србије), Прстен са ликом Јоакима Вујића (за изузетан допринос развоју Театра и афирмацији његовог угледа у земљи и иностранству) и Медаљон са ликом Јоакима Вујића који се додељује за помоћ при унапређењу рада Театра и остваривање програмских циљева, као и промоцију позоришта у ширем региону. Аутор Статуете Јоаким Вујић је Никола Кока Јанковић, рођен у Крагујевцу 1926. године, академски вајар и члан Српске академије наука и уметности.

На свечаности поводом 180 година од оснивања „Књажеско-србског театра”, 15. фебруара 2015. године, Статуета Јоаким Вујић додељена је Факултету драмских уметности Универзитета уметности у Београду и драмској уметници Дари Џокић. Прстен са ликом Јоакима Вујића уручен је костимографкињи Народног позоришта из Ужица Снежани Ковачевић, а Медаљон са ликом Јоакима Вујића Министарству културе и информисања Републике Србије. Годишње награде Театра припале су глумици Катарини Митровић Јанковић за улогу у представи „Преваранти у сукњи” и Драгославу Танасковићу, музичком уреднику и композитору за музику у представи „Зелени зраци”.

Свечаност је употпунила изложба фотографија „Култне представе крагујевачког Театра” у Галерији Јоаким, а на сцени „Јоаким Вујић” изведен је колажни програм „Јоакимови потомци” у оквиру кога су приказани фрагменти из седам представа крагујевачког позоришта, рађених по делима домаћих аутора.

Слика 7:
Статуета Јоаким Вујић,
дело академика Николе
Коке Јанковића

Закључак

Оснивањем првог сталног позоришта у Србији, „Књажеско-србског театра” 1834. године, Крагујевац и Србија нашли су се на позоришној мапи Европе. Иако су иницијални покушаји окупљања ђачких позоришних дружина забележени читаву деценију раније, формирање крагујевачког позоришта означило је почетак позоришног живота у Србији који се до данас без престанка развија. Захваљујући Јоакиму Вујићи, али и културним радницима и визионарима попут Адолфа Бергмана, директора Типографије и Јосифа Шлезингера, капел-мајстора „Књажеско-србске банде”, у Крагујевцу је, 15. фебруара 1835. године изведена представа „Фернандо и Јарика”, чиме је озваничен настанак позоришне уметности у модерној Србији.

После престанка са радом „Књажеско-србског театра”, све до краја Другог светског рата крагујевачко позориште је у више наврата основано и гашено, осим у случају Добровољног позоришног друштва чије је постојање обележило другу половину 19. века. Позоришни живот града, у годинама без сопственог театра, био је испуњен гостовањима многих путујућих и сталних позоришта

Након пензионисања Јоакима Вујића 1836. године, у наредних пет година Крагујевац је био без свог тетатра који обнавља рад 1840. године под руководством Анастасија Николића, професора математике и ректора Лицеја, а који се након једне године, заједно са престпницом, сели у Београд.

Иако се рад Добровољног позоришног друштва протезао од 1850. године па до пред крај века, новине које су извештавале о културним догађајима у граду свега неколико пута поменуле су активности овог позоришта. Позоришно друштво „Слога”, које је постојало свега три године, 1895. до 1898. године, извело је 240 представа које су игране три до четири пута недељно.

У наредним годинама Крагујевац није имао стални театар, осим неколико спорадичних покушаја попут позоришне труше „Србадија” „Ђачког позоришта” и позоришта „Гундулић” које се након једне сезоне преселило у Београд. Академско позориште, у коме су играле крагујевачки интелектуалци и аматери основано је 1924. године. Позориште је ангажовало београдске редитеље и глумце што је утицало на висок уметнички ниво постављања и извођења представа. Само пет година касније, ово позориште је услед финансијских проблема угашено, а његови чланови се придружују позоришту „Матица” при соколској организацији. Радници Војно-техничког завода основали су 1930. године Позориште Радничке колоније у насељу Стара радничка колонија, које је радило до 1941. године, а из финансијских разлога постало филијала соколског позоришта.

Након бројних апела, на иницијативу Бранислава Нушића и утицајних пријатеља позоришне уметности, у Крагујевцу је 1935. године основано професионално Градско позориште које је до 1. маја 1936. године приредило 38 премијера. Исте године, Позориште се услед материјалних потешкоћа налазило пред гашењем, па је као резултат компромиса постало филијала Позоришта Дунавске бановине, са седиштем у Крагујевцу.

Српско народно позориште Округа крагујевачког основано је у пролеће 1942. године, а већина његових глумаца чинили су први ансамбл послератног Народног позоришта, оформљеног одмах по ослобођењу, у новембру 1944. године.

Ако је термин којим би се могао описати рад позоришта у Крагујевцу до 1944. године „несталност”, онда од тада, па до данас, реч „континуитет” најбоље одсликава рад ове културне установе. Мењајући име, најпре 1970. године у Театар „Јоаким Вујић”, а потом 2005. године враћајући првобитни назив „Књажевско-српски театар”, позориште у Крагујевцу је, уз све недаће које су га сустизале, попут великог пожара 1969. године, временом обогаћивало свој уметнички репертоар и оснаживало свој утицај на културно-уметничкој сцени Србије. Управо због локалне, регионалне и републичке важности које Позориште има, оно је избегло затварање које му је претило услед високих трошкова одржавања.

Данас је „Књажевско-српски театар” важна културна институција у земљи која, поред основних активности, има развијену и издавачку делатност, а награде које ово позориште додељује, попут Статуете Јоаким Вујић, у рангу су најпрестижнијих позоришних признања, чији су добитници најеминентнији позоришни прегаоци и установе образовања и културе са јаким утицајем на развој српског позоришта.

Као иницијатор Фестивала професионалних позоришта Србије и као домаћин „Јоаким Феста” и „Јоаким Интер Феста”, Књажевско-српски театар и 180 година од подизања прве завесе наставља да буде стожер окупљања позоришних уметника Србије.

Литература:

- [1] Бурић, Војислав (1960): „Личност и дело Јоакима Вујића”, *Зборник радова „125 годишњица Књажеско-србској шеатра”*, Крагујевац: Одбор за прославу (стр. 7-12).
- [2] Јовановић, Рашко (2008): „Књаза Милоша театар”, *Зборник радова са округлој сшола одржаной 12. П 2005. године у Крагујевицу, поводом 170 година оснивања Књажеско-србској шеатра „Јоаким Вујић – ошац сриској позорииша”*, Крагујевац: Град Крагујевац (22-31).
- [3] Кићовић, Мираш (1960): „Позориште Јоакима Вујића у Крагујевицу”, *Зборник радова „125 годишњица Књажеско-србској шеатра”*, Крагујевац: Одбор за прославу (стр. 13-23).
- [4] Милошевић, Тијана (2008): „Јоаким Вујић”, *Зборник радова са округлој сшола одржаной 12. П 2005. године у Крагујевицу, поводом 170 година оснивања Књажеско-србској шеатра „Јоаким вујић – ошац сриској позорииша”*, Крагујевац: Град Крагујевац (14-20).
- [5] Мишић, Зоран (2015): *180 година Књажевско сриској шеатра Крагујевац*, Крагујевац: Књажевско-српски театар.
- [6] Николић, Милен (1972): „Јоаким Вујић и Књажеско-србски театар”, *Кораци*, 7-8, Крагујевац: Светлост (417-452).
- [7] Стојадиновић, Рајко (1960): „Сто година позоришног живота у Крагујевицу (1840-1940)”, *Зборник радова „125 годишњица Књажеско-србској шеатра”*, Крагујевац: Одбор за прославу (стр. 33-45).
- [8] Стојадиновић, Рајко (2005): *Крагујевачко позориише: 1835-1951*, Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевицу.
- [9] Стојадиновић, Рајко (2005): *Крагујевачко позориише: 1951-1984*, Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевицу.
- [10] Стојковић, Боривоје (1936): *Историја сриској позорииша*, Ниш: Графика.

Вебографија:

- [1] <http://www.joakimvujic.com/> (10. септембар 2015. године)
- [2] <http://www.muzej.org.rs/> (10. септембар 2015. године)
- [3] Симовић, Невена: *Промиишлена уйошреба културној наслеђа у циљу развоја креативних индустрија: сшудија случаја Војно-техничкој завода у Крагујевицу*, 03.09.2014. <http://www.kreativnaekonomija.com/2014/09/03/promisljena-upotreba-kulturnog-nasleda-cilju-razvoja-kreativnih-industrija-studija-slucaja-vojno-tehnickog-zavoda-kragujevcu/> (9. септембар 2015. године)

Aleksandar Štajn, MA
 Music School „Dr Miloje Milojević”
 Kragujevac

KNJAŽESKO-SRBSKI THEATRE – THE FIRST PERMANENT THEATRE IN SERBIA

Summary: Founded as „Knjažesko-srbski theatre” in the capital city of the Principality at the time, the Theatre in Kragujevac has shared the destiny of its city, Serbian culture, society and the state so far. The relocation of metropolis in Belgrade, the lack of continuity of development of the country, its growth and declines resulted in permanent process of foundations and closings of the Theatre in Kragujevac, as a donated cultural institution. According to the chronicles of the theatre it can be concluded that favourable social-economic ambience enriched the repertoire and encouraged the enthusiasm of the theatre employees, while on the other hand, financial problems resulted in the interruption in work of the previously established theatre. However, thanks to persistence and talent of theatrical artists and directors from Kragujevac, and the respect and significance of this theatre in cultural life of the city and country, a hundred and eighth anniversary of the first theatre in Serbia is celebrated nowadays. This paper presents a chronological review of important events and circumstances which influenced the foundation of modern theatre with rich artistic repertoire.

Key words: KNJAŽESKO-SRBSKI THEATRE, THEATRE „JOAKIM VUJIĆ”, THEATRE, KRAGUJEVAC, HISTORY OF THE THEATRE.

Др Александар Стојановић, научни сарадник*
Институт за новију историју Србије
Београд

ОГРОМНЕ ЖРТВЕ И ТРИЈУМФ ВЕЛИКЕ АНТИФАШИСТИЧКЕ КОАЛИЦИЈЕ

Сажетак: У раду је анализиран усџон фашизма и сродних шџоалишарних идеологија, које су ђослужиле као ђолишичка основа неким од најсуровијих режима у историји. Фашистичка Италија и нацистичка Немачка турнуле су, својом атресивном експанзионистичком ђолишиком, цео свет у Друђи светшски рат. Велика страдања стјановништва, као и шекштонска теђолишичка ђомерања која су се јавила као ђоследица шџоалној раша шрајно су изменила ђудско друштво. У раду је учињен осврт на Друђи светшски рат, на ђослерашну изградњу света на вредносној основи антифашизма, али и на ђолишичке и идеолошке инструментализације антифашизма, које су обележиле ђослерашну ејоху, а уочљиве су и данас.

Кључне речи: ФАШИЗАМ, АНТИФАШИЗАМ, НАЦИЗАМ, ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ, ЕВРОПА.

---

* Контакт: acas109@gmail.com

Увод

Током 2015. године, низом манифестација широм Европе, обележена је седамдесета годишњица капитулације нацистичке Немачке, односно годишњица победе над фашизмом и краја Другог светског рата. Летимичан осврт на политичку карту света наводи на закључак да су се геополитичке прилике значајно измениле у протеклих седам деценија: Совјетски Савез, држава која је својим жртвама највише допринела слому нацистичке Немачке и Осовине у целини не постоји већ скоро четврт века; Велика Британија и Француска, које су крај рата дочекале као колонијалне силе, остале су, готово у потпуности, без својих прекоморских поседа. Сједињене Америчке Државе (САД) веома су удаљене од изолационистичке политике коју је, све до јапанског напада на Перл Харбор, заговарао и спроводио председник Френклин Делано Рузвелт, као и низ његових претходника. На простору Европе, у географском, економском и политичком погледу, доминира Европска унија, сложен међудржавни савез који се дуги низ година развијао на принципима антифашизма, демократије и слободне трговине. За Дан Европе, централни празник Уније, проглашен је 9. мај, који је и дан победе над фашизмом. Немачка, која је 1945. године била у пепелу, поражена, а потом окупирана и подељена, већ више година има највећи политички и економски утицај у Европској унији. Овакав развој догађаја деловао би савременицима победе над фашизмом готово незамислив.

Други светски рат био је највећи и најкрвавији конфликт у историји човечанства, у коме је, према релевантним проценама, страдало преко 60 милиона људи (Бевор, 2012: 1).¹ На то је, у највећој мери, утицала његова природа тоталног рата: оружаног, идеолошког, економског и расног сукоба, који је прожимао све сфере живота и није штедео ни једну категорију становништва (Калвокареџи, Винт, 1987). Као и све сложене појаве у историји, и Други светски рат је, као својеврсни историјски процес, био последица низа узрока различите природе, али је светска историографија у највећој мери сагласна да је главни кривац за рат (и злочине који су у њему почињени) био Адолф Хитлер, вођа нацистичке странке и неприкосновени господар Немачке у периоду 1933–1945.

¹ Тачан број погинулих и рањених у Другом светском рату никада није утврђен. Академик Андреј Митровић истакао је да је у ратно стање ушла 61 држава, да је бојиште обухватало око 22 милиона км² на копну, мору и у ваздуху, те да се под ратне заставе сврстало близу 110 милиона људи. Највеће губитке претрпео је Совјетски Савез, између 20 и 30 милиона погинулих, Пољска и Немачка изгубиле су по 6 милиона грађана, Јапан 1,6 милиона, а Југославија око 1,7 милиона. Подаци о Кини су непоздани, али се крећу и до 13,5 милиона жртава. Рачуна се и да је у рату рањено око 80 милиона људи, од чега је око 35 милиона било трајно физички обогалено (Митровић, 2009: 7–9).

године. Избијању рата свакако су допринеле и противуречности међуратног развоја, посебно тешки услови који су Немачкој наметнути Версајским миром, као и утицај велике економске кризе, која је значајно допринела радикализацији политичких прилика на Старом континенту (Bell, 2007: 55–284).

1. Фашизам

Иако се (оправдано) сматра да је фашизам побеђен маја 1945. године, у историографији и политикологији још увек се воде велике расправе око научног дефинисања појма „фашизам”. Неке од најрелевантнијих научних синтеза на ту тему указују да се истраживачи још увек налазе прилично далеко од успостављања једног академског, широко прихватљивог консензуса (Payne, 1980; Nolte, 1990: 7–35; Griffin, 1995; Paxton, 2004: 206–220; Payne, 2008: 123–150; Iordachi, 2010; Heywood, 2012). Највећи проблем прецизном дефинисању појма „фашизам” представља одређење скупа политичких идеја и праксе које би неку политичку странку или организацију, која их је усвојила и применила, означавале за фашистичку. Појам фашизма се, у најизворнијем значењу, може сасвим слободно везати само за италијански случај, који је и први ступио на историјску сцену. Већ у погледу национал-социјализма у Немачкој постоји неслагање истраживача да ли је реч о немачкој варијацији фашизма или о аутохтоној идеологији која је у великом броју сегмената била сродна италијанском фашизму (Griffin, 2008: 71–113, Митровић, 2009: 15–16; Heywood, 2012). У међуратној Европи, посебно услед утицаја економске кризе започете 1929. године, јавио се велики број радикалних политичких покрета који су имали антидемократски карактер. Како је још Ерик Хобсбаум указао, успон фашизма и нацизма у Италији и Немачкој послужио је као велика инспирација и „нека врста моде” за радикалне десничарске покрете широм Старог континента, који су потом делове своје политичке мисли, и посебно, политички наступ, уобличавали по италијанском и немачком узору (Hobsbaum, 2004: 87–111; Brustein, Marit, 1999: 159–178). Због тога и питање да ли су, нпр. Гвоздена гарда (Гарда Св. Архангела Михаила) у Румунији, Хортијеви „сивокошуљаши” у Мађарској, режим генерала Франка у Шпанији или Француска акција у Француској (посебно у време окупације и вишијевског режима) били фашистички, и до које мере, и даље изазива полемике у историографији и политикологији.

Оно што је било заједничко већини побројаних радикалних међуратних покрета били су ауторитарност, антидемократска и антиинтернационалистичка (антикомунистичка, антимасонска и нејчешће антисемит-

ска) идеолошка оријентација, експанзионизам и/или империјализам, присутност култа вође и униформисаних страначких одреда, мржња и насиље као вид политичке борбе, као и одређена перцепција о историјској (или цивилизацијској) улози и историјским правима свог народа на одређену територију или тзв. „животни простор“ (Laqueur, 1997: 13–75, Iordachi, 2010). Већина ових покрета нашла се, током Другог светског рата, на страни Осовине. Неки као савезници или режими у сателитским државама (нпр. усташе у Независној држави Хрватској /НДХ/), други као делови или основа колаборационистичких управа широм окупиране Европе. Оваквом историјском развоју највише је допринела тотална природа Другог светског рата, чија је идеолошка компонента посебно била изражена од половине 1941. године и напада Трећег рајха на Совјетски Савез. Управо су порази немачког оружја у Совјетском Савезу (а посебно заустављање офанзиве код Стаљинграда) утицали да Немачка промени став према колаборационистичким управама, тј. да их интензивније регрутује из редова идеолошких истомишљеника. На тај начин су одређене форме национал-социјализма и фашизма почеле да се примењују у окупираним државама, што је било у супротности са међународним правом и обичајима ратовања, према којима окупатору није било дозвољено да мења унутрашњи поредак и затечено законодавство окупиране државе.

Фашистичка Италија и нацистичка Немачка биле су тоталитарне до крајњих граница (Митровић, 2009; Митровић, 2012: 306–462). Режији ових држава негирали су људскост грађанима својом ауторитарношћу, одузимајући им бројна грађанска права и слободе и претварајући их у механички део сложене машинерије чији је циљ био да се обрачунава са неистомишљеницима, и то прво на унутрашњем плану, а потом и у агресорским ратовима широм Европе (Grunberger, 1971). Политичка права и слободе грађана у Италији и Немачкој била су готово потпуно укинута; уместо њих успостављено је идеолошко једноумље које није трпело било какву врсту опозиције или другачијег мишљења. Са политичким противницима разрачунавало се уз употребу репресије и насиља, неретко и са смртним исходима. Укинута је слобода штампе а ограничена је и традиционално велика друштвена улога верских организација. Иако су приватна имовина и иницијатива у привреди наставили да постоје, сама привредна делатност и рад више нису имали слободну функцију, већ су морали да се усклађују са планском производњом коју је дириговала држава. Синдикати су распуштени, а радници организовани у фашистичке и нацистичке асоцијације рада. Уметност је могла да постоји само уколико је величала вође режима или следила инструкције о величању нације и расе, иначе је сматрана антинационалном и декадентном и бивала препуштена гневу партијских паравојски (Seligmann, Davison & McDonald, 2003: 44–57; O' Brien, 2004; Clinefelter, 2005: 99–124).

Расним законима у нацистичкој Немачкој задирало се и у право на живот и имовину грађана. Јевреји су означени као извор свих невоља немачког народа, дехуманизовани и препуштени суровом прогону (Longerich, 2010: 29–132). Задирало се у приватност грађана: бракови Немаца са неаријевцима нису били дозвољени, а уведена је и потпуна друштвена сегрегација на расној основи. Држава је ограничила чак и право васпитавања потомства: дечаци и девојчице већ су од предшколског узраста укључивани у организације под контролом нацистичке партије. Константном идеолошком утицају били су изложени током читавог одрастања, тј. до ступања младића у војску или службу рада, а девојака у Лигу немачких девојака (Grunberger, 1971: 267–303). Слични развојни пут постојао је и у фашистичкој Италији, а и један и други режим индоктринирали су децу и омладину до те мере, да се дешавало да млади Немци властима пријављују своје родитеље због скретања са идеолошког правца или тобожњег рада противног интересима нације.

Већ на основу пропаганде и начина на који су дефинисали захтеве за „животним простором” било је јасно да нацистичка Немачка и фашистичка Италија намеравају да покрену низ освајачких ратова. Обе државе практично су током читавог међуратног периода заговарале ревизију Версајског споразума, а жалосни низ уступака које су им учиниле Велика Британија и Француска у циљу очувања сопствених интереса скупо је коштао становништво Европе 1939–1945. године (Mazower, 2009: 31–63). Италија је постепено претворила Албанију у сопствену колонију а водила је и агресорски рад против Етиопије у коме је до пуног изражаја дошла нечовечност рата против технолошки инфериорног непријатеља. Немачка је, супротно мировним одредбама којима је окончан Први светски рат, једнострано одбацила одредбе о ограничавању наоружавања, а недуго затим послала своје трупе у демилитаризоване области. Уследили су аншлус Аустрије, присаједињење Судетске области, разбијање Чехословачке. И Немачка и Италија испробавале су своја оружја подржавајући генерала Франсиска Франка у крвавом грађанском рату у Шпанији. Млаке реакције на експанзионизам тоталитарних сила које су Енглеска и Француска испољвале у свакој од наведених ситуација (уз изолационистичку политику САД) само су повећавале нездраве империјалистичке апетите Хитлера и Мусолинија. Они су захтевали нови светски поредак и нису су се либили да до њега дођу ратом.

2. Други светски рат

Почетак Другог светског рата све више је предмет историографских анализа и различитих теорија, од којих су најпознатије оне о тридесето-годишњем рату (1918–1946; Bell, 2007: 15–42) и тзв. „дугом рату” (чијим се почетком сматра револуција у Русији 1917. године). Све више азијских и америчких историчара у историографском наративу означава 1937. годину и напад Јапана на Кину (инвазију на Манџурију) као почетак највећег глобалног сукоба (Beevor 2012: 1–2). И премда је свака од наведених теорија легитимна са становишта науке и може се адекватно аргументовати, у већини историјских уџбеника и даље стоји податак да је Други светски рат почео 1. септембра 1939. године нападом нацистичке Немачке на Пољску. Осигуравши источну границу пактом о ненападњу са Совјетским Савезом, Хитлер је, након Аустрије и Чешке, као нову тачку експанзије немачког „животног простора” означио Пољску. Његов министар иностраних послова Јоаким фон Рибентроп, иначе бивши немачки амбасадор у Лондону, уверавао га је да ће Британија и овај пут устукнути, те да гаранције које су Француска и Енглеска дале Пољској неће имати тежину у тренутку суочавања са могућношћу избијања новог светског рата. Супротно очекивањима у врху Рајха, након дипломатског ултиматума, и Француска и Енглеска објавиле су рат Немачкој и прогласиле општу мобилизацију. Тако се Европа почетком септембра 1939. године поново нашла у вртлогу општег рата.

Карактер Другог светског рата био је уочљив од првих дана. Немачка је напала Пољску без објаве рата, уз масовну антипољску пропагандну кампању и инсценирање пољске одговорности за рат. Овакав механизам примењен је до краја рата још неколико пута, укључујући и рат против Краљевине Југославије у априлу 1941. године. Технолошки супериорне, увежбане и адекватно распоређене немачке трупе су, надирући из три правца (укључујући и територију Словачке, која је практично била немачки сателит), релативно лако покорице Пољску (Kolvokarezi, Vint, 1987: 90; Beevor, 2012: 22–39). Херојски отпор Пољака није могао да заустави надирање Хитлерових војника: Енглеска и Француска нису, и поред постојећих гаранција, адекватно војно помогле нападнуту земљу, а коначан ударац Пољској задао је Совјетски Савез, чије су трупе 17. септембра умарширале у источне крајеве ове државе. Тако је крајем септембра Пољска подељена између нацистичке Немачке и Совјетског Савеза (Литванија и Словачка добиле су мале делове територије), а почетком октобра 1939. године уништени су и последња упоришта отпора. Током првих месец дана рата могло се уочити да Немачка неће презати од повреда међународног права и обичаја ратовања, да ће Британија и Фран-

цуска превасходно мислити на своје интересе, док је случај поделе пољске територије између идеолошких непријатеља – нациста и Стаљиновог Совјетског Савеза био предсказање бројних парадоксалних политичких и војних савеза који ће се успостављати током овог рата.

Након капитулације Пољске уследио је релативно дуг период мира на фронтима, који је потрајао до пролећа наредне године (Beevor, 2012; 40–51). Иако су војске биле мобилисане, маневри извођени, а ратна индустрија радила пуном паром у три смене, ово раздобље су и савременици називали „лажним ратом” (Phoney war) и „седећим ратом” (Sitzkrieg). Нове операције већег обима у Европи одиграле су се у априлу 1940. године, када је нацистичка Немачка напала Данску и Норвешку (Kalvokarezi, Vint, 1987: 97–99; Beevor, 2012; 70–78). Узрок ове војне кампање била је тежња нациста да заштите главну линију снабдевања своје ратне индустрије металним рудама из Шведске, а повод савезничко минирање норвешких вода у циљу пресецања поменутог трасе, упркос томе што је Норвешка прогласила неутралност у рату. Данско државно руководство предвођено краљем Кристијаном X (1918–1944) одлучило је да не пружа оружани отпор како би сачувало животе становништва и поштедело земљу ратних разарања. Данска је „прихватила окупацију уз протест”, што је названо „кооперацијом”.² Норвежани су пружили извештан отпор, а за разлику од претходних нападнутих држава, добили су и нешто конкретнију енглеску помоћ. Каптулација је ипак уследила након два месеца. Неуспех у овим ратним операцијама довео је до смене владе у Британији: уместо недовољно енергичног Невила Чемберлена председник владе постао је Винстон Черчил (Kalvokarezi, Vint, 1987: 99).

Истог дана када је Черчил преузео премијерску дужност (10. мај 1940. године) нацистичка Немачка покренула је масовну инвазију на Француску, током које су биле нападнуте и неутралне државе Холандија, Белгија и Луксембург (Beevor, 2012; 79–121; Mazower, 2009: 102–136). Стратегија блицкрига овог пута примењена је на западном фронту: Холандија је издржала неколико дана, Белгија тек незнатно дуже. Британске експедиционе снаге искрцале су се на француску обалу како би помогле одбијање немачког напада, а Италија је 10. јуна објавила рат Француској и Енглеској, придружујући се немачкој офанзиви. Француска је у тренутку немачког напада имала већи број тенкова и више мобилисаних војника од Трећег рајха, изграђен систем утврђења (Мажино линија) као и готово четврт века развијану дефанзивну стратегију. Све ово је,

² Од свих земаља које је у Другом светском рату окупирала нацистичка Немачка, Данска је прошла са убедљиво најмањим људских и материјалних жртвама (Giltner, 2001: 485–506). Оружаног отпора практично није било, а антиокупаторска активност сводила се на саботаже у фабрикама и спашавање данских Јевреја од „коначног решења” (Tveskov, 2003; Lampe, 2011; Lidegaard, 2013).

међутим, било узалуд. Лоша комуникација између главнокомандујућих француских генерала (од којих је већина већ била загазила у 8. и 9. деценију живота), одлична координација немачких родова војске и страховит утисак који су на борце и становништво остављали немачки ваздушни и артиљеријски напади допринели су потпуном слому велике колонијалне силе, која је била главни творац и протагониста „Версајског поретка”. Опкољене и десетковане, британске и француске снаге на северу Француске делимично су спашене операцијом „Динамо”, тј. укрцавањем у Денкерку и пребацивањем у Британију. Немци су умарширали у Париз 14. јуна 1940. године и организовали дефиле својих трупа централним градским улицама, а отпор је трајао до 22. јуна када је потписано примирје, односно капитулација Француске.

Завршетак немачке офанзиве у Француској био је обележен посебном симболиком, која је јасно указивала на елементе освете и понижења, стално присутне у Хитлеровој свести и политици. Диктирајући услове, он је имао и један сасвим лични каприц: захтевао је да се примирије потпише на истом месту као и 1918. године, када су Немци били ти који су морали да пристану на услове непријатеља. Тако је у Компјењ (Compiègne) довежен онај исти железнички вагон у коме је Немачка капитулирала 1918; 22 године касније капитулацију су потписивали Французи. Велелепни меморијални комплекс у Компјењу посвећен победи Антанте у Првом светском рату миниран је и у целини уништен неколико дана касније, а славни вагон превезен је у Берлин као својеврсни ратни трофеј.

Капитулација Француске представљала је једну од преломних тачака у Другом светском рату, посебно у његовој првој фази. Француска је била једина сила која је капитулирала у раној фази рата, у тренутку у коме је располагала са респектабилном флотом и великим колонијалним поседима. Њен пораз страховито је одјекнуо Европом, у којој су бројне државе (превасходно на југоистоку и центру континента) почеле из страха да се политички приближавају нацистичкој Немачкој (Лукаш, 1982: 305–531). Енглези су, са друге стране, већ 3. јула бомбардовали француску флоту у страху да би она могла постати део немачке ратне машинерије, а до крајњих граница интензивирана је дипломатска активност да се САД укључе у рат против Хитлера и Мусолинија. У септембру 1940. године створена је Осовина, потписивањем Тројног пакта о сарадњи и савезништву између Немачке, Италије и Јапана; до пролећа наредне године пакт су потписале Мађарска, Румунија, Словачка и Бугарска. Последице Француске капитулације осећале су се на више нивоа: режим у Вишију, иако формално неутралан, практично се понашао као немачки савезник у рату и спољној политици (Burrin, 1998). На унутрашњем плану, маршал Петен и широки фронт различитих националиста и конзервативаца који су га подржава-

ли, почели су, делом самоиницијативно, а делом на подстицај Немачке, процес преображаја француског друштва и државе, тј. националну револуцију (Стојановић, Бајагић, 2014: 67–70). На удару вишијевског режима нашли су се Јевреји, масони и левичарски елементи, који су оптуживани за дегенерацију и декаденцију француског међуратног друштва, а великим делом и за пораз у рату. Готово истовремено, нацистичка Немачка изнудила је увођење антисемитских и антимасонских мера од више балканских и централноевропских земаља, што је био јасан показатељ да је дошло „ново време”, тј. да се на Старом континенту полако стварала Хитлерова „Нова Европа”, као својеврсни светски поредак на челу са нацистичком Немачком. Упоредо са бомбардовањем енглеских градова у операцији „Блиц”, Хитлер је крајем 1940. планирао нови продор на Исток за пролеће идуће године: операцију „Барбароса” и напад на Совјетски Савез, за који је још увек био везан међудржавним уговорима.

На промену ратне среће Осовине, крајем 1940. и почетком 1941. године у великој мери утицао је Бенито Мусолини. Он је покренуо низ стратешки ирационалних похода од којих се већина завршила сасвим неславно (Kalvokarezi, Vint, 1987: 129; Кнох, 2004). Током лета 1940. године Италијани су опсели Малту и организовали прилично успешну офанзиву на британске колоније у северној и источној Африци.³ Међутим, Дуче је био љубоморан на велике ратне успехе свог немачког савезника, који је за мање од године низом ефикасних кампања практично освојио пола Европе и приморао више неутралних држава на савез са Рајхом. Како је већ имао потпуну контролу над Албанијом, Мусолини се одлучио да покрене инвазију на Грчку, што се показало као лош потез са дугорочним последицама. Наиме, Хитлер је имао другачију визију за Балкан и југоисток Европе у целини: он није желео отварање још једног фронта у жеку припрема за напад на Совјетски Савез, већ је намеравао да овај простор користи као извориште хране и индустријских сировина, дозвољавајући државама које нису желеле у савез са Осовином тзв. „благонаклону неутралност”. Италија је напала Грчку у октобру 1940. године, али је офанзива убрзо заустављена, док су у контранападу грчке снаге одбациле трупе агресора у северну Албанију. Грчка влада је позвала Британију у помоћ: експедициони корпус распоређен је на Крит и Пелопонез, а енглеска авијација пружала је подршку трупама на земљи. Италијанска ратна срећа драстично се погоршала и у Африци, где је британска контраофанзива у периоду децембар 1940 – фебруар 1941. године потиснула Италијане из Египта, нанела им велике губитке, и омогућила заузимање значајног дела Либије.

³ Том приликом освојена је Британска Сомалија, која је била прва колонија коју су Енглези (привремено) изгубили у рату.

Неповољни развој догађаја на медитеранском ратишту приморао је Хитлера да се умеша почетком 1941. године. Немачке трупе искрцале су се у Либију и помогле Италијанима да поврате изгубљене територије. Отворени фронт у Грчкој и учешће британских снага у њему захтевали су знатно комплекснији приступ. Суштинска неутралност балканских држава више није била могућа. Како је већина њих већ од половине тридесетих била економски зависна од Немачке, приступање Тројном пакту чинило се као природан и логичан след догађаја, али је и британска обавештајна агентура улагала огромне напоре да се балкански народи одврате од савезништва са Осовином. Последња је у низу потпис на пакт ставила Краљевина Југославија 25. марта, али је након само два дана уследио пуч подржан од Британаца, чиме су Југославија, и посебно, Срби, сврстани међу непријатеље нацистичке Немачке. У априлу 1941. године уследила је масивна офанзива Немачке и њених савезника на Грчку и Југославију (Beevor, 2012: 154–173). По својој форми и ефикасности, ове операције нису се разликовале од блицкрига из претходних година: Београд је потписао капитулацију 17. априла (Независна држава Хрватска проглашена је већ 10. априла), Атина је издржала нешто дуже, али је пораз обе земље био муњевит и потпун.

Стабилизација медитеранског ратишта омогућила је Хитлеру да организује и спроведе дуго сањани поход на Совјетски Савез, офанзиву чији је циљ био да сломи војну моћ Стаљина, уништи комунизам и Немцима обезбеди огромне ресурсе и „животни простор” на Истоку. Хитлеров поход на Совјетски Савез генерисао је најмасовније ратно страдање у историји: претпоставља се да је на совјетској страни током рата страдало између 20 и 30 милиона људи (од чега су војне жртве износиле мање од трећине), док је од преко 5 милиона погинулих немачких бораца (1939–1945) највећи део страдао управо током офанзиве на Истоку, као и током борби против контраофанзиве Црвене армије. Као и Наполеон пре њега, и Хитлер је сломио зубе и „изгубио царство” нападом на Русију (Совјетски Савез), али је у лето и јесен 1941. године имао више разлога да буде задовољан него забринут (Kalvokarezi, Vint, 1987: 144–158; Beevor, 2012: 186–206). Велика офанзива, у којој су учествовале и румунске, мађарске и финске трупе, одвијала се паралелно у више праваца и давала одличне резултате: већ почетком јула совјетски западни фронт био је разбијен а у операцијама око Минска заробљено је близу 300.000 бораца Црвене армије. Током августа и септембра немачке трупе извршиле су стратешко окруживање кијевског фронта, на коме су Совјети имали распоређених преко 750.000 војника. Током месец дана интензивних борби, пет совјетских армија готово је потпуно уништено, а број убијених и заробљених износио је 600 – 700.000, према различитим проценама. Уследио је про-

бој на Крим, у коме се непријатељској офанзиви дуго времена одупирао једино Севастопол, који је освојен тек у јулу 1942. године. Совјети су потиснути и на Балтику, где је Лењинград (Санкт Петербург) био под опсадом од 8. септембра 1941. године. Офанзива на Москву (Операција Тајфун) спроведена у две етапе није дала очекивани резултат: иако су у децембру немачке трупе биле у предграђима совјетске престонице, и овај стратешки кључан град остао је неосвојен.

Интензивна немачка офанзива на Истоку омогућила је делимичан предах Великој Британији која је у јулу 1941. године склопила војни савез са Стаљином. Ни месец дана касније, САД и Британија објавиле су Атланску повељу, политички документ од фундаменталног значаја, у коме су дефинисане основе послератног развитка. Иако је у тренутку свог настанка Атланска повеља деловала као скуп лепих жеља на папиру и имала и пропагандну функцију, развој ратне ситуације утицао је да све савезничке државе подрже повељу, узимајући је за основ међународних уговора и општи контекст међународних односа током и након рата. Овоме је значајно допринело улажење САД у рат крајем 1941. године, након јапанског напада на Перл Харбор.

Истовремени напад који су јапанске снаге извеле на Перл Харбор, Хонг Конг и Тајланд,⁴ значио је нове објаве рата, од којих је свакако најважнија била Хитлерова одлука да објави рат САД. Тиме се Немачка практично нашла разапета на три фронта, што је знатно убрзало њен слом. Стаљин је поступио знатно прагматичније, одлучивши да поштује уговор о ненападању који је имао са Јапаном и фокусира све снаге на контраофанзиву против немачких трупа. Оваква одлука свакако је била барем делимично изнуђена, јер су ратна дешавања из 1941. године из темеља уздрмала совјетски систем и друштво: Црвена армија, моћна, бројна и технолошки савремено опремљена, изгубила је у првим месецима рата готово два милиона бораца, а Немци су са великом лакоћом заузели значајан део територије Совјетског Савеза. Стаљин је имао много тешкоћа да прилагоди пропаганду, државну политику и идеолошку индоктринацију реалној ситуацији али је на крају у томе потпуно успео, избегавши одговорност за велико страдање своје војске и народа, успевајући чак и да се наметне као свенародни симбол Отаџбинског рата (Kalvokarezi, Vint, 1987: 368–376).

Почетак 1942. године дао је нови смисао Атланској повељи: 1. јануара 1942. потписана је декларација Уједињених нација, програмски доку-

⁴ Услед ограничења у обиму које намеће природа овог рада, развој ратних дешавања на пацифичком фронту дат је у крајње сведеној форми. Знатно детаљнији описи свих значајнијих битака и историјских процеса које су пратили ратовање империјалног Јапана налазе се у општој литератури посвећеној Другом светском рату, која је коришћена и у овом раду (Kalvokarezi, Vint, 1987; Beevor, 2012).

мент Савезника за рат против Осовине. Међу првих 26 земаља-потписница ове декларације нашли су се СССР, САД, Велика Британија (са доминионима), као и Краљевина Југославија. Декларација се позивала на вредности Атланске повље, неопходност укључивања „у заједничку борбу против дивљачких и бруталних сила које желе да потчине свет” и обавезивала владе држава-потписница да 1) употребе све ресурсе, војне и економске, против чланица Тројног пакта са којима су се налазиле у рату, и 2) да сарађују са осталим владама држава-потписница, те да не склапају сепратна примирија или мировне уговоре са непријатељском страном. „Уједињеним нацијама у борби за слободу” до краја рата придружила се још 21 држава а декларација из јануара 1941. постала је својеврсни темељ Организације Уједињених Нација.

У погледу војних операција период 1942–1943. представљао је контраст муњевитим осовинским офанзивама из 1940. и 1941. године. На Источном фронту Немци су зауставили совјетску контраофанзиву код Керча и Харкова, а потом покренули нови талас напада у лето 1942. Немачка Група Армија А форсирала је долину реке Дон и релативно лако заузела нафтна поља Кавказа и кубањску степену, али је Група Армија Б опкољена и након вишемесечних крвавих борби око Стаљинграда великим делом уништена крајем исте године (Veever, 2012: 356–373). Стаљинградска битка значила је прекретницу у рату на простору Европе: Осовина је изгубила примат на Источном фронту, губици су били огромни, а Хитлер је био приморан да по први пут упозна немачку јавност са тежином претрпљеног пораза. Слично стање било је и на Средоземљу: осовинска офанзива заустављена је код Ел-Алајмена у августу 1942, након чега је уследила контраофанзива Савезника и искрцавање на територију Француске Северне Африке (Veever, 2012: 374–386).⁵ Након низа успеха на пацифичком ратишту, и империјални Јапан доживео је први велики пораз, у вишемесечним операцијама познатим као Битка за Гвадалканал (август 1942–фебруар 1943). Симболички, битка за Гвадалканал имала је на Пацифику значај раван стаљинградској бици: након великог слома, Осовина је изгубила иницијативу и развој ситуације је био знатно повољнији за Савезнике.

Током лета 1943. године одиграле су се неке од кључних битака у рату: у великој тенковској борби код Курска немачке снаге убедљиво су поражене, а савезничке трупе искрцале су се на Сицилију у јулу (Veever, 2012: 469–505). Истовремено, интензивирани су бомбардовања немачких градова, која су, осим удараца немачкој привреди и ратној индустрији, односила и на хиљаде цивилних жртава. У септембру је Италија капиту-

⁵ Када је ова француска колонија прешла на страну Савезника Хитлер је окупирао вишијевску Француску.

лирала, али су немачке снаге успеле да ослободе Мусолинија и формирају сателитску државу у северној Италији. На конференцији у Техерану крајем 1943. састали су се Черчил, Рузвелт и Стаљин и уговорили отварање „другог фронта” у Европи, тј. искрцавање савезничких трупа на територију Француске.⁶ Совјетски Савез се обавезао да ће објавити рат Јапану у року од три месеца по капитулацији нацистичке Немачке. Крајем 1943. године пораз Осовине био је неминовност која је само чекала своје остварење а савезничко руководство све се више бавило питањима послератних односа.

Наредна ратна година почела је великом совјетском офанзивом на северу, којом је крајем јануара окончана опсада Лењинграда, једна од најдужих у историји ратовања. Током пролећа совјетске снаге ослободиле су Крим и већи део Украјине, а продреле су и у Румунију. У јуну је освојен Рим и почела операција „Оверлорд” – искрцавање у Нормандију. Немачке снаге стално су потискиване и Париз је ослобођен у августу. Совјети су разбили немачку Групу армија Центар и ослободили Белорусију и већи део Пољске. Совјетска офанзива на југоистоку произвела је државне ударе у Румунији и Бугарској и ове земље пришле су Савезницима. Током септембра и октобра ослобођена је окупирана Србија. Савезници су имали великог успеха и на пацифичком ратишту: у јуну је у Филипинском мору америчка морнарица задала смртне ударе јапанској флоти, уништивши 3 носача авиона и преко 500 ваздухоплова. У заливу код Лејте, практично у наставку исте битке, половином октобра 1944. године уништено је још тридесетак јапанских бродова, од чега 11 разарача, и око 300 авиона. Тиме је решено питање победника поморског окршаја на Пацифику (Kalvokarezi, Vint, 1987: 682–686).

Средином децембра 1944. године нацистичка Немачка повела је своју последњу офанзиву против Савезника (Beevor, 2012: 654–673). Главнина немачких трупа напала је савезничке положаје у Арденима али није остварила готово ни један стратешки циљ током 40 дана борби. На Истоку је Црвена армија (ојачана пољским одредима) ослободила остатак Пољске и заузела источне делове Пруске. Стаљин, Черчил и Рузвелт састали су се поново, овога пута у Јалти на Криму, у фебруару 1945. године. На овој конференцији одлучено је да се Немачка мора приморати на безусловну капитулацију, као и да ће након рата бити подељена у четири окупационе зоне, демилитаризована и денацификована.⁷ У периоду од

⁶ Конференција у Техерану имала је велики утицај и на догађаје у Југославији, јер је на њој донета одлука да се подржи НОП, а да се помоћ генералу Михаиловићу и Југословенској војсци у Отаџбини значајно смањи.

⁷ На Јалти је такође одлучено да се формира пољска влада са комунистима на челу. Стаљин се обавезао да ће дозволити слободне изборе у Пољској али се то није догодило. Једна од тема конференције била су и избегла и расељена лица југословенске

фебруара до априла 1945. Савезници су, офанзивом из више праваца, освајали део по део Немачке, а крајем априла са историјске сцене нестали су и Мусолини (стрелан од италијанских партизана) и Хитлер (самоубиство). Током прве половине маја преостале армије Осовине у Европи извршиле су безусловну предају, а централни догађај у том погледу била је безусловна капитулација Немачке, коју је у Берлину 8. маја потписао главнокомандујући немачких снага, фелдмаршал Вилхелм Кајтел.⁸ Јапански отпор на Пацифику потрајао је још неколико месеци захваљујући фанатичности јапанских бораца и дубокој милитаризованости јапанског националног духа. На последњој конференцији руководства Савезника састали су се у Потсдаму, јула 1945, Стаљин, Черчил и Хари Труман (Рузвелтов наследник у САД). На овом састанку утврђени су правци даљег развоја Европе и решена нека од питања везаних за ратне репарације, док је Јапану упућен захтев за безусловном предајом, уз помињање „новог моћног оружја” од стране председника Трумана. Како је јапанско руководство одбило капитулацију, САД су бациле аутомске бомбе на Хирошиму 6. и Нагасаки 9. августа, проузрокујући преко 100.000 цивилних жртава. Готово истовремено, Совјетски Савез напао је, и са великом лакоћом освојио, јапанске територије у Манџурији, као и Сахалин и Курилска острва. Предаја Јапана уследила је крајем месеца, а капитулација је званично потписана на америчком ратном броду „Мисури”, 2. септембра 1945. године, чиме је и завршен Други светски рат.

3. Европа под окупаторском чизмом: ратни злочини, Холокауст, експлоатација

На основу кратког прегледа ратних дешавања у Другом светском рату изнетог у претходном поглављу овог рада јасно се уочава да је одговорност за избијање ратова лежала на земљама Осовине, што је потврђено и у Нирнбершком процесу. Агресорски ратови које су нацистичка Немачка, фашистичка Италија и Јапан повели против већег броја земаља били су праћени екстензивним ратним операцијама, масовним бомбардовањима из ваздуха и артиљеријским дејствима и проузроковали су стотине хиљада невиних цивилних жртава. Живот у оним земљама Европе које је окупирала нацистичка Немачка, а у појединим случајевима и фашистич-

и совјетске националности. Западни савезници обавезали су се да ће новим југословенским властима и СССР-у изручити ова лица, која су у својим отаџбинама углавном била тражена због сарадње са окупатором.

⁸ Будући да је капитулација обављена у време када је по московском времену већ био 9. мај, развило се одвојено прослављање овог важног историјског чина: Дан победе у западној Европи се слави 8., а у Русији (некадашем СССР-у) 9. маја.

ка Италија, био је и након престанка борбених дејстава готово подједнако трауматичан. Како је то сликовито описао Џон М. Робертс, истакнути историчар, „немачка владавина на окупираним територијама била је застрашујућа, а често је то и желела да буде” (Робертс, 2002: 617). У областима које су нацисти сматрали делом немачког „животног простора” локално негерманско становништво (најчешће Словени) било је подвргнуто суровој репресији, ограничавању људских и грађанских права, а неретко и системској денационализацији, односно германизацији. Досадашња историографска истраживања детаљно су осликала овај процес на примерима Корушке, Словеније, те делова Пољске и Чешке, у којима је забрањивана употреба словенских језика, затваране су словенске школе и установе културе, а становништво (посебно омладина кроз просвету) подвргнуто интензивној германизацији (Ferenc, 1979; Vošahlíková, Rochet, Weiss, 2006: 129–152). Са освајањем Пољске почела су и масовна принудна расељавања становништва, која је требало да послуже као увод у немачку колонизацију. За регион Познања, у коме су Немци чинили свега око 7% популације, план је био да се Пољацима омогући образовање само до 12. године живота, док би се локалним Немцима организовало појачано школовање у циљу олакшавања културне доминације. Како је нацистички функционер Хајнрих Химлер изјавио: „циљеви пољске четворогодишње основне школе су да се научи једноставна аритметика до 500, писање нечијег имена и прихватање принципа да је Божја воља да се Немцима указује покорност, те развијање понизности, марљивости и поштовања. Не сматрам да је читање корисно” (Vošahlíková, Rochet, Weiss, 2006: 133). У областима Алзаса, Лорене и у Луксембургу (као и једном мањем делу Белгије, у коме је становништво говорило немачким језиком) такође је вршена германизација, јер су оне сматране делом ужег немачког Рајха. У жељи да спроведе што јачу и ефикаснију германизацију ових области, нацистички врх је наредио затварање свих приватних и католичких школа, уместо којих су уведене немачке школе, са наставницима и надзорним особљем послатим из предратних делова Немачке. Већ од октобра 1940. почело се са идеолошком индоктринацијом омладине и ученика; од почетка 1942. деца су охрабривана да приступе Хитлерјугенду, а од августа те године учешће у овој организацији постало је обавезно (Vošahlíková, Rochet, Weiss, 2006: 129–152).

Нацистичка немачка организовала је екстензивну привредну експлоатацију готово свих територија које је окупирала, што је за последицу најчешће имало велико сиромаштво и општу несташицу неопходних намирница које су погађале становништво (Kalvokarezi, Vint, 1987: 204–218). Посебно су тешке биле велике принудне реквизиције („откуп”) хране и сировина, које су, у нпр. окупираној Србији и Грчкој изазвале

масовно гладовање становништва (Mazower, 1993; Милићевић, Никодијевић, 2011; Милићевић, 2012: 77–92). Окупатор је принуђивао локалне власти на монетарне шпекулације које су резултирале хиперинфлацијама и додатно отежавале живот грађана, а посебно од 1941. године масовна су била и одвођења у Немачку на принудни рад.

Нацистички окупатор сурово је сламао и у крви гушио отпор на окупираним територијама. На простору окупиране Србије за једног рањеног Немаца стрељано је 50, а убијеног 100 локалних становника; слична окупациона политика спровођена је и за време оружаног устанка у Грчкој, као и у Француској у једном краћем периоду (Mazower, 1993). Окупатор је често, у мерама одмазде против припадника покрета отпора и њихових помагача (јатака) спаљивао читава села, масовно хапсио и одводио становништво у логоре, или га упућивао на принудни рад у Трећи рајх (Глишић, 1970). У дугом низу ратних злочина које су починили нацистичка Немачка и њени савезници својом масовношћу и суровошћу истиче се Холокауст, здружени подухват у циљу истребљења јеврејског народа (Laqueur, Tudor Baumel, 2001: xiii–xix; Longerich, 2010: 133–421). Према релевантним подацима центра Јад Вашем, током Другог светског рата нацисти су организовали убијање готово 6 милиона Јевреја, од чега је у само у периоду најинтензивнијег спровођења тзв. „коначног решења”, од априла до новембра 1942. године, страдало око 2,5 милиона припадника јеврејске заједнице. Они су убијани изгладњивањем, пребијањем у логорима и гетоима, стрељањем или гушењем у гасним коморама. Иако су Јевреји били највеће жртве немачке политике 1933–1945. нису били једини објекат нечовечанског поступања немачке војске: у складу са идеолошким и расним назорима нациста и совјетски заробљеници третирани су на сличан начин, што је било у супротности са међународним конвенцијама о правима ратних заробљеника.

Злочини сила Осовине, а у првом реду нацистичке Немачке, изазивали су згражавање цивилизованог света и били додатни кохезивни фактор у организацији отпора и борбе против фашизма. Масовних ратних злочина било је и на пацифичком ратишту: довољно је илустративна епизода масакра у Нанкингу (Нанђину), у коме је, током шест недеља децембра 1937. и јануара 1938, убијено око 300.000 цивила и почињено преко 20.000 силовања, често праћених бруталним сакаћењем жена и девојака (Chang, 1997).

4. Послератни свет:

Хладни рат, антифашизам и његове инструментализације

Основе послератног светског поретка постављене су Атланском повељом и Декларацијом Уједињених нација, а прецизиране савезничким конференцијама у Техерану, Потсдаму и на Јалти. Људска права и слободе за које су се залагали Савезници (од јануара 1942. – Уједињене нације) током рата постали су темељ Организације Уједињених Нација. Организован је велики судски процес у Нирнбергу, у коме је већина немачког државног и војног руководства осуђена за низ ратних злочина. Као директна последица искуства ужаса Другог светског рата 10. децембра 1948. године усвојена је и објављена Општа декларација Уједињених Нација о правима човека, која представља камен темељац развоја савремене цивилизације (<http://www.un.org/Overview/rights-.html>).

Дубоке идеолошке разлике које су постојале између Совјетског Савеза и западних Савезника биле су већ крајем Другог светског рата изражене у подели интересних сфера, чиме је практично створен биполаран геополитички поредак. Европске територије које је од фашизма и нацизма ослободио СССР постајале су земље „народне демократије”: социјалистичке републике које су најчешће убрзо претваране у совјетске сателите. С друге стране, САД су настојале (и временом успеле) да већи део западне и централне Европе учине зависним од сопствене политике, у чему је кључну улогу одиграо Маршалов план. Америчка помоћ у обнови ратом девастиране Европе практично је плаћена губитком политичке и економске самосталности, односно укључивањем западноевропских земаља у антикомунистички табор на челу са САД. Хладни рат који је убрзо отпочео послужио је као идеалан оквир за пропагандне и политичке инструментализације антифашизма. На западу је Стаљинов режим, како у јавности тако и у академском наративу, често означаван као крајње тоталитаран и изједначаван са Хитлеровим,⁹ а послератни комунизам са друштвеном својином и ограниченим слободама грађана са међуратним фашизмом. Са друге стране, Совјетски Савез употребљавао је фашизам када год је у пропаганди требало да означи и сатанизује унутрашње и спољашње политичке противнике и „реакцију”, па је тако чак и комунистичко југословенско руководство 1949. године оптужено да је кренуло путем успоставе фашистичког поретка у земљи (Petranović, 1988: 231–233).

⁹ Тоталитарност Стаљиновог режима не може се довести у питање, али је чињеница да су генерације западних историчара користиле ову околност како би приказале Совјете као искључивог кривца за све хладноратовске кризе. Чак и велики научни ауторитети попут Џона Луиса Гедиса нису презали од изједначавања Стаљина и Хитлера и инсистирања на томе да је совјетски империјализам био главни генератор хладноратовских криза и биполарности света у периоду 1945–1989. године (Гедис, 2003).

Огрешења о антифашистичко опредељење нису била само пропагандног карактера. У хладноратовској клими заоштреног идеолошког сукоба обе стране посегнуле су за методама коришћеним од фашиста, нациста и њихових савезника током Другог светског рата. У операцији „Спајалица” су у Америку пребачени бројни немачки научници, који су годинама били у спреси са нацистичким режимом (Simpson, 1988; Hunt, 1991; Jacobsen, 2014). Они су употребљени за убрзавање технолошког напретка и изградњу свемирског пројекта САД-а, а један значајан број истакнутих немачких обавештајних оперативаца заврбовала је Централна обавештајна агенција (CIA), која им је обезбедила нове идентитете и ангажовала их на антикомунистичком раду широм света (Aarons, 2001: 137, 273; Breitman, Goda, Naftali, Wolfe, 2005: 265–442; Breitman, Goda, 2010). Са друге стране, НКВД, КГБ, а посебно Штази, користили су у својим оперативним активностима и један број метода које нису биле стране ни Гестапоу. Упркос антиимперијалистичкој и интернационалистичкој пропаганди, политика Совјетског Савеза од 1945. године била је империјалистичка, а права и слободе грађана ове земље била су знатно нижа од оних у САД и западној Европи.

У погледу инструментализације антифашизма значајно је и југословенско искуство. Послератне комунистичке власти негирале су антифашистички карактер Равногорског покрета/Југословенске војске у отаџбини, а практично све политичке противнике режима означавали су као квислинге и фашистичку реакцију (Borković, 1985). У земљама које су, као Југославија, прошле револуционарно искуство и имале социјалистички режим, неретко су у историографији (али и у уметности и у популарној култури) искривљено представљани догађаји и личности из предратног периода, са циљем да се повежу са омраженим фашизмом и на тај начин компромитују у очима народа. Субнор и данас инсистира на томе да је НОП био једини антифашистички покрет у окупираној Југославији, иако су научна истраживања одавно побила овакве тврдње.¹⁰ Овакве инструментализације догађале су се широм света и у великој мери сведоче да су неке од најдрагоценијих тековина заједничке борбе против фашизма и нацизма биле готово потпуно бачене у заборав, те да су уступиле место хладноратовској бици САД и СССР за светску доминацију.

¹⁰ У југословенској историографији, која је деценијама радила „под надзором”, међу првима су о антифашистичком карактеру четничког покрета писали проф. др Јован Марјановић и проф. др Бранко Петрановић, још крајем 70-их и почетком 80-их година. И један и други су били учесници НОР-а и комунисти, и нису негирали војну колаборацију четника са окупаторима. Њихови ставови временом су превладали и постали општеприхваћени у науци мада, и данас постоје аутори који четнике сврставају у фашисте.

Закључна разматања

Када је Хитлер напао Пољску у септембру 1939. године, учинио је то из уверења да Енглеска и Француска неће испоштовати дате гаранције и отпочети нови светски рат. Искуства претходних година и међународних криза у великој мери давале су му за право, али га је историја демантовала. У септембру 1939. демократски свет решио је да се, иако невољно и испрва недовољно енергично, супротстави силама тоталитаризма у њиховом настојању да креирају нови светски поредак, заснован на идеолошким и расним постулатима фашизма и нацизма. Рат који је уследио трајао је знатно дуже и био много крвавији него што су савременици претпостављали у време његовог почетка. На крају, уз огромне жртве, победила је велика антифашистичка коалиција, чији је политички програм прокламован у Атланској повељи и Декларацији Уједињених нација. На темељу ових докумената и њихових фундаменталних вредности: демократије, једнакости, људских права и слобода, развијао се већи део света након 1945. године.

Други светски рат био је снажан замајац технолошком развоју и политичкој еманципацији, што је временом довело до трајних промена у погледу политичких и људских права, као и до убрзане деколонизације у годинама након рата. У вредносном погледу, послератни свет развијао се на тековинама антифашизма. Антифашизам је постао основно морално и цивилизацијско опредељење, али је било много његових злоупотреба и инструментализација, а мора се приметити и да су, у западним демократијама и земљама социјалистичког лагера, постојала различита, неретко супротстављена, тумачења његове суштине. Иако је и хладноратовска ера донела низ ужасних ратова са мноштвом невиних жртава (довољно је истаћи Вијетнам и Кореју као примере), човечанство се није поново нашло у једном свеопштем сукобу какав је био Други светски рат.

Литература:

- [1] Aarons, Mark (2001): *War criminals welcome. Australia, a sanctuary for fugitive war criminals since 1945*; Melbourne: Black Inc.
- [2] Beevor, Antony (2012): *The Second World War*; London: Weidenfeld & Nicolson.
- [3] Bell, P. M. H. (2007): *The Origins of the Second World War in Europe*; Harlow: Pearson Education Limited.
- [4] Borković, Milan (1985): *Milan Nedić*; Zagreb: Centar za informacije i publicitet.
- [5] Breitman Richard, Goda Norman J.W, Naftali Timothy, Wolfe Robert (2005): *U.S. Intelligence and the Nazis*; Cambridge University Press.
- [6] Breitman Richard, Goda Norman J.W. (2010): *Hitler's Shadow: Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War*, Washington: U.S. National Archives.
- [7] Brustein William, Bernston Marit (1999): „Interwar Fascist Popularity in Europe and the Default of the Left”, *European Sociological Review*, Vol. 15, No. 2 (Jun., 1999); Oxford University Press (pp. 159–178).
- [8] Burrin, Philippe (1998): *France Under the Germans: Collaboration and Compromise*; The New Press.
- [9] Chang, Iris (1997): *The Rape of Nanking*; New York: Basic books.
- [10] Clinefelter, Joan L (2005): *Artists for the Reich: culture and race from Weimar to Nazi Germany*; Oxford–New York: Berg.
- [11] Ferenc, Tone (1979): *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*; Ljubljana–Beograd: Partizanska knjiga.
- [12] Гедис, Џон Л (2003): *Хладни рат*; Београд: Клио.
- [13] Giltner, Phil (2001): „The Success of Collaboration: Denmark's Self-Assessment of Its Economic Position after Five Years of Nazi Occupation”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 3; Sage Publications (pp. 485–506).
- [14] Gildea Robert, Wiewiorika Olivier, Warring Anette (2006): *Surviving Hitler and Musolini*; Oxford–New Yoork: Berg.
- [15] Глишић, Венцеслав (1970): *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*; Београд: Рад
- [16] Griffin, Roger (1995): *Fascism*; London–New York: Oxford University Press.
- [17] Griffin, Roger (2008): *A Fascist Century*; New York: Palgrave MacMillan.
- [18] Grunberger, Richard (1971): *The 12-Year Reich: A Social History of Nazi Germany 1933–1945*; New York: Holt, Reinhart and Winston.
- [19] Heywood, Andrew (2012): *Political Ideologies: An Introduction*, 5th edition; London–New York: Palgrave MacMillan.

- [20] Hobsbaum, Erik (2004): *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*; Beograd: Dereta.
- [21] Hunt, Linda (1991): *Secret Agenda: The United States Government, Nazi Scientists, and Project Paperclip, 1945 to 1990.*; St Martin's Press–Thomas Dunne Books.
- [22] Iordachi, Constantin (2010): *Comparative fascist studies: New perspectives*; London: Routledge.
- [23] Jacobsen, Annie (2014): *Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program that Brought Nazi Scientists to America*; Little, Brown and Company
- [24] Kalvokarezi Piter, Vint Gaj (1987): *Totalni rat*; Beograd: Rad.
- [25] Knox, Macgregor (2004): *Mussolini Unleashed 1939–1941*; Cambridge: Cambridge University Press.
- [26] Lampe, David (2011): *Hitler's Savage Canary: A History of Danish Resistance in WWII*; Barnsley, S. Yorkshire: Frontline Books.
- [27] Laqueur, Walter (1997): *Fascism: Past, Present, Future*; Oxford–New York: Oxford University Press.
- [28] Laqueur Walter, Tydor Baumel Judith (2001): *The Holocaust Encyclopedia*; London–New Haven: Yale Univeristy Press.
- [29] Lidegaard, Bo (2013): *Countrymen: The untold story of how Denmark's Jews escaped the Nazis, of the courage of their fellow Danes and of the extraordinary role of the SS*; New York 2013: Alfred A. Knopf.
- [30] Longerich, Peter (2010): *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford–New York: Oxford University Press.
- [31] Lukač, Dušan (1982): *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Deo 2, 1937–1941*; Beograd: Vojnoizdavački zavod, Balkanološki institut SANU, Prosveta, Rad; Ljubljana: Partizanska knjiga.
- [32] Mazower, Mark (2009): *Hitler's Empire – Nazi rule in occupied Europe*; London: Penguin Books.
- [33] Mazower, Mark (1993): *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation 1941–1944*; London – New Heaven: Yale University Press.
- [34] Милићевић, Наташа (2012): „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944”, *Токови историје*, 2/2012; Београд: ИНИС (стр. 77–92).
- [35] Милићевић Наташа, Никодијевић Душан (2011), *Свакогднени живоїћ пог окупаацијом 1941–1944. Искусїво једної Београђанина*; Београд: ИНИС.
- [36] Митровић, Андреј (2009): *Фашизам и нацизам*, 2. издање; Београд: УДИ–Чугоја.
- [37] Nolte, Ernst (1990): *Faşizam u svojoj epohi*; Beograd
- [38] O'Brien, Mary-Elizabeth (2004): *Nazi cinema as enchantment: the politics of entertainment in the Third Reich*; New York: Camden.

- [39] Paxton, Robert O (2004): *The Anatomy of Fascism*; New York: Alfred A. Knopf.
- [40] Payne, Stanley G. (2008), „Fascism and racism”, *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*; Cambridge: Cambridge University Press.
- [41] Payne Stanley G. (1980), *Fascism: Comparison and Definition*; Univeristy of Wisconsin Press.
- [42] Petranović, Branko (1988): *Istorija Jugoslavije: 1918–1988*, III; Beograd: Nolit.
- [43] Робертс, Џон М (2002): *Европа 1880–1945*; Београд: Клио.
- [44] Seligmann Matthew, Davison John, McDonald John (2003): *In the Shadow of the Swastika: Life in Germany under the Nazis 1933–1945*; Staplehurst: Spellmount
- [45] Simpson, Christopher (1988): *Blowback: America's Recruitment of Nazis and Its Effects on the Cold War*; New York: Weidenfeld & Nicolson.
- [46] Стојановић Александар, Бајагић Душан Р. (2014): „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства”, *Зборник радова: Историја и географија: сусрети и прожимања*; Београд: ГИ „Јован Цвијић” САНУ, ИНИС, Институт за славистику РАН (стр. 53–88).
- [47] Tveskov, Peter H. (2003): *Conquered, Not Defeated: Growing up in Denmark During the German Occupation of World War II*; Hellgate Press.
- [48] Vošahlíková Pavla, Rochet Bénédicte, Weiss Fabrice (2006): „Schooling as a Cultural Interface”, *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*; Oxford–New York: Berg 2006 (pp. 129–152).

Research Associate Aleksandar Stojanović, PhD
Institute for recent history of Serbia
Belgrade

ENORMOUS SACRIFICES AND THE TRIUMPH OF A GREAT ANTI-FASCIST COALITION

***Summary:** This article analyze rise of the fascism and similar totalitarian ideologies, which have served as a political foundation for some of the cruelest regimes in history. Fascist Italy and Nazi Germany pushed the entire world into WW2 with their aggressive and expansionistic policies. Total war brought great suffering to millions and caused tectonic geo-political movements, resulting in permanent change of human society. Article also debates main events of WW2, antifascism as a main foundation of post-war world development, and points to various misuses of antifascism in propaganda and politics during the Cold war era.*

Key words: FASCISM, ANTIFASCISM, NAZISM, SECOND WORLD WAR, EUROPE.

Доц. др Маја Радонић*
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд

ВИТЕЗ ТУЖНОГ ЛИКА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ – О ПОЕТИЦИ СМЕХА У ДЕЛУ БРАНКА ЂОПИЋА –

Сажетак: У раду се кроз интерпретацију хуморног у делу Бранка Ђопића тумачи његова амбивалентност, у распону од анегдојског, бурлескног до иронијског и трагикомичног, ушканог природно и лако у пишчево приповедање. Амбивалентност ђопићевског хумора пошине из трагикомичног доживљаја света, као велике позорнице на којој се одигравају мале свакодневне унутрашње драме у душама јунака до великих историјских, често крвавих итара које као стихичја захваћају појединца и уносе у његов животи неизвесност, страх, побуну и отпор. Своју немоћ да победи историјски шок Ђопићев јунак превладава и осмишљава смехом и доји сурову стварност која му преши попуш шамног облака неким ведријим, хуморним бојама, попуш његовог чувеног јунака Николећине Бурсаћа, донкихотског лика наше прозе.

Кључне речи: БРАНКО ЂОПИЋ, ХУМОР, КОМИЧНО, ПАРОДИЈА, САТИРА, АМБИВАЛНЕТНО, ТРАГИКОМИЧНО, НИКОЛЕТИНА БУРСАЋ.

---

* Контакт: mradonic@nezbit.edu.rs

1. Ђопићев стваралачки круг

Обимно и жанровски разуђено књижевно дело Бранка Ђопића (1915-1984) још увек није детаљно и свеобухватно проучено и протумачено у нашој књижевној критици и теорији, и ако смо нешто остали дужни овом насмејаном "витезу тужна лика" наше књижевности, а много тога јесмо, онда је то између осталог једно ново, студиозно и прецизније читање и тумачење његове стваралачке поетике. Иако се савремене књижевно-теоријске парадигме претежно заснивају на структуралистичком наслеђу, које је тежиште проучавања пренело на унутрашњи, текстолошки план књижевног дела кроз интерпретацију његових структурних, наратолошких и идејних слојева, као и интертекстуални потенцијал, постоје ствараоци и дела за чије је свеукупно сагледавање нужно укључити и неке старије и од савремених теоретичара махом одбачене методе, каква је и биографска. У таква дела спада и књижевни опус Бранка Ђопића, будући да је тумачење његовог књижевног стваралаштва без укључивања података из његове биографије, не и немогуће, али свакако непотпуно и недоречено – његово стваралаштво извирало је из непосредног животног искуства, утемељено у један конкретан период, одређено поднебље и богату традицију коју је писац упијао од најранијег детињства и транспоновано у сопствени уметнички свет.¹ Писац који је својим причама и песмама оплеменио и ведрином обојио детињство десетини генерација послератне Југославије и својим трагичним крајем шокирао и ожалостио све оне који су одрастали уз мачка Тошу, Николетину Бурсаћа, Јовандеку и Орлове (који) рано лете, живео је кроз писање и писао као што дише – лако, ведро, природно, топло, али и сетно, уплашено, замишљено и запитано.

Рођен је пре тачно сто година, за време Првог светског рата, у идиличном пределу Босанске Крајине, под Грмечом, а његово детињство проведено у бајковитој природи под окриљем брижне породице, остаће његова трајна инспирација и уточиште, а митопоетску транспозицију и улазницу за вечност добиће у једној од најбољих прозних збирки српске књижевности, врхунцу Ђопићевог приповедачког умећа – *Башићи сљезове боје*. Урођени песнички и приповедачки дар младог Бранка показао се већ у школској клупи, а прво штампано дело објавио је са четрнаест година у омладинском часопису *Венац* (1928). Као талентовани писац афирмисао се већ као студент Филозофског факултета у Београду, а 1939.

¹ У аутопоетичком тексту *Мој животић и књижевни рад* Бранко Ђопић, сећајући се раног детињства, наводи како су његови књижевни јунаци настајали по узору на конкретне људе које је сретао у животу: „Нарочито сам добро запамтио једног старог пољара који је волио ракију и према њему сам касније радио лик сеоског пољара и партизанског куvara, чича Лијана, главног јунака мојих ратних романа за дјецу” (Ђопић, 1998: 208)

године добио је и своју прву значајну књижевну награду „Милан Ракић”. Цео рат провео је у свом завичају као ратни дописник и активни учесник НОБ-а, а слике, утисци и доживљаји из тог периода постаће његово друго значајно врело уметничке инспирације, те се после рата у потпуности посвећује књижевном стварању. Велики углед и славу на целом југословенском простору стекао је и као писац дечје књижевности, а уз Змаја је свакако један од најзначајнијих и најплоднијих дечјих писаца српске књижевности. Његов непомућени књижевни и јавни успон почиње да мења своју узлазну путању 1950. године када писац у сатиричном часопису *Јез* објављује чувену *Јеретичку причу*. Ова, из данашње перспективе гледано, наивна и добронамерна сатира уперена против двоструког морала дојучерашњих другова сабораца који су се убрзано претварали у недодирљиву властодржачку касту, изазваће читаву лавину идеолошких напада верних чувара „тековина револуције” и „социјалистичког морала”, да би се на врхунцу хајке јавно огласио и врховни ауторитарни владар Тито, наводећи да је у питању „непријатељска сатира”.² Пишући о прогонима којима је био изложен Бранко Ђопић у делу *Суданије Бранку Ђопићу 1950-1960*, Ратко Пековић бележи:

Од „Јеретичке приче” (1950) и других сатира, поштом романа „Глуви баруш” (1957) и комедије „Одумирање међега” (1958) до јавних испућа, Ђопић је у центру најне књижевних и партијских идеологија. Он је једини писац са посебним досијеом у Градском комитету Савеза комуниста Београда. Нека објављена сведочења говоре да је сличан досије формирала и Удба, да би га „затворила” тек после седамнаест година. (...) „Случај” Ђопић је парадигматичан за духовну ситуацију у којој су се писци са леве борили за еманципацију духовног стваралаштва, за ослобађање од ждановизма и догматизма као режима у култури и социјалистичкој реализма као доктрине. (Пековић, 2000: 43)

Ђопић је ипак наставио да објављује сатиричне приче, а нови унисони напади чувара идеолошке „правоверности”, партијских колега и књижевних критичара уследиће после објављивања романа *Глуви баруш* (1957), у

² У тексту *Ђопићева злајна бајка о људима* песник Стеван Тонтић наводи: „Причу је најприје критиковао Ђопићев блиски пријатељ Скендер Куленовић (касније се правдао да је тиме хтио да предупреди ону опаснију — политичку критику), потом, још жешће, Душан Поповић, Моша Пијаде (уз асистенцију Милована Ђиласа), да би „јеретика” Ђопића напао сам Тито на Трећем конгресу АФЖ-а крајем октобра 1950. Рекао је да писац „читава друштво” приказује „као негативно” и да такву сатиру „нећемо дозволити”. Ипак, казао је и то да аутора „непријатељске сатире” неће — хапсити. (Јожа Хорват сведочи како је Ђопић и у тој „мучној ситуацији” остао супериоран: из новина је изрезао наслов „Нећемо га хапсити ... Тито!” и исјечак залијепио на улаз свог стана — ако би наишли „неки другови”).” (Тонтић, 2004: 95)

коме се први пут у послератној књижевности тематизује табу тема „дрвеног терора“, комунистичких прогона и страдања идеолошких неистомишљеника. Писца све чешће саслушавају, забрањују његову комедију *Одумирање међега*, да би на крају био и искључен из партије у коју је ушао са жаром и вером у прокламоване идеале, остављен да се сам брани од неправедних сумњичења – он који је чистом, детињом душом поверовао у могућност стварања једног новог и праведнијег света и изградњу заједничке државе јужнословенских народа. Све то је морало оставити трага у његовом осетљивом бићу, а његова ведрина и топлина су све чешће добијале тамније и суморне тонове.

Ипак, пролазак кроз ова тешка искушења донео је један нови вредносни слој у Ђопићево књижевно дело, онај који је заправо увек потенцијално и постојао у његовој поезији, али је често бивао заклоњен идеолошким наносима и партизанском реториком, а што је видљиво у његовим зрелим збиркама, од *Горкој меда* до *Башиће слезове боје*. Наиме, када се ослободио „ангажованости“ Ђопићев рукопис је засијао у пуном замаху његове лирске имагинације и слутњи магичности и вишеслојности света. Писац веран традицији реалистичког приповедања, уводи тако у први план своје и даље традиционалистички компоноване прозе, доживљај тајанствености света и моћи уметности која је у стању да га изнова ствара и осмишљава, дајући човеку ослонац, путоказ и могућност сталног обнављања створеног света у креативном замаху. Затварајући лагано свој тематски круг, Ђопић се постепено враћа у бајковити свет сопственог детињства, сада већ са животним искуством које у мотивски слој његове прозе доноси и дубље митско-лирске слојеве, тамне призоре и мрачне слутње, поред препознатљиве ведрине и топлине којом зраче сва његова дела. Тако настаје и збирка-циклус *Башића слезове боје*, један од врхунаца српске приповедачке традиције, а од књижевне критике свакако најцењеније Ђопићево дело. О трагичном крају Ђопићевог живота писали су и Добрица Ђосић, Матија Бећковић, Стеван Тонтић и други, наводи се чак да га је Михиз и наслутио, али прави одговор зашто је осетљиви и плавокоси, вечити дечак из Крајине, одабрао такав крај, остаће тајна коју нам није поверио.³ А много тога јесте...

Био је изузетно плодан писац, речи су из њега текле лако и обилно, а окушао се у свим књижевним родовима. У години у којој обележавамо сто година од његовог рођења, ваља се подсетити да је, између осталог, Бранко Ђопић написао збирке приповедака *Под Грмечом* (1938), *Борци и бјејунци*

³ „Његов познати колега Добрица Ђосић оцијенио је да је Ђопић, послје свих критика и оспоравања, постао *уилашен животош* и неспособан за одбрану те запао у тежу меланхолију и депресију. Укратко – *разболела му се душа* и то неизљечиво. А по свједочењу једног београдског сатиричара, луцидни Борислав Михајловић Михиз прорекао је Бранку у једном крајње отвореном, пријатељском разговору да ће – бјежећи од својих фантомских прогонитеља – полудјети и сам дићи руку на себе” (Тонтић, 2004: 97)

(1939), *Планинци* (1940), *Роса на бајонетима* (1946), *Свети маџарац* (1946), *Сузова школа* (1948), *Људи с рејом* (1949), *Одабране рајне приповећке* (1950), *Изабране хумористичке приче* (1952), *Љубав и смрт* (1953), *Драги ликови* (1953), *Доживљаји Николећине Бурсаћа* (1955), *Горки мед* (1959), *Башта слезове боје* (1970), *Скићи јуре зеца* (1977), романе *Пролом* (1952), *Глуви барућ* (1957), *Не шујуј бронзана стража* (1958), *Осма офанзива* (1964), *Делије на Бихаћу* (1975), збирке песама *Оћнено раћање домовине* (1944), *Пјесме* (1945), *Рајничково прољеће* (1947), комедије *Доживљаји Вука Бубала и Одумирање међеда*, те бројна дела за децу, од којих су најпознатија *У свијетју медвједа и лейширова* (1940), *Приче џартизанке* (1944), *Јежева кућица* (1949), *Приче испод змајевих крила* (1950), *Доживљаји мачка Тоше* (1954), *Орлови рано лете* (1957), *Маџареће године* (1960), *Мала моја из Босанске Крује* (1971).

Његова дела су преведена на више десетина језика, између осталих на руски, енглески, француски, немачки, бугарски, чешки, словачки, албански, румунски, мађарски, словеначки, македонски, био је члан САНУ и добитник најзначајнијих књижевних награда и признања, међу којима су и НИН-ова награда за роман године, награда АВНОЈ-а, Његошева награда.

2. Смех као творачки принцип

О Ђопићевом књижевном делу је сразмерно пуно писано, постоји обимна књижевно-историјска и критичка литература која се бави животом и стваралаштвом некада омиљеног и најчитанијег југословенског писца. Ипак, студиознија и детаљнија тумачења његовог дела у светлу савремених теоријских парадигми су још увек спорадична,⁴ а откривање једног новог, још недовољно осветљеног Ђопићевог стваралачког лика, стоји пред истраживачима као креативни и подстицајни изазов, али и дуг према делу које представља један од најзначајнијих опуса српске приповедачке линије традиционалистичке поетике.⁵ У послератном периоду критичари у први план истичу његову „прогресивност”, револуционарни ангажман, веродостојне описе ратних збивања и народног устанка у Крајини, приврженост изградњи новог друштва, а како је познато да је основни критеријум оцене једног дела у том периоду била "правоверност" и бескомпромисна оданост прокламованим идеалима, јасно је да Ђопић у то време представља један од стубова

⁴ О неким мање осветљеним аспектима Ђопићевог дела значајне и подстицајне интерпретације у последње време дали су и књижевни теоретичари Јован Делић, Радивоје Микић, Горан Максимовић, Драгомир Бранковић, Бранко Тошовић.

⁵ Ђопићево дело се наставља и плодно разгранаво на традицији српске реалистичке приповетке с краја 19. века, почев од Симе Матавуља, преко Петра Кочића до Ива Андрића, које је и истицао као своје узоре и учитеље.

културолошке револуције која је уследила после оне ратне.⁶ Међутим, за разлику од многих других ангажованих уметника који су само донекле веровали у идеологију коју су јавно заступали, Бранко Ђопић је целим својим бићем веровао у револуционарне идеале, могућност хуманијег и праведнијег друштва, општељудско братство и јединство етнички и верски различитих народа. Прве знаке трежњења од револуционарног заноса најавиће управо сатира *Јеремичка прича*, донекле и роман *Глуви баруш*, а његов анегдотски, народски хумор почеће да добија нове, реске тонове. Критичари ће наставити да се баве Ђопићевим делом, и готово сви су сложни у оцени да је реч о „народском писцу у најбољем смислу те речи” (Јеремић, 2014: 401), писцу кога краси доброћудни хумор „удружен са ријетко виђеним умијећем бајковитог и сјетно-лирског приповедања о свим могућим и немогућим згодама из живота његових јунака” (Тонтић, 2004: 88), мајстору кратке приповедне форме, језика произашлог из најбоље усмене епске традиције, традиционалне реалистичке поетике, или како је то Борислав Михајловић Михиз прецизно сажео: „Ђопић се налази у првом одреду наше савремене књижевности као велики сликар нарави и времена, непревазиђени типолог нашег сељаштва, неизбрисиви песник Револуције, ванредни лиричар људске душе и ведри смејач и засмејач наше земље.” (Михајловић, 1998: 197-198).

Мада је Ђопићево дело обимно и жанровски разуђено, две теме доминирају у његовом целокупном литерарном опусу, а то су детињство и рат, а његова Крајина је готово једина позорница на којој се одигравају све животне драме његових бројних јунака – чак и када одлазе у нове пределе, као у *Осмој офанзиви*, они са собом носе и свој завичај. У живописном, узаврелом свету његове литературе овековечена је читава галерија Крајишника, деце и одраслих, јунака и скитница, сеоских чудака, занесењака, ситних лопова, мудрих старца, сањалица, који оживљавају један митопоетски и истовремено историјски конкретан свет, саткан од грубе стварности и тананих снова, сав од епске усмене традиције коју носи у свом језику и специфичном, хуморном односу према стварности. Управо тај специфични крајишки горко-слатки хумор, у распону од анегдотског, бурлескног до иронијског и трагикомичног, уткаће природно и лако у своје приповедање Бранко Ђопић, творећи свој особени *ђопићевски* хумор као најирозитије обележје сопствене поетике, које лебди попут доброг духа над његовим приповестима и песмама, у магичном свету између стварног и наслућеног.

⁶ О Ђопићевим причама и романима са ратном тематиком пишу у то време и Милош Бандић, Велибор Глигорић, Предраг Палавестра, Милан Богдановић, Скендер Куленовић, а Бранко Милановић у поговору за роман *Пролом* истиче: „Бранко Ђопић је, у исто вријеме, као писац отворио општија значења истине о преломној стихијној снази наших сељачких маса у судбоносним часовима рата и револуције.” (Милановић, 1983: 701)

Амбивалентност *ћопићевској* хумора потиче свакако из трагикомичног доживљаја света, као велике позорнице на којој се одигравају мале свакодневне унутрашње драме у душама јунака до великих историјских, често крвавих игара које као стихија захватају појединца и уносе у његов живот неизвесност, страх, побуну и отпор, а своју немоћ да победи историјски ток *Ћопићев* јунак превладава и осмишљава смехом и боји сурову стварност која му прети попут тамног облака, неким другим, ведријим, хуморним бојама. Свакако да је основни извор *Ћопићевог* смехотворства специфичан народни хумор Босанске Крајине, заједно са личко-далматинским хумором Матавуљевог типа, одакле му родитељи потичу, а то све твори, по сопственом пишчевом казивању, један особен свет и особен однос према животу: „То су људи који се добро воле насмејати, воле то више него ишта друго, воле да насамаре, да подвале, да исмеју. За време гозби, на славама, на вашарима, за црквених свечара, на раду – хумор одасвуд избија непрекидно. Још има оних прастарих вечерњих прела и на њима царује хумор. Сви разговори су обојени хуморно: заиста је тако и заиста не претерујем, није то никаква идилична слика која је остала у мени, а ја је одржавам. Не, тај свет је жив и он одржава мене” (*Ћопић*, 1998: 217).

Уз непосредни доживљај хуморног односа према животу који је упијао одрастајући у том специфичном поднебљу љутих Крајишника „голубијег срца”, на писца је у периоду одрастања значајан утицај извршила и књига која је „случајем” дошла у руке преданог читача, школарца Бранка, а звала се *Миџел Сервантес*. У њој је било и неколико одломака из романа *Дон Кихот*, а у сећању на тај период *Ћопић* је забележио: „Читајући те књиге, био сам тако узбуђен и занесен, тако разигране маште да сам све оно што сам прочитао замишљао живље него стварни свијет око себе. Преданом су се откривали нови непознати крајеви, људи, животиње. Све ми се чинило љепше, боље и чудесније него у обичном животу”. (Исто, 210) Иако је касније *Ћопић* истицао Гогоља, Бабеља, Горког, Чехова, Кочића и посебно Андрића,⁷ као своје најважније књижевне узор, „бесмртни Сервантес” како ће га једном приликом назвати, његов „вitez тужног лика” и верни Санчо Панса, утицаће великим делом на поступак изградње комичних ликова његове прозе, посебно бесмртног Николетине Бурсаћа и Јовице Жежа, или Пепа Бандића, дједа Рада, Мартина Пеулића и многих других малих-великих јунака његовог особеног књижевног света.

⁷ „С поштовањем сам увек застајао пред писцем који је прошао кошмарну страву *јроклеће авлије* и дао нам чудесне *мостове* од јаве и сна који везују народе и државе, прошлост и будућност, живот и смрт.” (*Ћопић*, 1998:221)

3. Николетина Бурсаћ – ратник луталица и неотесанко

Чувени Ђопићев јунак Николетина Бурсаћ је неспорно један од најизразитијих ликова наше књижевности, а колико је био популаран у ондашњој Југославији говори и податак да је редитељ Бранко Бауер снимео истоимени играни филм 1964. године, са глумцем Драгомиром Пајићем у улози Николетине, а појављује се и у једној сцени филма *Орлови рано леће* Соје Јовановић (1966), где га игра Љубиша Самарцић. Он је главни јунак Ђопићеве збирке приповедака *Доживљаји Николетине Бурсаћа* (1955), појављује се у роману за децу *Орлови рано леће* (1959), затим као „стриц Ницо” у *Башти слезове боје* (1970), па у роману *Делије на Бихаћу* (1975). Почев од његовог имена „Николетина”, преко незграпног кретања и предимензионираног раста, премале одеће из које му вире ноге и руке, *којишасиш неједнаких цокулешина*, премале војничке капе на вазда чупавој глави, к изворне простодушности и емотивности скривене иза маске неустрашивог јунака, Николетина Бурсаћ је сав саздан од супротности које се непрестано преплићу у распону од комичног до дирљиво-тугаљивог и творе један аутентични *донкихотски* карактер, сублимисан кроз специфичност конкретног, крајишког поднебља. Ђопић је у лику неустрашивог партизанског команданта и његовог верног Јовице Жежа, вешто се поигравајући комиком, пародијом, иронијом и на моменте сатиром, створио свог митско-комичног јунака знаног нам још из античке комедије као тип „неотесанка”, али са крајње индивидуализованим карактером. Његов лик, настао по узору на незграпног и добродушног Николу, Ђопићевог заштитиника још из школске клупе, који је сурову школу живота изучио још као дете, оставши сироче, борећи се с међедима и лисицама, па после са усташама и Немцима, писац је изградио као персонификовану слику живота свог завичаја, са свим необичним, ведрим и тамним особеностима: *Исиої шрена ирејознах Николу Бурсаћа, свої неїдашињї зашиишника. Сїајао је преда мном иознаш, суров и граї као шврди живош мої завичаја* (подвукла М.Р.). (Ђопић, 2014:197)⁸

Ђопићев *мишраљезац* *јолубијеї срца* и његов верни другар *рано иојурени комшија*, *момчуљак* Јовица Жеж, пролазе своје ратне авантуре попут пародијског архетипског пара витеза и слуге Дон Кихота и Санча Пансе, само на моменте свесни у каквом страшном и трагичном времену се налазе. Уместо Краљевине Југославије у чију су војску мобилисани одједном освићу у злогласној НДХ и као већина из тог краја укључују се у устанак који тек накнадно добија своје револуционарно и идеолошко обележје.⁹ Усвајање но-

⁸ Сви цитати из Ђопићевог дела су наведени према: *Бранко Ђопић*, прир. Стојан Ђорђевић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2014.

⁹ „Код нас се народ дигао, јер нам је запретио, што би се рекло, усташки геноцид, односно потпуно истребљење. Све се тада дигло на устанак, читав онај српски крај испод Грмеча. Био је то стварно општенародни устанак. (...) На своје очи сам гледао

ве, нејасне идеологије, коју шире политички комесари, ствара нову збрку у Николетиној глави, изаивајући бројне комичне ситуације и дијалоге. Овде Ђопићев доброћудни хумор добија сатиричне и пародијске тонове, као у причи *Обрачун с Богом* у дијалогу између Николетине и његове мајке. Иако у потпуности привржен револуционарним идеалима и новој идеологији, проницљиви, истинољубиви и духовити Ђопић, постављајући неугог и простодушнoг Николетину као заступника и адвоката "нове свести" насупрот мудрој старици, симболу традиционалне женске улоге верног чувара наслеђене обредности и обичајности, унапред одређује и исход дијалога о „обрачуну с Богом”. Тако Николетина свечано објављује мајци која се у свакој реченици позива на „драгог Бога” : *Одсада га знаш, нема више боја!* , а када га запрепашћена старица упита од када и ко је то рекао он објављује – *од вечерас, рекао комесар*. Следи дијалог у коме му старица поставља питања на која он нема прави одговор, попут оног ко ће нам дати кишу, како ћемо орати земљу ако нема кише, да би збуњени Николетина одговорио да ћемо орати *карактером*, а на питање шта је то, збуњено одговара: *Карактер...шо ти је – шако као на ирилику једна машина која иде сама од себе и оре брда и долине*. При одласку из мајчине куће и после неуспеле „политичке агитације” и сам Николетина је поколебаван: *Е, нећемо шако, комесару. Најирије ти мени имаш да објасниш и како ирми, ошкуд је иостао човјек и још ирисша чуда, иа кад ја шо будем знао, лако ће мени биши за боја.(...) Е мајко, мајко, нисам ни знао каквої аишашора бої има у мојој кући*. Смехотворни поступак се овде остварује на више планова – кроз комичну ситуацију, комични дијалог и комичну употребу речи. Таквим поступком Ђопић под сатиричну оштрицу поставља директивама и силом наметану „прогресивну истину” и здрушне покушаје да се промени свест сељаштва, тог најтрадиционалнијег слоја народа. До каквих трагедија то доводи описаће после у роману *Глуви баруш*, због кога ће поново dospети под присмотру партије. Сличан сатирични поступак налазимо и у причи *Предавање о брајшћиву*, где Николетина учи саборце да своје комшије муслиманске вере морају од сада називати муслиманима, а никако Турцима како су навикли и вековима чинили, и када уз све отпоре, коментаре и негодовање то некако и прихвате, у моменту када запуца према њима из суседног села, први Николетина повиче: *Пази Турака, мајку им лојовску!... Нађушио Беђура да ја говорим о брајшћиву!* Да је Бранко Ђопић дочекао ново/старо време „политичке коректности”, вероватно би његов смисао за хумор и сатиру добио свој израз у некој од прича из савременог живота.

Попут својих славних претходника из Ла Манче, Николетина и Јовица пролазе кроз искушења која само привидно нарушавају или угрожавају

како од тих мојих комшија постају, временом, храбри бомбаши, митраљесци, командири и команданти...(...) и то је за мене постао неисцрпан рудник тема, ликова, збивања.” (Јевтић, 2000:50-51)

њихову повезаност, јер само заједно чине архетипски пар јунака луталице и верног му саборца, пародијски обликованих код Сервантеса, а код Ђопића наизменично комично, сатирично и пародијски, стално се крећући на танкој линији између комичног и сетног, смехоторног и тужног. Тако у причи *Љубав и љубомора* Николетина добија задатак да распореди седамнаесторицу заробљених "талијанских" војника по кућама, *да се кукавељи прехране и зараде комад хљеба*, и када их он и Јовица разврстају у колону по двојицу, на зачељу оста сам онај *седамнаести, нећарни, некакав сићан сћлашен јаго, сив као миш*. Добродушни Николетина се одмах сажали на јадничка, али пошто су таква осећања у његовом етносу одувек била предмет највеће поруге и подсмеха, он их се као и сваки Крајишник стидео и покушавао незграпно да их сакрије иза привидне грубости или хладне незаинтересованости. Чим је изговорио: *Шћешта шћо човек не зна талијански*, Јовица се накомстрешо и осећајући куда разговор води покушао да сасече Николетину: *А шћо ће ти лојовски језик, нећеш ваљда мачке јести*. На то се упуштају у врцави дијалог, који врви од комичних обрта и израза, сваки на својој позицији, да би Николетина коначно победио када сазна да се заробљени војник зове Николо: *Да, да, имењак, имењачина, јашћа ти мислиш! – раколико се десешар. – Ехе, а ти шћу зайео: окуйашор, ња окуйашор, фашистја. Ошћкуд он може да буде окуйашор?* Уз намргођено и ћутљиво негодовање Јовичино, он га одводи код своје тетке Ружице, и тек у повратку схвата да се он осећа одбаченим због његовог одушевљена „Италијанчићем”. Када га Јовица увређено остави у шуми, Николетина, још увек задовољан што је избавио једног заробљеника, попут детета разговара са лептиром који му је слетео на руку, добродушно се жалећи на *цвркливој* Јовицу. Прича је изграђена у типичном Ђопићевом хуморном поступку, где се комично постиже кроз заплет, неспоразум и врцав дијалог који обилује комичним језичким обртима и изразима, а незграпни огромни јунак открива своју нежну, детињу душу, наивну и простодушну. Управо голубије срце показаће он када у чету дође млада болничарка Бранка, а погођен до тада непознатим осећањем, Николетина ће се променити, уљудити, ошишати, пазити да не изговара *крујне йсовке наїлас*, као и сви војници у чети уосталом. Тако другарица Бранка, стасита црнка у партизанској униформи и са болничком торбицом, коју ће наћи рањену и превити јој рану дрхтавим рукама, постаје за њега идеална драга, вредна сваке жртве и подвига, за коју се може и умрети.

И у овој причи, као и у свим наведеним, оквир у којима се одигравају ове комичне, пародијске, сатиричне и дирљиве сцене и дијалози је истински трагичан и застрашујући, и то Ђопић приповедач не заборавља, и стално "подсећа" засмејаног читаоца да се његови јунаци често налазе или под кишом куршума, или у заклону од мина, или под усташком ватром... Међутим, трагика ратних збивања, погибије, губици, рањавања, све то што

се стварно збива са његовим јунацима, надјачано је неодољивим снагом хуморног, смехотворног односа према свету и према сопственом месту у њему. Овакав поступак смехотворног односа према застрашујућем свету, а посебно према смрти, познат је у фолклорној традицији и он често носи магијски карактер. Смех је тако доказ животног витализма, и поред тога што представља и изражава животну радост, повезан је са ритуалима плодности и погребним ритуалима:

Смех је дакле мајијско средство да се победи смрти – пошто на оном свету смех не постоји као, ако тако може да се каже, иманентно својство тог света, онда човек који у смрти уђе са смехом са собом носи и извесну пошеницију живости, односно тим мајијским лукавством мења интимну сценографију другог света. Све у свему, мајијским смехом се на неки начин оживљава мртви предмети. (Перишић, 2010:53)

Овакав смех ублажава и разбија страх од свих зала, окамењене или догматске представе о животу, трагичне ситуације претвара у трагикомичне, а такав однос према свету налазимо описаног под појмом *карневализације*, који уводи Бахтин пишући о Франсоа Раблеу и његовом ремек делу *Гарганшуа и Паншаируел*.¹⁰ Сродни појмови који ближе одређују појам карневализације јесу извртање наопачке, искривљавање стварности, исмевање, пародирање, преувеличавање, да би се довеле у питање све задане вредносне норме – друштвене, политичке, идеолошке, религијске, културолошке, телесне. Бахтин их у првом реду везује за средњовековне карневалске светковине које су биле општеномског карактера и заснивале су се на смехотворном принципу, али ови поступци налазе се све чешће у поетици писаца постмодерниста. Управо такав однос према хуморном негује и Ђопић у својим делима, а у циклусу о Николетини Бурсаћу налазимо управо елементе гротескног у самој његовој појави и покретима, несразмери између сирове снаге и нежне осетљиве душе, општеномски хуморни однос према ратној збиљи, комичне и врцаве дијалоге на граници прекорачења у вулгарно, што све заједно ствара смехотворни ефекат. Трагикомичан је и „лик” бронзаног споменика Николетине Бурсаћа у роману *Не шујуј бронзана сиража*, који мештани приспели у нови завичај кроз „осму офранзиву” оживљавају кроз сталне дијалоге са статуом у центру војвођанског места:

Вечером, кад се неки домаћин позадуго не враћа из крчме, брижна жена шаље дјечаке да га шраже.

¹⁰ За средњовековне пародичаре све је, без икаквог изузетка, смешно; смех је једнако универзалан као озбиљност: он је усмерен ка целом свету, ка историји, ка целом друштву, ка погледу на свет. (Бахтин, 1978: 99)

– Видише код Николеџине да није тамо.

А Крајишник, наљоскан, сјусио се уз оџрагу подно Бурсаџева сјоменика, буљи у ноћ сјешним товеђим поледом и смушено се љавда:

– Ти оџроси, Ниџо, ја овако мало...комшије смо. Гдје ће човјек, ако неће код своја...Знам ја да си ти више као ти један... дика народна, часи и поштовање...А ја се, браше, накишио, а ове моје ноће...сшароси, сабошажа...

Или се тако, по двојица-тројица заиншаче, неће с миром да љрођу, неџо заврзују:

– Шша је Ниџо, хоћемо ли у радну задрју, у колектив? Лако је шеби, шебе тамо не џоне...Ехе, удудучио се џу ко љиов боџ, џа ни да поџијеш, ни да се нађеш с људима. Нећемо ми шакве хероје, осим народа, бирокраше.

– Сјашише буразери, џаба вам кирија! – мрко се ошреса командир заљедан у мрак. Само џонека бакиџа, касни ноћник, џријашељски зовне у љролазу.

– Ниџо, куђо моја, хајдемо сјаваши, касно је.

Крајишници зову сеоски трг „код Ниџе”, доживљавајући статуу као свог комшију, присно, као некога ко их симболично везује за остављени завичај. Тако у Ђопићевом ведром, хуморном свету "оживљавају" и бронзане статуе, брише се чак и оштра граница између живота и смрти, а све у његовом особеном бајковитом смехотворном свету. Тако се његова, у основи амбивалентна слика света, који се стално колеба између страшног и смешног, остварује кроз коначну превласт комичног, ведрога, пародијског и сатиричног, на моменте бајковитог и лирски-хуморно обојеног света, који пружа уточиште и победу над страхом од зла и смрти.

4. Мајстор приче и приповедања

Омиљени и слављени писац народноослободилачке борбе и песама и прича за децу, готово да је неџао са полица наших библиотека, његова дела се не прештампавају, о њему се спорадично расправља на трибинама и скуповима, а новије генерације, несклоне књиџи, уз његово име повезују најпре онај трагични скок са Бранковог моста, марта 1984. Писац чије је дело нераскидиво везано за настанак, успон и слом једне идеје и једне државе која је ту идеју (декларативно) живела, нашао се заједно са својим делом у тишини полузаборава, као да су са срушеном државом неџали и његови бројни читаоџи. Међутим, новије интерпретације његовог књижевног дела откривају нам једног другачијег и вишезначног

Ђопића, често сакривеног иза наслага партизанске реторике, идеологије у коју је веровао и народског хумора, те показују да у делу овог рођеног приповедача постоје многе дубље и трајније литерарне вредности. У српској приповедачкој традицији дело Бранка Ђопића заузима високо место међу врхунским мајсторима приче и приповедања, а поједине приповести антологијске вредности из његових каснијих збирки-циклуса спадају у саме врхунце наше прозе. Све то нам пружа извесну наду да ће Ђопићево дело бити поново читано и вољено, изнова пронађено и откривено у новом светлу, у једном другачијем и новом контексту.

Литература:

- [1] Бахтин, Михаил: *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњеј века и ренесансе*, превели: Иван Шоп и Тихомир Вучковић, Нолит, Београд, 1978.
- [2] Вукић, Ана: *Слика свети у приповешкама Бранка Ђојића*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1995.
- [3] Деретић, Јован: *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983.
- [4] Јевтић, Милош: *Приповедања Бранка Ђојића*, Глас српски, Бања Лука, 2000.
- [5] Марјановић, Воја: *Бранко Ђојић: романи*, Стручна књига, Београд, 1988.
- [6] Марјановић, Воја: *Бранко Ђојић у светлу књижевне кришке*, Стручна књига, Београд, 1987.
- [7] Микић, Радивоје: *Неземаљски видици у „Башти слезове боје”*, у: *Књижевне новине*, Београд, 1994, бр. 884, стр.1, бр.885. стр.9.
- [8] Милановић, Бранко: *Роман Бранка Ђојића*, поговор у: *Пролом*, Нолит, Београд, 1983.
- [9] Пековић Ратко: *Суданије Бранку Ђојићу 1950-1960*, Књижевни атеље, Бања Лука, Београд, 2000.
- [10] Перишић, Игор: *Увод у теорије смеха: крашак прећед шерије смеха од Плаћона до Проја*, Службени гласник, Београд, 2010.
- [11] Симановић, Игор: *Ђојићева фолклорна материја – трансформација фолклорно-комичких елемената у приповједном циклусу „Насрадин-хоџа у Босни”*, Филозофски факултет, Графид, Бања Лука, 2010.
- [12] Тонтић Стеван: *Ђојићева златна бајка о људима*, у: *Нови израз*, Сарајево, 2004, бр. 24-25, стр. 88-100.
- [13] Ђојић, Бранко: *Башта слезове боје*, Драганић, Београд, 1998.
- [14] Ђојић, Бранко: *Бранко Ђојић*, прир. Стојан Ђорђић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2014.

Assistant Professor Maja Radonić, PhD
Faculty of Culture and Media
„John Naisbitt” University
Belgrade

THE SAD KNIGHT OF SERBIAN LITERATURE – ON BRANKO ĆOPIĆ’S POETICS OF LAUGHTER –

Summary: *In an interpretation of humour in the work of Branko Ćopić, this paper explains its ambiguity ranging from the anecdotal and burlesque to the ironic and tragicomic, all of them woven naturally and easily in the writer’s storytelling. Ambiguity of Ćopić’s humour has its origin in the tragicomic experience of the world as a great stage on which small everyday dramas in heroes’ souls are played to major historical, often bloody games, which, as a storm, afflict an individual and bring uncertainty, fear, rebellion and resistance into his life. The individual’s inability to win over the course of history, Ćopić’s hero prevails and makes it meaningful by humour, thus colouring the harsh reality, which threatens him like a dark cloud, into some brighter, humorous colours, as in his famous hero Nikoletina Bursać, Don-Quixote-character of our prose.*

Key words: BRANKO ĆOPIĆ, HUMOR, COMICAL, PARODY, SATIRE, AMBIGUITY, TRAGICOMIC, NIKOLETINA BURSACĆ.

Проф. др Миливоје Павловић*
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд

СВИ ГЕНИ КИШОВИХ ЛЕКТИРА**

Сажетак: Данило Киш је последњи велики књижевник с наших простора који је, и кад су се земља и језик почели распадаћи у крви, за себе говорио да је „југословенски писац“. Свесћано образован (најбољи студент у историји катедре за светску књижевност београдској Филолошкој факултету), и са шаленим за савладавање сродних и несродних језика, он се суверено кретао кроз белетристичка и књижевнотеоријска штива настала на различитим меридијанима. Преводио је са пет језика (највише с мађарској, француској и руској) и написао романе, приповешке, есеје и стихове који су га уврстили у водеће писце епохе. Био је у најужем избору за Нобелову награду у години у којој је умро (1989). Писао је и сањао на српском, језику на коме је и постао писцем. Био је неуморан у борби за највише стилске вредности српској језика и српске културе. Овај језик је његова права отаџбина. Вукући за собом наслеђе локалних бишака, победа и пораза, Данило Киш (који је последњих десетак година живота провео у Паризу, где је и умро од карцинома плућа), мирисе нашеј погнебесја учинио је блиским и оним читаоцима који не познају изворно „мајерњу мелодију“ српској језика.

Кључне речи: ЛИТЕРАТУРА, КЊИГЕ, БИБЛИОГРАФИЈА, ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТ, ЖИВОТ, СМРТ.

* Контакт: mpavlovic@nezbit.edu.rs

** Текст је део обимнијег рукописа под насловом „Данило Киш у друштву мртвих песника“, настао увидом у Кишову личну библиотеку.

И данас ме у кућама неодољиво привлачи свака полица с књиџама, јер ми изгледа као радосни пророзор у свету, као добро сведочанство о духу и живојш у кућана.

(Иво Андрић у „Знаковима поред пута”)

Увод

Личне библиотеке писаца извориште су појединости битних за реконструкцију стваралачких биографија њихових власника. Богатство и структура ових „кућа памћења” помаже нам да проникнемо у друштвени и духовни амбијент у коме је писац живео и стварао, а повремено и у дубљи, често скривени или затамњени смисао света идеја које су га окупирале. У понеком случају, на основу мапе читања могу се прецизније рестаурисати линије сродних тема и елементи мапе писања, односно етапе и нивои стваралачке транспозиције некадашњих историјских, културних, социопсихолошких и књижевних слојева. Књиге на пишчевом радном столу, или у личној библиотеци, могу бити путокази који читаоца воде ка бољем разумевању хипертекстуалног карактера дела и прецизнијем тумачењу фузије различитих гласова – у тексту, на маргини, у фусноти и у изванлитерарном окружењу.

Као симбол универзалних знања о људима, свету и повести, библиотеке су за писца извор имена, догађаја, цитата, асоцијација и поступака који чекају кишовску „милост уобличења”. Борхес је писао да се једна књижевност разликује од друге мање по тексту него по начину читања. У савременој књижевној феноменологији читање неретко задобија елементе конструктивног и конститутивног чина. А у постмодернистичким играма писаца који су истовремено и добри познаваоци (чак и творци) књижевних теорија – попут Умберта Ека у „Имену руже” – библиотека може постати и лавиринтско средиште занимљиве филозофске, а не само детективске загонетке.

Моје књиџе (које не знају да постојим)

Толики су део мене као и ово лице.

Борхес, „Моје књиге”

Иако је у својој прози свесно бежао од терета аутобиографских елемената, Данило Киш није крио да је за њега библиотека култно место, односно, да су књиге које је читао нека врста ерудицијске подлоге свету његових живописних јунака; његовом свету, такође. У прози и у интервјуима Киш говори о библиотекама као о месту настанка најлепших ус-

помена. Најстарија од тих успомена везана је за откриће кућне библиотеке Кишовог ујака Риста Драгићевића, који је после рата био директор Музеја на Цетињу (у пријатељском окружењу познат као „управник Његошевог гроба“). Будућег писца посебно су фасцинирали речници и енциклопедије, међу њима и „Larousse illustré” из 1923, са својим естампама и снимцима у боји. Та библиотека, говорио је Киш, посејала је у њему „семе опасне радозналости”.

У сећањима на Киша из студентских дана у Београду – објављеним на претходним страницама – честа је слика штркљастог младића који излази из Народне библиотеке (тада на Калемегдану) с бременом књига у наручју (каткад и слика студента који показује своју читалачку супериорност пратећи литерарне новитете на неколико светских језика).

За Киша као писца, библиотеке су фреквентна тема, честа реторичка фигура и функционално стилско средство.

Књиге се срећу у насловима неколиких Кишових прича са или без аутобиографских алузија („Књига краљева и будала”, „Пси и књиге”, „Енциклопедија мртвих”). На другим местима, књиге и библиотеке указују на дубље интертекстуалне и метатекстуалне релације Кишових јунака, ако не и самог писца; чак и кад те књиге нису из области белетристике. На првим страницама романа *Мансарга*, на пример, главни јунак набраја читаву библиотеку књига које ће усмеравати асоцијације и читалаца будућих, још ненаписаних Кишових романа (пored осталог, читаоце *Пешичаника*). На првом месту тог списка је, не случајно, Спинозина „Етика”, на латинском. Следи „Свето писмо” на хебрејском, потом „Дон Кихот”, за јунака *Мансарге*, и за њеног писца, можда најзначајније дело. Сатирична основа „Дон Кихота” утицала је на духовну оријентацију Орфеја с мансарде, као и на одлуку писца да – у време кад се још колебао између поезије и прозе – у поднаслов овог романа стави за многе збуњујућу жанровску одредницу: „Сатирична поема”. Спинозина „Етика”, која у Кишовој карактеризацији ликова посредовањем књига које читају треба да споји латинску и јеврејску духовност, среће се и у *Пешичанику*. У оба романа, који припадају истом, породичном циклусу, међу књигама које нису ни белетристичке ни филозофске, очекивано се појављује „и један интернационални ред вожње” (налик оном који је својевремено написао Кишов отац); као нескривени знак космополитске природе јунака и романсијера, као симбол жудње за путовањима, даљинама и новим световима и људима.

Књиге су за Киша извор знања, лепоте, моралности и милости, али и безакоња и злочина. У осамнаестом одељку приче „Књига краљева и будала” приповеда се о опасној књизи која је извршила снажан утицај не само на негдашњег сликара-аматера (писца чувене књиге „Mein Kampf”), него и на дух анонимног грузијског семинаристе који ју је, за дугих ноћи сибир-

ског заточења, био пригрлио снажније но Јеванђеље. „Многе књиге нису опасне. Опасна је само једна” – цитира Киш неименованог мудраца у *Post scriptum Енциклопедије мртвих*. И сама новела „Енциклопедија мртвих”, која је позајмила наслов читавој збирци, може се читати као параболо о писању, читању и стваралаштву уопште. У новели се појављује фантастична библиотека као књига-каталог људских живота из новије светске повести: додуше, без имена славних људи, пошто су они већ јунаци других енциклопедија. И новела и збирка су, можда, вешта алегоријска варијанта борхесовске библиотеке. Киш је Борхеса пажљиво читао, што се сада може видети и из садржаја његове личне библиотеке. У фрагментима о Борхесу (обједињеним трудом Мирјане Миоциновић у *Складистицу*), Киш пише како се овај писац највише приближио „једном немиметичком идеалу приповедања”. Борхесовска мистификација није, по Кишу, ништа друго до потреба да уверимо читаоца да ништа нисмо „исисали из малог прста”, него да је све то о чему пишемо *и*ако било: „јер, ето, ми поседујемо документа, књиге и исповести, књиге староставне, које треба да нашим опсецијама и нашим фантазмима дају легитимитет уверљивости”.

У књигама, као што посведочује Кишово целокупно дело, сударају се и потиру бројни токови смисла и различити типови дискурса. У неким причама и романима (нпр. у *Пешичанику*), распростиру се читава поља тзв. историјске метафикције; успомене постају документи, а документи успомене. Затим, постоје и лажни извори, и непостојећи писци, лажна датирања, лажне атрибуције и „приватни пријатељи као писци”: све те мистификације не служе да би се подвалило несрећним професорима који се углавном држе „приземља фуснота” (Кишова опака синтагма из времена оштрих полемика с Драганом М. Јеремићем), већ да се радозналом читаоцу створи илузија да се приче које му управо причају темеље на чињеницама које су изнели сведоци или очевици.

Фрагменти о Борхесу са снажном аутопоетичком димензијом пронађени су у Кишовој заоставштини. Написани су поводом оспоравања једне књиге (*Гробница за Бориса Давидовича*), у време кад је полемички одговор на хајку, између корица друге (*Час анаџомије*), у Београду био доживео већ четврто издање.

На трагу борхесовске мисли да писац, у тренутку кад приступа писању, не седа пред празну хартију, него је у њу утиснуто, попут палимпсеста, читаво искуство литературе, „Сви гени мојих лектира и мојих бављења књижевничком работом сваке врсте”, Киш је, са својим компаративистичким образовањем, лингвистичким знањима и компетенцијама најбољег студента београдске катедре светске књижевности, стварао и из књига, из библиотека, из текстова и паратекстова, из књижевног наслеђа низа претходних нараштаја.

Није крио стратегије свог нелинеарног читања, подвлачења и наглашавања, нити заташкавао изворе својих читалачких уживања; понекад се с њима поигравао на начин који доноси главобољу.

1. С књигама преко реке смрти

Књиге које је Данило Киш читавао живота, а посебно од студентских дана у Београду, вукао за собом, пратиле су кругове његове радозналости и брушење његовог књижевног укуса и стила. Током честих селидби од Београда до француских градова у којима је живео или радио као лектор тада јединственог српскохрватског језика (Стразбур, Бордо, Лил, Париз), многе књиге су, вероватно, погубљене. У зрелијем добу, Кишова лична библиотека расла је захваљујући поклонима пријатеља и знанаца, најчешће с посветама. Кишовом смрћу, 15. октобра 1989, те књиге су први пут доспеле у стање мировања; део у Београду, а други део у Паризу, у стану у коме је, током последње деценије живота, боравио заједно с Паскал Делпеш.

Месец дана пред смрт, тестаментом писаним руком, Данило Киш одредио је да књиге и слике у Паризу и Београду споразумно поделе „Паскал Д. и Мирјана М.” – осим портрета који је својевремено насликала Слободана Матић, супруга Мирка Ковача; портрет је намењен госпођи Паскал Делпеш, коју писац ближе одређује као „садашњу животну сапутницу”. Као некадашња студенткиња Данила Киша, потом плодни преводилац, она је с једне на другу језичку обалу превезла највећи део његове романескне продукције. Мирјана Миочиновић, с којом се Киш венчао 1962. а развео 1981. године, у овом документу ословљава се као „моја бивша жена”. Две године раније, у посвети на примерку *Енциклопедије мртвих* („За Миру”), Киш је, парафразирајући редове из последње приче у књизи, написао да је она „извор све моје инспирације” и да је „бабичила свим мојим књижевним трудовима”.

То „бабичење”, као у нас редак пример посвећености делу и животу бившег супруга, с необичном посвећеношћу траје, ево, и четврт века од Кишове смрти. Колико нам је познато, примерну оданост делу Данила Киша исказује и Паскал Делпеш. Обе су, иначе, тестаментом овлашћене да брину о објављивању и адаптацијама Кишових романа, прича и драма – Мирјана за издања на српском и југословенским језицима, а Паскал за преводе на светске језике. Њима равноправно припадају и ауторска права, уз додатак који се, кад је реч о делима објављеним у (некадашњој) Југославији, једном трећином односи на ћерку и сина Кишове сестре Данице Митровић (умрла у међувремену).

Ништа логичније него да књиге почивших чланова Академије, поготову оних чија се лоза гаси, заврше у трезорима ове установе. Београдске антикварнице показују да не оскудевамо у најразличитијим искуствима, чак и бизарним. Многе личне библиотеке значајних људи, с посветама не мање истакнутих стваралаца, продате су на кило или се, распарчане, по престоничким плочницима могу купити на комад.

Киш је у том погледу прошао знатно боље. Вољом Мирјане Миочиновић и Паскал Делпеш, књиге које је писац њима оставио завршиле су у САНУ, за чијег је дописног члана – на основу предлога Антонија Исаковића, Предрага Палавестре и Борислава Пекића – Киш изабран на Скупштини одржаној 15. децембра 1988. године. Још у време кад је управник Библиотеке САНУ био Никша Стипчевић (сада је на њеном челу романијер Миро Вуксановић, библиотекар с најдужим стажом у земљи), књиге су смештене у три засебна ормана просторије која се зове „Читаоница за академике”. Подељене су у три скупине означене словима А – Б – Ц, и обједињују Кишова дела на српском и страним језицима, дела других аутора о Кишу и, у трећој групи, новопрстигла, постхумно објављена дела. Овај трезор нема статус јавне библиотеке, али је, у начелу, доступан озбиљнијим истраживачима живота и дела Данила Киша. Уз књиге, у орманима се чува Кишова писаћа машина марке „Olimpia Monica” (купљена у Немачкој 1963), потом његова месингана перница, мала шиваћа машина коју често срећемо на фотографијама из зрелог доба Кишовог живота, затим менора (свећњак за седам свећа у низу, за седам дана у недељи), пешчаник и две скулптуре у дрвету које је Киш лично извајао. Ове предмете поклонила је Мирјана Миочиновић 2001. године.

Лична библиотека Данила Киша у САНУ садржи 1633 књиге. То је, примера ради, знатно мање од Андрићеве библиотеке, затечене у стану на (садашњем) Андрићевом венцу број 8, преко пута Пионирског парка у Београду.¹ Према попису из 1985, на који Жанета Ђукић Перишић упућује у „Свескама Андрићеве задужбине” број 11 из 1995, иза Андрића остало је 4500 књига, од чега њих 3381 спада у личну библиотеку. Једно од објашњења ове разлике могло би бити у следећем: Андрић је поживео знатно дуже (умро је у 83, а Киш у 55. години), а током дугих послератних деценија није мењао место боравишта.

Осим књига које су поклониле госпође Миочиновић и Делпеш, у Кишову библиотеку у САНУ укључени су и томови које је он – као одговор на

¹ Истакнути „славено-србски” списатељи Јоаким Вујић и Милован Видаковић сами су, тридесетих година XIX века, пописали своје личне библиотеке. Његош је имао у својој библиотеци око 500 књига, чијој су се разноврсности и богатству дивили многи оновремени путописци кроз Црну Гору. О Његошевој лектури својевремено су писали Андра Гавриловић и Љубомир Дурковић Јакшић, а у новије доба Милоје М. Ракочевић. О персоналној библиографији инструктиван прилог доноси Александар Вранеш у монографији „Библиографија”, објављеној у Београду 2013.

обавештење да је изабран за дописног члана САНУ – сам почео да доставља Библиотеци Академије. О томе је обавестио Мила Жегарца, генералног секретара САНУ, писмом послатим авионом из Париза 6. октобра 1989. Тих дана Киш је библиографском одељењу Академије упутио допуне и исправке своје биографије, незадовољан верзијом која је претходно разаслата академицима. Иако је, новембра 1986, кад се већ знало да је озбиљно болестан (карцином плућа), у интервјуу с једном бразилском новинарком цитирао као себи блиске Хајнеове стихове „Верујте, више волим загрљај једне читатељке него славу после смрти” – Киш није био сасвим равнодушан према ономе што ће остати после њега. „У исто време” – напоменуо је – „није немогућно да бих, приликом преласка реке смрти у Хароновој барци, волео са собом понети своја целокупна дела. Питам се да ли би било лакше тако умрети”.

2. Речници као „многогласни хор”

Кишова лична библиотека, добро очувана и обезбеђена двоструким кључем (једним се улази у „Читаоницу за академике”, а другим се отварају ормани), садржи књиге штампане на десетак језика. Осим на матерњем, највише их је на језицима с којих је Киш преводио – на француском, мађарском и руском. Није мало књига на енглеском и немачком језику, које је такође познавао (и понешто преводио), као ни на латинском, италијанском, шпанском, португалском и румунском језику, које је као франкофил могао да разуме. Добро су заступљени сви словенски језици, укључујући и македонски (антологија мађарских песника у препеву Паскала Гилевског). Тематска и језичка ширина Кишове библиотеке биће од користи истраживачима извора имагинације, али и линија подударности, сродности или утицаја.

Занимљиви су и подаци о старости појединих књига из Кишове колекције. Најстарија датира из 1917. године; реч је о студији Ђуре Керблера о животу и раду португалског „Јеврејина луталице” Дидака Пира, који је у другој половини XVI века доспео у Дубровник. За многе неочекивано, друга по старости је књига Драгише Васића „Приповетке”, штампана у СКЗ 1929. Следе две Крлежине књиге из 1937. – „Новеле” и „Пјесме у тмини”, обе у издању Библиотеке независних писаца. Ту су и скоро све новије књиге овог писца кога је – уз Андрића и Црњанског – Киш уврстио у своје књижевно родитељство. Код Крлеже, Киш је посебно ценио стилске домете, радиност и ерудицију. „У његовој реченици увек има ветра, његова застава стално трепери”, казао је Киш Б. Кривокапићу о Крлежи. Остарели писац сматрао је Киша најталентованијим у његовом нараш-

тају, а кад су у Београду настали проблеми око оригиналности *Гробнице за Бориса Давидовића*, поручио му је: „Нису Вам опростили таленат!”

Још 1965, у интервјуу М. Влајчићу за „Младост”, Киш – поводом млаког пријема „Банкета у Блитви” у Паризу – каже како је Крлежа већи писац и већи филозоф од Сартра. Вероватно од тада датира блискост двојице херетика. У време почетка афере око *Гробнице*, Киш се обратио Крлежи писмом од 30. септембра 1976. године. Крлежа му је одговорио после шест дана саветом да не драматизује превише „ствар саму по себи сасвим наравну и логичну”, пошто ће та „олујица у чаши воде” брзо проћи. Стварне размере афере, за коју многи данас верују како је озбиљно начела Кишово здравље, показале су да се искусни Крлежа малчице преварио у процени. У истом писму он овако види корене анимозитета према Кишу:

„Својим пером Ви дражите свијет око себе, више од тога, Ви га раздражујете намјерно, па шта се чудите томе као поп Јоцина Фрајла?”

Значајну скупину у Кишовој личној библиотеци чине енциклопедије и речници. Убеђен да је први задатак писца да савлада свој језик, Киш је прибавио све релевантније речнике српскохрватског језика, укључујући и речнике синонима, варијанти и иначица (Лалевић, Клајн, Ђирилов, итд.). Као данас за Горана Петровића, и за Киша су речници „многогласни хор”, „грудвица квасца”. Још од студентских дана, Киш је вукао за собом Баијев речник синонима француског језика, штампан у Паризу 1947, као и Ларусов речник старофранцуског, из исте године. На њима је Данилов потпис уобичајен у студентским данима на Филозофском факултету у Београду: *Д. Е. Киш*. Касније, као писац код кога је престало „подмукло дејство биографије”, није имао обичај да у потпису употребљава средње слово (по оцу Едуарду).

У једном фрагменту насталом вероватно 1978, који је Мирјана Миоциновић постхумно уврстила у *Складиште*, Киш пише како „сваки речник, свака енциклопедија, па и најгора, знају више од тебе”. „Нема, дакле, ниједног узалудног ‚свезнадара’”, поентира Киш, у чијој се личној библиотеци данас налазе бројне старе и новије енциклопедије на разним језицима и на најразличитије, наоко бизарне теме: о инсектима, птицама, звездама, рибама, воденим сисарима, љускарима, опнокрилцима, свилокошцима, паукарима, пршљенарима, чекињастим круноглавцима, потонулим световима, митовима, бајкама, травама и – цветовима. Та је грађа неопходна преводиоцу који не преноси само с једног језика на други, већ и из једне асоцијативне сфере у другу. На пример, у бестијаруму („у бити лотреамоновском”) мађарског песника Ференца Јухаса, чију је подужу поему „На гробу Атиле Јожефа” Киш превео још 1966, спомиње се више од шездесет животиња. Имена животиња код Јухаса су заиста необична, употребљена „некад као именице, некад као придеви”: риноцерос, пегава мачка, јастреб, рак, паук, хијена... У тој поеми расте и цвета више од два-

десет врста дрвећа и разног биља: нарцис, љиљан, бурјан, коприва, Исусова брада, драч, сунцокрет, руј, лишај, босиок, маховина, трнова ружица... Тај шарени свет биљака и животиња, „читав један живот што га песник супротставља инвентару гробља и ништавила људске пролазности”, Киш би без енциклопедија и речника тешко пренео са мађарског на српски, и поред свог осведоченог талента за језике.

Стихове попут ових, из исте поеме,

*Јер тебе није зајало чак ни то, гробље завичајно, о Ти Безгробнице,
ти који си био отац Савршенства, немаш раку чак ни у себи,
тебе нису зајали руј, ни зова, бајрем, ни шойола, ниши Христос,*

из ушробе

*зрчених ѡрамајки израсли руј, из бркашних ѡредака ѡоникла
зова, зањихана кућа ѡшичјих ѡнезда, то ѡљускање ѡајерјасѡо,
крваво-слузава ѡразнина разбијених ѡшичјих јаја...*

читалац прима као да су написани на његовом језику.

Реч је, иначе, о једној од најдискутованијих песама новије мађарске литературе, из пера аутора рођеног 1928. У белешци уз превод, Киш напомиње да је треба читати као „грозни и тријумфални посмртни марш” негдашњој феудалној Мађарској, једној заувек мртвој класи, „читавај К. унд К.”, читавом свету „неке огавне земље из Гримове бајке”.

Мађарски је Кишу у младости био други језик; по Предрагу Чудићу, можда и први, јер је са 7 година, бежећи од „хладне зиме” у којој су Јевреје гурали под дунавски лед, из Новог Сада пребегао у југозападну Мађарску, у очев завичај. Киш је почео да преводи с мађарског кад му је било осамнаест година; најпре Адија, у чијој је лирици нашао „по једну песму за свако душевно стање”. Међу сачуваним књигама Кишове личне библиотеке, 34 наслова припадају мађарској књижевности (не рачунајући речнике и енциклопедије).

3. Дивна бесмртност

Од страних писаца, утемељивача модерне литературе, Кишова библиотека није оскудевала ни у једном; ту су, готово комплетни, и Кафка, и Џојс, и Пруст, и Томас Ман. У више паралелних превода, као и на језику оригинала. А тек Борхес! Витрина означена словом Б („Дела других аутора”) садржи 22 Борхесова наслова, претежно на француском и шпанском језику. Од преводилаца на српски односно хрватски, Киш је преферирао Бранка Анђића и Тонка Мароевића. У есејистичким белешкама о Борхе-

су Киш је посебно подржавао начин на који велики Аргентинац комбинује есеј и фикцију, рушећи раније доктринарно поимање жанрова. У борхесовској литератури човек се губи у игри историје и фикције, литературе и филозофије. Штета је, вели Киш, што Флобер није имао снаге да огромну грађу својих романа сажме у форму фиктивне приче; онда се не би морало чекати стотину година до појаве Борхесових „Маштарија”. Кишу се, такође, допало што је Борхес мајсторски показао како се хибридноста романеског жанра може применити на приповетку.

„Писцу је дозвољено да измисли фабулу, али не и да до дна прозре њену поруку!” – узвикнуо је Киш изашавши из Борхесовог лавиринта и огледајући се у Борхесовом зрцалу, најпостојанијим од бројних његових митова. После Борхесове смрти, на вест да је сахрана такође била фиктивна (у сандуку је, наводно, лежало тело једног глумца), Киш је записао: „Дивна бесмртност!”

Владимир Набоков, руско-амерички романсијер и есејиста који је после Октобарске револуције избегао у Берлин, потом у САД, у Кишовој библиотеци заступљен је са 14 наслова; реч је о преводима с енглеског на француски, изузев књиге „Позив на погубљење” која је 1988. објављена у Београду на српском, у преводу Љиљане Мојсов и с предговором Давида Албахарија. Набоковљеву концепцију света и човека Киш види као идеалистичку: свет је само привид, а уметност слика изгубљеног раја. Сродност између Набокова и Киша огледа се, можда, и у томе што се емотивни набој њихове уметности темељи на искуствима из првих двадесет година живота. За Набокова, то је Русија његовог детињства (Киш каже: „изгубљени рај”), а за нашег писца – сиромаштво, прогон, селидбе и добровољно изгнанство. Литературу једног и другог писца те слике храниће до краја живота (Набоков је умро 1977).

Боравећи од 1973. до 1976. у Бордоу, као лектор нашег језика, Киш је своје студенте (који су, изгледа, све одреда биле студенткиње, на челу с Паскал Делпеш), покушавао да уведе у српску духовност посредовањем романа Маргерит Јурсенар у којима се спомињу наши стварни или измишљени јунаци. У Кишовој библиотеци остало је десет њених књига, осам на француском и две на српском („Хадријанови мемоари” и „Црна мена”), обе у преводу Иванке Марковић и с белешкама власника на маргини. „Мајстор Сингер”, како је Киш ословљавао великог прозаисту Исака Башевиса, заступљен је са седам књига прозе на енглеском, немачком и српском језику. Противећи се покушајима да му прикаче етикету „јеврејског писца”, односно, мањинског аутора, Киш је као супротан а позитиван пример наводио Кафку и Сингера. Код њих је, вели наш писац, литература првостепена, а проблем јеврејства појављује се тек као метафора, да би се илустровало трагично осећање света и живота.

Од страних прозаиста, у Кишовој витрини налазе се и девет књига Томаса Мана, четири Бабељеве, три Фокнерове, по две Маркесове и Апдајкове, Еково „Име руже” на француском, и такође по један роман Петера Хандкеа и Исмаила Кадареа, на француском.

Индикативно је и богато присуство књига Рејмона Кеноа, француског математичара, надреалисте, лингвисте и литерарног сладокусца чије је дело жанровски веома тешко одредити.

У витрини Б чува се девет Кеноових књига, почев од збирке коју му је париски „Галимар” објавио 1952, преко „Цаце у метроу” и „Стилских вежби” (обе у преводу Д. Киша), до импровизација са синтаксом француског академског језика из 1963. које се могу сматрати зачетком комбинационе (компјутерске) књижевности. Киш примећује да је Кено, правећи исказе који се одржавају искључиво снагом свога стила, иако „накљукан математиком”, сачувао лајбницовски укус за *уметношћу комбинаџорике*. „Стилске вежбе” појавиле су се у Француској 1947, а Киш их је код „Нолита” објавио 1964. Преводећи запис о једном безначајном догађају на 99 различитих начина, дајући предност стилским играма над грађом, Киш је, према бројним оценама компетентних познавалаца оба језика, сачувао „гигантску архитектуру” и тонове оригинала. Паралелно с Миролубом Тодоровићем, оснивачем сигнализма, и преводиоцем Драгославом Андрићем, састављачем „Речника жаргона”, Киш је, преводећи Кеноа, аргументовао тезу о естетској, а не само комуниколошкој носивости „ексцесних облика” језичке праксе, пре свега средњошколског и студентског жаргона.

За верно преношење смисла изворника, Киш се, претпостављамо, ослањао и на три речника који се и данас налазе у његовој библиотеци у САНУ: „Речник аналогича” П. Боасјеа, објављен 1936, потом „Етимолошки речник француског језика” Албера Дозаа из 1938, и „Историјски речник француског аргоа” Гастона Есноа из 1965 (све три књиге објављене су на француском, у Паризу).

У тематском одељку резервисаном за свете књиге и религијске списе, најстарије је лондонско издање Библије у преводу Ђуре Даничића и Вука Караџића (1945). Налазимо и издање Светог писма из 1974, и Библију на француском из 1981. Пада у очи, у два тома, издање Курана на француском (1980), с обележеним цитатима које је Киш уносио у прозу. Чувена прича „Легенда о спавачима” (у збирци *Енциклопедија мртвих*) била је првобитно замишљена као романсијерски „пастиш на свете књиге”. Та је концепција касније напуштена, али су остали трагови иницијалне идеје. Као мото завршне верзије приче употребљен је стих из Курана (Правопис допушта и облик Коран) преведен на српски са странице 359. француског издања муслиманске свете књиге, с прецизним лоцирањем:

*Остагоше у шйиљи шрисџа јодина,
којима шреба годати још девеш.*

(Коран, XVIII, 25)

Киш у *Post scriptum*-у не скрива да легенда о седморици спавача из Ефеса потиче из Курана, као и да је варирана у Талмуду и обрађена од арапског писца Тауфика ал-Хакима и пољског романијера Јана Потоцког („Рукопис нађен у Сарагоси”). Наводи и објашњење загонетке из мотоа. „Ових је девет година придодато како би се успоставила равнотежа између лунарне и соларне године”.

Тако је, уместо замишљеног романа, на трагу легенде из Курана настала приповетка, тачније, новела која се може читати као контракњига легенди из свете књиге, ако не и књизи самој.

У *Гробници за Бориса Давидовича* неколико јунака повремено чита Талмуд, јеврејску свету књигу (зборник предања настајалог вековима), а у причи „Пси и књиге” Талмуд се иронично назива Књигом нечастивог. Прича је посвећена Филипу Давиду, а њена основна тема је прогонство и покрштавање Јевреја у време инквизиције (XV век). У напомени на крају текста Киш обавештава читаоца да је прича заснована на преради и обради једног старог документа из инквизиторског регистра. Тај документ пронађен је после писања приче о Борису Давидовичу, која је дала наслов целој збирци. Овај податак може бити важан за истраживаче Кишове књижевне лабораторије, као и сазнање да се на примерку Талмуда, сачуваном у витринама библиотеке у САНУ, виде бројне Кишове белешке на маргини; јасно су означени пасуси из предговора који говоре о забранама и спаљивању талмудских књига (и прогону оних који су их користили, такође). Реч је о преводу Талмуда с хебрејског и арамејског језика који је сачинио познати преводилац и глумац Еуген Вербер, а објавио „Отокар Кершовани” на Ријечи 1982. године. Вербер је аутор историје Талмуда и обимних бележака уз њу. На књизи је и Верберова посвета Кишу, исписана фебруара исте године у Паризу.

4. Српски писци у Кишовој библиотеци

Иако у утемељењу сваке приватне библиотеке, па и библиотеке писца, и случајности имају извесну улогу, код Киша се, у највећој мери, ради о намерном, селективном приступу безобалном мору литературе и металитературе. Тешко је поверовати да би Киш сваку књигу до које би дошао, или ју је добио на поклон, деценијама вукао са собом током честих селидби, и носио је од Београда до Париза или Бордоа, и натраг у Београд преко

Дубровника и Цетиња. Задржавао је књиге које имају значајнију функцију у профилисању његове (ауто)поетике и уобличавању његових теоријских ставова о књижевности, уметности и друштву. Данас, и убудуће, попис Кишове лектире, и сигналне белешке које је остављао на маргинама, не помажу нам само у интерпретацијама деликатног односа између књижевног лика и писца, већ и у тумачењу размера перманентног сукоба Данила Киша са собом и са светом. Како је сам говорио у више наврата, бити професионални писац и читалац за њега је значило – имати литературу као једину страст и вокацију.

На овај закључак упућује ширина тематских скупина, као и скрупулозност у избору књига с поветом које ће бити сачуване. На изванредан начин, о томе сведочи и листа писаца чијих књига у Кишовој личној библиотеци нема.

У тематском блоку о логорима XX века, на пример, налазе се 24 наслова на различитим језицима, укључујући и стрип Енкија Билала из 1983. Ту су и дела Солжењицина, Гросмана, Пољакова, Ланцмана, Жолта, Карла Штајнера и других, широј јавности мање познатих аутора. Четири тома Солжењицинових логорских записа, штампаних на руском у Паризу седамдесетих година прошлог века, и још три књиге истог аутора на српском, француском и енглеском. Сибирски мемоари Карла Штајнера на хрватско-српском, с бројним белешкама на маргини, као подлога за предговоре француској и енглеској верзији исте књиге, које је Киш написао на захтев издавача. Књиге о Аушвицу на више језика, и у нас мање познато сведочење Драгомира Стевановића о прихватном логору у Земуну (1942-44), објављено на српском у Лондону 1967...

Занимљиве закључке донеће истраживачи кад пажљивије прегледају књиге у тематским скупинама „Изгнанство”, „Танатос”, „Живот, литература”, „Централна Европа”, „Психологија”, „Идеологија, политика”, „Филозофија”, „Јудаика”... Аналитичар профила Николе Милошевића (чије се књиге такође налазе у Кишовој библиотеци), Владете Јеротића, Ивана Настовића или Бојана Јовановића нашао би драгоцену грађу за психографију Данила Киша, објашњење његових архетипова и снова, као и поступака његових књижевних јунака, у скривеним кутовима тематског блока о самоубиству: Фројд, Фуко, Франкл, Мишима, Берл, Монестје и деликатан наслов Клода Гијона из осамдесетих година („Suicide, mode d'emploi: historie, technique, actualité”)... Без амбиције да уведем у поједностављена или вулгарна закључивања, сведочим да ми је Киш, приликом последњег боравка у Београду, 1989, кад се опака болест са плућа пренела и на грло, прозуклим гласом говорио како, упркос јаким боловима, за самоубиство нема снаге. Један други његов блиски пријатељ тврди да зна како је Киш био позајмио пиштољ и држао га под јастуком, за ситуацију у којој би га болест натерала да прекине себи живот...

„Романсијер на умору треба да размишља и о смрти, а не само о роману”, одговорио је Киш, тада, на питање о новим рукописима и издањима старих књига по Француској и свету.

Киш је читао с оловком или налив-пером у руци. Своје утиске непосредно је стављао на маргину: негде читаве пасусе, који пут само ускличнике или знакове питања... Да је био пажљив читалац, и да није увек представљало привилегију имати своју књигу у Кишовим рукама, види се и по томе што је исправљао не само стилске и језичке, већ и штампарске грешке у делима других аутора. На пример, у тексту Петра Колендића о песмама Дидака Пира, објављеном 1961. у Зборнику историје књижевности (САНУ), Киш руком исправља годину рођења овог врло занимљивог Португалца о коме је планирао да напише роман: није 1571. – као што је, вероватно грешком – објављено код Колендића, него 1517! Да је реч о грешци може се закључити и на основу године Пирове смрти (1599. у Дубровнику); другима то, по свему судећи, није било очигледно, Кишу јесте. (У својој „Историји дубровачке књижевности”, објављеној прошле године, Злата Бојовић пише да се Пир доселио у Дубровник „око 1558.” и, као професор грчког језика у гимназији, брзо уклопио у тамошњи културни и књижевни живот.)

Од књига својих београдских колега и пријатеља, које је вероватно обилато добијао, Киш је сачувао релативно мали број из пера оних који су му по нечему били блиски. Посвете Кишу, као и Кишове њима, говоре о природи тих веза. Ту такође нема места случајностима.

Најпре, индикативна је листа писаца чије се књиге не налазе у Кишовој личној библиотеци: нема Булатовића, Павића, Ћосића, Ж. Павловића, В. Стевановића, Басаре, чак ни Албахарија... У једном исказу који није кафански, Киш је Павића сматрао хвалисавцем без покрића; кад је „Хазарски речник” постигао светски успех код читалаца и критике, Киш је кисело напоменуо пријатељима како је од њега позајмљена идеја о „изгубљеном народу”. Добрици Ћосићу Киш није опростио некадашње путовање „Галебом” (1961), о чему је исписао ефектну сатиричну поему. С данашње тачке гледишта, може се казати да је Киш превидео чињеницу да Ћосић није могао знати шта га све чека на „Галебу”; кад је видео раскош и атмосферу на председничком броду, почео је да се постепено дистанцира.² После тог путовања Ћосић је од титоисте постао антитоиста (то што је злоупотребљен и од једних и од других, засебна је тема).

² Из писма које је 15. маја 1961, после повратка с путовања „Галебом”, упутио Титу, види се да је Ћосић стишавао и прикривао своје нерасположење оним што је током дуге пловидбе чуо и видео. Али, сумње у Броза почеле су да се умножавају, о чему сведоче Ћосићеве интимне дневничке белешке од наредне године. У поглављу о Титу, објављеном у књизи „Огледало Добрице Ћосића” под (међу)насловом „Титолатрија без мере и укуса”, доносим опширан разговор који сам с великим писцем водио 3. фебруара 2014. године у његовом стану. Уз бројне позитивне и негативне

ИЗБОР ПО СРОДНОСТИ

Уз неколико антологија српске прозе и поезије (Љубише Јеремића, Радивоја Микића, Душана Костића и Драшка Ређепа), знаковита је и листа песника чије је књиге, с дедикацијом „Кишу, с поштовањем”, наш писац сачувао и наменио будућим истраживачима. Од старијих, ту су песничке збирке Душана Матића, Скендера Куленовића и Васка Попе, а од припадника његове генерације, и нешто млађих, књиге Љубише Јоцића, Милована Данојлића, Љубомира Симовића, Матије Бећковића, Бране Петровића, Мирољуба Тодоровића, Предрага Чудића, Ибрахима Хаџића, Љиљане Ђурђић, Раше Ливаде, Симона Симоновића, Крстивоја Илића, Веселина Мишнића, Милорада Грујића и Нине Живанчевић.

Посебно су занимљиве опаске поводом „Сонета за куртизане” Крстивоја Илића, објављених у „Видицима” у клими коју је омогућио Кишов *Бордел муза*. „Ово је европска поезија, штета што још није преведена на француски. Ти као да бежиш од славе?!” – рекао је Киш аутору сонета на заједничкој књижевној вечери у Студентском културном центру у Београду.

Од прозаиста, најзаступљенији су, с раскошним посветама, писци његове генерације и пријатељи (Пекић, Давид, Ковач, Д. Михаиловић, Данојлић). Од песника, највише је Бећковићевих књига с посветама које се могу тумачити и као скривени вид епистоларне књижевности. Поему „Рече ми један човек” (1970) Бећковић посвећује Кишу „у име ујчевине”; шест година касније, књигу „Међа Вука манитога” Бећковић дарује Мири и Данилу Кишу с опаском да је реч о „плагијату у коме нема ниједне моје ријечи”.

Роман „Уста пуна земље” Бранимира Шћепановића Киш је добио с поштом од сликара Радомира Рељића, који је аутор илустрација и решења омота. На задњој страни корица, међу цитатима из критичарских оцена, Киш је подвукао и означио упитницима две реченице. У првој, НИН-ов критичар пише да је овај роман „врхунско дело, после којег читалац остаје с утиском да је све њиме речено”. Други фрагмент је из пера такође неименованог рецензента швајцарског листа „L'Essor”: „Критика једнодушно сматра Б. Шћепановића једним од најбољих словенских писаца ове генерације”.

На примерку Шћепановићевог романа „Искуплење”, објављеног код „Просвете” 1980. године, подвлачења, упитници, ускличници и, чак, псовке налазе се на скоро свакој страници. Нпр., на страни 113, где јунак фркће јер

оцене Брозовог учинка, Ћосић, у одговору на последње питање, каже, поред осталог, и ово: „С искуством које данас имам, а оно је знатно богатије него 1961, могу да кажем да Броз спада у велике политичке преваранте ХХ века. Он је у великој мери изиграо поверење и љубав лакомислених српских комуниста и наивност српског народа”. У књизи се објављује и факсимил дотле необјављеног и непознатог Ћосићевог писма Брозу после боравка на комунистичком пловећем двору и скоро тромесечног дружења с дворјанима.

је изгубио неку драгоценост, Киш дописује на маргини: „Шта би радио да је изгубио Багдад?” На маргини стране 229, незадовољан описом неке сцене, Киш записује: „Аој, Бране, јабучко са гране!?”

ПОСВЕТЕ ЉУБАВИ И ПРЕЗИРА

Данило Киш сачувао је у својој личној библиотеци две врсте књига: оне с посветама, исписаним речима пријатељства, љубави и оданости, и оне које су му биле потребне за његов књижевни и преводилачки рад.

Од првих, међу најтоплијима су посвете руске песникиње Беле Ахмадулине и хрватске песникиње (која је неко време живела у Београду), Марије Чудине. Занимљива је и посвета чувеног француског писца Клода Авлина (који је био и у преписци с Андрићем); у посвети на библиофилском примерку своје књиге „А /... ou les apprêts de l'Après”, објављене у Паризу 1982, Авлин октобра 1985. Киша назива енциклопедистом...

На примерку књиге „Време чуда”, објављене код „Просвете” 1965, Борислав Пекић пише Кишу како је уверен „да ће бити исто тако неуништив и велики као његов величанствени отац Едуард”.

У посветама које је сам писао, Киш се сећа ранијих дружења и износи ставове о разним питањима, понекад полемишући с онима којима књигу поклања. Тако, нпр., у посвети Драшку Ређепу на *Раним јадима* из 1970, Киш подсећа новосадског критичара и пријатеља на давну позитивну рецензију романа у рукопису, и несебичну помоћ да књига, после много перипетија, изађе из штампе (као и на случајност да Ређеп живи у улици у којој је за време Другог светског рата становао Киш).

После успешног окончања „лингвистичке авантуре” с Кеновим „Стилским вежбама”, које је 1964. ре-креирао на српском, Киш, поигравајући се у кеноовском маниру, пише овакву посвету свом пријатељу и колеги-преводиоцу Николи Бертолину:

*Биколи Нершолину,
џрују и гријашељу,
с љошшовањем и љубављу*

Канило Диш

У Геобраду 28. илиши 26. септ. 1469.

У поговору издању „Стилских вежби“ из 1986. (очигледно незадовољан поговором издању из 1964. у коме Јован Христић и не спомиње преводиоца нити његов истински подвиг), Киш се јасно опредељује за биографску методу, односно, сматра – као и Кено – да однос човека према делу, према књизи, није од оне врсте истраживања која треба занемаривати, још мање презирати...

Много су повољнији коментари на примерку књиге „Политикиног” новинара и сатиричара Владе Булатовића Виба „Шта је писац хтео да каже” (1982), коју му је аутор уручио 24. марта исте године у Паризу, потписавши

се са: В. Булатовић Виб – „човек који је донео Кишу књигу”, и с напоменом испод наслова: „Свака сличност с романом Сола Белоуа је намерна”.

Бројне Вибове афоризме Киш је подвукао или коментарисао с одобравањем, на пример овај са стране 165:

*Дивно је имаѿи своје људе,
знаш ѿачно ко ће ѿе сахранити.*

Да је опроштај с овим светом, како је карцином напредовао, била Кишова опсесивна тема, види се и из максима о смрти подвучених у књизи Екерманових разговора с Гетеом (издање загребачке „Зоре” из 1950). О томе драматично сведоче и обележене мисли у књигама Иве Андрића, кога је уважавао као писца, и чији је продор ка француској публици помогао пишући 1986.поговор издању „Госпођице” код париског „Белфона”. У том роману се, по Кишу, „бука историје најмање чује”. На Андрићевим романима, причама и есејима писац може да бруси сопствени књижевни стил, понављао је Киш, посебно на „Знаковима поред пута” које је, као и Миро Вуксановић данас, сматрао врхунским кратким причама, упркос есејистичком еросу. У овим записима уочљиве стилске и тематске не-сродности, плодови имагинације задобијају статус документа, а стварна архивска грађа, па и обични новински мали огласи, бивају артикулисани на начин који ће им донети иронијску или пародијску димензију.

На примерку „Знакова” сачуваном у Кишовој библиотеци (сарајевско издање из 1978), посебно су назначени делови који се могу узети и као фрагменти слике о епохи у којој је умрла земља чији је Киш последњи велики писац који се сматрао југословенским уметником, и за кога Југославија није била реликт једне потрошене опсене. На страни 213, сад већ помало избледелим фломастером, уоквирена је ова Андрићева мисао настала, по свему, у часу док, болестан, очекује ударац коме „неће одолети”: „Само мртав песник добива прави и коначни лик, а ретко се дешава да га савременици још пре смрти потпуно сагледају и право оцене. Зато је нестанак његова права мета”.

Према једном исказу који се, можда апокрифно, раширио међу Кишовим париским и београдским пријатељима, он је 15.октобра 1989. умро заклопивши управо страницу с овом максимумом. Андрићевски речено, сви гени Кишове лектире, посебно пред крај живота, потврдили су животворност уверења да мисао о смрти вреба на крајњим изданцима сваког великог сна.

Professor Milivoje Pavlović, PhD
Faculty of Culture and Media
„John Naisbitt” University
Belgrade

ALL THE GENES IN DANILO KIŠ'S WORK

Summary: *Danilo Kiš was the last great writer from our region, who claimed to be a „Yugoslav writer” even when the country and the language began to fall apart dramatically. Being well-educated (the best student ever of the Department of world literature at the Belgrade Faculty of Philology) and extremely good at mastering related and unrelated languages, he moved confidently through fiction and literary works of art created on different meridians. He translated from five languages (mostly from Hungarian, French and Russian) and wrote novels, short stories, essays and poems that made him a leading writer of the period. He was shortlisted for the Nobel Prize in the year when he died (1989). He wrote and dreamed in Serbian language. He was tireless in his fight for the highest value of style in Serbian language and Serbian culture. The Serbian language is his true homeland. Dragging along the heritage of local battles, victories and defeats, Danilo Kiš (who spent the last ten years of his life in Paris, where he died of lung cancer) made the smells of our region close even to those readers who do not know the original "native melody" of Serbian language.*

Key words: *LITERATURE, BOOKS, BIBLIOGRAPHY, INTERTEXTUALITY, LIFE, DEATH.*

Иван Штерлеман, мастер*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

РОМАН-КИНЕМАТОГРАФ Француски нови роман и филм**

Сажетак: Ураду се анализира веза између романа Данила Киша („Башта, пејео” и „Пешчаник”) и француској новој романа (Ален Роб-Грије, Мишел Бишор, Натали Сарот, Робер Пенже) у контексту утицаја филма на прозу XX века. Неке одлике авангардистичкој симултанизма проналазимо још у прејкинematографском добу код Флобера и Золе, да би прешли на поетичке лавиринте историјске авангарде и ауторе као што су Хлебњиков, Бабел, Дос Пасос, Деблин, Цојс који су несумњиво стварали под утицајем филма. Микро-анализом текстових елемената аутора на које се настављају Саритр, Роб-Грије, Бишор и Киш лоцирамо Флоберову ниш и зајачамо модификације које је филм увео да начини на приповедачким техникама весника постмодерне књижевности. Текст се све више приближава филму материјализацијом означеној, писац избегава речи које немају одговарајуће визуелне квалитете у читаоцевој свесци, дакле авангардна проза не иде у корак са аистрактним сликарством, већ насупрот тежи ка конкретизацији слика као књижевности просора. У обзир узимамо и теоријске текстове Ајзеништајна, Пазолинија, Белана и Танхофера на основу којих увећамо да утврдимо разлику између метафоре и метонимије пре и после појаве филма.

Кључне речи: ДАНИЛО КИШ, ФРАНЦУСКИ НОВИ РОМАН, ФИЛМ, КИНЕМАТОГРАФСКА НАРАЦИЈА, АВАНГАРДА, СИМУЛТАНИЗАМ.

* Контакт: ivanshterleman@yahoo.com

** Поетика новог романа улази у кинематографију филмовима: Презир (Годар), Muriel (Рене), Прошле године у Маријенбаду (Рене и Роб-Грије), Бесмртна (Роб-Грије)...

„Пред лицем филма, књижевности предстоји да поново уиозна своја средства.“

(Борис Ејхенбаум, Књижевности)

„Та ствар је боља од трозног фоотографског апарата, тврдог и механичког; подсећа на неки мали телевизор у боји. Али, најчудесније од свега јесте да је он веома мекан.“

(Фелипе Хасинто, 1941)

„Слика је убрзана као у кинематографу. Моја сестра и ја седимо, дакле, на каучу нагнути једно на друго, са мађарским журналом у рукама ‘иако да наслов буде јасно видљив’. На једној страници, фотоаграфија шенка у снегу; шенк је попођен панцераном, као човек који су ударили песницом у флексус; крај шенка стоје војници дигнутих руку, а победници су уперили у њих своје оружје. У једном монтажном постојуку – као у некој пројекцији неких мојих социјалних књижевних проседа – мешају се слике две стварности: у кућу улазе жандари и војници: на пушкама блистају бајонети. Један војник завирује под кревет, заштим отвара ормане, док други држи пушку на поповс.“

(Данило Киш, Горки шалог искусства)

Многи су писци и књижевни теоретичари дали своје мишљење о односу модерног романа и филма. Борис Ејхенбаум 1926. одређује своје време као „епоху гледања на књижевни материјал из угла филмског гледања“ (Ејхенбаум, 1972: 152). Ерих Ауербах сматра да је роман „захваљујући филму, јасније него икада раније схватио своје границе, границе слободе у простору и времену које му намеће његов инструмент, језик; тако да је сада однос обрнут у односу на раније, и филмска драматика има много већих могућности за временско-просторно структурисање времена него роман.“ (Ауербах, 1978: 544) Натали Сарот прави аналогију између односа сликарства и фотографије, и романа и филма: „Као што фотографија заузима и чини плодотворним подручја која је сликарство напустило, филм прикупља и усавршава оно што му препушта роман“ (Sarot, 2013: 51). Бошко Токин пишући хвалоспеве новој уметности међуосталом каже: „Кинематограф је нашао начин да се напишу ненаписане песме(...) Оно што видимо увек је јаче од оног што читамо. (...) Читајући човек може да замишља на разне начине једну ствар – читајући роман сваки човек на свој начин замишља особе, пејзаже. Гледајући догађаје једног филма ми немамо шта да замишљамо, ми видимо онако како је стварно аутор замислио и представио.“ (Токин, 2014: 325) Александр Астрик истиче да у 1948. „аутор пише камером као што писац пише наливпером“ (Стојановић,

1978: 366). Бранко Белан оправдава стајалиште да је филм књижевност *sui generis*, јер се у филму полази од стваралачке мисли коју интелект уобличава речима, затим преко аудиовизуелне представе долази до свести гледалаца где се поново јавља у виду речи. Разлика између филма и књижевности је у томе што се у књижевности реч налази и у зачетку, и у исходу, али и између њих (Белан, 1979).

Идеје да се у роману пронађе нешто филмско могу бити само покушаји теоретичара да се књижевности припише егзотичност нове уметности како би се приказала у кораку са временом једнако способна да прикаже стварност онако уверљиво како то чини филмско платно. Али, неке чињенице не можемо гурнути под тепих, очигледно је да са међуратном авангардом долази до пораста мултимедијалних уметника, па погледајмо колико се дадаиста бавило и књижевношћу и скулптуром, и архитектуром и сликарством, али и филмом. Границе између грана уметности пуцају. Зар нисмо код нас имали пример једног Бранка Ве Пољанског, Бошка Токина, Драгана Алексића, Ване Бора, Марка Ристића, па и Растка Петровића, а касније Мира Главуртића, Мирољуба Тодоровића, Владана Радовановића, итд. У *Теорији филма* коју је приредио Душан Стојановић, на једној табели видимо како Ејзенштајн спаја књижевност, сликарство и музику, а као последица свега тога настаје план за филм. Цртежи које писци од Ремона Расела, па до Роб-Гријеа, Киша и Деспотова уносе како би осигурали своје описе од погрешних читања, или Џојсове кружнице из *Финеановој бдења*, цитирање нотних записа, авангардистички колажи, *Пустолина* Владана Радовановића, *Ајсјрон* Мирољуба Тодоровића, *Круи на чешири хошка* Богдана Богдановића, уносе нови дух у роман, еклектицизам свих уметничких поља с тенденцијом надуметности, за коју је још капацитет имао само филм.

Филм је својим развојем постао уметнички симбол нове епохе, па укључивање неких његових техника, попут симултанизма, визуелне метафоре или метонимије, не треба сматрати чисто помодним реакцијама, нити комерцијалним потезима, већ једним *природним* утицајем човекове технолошке еволуције. Али, утицај је обострани, што потврђује и Жан-Мари Шефер¹, и ту не мислим само на екранизацију књижевних дела, већ на поетску тежњу филма, укључивање наратора, стилске фигуре, итд. Једна од најбитнијих карактеристика филма, која је усталом и привукла романописце, види се у запажању Бошка Токина да су важност кинематографије и њена будућност у реалистичности: „може бити реална а да не буде банална”. (Токин, 2014: 302) „Камера Роб-Гријеа” као да потиче од речи Абела

¹ „... добро знамо да је кинематографија позајмила бројне технике од фикцијских прича, исто као што се фикцијска прича инспирисала неким кинематографским техникама организације.” (Жан-Мари Шефер, 2001: 308)

Ганса који верује да је филм „уметност која крије у себи необично много тајних сугестивних снага. Помоћу њега невидљив свет постаће видљив. И зато ће он све више заузети прво место међу уметностима”. (Токин, 2014: 313) Подсетићемо се још једном речи Натали Сарот, да они који су видели један нови свет, захтевају самим тим и нову форму преко које би могли да га прикажу.

Зола свој роман *Човек-звер* започиње на следећи начин: „Ушавши у собу, Рубо спусти на сто хлеб од пола килограма, пастету и боцу белог вина. Али пре но што је тога јутра сишла на дужност, тетка Виктоар је засула ватру у пећи толиком прашином од угља да је врућина била загушљива. Помоћник шефа станице отвори прозор и налакти се на њега”. (Зола, 1976)

Писац веран авангардним поетикама филмске монтаже, кино-прозе, или фотографске прецизности француског новог романа, сигурно би начинио малу измену у наведеном пасусу. Реченица: *Али пре но што је штоа јушра сишла на дужности, шејка Виктоар је засула вајру у пећи толиком прашином од уља да је врућина била зајушљива*; била би сведена на: Врућина је била загушљива; или: Загушљива врућина. Мирис угља; или би била потпуно изостављена, уколико је писац фокусиран искључиво на визуелни план². Али, поред тога, у Золином „експерименталном роману”, прелазећи са перфекта на аорист (али још увек не и на презент), већ запажамо тенденцију ка убрзавању радње, ка одсечним сликама, енергичности коју доноси технолошки развој, чиме *стигљиво* најављује авангардистички симултанizam. Приповедач прави битан корак на путу ка приближавању радње читаоцу, једном роману који ће се непосредно одвијати пред његовим очима.³

Пре Золе, трагове оваквог приповедања видимо још код Флобера, у *Мадам Бовари*: „Ваздух на балу био је тежак; лампе су бледеле. Прешло се у салу за билијар. Један слуга се попе на столицу и разби два окна; на прасак разбијеног стакла госпођа Бовари се окрете, и у врту, уз прозорска окна спази лица сељака која су зурила унутра. Тада се сети Бертоа. Опет виде имање, блатњаву бару, оца у блузи испод јабука, и виде себе, као некад, како прстом скида кајмак са земљаних здела у млекари”. (Флобер, 1983: 60)

Флоберов симултанizam почива на гротескном контрасту, који је готово незаобилазан у књижевности прве авангарде, док претапање слика пропраћено праском разбијеног стакла неодољиво подсећа на филмске трикове који ће се јавити тек пола века касније.

² Погледати Хлебњиковљеву двочинку *Госпођа Лењин*, где су лица: Глас Вида, Глас Слуха, Глас Разума, Глас Пажње, Глас Сећања, Глас Страхa, Глас Осета.

³ Треба имати на уму и да је легендарни руски режисер Сергеј Ејзенштајн у више наврата напомињао како пре снимања чита Золине романе (Флакер, 1982: 263).

У руској књижевности симултанizam се појављује заједно са Маринетијевим футуризмом. Прво се јавља на плану поезије, која таквим ређањем слика добија на конкретности, а затим све више утиче и на прозне облике. Погледајмо један запис „Из дневника” Велимира Хлебњикова: „Мој рођендан и диван пожар у ливници. Подударност. Ватрогасци, њихова црвена тела у сивом усковитланом диму, равнодушни рањеници у амбуланти незахваћеној пламеном. Јауци, крици, црвенило бакра на скакутавим колима, коњска копита што су се одмах подигла у дивљој опијености...”. (Хлебњиков, 1964: 351) У овом одломку, једина реч која не изазива сликовну представу је „подударност”. Од тог тренутка ређају се симултане слике са намером да се дочарају хаос и паника изазвани пожаром у ливници. Реченице се деле на кадрове у којима не примећујемо глаголе, све до последњег (подизање копита), чиме се добија на динамици и густини текста. Хлебњиков каже „јауци”, „крици”, не јаукање, кричање; он бира именице уместо глагола, јер с њима постиже ефекат *шостваривања* радње. Кадакажем „чујем јаукање” или „чујем како неко јауче”, суштина се губи у речима које не можемо визуелно представити, тј. у апстрактности речи „чујем”, „како”, „неко”. Када те конструкције заменимо само именицом „јауци”, добијамо једну готово ономотопејску ефикасност, попут натписа из стриповског облачића. „Јауци”⁴ постају присутни *шу*, опипљиви, не више тако апстрактни, скоро па да се могу уловити мрежом за лептире.

А сада погледајмо Кишов опис свог дечачког искуства са *Малом школском Библијом*: „А само једну страницу даље, а већ је тишина разнесена коњима на репове, разгажена прашњавим сандалама Нојевих синова, раскидана криком птица и звери, њакањем библијске магараци, вапајима праведности и злочина, порођајним крицима многобројних библијских мајки...”. Киш је овде сличан Хлебњикову, али његова жеља је да прикаже библијске догађаје филмском монтажом временског протицања, где свака сцена почива на сликовитости звука произведеног у њој: галоп, марширање, крик, њакање⁵, вапај, опет крик. Од свих слика једина мутна остаје „вапајима праведности и злочина”, због апстрактности појмова праведност и злочин, која овде кочи смењивање сцена изазивајући низ асоцијација у читаочевој свести. Дакле, имамо камеру фокусирану

⁴ Већ смо раније споменули сличност између овакве дескрипције и дидаскалија у драми, али не би било лоше да ту тезу тестирамо и на овом примеру. Погледајмо Јупитерову реплику из Сартрове драме *Мув*: „Читав један град каје се за њега. Кајање се мери тежином. (*Стирашни крици у џалаши*.) Слушајте! Да не би никад заборавили самртне крике свог краља, један говедар, изабран због снажног гласа, урла тако, на сваку годишњицу, у великој сали палате”. (Сартр, 1983: 9)

⁵ Разлог због ког Киш овде користи глаголску именицу *њакање*, а не основни облик апстрактне именице, чисто је естетске природе, као замена за реч *њаци*. Ипак, основна идеја филмских *cut*-ова је остварена, иако глаголска именица *њакање* успорава темпо читања неодређеношћу свог трајања.

на коњски реп са звуком галопу у позадини, затим још једну метонимијску сцену са сандалама у облаку прашине, технику претапања засновану на крицима „птица и звери” која слику пребацује на простор дивљине (опасност), њакање магаради које наговештава патњу, узнемиреност у домаћинству, и затим вапаји праведности и злочина, речи које не стварају никакву слику, осим можда асоцијацију, у вези са узнемиреношћу из претходне слике, на патњу народа под војничким терором. Све се завршава порођајном сценом, у једном градацијском климаксу, где након крика долази до успоравања радње пишчевим коментарима везаним за библијску новорођенчад. Киш вешто, уз један горе наведени „пропуст”, контролише камеру-наливперо, успорава и убрзава радњу, диже читаоца из фотеље, а онда га поново спушта, како би читање постало авантура, а не жанровска карактеристика. То је она главна дистинкција између традиционалног и модерног у роману коју износи Жан Рикарду: „Предлажем следеће: традиционално је оно што је оријентисано на чињеницу направити роман причањем (*recit*) о пустоловном догађају; модерно је оно што од романа ствара пустоловину причања (*récit*). У случају првог становишта ради се о фасцинирању читаоца: ради се о страстима, идејама, догађајима, перипетијама стварног и фантастичног живота, које су способне да запање читаоца, док се странице окрећу као саме од себе, а текст у његовој властитој суштини као да је изгубљен. Оно друго, супротно, жели да пробуди читаоца: то је успостављање перманентне дистанце, ради се о представљању страсти, идеја, догађаја, перипетија фабуле као резултата рада на тексту. Читати модерни текст значи не постати жртва илузије реалности, већ бити пријемчив за реалност текста”. (Штевчек, 1983)

У обзир ћемо узети и један Сартров опис из романа *Убијене душе*: „Ноћ, звезде: црвена ватра на северу, то је заселак што гори. На истоку и на западу, дугачке светлице, сухе и трепераве: њихови топови. Они су свуда, сутра ће ме ухватити. Улази у заспало село; прелази преко неког трга, приступа једној кући насумице, куца, никаквог одговора, притискује на кваку, врата се отварају. Улази, затвара врата за собом; мрак. Шибицу. У предсобљу је, огледало се нејасно појављује из таме, види себе у њему: баш би требало да се обријем. Шибица се гаси. Имао је времена да уочи степенице које силазе налево. Приближио им се пипајући: степенице су силазиле завојито, Брине заокреће, опажа нејасну светлост, још заокреће: подрум. Заудара на вино и печурке. Бурад, гомила сена. Крупан човек у спаваћници и панталонама седи на слами поред једне полунаге, плаве жене која држи дете у наручју. Гледају Бринеа, сви троје отворених уста, боје се. Брине силази низ степенике, човек га непрестано гледа”. (Сартр, 1983: 201) Изузевши уметнуте коментаре, овај Сартров тип приповедања који опонаша рад *динамичне камере*, можемо окарактерисати

као кинематографски. Приметићемо да се ради о једном поступку смене спољашње и унутрашње фокализације, у ком се након две тачке износе јунакови закључци који произилазе из претходног описа околине.⁶ Да то није текст исписан јунаковим оком, говори реченица: „Имао је времена да уочи степенице које силазе налево.” Прелазак са презента на перфекат буди читаоца из стања визуелне хипнотисаности, какву може само да изазове филм, ми постајемо свесни да се овде ради о свезнајућем приповедачу, нулте фокализације. Ми смо били заведени брзином мењања слика које су изгледале као да потичу из јунаковог ока, а сами његови закључци су се изједначавали са нашим. Филмски трик сусрета са лицем јунака тек након његовог погледа у огледало, представља још једну карактеристику унутрашње фокализације, јер то је једини начин да јунак види своје лице. Камера која напушта око јунака уједно је одлика спољашње фокализације, међутим, овде се не ради о томе, већ о синтагми „имао је времена”, која не представља јунаков закључак, већ коментар свезнајућег приповедача. Како се не би пореметио однос читаоца и текста, та реченица могла наћи замену у: *Шибница се таси. Примећује (назире, уочава) степеннице које силазе налево. Мрак. Приближава им се ипшјајући...* Глагол *приближавати* такође пребацујемо у презент како читалац не би стекао утисак да неко препричава већ виђено. Оваква анализа текста губи сваки смисао уколико немамо поверења у преводилачки рад, јер уколико преводилац није имао осећаја за овакав Сартров поступак, и својом немарношћу га оштетио, налазимо се у озбиљном проблему који апелује да је тумачење неког текста могуће само у његовом оригиналу.

Филм поседује сопствену структуру и логику, другачију од романа и окарактерисати неки роман као роман-филм, може бити крајње непрецизно, међутим, опонашање процеса филмске перцепције, може доиста освежити роман и приближити га филму, а то се првенствено огледа у искључењу психологије (што је једна од карактеристика *новог романа*), јер оно што видимо на филму је површина, не унутрашњост; дакле, писац се ограничавана спољашњу фокализацију. Разлика између приповедања и филма се најбоље види на примеру враћања на неки догађај у прошлости из цртане серије *Симпсонови*, када јунак каже: „Сећаш ли се када смо...” и ту се његова прича прекида, тј. пребацује се на један други наративни ниво, другим речима: више се не прича прича, већ се прича *сама* одвија. Писци желе да остваре управо тај ефекат приче независне од приповедача, причу која се непосредно одвија, која није предмет не-

⁶ У *Пешчанику* наилазимо на сличан поступак (са дозом несигурности): „Црна се кутија помера споро, уз звецкање лима. У њом се чује неко буботање: то *по свој прилици* (курзив И. Ш.) отпада слој блата и шамота којим је шпорет изнутра обложен.” (Киш, 1983: 154).

чијег сећања: текстуални филм. Тако долазимо до појмова кино-проза, *cinematic novel*, *camera-eye*, *Colage-Roman*, која на граници између две гране уметности можда звуче одбојно поклонцима чистог филма, или чисте литературе. Многи ће рећи филм је једно, књижевност је друго, и задовољити се тим, међутим, уколико направимо паралелу између Бергсонове идеје о току свести заснованом на кинематографским процесима и Лаканове тврдње да је несвесно структурирано као језик, увидећемо да су књижевност и кинематографија испреплетани више него што мислимо.

Цела Бабељева приповетка „Краљева смрт” може се окарактерисати као кино-проза⁷. Погледаћемо следећи одломак:

„На тамној позадини извија се телеграфска трака. Телеграфска трака мили из апарата. ЛЕТО ГОСПОДЊЕ ХИЉАДУ ДЕВЕТСТО ДЕВЕТНАЕСТО. Телеграфист у кабини прима депешу директном линијом. Војенком Собков стоји нагнут над траком која мили. На сточићу поред пријемника лежи векна хлеба избрзданог влатима сламе, у чинији с водом киселе харинге из следовања. На телеграфисту је вунена капа какву зими носе смучари и клизачи, подерани капут му је стегнут на трбуху широким калуђерским каишем, на леђима му је торба с намирницама; по свој прилици, спремио се да пође. Векна хлеба, прокисле харинге. Прсти телеграфиста заривени у векну. (...) Митраљез, изувијан телеграфском траком. У куту подаље Кочетков крпи своју убогу цокулу. (...) Аутомобил излази на капију. Шофер грчевито врти волан. Облак дима је све већи, прекрива читав екран, из жуте магле израњају нагло и оштро – умашћене карте за играње, раширене у виду лепезе. Држи их жилава рука. Један прст на тој руци је сломљен, искривљен. Карте обасјава зрак сунца.” (Бабељ, 1964: 110)

Треба бити опрезан, предност филма је слика, која има своје просторне карактеристике, које гледалац симултано прима, док читајући текст информације долазе једна за другом и тек после одређеног времена читалац може да формира комплетну слику, као слагајући *puzzle*. Телеграфист је споменут у првој реченици, након чега се јављају кадрови са Собковим, векном хлеба на сточићу и чинијом са харингама у води. Тек након тога се каже да је на телеграфисту вунена капа, то јест метонимијско указивање на зиму, али питање је како је читалац замишљао телеграфиста пре његовог облачења; то је изгледа и писац наслутио као могући проблем па реченицу допуњује са коментаром „по свој прилици, спремио се да пође”, који представља одступање од осталог дела текста, као да је скривени приповедач кинуо у жбуну. Али, неузимајући то у обзир, налазимо се на трагу једног приповедачког стила, који можемо назвати *camera-eye*, који ће преко

⁷ Ејзенштајн је у Бабељевим текстовима видео хрестоматију нове филмске сликовности (Флакер, 1982: 263).

Уликса, Менхейн трансфера, Berlin Alexanderplatz⁸, послужити као полазна тачка за формалне експерименте поклоника француског новог романа. Киш се ниједном не одаје у потпуности таквој форми, већ инспирисан уликовском формалном разноврсношћу, у *Пешичанику* експериментира са дискурсима (епистоларни, филмски, полицијски, есејистички) и тиме покушава да са различитих аспеката осветли случај свог јунака. Дакле, ради се о једној врсти увођења субјективних утисака различитих личности које Ауербах наводи као битну особину модерног поступка приближавања правој објективној стварности, нешто што је карактеристично за Вирџинију Вулф, Џојса, Фокнера (Ауербах, 1978: 535).

Али, убрзо се поставља питање: Можемо ли уопште веровати човеку? Можемо ли уопште веровати и документу који је прошао кроз човекове руке? Управо то представља главни разлог окрета ка машини, поверења у око камере и фото-апарат.

Међутим, 1967. Пјер Паоло Пазолини пише: „Размотримо мали шеснаестмилиметарски филм који је неки посматрач, у гомили света, снимио у тренутку Кенедијеве (Kennedy) смрти: то је кадар-секвенца, и то најтипичнији од свих могућих кадрова-секвенци. Овај посматрач-сниматељ није, у ствари, бирао свој угао снимања: он је једноставно снимао са места на којем се налазио, кадрирајући оно што је његовооко – или, боље речено, око његове камере – видело. Према томе, кадар-секвенца је ‘субјективан’. У могућном филму, који је приказивао Кенедијеву смрт, недостају, дакле, сви други углови посматрања: угао самог Кенедија, угао Жаклине (Jacqueline), угао убице који је пуцао, углови сведока који су заузимали погоднија места него наш филмски стваралац-аматер, углови полицајаца из пратње и тако даље. Али претпоставимо на тренутак да управо располажемо филмовима снимљеним и из свих тих углова: чиме бисмо заправо располагали? Серијом детаљних кадрова који би репродуковали стварне догађаје и акције датог часа, виђене истовремено под разним угловима, то јест кроз серију ‘субјективних кадрова’. ‘Субјективни кадар’ представља, дакле, крајност стварности у било којој аудио-визуелној техници.” (Стојановић, 1978: 448)

И таман када смо скупили аргументе за напад на „објективност” *poiveau* готан-а, Роб-Грије нам брже-боље говори: „Нови роман само тежи једној потпуној субјективности.” (Петров, 1975: 457) Он тврди да је Балзаков роман објективнији од њиховог; код њега имамо свезнајућег приповедача, „бога”, док је у новом роману човек тај који „види, који осећа, који замишља, човек у времену и простору, условљен својим страстима”. (Петров, 1975: 458)

⁸ Исте тенденције код нас видимо у делима Станислава Кракова, Бранка Ве Пољанског, Бошка Токина...

Киш, да би обезбедио објективност свог дела, иде корак даље, спаја снимак/фотографије, документе, полицијску истрагу, есеј и приватне белешке, од којих се највише наде полаже у писмо, ту писану чињеницу да писац ништа не измишља.

Кишови описи несумњиво имају везе са искуствима филмске монтаже, с тим да се чистом визуелном означитељском опису придружују звучни ефекти, кинематографске метафоре, претапања слика и олфактивне информације (које се у филму могу сазнати кроз монолог и дијалог, а једино у театру могу да се доживе у потпуности, нпр. мирис сумпора при појављивању ђавола).⁹

„Асфалт је зацакљен од поливања или од кише, а фијакер плови тихо, благо заљуљан на таласима надолазеће плиме зоре. Чује се само једнолико клопарање бродске машине у којој мељу осам снажних клипова.” (Киш, 1983: 30) Кишова камера има ум, другим речима, ради се о анализи снимка, о премотавању сећења. Долази до двоумљења у питању порекла влажности асфалта (дакле не ради се о свезнајућем приповедачу, али ни о камери која само региструје зацакљење); *фијакер плови тихо*, он се креће али као да плови: ради се о метафоризацији кретања јер се објекат сусреће са таласима нечега, са таласима који немају никакав утицај на његово функционисање, али метафоричка снага плиме светлости, зоре која полако осваја простор, својом ефикасношћу заслепљује, приписује кривицу себи и чини ову слику успелом. Друга реченица у својој сенци крије два коња и фијакер, осам копита која покрећу „брод”. На филму би се врло лако ова реченица приказала кроз један визуелни канал који садржи снимак два коња везана за фијакер како галопирају, док би се у аудио каналу емитовао звук машине пароброда. Друга опција би била – *двострука експозиција*. Деметафоризован, овај одељак би изгледао овако: Асфалт се цакли. Фијакер се љуљшкајући креће. Свиће. Једнолик звук коњског галопа.

„Из полутаме службеног улаза израњају две опатице, као два голема пингвина.” (Киш, 1983: 31) Опатице не излазе, већ израњају, та синонимска замена је повезана с поређењем с морским створењима из „земље вечног леда” и нема никаквог утицаја на „радњу” сем изазивања комичног ефекта. Приповедачка техника која игнорише метафоре и поређења била би ускраћена за ефекте сличне овом, самим тим и сиромашнија, хладнија и сувља, међутим, у томе донекле и јесте Роб-Гријеов „значај”, он је успео и поред једног таквог ограничења, да са строго одређеним књижевним

⁹ У „Доктору Хипнисону”, ког Мони де Були жанровски одређује као „сценарио за филм”, такође наилазимо на тај проблем уношења олфактивног слоја: „Оркестар свира ‘Пролеће’ од Грига. Вентилатори производе пријатан поветарац. Пред гледаоцима котарице пуне ананаса, банана, грожђа и кокосових ораха. Ваздух мирише на цвеће. Онај тежак, топао, тропски мирис цвасти. (...) Чека излазак сунца. Поветарац га благо милује и опија мирисом тропских ружа”. (Де Були, 1968)

алатима који не контрадиктују један другом, створи једну оригиналну романескну перспективу. Али, и код Роб-Гријеа постоје многа одступања, углавном проузрокована тиме што људско биће и његова логика не могу бити у потпуности протерани из романа, све док је онај који пише роман – људско биће. Приповедање као анализа видео снимка и даље не подразумева свезнајућег приповедача, иако се готово све види и наслућује из понашања актера, већи део њихових мисли остаје непознат, плод чистих нагађања.

„Нека особа, која нечујно хода по ћилиму црнице, појавила се са десне стране, упућујући се ка води. Прилази до обале и зауставља се. Како јој сунце бије тачно у очи, она мора да се помакне за корак у страну да би заштитила очи.

Тад примећује избраздану површину баре. Но, за њу одраз стабала меша се с њиховом сенком – бар делимично, јер дрвета која су пред њом нису баш праволинијска. Уосталом, засенак је и даље спречава да ишта јасно разазна. А без сумње, нема храстовог лишћа испод њених ногу.

То је био циљ њене шетње. Или примећује, у том тренутку, да је погрешила пут? После неколико несигурних погледа унаоколо, она се враћа у правцу истока кроз шуму, и даље ћутљива, путем којим је и дошла.” (Роб-Грије, 1994: 16)

У прози Алена Роб-Гријеа осети се искуство Камијевог апсурда дефинисаног у *Мишу о Сизифу*, а практично приказаног у роману *Странац*. Човек је одвојен од природе, не својим физичким одсуством, колико немогућношћу да пронађе своју сврху у њој. У наведеном одломку видимо природу која остаје и особу која изгубљена у њој збуњено одлази, неуспевши да оствари неки виши циљ, сем да дође до одређеног места у простору и врати се назад. Није одређено ни да ли је у питању мушка или женска особа, иако је то посматрач могао оценити, небитно је, јер апсурд је исти и за један и за други пол. Међутим, за Роб-Гријеа, по његовим речима, свет није ни значење ни апсурд, већ једноставно *јесте*; из тога закључујемо да проблем произилази из човекових питања без одговора, што се крши са Витгенштајновом логиком, по којој свако питање које се може поставити мора имати и одговор. (Wittgenstein, 1987) „Нови је роман по сваку цијену настојао ослободити ријечи и ствари од хуманистичке метафизике и реторике које су одувијек пројцирале на свијет неки претходни смисао и стереотипна значења.” (Шафранек 1985: 736) У таквом свету бесмислености, јасно је зашто човек може бити сведен само на своју „моћ” вида. Према томе, форма „снимка” најбоље одговара исечку из стварности који не мора да има никакво значење, али самим тим, што нема неко предодређено значење, он сам по себи постаје отворено дело, у оном смислу који му даје Умберто Еко.

Очито је Киш осетио да има много више тога да каже него што би могао стриктним придржањем „поетике” новог романа. Он није могао да одоли атрактивности његове форме, али се њом користи само до граница у којима може да буде свој, и створи нешто „модерно”, али опет оригинално. То постиже и на тај начин, што под окриље речи поетика уводи реч „етика” (по-етика), док нови роман, очито алергичан на традиционални морал, тежи постхуманистичком виђењу света које му за идеалног приповедачког партнера проналази објектив камере. Киш и сам каже да је главни проблем новог романа што је „из страха пред сваким проблемом – узео да говори ни о чему”. (Киш, 1972) То је уједно и забринутост која подразумева питање: Како писати након Џојса (ерудиција) и Камија (апсурд)? Али та забринутост је другачије природе код оних који су прогоњени и оних који прогоне.

Код Мишела Битора, осим приповедања у презенту, примећујемо коришћење филмским триковима с тенденцијом онеобичавања форме. Приповедач нам неће директно саопштити да се јунак налази у Француској, већ ће искористити прилику да „зумира” знак на завеси који представља скраћеницу Предузећа националне железнице (СНЦФ). На исти начин се наговештава име јунака, приликом описа кофера на ком су утиснути иницијали Ц.Д. Данило Киш у *Пешчанику* свог јунака такође ословљава иницијалима¹⁰, али нам узрок томе изгледа нешто другачије, док нам Биторово приповедање у другом лицу¹¹ наликује разговору између хипнотизера и његовог пацијента који спава, где никакву улогу не игра пацијентово пуно име и презиме, иницијали Едуарда Сама свој разлог проналазе у формалности „истражног поступка”. На тај начин се они и уводе у роман, једним директним питањем, којим уједно и почиње „Истражни поступак (I)”: „Да ли је Е.С. контрадатирао своје писмо?” (Киш, 1983: 42)

У Кишовом стилу приповедања, и уопште његовим поетичким замишљањима, налазимо више сличности са Мишелом Битором него Роб-Гријеом: „Одједном се гаси светло, потпуни је мрак, види се само црвена тачка цигарете у ходнику и њен готово неприметни одсјај, настаје потпуна тишина, слична је дубоком дисању у сну, зачу се брујање точкава и његов одјек како се одбија од невидљиви свод”. (Битор, 2005: 150) Приликом Биторовог описа уласка у тунел Мон-Сени запазићемо једно необично поређење тишине са дубоким дисањем у сну, које донекле одудара пластичним описима околине и дешавања у њој. У филмској продукцији, како би се постигао замишљени ефекат, могао би се укључити још један аудитивни канал са опонашањем

¹⁰ Иницијали или анонимност у модерном роману значе да јунак нема више повлашћену улогу, он је сведен на један од знакова. Нпр. код Кафке – К, код Џојса Н.С.Е (Here Comes Everybody), код Бекетових јунака учестало слово М, у *Љубомори* – А, у *Бици код Фарсале* Клода Симона – О, које такође значи и нула, ништа.

¹¹ Почетак и крај Роб-Гријеове *Љубоморе*, такође су написани у другом лицу.

дубоког дисања, али све је то далеко од оног „реализма нове реторике“ који заступају каснији теоријски прогласи *nouveau roman*-а. У овом примеру видимо уплив субјективне асоцијације, у виду аудитивне апозиције, коју не можемо видети или буквално чути. Погледајмо сада један исечак из *Пешчаника*: „С оне стране врата, међутим, не чује се дисање, не чује се ништа. Или то што се чује, та уздрхтала тишина, то је њихов дах, тишина њихових мисли и њихова сна”. (Киш, 1983: 16) У оба примера видимо на сличан начин изведено поређење тишине са дисањем у сну, један кратки излет у метафизичко, који на тренутак цепа филмску траку визуелном празнином.

Како Адријан Марино примећује, разлог истицању симултанитета у уметности се налази у томе што авангарду интересује само садашњост, оно што је данас је једино занимљиво (Марино, 1998). Слично томе, приповедање у презенту одговара вортицистичкој идеји да су живот прошлост и будућност, а да је само садашњост уметност. Данило Киш се томе опире, он још увек лови читаоца својим живим песком прошлости, враћа га у садашњост његовог детињства, чији се фрагменти одмотавају пред очима читаоца са готово фотографском прецизношћу.

Оно по чему се техника новог романа одваја од авангардног симултанизма огледа се у такозваном „дугом кадру”, у кадар-секвенцама, где стичемо утисак да писац све време стоји у месту, али окретањем камере, углови снимања постепено осветљавају простор и преко уобичајених 360 степени. Уводна секвенца у *Догир зла* Орсона Велса, на маестралан начин приказује како се ефикасно може искористити форма дугог кадра, где камера лети кроз простор попут духа и осветљава призоре без нарушавања односа простора и времена. Оно што се дешава у филму, тежња кадра за кретањем, да се дубље осети простор слике, а не да величину простора одређује искључиво звук, осети се и на примеру Роб-Гријеових описа, где је звук некад стављен на *mute*, а где се пажљивим описима и кретањем камере постиже јединство простора, времена и радње. На примеру описа послужавника ми га перципирамо у три димензије, зумирањем видимо и најситније детаље, попут масних наслага, али време Кишовог описа није реално, то је време успореног снимка, онаквог какав се одвија у нашој глави када покушавамо да се сетимо нечега из наше прошлости.

Битор жели да стави читаоца у позицију главног јунака, да његовим очима посматра свет. Његови описи нису толико строги и детаљни као Роб-Гријеови из експерименталних *Тренућних снимака*, па он, како би се осигурао, јединство времена, радње и простора покушава да оствари тако што ће без прекида да прикаже двадесет два часа у животу једног човека, нешто слично оном што је урадио Џојс у *Уликсу*, с тим да се овде ради о свести једног човека, и не залази се предалеко у мрачне пећине ума како се не би изгубио појам о *објективном* времену.

Никола Танхофер у *Филмској фотографији* даје објашњење филмског осветљења које нам може помоћи приликом реконструисања описа с почетка *Пешичаника*.

„Симбол мрака није мрак сâм, већ свјетло које покушава тај мрак расвијетлити. У потпуном мраку се ништа не види па то и није мрак, већ слепило. Мрак постаје прави тек онда када се у њему ипак нешто види и када се наше очи муче да разазнају предмете у њему. Ако се ради о слици ова тврдња постаје још стварнија. Када на некој слици (без обзира филмској или некој другој), влада потпуни мрак, она у ствари и не постоји. Тек када на њој засја неко свјетло, којем смо у стању идентифицирати подријетло, моћи ћемо пресудити о ступњу мрака који влада на њој. (...)”

Сама квалитета свјетла и распоред сјена ту играју одређену улогу, али нису од примарног значаја. Најважнији фактор у формирању наших закључака о ступњу свјетла или мрака (па према томе о добу дана или ноћи у неком кадру), овисан је о јасно видљивом симболу, који ће у прави час и на правом мјесту сигнализирати нашој свијести: јест, то је дан. Или: смрачило се, ноћ је.

Најприроднији симбол ноћи је упаљена свјетиљка било које врсти. Најјаснији симбол дана у интеријеру јест свијетли правокутник отвореног прозора.” (Танхофер, 1981: 302)

Бранко Белан наводи примере из филмова у којима „предмети играју”. Нпр. неодлучност особе са друге стране врата приказује се зумирањем кваке која се помера: „Ухватила је кваку у намјери да поново уђе. Судац види помак кваке. Чека. Али квака се полако враћа у првотни положај. Дјевојка је издржала. Није проговорила. Али, сада и судач зна нешто више о томе”. (Белан, 1960: 77)

Други познати пример би био подрхтавање и пад огромног лустера у крунској дворани током паљбе крстарице „Аурора” у Ајзенштајновом филму *Окшобар*. Подрхтавање лустера, симбола куће Романов, симболише панику буржоазије, а сам његов пад – рушење царства. Сличну сцену можемо наћи и у *Пешичанику*: Кућа која се руши означава слом породице, топлине породичног дома, *broken home*. Пацов, рушилац дома, у једном саратовском контексту може означавати „доба сумње”¹², али и особине

¹² „Оно што постмодернизам подразумева под префиксом ‘пост’, јесте управо став који су на различит, али по нашем мишљењу, ипак сличан начин, Ниче и Хајдегер покушали да заузму у односу на наслеђе европске мисли, које су довели у сумњу, одбијајући међутим да предложе и његово критичко ‘превазилажење’, из једноставног разлога што би то значило – и даље остати заточеник логике развоја карактеристичне управо за ту мисао.” (Ватимо, 1991: 6). Романописци све више заузимају критички став према књижевности, у том смислу да се више не тумачи оно што се крије иза текста, већ његова форма. Логички однос према времену испарава из дела, заузима се другачији став према стварности, сумња се отклања докумен- том, метафизика се повлачи заједно са метафором. Роб-Грије верује у ‘прогрес’

новог човека, био он фашиста или комуниста, фројдовског или бадјуовског човека-пацова, правог разлога за слом човека XX века. Све ово доказује утицај филмске метафоре, а самим тим и разлику између Кишовог и Роб-Гријеовог односа према предмету. Киш још увек верује у симбол, у скривене термитске тунеле са оне стране слике. По Оскару Вајлду „свака уметност у исто време је и површина и симбол. – Ко силази испод површине – чини то са опасношћу по себе. – Ко тумачи симбол – чини то са опасношћу по себе”.

Киш одлучује да крене у авантуру.

уметности, а он се може крити у апстракцији, у убиству човека. Све нам то изгледа као поновно рађање из Маљевичевог *Црној квадрата*, само овај пут са другачијим поретком ствари. Књижевност постаје аутономан и равноправан животни облик који захтева активност читаоца, тежи се ка стварању и довршавању смисла кроз читање, тако да један текст може имати више субјективних значења која су равноправна, тиме се конституише као „отворено дело”, тежња коју Умберто Еко примећује на свим пољима уметности XX века.

Литература:

- [1] Ауербах, Ерих (1978): *Мимесис*; Београд: Нолит.
- [2] Ејхенбаум, Борис (1972): *Књижевност*; Београд: Нолит.
- [3] Сарот, Натали (2013): *Доба сумње*; Београд: Плави јахач.
- [4] Токин, Бошко (2014): „Естетика филма”, *Српска авангарда и филм (1920-1932)*; Београд: Удружење филмских уметника Србије.
- [5] Стојановић, Душан (1978): „Рађање нове авангарде: Камера-наливперо”, *Теорија филма*; Београд: Нолит.
- [6] Белан, Бранко (1979): *Синтакса и поезика филма*; Загреб: Филмотека 16.
- [7] Жан-Мари, Шефер (2001): *Зашто фикција?* Нови Сад: Светови.
- [8] Зола, Емил *Човек-звер* (1976): Рад/Београд, Матица српска/Нови Сад.
- [9] Флакер, Александар (1982) *Поетика осјоравања*; Загреб: Школска књига.
- [10] Флобер, Гистав (1983): *Мадам Бовари*; Београд: Народна књига.
- [11] Хлебњиков, Велимир (1964) *Краљ времена Велимир I*; Београд: Просвета.
- [12] Сартр, Жан-Пол (1983): *Драме*; Београд: Нолит.
- [13] Штевчек, Јан (1983) „Аспекти теорије романа”, *Поља*, бр. 297-298.
- [14] Сартр, Жан-Пол (1983): *Убијене душе*; Београд: Нолит.
- [15] Киш, Данило (1983): *Пешчаник*; Београд: Просвета.
- [16] Бабел, Исак (1964): „Краљева смрт”, *Црвена љава*; Београд: Нолит.
- [17] Петров, Александар (1975): „Нови роман, нови човек”, *Рађање модерне књижевности: Роман*; Београд: Нолит.
- [18] Де Були, Мони (1968): *Злашне Бубе*; Београд: Просвета.
- [19] Киш, Данило (1983): *Башта, њејео*, Београд: Просвета.
- [20] Роб-Грије, Ален (1994): „Погрешан смер”, *Тренушни снимци*; Матица српска/Нови Сад, Цицero/Београд, Писмо/Земун.
- [21] Wittgenstein, Ludwig (1987) *Tractatus logico-philosophicus*; Сарајево: Веселин Маслеша.
- [22] Шафранек, Ингрид (1985): „Роман у знаку питања”, *Француска књижевност*; Загреб: Младост.
- [23] Киш, Данило (1972): „Пустолина”, *По-ешика*; Београд: Нолит.
- [24] Битор, Мишел (2005): *Преиначење*; Београд: Народна књига-Алфа.
- [25] Марино, Адријан (1998): *Поетика авангарде*; Београд: Народна књига.
- [26] Танхофер, Никола (1981): *Филмска фојографија*; Загреб: Филмотека.
- [27] Белан, Бранко (1960): *Сценариј што и како*; Загреб: Епоха.
- [28] Ватимо, Ђани (1991): *Крај модерне*; Нови Сад: Братство јединство.

Ivan Šterleman, MA
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

CINEMATOGRAPHIC NOVEL French new novel and film

Summary: *The paper analyzes the relationship between Danilo Kiš's novels „Garden, Ashes”, and „Hourglass” and poetics of the French new novel (Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Robert Pinget, Nathalie Sarraute) in the context which examines the influence that film had on the prose of the twentieth century. We are able to follow the Flaubertian thread through labyrinths of the historical avant-garde to be wrapped up with Danilo Kiš and Nouveau roman. As a result, it can be seen how film provoked modifications of narrative techniques at the dawn of postmodernism.*

Key words: *DANILO KIŠ, AVANT-GARDE, FILM, FRENCH NEW NOVEL, CINEMATOGRAPHIC NARRATION, SIMULTANISM.*

Доц. др Ирина Милутиновић*
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд

ВРЕМЕ КЊИГА¹

Међународни београдски сајам књига мора се посматрати у вишеди-мензионалном контексту – с обзиром на његове разнолике циљеве односно специфичну природу коју чини диверзитет овог културног и тржишног феномена; дакле, имајући у виду сложени сплет међуутицаја који владају најпре у ужој културној сфери, затим између културне приредбе и медија, и коначно, на релацији културна манифестација и друштвени (политички, економски и историјски) оквир. Шездесет година континуиране присутности у културном и друштвеном животу Београда, Србије (и Југославије), Балкана, Европе па и света, чини ову приредбу једном од најстаријих и најзначајнијих манифестација културе у широким географским оквирима. Оснивач Београдског сајма књига је Град Београд, манифестацију приређује Одбор Београдског међународног сајма књига, а њен извршни организатор је Београдски сајам. Традиционално се одржава у халама Београдског сајма, сваке године крајем октобра – почетком

* Контакт: imilutinovic@nezbit.edu.rs

¹ Текст представља део из књиге „Шездесет година Сајма књига у штампаним медијима“, који објављујемо уз сагласност ауторке доц. др Ирине Милутиновић и председника Одбора Сајма књига проф. др Зорана Аврамовића.

Представљена монографија Сајма књига
(<http://sajamknjiga.rs/2015/10/26/predstavljena-monografija-sajma-knjiga/>)

Другог дана Београдског сајма књига у сали „Иво Андрић“ свечано је представљана ова монографија о којој су говорили проф. др Зоран Аврамовић председник Одбора сајма књига, новинар и публициста Живадин Митровић, оснивач издавачке куће „Паидеиа“ Петар Живадиновић, аутор књиге др Ирина Милутиновић и модератор др Маја Радонић.

„Интересантно је да Сајам књига кроз који је прошло толико писаних дела још увек није добио своју књигу“, рекао је Зоран Аврамовић, идејни творац ове монографије, и истакао да се у дубље истраживање и анализу темељније удубила Ирина Милутиновић и тиме пружила Сајму књига нешто на шта се већ годинама чекало. Аврамовић је истакао да је монографија написана из угла „медијске осматрачнице“, јер архиви сајма готово и не постоји, а кроз ових 60 година сајам књига је променио чак четири државе: СФРЈ, СРЈ, СиЦГ и Србију. Књига је писана хронолошки, свака година је посебно обрађивана и анализирана, а преведена је на руски и енглески језик.

ноембра (са изузетним одступањима: једном приликом манифестација је одржана у децембру, такође у септембру, а једанпут и у јуну). Грађани Београда гаје посебан пијетет према овој манифестацији и сматрају је највећим брэндом Београда.²

Основни циљ Сајма књига као издавачке смотре је пружање могућности свим локалним, регионалним и међународним актерима који учествују у производњи и пласману књиге – ауторима, издавачима, књижевцима, библиотекарима, дистрибутерима, и другим, да изложе своја нова издања, да се сусретну, размене идеје и искуства, успоставе контакте и склопе пословне договоре. На тај начин, на овој манифестацији се креира и трасира правац развоја издавачке делатности у оквиру националне културе. Друга димензија сајамске феште огледа се у њеном „вашарском” карактеру. Уистину, ништа другачије до – сајам, дакле место где можете продати и купити. То је форма која испуњава мисију ове манифестације предвиђену у њеном оснивању, када је ваљало омасовити писменост народа и доступношћу јефтине књиге сваком појединцу дати једнаку прилику да оствари и усавршава своје образовање („књига за свачији џеп”). На овај начин, поред тога што утиче на креирање културне политике у држави, Сајам књига представља један инструмент за њено остваривање.

Ирина Милутиновић је нагласила да је њен мотив за писање био професионални и личан. Она је нагласила да су у монографији представљени сви индикатори ове културне смотре, као и положај Сајма књига у друштвеном контексту. Милутиновић је указала на чињеницу да је желела да представи Сајам књига као огледало наших друштвених и идеолошких промена, закључивши да он није само инструмент културне политичке сцене већ је и креатор културног развоја.

О личним утисцима и искуствима током деценија рада Сајма књига говорио је оснивач издавачке куће „Паидеиа” Петар Живадиновић. Истакао је да је за време социјализма много већи значај придаван култури, проповедао се педагошки идеал и свестраном развијању личности. Живадиновић је указао на тренд који је Сајам књига годинама диктирао и представљао у великим тиражима најквалитетније класике и изразио наду да ће нови тренд продаје лаког штива бити кратког века, закључивши излагање речима: „Стварност је оно што показује ова књига, безвредност представљена вредношћу, то је привид!”.

Новинар и публициста Живадин Митровић говорио је о величини Београдског сајма књига који заузима треће место у свету по дужини трајања, одмах иза Франкфурта и Каира. Он је указао на чињеницу да према броју становника Сајам књига има највише посетилаца и да је тај број у сталном порасту. Такође, сагласио се са говорницима да се кроз ових 60 година природа Сајма књига мењала у односу на политичку сцену: „Док је постојао биполарни свет, сајам је био место састанка, место сусрета писца са истока и запада”.

Монографија је сачињена по научној методологији, писана научним језиком, али је, како је Зоран Аврамовић истакао „питка и читка”, и представља шест деценија Сајма књига у малом. Ирина Милутиновић закључила је трибину речима да је веома важно за наше савремено друштво да упорно скреће пажњу на неговање културних вредности у односу на законе тржишта који се све чешће пропагирају у сфери културе.

² Према истраживању које је спровео „Стратецик маркетинг” 2010. године.

Коначно, за љубитеље писане речи, страствене читаоце, научнике и ширу публику, Сајам књиџа је прилика да на једном месту задовоље своју читалачку радозналост – да се информишу о новитетима, да пронађу и уз посебна сајамска снижења цена купе књиџе које их занимају, своје библиотеке обогате актуелним издањима на страним језицима, али и да упознају уживо своје омиљене ауторе и открију нове писце.

Сви издавачи из Србије и многи из региона и света налазе комерцијалну рачуницу у учешћу на „вашаришту”, представљајући своју годишњу издавачку продукцију. Значајнији од финансијског је, ипак, културни смисао овако велике смотре књиџа. Сајам књиџа у Београду је установа културе која омогућава афирмацију и обогаћивање националних литература и култура уопште. Сусрет аутора и издавача различитих културних средина из читавог света, доприноси међународној литерарној размени која се остварује превођењем дела, тако да је оваква смотра изванредна прилика за свако ново дело и за сваког писца. Оснивањем ове манифестације у Југославији и одлуком да се успостави традиционална изложба књиџа домаћих и иностраних издавача, трасиран је један правац плодотворне интеркултуралне литерарне размене и сарадње. Не треба заборавити да се, поред стриктно излагачког и издавачког, на Београдском сајму књиџа приређује разноврстан пратећи програм на актуелне и традиционалне културне и друштвене теме, у форми конференција, округлих столова, трибина и радионица, где се окупљају компетентни ствараоци и научници. У оквиру Београдског сајма књиџа додељује се више награда.

А како је све почело? Београдски сајам књиџа има предисторију у српској култури која је мање позната широј јавности. Значајно је забележити да је прва изложба књиџа у Београду одржана на Ђурђевдан 1893. године, а наредна 9 година касније – 12. и 13. октобра 1902. У току одржавања Првог свесоколског слета Краљевине Југославије, од 7. јуна до 1. јула 1930, Удружење књиџара и издавача из Београда организовало сајам књиџа на којем су сва издања продавана са попустом од 30 одсто. Овом приликом штампан је и посебан каталог свих издања, а информације о овом догађају објавио је дневни лист „Политика” 4. јуна и потом у троброју од 8, 9. и 10. јуна 1930. године. Међу укупно тринаест учесника Сајма издвајају се већи београдски издавачи: Графички институт „Народна мисао”, књиџарнице Геце Кона, „Нолита”, „Напретка”, књиџарница Рајковића и Ђурковића, Свесловенска књиџарница, књиџарница Српске књижевне задруге, књиџарница Цвијановића. Будући да су павиљони старог Београдског сајмишта изграђени тек 1937. године, изложбени простор налазио се испред београдских књиџара, али и на шпедитерским колима која су крстарилa градом. Затим су „Дани књиџе” организовани у уметничком павиљону „Цвијета Зузорић” на Калемегдану (1932), окупивши већи број

учесника из Београда, Новог Сада, Загреба, Сарајева, Никшића, Сплита. Ова манифестација организована је потом сваке године у првој недељи децембра, бележећи раст – како броја излагача, тако и представљених издања, али и посетилаца. Године 1935, термин одржавања враћен је у месец јун. Смотра књига је први пут на данашњем Старом сајмишту одржана као пратећа манифестација, 1937. године, од 11. до 21. септембра, у оквиру Првог београдског сајма узорака. Такође у оквиру сајма узорака, одржан је опет као пратећа манифестација сајам књига, у Задужбини Николе Спасића, од 7. до 17. септембра 1939. Последњи пут смотра књига у Краљевини Југославији одржана је у септембру 1940. године.

Смотра књига у посматраном периоду од 1893. године утемељила је један облик културе књиге. Она није имала институционални карактер, већ је приређивана и као пратећа приредба; затим није остварила континуитет јер је прекинута окупацијом и тек више од једне деценије по завршетку Другог светског рата основан је југословенски сајам књига. Упркос свему наведеном, сајам књига у предратној грађанској Србији је један од веома значајних показатеља да култура књиге код нас има знатно дуже трајање од јубилеја који ове године обележавамо.

Из наведених разлога, у овој монографији пратимо развој Сајма књига почев од 1956. године, када је он профилисан као традиционална међународна културна манифестација. Извори који сведоче о њеном настанку и развоју су бројни – од изложби, преко билтена и брошура, штампе, затим филмова и телевизијских записа, до интернета. У овом истраживању грађа је сведена претежно на штампане медије – и то најутицајније дневне листове у различитим историјским периодима: „Политику” и „Борбу”. Такође, информације су додатно проверене консултовањем валидних извора на интернету за последњих неколико година. Поменути листови изабрани су као предмет анализе у овом делу из више разлога. Пре свега, као најстарији, штампани медији су у дугом периоду били најраспрострањенији и најутицајнији извор информисања међу најширим слојевима становништва, пре па и након што је телевизија продрла у забачене крајеве. Метод упоредне анализе медијских садржаја поменута два листа који су били посвећени овој културној манифестацији омогућио је компактну синтезу у тумачењу и опису културног феномена какав је сајам књига. „Политика” и „Борба” имале су унеколико различиту публику, притом реномирани листови са дугом традицијом. Нарочито је било истраживачки подстицајно проматрати како се кроз новине преламају форме и изрази различитих модела културних политика, који су детерминисани традицијом, друштвено-политичким контекстом, економским и другим утицајима неприпадајућим сфери културе. Ова издавачка и културна манифестација у читавом периоду њеног постојања имала је свој израз у

штампаним медијима, чиме је постала сведок друштвеног и историјског тренутка. Однос штампаних медија и једне институције културе није једностран – они у узајамном преплету креирају контекст, али су уједно и производи одређеног друштвеног и политичког оквира.³

ГОДИНА	ТЕРМИН ОДРЖАВАЊА	УКУПНО ИЗЛАГАЧА ⁴	ГОСТУЈУЋИХ ЗЕМАЉА	БРОЈ ПОСЕТИЛАЦА (приближно)	ОРГАНИЗАТОР	САЈАМ ОТВОРИО
1956.	3 – 8. 11.	56 ⁵	16		Савез издавачких предузећа и организација ФНРЈ ⁶	Иван Братко
1957.	2 – 6. 11.	93	16	20.000	Савез издавачких предузећа и организација ФНРЈ	Родољуб Чолаковић
1958.	21 – 26. 10.	107	15	35.000	Савез издавачких предузећа и организација ФНРЈ	Родољуб Чолаковић
1959.	30. 10 – 4. 11.	120	15	52.000	Савез издавачких предузећа и организација ФНРЈ	Крсте Црвенковски
1960.	21 – 26. 10.	146	16	70.000	Савез издавачких предузећа и организација ФНРЈ	Авдо Хумо
1961.	2 – 8. 11.	134	17	150.000	Савез издавачких предузећа и организација ФНРЈ	Драго Вучинић
1962.	6 – 12. 11.	136	17	80.000	Пословно удружење издавачких предузећа Југославије	Киро Хаџивасилев
1963.	6–12. 11.	160	17		Пословно удружење издавачких предузећа Југославије	Јанез Випотник
1964.	6 – 12. 11.	150 – 160	18	60.000	Пословно удружење издавачких предузећа Југославије	Ванда Новосел

³ Милутиновић, И. (2015): *Шездесет година Сајма књиџа у штампаним медијима*; Београд; Београдски сајам, стр. 4-5.

⁴ Под излагачима се подразумевају, како издавачи који учествују самосталним или суиздањима, тако и фирме или агенције које заступају друге издаваче.

⁵ Цифра представља број југословенских излагача који су наступили на првом сајму књиџа. Прецизан број иностраних није утврђен.

⁶ У појединим изворима, Савез се именује као Удружење.

1965.	5 – 10. 11.	137	13		Удружење издавача и књижара Југославије	Ђуро Кладарин
1966.	22 – 28. 6.	146	16		Удружење издавача и књижара Југославије	Едвард Кардељ
1967.	21 – 27. 9.	138	18	60.000	Удружење издавача и књижара Југославије	Бено Зупанчич
1968.	1 – 7. 11.	138	18		Удружење издавача и књижара Југославије	Вукашин Мићуновић
1969.	19 – 25. 9.	150	18		Удружење издавача и књижара Југославије	Митја Рибичич
1970.	22 – 28. 10.	160	20		Удружење издавача и књижара Југославије	Иво Андрић
1971.	11 – 17. 11.	160		60.000	Удружење издавача и књижара Југославије	Јосиф Видмар
1972.	24 – 30. 10.	175			Удружење издавача и књижара Југославије	Трпе Јаковлевски
1973.	29. 10 – 4. 11.	200			Удружење издавача и књижара Југославије	Ђуро Кладарин
1974.	28. 10 – 3. 11.	191	40		Удружење издавача и књижара Југославије	Душан Ичевић
1975.	27. 10 – 2. 11.	196	35	100.000	Удружење издавача и књижара Југославије	Едвард Кардељ
1976.	25–30. 10.	196	35	100.000	Удружење издавача и књижара Југославије	Душан Петровић Шане
1977.	24 – 30. 10.	201	45	100.000	Удружење издавача и књижара Југославије	Стане Доланц
1978.	2 – 8. 11.	211		100.000	Удружење издавача и књижара Југославије	Тодо Куртовић
1979.	23 – 30. 10.	250		100.000	Пословна заједница издавача и књижара Југославије	Лазар Мојсов
1980.	23 – 29. 10.	260	49		Пословна заједница издавача и књижара Југославије	Драгослав Марковић
1981.	28. 10 – 2. 11.	250	40		Пословна заједница издавача и књижара Југославије	Добросав Булафић
1982.	25 – 31. 10.	534	48		Пословна заједница издавача и књижара Југославије	Митја Рибичич
1983.	27. 10 – 2. 11.		50		Пословна заједница издавача и књижара Југославије	Миљан Радовић
1984.	25 – 31. 10.	572	50		Пословна заједница издавача и књижара Југославије	Марјан Рожич
1985.	24 – 30. 10.	818	59	400.000	Пословна заједница издавача и књижара Југославије	Видоје Жарковић

1986.	23 – 29. 10.	900	62	400.000	Пословна заједница издавача и књиџара Југославије	Иво Врандечић
1987.	22 – 28. 10.	1.206	64	400.000	Пословна заједница издавача и књиџара Југославије	Александар Бакочевић
1988.	25 – 31. 10.	1.472	67	400.000	Пословна заједница издавача и књиџара Југославије	Десанка Максимовић
1989.	24 – 30. 10.	1.519	67	400.000	Пословна заједница издавача и књиџара Југославије	Весна Парун
1990.	25 – 30. 10.	1.450	67		Пословна заједница издавача и књиџара Југославије	Милорад Павић
1991.	24 – 30. 10.				Удружење издавача и књиџара Југославије	Танасије Младеновић
1992.	24 – 28. 10.	130	4	180.000	Удружење издавача и књиџара Југославије	Владимир Димитријевић
1993.	21 – 27. 10.	150	неколико		Удружење издавача и књиџара Југославије	Жорж Алдас
1994.	25 – 31. 10.	200	8		Удружење издавача и књиџара Југославије	Александар Зиновјев
1995.	25 – 30. 10.	300	9	300.000	Удружење издавача и књиџара Југославије	Такис Теодоропулос
1996.	22 – 29. 10.	326 домаћих ⁷	9	300.000	Удружење издавача и књиџара Југославије	Владимир Волков
1997.	21 – 27. 10.	650	15	400.000	Удружење издавача и књиџара Југославије	Петер Хандке
1998.	20 – 26. 10.	650	15	400.000	Удружење издавача и књиџара Југославије	Борис Олејник
1999.	24 – 30. 10.	280	7	395.000	Удружење издавача и књиџара Југославије	Александар Зиновјев
2000.	24 – 31. 10.	230 ⁸	15	403.700 или 62.000 ⁹	Удружење издавача и књиџара Југославије	Дејан Медаковић

⁷ Број се односи само излагаче из СР Југославије. Прецизан број иностраних није наведен у консултованим изворима.

⁸ Односи се само на број излагача из СР Југославије. Број иностраних креће се око 80.

⁹ Званичници Пословног удружења издавача и књиџара Србије и Црне Горе оспорили су цифру од 403.700 посетилаца Сајма књиџа коју је саопштило Удружење издавача и књиџара Југославије као организатор ове манифестације 2000. године, тврдећи да број посетилаца није премашио 62.000 људи.

2001.	23 – 29. 10.	493		107.106 или 300.000 ¹⁰	Пословно удружење издавача и књижара Србије и Црне Горе	Светлана Велмар Јанковић
2002.	22 – 28. 10.	360 ¹¹		135.000	Пословно удружење издавача и књижара Србије и Црне Горе	Ханс Ола Урстад
2003.	21 – 28. 10.	530	16	160.000–170.000	Савет Београдског сајма књига	Давид Албахари
2004.	19 – 26. 10.	више од 600		220.000	Савет Београдског сајма књига	Милован Данојлић
2005.	25 – 31. 10.	више од 800	16	100.000	Савет Београдског сајма књига	Љубомир Симовић
2006.	24 – 30. 10.	више од 800	21		Савет Београдског сајма књига	Горан Петровић
2007.	22 – 28. 10.	више од 800	21	200.000	Савет Београдског сајма књига	Душан Ковачевић
2008.	20 – 26. 10.	820	24	140.000	Савет Београдског сајма књига	Драгослав Михаиловић
2009.	26. 10 – 1. 11.	више од 800	23	140.000	Одбор Београдског сајма књига	Драган Великић
2010.	25 – 31. 10.	више од 800	19	143.000	Одбор Београдског сајма књига	Ласло Вегел
2011.	23 – 30. 10.	819	26	150.000	Одбор Београдског сајма књига	Светислав Басара
2012.	21 – 28. 10.	889	22	151.000	Одбор Београдског сајма књига	Радмила Лазић
2013.	20 – 27. 10.	897	16	160.000	Одбор Београдског сајма књига	Љубивоје Ршумовић
2014.	26. 10 – 2. 11.	971	19	165.000	Одбор Београдског сајма књига	Милосав Тешић
2015.	25. 10 – 1. 11.	1000	16	160.000	Одбор Београдског сајма књига	Емир Кустурица

Табела 1: *Шездесет година Сајма књига у бројкама (и шtamпam)*¹²

Већ 60 пута, једном годишње претварајући се у храм књиге, Београдски сајам исписује изузетно место у сопственом историјату али и у историји српске културе. Поуздану реконструкцију историјата културне манифестације под називом Међународни београдски сајам књига отежавају неколике околности. Најпре, куриозитет представља чињеница

¹⁰ Прва цифра представља званичан податак Београдског сајма, а друга податак који је саопштио организатор Сајма књига – Пословно удружење издавача и књижара Србије и Црне Горе.

¹¹ Односи се само на број излагача из СР Југославије. У штампаним медијима се спекулише о учешћу 28 иностраних.

¹² Подаци представљени у овој табели формиран су на основу саопштења која су објављивана у изабраним штампаним медијима. Подаци који недостају нису доступни у консултованим изворима.

Исто, стр. 83-85.

да (до 2002. године) није сачуван архив једне од највећих културних приредби у овом делу света. Помањкање одговорности према националном и културном добру и у случају Београдског сајма књиџа потврђује се, нажалост, као чињеница која делимично изражава деконструктиван однос према самом себи односно према формама националног и културног идентитета као делу сопства. Бирајући утицајне и високотиражне листове који су у шездесетогодишњем периоду извештавали о Сајму књиџа, определили смо се за „најизворнији” могући приступ истраживању у оваквој ситуацији, али имајући свест о специфичној природи новина као штампаних медија, у којима су могуће, како техничке погрешке, тако и инструменталне интерпретације. Крећући се опрезно у тој ризници свакојаког блага и опсена, настојали смо да избегнемо (али не и не приметимо) сваку замку ненаучне анализе – дакле, грађа је „прочишћена” и анализирана без идеолошких и сличних импликација.

На основу података који су саопштени у тексту а потом селективно и сажето приказани у табели, дат је преглед основних индикатора развоја ове културне смотре. Њихова пажљива анализа и упоређивање доводе до закључака које систематизујемо на следећи начин.

У периоду од 1956. године, када је основан и одржан први југословенски сајам књиџа, до данас, издавајају се три етапе развоја ове манифестације које су детерминисане сплетом чинилаца: политичким системом, нивоом друштвеног развоја, културним наслеђем, економским, етничким, традицијом, и културним потребама.

Период од 1956. до 1991. године обележио је доминантан утицај идеолошке матрице Комунистичке партије Југославије на издавачку и културну политику, која се у овој етапи развоја Београдског сајма књиџа може одредити као етатистичко-партијски модел. Како од посленика културе, књижевних стваралаца, уредника и директора издавачких предузећа, тако се и од медијских стручњака и новинара очекивало да делују као друштвено-политички радници. Јавна гласила су третирана као информативно-пропагандна средства. Издавачка предузећа и новинске куће били су у власништву државне односно друштвене својине, дакле функционишући изван медијског тржишта. Издавачи и новинари су једнако били у служби спровођења јединствене уређивачке политике, која је деловала као апологија социјалистичких (касније и самоуправних) друштвених циљева: неговање „братства и јединства свих народа и народности”, величање тековина антифашистичке борбе и социјалистичке револуције, подршка пројекту несврстаних, омасовљење писмености становништва, развој културног живота и институција у свим срединама – градским и урбаним широм земље, модернизација и тежња ходања „у корак са светом”, уз изразиту цензорску контролу књижевних и медијских садржаја.

Сајмове књига отварао су високи државни и партијски функционери, у присуству већег броја представника политичке власти – којима су медији давали знатан простор у својим новинама. Међутим, упркос недемократском амбијенту (који је, истина, допуштао контролисан дисидентски израз), у посматраном периоду остварен је успешан и богат напредак издавачке делатности у Југославији, који је заснован на традицији националних култура, али и усаглашаван с актуелним токовима у светској култури, показујући отвореност за вредности мултикултуралног света и за промене које је доносио технолошки развој. Издавачка делатност и Сајам књига из године у годину су обогаћивали и профилисали развој културе као њен значајан чинилац. Само увећање броја излагача на Сајму књига од 56 (1956) до 1.450 (1990) и броја иностраних учесника на културној смотри (од 16 до 67) довољан је индикатор веома позитивног тренда у развоју југословенске издавачке продукције и међународног угледа који је у посматраном периоду стекао Сајам књига у Београду. Пораст броја посетилаца сајамске приредбе од 20.000 (1957) до више од 400.000 (1990) показатељ је њене импресивне популарности као и развоја културних потреба грађана.

У периоду деведесетих година прошлог века у Србији (1991–2000) разрушен је такозвани самоуправни модел медијског система и наступило подржављавање највећих издавачких предузећа. Закони којима се уређује делатност издавачких и медијских предузећа и регулишу односи у јавној сфери омогућили су оснивање приватних издавачких кућа. Овај искорак у погледу трансформације власништва у издавачком сектору најавио је успостављање етатистичко-тржишног модела културне политике. Увођење приватног власништва у издавачкој делатности омогућило је диверсификацију њеног садржаја и програмских оријентација, који су почели постепено да се осамостаљују у односу на институционални мејнстрим који је дефинисала званична државна политика. Издавачки и медијски сектор у ширем смислу, у предметном периоду су утицали на обликовање разноликих политичких и културних вредности и ставова грађана. Као убедљиво средство владајуће и опозиционих политика у Србији тих година, штампа је неретко непоуздано и „навијачки” извештавала о свим сферама друштвеног живота – укључујући и културне манифестације. Однос између медијског извештавања и догађаја на Сајму књига у том смислу може да буде инспиративан предмет даљег проучавања.

Динамика развоја ове културне установе показује драстичан пад ратне 1991. године, који се очитује у свим аспектима њене организације. Прецизне податке који сведоче о том паду штампани медији нису носили, али је културна манифестација политички преживела. Оно што је упечатљиво одредило успешност Београдског сајма књига од 1992. до

1995. године, јесте изолација од стране „међународне заједнице”, захваљујући којој су издавачка делатност и култура књиџе у Србији претрпеле велику штету. Криза у издавачкој делатности нове државе (Савезне Републике Југославије) одразила се најјасније у 1992. години, када је укупан број учесника београдске издавачке смотре спао на 130, а број гостујућих земаља на четири. Негативан тренд није значајно поправљен све до 1995. године, када је забележено учешће 300 излагача, од којих је наступило неколико издавачких кућа из само девет држава света. Економску и културну блокаду у овом периоду покушавали су да „пробију” власници издавачких кућа у иностранству српског порекла и тиме сачувају међународни карактер манифестације. У тренутку када се учинило да се издавачка делатност у Србији опоравља, а Сајам књиџа почиње да враћа негдашњи сјај (1997. и 1998. године у сајамским приредбама узело је учешће укупно 650 излагача, међу којима су били присутни гости из 15 земаља света), догодило се ново урушавање ове културне смотре услед НАТО бомбардовања СР Југославије 1999. године (280 учесника и седам гостујућих земаља). Број посетилаца се такође мењао, а медијски извештаји о том броју су у наредним годинама оспоравани од стране нових организатора Београдског сајма књиџа.

Индикатори успешности културне манифестације су варирали зависно од политичких збивања и утицаја. Тако је профилисана и домаћа издавачка продукција заступљена на Сајму књиџа. У таласу националног и религијског освешћења, програмски избори ове манифестације заступали су нове теме, у којима је национални дух трагао за својим изворима, враћајући се цивилизацијском уточишту источног наслеђа (Византије и православља). Уручене сајамске награде, признања и похвале сликовито приказују доминантан културни тренд. Част да свечано отворе велику културну приредбу прешао је са истакнутих друштвено-политичких радника на књижевнике.

У најновијем периоду развоја манифестације Сајма књиџа који је наступио са политичким променама 2000. године, заступљен је демократско-тржишни модел културне политике. У периоду постсоцијалистичког развоја у Србији (2000–2015) издавачки сектор се суочава са проблемима који нису до краја разрешени ни у друштвима зрелије демократије. У транзиционој Србији наметнула су се два правца промена у овој области: институционална и професионална трансформација у складу са европским стандардима.

Београдски сајам књиџа стао је на „зелену грану” иницијативом Скупштине града Београда која га је 2003. године узела под своје окриље, а организовање приредбе поверила професионалцима под руковођењем Савета (Одбора) Међународног београдског сајма књиџа и Београдском

Слика 1: Са промоције монографије „Шездесет година Сајма књиџа у шtamпаним медијима” – модератор доц. др Маја Раговић (Факултет за културу и медије), ауторка монографије доц. др Ирина Милушиновић (Факултет за културу и медије), председник Одбора Сајма књиџа проф. др Зоран Аврамовић (Факултет за културу и медије), Живадин Мишировић (новинар и публициста) и Петар Живадиновић (оснивач издавачке куће „Паидеиа”).

сајму као извршном организатору.¹³ Последица власничке трансформације негативно је погодила некада највеће издавачке куће у Србији, које су национални и међународни културни миље обогатиле многобројним изванредним пројектима и издањима, али је изнедрила и нова, приватна издавачка предузећа, која својом продукцијом уписују одличне домете у праћењу светских научних и уметничких токова.

Међународни београдски сајам књиџа у последњем периоду заступа и примењује принцип професионализације у области издавачке и шире културне делатности на интеркултуралном принципу. Уведена је пракса представљања земље „почасног госта”, Сајам књиџа је обогаћен разуђеним пратећим програмима, трибинама и семинарима. Од 2003. године, када је остварено учешће 530 излагача, представника 16 земаља и 160.000–170.000 посетилаца, данас уписујемо скор од 971 излагача, учешће бројних гостију из 19 држава и посећеност од 165.000 људи (2014. година), и очекивања да ће издавачку и културну смотру ове године обележити 1.000 излагача, 16 гостујућих земаља и више од 160.000 посетилаца.

Скромном поруком из пера Семјуела Хантингтона: „Култура је важна”, поздрављамо јубилеј.

¹³ До тада је Београдски сајам био само издавалац простора Пословној заједници (удружењу) издавача и књиџара, која је била организатор феште.

Литература и други извори:

- [1] Бараћ Драган (2014): *Право у областџи књиџе*; Београд: Народна библиотека Србије.
- [2] *Борба*: новембар 1965 – октобар 1995; Београд: НИП Борба.
- [3] Бригс Аса, Берк Питер (2006): *Друшћивена историја медија: од Гушениберџа до интернетџа*; Београд. Клио.
- [4] Лоренс Е. Харисон, Самјуел П. Хантингтон (2004): *Кулћура је важна: како вредностџи уобличавају људски џројрес*; Београд: Плато.
- [5] Милутиновић Ирина (et al.) (2008): *Енциклопедџа српској народа*; Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [6] *Политћика*: јун 1930 – октобар 2014; Београд: НИП Политика.
- [7] Тјуроу Цозеф (2012): *Медији данас: увод у масовне комуникације* (књиџа I); Београд: Клио.
- [8] <http://2006.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-latin/home.html>
- [9] <http://2007.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-latin/home.html>
- [10] <http://2008.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-latin/home.html>
- [11] <http://2009.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-latin/home.html>
- [12] <http://2010.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-latin/home.html>
- [13] <http://2011.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-latin/home.html>
- [14] <http://2012.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-latin/home.html>
- [15] <http://2013.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-latin/home.html>
- [16] http://www.beogradskisajamknjiga.com/active/sr-cyrillic/home/levi_meni/sajam_knjiga_2014.html¹⁴

---

¹⁴ Исто, 86-88.

КОМУНИКАЦИЈЕ

Доц. др Зоран Бранковић*
Академија лeих умености „Тогорис“
Београд

INTENTIO AUCTORIS: СЕМИОТИКА СТВАРАЊА

Сажетак: Овај текст представља промишљање семиотичке теорије Умберта Ека о три шии иншениције. У фокусу анализе је ауторско стварање дела.

Кључне речи: АУТОР, ДЕЛО, ТУМАЧ, ЗНАК, СМИСАО.

Увод

Аутор, ауторско дело и тумач представљају елементе основне тријаде који својим односом граде функционалну целину – модел људске стварности. Данашње информационо-технолошко друштво је плод функционалности поменуте тријаде, као и сва ранија друштва, као и сва људска култура, као и свака цивилизација...

Настанак процеса семиозе унутар трочланог нераскидивог круга аутор – дело – тумач јесте посматрано поље овог истраживања. У случају семиотичких граница тумачења, гранична нит је прелазак из сфере смисла у бесмисао, из сфере реда у сферу нереда. Уједно, то је и прелазак из прелингвистичке у лингвистичку сферу, из прелингвистичке у лингвистичку материју. Верујемо да се управо на том месту, на линији раздвајања оног што јесте и оног што се може тумачити, могу наћи прве минијатуризоване ћелије значења, први атоми смисла.

Од свих интенција (*intentio auctoris, intentio operis, intentio lectoris*) најзахтевнији и најтежи је посао ваљано тумачити интенцију аутора. „Расправа о интенцији писца – писцу као интенцији – веома је стара и претходила је данашњем времену. Уосталом, није нам сасвим јасно како би другачије и могло бити.”¹

Правило да је интенција аутора најкомпликованији задатак за тумача остаје на снази и када се проблемски оквир растегне (рецимо са теорије

* Контакт: zrn.brankovic@gmail.com

¹ Компањон, А. (2002): *Демон теорије*; Нови Сад: Светови, стр.60.

књижевности пренесе на теорију сликарства или теорију музике). Такође, ово правило остаје на снази и када проблемско поље обухвати и остале референтне сфере људског мишљења и делања, не само уметничке форме.

Разлога за становиште да је интенцију аутора најкомплицованије истраживати има више, али засигурно нећемо погрешити уколико кажемо да је ауторска интенција тачка сукоба класичних и модерних теорија, класичних и модерних полазних позиција за перципирање стварности. Централно питање око кога нема концензуса јесте: има ли смисла трагати за тежњом аутора као сетом правила који је аутономан и независан од сета правила који ауторско дело држи под својом контролом?

Одговори на ово питање су често комплексни, а њихове крајње форме представљају потпуне супротности: од тога да тумач мора трагати за ауторским значењима чак и када су она најдубље скривена унутар *intentio operis*, па све до тога да *intentio auctoris* има маргинални значај у односу на сет правила која су садржана унутар једног ауторског дела, те као такав, није нужно предмет тумачеве потраге. Разуме се да први одговор припада класичним теоријама које су у западноевропском мисаоном кругу присутне још из периода античких мислилаца који су се бавили проблемом „означавања”. Насупрот њему, други одговор је проистекао из промене позиције тумачења коју су ширили руски формалисти, амерички *New Critics* и француски структуралисти и постструктуралисти. Није згорег напоменути да је амерички *New Critics* интенцију аутора објашњавао као „ауторску илузију” и „ауторску грешку”.

Изоловањем и ремоделовањем три основне силе, тежње које производе значење, и увођењем четврте компоненте, нове равни посматрања која се усресређује на однос знак – његов предмет, анализа бива усресређена на прве назнаке смисла, а све у оквиру темпоралног модела који је подељен на секвенце/целине. У извесном контексту може се рећи да са терена „космо-семиотике”, семиотике читавог подручја семиозе, долазимо на терен „квантне-семиотике”, семиотике која је сабијена, развучена, закривљена до те мере да се не региструје устаљеним схемама.

Шта можемо закључити о природи тежње аутора уколико је уситнимо до структуре атома? Колики утицај има аутор на сферу смисла коју његово дело исијава? Јесу ли правила које је уткао у сопствено дело иста она правила по којима ће посматрач тумачити то исто дело? Шта можемо закључити о природи тежње дела у односу на ауторску интенцију? Природи тежње тумача у односу на аутора? Овај рад трага за одговорима на наведена питања.

1. Основни семиотички модел: аутор – дело - тумач

Како је у уводу најављено, основа овог истраживања ће се базирати на семиотичком моделу о три типа интенција Умберта Ека. Да би читалац могао да лакше кореспондира са анализом, наредни пасуси ће укратко појаснити основне Екове замисли које образују кохерентни модел.

Уколико би Ека могли окарактерисати као историчара идеја који је својим опусом извршио снажан утицај на системе, систематике и систематологије из друге половине XX и почетка XXI века, основна потреба би била репрезентација његовог система стварања и мишљења који се у основи могу идентификовати и на страницама овог рада. Оно, што поменутог аутора издваја од осталих јесте систем реверзибилности, тражење истога у различитој, инсистирање на тачкама додира у опозитима, што у крајњем случају инклинира привлачењу бинарних позиција, а не њиховом удаљавању што јесте карактеристика велике већине његових савременика.

Један процес семиозе је увек трочлан: или А или Б је одсутно, а једно од њих могуће је видети као знак оног другог на основу неког трећег елемента Ц, назовимо га кодом, или процесом тумачења који је покренут прибегавањем коду, наводи Еко. У најопштијем смислу, можемо говорити о трихотомији тумачења, о три различите интенције које треба на самом почетку препознати и према којима се треба одредити приликом повлачења веза међу релативима. У најкраћем, то су:

- 1) *Intentio auctoris*,
- 2) *Intentio operis*,
- 3) *Intentio lectoris*.

Екова теорија казује како три различита референта аутор, дело и читалац образују модел за генерисање исказа, минијатуризovanу ћелију чији се ДНК ланац састоји од трију испреплетених интенција – и која је кадра да се репродукује небројено пута. На тај начин *intentio auctoris*, *intentio operis* и *intentio lectoris* под својом потпуном контролом држе читав симболички концепт.

- 1) *Intentio auctoris* није ништа друго до интенција самог аутора. Интентио ауторис је ембрион постања сваког дела, жеља и порив која се јавља у ствараоцу да предметно поље исказе. Нема ни једног дела који није отпочео намерама аутора, нити дела (у уметности је та интенција слободнија него на пољу математике, рецимо) које је лишено одређених значења које је аутор желео да пренесе, утка у своју значењску творевину. Па чак и она дела која нам изгледају више него прозаично, која нам не држе пажњу или према којима имамо негативан став – почивају на намери да се знаковно уреди

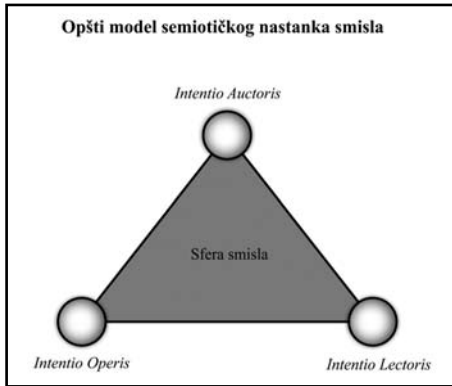
- дато поље посматрања, да кроз процес семиозе – дођемо до јасних значења, изведемо закључке или поставимо одређена питања. Шта је стваралац хтео да каже – заправо сугерише на почетно полазиште сваког тумачења једног текста, полазну позицију аутора као првог тумача и предметне појаве која се знаковно одређује.
- 2) *Intetntio operis* није ништа друго до сфера значења коју исијава дело као засебан ентитет који је предмет тумачења. Тежња једног дела је заокружена целина која има своје ја, знак који дефинише то сопство и име које га одређује, невезано од компетенције тумача да препозна правила кодирања. Свако дело, због тога, поседује своје унутарње биће које може, али и не мора, бити протумачено. Као такво, ауторско дело увек носи и проуке које непосредно нису плод ауторове намере, већ поруке које су условљене најразличитијим варијаблама трајања. Те варијабле могу бити крајње различите: предметно поље, избор медија, друштвено-историјске околности, ужи контекст, умешност самог аутора и овладавање техникама... *Intentio operis* због свега наведеног упућује и на промену пропозиција које условљавају даље тумачење. Интенција дела је стање промене значењског кода, и то све до тачке бесмисла, потпуне деструкције.
- 3) Напослетку, *intentio lectoris* можемо разумети као интенцију самог примаоца поруке, конзумента дела, читаоца, гледаоца, слушаоца... *Intentio lectoris* је садржан у односу субјекта посматрања и објекта који дати субјект посматра. Како Еко наводи – конзумент је увек у повлашћеном положају² јер је заправо он тај који уграђује значења. Како год то звучало парадоксално, прималац поруке је увек тај који на основу примљених порука долази до смисла. Ни најмудрија порука неће опаметити будалу, на исти начин како је и сам наговештај понекад довољан за истински суд мудрог човека.

Три испупчена пола на слици (Скица 1) означавају три централне категорије сфере смисла. Класична теорија каже да смисао полази од аутора, креатора поруке. Он је тај који уграђује почетни смисао, који покреће процес семиозе. У том случају може се замислити да исцртавање троугла временски тече од пола аутора ка полу дела и оно се односи на време стварања дела.

Пријемом поруке спајају се и друга два пола, друга страница троугла која иде од *intentio operis* ка *intentio lectoris*. Сам чин пријема поруке код

² Еко наводи да су још током шездесетих година XX века теорије рецепције акценат комуникационог процеса, са аутора, пребациле на тумача поруке. Еко, У. (2001): Еко, У. (2001): *Границе тумачења*; Београд: Паидеиа, стр. 19.

Скица 1:

Основни семиотички
модел тумачења
аутор – дело – тумач.

тумача производи ефекат значења, пре него се и отпочиње са поступком декодирања.

Одговор тумача на поруку након декодирања у временском моделу креће се од *intentio lectoris* ка *intentio auctoris*, чиме се затвара сфера смисла. Порука је примљена и изазвала је реакцију, ефекат. Квалитет ефекта већ припада другом проблемском пољу, другој метрици, тако да се њиме није нужно надаље бавити.

Уместо тога, одржаћемо курс који је од старта на снази, курс даље деконструкције.

2. Декомпоновање основног семиотичког модела

Декомпозицијом општег Ековог семиотичког модела аутор – дело – тумач, фокусирано проблемско поље се нужно сужава на сваку од три базичне категорије, интенције које у садејству рефлектују смисао.

Назначена тематика истраживање измешта из света кохерентних знаковних система који се везују до нивоа детаљне деконструкције општих појмова све до минијатуризованих семиотичких величина стварности.

Разлика која одваја једну сферу од друге произилази из непомирљивости супротстављености принципа идеалне позиције тумачења: (1) да се у тексту мора тражити смисао који је аутор желео да пренесе; и (2) да се мора тражити смисао који је садржан у *intentio operis*, без обзира на то да ли је аутор пренесени смисао циљано или случајно уградио у дело.

Прва претпоставка се односи на фиксирање позиције тумача, док се друга претпоставка односи на промену почетне позиције. Како није могуће истовремено задовољити оба услова, поред општих, Еко уводи и два додатна услова која треба имати на уму приликом тумачења једног знаковног система: (а) у тексту треба тражити оно што он казује у односу на властиту кохеренцију и ситуацију система означавања на које се дати текст ослања; (б) у тексту треба тражити оно што прималац у њему налази у односу на властите системе означавања и/или у односу на властите жеље, пориве, нахођења.³

³ Еко, У. (2001): *Границе тумачења*; Београд: Паидеиа, стр. 22.

„Апорија несумниво произилази из супротности два могућа гледишта, која су оба једнако оправдана: *текстуалној* гледишта (лингвистичког) и *контекстуалној* гледишта (историјског, психолошког, социолошког, институционалног...)”, наводи Компањон. Питања која апострофира су следећа:

- Шта је књижевна интенција?
- Шта је књижевна стварност?
- Шта је књижевна рецепција?
- Шта је језик књижевности?
- Шта је књижевна историја?
- Шта је књижевна вредност?⁴

До одговора покушава да дође кроз анализу непомирљивих супротности, дуалне структуре која је садржана у сваком наведеном питању. Ауторска интенција егзистира унутар бинарних опозиција: „*voluntas* насупрот *actio*”, „алегорија насупрот филологије”, „Филологија насупрот херменаутике”, „интенција насупрот свести”, „интенција насупрот кохеренцији”.

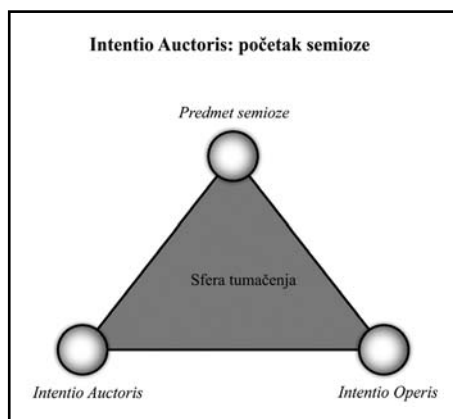
За разлику од модела који је предложио Компањон, на страницама овог текста, како је у уводном разматрању назначено, анализа неће бити фокусирана на тачке конфликта, већ ће се прибећи темпоралној реконструкцији настанка смисла који је подељен на секвенце/целине.

Свака од засебних целина биће графички репрезентована.

2.1. Почетак семиозе

Три испупчена пола на слици (Скица 2) означавају три централне тачке процеса семиозе. Ауторска интенција ка репрезентовању предметне области представља први граничник који одваја сферу смисла од сфере бесмисла, материју која је обухваћена језиком и ону која се налази изван домашаја људских симбола.

Ауторска интенција се у историји културе и цивилизације третира као креативна енергија, енергија за стварањем, за изградњом, инспирација, надахнуће, дар којим је награђен човек, делић божанске моћи који плам-

Скица 2:

Прелазак из *прелинџивистичке* у *линџивистичку материју*

⁴ Исто, стр. 29.

ти унутар нас самих. Неретко, заиста можемо да констатујемо да је у питању симпатичка енергија која велича композицију и њеног аутора, симпатичка енергија која се диви стваралачкој моћи природе која нас окружује. Али, то није све. Интенција за стварањем може доћи и као последица деловања других центара који немају никакве везе са симпатичким дејством: рад под принудом, рад као негација конкретне ситуације – отпор према тренутном устројству, рад као негација претходног рада, нечега учињеног...

Овде је важно навести да процес стварања једног дела може бити устројен различитим покретачима истодобно, у зависности од природе посла, што није изолован случај: креативни рад, принудни рад, рад као опозиција претходног рада...

Дакле, ситуације које могу довести до процеса стварања дела је толико да их је немогуће побројати, али, за потребе овог рада, можемо супротставити одабране опозите:

- (1) модел симпатичког односа аутора према предмету,
- (2) модел антипатичког односа аутора према предмету,
- (3) модел индиферентног односа аутора према предмету.

(У уметничкој пракси у дугом временском раздобљу су доминирала прва два модела. У новије време, време хиперпродукције и комерцијализације забавних садржаја трећи модел постаје све заступљенији. За разлику од уметности, у неким другим областима пожељан је трећи модел, док се прва два могу сматрати прекршајем /правосуђе, новинарство.../.)

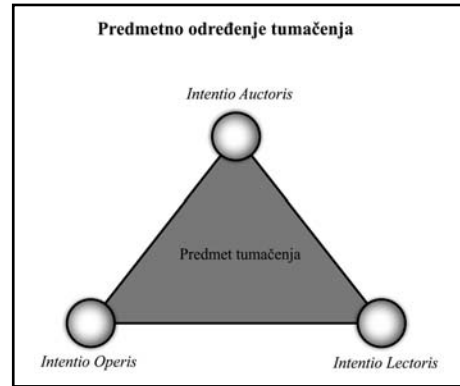
- (1а) модел наметнутог симпатичког односа аутора према предмету;
- (2а) модел наметнутог антипатичког односа аутора према предмету;
- (3а) модел наметнутог индиферентног односа аутора према предмету.
- (1б) модел симпатичког односа аутора према предмету из домена презентованог;
- (2б) модел антипатичког односа аутора према предмету из домена презентованог;
- (1ц) модел симпатичког односа аутора према предмету из домена репрезентованог;
- (1д) модел антипатичког односа аутора према предмету из домена репрезентованог.

2.2. Предметно поље тумачења

Након обављеног посла од стране аутора – завршетка дела – предметно одређење доспева у центар сфере смисла (скица 3), у центар тријаде аутор – дело - тумач. Три испупчена пола на слици представљају три позиције које коренспондирају међу собом преко предмета тумачења: (1)

онога што се желело рећи – ауторска интенција; (2) онога што је речено – интенција дела; и (3) онога што је требало рећи – интенција тумача.

Ауторов однос према предмету (1) у процесу стварања дела и/или (2) пошто је дело створено представља први фидбек од *intentio operis*. То значи да је већ у односу аутор – ауторско дело садржан трипартитни модел аутор – дело – тумач, при чему аутор заузима двоструку позицију. Прва позиција је његова природна позиција, док је друга изведена, измештена, позиција која има за циљ да објективира почетну позицију. Позиција аутора као тумача је антипозиција његове истинске улоге.

Скица 3:
*Предметно одређење
тумачења*

Као и у претходној целини, могуће је разабрати бинарне опозите:

- (1) модел симпатичког односа аутора-тумача према аутору-ствараоцу,
- (2) модел антипатичког односа аутора-тумача према аутору-ствараоцу;
- (1a) модел симпатичког односа аутора-тумача према делу,
- (2a) модел антипатичког односа аутора-тумача према делу.

2.3. Основни модел тумачења

Исијавање могућих значења ауторског дела у правцу тумача акценат пребацује са *intentio auctoris* на *intentio operis*. Дело је то које поседује одређени капацитет значења, који може, али и не мора да се подудара са ауторским капацитетом. Оно почиње да живи сопствени живот, понекад нераскидиво везан са својим творцем, понекад далеко, стран. Чак отуђен до непрепознатљивости, или пак отет, украден (плагијати и фалсификати такође могу имати буран животни век).

Па ипак, оно што сваком ауторском делу даје снагу – није само аутор, већ и тумач. Тумач је тај „језичак на ваги”, кључни фактор који коначно пре-суђује хоће ли уткани смисао бити досегнут или не.

У случају досезања смисла овај временски исечак представља круну семантичког поља, завршетак једног модела и рађање новог.

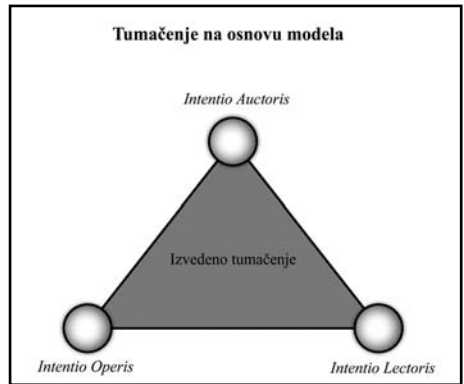
2.4. Поље сила

Поље сила у процесу семиозе је такво да различити носиоци имају различите интензитете (Скица 5). У наведеном контексту, ауторски интензитет, ауторска интенција, најслабије делује на сферу смисла. Упркос томе што је аутор „потписник” дела, што је он тај који је иницијатор, што је покренуо читав концепт – њему недостају механизми путем којих би сферу тумачења држао у стабилности.

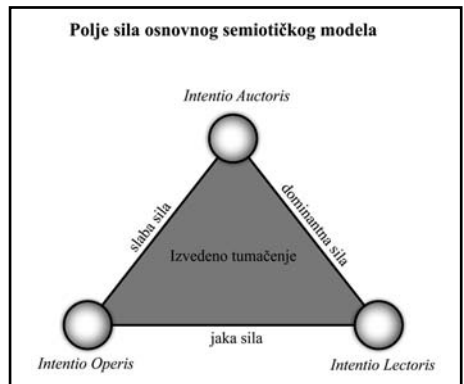
Јачи утицај има дело. Из тог разлога је *intentio operis* на геометријском приказу означен као *јака сила*. Правила која је аутор у текст желео да унесе нису довољно снажна да одговоре сили коју рефлектује *intentio operis*, те се пре односе на привилегију *њети као ствараоца* да доведе у везу предметну појаву и њен знак – него што ограничавају тумача да у датом делу проналази сопствена значења.

Раван тумачења је по својој природи нестабилна јер се не предаје у потпуности нити тежњи аутора, нити тежњи ауторског дела, већ остаје отворена за публику, за нова тумачења. Неспутана слобода тумача и свеколике могућности одабира правца и смера могућег кретања кроз семантичко поље доминантно утичу на изведена значења.

Данашњи тумач не поседује семиотичку тачку ослоња, минималну тачку стабилности, већ своју сврху изналази у лакоћи кретања, нестабилности. Он сопствено задовољење налази у брзини рефигурирања пројектованог себе са пројектованим знаком, кроз изведени однос са интенцио оперис, и то до крајњих граница, све до потпуне разградње, до нивоа минијатуризованих модела непомирљивих опозиција, антипода који су расути унутар континуума знак – значење.

Скица 4:
Нови модел тумачења

Скица 5:
Поље сила основног модела

Закључак

Тенденција у семиотици да се један текст чита као отворено дело у сагласности је са општом тенденцијом на пољу природних наука да се читава природа и свет око нас тумаче као отворен текст.

Ширење хоризонта смисла супротно је од тенденције која се у историји културе и цивилизације одржала најдуже – да се ауторско дело чита у складу са предефинисаним начелима. Ова предефинисана начела се могу одредити на различите начине, а најопштије *као тежња аутора за досезањем смисла*. Заправо се ради о мање или више јасном сету правила који је уткан у конкретан текст и који одређује његову природу. Овде се може напоменути да у извесним случајевима можемо говорити и о правилима која претходе чак и настанку самог текста, самог ауторског дела.

Правила по којима аутор исписује један текст, ствара једно дело, нужно нису и правила по којима тумач вреднује то исто дело. Овај закон остаје на снази чак и у ситуацији када сам аутор заузме позицију тумача.

Оваква промена парадигме условила је силна померања у свим аспектима људског живљења, јер почива на разградњи и поновној изградњи пресупозиције која је и подразумевајућа и истовремено обавезујућа и за аутора и за тумача, и на коју се наслања сваки текст, сваки исказ. На дуг рок, при чему дужину временског периода отварања сфере смисла треба схватити релативно и то од предметне области до области, од дисциплине до дисциплине, нова семиотика је изнедрила ново окружење и новог човека.

Несагледиво велики вишедимензијални простор тумачења који се са развојем најновијих информационих технологија раширио у хиперпростор, разграно у свим правцима, простор је који је своје предметно одређење изразио путем најразличитијих језика, на основу најразличитијих варијетета кодова које смо развили. Управо тај простор у свом тоталитету истраживали су Еко и Компањон, а закључке и хипотезе бележили у својим многобројним радовима.

Такође, овакви токови „слободе знака” условљавају да једно научно истраживање које своје проблемско поље изналази на ободу предметне области захтева одређен, макар и минималан, филозофски концепт, како би уопште могло да се одржи унутар домена смисла. Филозофски аспект је тај који омогућава истраживачу да балансира на тананој нити раздвајања супротстављених научних дисциплина, док, са супротне стране, он тумачу олакшава да заузме угодну позицију критичара.

Литература:

- [1] Барт, Р. (1979): *Књижевност, митолоџија, семиолоџија*; Београд: Нолит.
- [2] Богданић, А. (1996): *Комуниколоџија: водећа парадигма*; Београд: Чигоја.
- [3] Бодријар, Ж. (1991): *Симболичка размена и смрт*; Горњи Милановац: Дечије новине.
- [4] Вуксановић, Д. (2007): *Филозофија медија: онтолоџија, криџика, естетика*; Београд: Чигоја.
- [5] Де Сосир, Ф. (1989): *Оџиџа линџивистика*; Београд: Нолит.
- [6] Еко, У. (1973): *Кулџура, информација, комуникација*; Београд: Нолит.
- [7] Еко, У. (2001): *Границе џумачења*; Београд: Паидеа.
- [8] Еко, У. (2011): *Казати џоџово исџу сџвар*; Београд: Паидеа.
- [9] Ивановић, В. Р. (2003): *Књижевно обликовање сџварности*; Приштина: Институт за српску културу.
- [10] Ивановић, В. Р. (2009): *Анаџрами и криџоџрами у романима Умберџа Ека*; Подгорица: Црногорска академија наука и уметности.
- [11] Компањон, А. (2002): *Демон џеорије*; Нови Сад: Светови.
- [12] Милетић, М. (2008): *Ресетовање сџварности*; Нови Сад: Протокол.
- [13] Милетић, М. и Милетић, Н. (2012): *Комуниколоџики лексикон*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [14] Фуко, М. (2007): *Поредак дискурса*; Лозница: Карпос.
- [15] Фуко, М. (2012): *Моћ/знање*; Нови Сад: Медитеран.

Assistant Professor Zoran Branković, PhD
Academy of Fine Arts „Todoris”
Belgrade

INTENTIO AUCTORIS: SEMIOTICS OF CREATION

Summary: *This text proposes deliberating of semiotic theory by Umberto Eco of three types of intention. Author's original work is in focus of the analysis.*

Key words: *AUTHOR, WORK, INTERPRETER, SIGN, SUBSTANCE.*

Марија Боранијашевић, мастер*
Висока њословна школа струковних студија
Блаце

INTENTIO AUCTORIS VS INTENTIO LECTORIS У РОМАНУ „СТАРАЦ И МОРЕ”

Сажетак: Предмет истраживања у раду представља досезање изоморфизма значења у књижевном превођењу на примеру превођења романа „Старац и море” са енглеског на српски језик. Посебна пажња посвећена је анализи три фактора који утичу на степен изоморфичности значења преведеног текста у односу на оригинални. То су интенција аутора, интенција читаоца и интенција самог дела. Циљ рада је био утврђивање степена одступања значења преведеног текста у односу на оригинални и извођење закључака у вези са чињеницом како ће разлике свести на минимум да би значење преведеног текста било што ближе значењу оригиналног.

Кључне речи: ИЗОМОРФИЗАМ ЗНАЧЕЊА, ПРЕВОД, ИНТЕНЦИЈА АУТОРА, ИНТЕНЦИЈА ДЕЛА, ИНТЕНЦИЈА ЧИТАОЦА.

---

* Контакт: marijaboranijasevic@yahoo.com

Увод

Досезање изоморфизма значења представља један од централних проблема у комуникологији. Потпун изоморфизам значења у херменеутичком и семиотичком смислу је у пракси немогуће достићи, те постоје само ситуације које се приближавају идеалтипским. У идеалтипској ситуацији примљена порука поседује идентично значење за примаоца као и за пошиљаоца. У пракси се, међутим можемо само приближити идеалтипском решењу. У том случају се значење примљене поруке незнатно разликује од значења упућене поруке, па може бити речи о готово потпуном изоморфизму значења.

Комуникациона ситуација која се дешава на релацији пошиљалац – порука – прималац прилагођена ситуацији рецепције књижевног дела би се одвијала по следећој шеми: аутор књижевног дела – књижевно дело – читалац. Књижевно дело у овом случају представља поруку, која се преноси одређеним медијем, најчешће – књигом. Овај шаблон је применљив у ситуацијама када се аутор књижевног дела и читалац служе истим језиком. И у том случају, као што смо напоменули, је готово немогуће достићи потпун изоморфизам значења. Проблем се додатно компликује када се у комуникационој ситуацији појави нови члан – преводилац као медијатор. У том случају се комуникациона шема усложњава, те је можемо приказати на следећи начин: аутор књижевног дела – оригинално књижевно дело – преводилац – преведено књижевно дело – читалац.

Аутор у овом случају обавља улогу пошиљаоца поруке, преводилац улогу медијатора, преведени текст је уствари порука, док је читалац крајњи прималац послате поруке. Тада се директна комуникација учешћем преводиоца претвара у индиректну, тј. посредну комуникацију. Преводилац сада игра двоструку улогу: улогу примаоца оригиналне поруке, али и улогу пошиљаоца преведене поруке. Овде је релативност комуникације још израженија него у случају када се пошиљалац и прималац поруке користе истим језиком јер „првобитна обавијест доживљава промјене у процесу кодирања од стране одашиљаоца, у комуникацијском каналу којим стиже до преводиоца, те у процесу прихваћања од стране преводиоца; затим доживљава даљње промјене у процесу кодирања од стране преводиоца, у комуникацијском каналу којим од преводиоца путује до крајњег примаоца, те у процесу прихваћања од стране крајњег примаоца” (Ивир, 1978: 46).

Рецепција поруке започиње њеним чулним опажањем од стране примаоца. „То је, уз моменат саопштавања, кључни тренутак за дешавање симболске интеракције међу људима, односно комуницирање, јер се наставља процесом семиозе у којем прималац тумачи поруку, декоди-

рањем досеже њено значење и, унутар протумаченог значења, информацију или информације које су му саопштене” (Милетић, Милетић, 2012: 144). Један од основних момената који се јавља у сваком комуникационом чину јесте и постојање шума, тј. сметње, која се може одразити на пренос поруке и успешност комуникације. Осим шума, на сложеност комуникационог чина може утицати и контекст, тј околности које утичу не само на садржај неке поруке, већ и код који је детерминише. „Зато се и може рећи да значење неке поруке зависи од намере пошиљаоца, расположивог језика или система симболичких форми које структурирају поруку, контекста и комуникативних могућности или дискурса” (Томић, 2003: 28).

1. Улога преводиоца

Комуникација и информација су неодвојиво повезане. Да би комуникација била успешна, неопходно је постојање јасне информације. „Препрека у успешном комуницирању се налази првенствено у језику, у неодређености језика, непрецизности и недовољној дефинисаности појединих термина у оквиру језика на којем се комуникација одвија” (Михаиловић, 1999: 56). Улога преводиоца је, стога, од пресудног значаја за пренос информације и остваривање успешне комуникације. Његова језичка компетентност је предуслов за обликовање језички јасне поруке која представља еквивалент оригинала и која носи једнаковредну информацију.

Треба напоменути још и то да свака врста превођења преводиоцу као захтев поставља поседовање специфичних знања и вештина. Ипак, постоји скуп знања и вештина који се очекује од преводиоца без обзира на врсту превођења којом се бави. „У тај скуп улази способност декодирања (то јест, разумијевања) изворне поруке и њеног поновног кодирања (то јест, изражавања) у језику примаоца, затим способност вјерног и неискривљеног преношења обавијести, те способност за успостављање комуникацијске интеракције с примаоцима преведене поруке” (Ивир, 1978: 16).

Разлика у превођењу стручних и књижевних текстова, на пример, се огледа у остваривању циља стручног, односно књижевног текста. Наиме, стручни текст има за циљ да јасно и прецизно пренесе поруку која се повинује захтевима логичко-мисаоног апарата. Стручни текстови јасним, недвосмисленим стилем дочаравају материјалну компоненту садржаја. Задатак преводиоца је, дакле, да недвосмислено и јасно у преводу пренесе материјалне чињенице саопштене на језику-извору. У том случају, ако је потребно, он може променити морфолошку, лексичку или синтаксичку структуру оригинала услед разлике између језика-извора и језика-циља. Код превођења књижевних текстова, с друге стране, поред преношења

материјалне садржине, веома битну улогу игра и естетска компонента као и питање стила. „Од књижевног преводиоца се тражи да, преводећи на други језик, мисаону (предметно-логичку) садржину оригинала преноси у неодвојивом сплету са сликовном и емоционалном садржином тога оригинала” (Сибиновић, 1983: 24). Дакле, преводилац књижевног дела осим потпуног владања језиком-извором и језиком-циљем, мора поседовати и приповедачки, односно песнички таленат.

У превођењу књижевних дела знање из области лингвистике, као и потпуно владање језиком-извором и језиком-циљем, се подразумева, а поред тога „изналажење језичких средстава којима би се у језику на који се преводи остварило јединство форме и садржине оригинала, ставља пред преводиоца уметничке књижевности праве уметничке задатке, захтева познавање књижевног заната и приближује превођење стваралачком, уметничком послу” (Стојнић, 1980: 6-7).

Улога преводиоца као медијатора описана је у *Комуниколошком лексикону* (Милетић, Милетић, 2012), где аутори наводе приступ тумачењу термина медијатор, који је у потпуности применљив приликом дефинисања улоге преводиоца у процесу комуницирања између аутора књижевног дела, као пошиљаоца поруке, и читаоца, као примаоца. Стога, поред књиге, као медија у процесу комуницирања између аутора и читаоца, јавља се и преводилац у улози медијатора, односно субјекта у комуницирању, јер он, својим познавањем језика-извора и језика-циља утиче на пренос информације у виду поруке од аутора ка читаоцу. Његова улога у овом процесу је активна, јер преводилац, под утицајем свог језичког и ванјезичког знања, утиче на формирање и модификацију значења поруке и пренос информације између аутора и читаоца. На тај начин се значење примљене поруке у већој или мањој мери разликује од значења одаслате поруке; у нашем случају се значење преведеног текста разликује од значења оригиналног. Владимир Ивир у овом контексту помиње да „једнаковриједност се сада успоставља између обавијести коју је одашиљалац намјеравао одаслати и оне коју је стварно успио одаслати, затим између оне која је одаслана и оне која је стигла до преводиоца, између оне која је стигла и оне коју је преводилац успио прихватити, између оне коју је преводилац прихватио и оне коју је успио поново одаслати, између оне коју је он одаслао и оне која је стигла до крајњег примаоца, те коначно између оне која је стигла до крајњег примаоца и оне коју је тај прималац успио прихватити” (Ивир, 1978: 46).

2. Три типа интенција

С обзиром да сваки дискурс, у овом раду писани, књижевни дискурс, носи поруку, тумачење књижевног дела можемо посматрати као тумачење поруке. Учесници комуникационе ситуације у овом случају су аутор књижевног дела, као пошиљалац и читалац, као крајњи реципијент. У овој ситуацији се као додатни фактор, који усложњава феномен комуницирања и преношења значења од аутора до читаоца јавља и преводилац, као медијатор у у интеракцији аутор-читалац.

Субјективно досезање значења поруке током процеса комуницирања представља озбиљан херменеутичко-семиотички проблем. Постоје три различита филозофско-научна приступа проблему тумачења поруке (Милетић, Милетић, 2012: 357-359):

1. Први је настао у раном средњем веку и део је традиционалне херменеутике. Сходно његовим принципима, на значење поруке одлучујуће утиче сам пошиљалац поруке који је и обликује. На основу овог приступа су настале и прве теорије, дефиниције и модели масовног комуницирања.

2. Са развојем модерне естетике развијен је други приступ тумачењу поруке, оријентисан у супротном смеру, према коме на значење поруке пресудно утиче прималац, а не пошиљалац, најпре у улози читаоца књижевног дела, а затим и као прималац било које друге естетске поруке, посматрач уметничког дела, слушалац или гледалац или, једноставно, као прималац поруке у било ком облику комуникационе праксе. Према овом приступу, читање и тумачење текста не треба да се ослања на самог аутора, његове индивидуалне особине, политичка уверења, социјално-историјски контекст итд, јер би то било „дестилирање аутора”¹

3. Трећи приступ, који се чини најсвеобухватнијим, понудио је италијански књижевник, филозоф и семиолог Умберто Еко у књизи *Границе тумачења*.² Према овом аутору, у питању је трихотомија, тако да значење поруке зависи од интенције аутора (*intentio auctoris*), интенције дела (*intentio operis*) и интенције читаоца (*intentio lectoris*). Аутор напомиње да у тексту треба тражити намеру аутора, као и оно што текст сâм говори независно од интенције аутора. У том случају можемо приметити две опције: оно што сâм текст каже у односу на властиту кохеренцију и ситуацију система означавања на које се ослања, као и оно што читалац при-

¹ Ролан Барт, *Смрт аутора*, есеј објављен 1967. године у америчком часопису *Асиен*. Наведено према: Милетић, Мирко – Милетић, Невена (2012): *Комуниколошки лексикон*; Београд: Мегатренд универзитет, стр. 358. Барт наводи да би свођење значења текста само на намеру аутора било ограничавање и аутора и текста. Читаоци треба да одвоје дело од аутора како би се избегло једнозначно тумачење. Свако читање и тумачење по овом аутору зависи искључиво од импресија читалаца.

² Еко, Умберто (2001): *Границе тумачења*; Београд: Paideia.

ма у односу на властите системе означавања, сопствено искуство, знање, нахођење итд.

Преводаца, дакле, мора поседовати способност препознавања сваке од ових скривених интенција, трагајући за могућим значењима, јер је „превођење дубоко херменеутички чин. Подухватити се задатка превођења значи и бити свестан да се не могу исцрпети залихе значења текста, бити спреман да се ослушкује оно неизречено” (Манчић, 2010: 12).

Умберто Еко истиче да „херметичко-симболичко” ишчитавање текста може попримити два различита смера: у првом случају се трага за безброј значења која је аутор у њега унео, док се у другом трага за безброј значења за која аутор није ни знао. У другом случају значења вероватно уноси читалац, тј. прималац, али се не прецизира да ли то настаје услед *intentio operis* или упркос њој (Еко, 2001: 23).

Аутор наглашава да ниједан приступ који одлази у крајност наглашавајући значај интенције аутора или самог примаоца није адекватан, већ да значење дела треба досезати кроз поштовање међусобне условљености и повезаности интенције аутора, интенције дела и интенције читалаца, јер „и ако се каже да један текст може да подстакне безбројна тумачења „...тимае још није утврђено да ли бесконачност тумачења зависи од *intentio auctoris*, *intentio operis* или *intentio lectoris*” (Еко, 2001: 23).

Интенција аутора је у одређеним случајевима очигледна и лако препознатљива, док у другим примерима то није случај. Позовимо се на класичан пример цитатности када Едвард Бонд (Bond, 1972), пишући свог *Лира*, комад започиње у уобичајеном шекспировском маниру разговором између два споредна лика. У овом случају је интенција аутора очигледна и сагледава се у јасном позивању на Шекспира, како самим називом, тако и овим препознатљивим почетком. Дело потом нуди низ нових примера цитатности, али овај пример је довољан да дочара интенцију аутора која је у овом случају лако препознатљива за читаоца. У другом случају ће интенција аутора бити теже уочљива, док у трећем аутор неће бити ни свестан интенције коју је уткао у своје дело, коју након тога носи само дело, а на располагању је читаоцу за нове интерпретације.

Могућност бесконачности тумачења ће варирати од текста до текста и зависиће од више фактора. Осим интенције аутора, која представља полазни и незаобилазни фактор, потребно је обратити пажњу на интенцију самог текста који независно од аутора носи своју поруку. „Између загонетне повести стварања текста и неконтролисаних пловидбе насумице по његовим будућим тумачењима, текст *као шекспир* још увек представља окрепљујуће присуство, парадигму које се можемо држати” (Еко, 2001: 125). Сâм текст у себи може носити интенцију које аутор у тренутку стварања није био свестан, а која је последица неких ранијих догађаја урезаних у

његову подсвест или неких контемплација које аутор није констатовао, а коју он сâм касније, на нечији помен, може препознати. С друге стране, текст може носити интенцију коју препознаје читалац, а коју аутор, на помен читаоца, и даље не препознаје, а ипак се не може побунити против ње јер је аргументована. На тај начин текст доноси нешто сасвим ново, независно од ауторових интенција у време његовог настанка. Додатно, читалац сâм додељује тексту субјективно значење које је последица његовог референтног оквира, културне и психосоцијалне позадине.

Задатак преводиоца је препознавање сваке од ових интенција како би се у процесу превођења сачувало што више од оригиналног текста и досегао што виши степен изоморфизма значења превода у односу на оригинални текст.

3. Изоморфизам значења

Појам *изоморфизам значења* у комуникологији дефинисан је као „сличност, приближност или идентичност значења поруке за субјекте комуницирања, пошиљаоца и примаоца или примаоце” (Милетић, Милетић, 2012: 72).

Аутори наводе четири варијације³ у скали изоморфизма значења које могу бити представљене следећим формулама:

а) $зП = ЗП^4$ (значење поруке је готово идентично),

б) $зП = 0$ (значење поруке се у потпуности губи, тј. потпуно је неразумљиво),

в) $зП = зП +$ (значење примљене поруке је шире од значења емитоване поруке),

³ Влада Кучић и Марио Пленковић у раду под називом *Транслајологија и комуникологија у функцији образовања*, позивајући се на Пленковића (Пленковић, Марио (1993): *Комуникологија масовних медија*; Загреб: Барбат) наводе пет варијација одасланог значења. Аутори наводе да се „одаслана информација може схватити на пет темељних начина односно комуниколошких законитости” (Кучић, Пленковић, 2005: 93):

I комуниколошка законитост: $A = A$. Ово би била идеална формула у пријему одасланих информација, с обзиром да је инпут потпуно изједначен са аутпутотом. Постоји стање равнотеже изражено једначином $A = A$.

II комуниколошка законитост: $A = +A$. У овом случају аутпут премашује „количном и квалитетом информацијске јединице инпута” (Кучић, Пленковић, 2005: 93).

III комуниколошка законитост: $A = -A$. У овом случају аутпут манифестује само делимично слагање са инпутотом.

IV комуниколошка законитост: $A = 0$. У овом случају „информацијска количина аутпута може у реципијента резултирати нулом” (Кучић, Пленковић, 2005: 94).

V комуниколошка законитост: $A = \text{non } A$. Као последња могућност јављају се тзв. негативне релације „у смислу поништавања информацијског тока” (Кучић, Пленковић, 2005: 94).

⁴ Значење Порукe.

г) зП = зП – (значење примљене поруке је уже од значења емитоване поруке).

Ситуације када је значење примљене поруке готово идентично значењу емитоване поруке су идеалтипске и у пракси скоро немогуће. Оно чему треба тежити је достизање што вишег степена изоморфизма значења у преношењу изворне поруке. Други случај потпуне неразумљивости је такође редак, а може се, рецимо, илустровати примером када Вам се неко обраћа на неком Вама потпуно непознатом језику, а посредник, тј. преводилац, није доступан. Слична је ситуација са коришћењем различитих кодова попут Морзеове азбуке, Брајеве азбуке и сл. Трећи и четврти случај су, пак, најчешћи у пракси и односе се на поруке чије је значењско поље за примаоца поруке или шире или уже од значењског поља поруке пошиљаоца.

У нашем истраживању субјекти комуникарања су аутор књижевног дела као пошиљалац поруке, читалац као прималац поруке, са једним додатним чланом комуникационе ситуације – преводиоцем као медијатором. Медиј којим се порука, у виду писаног текста, преноси је књига. Само постојање медијатора, тј. посредника у комуницирању путем превеђења изворне поруке са једног језика на други, усложњава комуникациону ситуацију и чини постизање изоморфизма значења у преношењу поруке на релацији аутор-читалац тежим и компликованијим. Наиме, „свака комуникациона ситуација, као релативно статички моменат комуникарања, одређена је: субјектима комуницирања, целином социјалног контекста у којима се дешавају комуникациони чинови, симболским системом унутар којег се информације енкодирају у поруке и карактеристикама и специфичностима медија посредством којег се остварује размена порука” (Милетић, 2008: 163-164). Информације се могу комуницирати једино ако су уобличене симболима као поруке. Компетентност по питању владања симболским системима који се користе, у нашем случају енглеским и српским језиком, од стране преводиоца као медијатора, основна је и неопходна претпоставка за успешну комуникацију и постизање високог степена изоморфизма значења преведене поруке у односу на оригиналну емитовану поруку, јер се „у комуницирању не размењују значења, како се често погрешно тврди, него склопови знакова/симбола из којих субјекти комуницирања у процесу семиозе извлаче значења/информације” (Милетић, 2008: 171). Да би дошло до размене порука, неопходно је коришћењем симбола и симболских система остварити изоморфизам значења, „а тај циљ се може постићи само таквим владањем симболским системима које ће омогућити енкодирање порука које су истозначне реципијентима⁵” (Милетић, 2008: 171).

⁵ У нашем случају читаоцима.

4. *Intentio auctoris*

Како би се постигао што виши степен изоморфизма значења у превођењу књижевних дела, преводилац поред језичких компетенција које подразумевају потпуно владање лексиком и граматиком језика-извора и језика-циља, мора поседовати способност препознавања сва три типа интенција поменути од стране Умберта Ека: интенцију аутора (*intentio auctoris*), интенцију дела (*intentio operis*), као и интенцију читаоца (*intentio lectoris*). Крајњи циљ превођења књижевних дела је стварање текста који поседује што приближније значење оном које поседује оригинални текст.

У свом делу *Казати и њово ишту ствар*, Умберто Еко започиње дискусију постављајући питање шта заправо значи преводити, на које даје овакав одговор: „Први и утешан одговор био би: казати готово исту ствар на другом језику. То би могло и да се прихвати када не бисмо морали да утврдимо шта значи ‘рећи ишту ствар’, а то није нимало лако одредити код разних парафраза, дефиниција, тумачења, преформулација, да и не спомињемо такозване синонимске замене. А осим тога, када се нађемо пред текстом који треба да преведемо ми не знамо шта је *ствар*. На крају, у појединим случајевима, дискутабилно је чак и шта значи *казати*” (Еко, 2011:5).

С обзиром да је језик основа превођења, преводилац се бори са потешкоћама са којима се сусреће у језику-извору, у оригиналном делу. Истовремено, његов задатак је да превођењем створи ново књижевно дело на језику-циљу које ће задржати све естетске квалитете које је поседовао оригинал. Понекад је принуђен да, држећи се језика-извора, „тражи нов израз у духу свог језика, каткад непознат у домаћој књижевности” (Јанићијевић, 1999: 15).

Трагајући за *intentio auctoris*, *intentio operis* и *intentio lectoris* извршили смо упоредну анализу романа *Сџарац и море* Ернеста Хемингвеја на енглеском језику и два доступна превода на српски језик и то: превода Александра Стефановића у издању „Просвете”, Београд из 1975. године и превода Карла Остојића у издању „Гутенбергове галаксије”, Београд из 2005. године.

Како би преводилац препознао интенцију аутора, осим потпуног познавања језика-извора и језика-циља, неопходно је да познаје биографију и дело писца чије књижевно дело преводи, као и психосоцијалну позадину аутора. Приликом анализе уочили смо неколико примера који илуструју ово становиште. Наиме, у оригиналу је транспарентна намера аутора која је, међутим, преводиоцима у већини случајева промакла. Пример који следи иде у прилог овој констатацији:

„Most people are heartless about *turtles* because a turtle’s heart will beat for hours after *he has been cut up and butchered.*” (Hemingway, 1976: 29)

„Већина људи нема срца према *корњачама* јер корњачино срце ће куцати још сатима пошто *су је расћорили и искасајили.*” (Стефановић, стр. 43)⁶

„Највећи број људи нема срца према *корњачама*, јер срце корњаче куца још много часова пошто буде *убијена и раскомагана.*” (Остојић, стр. 24)

Запажамо да аутор о корњачи говори у мушком роду, док су преводи у женском. У енглеском језику је уобичајено да се за животиње користи заменица *it* чији еквивалент у српском језику је *што, оно*, тј. средњи род. У српском језику се, пак, заменица слаже у роду и броју са именицом, па је поступак преводилаца разумљив и донекле очекиван. Међутим, преводиоци нису узели у обзир чињеницу да аутор о корњачи говори у мушком роду уместо у средњем како је уобичајено у енглеском језику, осим ако се тачно зна ког пола је животиња, што у овој ситуацији није случај. С обзиром да у делу Ернеста Хемингвеја преовладава мотив мушкости, овакав поступак је транспарентан и очекиван, а понавља се на више места у роману, те мушког рода није само корњача, већ и птица:

„Now the old man looked up and saw that the bird was circling again.

'He's found fish,' he said aloud.” (Hemingway, 1976: 30)

која је у српским преводима и даље женског рода:

„Сад је погледао увис и видео птицу где опет кружи.

- *Нашла је рибу* – рече он гласно.” (Стефановић, стр. 43)

„Старац погледа увис и виде како птица опет кружи.

'Нашла је рибу', рече старац.” (Остојић, стр. 24)

Исти поступак примећујемо убрзо затим у преводу туне код Стефановића:

„The *tuna* shone silver in the sun and after *he had dropped back into the water another and another* rose and *they were jumping* in all directions . . . ” (Hemingway, 1976: 30)

„*Туна* се сребрнасто блистала на сунцу и пошто је *уронила најпре* у воду *једна за другом*, на све стране, *крнуле су да скачу* туне . . . ” (Стефановић, стр. 43)

док Остојић овог пута користи мушки род као и у оригиналу и бива успешнији у преношењу интенције аутора:

„*Туњ* засија попут сребра на сунцу и када се *поново нађе у води*, појави се *још један, зајим друји*, и *они су скакали* у свим правцима . . . ” (Остојић, стр. 24)

Оба преводиоца се поново враћају на женски род приликом превода рибе:

„*But what a great fish he is* and what he will bring in the market if the flesh is good.” (Hemingway, 1976: 40)

⁶ Ради боље прегледности иза цитираног превода ћемо уместо потпуних библиографских података навести презиме преводиоца и страну у преводу.

„**Али како само мора бићи велика** и колике ће паре донети на тржишту ако јој је месо добро.” (Стефановић, стр. 52)

„**Нејо, да тргне ли рибе**, пара ће вредети ако јој само месо буде добро.” (Остојић, стр. 31)

Мушки аспект који преовладава у делима Ернеста Хемингвеја уопште, као и у овом роману, коначно је наглашен у наредном примеру када аутор додељује мушки род чак и руци старца коју је ухватио грч:

„Why was I not born with two good *hands*? he thought. Perhaps it was my fault in not training that one properly. But God knows *he has had* enough chances to learn. *He did not do so badly* in the night, though, and *he has only cramped once*. If he cramps again *let the line cut him off*.” (Hemingway, 1976: 72)

„Зашто се нисам родио са две добре *руке*?’ мислио је. ‘Можда је и моја кривња што је нисам извежбао како треба. Али сам Бог зна да ли *је имала* толико прилике да се научи. Ипак, *није се рђаво понела* у ноћи, и *само се једном згрчила*. Згрчи ли се још који пут, *да Бој да је уже сасекло*.’” (Стефановић, стр. 80)

„Зашто нисам рођен са две добре *руке*? Можда је грешка што је нисам тренирао како треба. Али, сам Бог зна да *је имала* довољно могућности да се поправи. *Није била тако лоша* ноћас – *свега ју је јеганути ухватио грч*. Ако се опет згрчи, *нека је онда коноџац одсече*.” (Остојић, стр. 55)

Примећујемо да оба преводиоца настављају да наведене примере преводе женским родом, што јесте у складу са граматичким правилима српског језика, али када се говори уопштено. У овом случају је аутор тенденциозно употребио мушки род у свим наведеним примерима у којима би, уосталом, у енглеском језику требало употребити средњи род. Интенција аутора је сасвим јасна и сматрамо да би је и преводиоци морали бити свесни како би је пренели у превод и на тај начин дочарали читаоцу који на располагању нема оригинално дело већ само превод. У овом случају интенција аутора није пренета у превод, па самим тим није ни допрла до читаоца. На тај начин, значење које читалац перцепира није једнако значењу које је аутор овим реченицама доделио. Закључујемо да поред језичких компетенција, које су свакако основа, неопходно је да прводаца поседује способност препознавања интенције аутора.

5. *Intentio lectoris* у односу на *intentio operis*

Наредним примерима покушаћемо да илуструјемо у којој мери прводаца утиче на значење преведеног текста у односу на оригинални, какву интенцију превод као такав поседује, те коју интенцију сам читалац додељује преведеном тексту.

Примери који следе тичу се начина превођења мерних јединица коришћених у оригиналном делу и имају за циљ да илуструју како различити избори преводаца утичу на значење преведеног дела и мењају интенцију текста, па консеквентно и интенцију примаоца превода, тј. читаоца. Реч је о превођењу јединица мере за дужину и тежину. У оригиналном делу су коришћене англо-саксонске јединице мере које су сасвим природне читаоцима који долазе са овог говорног подручја. Међутим када се ради о преводима на српски језик, примећујемо различите тенденције приликом превођења мерних јединица. Погледајмо један такав пример:

„ 'How would you like to see me bring one in that dressed out over *a thousand pounds?*' ” (Hemingway, 1976: 11)

„ – Како би ти се свиђало да видиш где у оној мојој лађи доносим рибу од *ћола џоне?*” (Стефановић, стр. 27)

„ 'Како би ти се допало кад бих донео рибу, тешку *хиљаду фунџи?*'” (Остојић, стр. 10)

Запажамо да је Остојић јединицу мере превео сходно англо-саксонским стандардима, док је Стефановић употребио јединице међународног система⁷ које су у употреби у Републици Србији, а такође су биле у употреби у СФРЈ у време настанка овог превода.⁸ С обзиром да читалац коме је превод упућен долази са српског говорног подручја, сматрамо ову варијанту превода адекватнијом и, свакако, варијантом која поседује виши степен изоморфизма значења, јер можемо са сигурношћу рећи да је сваки читалац упућен у јединице међународног система које су у употреби на овим просторима, што не можемо са сигурношћу тврдити за англо-саксонске мерне јединице. Превод у англо-саксонском духу за познаваоце англо-саксонских мера може поседовати приближно исти ниво изоморфизма значења као и превод сходно јединицама међународног система. За читаоца који не познаје ове јединице, с друге стране, оваква порука поседује значење типа зП=0, тј. потпуно је неразумљива. Чак и за познаваоце англо-саксонских мера, чињеница да треба најпре у глави да претворе англосаксонске мере у метричке, па тек онда перципирају значење поруке, представља ситуацију која умањује ниво изоморфизма значења поруке презентоване кроз превод.

Касније у роману појављује се иста синтагма, али и различити преводи:

⁷ Међународни систем јединица (СИ) усвојен је 1960. године од стране 47 држава потписница такозване „Конвенције метра”. Овај систем је направљен полазећи од седам основних јединица, а то су: метар, килограм, секунда, ампер, келвин, мол и кандела. (Larousse, 2005: 333)

⁸ Фунта износи 453,592 грама. (Larousse, 2005: 335) С обзиром да је то близу пола килограма, а у свакодневном говору је одомаћено да се фунта заокружи на масу од око пола килограма, сасвим је оправдан поступак којим је преводац хиљаду фунти „заокружио” на масу од пола тоне, тј. 500 килограма.

„The old man had seen many great fish. He had seen many that weighed more than **a thousand pounds** and he had caught two of that size in his life, but never alone.” (Hemingway, 1976: 53)

„Био је видео многе големе рибе. Видео многе у своме животу које су тежиле и више од **ћейсџо кила**, а две те тежине је чак и ухватио, али никада сам.” (Стефановић, стр. 63)

„Старац је видео много великих риба. Имао је прилике да види многе тешке и преко **ћей сџојшина килограма** и уловио је две такве грдосије у току целог свог живота.” (Остојић, стр. 41)

Примећујемо да су овог пута оба преводиоца исту синтагму превела по правилима међународног система, с тим што је Стефановић резоновао на исти начин и у претходном примеру, употребивши синонимну конструкцију (*ћола шоне* у односу на *ћейсџо кила*), док код Остојића запажамо промену, те уместо англо-саксонских мера сада користи метрички систем. Овај приступ сматрамо адекватнијим и успешнијим у преношењу значења упућене поруке. Ипак, примећујемо недоследност код овог преводиоца који у првом примеру користи англо-саксонске мере, док у другом прелази на мере међународног система. Сматрамо да је овакав приступ неприхватљив и да би се требало одлучити за један или други систем, с обзиром да ова недоследност указује на недостатак концентрације или недовољну посвећеност преводиоца, што доказује наредни пример када се преводилац поново враћа на англо-саксонске мере:

„He’s over **fifteen hundred pounds** the way he is, he thought. Maybe much more. If he dresses out two-thirds of that at **thirty cents a pound?**” (Hemingway, 1976: 83)

„’Овако како стоји има у њој преко **шесџо кила**’, помислио је. ’Можда и много више. Кад се очисти остаће две трећине, **ћо шездесет центи кило?**’ ” (Стефановић, стр. 89)

„Тешка је преко **1.500 фунџи**, таква каква је, помисли он. Можда још и тежа. Шта мислиш ако чиста мера износи две трећине њене тежине и то по **30 центи за фунџу?**” (Остојић, стр. 63)

Преводи илуструју Остојићево поновно враћање на англо-саксонске мере. Ово константно прелажење са једног система на други сматрамо неоправданим и неприхватљивим. Додатно, може се приметити да преводилац користи бројеве за изражавање мера, што би био приступ адекватнији за превођење стручних текстова, за разлику од Стефановића који исте мере изражава речима. Овај начин је природнији и ближи делима лепе књижевности. Стефановић, додатно, остаје веран мерама СИ система, што доказује његову доследност у превођењу. Примећујемо да је тридесет центи по фунти претворио у шездесет центи по килограму, што је приближно. Међутим, хиљаду и по фунти је ближе маси од седам-

сто него шесто килограма који представљају његов избор. Штавише, ако смо усвојили апроксимативно претварање да један килограм садржи око две фунте, овај превод се још више удаљава од те цифре, па би ближе било рећи „преко седамсто кила”, посебно узевши у обзир чињеницу да је на овај начин „рачунао” у претходним примерима.

Осим јединица за мерење масе, у роману, као и његовим преводима, јављају се примери јединица за мерење дужине. Први такав пример на који смо наишли је следећи:

„He saw the phosphorescence of the Gulf weed in the water as he rowed over the part of the ocean that the fishermen called the great well because there was a sudden deep of *seven hundred fathoms* where all sorts of fish congregated because of the swirl the current made against the steep walls of the floor of the ocean.” (Hemingway, 1976: 22)

Размотримо сада преводе подвучене мерне јединице:

„Видео је како светлуцају у води голфске алге док је веслао преко оног дела океана који су рибари звали великим бунаром, јер је ту настајао ненадни дубински пролом од преко *седамсто хвајти*, у коме су се скупљале сваковрсне рибе због вртлога што га је правила струја ударајући о стрме зидове океанског дна.” (Стефановић, стр. 36)

„Видео је светлуцање морске траве у води кад је веслао преко оног дела мора који су рибари назвали дубоким понором јер је ту настајала нагла дубина од *седам стоишина аршина*. Овде су се налазиле све могуће рибе, јер се ударањем струје о стрме зидове морског дна стварао вртлог.” (Остојић, стр. 18)

Из приложених превода можемо уочити да су се оба преводиоца одлучила да англо-саксонску меру у овом случају преведу старим мерама за дужину у српском језику. Притом је Стефановић постигао готово потпун изоморфизам значења, заменивши *fathom*⁹ са *хвајти*,¹⁰ који представља адекватан преводни еквивалент. Остојић, међутим, као преводни еквивалент нуди стару српску меру за дужину *аршин*, која представља јединицу далеко мање дужине од хвата, а креће се од 65 до 75 сантиметара. Ако ову меру упоредимо са хватом који износи око 180 сантиметара, примећујемо да је Остојић у свом преводу сугерисао дубину која је скоро три пута мања од оне у оригиналном делу, те је значење поруке знатно модификовано.

Поред тога, иако је један од преводилаца био сасвим прецизан у свом преводу и тако остварио висок ниво изоморфизма значења поруке са техничког становишта, сматрамо да би на прагматичком нивоу било далеко

⁹ *Fathom* у енглеском језику представља јединицу мере која износи 1,8 метара или 6 стопа и користи се за изражавање дубине воде. (Collins Cobuild *English Dictionary for Advance Learners*; Longman *Dictionary of Contemporary English*)

¹⁰ Један хват износи 1,8288 метара. (Larousse, 2005: 335)

успешније користити мере за дужину које припадају метричком систему који је у широј употреби на нашем говорном подручју више од једног века. Старе мере ће за многе читаоце бити непознаница, те неће бити у могућности да протумаче поруку и разазнају о којој дубини је реч, било да је изражена хватима, аршинима или неком другом старом мерном јединицом. Уместо тога, мишљења смо да би дубина изражена у метрима била пријемчивија и разумљивија за савременог читаоца, па би тиме и порука аутора, путем превода, поседовала виши ниво изоморфизма значења за читаоца, а интенција читаоца одговарала интенцији аутора.

Убрзо затим наилазимо на нове примере превода ове мерне јединице, те „*forty fathoms*”, „*one hundred and twenty-five fathoms*”, као и „*two forty-fathom coils*” (Hemingway, 1976: 24) бивају преведени као „четрдесет *хвaйшu*”, „сто и двадесет пет *хвaйшu*” и „два калема од четрдесет *хвaйшu*” (Стефановић, стр. 38), али и као „40 *аршина*”, „125 *аршина*” и „два клупчета од 40 *аршина*” (Остојић, стр. 20).

Можемо запазити да преводиоци у овом примеру остају верни избору старих мерних јединица, с тим што морамо нагласити да Остојић поново погрешно преводи *fathom* као *аршин* уместо као *хвaйш*.

У наредном примеру сведоци смо нових недоследности које на читаоца могу деловати збуњујуће и дезинформативно. Наиме, „*three hundred fathoms*” (Hemingway, 1976: 25) Стефановић преводи као „*тpи стoшине хвaйшu*” (Стефановић, стр. 38), у складу са започетим приступом. Остојић, с друге стране, изненада прелази на метрички систем, па његов превод гласи „*тpи стoшине мeшaрa*” (Остојић, стр. 20). Иако смо мишљења да је метрички систем јаснији савременом читаоцу и да би његова употреба допринела постизању вишег нивоа изоморфизма значења, сматрамо да би било неопходно одлучити се за један од система и не мешати их. Осим тога, овај превод је нетачан, с обзиром да *тpи стoшине хвaйшu* није исто што и *тpи стoшине мeшaрa* већ скоро двоструко више.¹¹

Недуго након овог примера наилазимо на нови пример превођења исте мерне јединице:

„Others let them drift with the current and sometimes they were at *sixty fathoms* when the fishermen thought they were at *a hundred*.” (Hemingway, 1976: 25)

„Други су остављали ужад да их струја носи, те су се понекад налазила на *шeздeсeт хвaйшa* док су рибари замишљали да су на *стo*.” (Стефановић, стр. 39)

„Међутим, удице других рибара носила је струја и дешавало се да су оне биле у дубини од *стo аршина* док су рибари мислили да се налазе на *шeздeсeт аршина*.” (Остојић, стр. 21)

¹¹ Напоменули смо већ да један хват износи 1,8288 метара.

Овога пута смо сведоци још једног одступања од упућеног значења. Констатоваћемо да је Стефановић доследан у превођењу мерних јединица и да преноси исто значење као и у претходним цитираним примерима. Остојић, међутим, осим већ устаљеног коришћења именице *аршин* уместо *хвати*, чиме знатно модификује упућено значење и преноси мере које су око три пута мање од оних у оригиналној реченици, додатно прави грешку пермутацијом мера. Тако од ситуације да су рибари замишљали да се риба налази на сто хвати, а она се заиста налазила на шездесет, у његовом преводу се риба налазила на сто, док су рибари замишљали да је на шездесет. Овакав превод је неприхватљив и преноси значење супротно од упућеног. Тако преводилац, осим што прелази са старог мерног система на нови и назад, прави овакве грешке које морају бити резултат само недовољне посвећености и пажње упућене на сâм процес превођења.

Предност коју оба преводиоца дају старим мерама у односу на нове мере метричког система илуструје и наредни пример, где видимо да су се оба преводиоца определила за исти преводни еквивалент, постижући висок ниво изоморфизма значења:

„How fresh they are and you down there *six hundred feet* in that cold water in the dark.” (Hemingway, 1976: 34)

„’Како су само свеже, а ти си тамо доле пуних *шест стотина стоја* у хладној мрачној води.’ ” (Стефановић, стр. 46)

„Како су свеже, као и ти, риба, у дубини од *шест стотина стоја* у мраку ове хладне воде.” (Остојић, стр. 27)

Ипак, треба поновити да би мере изражене метричким системом биле боље прилагођене и приближене разумевању савременог читаоца.

Касније у роману појављује се пример превођења друге мерне јединице за дужину, те „*eight or ten miles*” (Hemingway, 1976: 69) бива преведено као „*осам или десет миља*” (Стефановић, стр. 77) и „*осам до десет миља*” (Остојић, стр. 52), тј. у складу са англо-саксонским мерама, док би прикладније било миље претворити у километре и тако побољшати разумљивост код већине читалачке публике, чиме би се обезбедио виши степен изоморфизма значења оригиналне поруке перцеповане од стране читалаца путем превода.

Већ на наредној страни сусрећемо се са примером преласка на метрички систем код једног од преводилаца. Погледајмо превод наредне реченице:

„The line went out and out and out but it was slowing now and he was making the fish earn *each inch of it*.” (Hemingway, 1976: 71)

„Уже је измицало и измицало и измицало, али сада је почело да јењава те је старац приморавао рибу да се бори за *сваки сантиметар*. (Стефановић, стр. 78)

„Конопац се одвијао, али сада поче да се одмотава спорије и он је приморавао рибу да се бори за *сваки њалац*.” (Остојић, стр. 54)

Запажамо да се Остојић определио за стару меру за дужину, *њалац*, која сасвим одговара једном *инчу* из англо-саксонског система. Технички говорећи, овај превод је тачан и исправан. Стефановић овог пута прелази са старих на нове мере показавши недоследност у превођењу. Додатно, један сантиметар не представља дужину исту као инч, већ скоро три пута мању. На основу тога закључили бисмо да Стефановићев превод, услед недоследности и нетачности мере представља промашај у односу на Остојићев. Међутим, ако узмемо у обзир контекст и нагласимо да је уже измицало и измицало, закључићемо да је смисао и значење које треба пренети то да се риба борила за сваки делић канапа. Стога, Стефановићев превод, поред почетних недостатака наглашених током анализе, поседује чак виши ниво изоморфизма значења, јер наглашава да се риба борила за сваки део канапа, што је боље дочарано преводом „за сваки сантиметар” него оним „за сваки палац”, јер ова друга фраза осим што звучи необично и читалац се може запитати какве везе има риба са палцем, изражена је старим мерама које су савременом читаоцу далеке и каткад неразумљиве. Овај пример доказује да превод не мора увек бити језички коректан и технички тачан да би пренео емитовано значење оригиналне поруке, па наведени превод, упркос недостацима, из прагматичког угла поседује виши ниво изоморфизма значења.

У примеру који следи се ситуација окреће, па Остојић постиже виши ниво дословности, за разлику од Стефановића. Преводиоци у истом контексту резонују другачије овог пута.

Тако је следећа реченица:

„ ‘You’re holding him again but *you cannot get line*.’ ” (Hemingway, 1976: 71)
преведена овако:

„Опет си је обуздао, али *уже не можеш њривући ни за њедаљ*.” (Стефановић, стр. 79)

„ ‘Држиш је додуше али *нису у сшању да њовучеш к себи ни милиметар конојца*.’ ” (Остојић, стр. 54)

Видимо да у оригиналној реченици аутор није прецизирао о којој дужини конопца је реч, па су се преводиоци послужили техником додавања. Ипак, узевши у обзир контекст, као и у претходном примеру, закључујемо да се ради о борби за конопац, овог пута од стране старца. У том смислу Остојићев превод наглашава ситуацију борбе „за сваки милиметар”, те боље пренеси упућено значење, за разлику од Стефановићевог превода педаљ који не означава тако малу јединицу мере. Тако Остојићев превод поседује изузетно висок ниво изоморфизма значења из угла примаоца превода, додатно због чињенице да су употребљене јединице метричког система блиске читаоцу.

Најзад стижемо и до примера превода који поседује највиши ниво изоморфизма значења. Стефановић „*thirty yards*” и „*three feet long*”¹² (Hemingway, 1976: 77) преводи са „*тридесет метара*” и „*четири метра*” (Стефановић, стр. 84). На овај начин преводилац, приближно претворивши англо-саксонске мере у јединице међународног система, постиже веома висок ниво изоморфизма значења, јер не само да се ради о приближним вредностима, већ су и изражене системом блиским читаоцу. Остојићев превод „*тридесет метара*” и „*тридесетак сантиметара*” је у првом делу једнако успешан, док у другом сугерише дужину три пута мању од наведене у оригиналу, јер се тамо ради о три стопе, а дати превод је отприлике еквивалент једне стопе.

У наставку романа Стефановић „*about two and a half feet*” (Hemingway, 1976: 97) преводи као „*око три четвртине метра*” (Стефановић, стр. 102), а Остојић као „*две и по стоје*” (Остојић, стр. 73), док је „*eighteen feet*” (Hemingway, 1976: 106) код Стефановића „*десет и по метара*” (Стефановић, стр. 109), а код Остојића „*осамнаест стоја*” (Остојић, стр. 79). Оба превода, технички, представљају еквиваленте оригиналних конструкција. Ипак, поновићемо став да је метрички систем ближи савременом читаоцу са наших простора, те свакако представља бољи избор. Замерка и једном и другом преводиоцу би се односила на недоследност у коришћењу англо-саксонских и мера међународног система. Сматрамо да је неопходно одлучити се за један од система, јер у супротном долази до збуњивања, што резултује нижим нивоом изоморфизма значења који поседује преведена порука у односу на оригиналну. Закључујемо да је задатак преводиоца такође да превод приближи читаоцу и определи се за преводни еквивалент који ће обезбедити виши степен разумевања од стране читаоца и препознавање различитих интенција.

Закључак

Након извршене анализе долазимо до закључка да је превођење књижевних дела комплексна и захтевна активност која подразумева претходну детаљну анализу оригиналног текста. Превођење није само замена текста на једном језику текстом на другом, већ подразумева и преносење елемената културе, друштва, историје и сл. Стога, поред језичког контекста преводилац мора узети у обзир и ванјезички. Тако потпуно владање језиком-извором и језиком-циљем од стране преводиоца није довољан предуслов за настајање квалитетног превода, већ се захтева шире знање из различитих области као што су филозофија, социологија, историја, психологија, комунологија итд.

¹² Јард износи 0,9144 m, а стопа 0,3048 m. (Larousse, 2005: 335)

Анализирани примери показују да преводилац мора бити способан да препозна интенцију аутора, интенцију дела, као и интенцију читаоца како би и у сâм превод била уткана свака од ових интенција, те се, на тај начин, значење превода што мање разликовало од упућеног значења, тј. значења оригиналног дела.

Када се превођењу приступи сходно свим наведеним критеријумима, тј. као озбиљној и комплексној активности, резултат ће свакако бити превод који поседује највиши степен изоморфизма значења, а на тај начин ће свака од поменутих интенција бити испоштована.

Литература:

- [1] Bond, Edward (1972): *Lear*; London: Eyre Methuen.
- [2] Велика шематска енциклопедија, I том, Larousse (2005); Београд: Mono & Manana.
- [3] Вујаклија, Милан (2006): *Лексикон страних речи и израза*; Београд: Просвета.
- [4] Еко, Умберто (2001): *Границе шумаћења*; Београд: Paideia.
- [5] Еко, Умберто (2011): *Казати тошово исту ствар*; Београд: Paideia.
- [6] *English Dictionary for Advanced Learners, Collins Cobuild* (2001); Glasgow: Harper Collins Publishers.
- [7] Ивир, Владимир (1978): *Теорија и техника превођења, уџбеник за I годину позитивно усмереног образовања и васпитања средње ступња преводилачке струке*; Сремски Карловци: Карловачка гимназија, Сремски Карловци.
- [8] Јанићијевић, Јован (1999): *Књижевни превод и преводна књижевност*; Београд: Идеа.
- [9] Кучић, Власта и Пленковић, Марио (2005): „Транслатологија и комуникологија у функцији образовања”, *Зборник радова са групе међународне научно-стручне конференције „Информатика, образовна технологија и нови медији у образовању”, књига 2*; Сомбор: Универзитет у Новом Саду, Учитељски факултет у Сомбору.
- [10] *Longman Dictionary of Contemporary English* (1995); Harlow: Longman Group Ltd.
- [11] Манчић, Александра (2010): *Превод и кришка*; Београд: Институт за књижевност и уметност, Чигоја штампа.
- [12] Милетић, Мирко (2008): *Ресетовање стварности*; Нови Сад: Protocol.
- [13] Милетић, Мирко и Милетић, Невена (2012): *Комуниколошки лексикон*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [14] Михаиловић, Добривоје (1999): *Методологија научног истраживања*; Београд: Факултет организационих наука Београд.
- [15] Сибиновић, Миодраг (1983): *О превођењу, приручник за преводиоце и инокоресионденте*; Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [16] Стојнић, Мила (1980): *О превођењу књижевнег шекста*; Сарајево: ИГКРО Свјетлост, ООУР Завод за уџбенике.
- [17] Томић, Зорица (2003): *Комуникологија*; Београд: Чигоја штампа.
- [18] Хемингвеј, Ернест (2005): *Старац и море*; Београд: Гутенбергова галаксија.
- [19] Хемингвеј, Ернест (1975): *Старац и море*; Београд: Просвета.
- [20] Hemingway, Ernest (1976): *The Old Man and the Sea*; St Albans: Triad, Panther Books.

Marija Boranijašević, MA
Business School of Applied Studies
Blace

INTENTIO AUCTORIS VS INTENTIO LECTORIS IN THE NOVEL „THE OLD MAN AND THE SEA”

Summary: *The subject of research in the paper is reaching isomorphism of meaning in literary translation in the case of translation of the novel „The Old Man and the Sea” from English to Serbian. Special attention was devoted to analyzing three factors that affect the level of isomorphism of meaning of the translated text compared to the original one. These are: intention of the author, intention of the reader and intention of the literary work. The aim of the paper was determining the level of deviation of meaning of the translated text compared to the original one, as well as making conclusions related to the fact of how to make those differences minimal, so the meaning of the translated text is as close to the meaning of the original one as possible.*

Key words: *IZOMORPHISM OF MEANING, TRANSLATION, INTENTION OF THE AUTHOR, INTENTION OF THE LITERARY WORK, INTENTION OF THE READER.*

Радојка Јевтић, мастер*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

НЕВЕРБАЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ И ЊЕГОВЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ У РОМАНУ КА СВЕТИОНИКУ ВИРЏИНИЈЕ ВУЛФ

Сажетак: У овом раду бавићемо се приказом и анализом комуницирања главних ликова у роману „Ка светионику”. Суштинско приказани односи међу људима који се оледају у разним видовима како вербалној, тако и невербалној комуницирања, полазили су и за кришину ове списатељице усмерену на садашњи положај жена у породици и представљају један веома занимљив аналитички подухват. Главни фокус нашег истраживања биће однос Јосидина и Јосидође Ремзи, који се оледа у посебном начину на који њих двоје комуницирају. С обзиром на значај који ауторка придаје Лили Бриско, ошловљеној новој жени, обрађићемо пажњу на њен, врло личан, начин комуницирања не конкретно само са светом, већ са самом собом – њену уметност, те и на њену прикривену дубинаност приликом интеракције са одређеним мушким ликовима у самом роману. Такође, будући да је роман написан техником шока свести, па је читалац директно уведен у ум свакој од ликова, да кроз мисли ликова читалац добија и несвакидашњи увид у исиху чланова једне садашње традиционалне породице, роман постаје још личнији и непосреднији, што ошвара врата за подробнију анализу. Ипак, због саме технике многа шта остаје недоречено, неизговорено, те ћемо се фокусирајући не толико на вербалне начине комуницирања, колико на невербалне, који често откривају многа више од пређашњих.

Кључне речи: „КА СВЕТИОНИКУ”, МЕЂУЉУДСКИ ОДНОСИ, НЕВЕРБАЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ, ТЕХНИКА ТОКА СВЕСТИ.

---

* Контакт: green.piano.in.blue@gmail.com

Увод

И сам живот Вирџиније Вулф као списатељице, као борца за социјалну правду и као борца за равноправност полова показује донекле и сложеност и вишезначност људског живота које је настојала да прикаже у својим делима. Понајвише је она слављена као наследница традиције Џејмса Џојса и модернистичких експеримената са самим процесом писања и представљања ликова. Ипак, ако се гледа само тај аспект њеног стваралаштва, ако се гледа само форма, много тога остаје недоступно критичарском оку. Неспорно је да је техника тока свести умногоме допринела развоју мисли и стила ове велике списатељице, али код ње прича не постаје жртва технике (као што је код Џојса понекад случај), већ техника остаје само средство помоћу којег приказује психолошку и друштвену сложеност живота. Модернистички израз, израз који јој је помогао у глачању сопствене уметничке вештине, игра улогу шаптата њеној стварности. Ту је да помогне, да осигура да све прође глатко и да ништа не остане неискazано; али не и да постане централна фигура.

У тој улози шаптата ова техника допустила је читаоцима да уроне у море мисли и перцепција које постају амандмани на стварност, постају допуне које могу да помогну дубљем разумевању текста. У овом роману све је битно: и изречено, и неизречено, и гест, и поглед, те, као такав, представља плодно тле за изучавање различитих видова комуницирања. Ипак, оно на шта читалац посебно обраћа пажњу јесу управо савршено описани невербални знакови које ликови опажају и растапају стварајући, изграђујући затим сопствено значење.

Врло је битан однос господина и госпође Ремзи, па ће се анализирати њихово комуницирање које је, како ћемо видети, испуњено тишином. Ова чињеница звучи парадоксално док се не спозна јасније карактер ових двеју особа; господин Ремзи доста тога не може, не сме да каже; док госпођа Ремзи доста тога не жели да каже. Такође је битан став Лили Бриско према испразности речи и пунозначности уметничког израза: она, као уметница, спремније ће изражавати своје ставове преко своје уметности и радије ће изабрати такав вид комуницирања него да води испразне разговоре за вечером да би се попунило време. Она је отеловљена нова жена – уметница.

1. Теоријска полазишта

Невербално комуницирање полазиште има у психолошким истраживањима с краја 19. и почетка 20. века, када су се психолози бавили проучавањем фацијалне експресије и њене везе са емоцијама. Мана овим истраживањима била је што она нису узимала у обзир социјалну компоненту овакве врсте комуницирања. Затим, занимање за невербално комуницирање замире до педесетих година двадесетог века, када оно почиње поново, овог пута, систематски да се изучава у етнологији (Е. Т. Хал; Д. Морис), биологији (Ајбл-Ајбесфелд; Торп), лингвистици (Лајонс), па и поново у психологији (Кендон; Кристал; Мерхабијан).

Обично се сматра да би, без невербалног комуницирања, вербално комуницирање било далеко сиромашније, што потврђује тврдња многих стручњака да се без њега уопште не може разумети друштвено понашање људи. Рот (2004: 99) се слаже са Аргајлом (Argyle) у постојању неколико основних разлога за коришћење невербалног комуницирања: 1) невербалним комуницирањем могуће је изразити неке појаве које је вербалним тешко изразити; 2) оно је често снажније средство саопштавања идеја; 3) невербални знакови отвореније говоре од речи о самој особи која их манифестује; 4) њима се ставови не изражавају тако експлицитно; 5) то је допунски канал узајамног информисања, да не би дошло до ометања вербалног комуницирања; али Рот наводи још један, према његовом мишљењу, основнији разлог – то је суштински део људског реаговања.

Невербални комуникациони знаци се деле на две велике групације: на паралингвистичке знаке и на екстралингвистичке знаке. Први су сви гласови и шумови који нису делови речи говора, затим варијације у изговору гласова, отвореније или затвореније изговарање неких вокала, наглашавање појединих речи у реченици, интонација изговарања реченице, итд. Друга група, на коју ћемо се фокусирати у раду, јесте група екстралингвистичких знакова, то јест, оних знакова који се не састоје из звучних елемената. Овде се јављају и две подгрупе: кинезички знакови (који почивају на покретању мишића делова тела) и проксемички знакови (који почивају на раздаљини и на просторним односима међу учесницима у комуницирању), од којих су нам оба битна у разматрању израза ликов. У кинезичке знакове не спадају само, како се обично мисли, гестови, већ и фацијална експресија, поглед, држање тела, итд. док у проксемичке облике спада физичка близина, просторни распоред, али и територијално понашање. Рот наводи и посебну врсту екстралингвистичких знакова који не спадају ни у кинезичке ни у проксемичке управо зато што садрже елементе обе подгрупе. То су разни облици телесног додира, спољни изглед и конзистентан начин обављања разних радњи. (Рот, 2004: 101-106).

О невербалном комуницирању у књижевности писали су Фернандо Појатос, који је у својој књизи писао о невербалном комуницирању у разним дисциплинама, те је једно поглавље посветио теми функције невербалног комуницирања у књижевности; Барбара Корте, која се такође посвећује невербалном комуницирању у књижевности, с тим што се она превасходно концентрише на екстралингвистичке знакове, то јест, говор тела; те Стивен Порч, који се фокусира на невербално комуницирање у приповеткама јер оне зависе од неизреченог да би се произвело значење и ефекат код читаоца.

Проучаваћемо невербално комуницирање у роману *Вирциније Вулф* управо зато што у њеној прози много тога почива на експресији тела, па је и код ње значење махом уткано у тело и његов изражај. Сматрамо да је, да би се извукло тачно и истинито значење, кључно прочитати оно што тело има да „каже”, то јест, кључно је анализирати невербалне комуникационе знаке да би се разумела проза ове списатељице.

2. Перспективе

О стварности, наизглед непроменљивој, ми сазнајемо кроз приватне, врло савитљиве перспективе сваког лика. Као што Муди (Moody, 1963: 30-31) наводи, сам стил који ауторка користи треба да укаже на појединачну стварност сваког ума, док спољашњи свет постаје подређен том личном. Зато ће читалац увек ишчитавати моменте помешаних спољашњих дешавања са унутрашњим коментарима, то јест, личним мислима ликова који служе као својеврсни знакови који га усмеравају ка истини. Ипак, не може се рећи да је спољашњи свет потпуно „подређен” оном личном – јасно је да је спољашњост инстигатор, зачетак развоја унутрашњег света који, опет, служи да би се рашчланила и разумела стварност. У спреси ове две стране истог новчића добија се потпунији, целовитији увид у ликове овог дела.

За целокупну поруку романа врло је важна дихотомија коју ауторка поставља између г. Ремзија и гђе Ремзи, у којој он представља мушки, рационални свет непроменљивих чињеница, а она женски, свет обојен унутрашњим, свет у коме се спајају стварно и нестварно, и у тој дихотомији она предност донекле и даје женској перспективи. У првом делу романа нисмо упознати ни са једном чињеницом објективне стварности, а да није виђена кроз призму размишљања лика. Самим тим, та чињеница, објективна, непроменљива, постаје гипка и посве лична. И сам појам времена постаје флексибилан када објективно један дан у животима јунака заузме већину њеног дела, а наредних десет година тек неколико

страница. Стварност је за њу, као и све друго у животу, подложна промени самом променом угла гледања. Може се из романа видети и однос саме списатељице према тој, свеопштој стварности (стварности која се дешава без вољног уплива ликова, без могућности промене). Сматрајући да је таква стварност понекад потпуно излишна, и да јој је једина сврха у тим тренуцима да нарушава индивидуалну стварност, она ту свеопшту стварност, у којој се дешава смрт и разарање, и занемарује тиме што покушава да је сузбије. Па тако је средишњи део, део непроменљиве стварности отежане смрћу и нестајањем, и најкраћи.

Овај начин креирања стварности биће значајан у анализи интеракције главних ликова управо зато што ту анализу, то виђење ситуације, донекле, нуде они сами. Госпођа Ремзи нуди своју, господин Ремзи и Лили такође. Ипак, иако ауторка даје предност женској перспективи, она никада не открива шта је исправно, већ је читалац слободан да склопи истину као слагалицу од делића које му је понудила – а њих је доиста много.

3. Господин и госпођа Ремзи

Господин Ремзи, госпођа Ремзи и њихово осморо деце представљени су као традиционална викторијанска породица. Неспорно је да је идеју за књигу *Вирџинија Вулф* преузела из свог живота, али овај роман, начин на који је писан, перспективе које заузима, све је то превише комплексно за тако једноставан закључак. Да је писала аутобиографију, овде би се анализа и завршила, али она је написала роман са очигледном жељом да нешто изрази. Она сама није крила да ју је годинама прогањала жива слика њене мајке и да је овим романом коначно нашла мир, то јест, да је морала ово дело да напише да би се ослободила духова прошлости. Сличан став има и Илона Бел (Bell, 1986: 152), која тврди да је *Вирџинија Вулф* „морала да истера овог савршеног анђела чувара и створи сопствену собу”, што делом и јесте истина. Дело јесте засновано на њеном детињству, господин и госпођа Ремзи на њеним родитељима, али сама срж романа није само у биографском преносу, већ и о разоткривању слојева које људи граде око себе. Прожимајући те слојеве, викторијанско друштво стоји као модерно божанство, управљајући њима чак и када су на острву, далеко од свих других. Као што назначавача Керол (Carol, 1978: 116), она је „препознала у друштву политички и друштвени систем који је усмерен ка уништавању и изопачењу људског живота и креативности”. Наиме, као стубове друштва видела је патријархални систем, посесивност, власништво и доминацију; али централни стуб био је управо тај патријархални систем, где се лично и политичко мешало и постајало јед-

но. Из тога произилази да су лични односи у ствари и највернији одраз тог друштвеног система, у коме се улоге мушкараца и жена знају.

Стога је и однос између Ремзијевих традиционалан; она је супруга, мајка осморо деце, идеал викторијанског доба. Она је жена која служи као „одегало које поседује мајију и слајку моћ увећавања фитуре мушкараца два пута више од нормалне величине” (Вулф, 2007: 585) из *Сопствене собе*. И заиста, чини се да је жена најзначајнија функција у роману рефлектовање генија господина Ремзија, великог филозофа. Њихов однос јесте, како се у више наврата показује, однос узимања и давања.

Њихов однос је такође и парадоксалан утом што је господин Ремзи приказан као јак, рационалан, веран истини, а у исто време и слаб јер жуди за саосећањем које му пружа његова супруга. И не само саосећањем, које је, како сматра Лаура Маркус (Marcus 2004: 98), „агресивна сила, и сексуална и детиња, која исцрпљује жене и умањује радост”, већ и штитом који је створила око њега. Традиционална подела рада, у којој мушкарац зарађује, а жена се брине о домаћинству и деци, у овом роману је представљена као штит помоћу којег господин Ремзи остаје изван обичног живота своје породице, а тако и изван брига. Обичне бригае, а и његове бригае, тако постају и остају цењено власништво госпође Ремзи, док и он, као и цела кућа, снагу своју црпи из ње.

Врло је занимљив моменат када господин Ремзи посумња у своју величанственост, и, по ко зна који пут (ауторка нам суптилно назначавала да овај, описани тренутак, није први), склониште потражи у снази своје жене. Испресецана мислима младог Џејмса, ова сцена показује прећутни договор овог брачног пара. Она даје, а он узима. У теорији породичних система сви чланови једне породице зависе од других, и оно што се дешава једном члану неминовно ће утицати на другог. Тако да, ако се господин Ремзи осећа лоше, он ће то покушати да пренесе на госпођу Ремзи, да потражи спас у расподели бола. Истовремено, породице теже некој врсти стабилности, те све што прети да угрози ту стабилност мора се санирати. (Segrin et Flora, 2011: 28) Господин Ремзи је тај коме је потребна подршка, његова осећања могу пореметити породични еквилибријум, те то чак и Џејмс осећа. Улога госпође Ремзи јесте да га поново успостави. Тако да је то тај однос, у коме се бол расподељује и санира, а све зарад породичног еквилибријума.

Ето, он стоји ту, и захтева саосећање. (Вулф, 2003: 44)

Џејмс схвата намеру свог оца, иако она није изговорена, јер је заправо начин на који господин Ремзи тражи саосећање оно што открива највише о односу господина и госпође Ремзи. Он само стоји, и својим ставом захтева саосећање. Тај његов став испуњен је значењем које његова

супруга одмах схвата и спремно на њега одговара. Може се рећи да господин и госпођа Ремзи заправо, током целог романа, испољавају знакове успешног комуницирања. Порука која се мора пренети (у овом случају то је потреба за ублажавањем страха, за уверавањем у непролазни гениј ума) преноси се без проблема. Али зашто се доста њиховог комуницирања одвија на невербалном нивоу? Зашто много тога остаје показано, наслућено, али не и изречено?

У свом разматрању феномена невербалног комуницирања и опстанку таквог вида комуницирања чак и када је човеку доступан много софистициранији вид саопшавања својих мисли, Никола Рот (2004: 99) тврди да невербални знакови могу условити брже реаговање, јер јасније истичу неку одлику ствари. Наиме, став господина Ремзија, напетост која је чита и читаоцу, пожурје потребну реакцију саосећања. Такође, такви знаци могу служити управо за прикривање, за неексплицитно изражавање намере. У једном таквом викторијанском друштву мушкарац не би смео експлицитно да тражи помоћ, а посебно не једна истакнута личност као што је господин Ремзи. Вербална експресија довела би до слабљења илузије снаге која лебди око њега, те се он служи невербалним кинезичким знаком да би постигао циљ, што му и успева. Осим кинезичким знаком, овај његов став могао би се сматрати и проксемичким, зато што је кључан елемент овде близина. И својом телесном близином – он стоји одмах до своје супруге и сина – господин Ремзи ургира да му жена помогне, те назначаватиме колико је хитно да она напусти споредне ствари и потпуно му се посвети. Ту хитност уочава и Џејмс, јер мисли како његов отац „захтева” саосећање.

У кинезичке знакове, осим држања тела и гестова, спада и фацијална експресија (Рот, 2004: 105), што представља још један знак којим се служи господин Ремзи да би комуницирао са својом супругом током вечере на којој се деси нешто што му се не свиђа. Наиме, када Огастус Кармајкл затражи још један тањир супе, господин Ремзи ће реаговати на један донекле детињи начин.

„Он је кривио лице, његово је мрко, мршито се и црвенео од љушине. Зашто, за име боја? Пишала се. У чему је ствар? Само зашто је сироти стари Огастус тражио још један тањир сује – то је све. Непојмљиво је, јадно је (иако јој је давао знаке преко стола) да Огастус ојет једу сују. Он мрзи да људи једу када је он већ завршио. Она виде како му љушина, као чојор ловачких йаса, прелете очима, челом, и знала је да ће у једном тренутку нешто жестиоко експлодирати, а онда – хвала боју! Виде ја како се обузда и притисну кочицу, и цело његово шело изгледало је да сјаја варнице али не и речи.

*Седео је мрпорећи се. Није казао ништа, желео је да она што примети.
Да му ода признање за то!" (Вулф, 2003: 108)*

Господин Ремзи се користи сигнаlima да би скренуо пажњу своје супруге на оно што га мучи. Сигнали, за разлику од симбола, су ненамерни, имају превасходно експресивну функцију и они одражавају неко унутрашње стање, као што је, у овом случају, стање иритације присутно код господина Ремзија. Ипак, колико год да ова његова реакција одражава његово унутрашње стање, питање је да ли је она ненамерна, и да ли он њом опет само призива пажњу своје супруге. Он жели да она примети, да му „ода признање” што успева да се, и поред свог гнева, суздржи. Госпођа Ремзи, као и у горепоменутом случају, опет савршено лепо уме да прочита намеру свог мужа. Затим они, како се може схватити, чак воде и цео један разговор преко стола, а да при томе ни једну реч нису изговорили.

*„Али зашто не? Пишала се тђа Ремзи. Зацело да моју доусти-
ти Огасиусу да једе још сује ако то он жели. Он мрзи свети који се
туши у храни, мрштио се і. Ремзи на њу. Он мрзи све што се прошеже
сајима као ово. Али он се савладао, і. Ремзи жели да она уочи, мада
је приказ одвраћан. Али зашто то показивати тако отворено? –
ишла је тђа Ремзи (гледали су се дуж дуљачкој столица, шаљући једно
грутом ова иштања и одговоре, свако од њих знајући шта ово груто
осећа).” (Вулф 2003: 108)*

Говорећи о сметњама у комуницирању, Рот (2004: 66) наводи како је инкомпатибилност схема један од главних узрока неспоразумевања два саговорника. Наиме, људи различито опажају и процесуирају различите стимулансе. У случају да је та разлика превелика, врло је вероватно да неће доћи до успешног преношења поруке. Али, овде долази до занимљиве ситуације. Иако су схеме господина и госпође Ремзи умногоме другачије, не долази до неспоразумевања. Порука јесте пренесена, али поглед на ту ситуацију ипак им је различит, и њихова мишљења о њој се видно разликују. Госпођа Ремзи нема толико афективни одговор на тражење још једног тањира супе као њен супруг. Она сматра да у томе нема ништа лоше. Такође, она би више волела да њен муж мало прикривеније ту поруку и пренеси, јер то што је „гледао мрко, мрштио се и црвенео од љутине” није чак ни суптилан знак: то је сасвим отворено показивање непријатности којим се показује и импулсивност карактера.

Чињеница је да је господин Ремзи тај који махом утиче на целу породицу. Самим тим што он остаје изван обичног живота (те госпођа Ремзи не може ни да му спомене да поправка крова стаклене баште кошта педесет

фунти), што може наћи уточиште у раду, он је заправо несвестан колики бол наноси младом Џејмсу када му чврсто, сасвим сигурно, каже да се до светионика неће ићи (што касније изнова понавља и Чарлс Тензли). Господин Ремзи је отеловљење Фромове идеје о оцу који представља свет мисли, закона и реда, дисциплине. Мајка је дом, од ње човек полази, она је природа, а отац показује детету пут у свет. (Фром 1984: 42) Он жели да Џејмсу не улива лажну наду, да га од малих ногу научи да је живот и суров, да се непредвидљиве ствари дешавају. И иначе врло рационалан човек, он је овде сила коју госпођа Ремзи жели да спречи да изврши свој утицај, сила која прети да скрха наде малог детета. Он себи може приуштити да остане несвестан бола који причињава детету, али то је њена брига и она преузима на себе и дужност да ублажава пустош коју рационалност оставља за собом.

Такође, у свом крхком стању духа, отац не жели само да управи дете ка рационалном размишљању, већ помало и тежи да пренесе своја осећања и на своје дете, да наде у скорије путовање до светионика потпуно сруши. Такву намеру, то рушење равнотеже госпођа Ремзи покушава, као и у случају са својим мужем, да санира, да успостави еквилибријум у коме су деца срећна и немају ниједан разлог за незадовољство.

„Не постоји ни најмања могућност да се суштра иде на Светионик, рече њ. Ремзи најрасишћо.

Ошкуд он то зна? уишћала је. Вешар се честћо мења.

Изванредна ирационалнћи њене примедбе, лудосћи женској духа разбешћивали су ња. Он је јахао кроз долину смрћи, разбијао се и грхћтао; а сада она ошоврћтава чињенице, даје деци наду у нешћто ишћто уошћтће не долази у обзир, у ствари, товори лажи. Он удари ноћом о камени праћ. „Иди до ћавола!“ рече. Али шћта је она казала? Простћто да би суштра моћло бићти лейо време. Па и моћло би.” (Вулф, 2003: 38-39)

Овде није само проблематично што је њега разбеснела њена примедба, већ и то што он не разуме зашто она то прича. Овде заиста инкомпатибилност схема доводи до неразумевања међу њима. Због своје рационалности он не схвата зашто она деци улива наду, јер, по њему, неоснована нада је лоша ствар. Његов став потпуно је супротан од њеног, те он њену страну и занемарује, док опет, она разуме шта он мисли, иако не може да то прихвати. „*Террашћи мак на конац са шћако заирейашћујућом безобзирношћу йрема осећањима друћих, цейащћи шанке велове цивилизације шћако безобзирно, шћако брушћално, за њу је шћо стврашна йовреда ћудске йрисћћојностћи...*” (Вулф, 2003: 39)

Колико га одликује рационалност када руши Џејмсове снове и супротставља се примедби госпође Ремзи да ће време можда ипак бити лепо (па га чак и „изванредна ирационалност њене примедбе, лудост женског духа” доводе

до беса), толико га одликује сопствена ирационалност када тражи подршку јер верује да му је живот промашен. Оно што њему треба, а шта је госпођа Ремзи вољна да му да, јесте саосећање. Иако има свој рад, није му то довољно зато што то признање величанствености може изгубити већ следећег дана. Рад за господина Ремзија представља оно што су за госпођу Ремзи њихова деца: продужетак свог бића, сопства. Фром је установио да је једна од најважнијих човекових потреба управо потреба за трансценденцијом. Човек није задовољан својом улогом *створеног бића*, те осећа потребу да и сам ствара, што се код жена постиже мајчинством, те и бригом и љубављу према детету, а код мушкараца се, будући да не могу ту потребу задовољити на начин на који жене то чине, она постиже стварањем света ствари и идеја. Сходно томе, ако би се испоставило да је рад господина Ремзија, тј. његов продужетак, небитан, и сам он би постао небитан. Зато се он храни саосећањем које му пружа госпођа Ремзи. Па чак и након њене смрти он не сазрева и постаје самосталан, већ од Лили тражи сличну врсту подршке коју је добијао од своје жене. А када је добијао, није био задовољан док она сву своју енергију, крадући је од њиховог сина, није усмеравала на њега да би учврстила пољуљан его. Затим би он смирено одлазио и не заустављајући се чак да увиди да након тога она остане исцрпљена, *„увлачи се у себе, један лисџић крунице зашварао се у другом, и цео свети клону од исцрпљености“*. (Вулф 2004: 44). Толико је дубоко уврежен викторијански систем вредности у госпођи Ремзи да, након што је она њему пружила ослонац, и тиме се показала духом јача од њега, она у мислима њега користи зато што ће можда неке са стране изгледати како је она јача од њега, како ће свет погрешно протумачити и помислити *„да он зависи од ње, кад људи треба да знају да је он бескрајно значајнији, док је оно што она даје свету, у поређењу са оним што он даје, безначајно“*. (Вулф 2004: 45)

Што се тиче неизговореног у начину комуницирања госпође Ремзи, постаје јасно да је то што она много тога не каже такође плод конвенције њеног времена. Делом она не прича много зато што се то од ње не очекује. Али, она исто тако не воли „прављење фраза“, које су карактеристичне за њеног мужа, она тежи да у односу са њеним мужем њена свака реч има значење (што се, додуше, не може рећи за њену интеракцију са другим људима: она често прибегава прављењу фраза у разговорима са својим гостима на вечери, на пример). Наиме, док господин Ремзи говори ствари попут „сирото мало место“ са сетом, да би те речи избацио из себе, госпођа Ремзи на то запажа да *„да она каже љоловину од онога што он говори, досад би се убила.“* (Вулф, 2003: 80) Она такве ствари не прича, већ, и ако има такве мисли, она их држи за себе. Ово иде у прилог тврдњи да је господин Ремзи уопштено експресивнији од ње, док она прећути много тога. Она се мужу махом обраћа невербалним знаковима, док он користи и вербалне и невербалне да би са њом комуницирао.

4. Лили Бриско

Несумњиво одражавајући идеју Вирџиније Вулф о самосвесној младој жени, о новој жени која ће смоћи снаге да прати своју визију, у роману *Ка светионику* јасно се виде препреке (и спољашње и унутрашње), које таквој младој жени стоје на путу, не само у уметности, него и у животу. Лили Бриско испрва угледамо како слика портрет и ту се упознамо са њеном сржи: она је уметница. Она у себи носи два највећа питања којима се бавила сама списатељица: питање стварања једног уметника и питање живота једне жене са краја деветнаестог века и почетка двадесетог. Лили нуди потпуно нову перспективу на сва ова питања, а, својим посматрањем околине, пружа нову перспективу и на питање друштвених конвенција и њихово дејство на односе између људи.

Први пут када се спомиње Лили Бриско у делу видимо је кроз очи госпође Ремзи. Кроз тај врло кратак опис њених „*малих кинеских очију и збрканој лица*”, као и узгредну мисао госпође Ремзи да се „*никада неће удаћи*” (Вулф 2003: 22), Вирџинија Вулф нам допушта да стекнемо увид у потенцијалне спољашње притиске на ову независну девојку. Пређутни закони викторијанског друштва у ком жена треба да се уда и не треба да ради, а камоли да се бави уметношћу, налазе свој пут до Лили када госпођа Ремзи покуша да споји њу и Вилијама Бенкса. Госпођа Ремзи овде врши улогу проводника силе друштва на, до тада барем, изоловану Лили. И, заправо, да није госпође Ремзи, Лили можда не би ни обраћала пажњу на захтеве које јој викторијанско доба упућује. Она из поштовања и љубави коју осећа према госпођи Ремзи често чини ствари, како ћемо касније видети, које по свом нахођењу иначе не би чинила.

Јасно је да је Лили врло свесна тих друштвених притисака и способна да их одвоји од својих жеља. Не само што немају никакв утицај на њу, већ им се она и руга вршећи минијатурни експеримент током вечере коју је приредила госпођа Ремзи. Наиме, у једном тренутку, постаје очигледно да Тензли изгара од жеље да буде примећен, да њега неко пита за мишљење, да буде у могућности да покаже своју надмоћ, он сам се чак осећа и физички неугодно због тога. Јасно је, такође, да Лили ово запажа. „*Лили Бриско знала је све то. Седећи преко њуша њега, није ли могла да види, као на рендгенској фототографији...*” (Вулф 2004: 97) Муди (1963: 39) напомиње да у првом делу књиге дар госпође Ремзи за друштвене односе стоји у контрасту са Лилином неадекватношћу да се упусти у исте. Ипак, мора се напоменути да ово није сасвим тачна поставка ситуације. Сама сврха лика као што је Лили Бриско јесте да она није сама по себи неадекватна за упуштање у односе са другим ликовима како прописује конвенција, већ да она бира да се прикаже таквом, бира да остане својеврсни

изопштеник да би могла да остане самостална. Као што смо већ видели, она заиста и примећује Тензлијеву жељу, код ње постоји тај дар опсервације који је потребан да би се упустила у разговор, ако то изабере. Али, тада, она свесно скреће са пута конвенције.

У горепоменутој ситуацији, Лили се, сећајући се његових речи како „жене не умеју да сликају, не умеју да пишу” (Вулф, 2003: 103), показује и као изврстан посматрач и као изврстан критичар. Пратећи ток Тензлијевих мисли, ми видимо како он само трен пре помишља како ће оцрнити Ремзијеве у будућим разговорима, те да ће можда рећи: „Жене су тако досадне” или да је „Ремзија упрочиштило то што се оженио лејом женом и што има осморо деце.” (Вулф, 2003: 102). Лили запажа промене у његовом бићу, али реагује тако што чини нешто потпуно нетипично за девојку тог доба: одбија да угоди мушкарцу.

Оно што јесте заправо најинтересантније у овој ситуацији јесте да је Лили потпуно свесна свих конвенција које постоје, али напросто одбија да им се повинује, те се чак и руга потреби за таквим правилима.

„Постоји закон о понашању који она зна, чији седми члан (може бити) каже да у приликама овакве врсте треба жена, ма шта радила, да пришекне у помоћ младићу преко њуша да изложи и ослободи око-ницицу своје сујете, своје живе жеље да се истакне.” (Вулф, 2003: 103)

У оваквом Лилином размишљању најочитији је уплив ироније од стране аутора. Вирцинија Вулф даје у том тренутку Лили снагу не само да занемари конвенције, већ да увиди њихову испразност и штету коју понекад чине правим људским односима. Тако да, не само што она тај закон зна, него га и извргава руглу. Ипак, сама сврха људског комуницирања, како тврди Рот (2004: 150), и вербалног и невербалног, јесте превасходно укључивање у друштво.

„Социјални су сигнали путем којих одређене информације од једне јединке долазе до друге јединке, без обзира да ли их учесници користе са намером да саопште одређене садржаје – што је редовно при вербалној комуникацији – или немају интенцију да нешто саопштавају, иако то чине – као што је често при невербалној комуникацији. Исто тако, они остају социјални сигнали без обзира на то да ли обе стране које учествују у комуникацији и емитују и примају сигнале или само једна емитује а друга само прима.” (Рот, 2004: 97)

Комуницирање је потребно да би се појединци укључили у друштво. Тиме што Лили одбија да угоди Тензлију она покушава да остане на ободу, да не упадне у замку тих правила и тиме пређе преко сопствених. Интересантно је да је Тензлијева жеља за самоуздизањем уско повезана са њего-

вом жељом за укључивањем у општи разговор током те вечере. Ипак, он у том тренутку, опет, зависи од друштвених конвенција. Он мора сачекати да га неко „увуче у разговор“, да му допусти да се искаже. Лили Бриско запажа његову жељу „*како лежи скривена у измајлици његовој меса – оној шанкој измајлици којом конвенционалности прекрива његову жарку жељу да се умеша у разговор*“ (Вулф, 2003: 103) Разговор који он очекује врло је једносмеран, у коме он жели да прича о својим достигнућима, о себи, да направи утисак, не очекујући од друге особе ништа друго до дозволу (коју, према друштвеним правилима, мора да сачека), али и то представља један вид успешног комуницирања, јер он своју поруку јасно изражава, она је схваћена. Он се користи невербалним знаковима (као што је горепоменути кинезички знак: његов сам став указује на поруку да је њему потребан увод за укључивање у разговор) да би „добио дозволу“ да вербално искаже оно што жели.

Али зашто би Лили одговорила на његов захтев, зашто би одустала од експеримента? Једини разлог јесте један кинезички знак који сама госпођа Ремзи упућује Лили – поглед који она затим тумачи:

„Давим се, грађа моја, у мору вајше. Ако не превидиш неки мелем на муке овој шренујка и не кажеш нешто пријатно овом младићу, животи ће се насукати на стене – заиста, чујем у овом шренујку шкрипу и мумлање. Живци су ми заштејнути као жице на виолини. Још један додир и пући ће.“ (Вулф 2003: 104)

Својом прећутном молбом, госпођа Ремзи је условила Лили да обрати пажњу на Тензлија, да би њој помогла. Лили притекне у помоћ, али све то сматра једноставним триком. Изузимајући Вилијама Бенкса из ове једначине, Лили запажа да су можда најнеискренији односи између мушкараца и жена. Иако је изузела господина Бенкса, она ипак не подлеже суптилном притиску госпође Ремзи да се за њега и уда. Она са њим заснива прави пријатељски однос, она њему дозвољава да погледа њену слику, а он, иако њену визију не разуме, не ремети је, већ поштује њу као уметника и, са тиме, и њено дело. Они разговарају о разним темама, испразности коју примећује у другим односима ту нема. Ово је заправо најздравији однос приказан у целој књизи, однос пријатељства и узајамног поштовања које би се, да обоје нису тако јаке личности, под притиском могло претворити у нешто за шта Лили сматра да је унижење и разводњавање: брак.

Зато је претпоставка да је Лили неспособна да се упусти у друштвене односе и неистинита. Из самог дела се, кроз Лилине мисли, запажа да је она врстан посматрач, да она примећује многе ствари; али да бира да се изузме из њих, већ она одлучује да разговара са онима са којима вреди

разговарати и, што је за њу још битније, да разговара са својом уметношћу, о чему ће касније бити речи.

Што се тиче односа које она успоставља са другим људима, у трећем делу књиге показује се заиста Лилина снага која је произашла из смрти госпође Ремзи, снага која је процветала. Наиме, госпођа Ремзи можда је представљала прејак утицај на Лили (те и ауторка сама тврди да, да је госпођа Ремзи остала жива, можда би се она и удала за Вилијама Бенкса) али, њеном смрћу, тај утицај је нестало. Лили више не мора да се упушта у безначајна чаврљања о нечему што је не интересује или у угађања мушкарцима ради зацељења крхког ега.

Стога, када господин Ремзи, оставши без подршке коју је имао у својој жени, јауком затражи и од Лили сличну подршку, слично саосећање које је добијао од госпође Ремзи, Лили је способна да се одупре. Јер, смрћу његове супруге није престала његова потреба за уважавањем од стране другог бића. Он и даље жели саосећање. Само што, без његове жене, Лили је довољно снажна да не поклекне под притиском, који је доиста јак.

„И у том шренушћу, са снајом некој исконској излива (јер заиста он није могао више да се уздржава), он тако јекну да би свака друга жена на свећу учинила нешто, рекла нешто – свака друга осим мене, помисли Лили, ружећи себе оторчено, која нисам жена, већ једна мрзоволна, наојака, увела мајора девојка.

Г. Ремзи је дубоко уздахнуо. Чекао је. Зар она неће рећи ништа? Зар она не види шта он жели од ње? [...] Он удахну дубоко, удахну значајно. Све што је Лили желела било је да овај отромни излив бола, ова незасићта глад за саосећањем, овај захтев да му се пошћуно преда – ња чак и ако он има довољно јада да је снабде њим заувек – да је све то остави, да се одврати од ње...” (Вулф 2003: 171-172)

Господин Ремзи стоји поред ње, молећи је за самилост, а она само жели да неко прође и да све то престане. Сама Лили сматра да она заправо и није жена у традиционалном смислу те речи. Права жена би знала како да реагује, права жена би знала да утали његову жељу, али она не зна, управо зато што није, као многе друге жене, оптерећена конвенцијама самилости. Као што он зна да не сме отворено тражити оно што жели, да није пристожно, тако и она зна да не би смела да дозволи да он вербализује свој захтев, већ то некако да предупреди. Али, она то не чини. Она пушта да његово тело говори и говори, али она ћути.

Њена самилост, открива нам ауторка, уместо да припадне мушкарцу, улила се у њен рад. Уметност, као таква, често се сматра видом интеракције са околином, изражавања неке унутрашње потребе да је свет види.

Али Лилина уметност посебна је зато што је вид интеракције са унутрашњим бићем, са уметницом коју гаји у себи. Током целог романа очито је пре свега њено преговарање са самом собом. Чиме да попуни празнину у слици? Где ће да стави дрво? Слика коју је започела задаје јој много брига, много размишљања улаже у само то питање места дрвета на слици. Али није то само питање места дрвета, то има много дубљи значај за њу. Кроз целу књигу муке кроз које пролази као уметница: мењање визије како узме четкицу у руке, могућа узалудност њеног подухвата – могућност да јој слика заврши испод нечије софе, итд. преплићу се страхом који осећа једна жена, уметница. Док се бори са наставком своје визије, она такође проживљава све страхове које проживљава и мушкарац уметник, али и још један додатни страх: да је као жена, због самог свог пола, мање способна за уметност. Ехо речи које је изговорио антипатични Чарлс Тензли пратиће је чак током десет година између првог и другог дела књиге, и слетеће јој у ухо баш у најнеподеснијем тренутку: у тренутку стварања. Лилино преговарање је у ствари процес развитка, у коме она константно употпуњује саму себе и сопствену уметност.

Вирцинија Вулф користи Чарлса Тензлија као носиоца гласа који стоји као препрека свим женама ствараоцима: да жене „не умеју да сликају, не умеју да пишу”. (Вулф 2003: 180) Те, усред процеса стварања, процеса самокомуницирања, у коме се повлачи далеко од „оговарања, од живота, од општења са светом у присуству овог њеног старог непријатеља – овог другог, ове истине, ове стварности...” (Вулф 2003: 179), њу напада та иста стварност, у којој она не би смела да ради оно што јој је најважније. Ипак, њена стварност је јача, стварност коју ствара је јача, она „господари” њеном пажњом.

Управо последњи део књиге, када се она бори да пронађе своју визију, када је заправо не ометају други људи, пружа увид у њен најличнији вид разговора. Она прича са својом прошлосту и стварањем своје слике ствара уједно и своју садашњост. Процес тог комуницирања је тако снажан да она потпуно урања у своју уметност, слуша је и одговара потезима кичице, испрва колебајући се, а затим све снажније. Лили се, као и госпођа Ремзи, ослања више на нешто неизречено, на нешто што се осећа. Она сама осећа неадекватност речи када се треба изразити суштина. „Ситне речи које прекидају мисао и комадају је не говоре ништа: „О живошу, о смрти, о ти Ремзи” – не, помисли она, не може рећи ништа никоме. Потребна шренушка увек промаши свој циљ. [...] Јер како се могу изразити речима ове емоције шела? Изразити она празнина онде? [...] То је осећање шела, не разума.” (Вулф, 2003: 201)

Лили Бриско користи се покретима кичице да би преговарала са собом око правог значења онога што она жели да искаже. Читалац никада не сазна шта је то тачно што она жели рећи; то остаје драж романа, та недореченост, та елузивност. Али сва њена размишљања (о животу и смрти, о

госпођи Ремзи, о Чарлсу Тензлију, о Полу и Минти, итд.) уткана су у боју на платну, коју она затвара коначним потезом кичице. Тај потез решава њену унутрашњу борбу и ставља тачку на њен говор. Тај потпуни израз јесте заправо то „сновиђење”, коначна тиха истина.

Закључак

Роман *Ка светионику* на свој начин велича мисли и револуцију људских перспектива око централне радње. Свака перспектива је добродошла, сваки поглед уважен. Ипак, и у тим перспективама, предност се не даје ономе што се прича, већ се она пружа невербалном начину комуницирања. Иако традиционално сматрано за допуну вербалном, комплекснијем начину комуницирања, невербално комуницирање у роману преузима ту комплексност и постаје потпуније.

Госпођа Ремзи и господин Ремзи, услед година породичног живота, поседују онај тајновити језик који само они разумеју. Госпођа Ремзи одмах разуме да је њеном мужу потребна подршка када јој он то затражи говором тела, те спремно одговара на тај захтев. Са једне стране стоји њен муж који је, сам по себи, веома експресиван човек. Он се понаша и прича у складу са својим осећањима и потребама. Са друге стране, госпођа Ремзи сматра да речи просто нису довољне, да су, каткад и недостојне ситуације. Иако слављене као врхунац комуницирања, речи и њихово значење често остану преуске или прешироке, па им је потребна допуна у виду екстралингвистичких знакова, којима се ауторка богато служи у свом делу.

Лили Бриско одбија да прати слепо друштвене конвенције и да прича зато што мора, иако нема ништа да каже. Повинује се само захтевима госпође Ремзи, а заузврат, од ње добије сведену захвалност, поглед испуњен том захвалношћу, поглед вреднији од свих речи које је могла изговорити. Такође, разлог зашто она не мора да се изражава путем речи јесте што, као уметница, она то може чинити својим делима. Борба коју она пролази да би се изразила, став је ауторке, јесте иста борба коју пролазе све уметнице. Ипак, из те борбе Лили је изашла као победница, слику коју није могла завршити десет година завршила је након дубоког поринућа у сопствени дух, након преговора са сопством.

Начини на који се ликови у овом роману изражавају дугују много самој техници коју је ауторка користила. Да роман није писан овом техником, можда се не би тако потпуно приказале разне ситуације, нити би њихово разумевање било толико потпуно. А овако, сама ауторка пружа анализу геста, погледа, па чак и речи којима су ликови комуницирали, и тиме умногосте олакшава само разумевање текста и његову потоњу анализу. И уместо

да остане допуна, невербално комуницирање преузима примат и постаје центар односа разних ликова. Без разумевања свега што није вербализовано, не би се приметило како је окосница породице и центар збивања госпођа Ремзи, остала би сакривена Лилина унутрашња борба и не би се схватило Џејмсово незадовољство које испољава када коначно, након десет година, крене са оцем на Светионик. А све то је срж и коначност овог дела.

Литература:

- [1] Bell, Iona (1986): „Haunted by great ghosts: Virginia Woolf and *To the Lighthouse*”, *Biography biography: an interdisciplinary quarterly*. 9.2. (стр. 150-175).
- [2] Вулф, Вирџинија (2003): *Ка светионику*; Београд: Нолит.
- [3] Де Бовоар, Симон (1982): *Друџи њол – чињенице и мишљења*; Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- [4] Де Бовоар, Симон (1982): *Друџи њол – живојно искуство*; Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- [5] Фром, Ерик (1984): *Умијеће љубави*. Загреб: Напријед.
- [6] Goldman, Jane (2007): „The feminist criticism of Virginia Woolf”, у: *A history of feminist literary criticism*, прир. Gill Plain, Susan Sellers; Cambridge: Cambridge University Press, (стр. 11-26).
- [7] Carol, Berenice A. (1978): „To crush him in our own country: the political thought of Virginia Woolf”, у: *Feminist Studies* (стр. 99-132).
- [8] Marcus, Laura (2004): *Virginia Woolf*. Gateshead: Athenaueum Press.
- [9] Moody, A.D. (1987): *Virginia Woolf*. Glasgow: Oliver and Boyd Ltd.
- [10] Rich, Adrienne (1995): *Of woman born – motherhood as experience and institution*: New York: W.W. Norton & Company Inc.
- [11] Рот, Никола (2004): *Знакови и значења: Вербална и невербална комуникација*; Београд: Плато
- [12] Segrin, C., Flora, J. (2011): *Family communication*; New York: Routledge
- [13] Woolf, Virginia (2007): *A room of one's own*; у: *The selected works of Virginia Woolf*; St Ives plc: Clays Ltd. (стр. 561-634).

Radojka Jevtić, MA
Faculty of Philology
University of Belgrade

NONVERBAL COMMUNICATION AND ITS IMPLICATIONS IN THE NOVEL TO THE LIGHTHOUSE BY VIRGINIA WOOLF

Summary: This paper deals with the representation and the analysis of the communication between the main characters in the novel „To the Lighthouse”. The subtly represented interpersonal relationships, which are also reflected in various forms of both verbal and nonverbal communication, are also a starting point for the criticism of this author directed at the general position of women in the family and they represent quite an interesting analytical endeavor. The main focus of our research will be the relationship between Mr. and Mrs. Ramsay which is mirrored in the particular way the two communicate. Due to the significance the author places in Lily Briscoe, the personified new woman, we will pay attention to her, extremely personal, manner of communicating not specifically with the world, but with herself – her art, and her hidden rebelliousness when she does communicate with certain male characters in the novel. Also, because the novel was written in the stream of consciousness technique, and the reader is directly inserted into the mind of each of the characters, and through their minds, also gets an unusual insight into the psyche of the members of a traditional family, the novel becomes even more personal and direct, which opens the door for a thorough analysis. However, due to the technique itself, many things are left unsaid, unspoken, so we will focus not so much on verbal communication, as on nonverbal communication, which often uncovers much more than the previous.

Key words: „TO THE LIGHTHOUSE”, INTERPERSONAL RELATIONSHIPS, NONVERBAL COMMUNICATION, STREAM OF CONSCIOUSNESS.

Славица Стевановић*

*ПР менаџер Градској саобраћајној предузећа „Београд”
Београд*

ЗНАЧАЈ УПРАВЉАЊА КОМУНИЦИРАЊЕМ У ОДНОСИМА СА МЕДИЈИМА ЗА КРЕИРАЊЕ ПОСЛОВНОГ ИМИЦА ЈАВНИХ КОМУНАЛНИХ ПРЕДУЗЕЋА

***Сажетак:** У овом раду ће се промишљати значај односа с медијима за креирање доброј пословној имица ЈКП ГСП „Београд” као и утицај медија на јавно мњење у Београду.*

У првом делу рада биће разматрани општи појмови јавној мњења, модели односа с јавношћу и функције које се остварују кроз комуникацију са медијима. Приказом четири модела управљања односима с јавношћу, која су теоретичари Гранин и Хант индентификовали и представили у књизи „Управљање односима с јавношћу”, указује се на њихово присуство и у данашњој пракси. Управљање односима са медијима у ЈКП ГСП „Београд” показује могућности достизања високој квалитету у било ком од четири Гранинова модела али и њихово истовремено функционисање.

У завршном делу рада биће представљени резултати истраживања комуникације коју ЈКП ГСП „Београд” остварује са медијим, а које је имало циљ да се утврди колико су медији задовољни постојећом комуникацијом и у којим областима је треба унапређивати.

***Кључне речи:** ЈАВНОМНО МНЕЊЕ, ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ, МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА ОДНОСА С ЈАВНОШЋУ, ОДНОСИ С МЕДИЈИМА И ЊИХОВО ОСТВАРИВАЊЕ У ЈКП ГСП „БЕОГРАД”*

---

* Контакт: slavica.gsp@gmail.com

Увод

Пословање јавних комуналних предузећа је данас незамисливо без добро успостављених односа са медијима који представљају једну од основних функција односа с јавношћу. Будући да јавна предузећа обављају делатност од општег интереса за друштвену заједницу и да њихово пословање има велики значај за широке сегменте становништва и све области привредног сектора, њихов већински власник је најчешће држава или локална заједница. Јавна предузећа превладавају у комуналним услугама и инфраструктурним индустријама, као што су енергија, саобраћај и телекомуникације. Њихова основна делатност је обезбеђивање јавних услуга и сервиса. Стога је брз и једноставан приступ информацијама, као и висок ниво информисаности нарочито важан у раду јавних предузећа.

Утицај односа са медијима на креирање јавног мњења и имица предузећа, у овом раду биће сагледан на студији случаја Јавног комуналног предузећа (ЈКП) – Градско саобраћајно предузеће (ГСП) „Београд”, који у оквиру система јавног превоза путника обавља једну од најзначајнијих градских комуналних делатности.

Јавни градски превоз путника (ЈГП) је облик транспорта који је доступан свима за коришћење и представља основни предуслов живота у урбаним срединама и функционисања сваког града. Јавни градски превоз путника утиче на привредни, економски и друштвени развој заједнице. Висок квалитет и приступачност ЈГП представља важан социјални фактор и слику добро организованог друштва. С друге стране, поверење грађана у ЈГП и степен његовог коришћења зависе добрим делом од односа са медијима преко којих превозници остварују комуникацију како са корисницима, тако и са широм друштвеном заједницом. Имајући у виду чињеницу да се филозофија јавног градског превоза одавно трансформисала од „путника којег треба транспортовати” ка „кориснику којег треба опслужити”, добра и потпуна информисаност представља кључни елемент без којег је немогуће остварити квалитетну услугу превоза грађана.

Комуникација са медијима и јавношћу темељи се на објективном и правременом информисању. Циљ те комуникације је изградња поверења између становништва и јавног градског превозника, које треба да повећа број корисника јавног градског превоза и допринесе унапређењу препознатљивог имица ЈКП ГСП „Београд”. Данас јавни превоз у Београду учествује са 52,86% од укупно реализованих путовања што представља веома висок проценат у односу на земље Европске Уније, које улажу значајна финансијска средства како би привукле путнике у систем јавног градског превоза. Високи проценат учешћа јавног превоза у реализацији путовања посебно је значајан у области екологије и очувања животне околине.

1. Јавно мњење и односи с јавношћу

„Јавност и јавно мњење два су лица једног те истог феномена: нема јавности која не излучује јавно мњење, нити је јавно мњење могуће без јавности” (Милетић, Милетић, 2012: 109). Према Милетићу, једно од могућих одређења јавности, артикулисано на трагу Хабермасове студије (1969), јесте да се она може појмити као скуп свих грађана који имају активан однос према одређеном друштвеном питању преображеном у проблем о којем, вођени неким индивидуалним или групним интересом, јавно резонују. Милетић наводи и да су ова дав појма детерминисана мноштвом различитих и опречних мишљења, од тога да *Јавно мњење не постоји* (Bourdieu, 1979), до мишљења да су јавност и јавно мњење „четврта власт”, која је и најважнија у демократском друштву, јер контролише законодавну, извршну и судску власт. **Како је наведено у Филозофском ријечнику**, „мњење није довољно утемељено мишљење”, односно „мњење често представља прихватање мишљења без довољног разлога и чврстог увјерења” (Филиповић, 1965: 260). Са друге стране „мишљење је след мисли усмерен према одређеном циљу или решавању неког проблема, којим тај циљ управља” (Филиповић, 1965: 259).

Све теорије о јавности и јавном мњењу се деле на есенцијалистичке и доксометријске.

Критички правци у есенцијалистичком приступу, ипак не доводе у питање постојање јавности и јавног мњења, већ их сагледавају у социјалном, историјском и културном контексту, као тешко емпиријски одредиве појмове. Доксометријска парадигма је модернији приступ, који полази од становишта да јавност представља скуп свих грађана у једној социјалној заједници, да је јавно мњење њихово већинско мишљење и да се та већина утврђује научно-верификованим методолошким поступком „мерања” (доксометријом), заснованим на репрезентативном узорку. Стога, јавно мњење представља оно што се утврди као мишљење већине (у узорку). Ипак, анонимно утврђени појединачни ставови не могу бити делујуће јавно мњење, тим пре, јер сви грађани не морају бити део јавности о одређеном проблему, јер нису упознати са њим, те немају став о њему. С обзиром да је јавна сфера у савременом друштву највећим делом лоцирана у медијском комплексу могуће је утицати на јавно мење, обликовати га и мењати путем односа са медијима.

Према Липману, наша визија света је орјентисана стереотипима, који „који утичу на стварање и одржавање репертоара стереотипа на основу онога што смо рекли о свету пре него што смо га видели. Ми замишљамо ствари и пре него што их доживљавамо. Те претпоставке ће бити дубоко укорене, уколико нас образовање не просветли” (Липман, 1956: 90).

Стереотипи се образују још у детињству као резултат некритичке генерализације због ограниченог искуства и прилагођавања мишљењу већине. „Старији само праве гужву у превозу”, „Возачи су необразовани и бахати”, „Што си ближе вратима брже и лакше ћеш изаћи”, неки су од бројних клишеа које током коришћења јавног градског превоза некритички, без много размишљања, преузима и усваја велики број путника. Како Маслов објашњава „људи не воле да буду у недоумици и стога класификују и рационализују све доживљаје које не могу да предвиде или објасне”, а то доводи до упечатљивог „феноменом слепила за свет, неприступачношћу за нове доказе, искривљавање опажања и сећања” (Маслов, 1982: 256). Поред стереотипа у свакој култури су дубоко распрострањене и укоренење и предрасуде (предубеђења). „Оне почивају на стереотипима и у ширем значењу представљају став, тачније, врсту става формираног на основу недовољно информација, без довољно промишљања или знања” (Требјешанин и Лаловић, 2011: 72). Чињеница је да људи користе стереотипе најчешће у ситуацијама када немају довољно информација о аспекту стварности о коме доносе суд, немају довољно знања о ситуацији коју процењују, или када су „лењи” да промишљају и стичу сазнања, већ по инерцији доносе закључке посежући за већ укореним стереотипима и предрасудама.

Уверавање (персуазија) је најважнији елемент у стварању јавног мњења. „Интерперсонална персуазија је врста интерперсоналне комуникације за коју је специфична намера од стране барем једног комуникатора да промени мишљења, осјећања или понашања барем једне друге особе” (Рирдон, 1981). Поред ове постоје и многе друге сложене дефиниције и теорије, ипак овај појам се може једноставно дефинисати као „настојање да се придобије подршка и сагласност друге особе кроз аргументовање, саветовање и наговарање” (Seitel, 2000: 56-57). Сви који се баве односима са медијима треба да знају који су то аргументи који уверавају људе. На првом месту то су чињенице (статистички и емпиријски подаци), затим следе емоције које утичу на наш однос према животу, људима, себи и свом послу. Емоције предстаљају мач са две оштрице у комуникацији, којом се односи с медијима најчешће и највише служе. Када су искрене и позитивне емоције су конструктивна и моћна сила стварања односа (наговарања), али изазивају сумњичавост кад су негативне и неискрене. Персонализација је такође једна од тактика у уверавању, јер људи реагују према личним искуствима. Стога ће возач који је доживео напад и био повређен од стране путника насилника уверљиво говорити о потреби увођења видео-надзора у возила јавног градског превоза. Важно је нагласити да су медији међу најважнијим, ако не и најважнији фактор формирања јавног мњења. У већини случајева они су оруђе и пут којим досежемо до јавне сфере.

2. Односи с јавношћу – дефинисање и развој

Односи с јавношћу се, према већини теоретичара, примењују од када су људи почели да комуницирају, односно да ступају у интеракцију једни са другима. Дакле, комуникација представља основу односа с јавношћу. Стога, посебан значај у процесу развоја односа с јавношћу, као научне дисциплине, има развој комуникологије. С дуге стране, „најзначајнији узрок настанка и развоја комуникологије, била је све значајнија улога медија масовног комуницирања у друштву” (Милетић, Милетић, 2012: 145). Развој комуникологије је резултирало великим теоријским сазнањем и дефинисањем самог појма комуникације, комуникационих теорија и модела, као и дефинисањем нових облика комуникационе пораксе који су се јавили са развојем нових технологија. Стога је данас постало јасно да људи контролишу коришћење медија у много већој мери него што медији контролишу понашање људи. У исто време постало је јасно да ни медији, ни стручњаци за односе с јавношћу нису у стању да стварају толико моћне утиске који се називају „имиџ”, а представљају слику нечега или некога у јавности. „Слике нису ништа више него оно што људи мисле, а већина људи мисле за себе. Они конструишу сопствене мисли и сопствене слике о организацијама и предузећима” (Grunig, 2001). Стручњаци за односе са јавношћу данас схватају да морају да служе интересима корисника производа или услуга, али и да помажу да се у јавности изгради позитивна „слика” организације. Стога, њихов задатак је да саветују организацију или предузеће да се понаша на начин који је прихватљив јавности и тако заступају интересе саме организације, али и јавни интерес.

Када је Едвард Бернајс (*Edward Bernays*) 1923. године објавио књигу *Обликовање јавног мњења (Crystallising Public Opinion)*, дао је и прву дефиницију односа с јавношћу и увео термин „саветника односа с јавношћу”. *Обликовање јавног мњења* представља прву званичну књигу из области односа с јавношћу. Дефиницију овог термина Бернајс је допунио 1952. године у књизи *Односи с јавношћу (Public Relations)*. Према њему односи с јавношћу се дефинишу као: „(1) информације дате јавности, (2) убеђивање јавности како би јој се изменили ставови и поступци и (3) напори да се интегришу ставови и активности институција са својим јавностима” (Bernays, 1961: Preface to now edition iv). Саветник односа с јавношћу, по Бернајсу је „неко ко управља и надзире активности клијената када су под свакодневним утицајем јавности” (Bernays, 1961: 14).

Најдетаљнију и свеобухватну дефиницију односа с јавношћу дао је амерички научник Рекс Харлоу (Rex F. Harlow), који је прикупио и системски изанализирао 472 дефиниција написаних у периоду од 1900. до 1976. године. Харлоу је дошао до дефиниције која објашњава шта су то односи

с јавношћу, а не шта они раде и његова дефиниција обухвата и теоријске и практичне елементе:

„Односи с јавношћу представљају дистинктивну менаџмент функцију којом могу да се успоставе и негују везе узајамне комуникације, разумевања, прихватања и сарадње између организације и јавности које је окружују; они укључују и управљање проблемима, помажу руководству да буде у току с јавним мњењем и да правовремено реагује; дефинишу и наглашавају одговорност коју руководство има у служби јавног интереса, и служе као „систем за рано узбуњивање”, тако што кроз предвиђање будућих трендова помажу руководству да буде у току са променама и да их ефективно искористи. За све то, као своје основно оруђе, користе истраживање, као и мудру и етичку комуникацију” (Катлип, Сентер, Брум, 2006: 10).

Ипак Харлоуви критичари сматрају да је ова дефиниција превише детаљна и мало корисна, јер покушава да покрије све, од жељених ефеката до техника односа с јавношћу. Граниг и Хант су приметили да већина научника и практичара односа с јавношћу овај термин дефинишу описујући: „(1) оно што стручњаци односа с јавношћу раде, (2) какве ефекате, по њима, односи с јавношћу треба да имају, и (3) како они треба да се практикују одговорно” (Grunig, Hunt, 1984: 28). Граниг и Хант указују да је служење нормативним циљевима основна карактеристика свих дефиниција. Међутим, поред служења нормативним циљевима, многе дефиниције су „окарактерисане и својим неповољним утицајем, својственим претпоставкама и погледима на свет, као и својом изузимајућом функцијом да кажу шта нешто није” (Gordon, 1999: 57-66). Још једна карактеристика већине дефиниција савремених односа с јавношћу јесте да овај појам сагледавају као важну функцију управљања. У књизи *Успешни односи с јавношћу (Effective Public Relations, 1978)*, која се и данас сматра најзначајнијим делом из области односа с јавношћу, Катлип, Сентер и Брум наглашавају да „односи с јавношћу представљају функцију управљања, чији је задатак да успоставља и негује узајамно добробитне везе између једне организације и јавности које је окружују, и од којих зависи успех или неуспех поменуте организације” Катлип, Сентер, Брум, 2006: 11).

Менаџерску функцију односа с јавношћу нагласили су и Граниг и Хант у књизи *Управљање односима с јавношћу (Managing Public Relations, 1984.)*. Они дефиницију односа с јавношћу поједностављују и представљају као „управљање комуникацијом између организације и њених јавности” (Grunig, Hunt, 1984: 8).

Према званичној изјави Америчког удружења за односе с јавношћу (*Public Relations Society of America, PRSA*) објављеној 2012. године, „односи са јавношћу су стратешки процеси комуникације који граде узајамно

корисне односе између организација и њихових јавности” (PRSA, 2012). Ова дефиниција се фокусира на: концепт односа с јавношћу као процеса комуникације и стратегије наглашавајући узајамно корисне односе. Америчко удружење за односе с јавношћу сматра да је термин *процес* бољи од термина *функције ујрављања*, који може да пробуди идеје контроле и једносмерне комуникације. Затим *веза* се односи на саму улогу односа с јавношћу, која помаже у повезивању организација и појединаца, као и ставрању добрих међусобних веза. *Јавности* представља сваку групу људи који се држе заједно због заједничког интереса. Они се разликују од публике у томе што често себе организују и не морају да се прилагођавају порукама. Дакле, односи с јавношћу доприносе бољем узајамном разумевању и на тај начин „помажу нашем плуралистичком, сложенем друштву да доноси одлуке и да ефикасније функционише. Њихова сврха је да хармонизују приватне и јавне ставове” (Катлип, Сентер, Брум, 2006: 12).

Из свега изложеног види се да, како је свет еволуирао и како су људску пажњу све више привлачиле брзе и кратке информације, тако су и дефиниције постајале све краће и специфичније. Последњих деценија дефинисање односа с јавношћу има тенденцију формулације у што краћој форми. Ипак, ма колико да су дефиниције детаљне или сажете, дуге или кратке, скоро све оне функцију односа с јавношћу сагледавају као менаџерску функцију базирану на стратешкој комуникацији, чији је циљ усклађивање организацијских и јавних интереса.

3. Модели управљања односима с јавношћу

Прегледом историјског развоја односа с јавношћу теоретичари Граниг и Хант су идентификовали четири различита модела која се користе и у данашњој пракси. Сва четири модела односа с јавношћу су детаљно описали и представили у књизи *Ујрављање односима с јавношћу* и то су: **модел агентуре штампе, јавног информисања, двосемерно асиметрични и двосмерно симетрични модел односа с јавношћу**. Модели се разликују према: сврси, природи комуникације, комуникацијском моделу на којем се заснивају, природи истраживања које користе, месту данашње примене и уделу у данашњој примени

Модел агентуре штампе има сврху генерисања публициитета. Односи с јавношћу у овом моделу имају пропагандну улогу. Стручњаци односа с јавношћу шире информације, које су често неистините, полуистините, непотпуне или искривљене. Модел и природа комуникације која се остварује у овом моделу је искључиво једносмерна на релацији „организација – јавност” и представља говорење а не слушање. У склопу модела агентуре штампе

истраживање се углавном своди на неформално посматрање. Организације које односе с јавношћу изједначавају с промоцијом углавном користе овај модел, те је и данас присутан у индустрији забаве и промовисању нових филмова, спорта, политичара или високих руководилаца. Према Гранигу и Ханту у ову категорију се може сврстати око 15% практичара.

Модел јавног информисања је такође зван на једносмерној комуникацији и основна сврха односа с јавношћу је десиминација информација, не нужно са циљем уверавања. Веома је сличан агентури штампе, јер је превише једносмерна и заснован само на ширењу информација у јавност. У склопу овог модела има веома мало истраживања и то су углавном тестови читљивости. Информације које се дисеменирају путем масовних и контролисаних медија су релативно истините, оне обично не откривају „целу истину већ само чињенице које организација бира да објави” (Grunig, 2001). Модел јавног информирања још увек је најчешће примењивани модел у пракси, посебно у владиним институцијама, непрофитним и образовним организацијама. Геаниг и Хант процјењују да око 50% модерних организација користи управо овај модел.

Оба модела, и агентура штампе и јавно информисање, су асиметрична (неуравнотежена), јер заступају монолог и комуникационе програме који се не заснивају на истраживању и стратешком планирању. Ови модели настоје да промене понашање јавности, али не и организације. Кроз промотивни публицитет и ширење само позитивних информација труде се да поправе имиџ организације. У случају двосмерних модела односа с јавношћу комуникација иде „од” и „према” јавностима и више подсећа на разговор (комуникацију у оба правца) него једнострано ширење информација. Стога је важно сагледати велику разлику у природи комуникације двосмерног асиметричног и двосмерног симетричног модела односа с јавношћу.

Двосмерни асиметрични модел се заснива на комуникацији у оба правца али ефекти комуникације нису у равнотежи. Како и само име говори, асиметричан модел је неуравнотежен у корист комуникатора. Истраживање је важна компонента овог модела, јер „настоји да убеди јавност да усвоји ставове и циљеве повољне за организацију, на основу података базираним на постојећим веровањима јавности” (Grunig, 2001). У асиметричном моделу се углавном користи формативно истраживање, како би се утврдило што ће јавност прихватити или толерисати. Организација се не мења, већ покушава да измени ставове и понашања јавности. Двосмерни комуникацијски модел подразумева стратешки менаџмент у односима с јавношћу и укључује извор-поруку-медиј-примаоца и обавезну повратну спрегу. Двосмерни асиметрични модел најчешће се примењује у пословном свету, нарочито у областима с великом конкуренцијом, као што је подручје продаје потрошачких добара. Агенције за односе с јавношћу поготово оне које су у партнерском

односу с огласним агенцијама најчешће нуде управо овај облик примене односа с јавношћу. Граниг и Хант процењују да се овај модел користи у 20% случајева.

Двосмерни симетрични модел односа с јавношћу је заснована на дијалогу, односно обостраном комуницирању између организације и јавности. У овом моделу персуазија такође може бити обострана, а у идеалном случају до промена ће доћи и код организације и код јавности. Међутим, често се дешава да ни једна од две стране не жели да промени ставове или понашања. Изналажење узајамног разумевања је у том случају основна улога односа с јавношћу. У симетричном моделу користе се формативна истраживања како би се утврдио начин на који јавност види организацију и последице које понашање организације има на јавност. Применом овог модела организације постају отворене за промене њихове унутрашње политике и праксе у односу на она питања која занимају јавност. Иако не савршено избалансиран овај модел представља колаборативни приступ изградњи разумевања кроз компромис и преговоре. Такође представља „покретну равнотежу” у којој обе старне у процесу комуникације морају да имају могућност учешћа и могућност промене циља. Према Грунигу и Ханту око 15% организација користи двосмерни симетрични модел. Овај модел се најчешће користи у великим подuzeћима које су под владином регулацијом и морају да послују транспарентно и пруже доказе о социјално одговорном пословању.

МОДЕЛИ	АГЕНТУРА ШТАМПЕ	ЈАВНО ИНФОРМИСАЊЕ	ДВОСМЕРНИ АСИМЕТРИЧНИ	ДВОСМЕРНИ СИМЕТРИЧНИ
Сврха	Пропаганда	Дисеминација информација	Научна персуазија	Заједничко разумевање
Природа комуникације	Једносмерна, истина неважна	Једносмерна, истина важна	Двосмерна, небалансирана	Двосмерна, балансирана
Истраживања	Нимало, веома мало	Мало, тестови читљивости, анкете	Повратне информације, процена ставова	Формативна истраживања, процена истраживања
Заступници	П. Т. Барнум	И. Ли	Е. Бернајс	Бернајс, аутори
Где се практикује	Филмови, забава, спорт, промоција производа	Владине и непрофитне организације, структуриране организације	Конкурентни бизниси	Регуларни бизниси и равно структуриране модерне компаније
% примене на тржишту	15%	50%	20%	15%

Табела 1: Гранигова четири модела односа с јавношћу (Grunig, Hunt, 1984: 22)

Сва четири модела су присутна и користе се у савременој пракси, а термини ових модела се користе се у академској литератури и управљању односима с јавношћу. Према је Граниг иницијално заговарао симетрични модел као једини идеални облик односа с јавношћу у пракси се показало да је „могуће достићи висок квалитет у било ком од четири Гранигова модела који могу истовремено да функционишу у једном програму односа с јавношћу” (Блек, 2003: 186). Стога је овај теоретичар у каснијој фази свог истраживачког рада, подстакнут критикама, развио нови модел. Тај нови модел је у литератури познат као општи системски модел изврских односа с јавношћу, и представљен је у књизи *Извршни односи с јавношћу и ефектни организације* (*Excellent Public Relations and Effective Organizations, 2002.*) Радећи на студији Е. Граниг, Л. Граниг и Д. Дозиер су закључили да су предходна четири модела односа с јавношћу настала као општа и релативно широка идеја која је стимулисала велики број истраживања о томе на који се начин односи с јавношћу примењују у организацијама. Тога су аутори истраживања дефинисали нову теорију, која обухвата ширу типологију од оне представљене кроз четири модела, коју су назвали Теорија модела изврности.

Теорија и модел изврности описује идеално стање у којем стручњаци за односе с јавношћу учествују у стратешком управљању организацијама успостављајући и развијајући симетричну комуникацију организације и њених јавности. Дакле у овом моделу односи с јавношћу представљају функцију менаџмента чија је улога да успоставља и одржава односе између организације и њених јавности олакшавајући двосмерну комуникацију. Термини које Граниг користи да опише развој теорије изврности су: *управљачки, сирајшешки, симетрични, различити и етички*. У теорији изврности односа с јавношћу сви термини су међусобно повезани и условљени.

„Да би била изврсна функција односа с јавношћу мора бити спровођена од стране менаџера који су укључени у процес стратешког одлучивања у организацији. Преостала три термина, симетрични, разноврсни и етички су такође повезани. Уколико функција односа с јавношћу треба да допринесе развоју организације и друштва, онда концепт функције симетричности мора да је базиран на вредностима које укључују морал и балансирају интересе организације са интересима јавности који се јављају у друштву. Када се пракса односа с јавношћу базира на симетричним вредностима, то такође укључује разноврсне перспективе и етичка разматрања у организацијском одлучивању и понашању” (Grunig, Grunig, Dozier, 2002: 306).

4. Односи са медијима и њихово остваривање у ЈКП ГСП „Београд”

Односи са медијима „окупирају централну позицију у односима с јавношћу, јер медији представљају „чуваре” који контролишу проток информација рема другим публикама у социјалном систему” (Grunig, Hunt, 1984: 223). Уједно су и највидљивија функција односа с јавношћу уз помоћ које организација комуницира са екстрном јавношћу. Уз помоћ односа са медијима информације и „што боље” слике о предузећу се шаљу у јавност и на тај начин ствара позитивно јавно мњење које утиче на повећање угледа (репутације) предузећа и рушења стереотипа и предрасуда. Репурација се, према Шрајберу (Elliot S. Schreiber), може дефинисати из перспективе компаније и из перспективе интересних група. Сваку организација мора да има у виду обе перспрктиве. „Са становишта организације, репутација је нематеријална имовина која омогућава компанији да боље управља очекивањима и потребама интересних група, стварајући на тај начин диференцијацију и баријере у односу на конкуренте. Са становишта интересних група, репутација је интелектуални, емоционални и бихејвиористички одговор на то да ли су комуникација и акције одређене организације у складу са њиховим потребама и интересима” (Schreiber, 2011).

Из свега наведеног следи да идентитет уз комуникацију ствара имиџ неког предузећа. Идентитет представља све оне чињенице које говоре о томе шта то предузеће јесте. На пример, ЈКП ГСП „Београд” је предузеће са дугом традицијом, које постоји 122 године, оно је највећи градски превозник и у југоисточној Европи, који запошљава 6.000 радника и превози дневно 1,6 милиона путника. Све су то чињенице. Док комуникацију или однос представља начин на који се то предузеће односи према медијима, својим радницима, корисницима, али и према својој околини. Када се на постојеће чињенице додају и односи (комуникације) ствара се слика о том предузећу. Та слика ствара мишљење о предузећу у јавној сфери, односно јавно мњење. Ту слику само предузеће или организација „производи”, најчешће тако што неки појединци заузимају медијски простор и на тај начин граде позитивну или негативну слику о предузећу. Неартикулисане поруке и стихијско комуницирање спречавају изградњу квалитетне слике (имиџа) организације и генеришу негативан имиџ.

Већин практичара односа с јавношћу медије сагледава као посреднике који им омогућују комуникацију. Миљојко Базић наглашава да је свођење медија на техничко средство или преносни канал погрешно, јер се позиција медија у комуникационом процесу мора „посматрати са аспекта њихове сложености, структуре, различитости, места и улоге” (Базић, Базић 2011: 107). Такође, медији се не могу посматрати изван комуникационог контекста у који су укључени и природни и друштвени

услови у којима се остварује комуникација. Стога медији у мањој или већој мери, „утичу на сам процес комуницирања, односно на субјекте, садржај и ефекте комуницирања. Тиме се природа медија издиже изнад природе посредника и техничког средства” (Базић, Базић 2011: 107). Дакле, врста медија диктира и начин комуникације са њима, али и начин и брзину преношења поруке. Порука, информација или вест о некој организацији, представља део медијског садржаја, који се путем медија преносе у јавност. Према начину перцепције медијски пренетих порука, Базић медије дели на:

- визуелне (сви штампани медије),
- аудитивне (радио),
- аудио-визуелне (филм, телевизија, интернет).

Према врсти комуникације медији се могу поделити на:

- медије за интраперсоналну комуникацију,
- медије за интерперсоналну комуникацију,
- медије за групну комуникацију,
- медије за масовну комуникацију,
- медије за виртуелну комуникацију (Базић, Базић 2011: 109).

Иако су сви медији важни, мора се указати да су за већину организација, посматрано са аспекта односа с јавношћу, посебно важни медији масовног комуницирања. Како Милетић наглашава мас-медији представљају техничко-технолошке структуре „настале склопом вештачких и делом, природних услова, са њима својственим могућностима симболичке експресије, посредством којих се, из једног или више комуникационих центара, дистрибуирају поруке према неограниченом броју појединаца – масовној публици” (Милетић, Милетић, 2012: 182). Најприсутнији и најутицајнији мас-медији су штампа, филм, радио, телевизија и нови медиј - интернет (Радојковић, Милетић, 2008: 103). Због великог утицаја савремених мас-медија, с разлогом се сматра да су односи с медијима активност која највише доприноси остваривању високе препознатљивости имена организације и креирања позитивног имица. Стога, односе с медијима Филиповић и Костић-Станковић представљају као скуп активности у оквиру односа с јавношћу „којима се плански, организовано и континуирано успостављају и одржавају узајамно корисни односи између организације и представника различитих медија. Основни циљ ове функције односа с јавношћу је стварање позитивног публицитета, као специфичног облика комуникације са свим циљним јавностима једне организације. Такође, циљ изградње односа са медијима је и стварање наклоности новинара и специфичног партнерског односа између организације и медија,

који ће на жељени начин посредовати у пословној комуникацији између организације и њених циљних јавности, као у нормалним условима пословања, тако и у периоду кризне ситуације за организацију” (Филиповић, Костић-Станковић, 2011: 188).

Када се сагледавају односи са медијима из перспективе новинара и представника медија, како Дејан Верчић наводи, то није „тек служење интересима послодавца или наручитеља, него укључују и одређен поглед на организацију и њезину улогу у околини у којој делује, а то подразумева транспарентан и друштвено одговоран начин управљања” (Verčić, Zavrč, Rijaec i autori 2004: 15). За многе организације, транспарентност и јавност су обавезне. То се посебно, односи на јавна предузећа и организације. У члану 5. Закона о информисању и медијима стоји да „Свако има право да истинито, потпуно и благовремено буде обавештен о питањима од јавног значаја и средства јавног обавештавања су дужна да то право поштују” (Службени гласник РС, бр. 83/2014 и 58/2015).

Стручњаци за односе с јавношћу користе различите медије како би комуницирали са већим бројем јавности у својој организацији. Катлип и Сентер и Брум, све медије групишу у **контролисане и неконтролисане**. „Контролисани медији обухватају оне у којима ПР стручњаци имају утицаја на оно што је речено, како је речено, када је речено, и у извесној мери, коме је речено. Неконтролисани медији су они преко којих ПР стручњаци немају директну улогу у доношењу одлуке о садржају медија. Уместо тога, медијски цензори одлучују о томе шта се објављује, како се објављује, када се објављује и за кога се објављује” (Катлип, Сентер, Брум, 2006: 279). Многи теоретичари медије деле у на „традиционалне медије” и „нове медије”, који су подједнако важни организацијама. Упркос невероватном расту интерактивних и дигиталних медија, већина традиционалних (штампа, филм, радио, телевизија) је и даље актуелна. Неки су веома цењени, попут часописа и телевизије, јер још увек постоји део јавности који више воли да одгледа репортажу на телевизији или на папиру чита о активностима организација. Ипак, већина теоретичара и стручњака односа с јавношћу се слажу да је, интрнет утицао на промену начин комуницирања, као и на начин стварања, расподељивања, приказивања и чувања инфоркација.

Стратегија или приступи успостављања односа са медијима, како Филиповић и Костић-Станковић наводе, може бити: **дефанзивна** (реактивна), **стратешка** (проактивна) и **кризна стратегија**.

Дефанзивна или реактивна стратегија односа с медијима подразумева минималне напоре који организација улаже у изградњу свог медијског идентитета. „За реактивну стратегију је карактериостично избегавање контакта са представницима медија када је то могуће или

реаговање на новинске извештаје, обично писањем демантија” (Филиповић, Костић-Станковић, 2011: 195). У оваквим организацијама обично преовладава велика нетрпељивост према новинарима и страх од њихових питања.

Стратешка или проактивна стратегија се заснива на активном настојању специјалисте за односе са медијима да нека тема у вези са радом организације буде заступљена у медијима. „Полазну основу за реализацију ове стратегије представља постојање дугорочног плана односа са медијим, дефинисана визија медијског идентитета и имица од организације која се жели постићи” (Филиповић, Костић-Станковић, 2011: 195). Основни принципи на којима се базирају проактивни односи са медијима су: доступност, професионалност, обавештеност, предусретљивост и поузданост.

Кризна стратегија подразумева да организација има „унапред припремљен план комуникације с јавношћу у време кризе или ванредних догађаја, а у склопу тога и план односа с медијима као дела циљне јавности” (Базић, Базић, 2011: 137). Кризни односи са медијима обухватају: предкризно (превентивно) деловање, кризно (актуелно) деловање, посткризно (рехабилитационо) деловање.

Најчешће коришћена средтва (алати, оруђа, технике) за реализацију односа са медијима према Базићу су: адрема (списак медија), архива информативног материјала, лична карта организације, саопштење за јавност, конференције за новинаре, јавни наступи у медијима, новинарска мапа (прес кит), интернет презентација, новинарски веб центар, медијски приручник и прес клипинг.

5. Остваривање односа са медијима у ЈКП ГСП „Београд”

Пружање комуналних слуга у јавном сектору се значајно рзликује од обезбеђивања услуга и производа приватних фирми. Како Јан Ерик Лане, наводи у књизи *Државно уйрављање*, јавна услуга је:

- „активност коју спроводи политичко тело уз помоћ демократских политичких процеса;
- обезбеђивање јавне услуге уређено је законом, што значи да државни службеници или бирократе који обезбеђују те услуге, морају да делују у оквиру владавине права;
- јавне услуге се у потпуности или делимично финансирају порезима” (Лане, 2012: 206).

Законски прописи обавезују јавна комунална предузећа на отвореност према јавности. Када се ради о комуналним услугама, треба имати

у виду да грађани и други корисници нису само купци ових услуга, већ актери од којих и сада и у будуће, зависи како ће функционисати и бити организован комунални сервис у граду у коме живе. Стога се информације о услугама, раду, циљевима и променама у комуналним система морају редовно и благовремено пласирати према грађанима, који су корисници тих сервиса. Нарочито је важно да корисници, као и сви грађани добију што јаснију представу о функционисању комуналног сервиса, посебно о томе ко га обавља и ко је одговоран за његово функционисање. Потпуна јавност рада комуналних систем се постиже поштовањем законских оквира, успостављањем сарадње и двосмерне комуникације комуналних предузећа и њихових оснивача са грађанима. Ту комуникацију могуће је успоставити директно, али она се најчешће и најинтензивније остварује посредством медија. Иако је у пракси, практиковање дијалога показало изванредне резултате, руководиоци већине комуналних предузећа у Србији су наклоњени „једносмерној” комуникацији у којој се доносе и преносе одлуке и решења како запосленим, тако и медијима и најширој јавности без икакве идеје о потреби дијалога, размени мишљења и уважавања примедби. У већини комуналних предузећа менаџери односа с јавношћу су позиционирани у руководству или су директно везани за генералног директора. Ипак висока позиција не значи и учешће у одлучивању те је најчешћи случај да стручњаци за односе са јавношћу углавном технички спроводе и дисеминирају одлуке руководства.

Таква ситуација је и у ЈКП ГСП „Београд”, у чијој организационој структури постоји менаџер за односе с јавношћу позициониран у кабинету директора предузећа. Поред менаџера за односе с јавношћу у ГСП-у постоје још две службе које су задужене и обављају како интерну тако и екстерну комуникацију, то су: Служба за медијски наступ и Служба за управљање саобраћајем.

Менаџер за односе с јавношћу је релативно нова позиција и функција у овом предузећу са стодвадесетчетворогодишњом праксом и традицијом. Због великог притиска медија и јавности, руковоство ЈКП ГСП „Београд” је спознало потребу за стручним и професионалним комуникатором, те је допуном систематизације радних места 2009. године уведено радно место менаџера за односе с јавношћу који је позициониран у кабинету генералног директора и који је члан најужег руководства (малог колегијума). Менаџер за односе с јавношћу је задужен за креирање стратегије односа с јавношћу, организацију и спровођење односа с медијима и промовисање ЈКП ГСП „Београд” и јавног превоза у медијима и јавности. Такође прати и анализира дешавања у окружењу и медијски „прес клипинг”, о томе обавештава директора и Надзорни одбор. Менаџер за односе с јавношћу комуницира са новинарима, даје усмене и писане

одговоре на њихова питања, припрема саопштења за јавност, учествује у радио и телевизијским емисијама, наступа у медијима и јавности о темама које се односе на јавни превоз и ЈКП ГСП „Београд”. Осмишљавање, планирање и организовање пројеката, кампања, промоција и конференција за новинаре, као и комуникација с градском управом, амбасадама, едукативним установама и активистима, такође је до обавеза менаџера односа с јавношћу у ЈКП ГСП „Београд”.

Служба за медијски настај је тренутно позиционирана у оквиру Организационе јединице Инвестиције. Током година ова служба је променила доста назива најпре је носила назив „Служба за комуникацију”, затим „Центар за информисање ГСП”, да би систематизацијом из 2005. године Центар за информисање био припојен Одељењу за рекламе и тако је основана „Служба за медијски наступ”. Издавање ГСП листа је и даље основни задатак ове службе, али она обавља и реализацију свих штампаних издања ЈКП ГСП „Београд”, брошура билтена, дистрибуцију саопштења за јавност, пријем и обраду примедби корисника, унапређење и ажурирање интернет презентације предузећа, фотографисање, лекторисање, превод, али и уговарање и реализовање рекламне пропагандне пројеката на возилима и другим ресурсима ЈКП ГСП „Београд”.

Служба за управљање саобраћајем је позиционирана у оквиру Сектора за планирање, управљање и контролу саобраћаја. Служба ради 24 сата сваког дана, прикупља и прати податке о обављању саобраћаја, као и примедбе корисника, поступа по уоченој неправилности, израђује и менаџменту доставља извештаје и информише јавност о обављању саобраћаја, изменама и неподвижним околностима у саобраћају.

Када је у питању управљање односима са медијима, мора се нагласити да се они у ЈКП ГСП „Београд” углавном спроводе кроз реактивне програме. То значи да се у овом затвореном хиерархијском систему „реагује” само када га неко узнемири или у кризним ситуацијама. Руководство не захтева постојање, нити поштује и спроводи дугорочне планове и стратегију односа с медијима. Такође у предузећу не постоји дефинисана визија медијског идентитета и имиџа одганизације која се жели постићи.

ЈКП ГСП „Београд” са медијима масовног комуницирања успоставља **непосредне и посредне односе**.

Непосредни (директни) односи са медијима које остварује ГСП подразумевају звање и пријем новинара, брифинге, конференције за новинаре, посете погонима и промоције нових возила и опреме. Док се управљање и проток информација из ЈКП ГСП „Београд” обавља се кроз директне или посредне канале комуникације као што су: веб-сајт презентација, одговори на примедбе електронским путем и отворене телефонске линије за кориснике и медије. Од посредних (реактивних) односа, спроводи се слање

саопштења за јавност, давање одговора на питања, анализа, коментара и изјава поводом догађаја или теме за коју су заинтересовани представници медија. Такође су честа гостовања директора, руководиоца, менаџера за односе с јавношћу али и возача, радника одржавања и представника синдиката у телевизијским и радијским емисијама. Менаџер за односе с јавношћу припрема и електронским путем или преко Службе за медијски наступ, дистрибуира информације, саопштења или одговоре на питања, организује интервјуе и гостовања у ТВ и радио емисијама. Менаџер за односе с јавношћу и Служба за медијски наступ такође осигуравају и да се све кључне јавности обавесте о активностима организације.

Спровођењем многобројних активности које излазе из оквира реактивног модела управљања односима са медијима, менаџер за односе с јавношћу, Служба за медијски наступ и Диспчерски центар су успели да успоставе двосмерно асиметричну комуникацију између ГСП-а, представника различитих медија и корисника. То је условило стварање специфичног „партнерског” односа и знатно побољшање „сlike” предузећа у јавности, о чему сведоче и резултати истраживања „Новинар – ваш пријатељ” коју је током 2011. године спровела агенција „Прагма”. Међу „најкомуникативнијим” београдским организацијама и институцијама које су остваривале квалитетну комуникацију са медијима, ЈКП ГСП „Београд” се нашао на другом месту, одмах иза Хитне помоћи („Блиц”, 22. 2. 2012).

Стална и коректна комуникација са медијима је утицала и стварање позитивнијег јавног мњења, а смим тим и повећање угледа прдузећа, у последњих шест година. Основни принцип односа с медијим који менаџер односа с јавношћу, Служба за медијски наступ и Диспчерски центра ЈКП ГСП „Београд” спроводе су:

- доступност, што значи да су све важне информације које се односе на јавни градски превоз и друштвену заједницу, расположиве свим медијима и корисницима;
- давање прецизних одговора који су поткрепљени тачним подацима и чињеницама;
- достављање вести, извештаја, анализа, позитивних прича и примера, свим медијима масовног комуницирања;
- разумљивост, која подразумева да се све информације медијима пружају у јасној, једноставној и концизној форми без употребе страних речи и стручних израза.

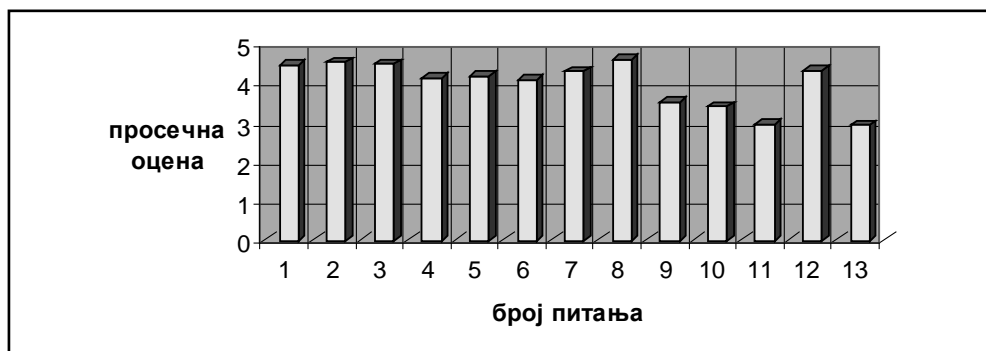
Резултати истраживања које је спроведено у циљу утврђивања ставова медија по питању комуникације са ЈКП ГСП „Београд”, јасно указују да ови принципи дају добре резултате. У истраживању су учествовале медијске куће са којима ЈКП ГСП „Београд” комуницира, а коришћен је акнкет-

ни метод. Сама анкета је сачињена од 19 питања сврстаних у три групе. Прва група од 13 анкетних питања се односи на мишљење медијских кућа о раду менаџера за односе са јавношћу, ко и о спремности и брзини реаговања ГСП-а на захтеве и питања медија. Затим одређени број питања из прве групе утврђује степен задовољства представника медија иницијативом, квалитетом и обимом инфопрмисаља о раду, плановима и циљевима, ако и новоим возилима и технологијама у ЈКП ГСП „Београд”. Другом групом од 5 питања оцењују се начин управљања односима с медијим, канали и комуникације које ЈКП ГСП „Београд” користи ко и брзина реаговања у кризним ситуацијама. Док трећа група садржи одговор на само једно питање које захтева компаративну анализу сарадње медијских кућа са ЈКП ГСП „Београд” и другим комуналним предузећима.

Метод који је коришћен приликом обраде прикупљених узорака је скалирање. Скала је обухватала распон од један до пет при чему је број један означавао у потпуности нисам сагласан, број два делимично нисам сагласан, број три је указивао да оглашивач има неутралан став, број четири је представљао делимично слагање испитаника, а број пет да је у потпуности сагласан. Анкетом су обухваћене све 3 категорије медија – штампани, електронски и онлајн медији. Из категорије штампаних медија то су: „Курир”, „Блиц”, „Политика”, „Вечерње новости”, „Телеграф”, „Информер”, „Привредни преглед”. Из домена електронских медија узорци су прикупљени од: Радио Лагуне, Накси радија, Радија С, РТВ Студија Б, РТС-а, Моја ТВ, РТВ Коперникус, ТВ Б92 и ТВ Пинка. Од електронских онлајн медија у анкети су учествовали Беоинфо, Танјуг и Бета.

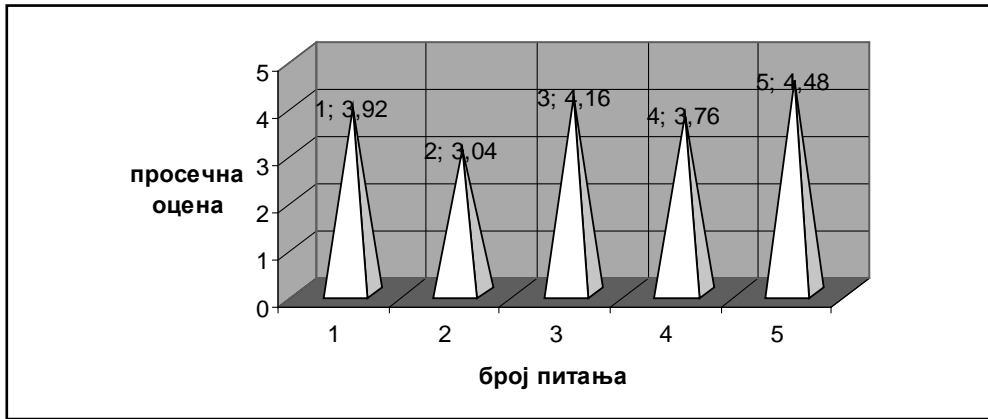
На прво питање прве групе које гласи: „ПР менаџер ГСП-а је на располагању и спреман да одговори на захтеве новинара и представника медија” 44% медијских кућа је дало одговор под бројем 5 односно да су у потпуности сагласни, а 56% су делимично сагласни, што указује да преовлађујуће мишљење, нарочито код представника електронских медија, радио и телевизије, да је ПР менаџер доступан и на располагању новинарима и одговорно као и да благовремено одговара на питања и друге захтеве медија. Друго питање прве групе се односило на ажурност менаџера приликом пружања информација мејлом и путем телефона. 60% анкетираних, међу којима су у највећем броју представници електронских медија, даје највишу оцену на задатој бодовној скали, 32% је делимично сагласно, а само 8% (два анкетирани) дају неутралан став (на бодовној скали су означили број 3 који представља „нити се слажем нити се не слажем”). Информисаност ПР-а, када је реч о радним законским процедурама у предузећу, је посебно високо оцењена (80% је дало највишу оцену). Шесто и седмо питање из прве групе, која се односе на публикавање информација у јавности и прецизност одговора на питања

медија су оцењена са просечним оценама 4.08 и 4.28 што имплицира да је сарадња по овим питањима на високом нивоу. Најбоље је оцењено осмо питање прве групе (просечна оцена 4.6, од чега је 80% испитаника дало оцену 5) које је јасни показатељ да ЈКП ГСП „Београд” редовно информише медије о дешавањима у „кући” и то јасно, прецизно и концизно. Ипак, медијске куће нису једнако задовољне са презентацијама које се односе на саме сегменте рада као што је одржавање возила у гаражама, прање, технички прегледи и друго. Просечна оцена на питање 9 из прве групе је 3.52. Просечна оцена на питање 10 из прве групе је 3.4, што недвосмислено указује да представници медија, нарочито штампаних, очекују више информативних презентација о новим возилима. Последње (тринаесто) питање прве групе је најгоре оцењено и то просечном оценом од 2.92, што имплицира да би медији поштовали уколико би ЈКП ГСП „Београд” уложио веће напоре у самоиницирање контаката са медијима кроз које би указивао на своје планове и успехе. Медији су тек нешто мало задовољнији са едукативним капањима које ГСП спроводи за кориснике својих услуга (просечна оцена 2.96).

Графички приказ 1: Просечне оцене за прву групу питања

Питања групе „Б”, која се односи на веб-сајт, односе са медијима и брзину реаговања и давања саопштења у кризним ситуацијама медијске куће су оцениле нешто нижим, али ипак високим оценама. Свеукупни односи које ГСП остварује са медијима су оцењени као врло добари са просечном оценом 3.92, веб-сајт је друго најлошије оцењено питање са просечном оценом 3.04, док је брзина реаговања и давања правовремених изјава оцењена са 3.76. Из друге групе питања, најбоље је оцењено оно под редним бројем 18, а које гласи: „Како оцењујете рад и професионалност ПР менаџера ГСП-а”. Просечна оцена новинара је 4.48, од чега је 52% дало највишу оцену, 44% је констатовало да су задовољни, а само једна медијска кућа (4%) је заузела неутралан став, односно одговорила је са „не знам”.

Графички приказ 2: Просечне оцене за групу питања

На бодовној скали питање из групе „Ц” које испитује однос ЈКП ГСП „Београд” са медијима из угла компарације са другим јавним предузећима котира се око четворке (тачна оцена је 3.8) што на основу задате легенде значи да медији оцењују сарадњу са ЈКП ГСП „Београд” као мало бољу од оне коју имају са другим предузећима.

Графички приказ 3: Одговори на питање из треће групе

Значај односа с медијим који остварује ЈКП ГСП „Београд” се огледа и у томе да се поред редовних информација о саобраћају, изменама и проблемима у одвијању саобраћаја, кроз различите медије, пруже и информације које повећавају степен разумевања грађана о томе шта је Јединствени тарифни систем и коју улогу ГСП има у том систему. Наиме, досадашња истраживања јавног мњења и параметара квалитета превозне услуге коју је 2005, 2006, 2007. и 2010. године спровео Институт саобраћајног факултета у Београду, за потребе ЈКП ГСП „Београд” показују да већина грађана и корисника јавни градски превоз поистовећује са ЈКП ГСП „Београд” и мисле да је он једини превозник који држи монопол и нема слуха за при-

медбе, сугестије и потребе грађана. Већина грађана такође сматра да ГСП одлучује о свим сегментима организационе структуре јавног градског превоза на територији Београда, иако је ГСП још од маја 2004. године део Јединственог тарифног система (ЈТС) који је у надлежности Дирекције за јавни превоз. У оквиру ЈТС путнике поред ГСП-а, превозе и приватни превозници и „Ласта”, а планирање, управљање и праћење саобраћаја је преузела Дирекција за јавни превоз и Секретаријат за саобраћај. Грађани и даље ГСП виде као веома затворен систем и најчешће и најлакше њега окривљују за све неправилности у саобраћају. Већина испитаних грађана такође мисле да медији пружају генерално негативну слику о ГСП-у уопште, иако признају да су медијске приче често преувеличане и нетачне. Стога се у овом предузећу намеће потреба да се јавност путем медија непосредно упозна са системом функционисања јавног градског превоза у Београду, као и са процесима рада, одржавања, припреме возила и превоза путника и на тај начин измени слика коју грађани имају о највећем градском превознику. Велики акценат се ставља и на информисање јавности о новим стандардима и возилима, као и начину одржавања хигијене и исправности возила. Такође, ЈКП ГСП „Београд” путем медија грађане информиса о кодексима понашања и опхођења возача, али и понашању корисника јавног градског превоза. Овај начин представљања ГСП-а у медијима има значајну едукативну функцију и утиче на подизање стандарда и општи ниво културе како превозника, тако и путника.

Закључак

Друштвено одговорно пословање јавних градских превозника обавезно укључује односе са медијима као неизоставни део односа с јавношћу. Односи са медијима омогућавају доступност информација путем средстава јавног информисања, и на тај начин „проширују знање јавности и задобијају њено разумевање” (Катлип, Сентер, Брум, 2006: 34). Добри и развијени односи с јавношћу, а самим тим и односи са медијима, у јавном предузећу омогућавају ефикасно и друштвено одговорно пословање, утичу на углед предузећа, бригу о корисницима и запосленима, заштиту животне средине и природних ресурса. Одсуство односа с јавношћу и лоше успостављени односи са медијима у јавним предузећима условљавају њихову нефикасност, спорост и неприлагодљивост на промене, условљавају губљење карактера са временом и стварношћу у датом окружењу. Ефикасне односе с медијима могуће је успоставити и њима управљати кроз различите моделе комуникације које су сагледавањем историјског развоја односа с јавношћу систематизовали и дефинисали теоретичари Граниг и Хант.

Премда је Граниг иницијално заговарао симетрични модел, као једини идеални облик односа с јавношћу који негује проактивне односе са медијима, у пракси и студији случаја ЈКП ГСП „Београд” се показало да је „могуће достићи висок квалитет у било ком од четири Гранигова модела који могу истовремено да функционишу у једном програму односа с јавношћу” (Блек, 2003: 189). Већина организација, било да се баве производним или услужним делатностима, било да се ради о установама културе, образовања, здравства, органима управе, хуманитарним или политичким организацијама, увиђају важност односа с јавношћу посебно важност односа с медијима. Ипак, који модел организовања и управљања ће применити, пре свега зависи од величине организације, броја запослених, начина управљања, производње, услуге, тржишта, структуре циљне јавности, конкуренције, јавне управе, окружења и заједнице.

Литература:

- [1] Базић М. и Базић, А. (2010): *Саврмени односи с јавношћу*; Београд: Научна КМД.
- [2] Bernays L. E. (1961): *Crystallizing Public Opinion*; Liveright Publishing Corporation New York.
- [3] Блек, С. (2003): *Односи с јавношћу*; Београд: Клио.
- [4] Verčić, D; Zavrļ, F; Rijavec, P; Tkalac-Verčić, A. i Laco, K. (2004): *Odnosi s medijima*; Zagreb: Masmedia.
- [5] Gordon, C. J. (Spring 1997): „Interpreting Definitions of Public Relations: Self Assessment and a Symbolic Interactionism-Based Alternative”, *Public Relations Review*, 23(1).
- [6] Grunig, E. J. (2001): *The Role of Public Relations in Management and Its Contribution to Organizational and Societal Effectiveness*; Taiwan: Speech delivered in Taipei.
- [7] Grunig, A. L; Grunig, A. J. & Dozier, M. D. (2002): „Excellent Public Relations and Effective Organizations”, *A Study of Communication Management in three Countries*; New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah.
- [8] Grunig, J. E. & Hunt, T. (1984): *Managing public relations*; New York: Holt, Rinehart & Winston.
- [9] *Закон о информисању и медијима*, Службени гласник РС, бр. 83/2014 и 58/2015.
- [10] Катлип, С; Сентер А. Х. и Брум Г.М. (2006): *Успешни односи с јавношћу*; Београд: Службени гласник.
- [11] Лане, Е. Ј. (2006): *Државно управљање*; Београд. Мегатренд универзитет и Службени гласник.

- [12] Маслов, А. (1982): *Мошивација и личност*, Нолит, Београд.
- [13] Милетић, М. и Милетић, Н. (2012): *Комуниколошки лексикон*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [14] Радојковић, М. и Милетић, М. (2008): *Комуницирање медију и груштво*; Београд: Учитељски Факултет.
- [15] Seitel, F. (2010): *The Practice of Public Relations*, Edition XI, Pearson.
- [16] Требјешанин, Ж. и Лаловић, З. (2011): *Појединац у труп*; Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [17] Филиповић, В. (1965): *Филозофјски рјечник*; Загреб: Матица хрватска.
- [18] Филиповић, В. и Костић Станковић, М. (2008): *Односи с јавношћу*; Београд: ФОН.

Вебографија:

- [1] Lippmann, W. (1997): *Public Opinion*, With a New Introduction by Michael Curtis. Transaction Publishers, New Brunswick and London. Преузето са <http://en.bookfi.org/s/?q=public+opinion+lippmann&t=0>
- [2] *Public Relations Society of America, PRSA's Widely Accepted Definition*, retrieved March 1st, 2014, from http://www.prsa.org/aboutprsa/publicrelationsdefined#VCxL7_1_tqc
- [3] Reardon, K. K. (1981): *Persuasion: Theory and context. Assorted Definitions of Persuasion Over the Past Three Decades*, Beverly Hills, CA, from: <http://commfaculty.fullerton.edu/rgass/332-Spring2003/PersDefinitions.htm>
- [4] Schreiber S.E. (2011): *Reputation*, posted on January 14, 2011 at <http://www.instituteforpr.org/reputation/>

Slavica Stevanović

*PR Manager of the The Public Transport Company „Beograd”
Belgrade*

THE IMPORTANCE OF MANAGING COMMUNICATION IN MEDIA RELATIONS FOR CREATING THE BUSINESS IMAGE OF PUBLIC UTILITY COMPANIES

Summary: *In this paper, the importance of media relations in creating a good business image of the Public Utility Company GSP „Beograd”, as well as the influence of media on public opinion in Belgrade, will be considered and discussed.*

In the first part of the paper, general terms of public opinion, models of public relations and functions which are realized through communication with the media will be discussed. By presenting four models of public relations management, which the theorists Graning and Hunt indentified and presented in the book „Managing Public Relations”, 1984, their presence in today's practice is pointed to. Managing media relations in the Public Utility Company GSP „Beograd” demonstrates the possibility of achieving high quality levels in any of Granig's four models, and their simultaneous functioning, as well.

In the final part of the paper, the results of the research of the Public Utility Company GSP „Beograd” communication with the media will be presented. It was aimed at determining how happy the media are with the existing communication and in what areas it needs to be improved.

Key words: PUBLIC OPINION, PUBLIC RELATIONS, MODELS OF MANAGING PUBLIC RELATIONS, MEDIA RELATIONS AND THEIR SUBSTANTIATION IN THE PUBLIC UTILITY COMPANY GSP „BEOGRAD”.

Слободан Вулетих, мастер*
Основна школа „Косиџа Трифковић”
Нови Сад

ОРГАНИЗОВАЊЕ ОДНОСА С ЈАВНОШЋУ ШКОЛСКИХ УСТАНОВА

Сажетак: У теоријском делу рада дефинисани су односи с јавношћу образовних установа и даџ је приказ активностџ које се остварују у џим односима. Описан је процес двосмерној симетричној комуницирања са циљним групама школа, у које спадају: запослени, ученици, родитељи, локална заједница, медији и представници власти. Да би се комуникација школа у савременом окружењу одвијала у складу са начелима еџике, и по закону, требало би реулисати међуљудске односе наставника и родитеља, запослених између себе, као и наставника и ученика, чиме би се створиле могућности за усостављање боље комуникације чији би резултат био генерално већи улед школства. У џом смислу разматрамо активностџ на унапређењу школске културе комуникације и школској еџоса и дајемо предлоге за јачање релација школе и њеној окружења. У овом раду нудимо савремена организациона решења, како би се ови односи системски реулисали.

У емпиријском делу рада приказујемо ставове и мишљења представника Министарства просвете, науке и технолошкој развоја Републике Србије, односно начелника Школске управе Нови Сад, који у својој надлежностџ има 204 школе из Јужно Бачкој и Сремској округа. На основу теоријској и емпиријској пристоуја, закључујемо да је на пољу организовања и остваривања односа с јавношћу школа у Србији, пошребно учинити још доста конкретних корака, али да постоји велико интересовање за џај проблем од стране кључних актера у образовном процесу.

Кључне речи: ОДНОСИ С ЦИЉНИМ ЈАВНОСТИМА, МЕНАџМЕНТ У ОБРАЗОВАЊУ, ОСНОВНЕ ШКОЛЕ, ИНТЕРВЈУ.

---

* Контакт: slovuj9@gmail.com

Увод

Јачање компетенција школског руководства, путем примене знања из области менаџмента и ПР-а, неопходно је како би руководство испунило свакодневне захтеве и потребе за комуникацијом у савременом окружењу. Искуства из света говоре о томе да се школе морају оснажити на том плану са организационог и комуникалошког аспекта. У САД-у постоји тренд оснаживања комуникационих и менаџерских активности руководства, на нивоу школа и школских управа по окрузима.

Применом комуникалошких знања, организација под називом „National School Public Relations Association” NSPRA¹ и „American Association of School Administrators” AASA² пружају подршку школском менаџменту и сматрају се лидерима у развоју школских комуникација. Мисија ових организација јесте да унапреди образовање кроз одговорно комуницирање. Од 1935. године, ова асоцијација за односе са јавношћу (NSPRA) пружа комуникационе тренинге и друге услуге школским лидерима широм САД-а.

Према дефиницији NSPRA „Односи са јавношћу у образовању су планирана, систематска функција управљања, осмишљена у циљу побољшања програма и услуге образовних организација. Ослањају се на свеобухватан, двосмерни процес комуникације укључујући интерну и екстерну јавност са циљем подстицања и унапређења бољег разумевања улоге, циљева, постигнућа и потребе организације.”³

Према томе, школа као организација мора да поштује одређене процедуре у складу са образовном политиком и одлукама Школског одбора и да поштује сврху и улогу особља које се бави школским односима с јавношћу. Активности које се обављају у тим односима су бројне и подразумевају: кризне ситуације, отвореност и искреност у интеракцији са медијима, комуницирање са медијима и путем медија, дефинисање формалних и неформалних начина комуникације за запосленима, дефинисање формалних и неформалних начина комуникације за родитељима и заједницом, истраживање мишљења и ставова запослених и надлежних власти.⁴

¹ Извор: http://www.nspr.org/getting_started, датум посете 25.05.2014.

² Извор: <http://www.aasa.org/>, датум посете 6.8.2014.

³ Извор: <http://www.nspr.org/files/docs/StandardsBooklet.pdf>, датум посете 6.8.2014.

⁴ Исто.

1. Организовање односа с јавношћу школских установа

Америчко искуство ПР-а у образовању говори да особа⁵ која се бави односима с јавношћу у школском округу (Школској управи) заправо стратешки управља променама у образовним организацијама, дугорочно гледано. Та стручна особа може да саветује и да обучава наставни кадар, да представља своју школу у јавности и да остварује квалитетну двосмерну комуникацију са медијским кућама.

Према том моделу, такав стручњак би требало да ради на планирању односа с јавношћу одређене школе или школског округа и израђује комуникационе планове за остваривање односа са јавношћу, у циљу стратешког деловања. Комуникациони план тада укључује: мерљиве циљеве за промену понашања или постигнућа, рокове, одговорности и задужења, ресурсе и стратегије⁶. Свој рад и циљеве ПР служба на нивоу школског округа би требало да прилагоди циљним групама. Пошто код нас такво организационо решење не постоји, односно комуникација са циљним групама се не остварује на том нивоу, у даљем тексту објашњавамо постојеће стање на пољу организовања односа с јавношћу и информисања циљних јавности/група. У посебе циљне групе са којима школске установе комуницирају спадају: 1) запослени, 2) ученици, 3) родитељи, 4) локална заједница, 5) медији, 6) представници власти.

1) *Зајослене у школи* чини наставнички кадар, секретар, административно и техничко особље. Комуникација са њима подразумева добро информисање о свим подацима који су им потребни за добро обављање посла, при чему систем информисања (хоризонталног и вертикалног) мора да одговара свим запосленима у систему. То комуницирање мора да подразумева разрађен интерни систем информисања. Од запослених се очекује да поштујући тај систем информисања, негују двосмерну комуникацију и да дају своје предлоге унапређења рада. У случају кризе сво особље би требало да поштује кризни план. У редовним околностима важни су састанци на којима се охрабрују кадрови да комуницирају са својим претпостављеним, као и са колегама. Особа задужена за односе с јавношћу за школске установе, требало би да редовно врши обуке кадрова да из области односа с јавношћу, да шири свет о значају комуницирања јер је то у заједничком интересу. У том смислу, важно је вршити периодично вредновање комуникације са запосленима и анализирати проблеме који се јављају.

⁵ У нашим условима то може бити одређени надзорник, односно просветни саветник као члан Школске управе или у оригиналу „member of the superintendent/chief executive officer's cabinet”.

⁶ Извор: <http://www.nspr.org/files/docs/StandardsBooklet.pdf>, датум посете 6.8.2014.

У сврху формалног информисања запослених, у нашим школама користе се интерни дописи, телефонски позиви и огласна табла. Проблем је што огласна табла најчешће нема визуелни идентитет и све више губи информативну функцију. Огласна табла, као кутак за запослене би требало да садржи податке од општег значаја, новине у интерним прописима и правним актима, текућа питања (екскурзије, оцењивање, набавка уџбеника итд). Осим тога, запослене би требало информисати и путем електронске поште, како би се информације од школе добијале и у електронској форми, при чему би се поштовало начело двосмерне комуникације, уз могућност давања потврде о пријему информација, постављања додатних питања итд. Сматрамо да има више разлога за такав вид информисања. Развојем медија, многе информације се унутар школског колектива депонују на рачунаре у зборницама, док огласна табла служи као подсетник за најзначајније догађаје, рокове и податке.

Осим свакодневног информисања запослених које се врши на описан начин, неформални облик информисања се врши краћим усменим саопштењима, што се некад може догодити више пута у току радног дана. Као важан моменат у информисању запослених у једној школи су наставничке седнице и састанци актива одређеног разреда. На школским седницама и састанцима, прати се присуство запослених и они се формално обавештавају о текућим питањима. Осим тога, подносе се извештаји о раду и доносе закључци, односно предвиђају кораци у даљем деловању школе као радне организације. О општим збивањима и актуелностима у просвети и образовању, на нивоу Републике Србије, Министарство просвете, науке и технолошког развоја информиса све запослене у просвети путем листа „Просветни преглед”⁷. Тај недељник, читавих седам деценија спаја просвету и новинарство. Почевши од 1945. године па до данас „Просветни преглед” новинарски помно прати све образовне промене и извештава запослене у просвети о њима. У тиражу од 6 000 примерака ова новина значајно доприноси развоју образовања и информисања запослене просветне раднике и заинтересовану јавност. Један од циљева постојања овог листа је и промоција образовања, информисање интерне јавности (и заинтересоване екстерне)

2) *Ученици као јавности*. За ученике је на првом месту важно да у школи буду безбедни и зато би требало да поштују правила понашања која би требало да им буду позната, јасно истакнута и разумљива. Зато би требало посебно обратити пажњу на специфичност школског узраста и на чињеницу да дете као комуникатор може да има ограничени код. Свака порука мора бити јасна, разумљива, „педагошки кодирана”, како би се са ученицима неговао однос поверења и разумевања.

⁷ Сајт Просветног прегледа <http://www.prosvetni-pregled.rs/o-nama>, датум посете 9.6.2015.

У свакој школи постоји Бачка скупштина или Бачки парламент који функционише као „мала” организација. Бачки парламент организује уз помоћ наставника радне акције, кросове, обележавање празника и прослава јер оно што обележава сваку школу и детињство ученика, чине школске прославе и празници. Бачки парламент је један од демократских начина да се чује глас ученика и да упуте предлоге, захтеве и молбе наставницима и директору. На тај начин негује се двосмерност и симетрија у комуницирању.

Ученике би требало подстицати да комуницирају писмено и усмено и да на тај начин развијају грађанску партиципативност и да стичу искуство у одлучивању. У сврху кварталног информисања ученика и родитеља ученика постоје школске интерне новине. Може се рећи уопштено да су то публикације о збивањима у организацији намењене ученицима и њиховим родитељима. Постери се користе интерно у организацији да нагласе сигурност, заштиту, тимски рад и захвалност. Школски листови промовишу остварене резултате рада ученика и наставника.

Схваћене као интерне новине, нису искључиво намењене наставницима и запосленима него и ученицима и родитељима, али остварују сврху промоције добре праксе и развоја школске културе, као и добрих односа унутар школске организације. Школске новине обично уређују професори српског језика, ликовне културе или библиотекари у сарадњи са осталим запосленима.

Школске новине имају концепцију која обухвата: новости у раду школе, награде и признања ученицима и запосленима као и продукте дечијег стваралаштва.

3) *Родитељи чине посебну јавност* и они би требало да поштују правила понашања у школи али и да повећају своју укљученост у школски живот. „Укључивање родитеља почива на ваљаној, отвореној и делотворној комуникацији између родитеља, школе и наставника. Оваква комуникација је могућа кад се из ње уклоне баријере и стереотипи. Баријере и стереотипи одликују односе који су оптерећени узајамним неповерењем и неслагањима, који су једносмерни, крути и формалистички. Они се уклањају кроз појачану, правовремену и обострано потребну и корисну размену информација, у којој се користе различита средства и форме и која постепено успоставља боље разумевање, а тиме и веће узајамно поверење и уважавање.”⁸ Сарадња родитеља у реализацији неких задатака и делова из програма рада школе одвија се путем следећих активности: заједнички родитељски састанци, одељенски родитељски састанци, састанци са родитељима чија деца имају проблеме, индивидуални разговори, дан отворених врата, учешће родитеља у раду Савета школе. Ове активности се базирају на доброј и конструктивној комуникацији у циљу

⁸ Извор: <http://www.nspra.org/files/docs/StandardsBooklet.pdf>, датум посете 6.8.2014.

превенције и превазилажења проблема. Остали облици сарадње подразумевају спонзорство и волунтаризам.

4) *Локална заједница*. Школа је заинтересована за развој друштвене средине и треба да сарађује са средином у обостраном интересу. „Школе се суочавају са изазовом да пронађу смисао у хаотичном сложеном свету у коме раде. Ипак, успешне школе имају јак осећај контекста: оне разумеју амбиције, тежње и потребе оних које едукују и њихових породица; оне упознају своје суседе и траже начин да им се приближе. Оне раде на томе да формирају складну целину од оног што је напукло, разнолико и дифузно”⁹. Интеракција школе са средином подразумева односе са другим факторима који се врше ради заједничких интереса на унапређењу успостављања узајамно-функционалних односа.

Школа остварује интеракцију са многим чиниоцима у локалној заједници и то са образовним властима, спонзорима, невладиним организацијама и другим образовним партнерским институцијама. Са друге стране, поједини запослени остварују интеракцију са одређеним представницима локалне заједнице при чему су односи често „премрежени” и сложени. Интеракција школе и локалне заједнице треба да се одвија у више праваца, а полазне основе би пре свега требало се налазе у Закону који регулише деловање школе. Као важна ставка у интеракцији са локалном заједницом је податак да ли је школа у урбаној или руралној средини. Школе у урбаним крајевима су у чешћој комуникацији са локалном заједницом у односу на школе из руралних крајева при чему је руководство тих школа оптерећеније комуникацијом.

Боље хоризонтално повезивање школе са локалном заједницом може да допринесе колаборацији та два субјекта, чиме би се јачало образовање, остваривао економски просперитет и културно богатство (Sanders, 2003:164). У развојном контексту, значајно би било у свакој школи правил-

⁹ Davis, Brent, John West-Burnham, *Educational leadership and the Community*, Schol leadership and menagment series ftp://ftp.awl.co.uk/Longacre/marketing/Sp/Pantek/0%20273%20661647/01Prelim.pdf, датум посете 30.6.2014.

¹⁰ Слика преузета из књиге *Школа будућности* (2012), публикација Министарства просвете, науке и технолошког развоја у сарадњи са Microsoft компанијом, стр. 24.

Слика 1: Школа и њено окружење¹⁰

но протумачити све предности и недостатке сваке средине, путем SWOT анализе, како би школа развијала добре односе са окружењем и неговала поверење грађана, на „дуже стазе”. У стратешком смислу, важно је вршити континуирану промоцију образовних резултата, како би се јачао углед школе у јавном животу њених ученика, њихових родитеља и запослених.

5) *Односи са медијима* су данас неопходни. Да би били професионални и константни, особље које се бави односима с јавношћу на нивоу школског округа, мора имати адрему и редовно би требало да обавештава представнике медијских организација о школским дешавањима и постигнућима. Представницима медија би требало редовно прослеђивати информације, слике, видео снимке од значаја, затим би требало периодично одржавати конференције за штампу и писати медијска саопштења са информацијама од јавног интереса. Требало би редовно вршити праћење медијског извештавања и реаговати уколико се медијско извештавање одвија изван правила новинарске етике. Организовањем псеудодогађаја, промотивним активностима требало би стратегијом привлачења обезбедити позитиван публицитет чиме би се одржавала добра репутација школске установе.

6) *Са њредставницима власти* као особама које се налазе у позицији да одлучују, требало би одржавати редовну формалну и неформалну двосмерну комуникацију. Требало би их редовно информисати о дешавањима у области школског живота. Могућ је утицај на њих путем лобирања, да се школи обезбеди повољан положај, тако што би се представници власти укључили у помоћ школи (спонзорство) или пружања подршке у остваривању пројеката и акција. Сарадња је могућа и у правцу организовања заједничких акција чиме би се привукла медијска пажња и стицао публицитет јер добром организацијом рада, школа ће стварати климу погодну за учење и за рад и повећати интересовање заједнице.

У Европи и Немачкој¹¹ је све већа потреба успостављања односа с јавношћу у школама¹². Као задатак унапређења односа с јавностима, у школама је битно развијати корпоративни идентитет што подразумева¹³: развијати корпоративни дизајн - лого, обучавати их добром писању, адекватној употреби облика, боја, итд, управљати организацијским понашањем и пратити како се особље понаша у складу са правилима организације; управљати комуницирањем организације са другим групама кроз дијалог.

¹¹ Извор: <http://www.uni-klu.ac.at/knessman/download/PR%20macht%20Schule%20-%20Karl%20Nessmann%20-%202000.pdf>, датум посете 6.8.2014.

¹² Извор: <http://www.oeffentlichkeitsarbeit-schule.de/>, датум посете 6.8.2014.

¹³ Heitman, A. *Mit Struktur und Strategie: Öffentlichkeitsarbeit professionell gestalten*, Regenthal/Sch_tte: _ffentlichkeitsarbeit macht Schule 2580.08, извор: http://www.ah-kommunikation.net/pages/referenzen/StS_Niendorf/ah_Fachartikel_Schulen_Professionalisierung_0911.pdf, датум посете 6.8.2014.

Осмишљавати штампане публикације и материјал за читање: флајере, летке, брошуре, плакате, годишњаке, хронике, летописе и билтене¹⁴. Важно је осмишљавати материјале који могу да помогну у креирању имица организације. Символи које садржи лого су интересантни јер се „најчешће тражи да се трага за скривеним значењем или значењима: може се састојати и од ирационалних елемената и допуштати више различитих тумачења” (Павловић, Алексић, 2011: 105).

У односу према медијима, школе би требало да прате и утичу на писање штампе о школским темама и проблемима, имају контакт адресе новинара – адресе, пишу саопштења за штампу у сарадњи са школским руководством и дају саопштења за јавност/и¹⁵. Од осталих ПР активности у школама значајни су: дан отворених врата школе (за родитеље), концерти, приредбе, прославе, учешће на сајмовима, добротворне акције. Од стратешког значаја је повезивање школе са другим организацијама или умрежавање, лобирање као и *online PR, newsletter* или деловање путем друштвених мрежа *Facebook, Youtube, LinkedIn, Twitter*. У информационо-комуникационом смислу важну улогу у стварању слике о школи има и интернет презентација путем које се могу пратити остварени резултати рада свих органа школе (Бранковић, 2011).

Школа се на тај начин представља широј јавности и зато би путем интернет презентације требало да се поштује школски Етос који је представља као васпитну и образовну установу која брине и одржава атмосферу сарадње. Промоција и изглед веб сајта имају велику улогу у функционисању рада школа. О медијској промоцији образовних установа може се рећи да је она у нашој земљи тек у повоју (Вулешић, Тодоровић, 2014).

2. Емпиријско истраживање

Министарство просвете, науке и технолошког развоја врши надзор и контролу рада школа као јавних установа, преко својих Школских управа на целој територији Републике Србије. На основу датих надлежности, Школска управа учествује у припремама плана развоја образовања и васпитања за подручје за које је образована, организује и прати његово остваривање.

Школска управа остварује сарадњу са локалном заједницом и медијима и има базу података о запосленима. То показује да Школска управа има доста значајних информација, и да има потенцијал да управља комуникацијом између школа и медија, као и да прати и утиче на односе

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

самог Министарства са медијима. Начелника¹⁶ Школске управе за Јужнобачки и Сремски управни округ, са седиштем у Новом Саду, испитали смо путем дубинског интервјуа са посебно припремљеним питањима.

Циљ истраживања био је истражити какви су ставови и мишљења представника Министарства просвете, науке и технолошког развоја, по питању системског организовања и остваривања односа у Републици Србији, урађен је дубински интервју са начелником Школске управе.

Датум интервјуисања је 23.5. 2014. Испитанику су постављена питања из три области: начелни ставови о односима с јавношћу у образовању, организовање односа с јавношћу у основним школама, остваривање односа с јавношћу.

Полазна претпоставка или *хипотеза* је да руководство школских установа уочава потребу за организовањем односа с јавношћу али да још увек не постоји адекватно организационо решење које регулише и унапређује дате односе.

На основу података добијених у разговору са представником Министарства просвете за Јужнобачки и Сремски округ, сазнали смо да је под његовом ингеренцијом укупно 204 школе, од чега је 148 основних школа (остало су средње школе, уметничке, балетске).

3. Интервју са начелником Школске управе за Јужнобачки и Сремски округ

Дакле, начелник ове Школске управе је у свакодневной комуникацији са 204 лидера школа и руководећих тимова. Генерално, постоји задовољство у комуникацији са директорима школа „обзиром на Закон и на околности у којима се налазе школе”. Односима Школске управе Нови Сад са представницима медијских организација, начелник је „изузетно задовољан” јер постоји „обострано разумевање”.

Мишљења је да у свакодневним контактима са представницима медија треба да буде „узор” свим директорима, да „брзо реагује на постављена питања”. Према речима саговорника, на основу вишегодишњег искуства, изградио је добар однос који се базира на „узајамној помоћи”. На основу овога уочава се да у одређеном облику (који није дефинисан) постоји двосмерни симетричан приступ у комуникацији. То је по начелнику важно због свих догађаја, а посебно у току кризног периода или „непријатних догађаја” јер представници медија увек могу добити, „информацију,

¹⁶ Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, Школска управа Нови Сад, адреса Булевар Михајла Пупина 6/4 21000. Начелник: Петар Виђикант, проф. физике.

одговор или коментар” и знају да је увек доступан. Тај однос се гради „до тога није лако доћи, треба пуно времена”.

Начелник издваја добру сарадњу са Радио-телевизијом Војводине, Радио Нови Сад, Новосадском телевизијом и дописничком редакцијом из Београда.

На питања у којим ситуацијама најчешће иступате у медијима испред Школске управе и да ли сте задовољни приказаним медијским садржајима, начелник је одговорио:

„Задовољан сам како медији представљају али нажалост, то је увек када је нека ургентна вест, и често се дешава да су то условно речено негативне вести, поводом неког експеса, него када је нека позитивна вест. Ја покушавам да направим баланс, па их замолим да то не буде 90% негативног, него пола-пола, што је тешко. Никада нисам био за сакривање неких лоших информација, али с' обзиром да јако дуго радим овај посао, знам да постоји велики број позитивних информација које нажалост не долазе до изражаја. Тако да ја покушавам да у тој комуникацији њима понудим неке вести на које они буду пријатно изненађени. Пошто толико дуго сарађујемо, често будем у ситуацији да ме послушају. Не могу да утичем на уређивачку политику али могу барем да им понудим вест која је интересантна, лепа, позитивна а да није често само коментар за нешто негативно”.

Дакле, начелник сматра, на основу искуства у раду са медијима, да би медији требало да објављују и позитивне вести о школама а не само негативне и покушава да утиче да се тај однос медија промени.

На питање да ли сте задовољни медијским представљањем школских установа и њених запослених, начелник је одговорио:

„Ако говоримо о некој градацији, релативно сам задовољан. Нека оцена од 1-5 би била тројка. Постоје школе и директори који добро реагују у погледу медија, и у позитивном и негативном смислу (негативна вест). Нажалост, постоје школе где директори још увек нису довољно свесни свог положаја, па најчешће касне у реакцији (и када је нешто позитивно и када је негативно), што није добро.”

Саговорнику смо упутили додатно питање зашто је то тако? Добили смо одговор:

„То је јако индивидуално. То је везано за саме особине директора као руководиоца (наставника). Неко нема навику, нема искуства, неко има страх због медија али мислим да ту има пуно простора за неко

стручно усавршавање и за тај однос, јер једноставно ми живимо у времену према коме ако је нешто било на медију, то се десило, а ако није, као да се није десило.”

На основу овог одговора, примећује се да поједини директори немају знања, искуства, свест и потребне компетенције за сарадњу са медијима. У разговору смо сазнали да на нивоу Школске управе није предвиђена посебна особа за сарадњу са медијима. Такође и „колегинице и колеге имају то право” најчешће је то када је неко такмичење али је у принципу начелник тај који даје информације.

На питање да ли по његовом мишљењу постоји или не постоји потреба за организовањем односа с јавношћу у основним школама, начелник је одговорио:

„Мислим да има смисла. Постало је то потребно овде пре пар година када се десио нагли пад броја ученика који се уписују у школе, па су неке школе покушале на тржишном нивоу да се организују, да праве пропаганду школе, да лобирају у окружењу у локалној заједници како би уписали већи број ђака. Бојим се да би такав део организације као што би био ПР менаџер за школе, било тешко за финансирање, али може да постоји нешто слично, рецимо на нивоу града. То би било неко извршно тело у медијском свету, које би радило за више школа тај посао. Тешко да би за једну школу неко могао да буде плаћен за то а ако би било волонтерски, не би било довољно квалитетно. Тада би то било ефикасније и за школе и за медије.”

Према мишљењу начелника, у школама би требало тај посао да ради посебно обучена особа, којој би то било задужење. Та особа би презентовала информације и наглашавала специфичности школа и истицала њен идентитет и препознатљивост, представљала резултате рада али би неговала отвореност те селективно указивала и на нека пословна искушења са којим се школе суочавају. Зато је важно посебно уобличи саопштења и знати којој циљној групи се обратити, како се не би постигао „контра-ефекат” према просветним властима или локалној заједници, односно „знати коме то упутити” којој групи јавности и из којих разлога.

На питање да ли према његовом мишљењу школе које су развиле добре односе са представницима медијских организација имају и бољу репутацију у својој средини, начелник је одговорио:

„Апсолутно. То је директно повезано. Ја сам на основу искуства схватио колико је то битно. Пошто сам био директор школе још пре 15

година, схватио сам да је то битно и за малу школу. Био сам члан градског већа, где је то још битније, а и сада схватам то. Конкретно особа мора бити обучена за то, како би такав вид посла био све ефикаснији и у корист школе.”

Према мишљењу начелника, добра интернет презентација школске установе (сајт) би требало да буде: „одржавана у континуитету, разноврсна, интересасна”.

На питање која је улога родитеља у креирању јавне представе о школској установи, начелник је одговорио:

„Родитељи могу да помогну, али ту су на првом месту професори, ученици и Школска управа. Свака помоћ је добродошла али код нас се често дешава да родитељи у Савету родитеља не само да имају иницијативу него да покушавају да се наметну као руководећи орган. То наравно није добро.”

На питање која је улога наставника и осталих запослених у креирању медијске слике о школској установи, начелник је одговорио:

„Наставник или нека особа задужена за ПР на нивоу школе, сама не може да уради ништа, уколико не постоји координација и сарадња на нивоу школе, између наставног кадра и рецимо школског тима за информисање или будућег ПР школе онда је таква сарадња некавалитетна.”

На питање која је улога Министарства просвете у креирању јавне представе о школским установама, начелник је одговорио:

„Лепо је некако имати комуникацију са медијима да би све оно што је лепо, позитивно и квалитетно долазило подједнако и до Школске управе и до медија. Често се ствара један круг да ако медији добију информацију од школе траже коментар. То је сложенија структура јер нема довољно услова. Често се деси да из медија чујем информацију па морам да коментаришем или знам да је у некој школи било нешто позитивно али не дође до медија. Министарство ту има улогу модератора.”

Разговор са начелником нам је дао значајне информације, чиме смо потврдили претпоставку да запослени у просвети уочавају потребу за организовањем односа с јавношћу али да још увек не постоји адекватно организационо решење које регулише и унапређује дате односе.

На крају разговора начелник је изразио велико завољство што смо уложили напоре да се ова значајна тема истражи како би се унапредили односи школских установа са јавношћу.

Будући да сви учесници у комуникацији са школским установама¹⁷ имају способност да утичу једни на друге и да та комуникативна способност нуди могућност да се саговорник сагледа са свих аспеката, требало би учинити следеће кораке:

- регулисати комуницирање у школском колективу посебно са аспеката пословности и ефеката комуникације на углед школе у целини,
- регулисати комуникацију школе и циљних јавности (са прецизираним корацима и организационим поступцима који орате савремен ПР),
- регулисати сарадњу са медијским организацијама и утврдити канале комуникације на нивоу школског округа али и самох школа.

На крају, требало би едуковати запослене о значају њихове улоге у систему образовања јер као активни субјекти могу да буду успешнији комуникатори и на тај начин важни фактори који чине просветни интерактивни систем.

Закључак

Друшто би у односу према школским установама требало увек да исказује интересовање и спремност за сарадњу, како се не би догодило да школе постану „странци” за локалну заједницу и за родитеље. На томе би требало системски радити, почевши од законских решења, како би и родитељи, наставници и представници заједнице и медија били информисани и укључени у „живот школе”. Регулисани канали, методе и облици информисања били би од кључног значаја за решавање проблема у комуникацији школе са циљним јавностима и тиме представници јавности не би представљали „неинформисане аматере”¹⁸.

Са стратешке тачке гледишта, у односима са окружењем или заједницом, постоје различите позиције или оријентације у партнерству школе и заједнице:

¹⁷ У том смислу требало би законски регулисати систем информисања и уопште комуницирање запослених у школама, те размотрити неке од наших предлога.

¹⁸ Chrzanowski, D., Rans, S., Thompson, R. *Building Mutually-Beneficial Relationships Between Schools and Communities: The Role of a Connector*, извор: <http://www.abcdinstitute.org/publications/downloadable/>, датум посете 6.8.2014.

- оријентација ка ученицима,
- оријентација ка родитељима,
- оријентација ка школи,
- оријентација ка заједници,
- комбинација оријентација¹⁹.

У складу са постојећим оријентацијама, требало би одредити стратегије развоја школа. Разноликом интеракцијом школе и друштва, стварала би се боља слика о установи. Школе се ка том путу морају охрабрити да користе социјалне мреже нових медија како би боље разумели друштвену заједницу и како би она боље разумела школу²⁰.

Да би се та комуникација путем мрежа одвијала у складу са начелима етике и по закону, требало би регулисати међуљудске односе и интерперсоналне релације наставника и родитеља, односе самих запослених као и односе наставника и ученика, чиме би се створиле могућности за развијање односа на овај начин. Сматрамо да би се организација односа с јавношћу требало базирати на новим медијима као што је Интернет. У том погледу, важан је функционалан школски сајт. Интернет презентација би требало да буде информативан али и репрезентативан и да прати захтеве: представљање школе посетиоцима – мисију, карактер и очекивања, требало би да се пронађу важне информације о програму рада и курикулуму, остварује могућност да се представе ученички радови, даје важне информације о школи (адреса, телефон и е-маил, као и кратак историјат, информације о запосленима, календар рада, важна документа о образовном систему, фотографије и видео галерије са важних школских догађаја, опис постигнућа и резултата рада школе, учешће у пројектима, резултате такмичења, блог, нуди важне линкове о образовним сајтовима итд. (Бранковић, 2011: 43).

Интернет је значајан комуникацијски центар за размену мишљења и зато би школе требало да негују и овај облик комуникације (Дуроњић, 2011: 189). У савременом медијском окружењу, школа мора на пронађе баланс између друштвених и културних потреба ученика и да се прилагоди новом духу времена. Целокупна делатност у савременој школи унапређује се захваљујући савременим медијима. „Та је веза нераскидива и узајамна, и како се развијају медији и њихови садржаји и нове технологије, тако се развија и друштво и култура.” (Милошевић, Ђорђевић, 2009: 225).

Школски Етос је зато веома важно поље које би требало развијати у складу са савременим комуниколошким достигнућима. Иако се чини да је

¹⁹ Исто.

²⁰ Working together, Helping community leadership work in practise, Извор: <http://edadm821.files.wordpress.com/2010/11/working-together-helping-community-leadership-work-in-practise.pdf>, датум посете 30.6.2014.

најпогодније у перспективи односа школе и њених циљних јавности развијати двосмерни симетричан модел, узимајући у обзир степен интеракције који школа и њени запослени остварују у свакодневним активностима, услови рада у школама су такви да је најчешћи модел заправо *модел јавној информисања*.

Такав однос карактерише неселективан пласман информација у комуникацији. Он не представља квалитетну платформу за развој стратешких релација са представницима медијских кућа нити представља одржив функционалан модел који се базира на двосмерној комуникацији. Да би се учиниле промене на том пољу, сматрамо да је неопходно најпре едуковати све запослене о значају уређених односа с јавношћу (посебно запослене на вишим позицијама у Министарству просвете, науке и технолошког равоја) како би се у целом просветном систему ширила свест и унапређивала комуникација.

Сматрамо да је школа као радна организација тесно повезана са својим циљним јавностима и да између њих постоји свакодневна интеракција која се базира на односу међузависности или интердепеденције. Школа не може да се поноси добрим резултатима рада уколико њени кадрови не пружају свој максимум. Са друге стране, успех наставника огледа се у школском успеху ученика дате школе. Тај однос карактерише специфична социјална интеракција која је по природи јавна, јер је и школа јавна установа. Специфичности овако посматране интеракције, значајне су за проучавање институционализованог друштвеног живота субјеката интеракције јер „институционализовано образовање увек је нека од форми групног комуницирања” (Радојковић, Милетић, 2008: 7).

Будући да је свака комуникација социјална појава или облик социјалног понашања и да је интеракција у датој форми обележена бројним везама и односима, који су у случају школских установа *јавни*, комуницирање у образовању би требало додатно уредити добрим законским и *орґанизационим решењима*. Веза између наставничког рада и комуницирања, као и манифестације које се јављају кроз дате процесе у социјалној интеракцији са ученицима и њиховим родитељима, недовољно је истражена у нашој педагошкој и комуниколошкој науци и зато ћемо у перспективи наставити изучавање датог предмета у развојном контексту.

Литература:

- [1] Вулешић, С. (2014): „Односи с јавношћу школских установа према документу ”Стратегија развоја образовања до 2020. године”, *Годишњак Факултета за културу и медије, „Комуникације, медији, култура”*, број 6. год VI стр. 215-228.
- [2] Вулешић С. и Тодоровић В. (2014): „Интернет маркетинг и медијска промоција образовних установа”, *Зборник радова са прве међународне конференције SINTEZA 2014*; Београд: Сингидунум универзитет; стр. 523-529.
- [3] Богданић, А. (1996): *Комуниколоџија, водећа парадигма*; Београд: Чигоја.
- [4] Бранковић, Н. (2011): „Contribution of web site to school etos”, *Knowledge, Education, Media, Proceeding of Scietific-research interdisciplinary project Digital technologies and social – educational schanges that is financed by the Ministry of Education and science of the Republic of Serbia*.
- [5] Дуроњић, Т. Т. (2011): *Комуницирање у медијасфери*: Бања Лука/Београд: Романов/ Vard-fin.
- [6] Милошевић Ђорђевић, Јасна (2009): „Коришћење медија у Србији”, *Политичка ревија*, година (XXI), VIII, vol=19, Бр. 1/2009. стр. 225-236.
- [7] Павловић, М. и Алексић, М. (2011): *Односи с јавношћу (ПР)*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [8] Радојковић, М. И Милетић, М. (2008): *Комуницирање, медији и друштво*; Београд: Учитељски факултет.
- [9] Sanders, G. M. (2003): „Community involvement in schools, From Concept to Practise”, *Education and Urban Society*, vol. 32. No. 2. February, 161-180.
- [10] *Школа будућности* (2012), публикација Министарства просвете, науке и технолошког развоја у сарадњи са Microsoft компанијом.

Вебографија:

- [1] <http://www.nspra.org/> (датум посете 22.6.2015.)
- [2] <http://www.aasa.org/> (датум посете 6.8.2014.)
- [3] Сајт Просветног прегледа <http://www.prosvetni-pregled.rs/o-nama> (датум посете 9.6.2015.)
- [4] Davis, Brent, John West-Burnham, *Educational leadership and the Community*, Schol leadership and menagment series; <ftp://ftp.awl.co.uk/Longacre/marketing/Sp/Pantek/0%20273%20661647/01Prelim.pdf> (датум посете 30.6.2014.)
- [5] <http://wwwu.uni-klu.ac.at/knessman/download/PR%20macht%20Schule%20-%20Karl%20Nessmann%20-%202000.pdf> (датум посете 6.8.2014.).
- [6] <http://www.oeffentlichkeitsarbeit-schule.de/> (датум посете 6.8.2014.).
- [7] Heitman, A. *Mit Struktur und Strategie: Öffentlichkeitsarbeit professionell gestalten*,
- [8] Regenthal/Sch_tte: _ffentlichkeitsarbeit macht Schule 2580.08, http://www.ah-kommunikation.net/pages/referenzen/StS_Niendorf/ah_Fachartikel_Schulen_Professionalisierung_0911.pdf (датум посете 6.8.2014.).
- [9] Chrzanowski, D., Rans, S., Thompson, R. *Building Mutually-Beneficial Relationships Between Schools and Communities: The Role of a Connector*, извор: <http://www.abcdinstitute.org/publications/downloadable/> (датум посете 6.8.2014.).
- [10] Working together, Helping community leadership work in practise, <http://edadm821.files.wordpress.com/2010/11/working-together-helping-community-leadership-work-in-practi.pdf> (датум посете 30.6.2014.)

*Slobodan Vuletić, MA
Primary School „Kosta Trifković”
Novi Sad*

ORGANIZATION OF SCHOOL PUBLIC RELATIONS

Summary: *In the theoretical part of the paper we have defined the public relations of schools and gives an overview of the activities that are realized in these relations. The paper describes the process of two-way symmetric communication with target groups of schools, such as: employees, students, parents, local communities, the media and government representatives. To communication schools in the modern environment taking place in accordance with the principles of ethics, it should regulate the relationships between students and parents, employees amongst themselves as well as teachers and students, which would create opportunities for better communication whose result was generally higher reputation education. From this point we consider activities in improving school culture and communication and the school ethos and give proposals for strengthening relations school and its environment. In this paper we offer a modern organizational solutions, in order to systematically regulate these relations.*

In the empirical part of the paper we presented the attitudes and opinions of representatives of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia, the chief of the School Administration Novi Sad, which has 204 schools under the jurisdiction of the South Bačka and Srem region. Based on theoretical and empirical approaches, we conclude that in the field of organizing and achieving public relations school in Serbia, need to do a lot of concrete steps, but there is great interest in this problem by key stakeholders in the education process.

Key words: *RELATIONSHIP WITH TARGET AUDIENCES, MANAGEMENT IN EDUCATION, PRIMARY SCHOOL, INTERVIEW*

МЕДИЈИ

Нина Мудринић Миловановић, мастер*
Центар за савремену уметност *Strategie Art*
Београд

КА ФИЛОЗОФИЈИ МЕДИЈА: ДУХОВНОСТ И АУТЕНТИЧНОСТ У ВРЕМЕ МЕДИЈСКЕ СИМУЛАЦИЈЕ – О АКТУЕЛНОСТИ ШЕЛЕРОВЕ ПЕРСОНАЛИСТИЧКЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ

Сажетак: У овом раду испитује се актуелност Шелерове филозофске антропологије и њеног схватања да је духовност суштина људске личности. Полази се од изношења Хајдегерове критике Шелерове персонализма, која укључује и тезу да је ова персоналистичка антропологија традиционалистичка и као таква превазиђена. Излажу се контрааргументи на Хајдегерову критику и показује се да она није оправдана. Затим се детаљно разматра Шелерово антрополошко-персоналистичко становиште, кроз разјашњавање његове феноменолошке позадине и улоге теистичког мотива у овој филозофској теорији. Посебна пажња је посвећена испитивању смисла духовности, кроз објашњење њених трију аспекта – слободне воље, непрајмастичног знања и несединости. У последњем сејменту рада показује се да Шелерова персоналистичка антропологија веома добро комуницира са искушењима данашњег човека, у њеној тежњи да буде ауθενична личност. Шелерове идеје се доводе у везу са анализама неких од најбољих дијалогичара нашег времена, кроз заснивање тезе да је у савременом друштву духовна аутономија кључни услов ауθενичне личности.

Кључне речи: ЛИЧНОСТ, ЧОВЕК, БОГ, ДУХОВНОСТ, СУБЛИМАЦИЈА, АУТОНОМИЈА, АУТЕНТИЧНОСТ, СИМУЛАЦИЈА, КОНФОРМИЗАМ, МЕДИЈИ.

---

* Контакт: muzejrata@gmail.com

Увод

У десетом параграфу свог капиталног дела *Бишак и време*, настојећи да разграничи властиту аналитику тубитка од антропологије, Мартин Хајдегер изнео је неке критичке примедбе на рачун персоналистичке филозофије Макса Шелера. Он најпре констатује да је феноменолошка интерпретација персоналности, какву сусрећемо код Хусерла и Шелера, радикалнија од Дилтајевих и Бергсонових филозофских покушаја, да би затим овим феноменолошким филозофима приговорио то да не пишу о томе ко или шта личност јесте, већ шта она није. Хајдегер сматра да Шелер у оквиру своје персоналистичке антропологије није тематизовао сам начин човековог бивствовања, да се више бавио тражењем специфичне разлике између људског и осталих бића, и да је то резултирало формулисањем негативних одредби уместо позитивних одређења људске личности. Насупрот томе, Шелеров критичар је себи поставио задатак да објасни шта су инхерентне позитивне карактеристике начина бивствовања тубитка, тј. човека.

Основну поенту Шелеровог феноменолошког схватања личности, Хајдегер језгровито изражава следећим речима: „особа није ствар, није супстанца, није предмет” (Хајдегер, 1988: 53). По овом схватању, личност је увек нешто више од онога што фактички јесте, зато што је носилац интенционалних аката, путем којих се креира нови смисао, несводив на претходно чињеничко стање. Према Хајдегеровој интерпретацији, „бити особе припада да егзистира само у извршавању интенционалних аката, она дакле битно *није* предмет. Свако психичко објективирање аката, дакле свако схваћање њих као нечега психичког, идентично је с деперсонализирањем” (Хајдегер, 1988: 53). Другим речима, личност не само да није сводива на физичку реалност, већ се не може редуковати ни на психичку стварност, како је то сугерисано и у Хусерловој критици натурализма и психологизма, односно, у његовој афирмацији интенционалности. Хајдегер је управо у томе видео крупан помак у разумевању човека, који феноменологију уздиже изнад Дилтајеве и Бергсонове филозофије живота. Међутим, он сматра да Шелерова персоналистичка феноменологија није разјаснила онтолошки смисао извршавања интенционалних аката од стране личности, те да је у оквиру ње изостао одговор на питање „како позитивно онтолошки одредити врсту битка особе?” (Хајдегер, 1988: 53).

По Хајдегеровом мишљењу, Шелерово схватање човека као телесно-душевно-духовног јединства, уз потенцирање духовне компоненте, није задовољавајуће. Разлог за овакву оцену тиче се његовог става да целину људског бића није могуће ваљано објаснити као пуку суму поменутих компоненти, јер би то значило да је човек са две трећине свог бића (тело и душа) идентичан осталим ентитетима у универзуму. У Шелеровој тези

да дух представља човекову битну разлику у односу на остала бића, овај филозоф види остатак античко-хришћанске антропологије, унутар које се, сматра он, превиђа то да се особеност људског бића не састоји у поседовању неких виших суштинских својстава, већ у квалитативно различитом начину бивствовања, који се тиче и телесности и душевности. Консеквентно таквом критичком ставу према Шелеровој и традиционалној антропологији, Хајдегер је, уместо разликовања битних и небитних својстава људског бића, настојао да покаже да су инхерентне и перманентне позитивне одредбе човековог начина бивствовања: световност, брижност и временитост. Дакле, за разлику од Шелера, овај филозоф као онтолошки мисао извршавања интенционалних аката, тј. као основне позитивне онтолошке одредбе врсте битка личности, која подразумева властитост и разумевајући став, истиче бивствовање у свету, бригу и темпоралност.

Основна намера у овом чланку јесте доказивање да Хајдегерово критика Шелерове персоналистичке антропологије није оправдана. При томе, у фокусу разматрања неће бити Хајдегер већ Шелер, што значи да одбрана персоналистичке антропологије неће бити толико заснивана на побијању Хајдегерових идеја, колико на иманентном тумачењу Шелерових схватања и њиховој примени на сагледавање човекових путева и странпутица у данашњем времену. Другим речима, настојање је да се покаже да персоналистичка мисао овог филозофа не само да има упориште у традиционалној антропологији, већ и да је веома актуелна у нашем времену, зато што одлично комуницира са кључним дилемама савременог човека. По схватању аутора текста, иако Хајдегер слови за већег филозофа од Шелера, иако је његов животни период (1889-1976) ближи 21.-ом веку од Шелеровог (1874-1928), овај други је савременији мислилац, како у егзистенцијалном, тако и у теоријском погледу. Између осталог, Шелерова теоријска актуелност огледа се не само у сродности неких његових идеја са психоаналитичким учењем, већ и у сличности његовог схватања духовног слоја личности са теоријом супервенијенције, која представља једно од водећих становишта у савременој филозофији духа.

Хајдегерово критика Шелера, традиционалне антропологије и метафизике у целости, исказана у *Битку и времену*, за своју полазну основу је имала његово уверење да је могуће на оригиналан и плодан начин превазићи тзв. заборав битка, кроз својеврстан корак уназад – од питања о суштини ка питању о самом битку, о начину бивствовања човека. Међутим, сам Хајдегер је одустао од таквог уверења и пројекта, што је битно отупело и оштрицу његове критике. Наиме, ако није могућа плодна алтернатива традиционалној антропологији, онда нема ни ваљане основе да се Шелеру замери то што је преузео античко-хришћанску концепцију о сложеној структури људског бића, и о духовности као његовој дистинк-

тивној компоненти. Такође, ако је онтологија тубитка показала ограничене домете, онда се с правом може сумњати у то да су световност, брига и временитост боље одредбе личности од духовности. Спорно је и то да ли Шелер заиста више истиче оно што личност није, и да ли аутор *Бишка и времена* заиста више пише о ономе што човек јесте. Стога се може рећи да се Хајдегеров покушај позитивног разрешења онога што је критиковао испоставио као преамбициозан пројекат, који није испунио очекивања и који није резултирао бољим решењима од пређашњих. Овај неуспешан раскид са традицијом чини спорном и нову терминологију коју уводи Хајдегер, а даје за право уобичајеном и вишевековном начину изражавања о човеку и личности, какав сусрећемо код Шелера.

Сам Хајдегер је често истицао привативне или дефицијентне моду-се основних онтолошких карактеристика тубитка. То важи подједнако за бивствовање у свету, за бригу и за временитост, у том смислу што је емпиријски евидентно да су многи људи уместо да буду отворени према свету закупљени свакодневним пословима у свом непосредном окружењу, немарни уместо да буду брижни, и неодговорни према ограниченом времену које им стоји на располагању, уместо да имају јасну свест о властитој пролазности и коначности. Говорити о привативним модусима није ништа друго до један од облика негативног говора, исказивања онога што човек није иако треба да буде, што значи да ни Хајдегера егзистанцијална аналитика тубитка није могла да избегне коришћење негативних одредби, упркос томе што је управо то била једна од његових кључних замерки на рачун Шелерове персоналистичке антропологије. Пошто би се у Хајдегеру одбрану могло рећи то да је његов говор о дефицијентним модусима у функцији расветљавања разлике између неаутентичног и аутентичног бивствовања, посебна пажња у овом текст биће посвећена показивању како Шелеров концептуални оквир пружа још веће могућности за објашњење (не)аутентичности. Међутим, пре упуштања у таква специфична разматрања, најпре ће бити изложени најважнији елементи Шелеровог филозофског становишта у домену персоналистичке антропологије.

1. Шелерово становиште

Шелер је припадао феноменолошком покрету и био је под снажним утицајем Хусерлових идеја, чија суштина ће на овом месту бити представљена у крајње сажетом облику. Једна од главних намера Едмунда Хусерла било је настојање да се филозофија ослободи од угледања на природне науке, које је у његово време узело маха. У том смислу, он је критиковао натуралистичку филозофију, којој је својствено „натурализовање свести,

укључујући све интенционално-иманентне датости свести; с друге стране, натурализовање идеја и тиме свих апсолутних идеала и норми” (Хусерл, 1967: 8). Иако је своју феноменолошку филозофију назвао картезијанством двадесетог века, Хусерл је критиковао и самог Декарта због натурализације и супстанцијализације мислећег ја, сматрајући да мислећа свест не имплицира аподиктичку извесност властитог постојања, већ само нужност поседовања неког интенционалног корелата. Према његовим речима, „темељно својство начина свијести, у којима живим ја као ја, јест тзв. интенционалност, јест свагда имање свијести о нечем” (Хусерл, 1975: 22). То значи да свесно ја поседује један слој који се не може редуковати на мислећу ствар, која би била лоцирана у физичком простору и о којој би било могуће каузално закључивати, јер су том слоју својствена само интенционална значења и идеална важења. Штавише, Хусерл је задатак феноменолошке филозофије видео управо у обрнутој редукацији, у редуковању просторно-временског ја на трансцендентално или чисто ја, као начин да се дође до увиђања апсолутних истина. По Лиотаровом тумачењу феноменолошког поступка, „ја се морам одрећи сваке тезе о себи као постојећем; али исто је толико јасно и то да постоји једно ја које се одриче управо себе и које је само ја редукације. Ово ја названо је чистим ја” (Лиотар, 1980: 30). На трагу оваквих Хусерлових идеја, Шелер ће духовну компоненту личности схватити као ја које се одриче себе.

Када је Шелер поставио филозофско питање о суштини човека, на европској интелектуалној сцени био је присутан снажан утицај Дарвинове еволуционистичке теорије, која је релативизовала разлику између човека и животиње. У својој интерпретацији, Пери истиче да је „Дарвинлишио људе привилегије да су Божија нарочита створења, доприносећи тиме осећању неспокојства које обележава двадесети век... За многе, закључак је био неизбежан: природа не садржи никакву божанску замисао нити сврху, а људска врста је случајан производ безличних сила. Кључна идеја хришћанства – да су људи Божија деца која учествују у драми спасења – почивала је, више него икада, више на вери него на разуму” (Пери, 2000: 342). Шелер је уважавао сва актуелна достигнућа посебних наука, нарочито она из домена биологије, али није био склон да олако одустане од традиције метафизичког начина размишљања о човеку, која укључује и хришћанску идеју о човековој боголикости и христолитости. Као што је показано, на то га је значајно подстицала и Хусерлова феноменологија, која је имала јасне метафизичке импликације, додуше без теистичких примеса. У сваком случају, Шелер је био вођен интуицијом да у човеку постоји нешто натприродно, нешто што га чини метафизичким бићем, па је ту тезу настојао некако да усклади и са новим биолошким и уопште природнонаучним сазнањима.

Овај феноменолошки персоналиста поставља питање на следећи начин: „постоји ли, ако животињи припада интелигенција, уопће још нешто више до ли само градуална разлика између човјека и животиње? Постоји ли онда још нека *бивствена* разлика? Или пак постоји изнад до сада обрађених бивствених ступњева још нешто сасвим друго у човјеку, њему специфично придодато, што није избором и интелигенцијом погођено и исцрпљено?” (Шелер, 1987: 43). Другим речима, Шелер се пита да ли се може издвојити нека суштинска и квалитативна разлика између човека и њему најближих животињских врста, с обзиром да су Келерови експерименти са шимпазнама показали да и ове животиње имају способност интелигентног поступања и вршења избора, што би могло да значи да се ради само о различитости у степену квантитативне развијености појединих истоветних биолошко-психолошких функција. Пошто су бројни филозофи истицали управо рационалну способност као човекову суштинску карактеристику, која га чини различитим од свих других живих бића, представници филозофске антропологије у првој половини двадесетог века суочили су се са дилемом да ли да одустану од тезе о онтолошкој изузетности људи, или да покушају да редифинишу суштину човека. Шелер је био сасвим начисто са тиме да се у хоризонту природне науке не може бранити схватање о човековој онтолошкој различитости, о чему сведоче и његове следеће речи – „озбиљна научна испитивања показују само једно: човек = *homo naturalis* јесте животиња, мали споредни пут којим је живот кренуо у оквиру класе кичмењака, у овом случају примата. Он се дакле није 'развио' из животињског света, већ је он био животиња, животиња јесте, и заувек ће остати животиња” (Шелер, 1996: 265-266). Стога је он потражио одговор на постављено питање у хоризонту феноменолошке филозофије.

Шелер у основи разликује три сфере или врсте бића: неживо, живо (вегетативно и анимално) и духовно. По његовом схватању, човек као живо биће са осталим живим бићима дели бројне телесне и душевне функције, које се међусобно разликују једино по степену, док само духовност прави суштинску разлику између људи и животиња. Према његовим речима, било би погрешно „када би се ново што човјека чини човјеком помишљало само као досадашњим душевним ступњевима: чувственом пориву, инстинкту, асоцијативном памћењу, интелигенцији и избору, још придошли нови бивствени ступањ *исихичких* функција и способности, које припадају *вишалној* сфери, а којих би спознавање такођер спадало још у компетенцију психологије и биологије” (Шелер, 1987: 44). То значи да је код Шелера духовност схваћена као нешто што превазилази не само природу и живот, већ и разне аспекте душевности, који су такође својствени биљном и животињском свету, и да овај филозоф управо у надпсихичком духу види оно што човеку обезбеђује онтолошку изузетност

и посебан положај у космосу. Описујући онтолошку особеност људског бића, као носиоца духовног принципа, персоналистички феноменолог истиче: „успоређен са животињом, која увијек збиљском битку каже 'да', па и тамо гдје је гађење спопада и гдје бјежи, човјек је *'онај који може казати не'*. Он је *'аскеи животиња'* ” (Шелер, 1987: 65).

Дакле, по овом схватању, духовност је у правом смислу метафизичка димензија људског бића, јер она не само што се разликује од потреба органског и психичког живота, већ им се често и супротставља. Констатујући да је „дух” вишезначан термин, који поред мишљења подразумева и интуитивно знање, емоционалне и волитивне акте, Шелер каже: „ставимо на врх појма духа нарочиту функцију знања, неку врсту знања коју може само он пружити, онда је основна ознака *'духовног'* бића његова *еџистенцијална неовисност од органокој*, слобода, одријешеност (...) од стеге, притиска, овисности од *органској*, од *'живота'* и свега што животу припада, дакле и од његове нагонске *'интелигенције'* ” (Шелер, 1987: 45). При томе, немачки филозоф под „нарочитом функцијом знања” подразумева интуитивно сагледавање суштина, до кога се у феноменолошком поступку долази кроз тзв. акт идеирања, чија је онтолошка последица то да човека чини слободним од органске детерминисаности и нагонских захтева. Поседовање овог нарочитог теоријског знања, које је непрагматично и биолошки нефункционално, није пуки епифеномен људског бића, већ задира у саму срж његовог начина бивствовања, сматра Шелер. По Галовићевој интерпретацији, „способност раздвајања есенције и еџистенције и способност априорног увида у есенцију бића није тек једна поред других способности (...) Све што јест човјек и што он може бити омогућено је, према Шелеру, управо том способношћу. Стога је човјек биће које на неки начин стално пребива у тој разлици. Да нема способност таквог раздвајања, не би било филозофије, етике, умјетности, политике итд.” (Галовић, 1989: 205).

Према Шелеровом учењу, духовност подразумева идеирање, способност занемаривања небитне еџистенције и директно сагледавање чисте есенције, а идеирање се тиче биолошке дереализације, односно, потискивања неких виталних порива који су усмерени ка успешном сналажењу у стварности, ка физичком самоодржању и репродукцији врсте. У том смислу, овај филозоф објашњава да „акт обезбиљења може извршити само онај битак који зовемо *'духом'*. Само дух у свом облику као чиста *'воља'* може актом воље – а то значи: *акциом сџречавања*, провести неактуализирање онога средишта чувственог порива које смо спознали као приступ к збиљском битку збиљскога” (Шелер, 1987: 65). То значи да је реализација духовних потреба и духовних вредности могућа само на основу превазилажења онога што представља вредност у виталној сфери, као што су, рецимо, објекти базичних биолошких потреба за храном

и сексуалним задовољством. Уважавајући Фројдову теорију о сублимацији нагонске енергије у духовну активност, овај мислилац пише: „дух је у свом 'чистом' облику *изворно без сваке 'моћи', 'снаге', 'дјелотворности'*. Да би уопће стекао ма како мали ступањ дјелотворности, мора *продоћи она аскеза, оно нагонско потискивање и истовремено сублимација*” (Шелер, 1987: 67). У овом погледу, Шелер дели исто становиште као и Николај Хартман, један други феноменолошки филозоф, који је такође сматрао да су моћ и вредност обрнуто пропорционални, у том смислу да оно што је вредносно ниже има већу физичку и виталну моћ, а оно што је вредносно више јесте утолико и немоћније (упореди: Шелер, 1987: 76).

Међутим, за феноменолошке филозофе, то што је духовност енергетски зависна од биолошких нагона нипошто не значи да је дух пуки дериват живота, да није засебан и несводив онтолошки слој. Као и по бројним другим тачкама, и овде су Шелер и Хартман потпуно на трагу свог учитеља Хусерла, који је сматрао да „постоји важење просто-напросто или 'по себи', које је оно што је чак и кад га нико не реализује” (Хусерл, 1967: 39). По њиховом разумевању, духовне вредности имају универзално важење, без обзира на то у којој мери су актуализоване, а сублимација нагонске енергије није нешто што их производи, већ оно што их чини видљивим или манифестним. Шелер објашњава да сфера духа постоји паралелно са виталном сфером, као и да се принуда снажних али ограничених нагона и чулних задовољстава превазилази управо кроз усмеравање пажње на чисте идеје, на апсолутно важење идеалних вредности. Према Филиповићевом тумачењу, „управо је дух онај који изводи ово 'нагонско потискивање'. Духом прожет вољни пројект који интендира идеју, односно вриједност, управља, води и остварује тај пут потискивања. Дух је онај који у човјеку негира и потискује, он је онај фактор који дјелује. Он је дакле узрок, а не посљедица потискивања нагона” (Филиповић, 1987: 179). Дакле, у овом контексту с правом се може рећи да дух не само да постоји пре потискивања, већ и да има важну улогу у инхибирању нагонских импулса, у заузимању аскетског става према неким виталним потребама, чиме се ослобађа моћна енергија за реализацију идеала у физичком свету и историјском времену. По мом схватању, дух је иманентно делотворан у личности, а његова делотворност у спољашњем свету захтева сублимацију као својеврсно лукавство ума, као позајмљивање страствене енергије из базичне виталне сфере.

У Шелеровој филозофији, духовна суштина човека подразумева његов посебан однос према Богу. Како Галовић указује, „од уздицања природног човјека до духовног бића и бића љубави неодвојива је 'идеја' Бога. Тек у 'свјетлу Бога' отвара се човјеку цјелина битка и озбиљује његова теоморфна бит. Идеја Бога уздиже човјека од бића једне природне врсте

до повијесног човјека и духовнога бића. Губитак те идеје може га претворити у биће без повијести и 'радну животињу'" (Галовић, 1989: 239). У различитим списима, феноменолошки персоналиста различито схвата Бога, у складу са хришћанским учењем или у филозофском смислу трансценденције, али увек заступа тезу о неразлучивости антропоморфизма и теоморфизма. Сматрајући да се боголикост људског бића тиче духовности, он каже: „у чему се састоји онда човекова посебност, ако не у томе што је створен према слици Бога? Оно о чему ћемо пак после говорити биће то да је управо интелект а не тело оно по чему је сличан Богу" (Шелер, 1996: 251). Насупрот натуралистичком начину размишљања, Шелер је уверен да охолост није садржана толико у деификацији човека, колико у тези да су људи биолошки супериорнији од животиња, и да им за њихова постигнућа није потребна никаква Божија милост, тј. подршка од стране натприродног апсолута. По његовим речима, „нема у човеку ни порива ни 'закона' који се не јавља или у природи која лежи испод њега или у царству Божијем изнад њега, на 'небу': човек поседује своју егзистенцију само као једно 'преко', као 'мост' и кретање између ова два царства (...) Ватра, страст за превазилажењем себе – звао се циљ 'натчовек' или 'Бог' – то је његова једина права људскост" (Шелер, 1996: 269).

Према Шелеровом становишту, ако га посматрамо само из биолошког угла, човек је инфериоран у односу на животињски свет, тако да у том контексту има оправдања за тезу да је људско биће заправо једна болесна животиња. На трагу немачког филозофа, Галовић истиче: „ми тврдимо да су се у континуираној еволуцији од животиње до човјека ту и тамо (дакле, не нужно 'посвуда') појавили акти извјесне бити и њихови закони који (...) принципијелно припадају над-биологијском поретку уопће (...) свијет вриједности, особа, који свакако ту и тамо исијава у човјеков околни свијет, али није биологијског поријекла" (Галовић, 1989: 202-203). Тај виши поредак јесте духовно царство личности, које управо кроз биолошке недостатке човека, на парадоксалан начин, афирмише божанску енергију, а једино преко ње људско биће се уздиже изнад животиње. По Шелеру, „иако је 'мишљење' болест, гледано са становишта живота – оно ипак отвара пут (...) духовном стварању у култури, и у крајњој линији, милости! И милост долази као једно добро 'решење'. Али она је решење које долази од Бога, она је непосредна Божија 'мисао' у животу: то ће рећи да заправо 'човјек' јесте одговарајуће место за њен продор! (...) 'Разум' – биолошки гледано – једна болест – добија смисао и значај као оно што пробија пут ка милости" (Шелер, 1996: 262-263). Дакле, овај филозоф сматра да се цивилизацијски и културни развитак човека не може објаснити некаквим самостварањем човечанства, већ да је он неодвојив од Божије милости, од принципа духовности, који људске био-

лошке слабости трансформише у онтолошке предности и над-биолошке вредности. Такво становиште имплицира и тезу да је синергија између људске личности и Бога, а не људско друштво, основни покретач правог историјског напретка.

Поменута синергија подразумева како то да је човеку потребан Бог, да би се уздигао изнад животиње, тако и то да је Богу потребан човек, да би се у историјском развоју остварило прожимање животних нагона и духа. Према аутору списа *Положај човека у космосу*, „мјесто, дакле, овога самоостварења, рецимо у неку руку оне самодеификације која тражи битак, који сам по себи јест и ради чијег настајања узима свијет као 'повијест' – то мјесто је *баш човјек*, људско ја и људско срце. Они су једино мјесто постојања Бога који нам је приступачан – *али су и људи дио шoиa њрансценгеншoиa љроцеса самоi* (...) Дакле, према нашем назору од почетка су упућени опстајање човјеком и постајање Богом једно на друго” (Шелер, 1987: 107). На другом месту, исти филозоф каже: „једини приступ Богу стога није теоријско (...) него особно активно залагање човјека за Бога и за бивање његова самоозбиљења (...) Човјек је сустваралац, суоснивач и суизвршилац једнога идеалног слиједа што бива у свјетском процесу и с њим самим” (Шелер, 1983: 208). На тај начин, Шелер доводи у директну везу хришћанску идеју о човеку као боголиком бићу са феноменолошким схватањем о личности као извршиоцу интенционалних аката, што имплицира да праве духовне вредности, на које су ови акти усмерени, имају божански или апсолутни карактер.

У његовој персоналистичкој антропологији, духовност је суштина човека, а личност је носилац духовности, онај слој у људском бићу који га чини сличним Богу. Према Шелеровим речима, „центар духа, особа, није дакле ни предметни ни стварни битак, него је само (бивствено одређен), *склоп реда акaиa*, који се у себи самом вазда сам испуњава” (Шелер, 1987: 57). То да је личност склоп интенционалних аката, значи да она није условљена никаквом принудом животињских нагона, никаквим природним узроцима, већ да се одликује слободном вољом, слободним избором онога што сматра правим вредностима. При томе, слободна воља је нешто што зависи само од властитог става личности, што се ничим споља не може нити изазвати нити спречити. У свом иницијалном виду, воља је функција аскетског идеирања, сагледавања чистих идеја и идеалних вредности, чије замишљање омогућује човеку да се одупре притиску нагонских импулса, док у развијенијој форми она може бити делатна снага и у спољашњем свету, у стварању квалитативно нових и бољих стања ствари у цивилизацијској и културној реалности. У том смислу, личност се разликује од (биолошке) јединке, она се не рађа, већ се њоме постаје – она је ствар постигнућа и самоусавршавања. По немачком персоналисти, „само човјек

– уколико је особа – може да се *извије* над себе – као живо биће – и да из једног средишта, тако рећи, *с ону сфрану* просторно-временског свијета учини *све*, па према томе и себе сама, предметом своје спознаје. Тако је човјек биће које надмашује само себе и свијет” (Шелер, 1987: 56).

Дакле, осим слободе воље личност одликује и самосвест, оно што је Хајдегер назвао разумевајућим односом према самом себи. Заправо, слобода и самосвест нису два различита својства, већ два начина манифестовања и описивања духовности као онтолошке особености личне егзистенције: нарочито знање које поседује људска особа обезбеђује јој чисту вољу, очишћену од чулних садржаја виталне сфере, а способност вољног супротстављања животињским нагонима омогућује личности да врши акте идеирања и саморефлексију. При томе, самосвест је неодвојива од поседовања свести о другим бићима, од способности за универзално знање и сагледавање универзума као целине, и управо у томе Шелер види специфичност човековог положаја у космосу – кроз саморефлексију личности до свести не долази само људско биће, већ и читав свет. Сматрајући да се суштина личности не састоји у усредсређености на прагматичне интересе самоодржања, немачки филозоф каже: „стога се 'особа' у човјеку мора замишљати као средиште које је уздигнуто изнад супротности организма и околине“ (Шелер, 1987: 51-52). Ни по овом питању Шелер не заостаје за Хајдегером, јер он такође наглашава човекову отвореност ка свету, то да интересовања личности далеко превазилазе борбу за опстанак и антагонистички однос према спољашњој средини. У том смислу, може се рећи да је личност биолошки ексцентрична, што је чини не само духовним центром људског бића, већ и центром универзума – средиштем сазнања о свету као целини.

Немачки персоналиста наглашава човекову упућеност на Бога, његову теоморфност, управо зато што сматра да су атрибути личности оно по чему се људи разликују од животиња. Према хришћанском учењу, божанско биће није безлична сила већ личност, а људско биће је утолико више лично уколико је сличније Богу. Најважнија својства Бога најчешће се формулишу кроз три исказа: „1. Бог је свемоћан. 2. Бог је свезнајући. 3. Бог је савршено добар.“ (Ђурић, 2011: 269). По мом схватању, ови атрибути су у одређеном степену присутни и у људској личности, као њена дистинктивна својства у односу на остала жива бића. Наравно, пошто је несавршено биће, човек је увек само делимично сличан Богу, али је личност она инстанца у њему која га подстиче на стално самопревазилажење, усавршавање и уподобљивање слици Божијој. Када је реч о првом атрибуту, оно што у људској личности подсећа на божију свемоћ то је слободна воља, неусловљеност природним каузалитетом, што се манифестује као лични подвиг, могућност чуда, инвентивност и креативност.

У том смислу, Шелер је нагласио не само да је сваки човек особен и оригиналан по свом духовном потенцијалу, већ и да је свака реализована особа састваралац, Божији саучесник у стварању нових стања ствари у свету. Када је реч о другом својству, оно се односи на капацитет личности за саморефлексију, контемплацију и универзално сазнање. Човеком уму није све докучиво, али од свих Божијих творевина само људска личност може да има јасну свест о себи и да сазнаје по мери свих врста, тј. на непрагматичан начин, на начин који није условљен потребама самоодржања сопствене врсте. Трећи атрибут божанске и људске личности тиче се несебичности, заинтересованости за друга бића и за свет као целину. Наравно, за разлику од Бога човек не може да буде савршено добар, јер мора у одређеној мери да буде саможив и да се бори за опстанак свог бића, али је он утолико више личност уколико је развијенији као биће љубави, склоно да помаже другима и да се жртвује за њих.

Дакле, поента Шелеровог становишта је то да личност није ни биолошка ни психолошка категорија, већ духовна и аксиолошка. Личност има и тело и душу, али је најважнији део њеног бића духовност, захваљујући којој има могућност неограниченог уздизања, чишћења од животињских нагона и ослобађања од психичких фиксација и навика. Јединка је биолошка датост, настала чином рођења и усмерена на продужење врсте, а личност је нормативни појам, задатост самоизграђивања, путем кога престајемо да будемо пуко средство биолошке репродукције. Оно што личност чини личношћу јесте њена безрезервна приврженост вредностима које превазилазе природне склоности и површну сентименталност људске душе, односно, извршавање интенционалних аката који су усмерени на нешто изнад властитог бића. У том смислу, личност се не може свести на очување властитог идентитета, јер њена суштина није у бављењу собом, већ у преданости ономе што је превазилази. Ово самотрансцендирање може се тумачити као тежња ка Богу или као тежња ка царству идеалних вредности, али какво год тумачење да усвојимо, доћи ћемо до тога да се суштина личности састоји у тежњи ка усавршавању.

2. Духовна аутономија и аутентична личност

Наше време је време симулације, у коме није лако бити аутентичан. Симулација подразумева убедљиво претварање, претварање које практично није могуће разликовати од искрености, а тежња ка аутентичности јесте управо тежња да се не претварамо и да искрено будемо то што јесмо по својој суштини. У том смислу, наше време није наклоњено аутентичности, али сматрам да људска личност од ње никада не може сасвим одустати.

Иако се може поставити знак једнакости између конститутивног својства личности и својства аутентичности, реалност убедљиве глобалне симулације у нашем времену захтева да правимо разлику између неаутентичне или конформистичке и аутентичне или нонконформистичке личности. У овом сегменту рада настојање је да се докаже да је духовна аутономија нужан услов да се избегне конформизам и да се буде аутентична личност, и да због тога Шелерова персоналистичка антропологија, његово потенцирање духовности, представља бољи теоријски модел за објашњење аутентичног живота од Хајдегерове егзистенцијалне аналитике тубитка.

Бити личност значи бити јединствено и непоновљиво биће, бити аутентичан и разликовати се од свих осталих људи. Схвативши личност као нормативан појам, као суштинску могућност и као оно што људска јединка треба да постане, Шелер није ни имао потребу да говори о аутентичној личности, сматрајући да је то плеоназам, јер остварена личност не може имати атрибут неаутентичности. У том смислу, Шелерово учење о личности је релевантно и за испитивање аутентичности, иако код њега ово питање није експлицитно тематизовано. У свакодневном говору уобичајено је то да све људске јединке називамо личностима, па управо зато прибегавамо коришћењу атрибута аутентичности, како бисмо апострофирали оно што је личност у правом и строгом смислу. Оно што је много важније од ових терминолошких питања и језичких конвенција јесте то да самореализација личности представља велики проблем, поготово у нашем времену. Многи аутори су писали о томе да је савремено друштво обележено огромним утицајем средстава масовних комуникација на интиму појединца и на његово психофизичко формирање. За разлику од ранијих времена, када је динамика породичних односа представљала основну полугу социјализације, у нашем времену мас-медији пресудно обликују свест младих људи, наметањем стереотипних образаца мишљења и осећања, што подразумева стварање масовне психологије и конформистичког понашања. У таквим околностима, веома је тешко разликовати се од осталих, не симулирати стереотипе, бити јединствено и непоновљиво биће, што јесте аутентична личност по својој дефиницији.

Једну од најбољих теорија симулације формулисао је Жан Бодријар. Према овом француском аутору, „живимо у моделу *референдума*, управо зато што више нема *референце*. Сваки знак и свака порука (као и објекти намењени 'функционалној' употреби: модне новости или ма која телевизијска информација, сондажа или предизборна кампања) приказују нам се у светлости питања/одговора. Читав систем комуникације је са сложене синтаксичке структуре језика прешао на бинарни и сигналетички систем питања/одговора – на непрестани *шесџ*. А тест и референдум су, као што је познато, савршене форме симулације: одговор је индукован питањем,

обликован је унапред. *Референдум је, дакле, увек ултиматум*: једностраност питања, које више није испитивање већ непосредно наметање једног значења којим се круг аутоматски затвара” (Бодријар, 1991: 74). То значи да је савремено друштво само привидно либерално, да оно само декларативно уважава слободу личности и поштује разлике и слободу избора, док му је заправо својствена свеопшта контрола и строга кодификација свих домена људског искуства. На први поглед, одсуство обавезујуће референце у спољашњем свету, у виду Бога или природе, човека чини слободним и пружа му могућност да арбитрарно креира значења властитог живота која му највише одговарају. Уместо тога, у нашем времену на делу је владавина сигналетичких знакова над људима, доминација унификајућег кода, и то управо кроз симулацију слободе и богатства у различитостима. Алтернативу таквом свету, Бодријар је тражио у недиригованој симболичкој размени, унутар које би значења била креирана отвореном интеракцијом између комуникацијских партнера, а не бинарним кодом и знаковима сведним на сигнале. Упркос значајним теоријским разликама, ови Бодријарови ставови нису неспојиви са Шелеровим персонализмом.

Наше време је специфично по томе што је конформизам захватио и најинтимније сфере приватности, а не само област јавног живота. Обично се сматра да у приватном животу нема симулирања, да ту сваки појединац манифестује своје право лице, зато што нема разлога да буде неискрен и да се претвара. Међутим, захваљујући томе што поруке масовних медија продиру дубоко у несвесне структуре личности, данас и најинтимније жеље имају конформистички карактер, подразумевају медијски обликоване стандарде пожељности. О утицају масовне културе на психу појединца, Хоркхајмер и Адорно кажу: „културна индустрија непрестано обећава потрошачима оно што им нипошто неће дати (...) Тиме што увијек наново експонира оно за чиме се жуди, изазовне груди и гола прса спортског јунака, она само подбада ону несублимирану пражудњу која је због навикнутости на одрицање већ одавно закржљала у мазохизам” (Хоркхајмер/Адорно, 1989: 145). Упркос томе што су давно написане, ове речи нису изгубиле на актуелности ни у нашем времену, а њихова поента је управо то да стереотипне слике у средствима масовних комуникација имају хипнотичку моћ у односу на интимни живот рецепијената. У таквим околностима, не само да сви појединци „спонтано” жуде за истим објектима, лишени маште и инвентивности, него и бивају на мазохистички начин поробљени „властитом” пожудом, коју не могу нити да квалитетно задовоље, нити да јој се одупру.

У времену медијске симулације и конформизма, спонтаност у индивидуалним жудњама је лажна спонтаност. Унутар Фројдове психоаналитичке теорије, спонтанитет је приписан сексуалном нагону, док су разни видови психопатолошког понашања схваћени као последице прекомер-

ног цивилизацијског потискивања сексуалности. Иако је Фројдово учење веома комплексно и може се тумачити на различите начине, чини ми се да је он преценио значај сексуалних потреба, а потценио важност неких других компоненти и аспирација личности. Поред осталих, то сматра и Карл Јасперс, који каже: „Фројд сагледава, често изванредно умесно, шта настаје услед потискивања сексуалности. Али он се није ниједном запитао шта настаје потискивањем човековог ума и духа” (Јасперс, 1978: 723). Поготово наше време сведочи о томе да сексуални нагон није носилац спонтанитета и слободе, већ конформизма и неаутентичности, зато што су сексуалне жеље данашњег човека посредоване медијским стереотипима, па га препуштање њима не чини ни најмање самосвојним. Напротив, прави носилац спонтанитета јесте духовна компонента личности, што значи да и највећа опасност од губитка спонтанитета лежи у потискивању духовних потреба. У том смислу, насупрот медијском подстицању и перпетуирању сексуалних жеља, горући проблем данашњег човека састоји се у индуковању духовних потреба, без чије афирмације није могуће превазићи конформизам и постати аутентична личност.

За разлику од Шелера, Хајдегер је експлицитно тематизовао проблем аутентичног бивствовања. По његовом схватању, сваком тубитку/човеку својствена је увек-мојост (ваздања властитост), док су аутентичност (правост) и неаутентичност (неправост) њени деривати, који се тичу властитог бирања егзистенцијалних могућности или пропуштања да се то бирање врши. Према Хајдегеровим речима, „тубитак *јест* вазда своја могућност, и он 'нема' њу тако да би му била напросто својствена као неко Постојеће. И јер је тубитак увијек битно своја могућност, то биће *може* у својем битку само себе 'бирати', стећи, може себе изгубити, односно никада, и само привидно, стећи. Себе је могло изгубити, и себе још не стећи, само уколико је према својој бити могуће *право*, то јест своје властито. Оба модуса битка: *правости* и *неправости* – ти су изрази одабрани у строго терминолошком смислу – темеље се у томе што је тубитак уопће одређен ваздањом властитошћу” (Хајдегер, 1988: 47). Нарочиту опасност по аутентично бивствовање представља индиферентност, која је својствена колективистичким обрасцима понашања, имперсоналним мерилима о томе шта је уобичајено да се мисли, говори и чини, сматра овај филозоф. У том смислу, бити неаутентичан значи бити равнодушан према властитим животним изборима, препустити се сфери „безличног се” и допустити да о најличнијим стварима одлучују други, друштвени обичаји и анонимни ауторитети. Другим речима, неаутентични смо када бирамо да други бирају уместо нас, а аутентични смо када бирамо да сами бирамо.

Кључни значај у превазилажењу имперсоналности и неаутентичности, Хајдегер је приписао суочавању са властитом смртношћу. По њего-

вом схватању, неаутентичан човек живи у самозаборавау и самообмани, у илузији да се смрт дешава другима, а не и властитој егзистенцији. Насупрот томе, он сматра да аутентични постајемо тек када се ослободимо заборава властите смртности, јер мисли да тада стичемо одважност да сами доносимо радикалне животне одлуке и да будемо бескомпромисни у њиховој реализацији, прихвативши могућност крајње жртве. Чини се да ово Хајдегерово резонување садржи грешку *pars pro toto*, зато што подразумева неоправдану генерализацију и превиђање крупних индивидуалних разлика, тога да оно што важи за неке људе не мора важити за све. Тачно је да неке личности црпе храброст за аутентично бивствовање управо из прихватања властите смртности, али је тачно и то да многе људе помисао на сопствено умирање више паралише него што их чини аутентичним. Може се рећи и обрнуто: управо помисао на могућност вечног живота представља снажан агенс за превазилажење индиферентности и имперсоналности, односно, за формирање аутентичне личности. За разлику од Хајдегерове егзистенцијалне аналитике тубитка, управо је Шелерова персоналистичка филозофија у потпуности уважила овај витални значај религиозности и теизма за потврђивање личности и постигнуће аутентичности.

У свом испитивању аутентичности, Хајдегер није посветио неопходну пажњу духовности, смислу и значају духовне аутономије личности. Он је већи значај придао емоционалној динамици, искуствима као што су стрепња и брига, него што је тематизовао духовни мир и путеве ка њему. Наравно, на духовно смирење утичу и одређене емоције, али готово по правилу Хајдегер не пише о њима, већ о оним облицима емоционалности који имају узнемиравајући ефекат. Тако је и доживљај смрти једно непријатно и узнемирујуће емоционално искуство, а овај филозоф управо у њему види подстицај да се постане аутентичан. С друге стране, он је занемарио емоцију љубави, а по мом мишљењу динамика љубавног односа са другим бићем веома много утиче на то у којој мери ћемо бити аутентичне личности. Насупрот Хајдегеру, Шелер је апострофирао значај апстинирања од непријатних и деструктивних афективних садржаја, али је и потенцирао важну улогу позитивних емоција – као што је љубав према Богу, природи и другом човеку – у духовном изграђивању личности. По мом схватању, духовност је најбољи пут до аутентичности, а до духовности се долази кроз уздржавање од пасивизирајућих и неговање активирајућих емоционалних стања. Стога, Шелеров теоријски модел пружа веће могућности за разјашњење аутентичности од Хајдегеровог, без обзира на то што се унутар њега ово питање не тематизује на експлицитан начин.

У чему се састоји смисао духовне аутономије? Човек не може бити потпуно независан, ни од законитости физичког света, ни од утицаја дру-

штвених норми које регулишу живот у заједници којој припада. Ипак, он се може изборити за аутономију властитог духа, и у том смислу бити слободан од принуде природних закона и колективистичког нивелисања индивидуалних разлика. Како су то још припадници стоичке школе тврдили, може се бити слободан духом и онда када је тело оковано ланцима, зато што и тада само од човека у оковима зависи како ће усмеравати своје мисли и какво ће значење придати ситуацији у којој се налази. Наравно, слободно располагање властитим мислима није ствар непосредне природне датости, нити нешто што се може добити на поклон од других људи, већ представља лично постигнуће, до кога се долази само сопственим трудом и вежбањем. У оној мери у којој смо увежбани у усмеравању властите пажње и тока мисли, у тој мери смо и духовно аутономни, а самим тим и способни да превазиђемо имперсонални конформизам и да будемо аутентичне личности. У том контексту, може се ставити знак једнакости између аутономне и аутентичне личности, при чему аутономију не треба бркати са егоизмом и самовољом. Наиме, иако је аутономија духа лично постигнуће које подразумева успешно одупирање колективним стереотипима, укључујући и унификујуће ефекте лингвистичког кода, кључни подстицај за задобијање овог својства потиче из несебичног односа лицем у лице, из односа са блиском другом особом која нас испуњава љубављу.

У складу са претходним, увиђа се да духовна аутономија није стање апатије или безосећајности у односу на друге личности, већ нека врста интелектуалног блаженства и љубави према чистоти, према ономе што је истинито, добро и лепо. Реч је о идеји која има дугу филозофску и теолошку традицију, а између осталог сусрећемо је код Платона, у светоотачкој литератури, код Спинозе и Шелера. Она није превазиђена ни у нашем времену, упркос свим покушајима критичког дистанцирања од традиције и неспорним специфичностима савременог света. Њен значај за данашњег човека огледа се у томе што нам пружа путоказ како се може остварити контрола над сопственим нагонским импулсима, који су само привидно сопствени и спонтани, а у ствари су стереотипно обликовани и медијски фабриковани. Љубавна димензија духовне аутономије тиче се тога да нас права љубав ослобађа конформистичке импулсивности, чини нас усредсређенима и постојанима, без чега није могуће постићи истински духовни мир и аутономију личности. Емоција љубави је нешто сасвим другачије од емоције пожуде, зато што је ова последња кратког даха, пасивизирајућа и подложна свакојаким лукавствима и манипулацијама, док је прва активирајућа на дуге стазе, интегришућа по саму личност која воли, а веома отпорна на покушаје било каквог укалупљивања и подвођења под устаљене обрасце социјалне интеракције.

У том смислу, за љубавни однос је карактеристично оно што Бодријар назива симболичком разменом – разбијање симулационог кода и отварање за непредвидљиву узајамност сусрета, у коме је могуће инвентивно креирање непоновљивог и аутентичног властитог искуства. Дакле, управо кроз интиму љубавног односа лицем у лице остварује се духовна независност и од семиотичке реалности, од супремације кодификованих знакова у животу данашњег човека.

Поред тога што се може актуелизовати довођењем у везу са неким Бодријаровим идејама, Шелерово схватање духовности има додирних тачака и са Маркузеовом применом Фројдовога учења на анализу човековог положаја у савременом свету. Према речима овог мислиоца, представника критичке теорије друштва, за савремено доба је карактеристично „одвајање нагонске од интелектуалне сфере, ужитка од мисли. То је један од најодвратнијих облика отуђења које друштво натура појединцу и које он затим 'спонтано' понавља као своју властиту потребу и задовољење“ (Маркузе, 1985: 13). Тај вид отуђења, својеврсно духовно отуђење, Маркузе назива репресивном десублимацијом, објашњавајући да одустајање од сублимације више поробљава човека, него што га чини слободним, аутономним и аутентичним. По његовом схватању, сублимација захтева „висок ступањ аутономије и разумијевања, она је посредовање између свјесног и несвјесног, између примарних и секундарних процеса, интелекта и инстинкта, одрицања и побуне“ (Маркузе, 1968: 84). Неаутентичност се може схватити и као отуђење човека од самог себе, а из Маркузеових анализа проистиче то да је недостатак духовне аутономије и сублимације један од главних разлога зашто савремени људи тешко успевају да буду аутентични. Подстицање импулсивног задовољавања пожуе у савременом свету отежава интеграцију личности, слаби њену кохезивну моћ, доводи до атрофије њених капацитета да се радује приликом обављања духовних активности, што потврђује оправданост Шелеровог схватања да је сублимација неопходна за јаче манифестовање духовне суштине људског бића.

Дакле, личност у савременом свету не може бити аутентична ако није духовно аутономна, а својство духовне аутономије не може стећи без сублимације нагонских импулса. Како су то Шелер и Маркузе објаснили, суштина сублимације састоји се у померању циља задовољства из нагонске у духовну сферу, што подразумева преоријентацију од непосредног себичног ужитка ка посредном постигнућу радости, путем преданости нечему што превазилази егоистичке потребе. Пошто активна духовност имплицира сублимацију, духовна аутономија никада није аутономија ега или самовоља, већ аутономија вредности ка којима тежимо, бивајући испуњени блаженством. Зашто нам сублимација и духовна аутономија

доносе блаженство? Зато што ако срећу тражимо директно и у себи самима, она нам непрестано измиче, а ако радимо на реализацији неких виших циљева, ако пажњу усмеримо на нешто друго а не на властито задовољство, индиректно долазимо до осећања среће и до хармоничног интегритета личности. У том смислу, најбољи начин да личност изгради саму себе и да буде аутентична јесте тај да се кроз активирајуће емоције посвети некоме или нечему другоме, циљевима који далеко премашују интересе њеног самоодржања, зато што тиме неће изневерити своју суштину, већ ће афирмисати оно најбоље у себи. Управо је то Шелер имао у виду када је писао о личности као носиоцу и вршиоцу интенционалних аката, што подразумева да се аутентичност не састоји у самоповлађивању и произвољној заокупљености собом, већ у строгој усмерености на нешто друго – Бога, вољено биће, идеје, моралне вредности и слично.

Шелерова персоналистичка антропологија актуелна је и данас, због тога што је у њој наглашен значај духовне аскезе, без које ни у савременом свету није могуће бити аутентична личност. Ако аутентичност схватимо као спровођење сопствене воље у властитом животу, онда морамо констатовати да у данашњем времену самоповлађивање сопственим жељама повлачи за собом губитак властите воље, нехотично прихватање споља наметнутих образаца задовољства, који самовољну импулсивност претварају у неаутентичност конформистичког понашања. У таквим околностима аутентична воља личности може се потврдити једино кроз активирајуће самоограничавање и самоодрицање, кроз сублимацију и духовну аскезу, чиме се воља преусмерава са властитог бића на нешто друго. Они којима се ово преусмеравање воље чини као изневеравање себе, склони су да мисле како Шелер не даје никакве одговоре на питање о аутентичности, што је по мом схватању неразумевање суштине проблема. Насупрот таквом погрешном разумевању, теоретичари као што су Бодријар и Маркузе, у својим анализама савременог друштва, индиректно потврђују релевантност Шелерове филозофије за испитивање проблема (не)аутентичности, као једног од горућих проблема нашег времена. За егзистенцијално решавање тог проблема заиста нема бољег начина од аскезе, која нас чини незаинтересованима за масовну културу и њеним садржајима обликоване нагонске импулсе, зато што се тиме ослобађа енергија за искуства и сусрете који нису споља дириговани.

У односу на Хајдегерову егзистенцијалну аналитику, Шелерова персоналистичка антропологија пружа веће могућности за објашњење начина да се превазиђе неаутентичност и да се оствари аутентична егзистенција, због тога што садржи бољи одговор на питање о томе од чега зависи да ли личност бира да неко други бира уместо ње, или бира да сама бира. Тај одговор се састоји у томе да способност активног бира-

ња зависи само од духовне сублимације, од чишћења властите душе од телесних страсти и представа чулног задовољства, јер уколико се препустимо нагонским импулсима, самим тим препуштамо се и пасивном ставу да други бирају уместо нас. Иако се суштина аутономије не тиче центрираности на самог себе већ на нешто друго, аутентична аутономија не значи пасивно бирање или бирање да нас неко други води, него напротив – активан властити избор да се буде посвећен нечему што није властито биће. За разлику од тога, управо пасивизирајућа заокупљеност собом и сопственим ужицима има за последицу поводљивост, подлагање туђем утицају и неосетно одустајање од сопственог бирања, од властите слободне воље. Шелерова заслуга огледа се и у томе што је показао да духовна аскеза – имплицитно и аутентичност – не подразумева само дисциплину, успешно спречавање да нас воде нагонски импулси, него и активну емоцију чисте љубави или радости, која је несумњиво снажнији мотивациони фактор од изазова суочавања са властитом смрћу, што је апострофирано у Хајдегеровој филозофији.

Теистички мотив у Шелеровом персонализму, који недостаје у Хајдегеровој аналитици тубитка, такође је веома значајан за савременог човека. Бодријарове речи о контрапродуктивном ослобађању човека од спољашњих референци, које заправо доноси тиранију знаковног кода, могу се применити и на човеков однос према Богу. Многи су сматрали да веровање у Бога представља један облик отуђења човека од самог себе, пројектовања људских моћи у замишљено трансцендентно биће, те да ће људи бити слободни тек када поново присвоје оно што су њихове властите отуђене моћи. Међутим, уместо обећане слободе и благостања, атеизам је донео духовну празнину и безнађе, што значи да је унижавањем Бога унижено и људско биће, на тај начин што је човек постао још дезинтегрисанији и конформистички деперсонализован. Другим речима, када је човек престао да гледа у лице Божије, као у референтну тачку властите личности, није постао нимало комплетније и уникатно биће, него је подлегао стереотипном кодирању и безличном клонирању. Насупрот томе, Шелер је с правом потенцирао унутрашњу везу између персонализма и теизма, између изграђивања аутентичне личности и окренутости ка апсолутном бићу и апсолутним вредностима, што је за данашњег човека важан путоказ у превазилажењу духовне дезоријентисаности и неаутентичности. Побожност у најмању руку представља један од свевремених облика духовне аутономије, један од проверених модалитета у коме је личност истински слободна и активна, баш зато што преферира друго биће, придавајући му виши вредносни ранг него самој себи.

Дакле, постоји пуно аргумената за тврдњу да је духовна аутономија кључни услов за изграђивање аутентичне личности. Такође, постоји ви-

ше разлога за тезу да је и у контексту испитивања аутентичности Шелеров теоријски модел бољи од Хајдегеровог, иако је то експлицитна тема Хајдегерове аналитике тубитка, а не Шелерове филозофске антропологије. Пошто је формирање аутентичне личности горући проблем данашњег времена, Шелеров персонализам је веома актуелан, о чему сведоче и бројне додирне тачке између његових идеја и анализа неких од најбољих дијагностичара савременог друштва, као што су Хоркхајмер, Адорно, Маркузе и Бодријар.

Закључак

Хајдегер је неоправдано критиковао Шелерову феноменолошку интерпретацију личности, сматрајући да се у њој више говори о томе шта личност није, него што се дају позитивна онтолошка одређења личног начина бивствовања. У раду је показано да се Хајдегер такође служи негативном карактеризацијом човека/тубитка, када говори о неаутентичном бивствовању, као и да Шелерово позитивно одређење личности као центра духовности није нимало лошије од Хајдегерових позитивних онтолошких разјашњења егзистенције, у смислу световности, бриге и временитости. Пошто је Хајдегер самог себе кориговао и одустао од свог пројекта егзистенцијалне аналитике тубитка, која је била замишљена као боља алтернатива у односу на традиционалну антропологију, тиме је обеснажена и његова примедба да је Шелерово персонализам израстао под снажним утицајем традиције погрешног размишљања о човеку, у виду античко-хришћанске антропологије. У том контексту, Шелерова утемељеност у дугој традицији филозофске и теолошке мисли о човековој личности представља квалитет а не недостатак, што његов персонализам не спречава да буде веома актуелан и у нашем времену.

Шелеров персонализам подразумева феноменолошко становиште, у том смислу што је овај филозоф усвојио Хусерлову критику натурализма и психологизма, схвативши личност као нешто над-биолошко и над-психолошко – као носиоца интенционалних аката, путем којих се креирају нова значења, несводива на њима претходеће чињеничко стање. Управо захваљујући феноменолошком начину размишљања, Шелер се успешно супроставио Дарвиновом еволуционизму – који је анулирао разлику између човека и животиње – и потенцирао онтолошку изузетност људског бића, у виду његове духовности, тј. способности да се својим духом супростави животним нагонима. Насупрот еволуционизму, Шелеров персонализам имплицира теизам, што значи да овај филозоф сматра да се суштина личности не тиче биолошког самоодржања и мењања које је условљено потре-

бом прилагођавања спољашњој средини, већ слободно изабраног самопревазилажења, усавршавања и посвећености вредностима које се поштују више од сопственог бића. У том контексту, тумачећи Шелерово персоналистичко становиште, апострофирано је да човекова духовност подразумева сличност између божанске и људске личности, која се огледа у слободној вољи, у могућности непрагматичког сазнања и у несебичности.

Шелерова персоналистичка антропологија је веома актуелна и у данашњем времену, због тога што добро комуницира са искушењима савременог човека, са тешкоћама на које наилазимо у својој тежњи да будемо аутентичне личности. Наше време је време симулације и конформизма, у коме се имперсонални стереотипи намећу на „најспонтанији” начин, кроз масовну културу и медијско подстицање самоповлађивања нагонским импулсима. У таквим околностима, Шелерово учење о духовној аскези, о благотворном утицају усредсређивања пажње на циљеве који су изнад интереса сопственог бића, представља важан путоказ данашњем човеку, о томе да се једини начин за превазилажење конформизма и неаутентичности састоји у сублимирању телесних нагона и психичких представа о пожељним објектима, односно, у постигнућу духовне аутономије. На свој начин, тезу о кључном значају сублимације и духовне аутономије за формирање аутентичне личности потврђују и неки од најбољих дијагностичара савременог друштва, чија схватања сам довела у најужу везу са Шелеровом персоналистичком филозофијом. У том контексту, у раду је показано да нам актуелизација мисли овог филозофа отвара веће могућности за испитивање (не)аутентичности, него што то чини Хајдегерова експлицитна тематизација питања о аутентичном бивствовању.

Литература:

- [1] Бодријар, Жан (1991): *Симболичка размена и смрт*; Горњи Милановац: Дечје новине.
- [2] Галовић, Милан (1989): *Бићак и љубав. Макс Шелер од феноменологије до филозофске антропологије*; Загреб: Хрватско филозофско друштво.
- [3] Ђурић, Драго (2011): *Постојање боја*; Београд: Српско филозофско друштво.
- [4] Јасперс, Карл (1978): *Општа психологија*; Београд: Просвета.
- [5] Лиотар, Жан-Франсоа (1980): *Феноменологија*; Београд: БИГЗ.
- [6] Маркузе, Херберт (1985): *Ерос и цивилизација*; Загреб: Напријед.
- [7] Маркузе, Херберт (1968): *Човјек једне димензије*; Сарајево: Веселин Маслеша.
- [8] Пери, Марвин (2000): *Интелектуална историја Европе*; Београд: Клио.
- [9] Филиповић, Владимир (1987): „Макс Шелер и савремена филозофска антропологија“, у: Шелер, Макс: *Положај човјека у космосу*; Сарајево: Веселин Маслеша.
- [10] Хајдегер, Мартин (1988): *Бићак и вријеме*; Загреб: Напријед.
- [11] Хоркхајмер, Макс/Адорно, Теодор (1989): *Дијалектика просветишества*; Сарајево: Веселин Маслеша.
- [12] Хусерл, Едмунд (1975): *Картезијанске медијације*, I; Загреб: Зора.
- [13] Хусерл, Едмунд (1967): *Филозофија као строга наука*; Београд: Култура.
- [14] Шелер, Макс (1987): *Положај човјека у космосу*; Сарајево: Веселин Маслеша.
- [15] Шелер, Макс (1996): „О идеји човјека“, *Филозофска истраживања*, бр. 9; Загреб.
- [16] Шелер, Макс (1983): „Филозофски назор на свијет“, *Сувремена филозофија Зайада* (ур. Данило Пејовић); Загреб: Накладни завод Матице хрватске.

Nina Mudrinić Milovanović, MA
*Contemporary Art Center/Centre de l'Art Contemporain Strategie Art
Belgrade*

TOWARDS PHILOSOPHY OF MEDIA: SPIRITUALITY AND AUTHENTICITY AT THE TIME OF MEDIA SIMULATION – ON THE ACTUALITY OF SCHELLER'S PERSONALISTIC ANTHROPOLOGY

***Summary:** This article examines the actuality of Scheller's personalistic anthropology and his view that spirituality is the essence of human personality. We start by presenting Heidegger's critique of Scheller's personalism, which includes the argument that this personalistic anthropology is traditionalistic, and as such – outdated. We present counterarguments to Heidegger's critique and show that it is not justified. This is followed by a detailed discussion on Scheller's anthropological and personalistic standpoint by the clarification of its phenomenological background and the role of theistic motifs in his philosophical theory. Special attention is being paid to examining the meaning of spirituality by explaining its three aspects – free will, unpragmatic knowledge and selflessness. In the last segment of the article we show that Scheller's personalistic anthropology communicates effectively with the temptations of modern man in his aspirations to be an authentic person. Scheller's ideas are associated with the analysis made by some of the best diagnosticians of our time, through his advocacy of the thesis that in modern society spiritual autonomy is a key requirement for authentic personality.*

Key words: PERSONALITY, MAN, GOD, SPIRITUALITY, SUBLIMATION, AUTONOMY, SIMULATION, CONFORMISM, MEDIA.

Проф. др Весна Балтезаревић*
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд
Др Радослав Балтезаревић

СЛОБОДА НА ИНТЕРНЕТУ И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Сажетак: Интернет је несумњиво један од најпровокативнијих социолошких и психолошких феномена. За интернет се говори да представља слободну мрежу на којој се повезују посрнули комуникатори који се не налазе у реалном свету. Међушим, слободно дружење и сурфовање по онлајн простору не пролази без остављања трагова. Сваки корисник даје податке о себи, некад као услов да би могао да присуствује траженим апликацијама, када свесно на то пристаје, некад размењујући податке са другим учесницима мреже, несвесно да мрежа „све памти“, да подаци остају дејоновани чак и у случају када уклоне свој профил. Све чешће смо суочени са крађама података и идентитета од стране криминалних хакерских група. Ова дела углавном пролазе некажњено јер је интернет, као „слободна“ мрежа, често изван законске контроле. Сајбер безбедност је изазов који ће морати регулаторно да се реши што пре. То доводи до дуализма у решавању ове проблемашке. Проблем настаје због могућности да се решавањем питања безбедности с једне стране, наруши заштитна приватности на интернету с друге стране.

Кључне речи: ИНТЕРНЕТ, КОМУНИКАТОРИ, СЛОБОДНА МРЕЖА, ПОДАЦИ, ХАКЕРИ, БЕЗБЕДНОСТ.

---

* Контакт: vbaltezarevic@nezbit.edu.rs

Увод

Појава интернета разбила је на комаде комуникациону традицију. Формиран је сурогат свет са атрибутима аутентичне заједнице у коме се разговара, интелектуално надмудрује, тргује и заљубљује. У овом свету се траже пријатељи и играју игре (Rheingold, 1994).

Психолози сматрају да човек, као друштвено биће има сталну потребу за другим људима јер своје индивидуално „ја” најбоље остварује у друштву са другим људима и сталном међусобном комуникацијом (Каличанин & Петровић, 2011: 6) Привлачност интернета потенцирана је могућношћу да се утоли глад за комуникацијом, али и да се пласирају информације и оформе различите дискусионе групе за размену мишљења, вести, и за извештавање о догађајима који су из било којих разлога тој публици значајни. Интернет тако даје широк избор информационих извора, а то утиче на привлачење и задржавање публике (Балтезаревић & Балтезаревић, 2015: 148).

Интернет је посебно атрактиван због осећаја слободе коју нуди сајбер комуникаторима: буди ко хоћеш, представи се како хоћеш и остани на мрежи колико хоћеш. Нема санкција и нема ограничења. На мрежи те чекају пријатељи!

Да ли је баш тако? Интернет је омогућио људску интеракцију у простору, који није простор, у времену које је заглављено негде између компјутерских програма и сусрете са људима који нису људи већ „позајмљени измишљени ликови”. Интернет јесте умрежавање, али виртуелног друштва и виртуелних пријатеља. Информације које се налазе на порталима су често непроверене, а омогућена је и анонимност учесника која може да буде параван за различита криминогена понашања. Знатан део медијског онлајн простора још увек није обухваћен правном регулативом што доводи до бројних кршења људских права, али и до озбиљних криминалних радњи које остају изван домета закона.

Употреба интернета представља интерактиван процес у коме учествују корисници са особеним обележјима на једној страни и виртуелни простор са својим специфичностима на другој страни. Код онлајн веза импресија о другој особи, преко интернета, се формира на основу оних информација које нам та особа сама даје. Онлајн комуникатор се захваљујући могућности контроле и пласирања информација, које зависе од њега, осећа лагодније и опуштеније *јер он је оно што је рекао да јесте*. Тако драж сурфовања онлајн простором ствара илузију слободе која је без стега и без притисака на располагању људима за разлику од реалног света у коме морају да се повинују правилима социјалне групе и да мисле и раде само оно што група прихвата као модел понашања. Ма како дубока

била заблуда да се по виртуелном граду шетају неки други људи, реални свет и виртуелне заједнице су насељене истим појединцима чији су основни интереси, потребе и мотивације заједнички за оба света. Интернет је једини медиј на коме нема цензуре. Али, на интернету, у виртуелном простору су људи који осећајући слободу, не ретко пређу у комуникациону анархију у одсуству аутоцензуре. У таквим понашањима где се прекорачују сопствене слободе, долази до угрожавања туђих слобода.

Сада се враћамо питању: да ли је интернет слободан медиј? Само залуђени идеалисти могу да дају потврдан одговор. Ако би се повели за тим да интернет препустимо његовим корисницима у потпуности, врло брзо би у виртуелном свету „отпочели глобални виртуелни ратови”. Ако се слобода поистовети са игнорисањем правила која владају у реалном свету, добијамо њену супротност: анархију и кршење туђих права. Интернет често представља „бојно поље за различите интересе, гледишта и идеје” (Samoriski, 2012:14) и уколико желимо слободан интернет треба да се омогући да интернет буде заштићен од свих девијантних понашања.

Интернет је мрежа која се стално мења и измиче дефиницији. Његов значај за људе само ће се увећавати, а имајући у виду брзину његовог развоја, изгледа да немамо још много времена да одлучимо на којим ће се основама и вредностима он базирати (Весић, 2005).

Међутим, никако не смемо да заборавимо да интернет није оаза у којој су посетиоци у потпуности заштићени и безбедни. *Google* покушава да пронађе решење како би стао на пут лажним онлајн идентитетима који се често користе за претње и агресивно понашање. Решавање проблема аватара под псеудонимима и лажним именима је једна од могућности за успостављање безбедности на интернету. С друге стране појачана контрола интернета, због безбедности, сукобљава се са правом на анонимност корисника. Тако се ова два аспекта коришћења интернета крећу у распону од потпуне слободе до потпуне контроле.

1. Сајбер замке

Нови медији са собом доносе многобројне сигурносне проблеме. Због тога је изражена потреба регулације и утврђивања механизма којима ће се осигурати поверљивост, интегритет, и доступност података.

Интернет се најчешће користи за социјалну интеракцију. Међутим, за ту изузетну количину садржаја по правилу не постоји контрола објављивања, па је знатан део садржаја на интернету неверодостојан или пропагандних обележја, случајно или намерно искривљен, док се за приступ богатијим изворима вредних садржаја често захтева плаћање (Сарачевић, 2000).

Сигурност на интернету је још увек без потпуне праве заштите. Подаци које корисници остављају током свакодневног коришћења интернета представљају претњу по сигурност. Подаци који се једном оставе на мрежи остају и опстају чак и ако корисник интернета заборави на њих. Осим учесних крађа података, отворена су и многа друга питања о сигурности на интернету због различитих врста замки које дочекују посетиоце.

1.1. Хакерски напади

Хакерски напади, попут оних на нуклеарну електрану у Јужној Кореји и компанију Сони, затим крађа милиона података корисника сервиса електронске поште (*Yahoo* и *Google*), показују да је криминал на интернету територијално свеобухватан и да је увек широких размера јер се простира толико колико је простран интернет. Све чешће се дешавају крађе идентитета, злоупотреба платних картица, али и угроженост малолетника од увлачења у ланац педофилије, као и многе друге криминогене радње. Процењује се да ће сајбер криминал да крене у правцу претњи и изнуда, тако што ће хакери уцењивати власнике компјутера, из којих су уношењем вируса, украли податке, да ће податке задржати док власник података не плати тражену суму.

У последње време најпознатије су две врсте хакера: „хакер црни шешир“ (*black hat hacker*) и „хакер бели шешир“ (*white hat hacker*). Називе су добили по ликовима из старих вестерн филмова у којима су „лоши момци“ носили црне шешире, а „добри момци“ беле шешире. Карактеристика и једних и других је да су добро упознати са ИТ технологијом и да им знање омогућава да продру у мрежу и појединачне компјутере и да креирају вирусе. Међутим, док „црни шешир хакер“ то ради са намером да се неовлашћено докопа података или да уништи базе и онлајн садржаје, углавном из криминогених побуда, „бели шешир хакер“ није концентрисан на злонамерне нападе и крађу података, већ указује на сигурносне пропусте и упозорава власнике рачунара на њихово постојање и покушава да спречи штетно деловање „браће по шеширу“. Осим поменутих хакера, познати су и „плави шешир хакери“ (*blue hat hacker*) који су у ствари безбедносни стручњаци који су ангажовани за откривање и санирање безбедносних пропуста и „сиви шешир хакери“ (*gray hat hacker*) који обављају како злонамерне, тако и корисне хакерске послове, зависно од тога ко их ангажује (Chandrika, 2014).

Слика 1: Шта мотивише хакера? (Kahn, 2014)

Слика 1. показује резултате истраживања које је у току 2014. године спровела софтвер компанија *Thycotic* о томе шта хакери мисле о себи и о својим активностима. Преко 50% испитаника тврди да нису у томе због новца, већ само из забаве. Само 18% је рекло да су мотивисани финансијском добити и 29% тврди да се хакерисањем баве вођени моралним разлозима који их мотивишу да разоткрију истину о разним питањима. Најинтересантнији податак је свакако тај што 86% хакера не верују да ће икада морати да се суоче са последицама за своје поступке, односно да су изнад закона (Kahn, 2014).

1.2. Насиље преко интернета

Насиље преко интернета (*cyberbullying, online harassment, Internet violence*) је намеран покушај наносења штете кроз манипулацију или нарушавање односа с другима (Cetin et al, 2011), континуираним непријатељским понашањем појединца или групе према другој особи путем комуникационих технологија као што су мејл, мобилни телефон, СМС поруке, инстант порука, личних веб сајтова, блогова. Сајбер насиље подразумева све облике психичког узнемиравања који се преносе из реалног света у онлајн свет.

Интернет је омогућио анонимност комуникаторима како би се остварила „лакоћа“ комуникације. Међутим, анонимност истовремено представља и „окидач“ за губитак самоконтроле код нестабилних личности. Одсуство друштвене одговорности олакшава вршење насиља. Облици насиља на интернету имају широк дијапазон агресивног и непријатељског понашања. То могу да буду претеће или увредљиве поруке, компромитујуће фотографије, ширење гласина, злоупотреба мејлаа нападнуте особе и слично.

Резултати бројних истраживања на тему насиља на интернету показују да они који су укључени у насиље преко Интернета, најчешће имају истовремено две улоге: жртве и злостављача. Преовладава мишљење да је насиље последица недовољно развијених социјалних вештина и вештина решавања сукоба, према чему они који доживљавају насиље то решавају на начин да узврате насиљем (Bulat & Ajduković, 2012).

Психичко злостављање у реалном свету је подједнако распоређено на све категорије и све старосне групе становништва. Почиње од првих школских дана и наставља се у радним колективима. Сајбер злостављање је првенствено сконцентрисано на млађу популацију која се рађа и одраста са новим технологијама. Тешко је доћи до податка колико је раширена ова врста злостављања код омладине јер се пријављује, како се процењује, мање од половине инцидената.

Жртве не говоре о злостављању јер се осећају понижено, беспомоћно и често не желе да се „покажу” у таквом светлу. Не ретко је у питању и страх од злостављача. Жртве злостављања често постају социјално изоловане и у страху су да ће их вршњаци одбацити (Roberts et al. 2013).

Последице континуираног злостављања врло брзо мењају карактер жртве и доводе до поремећаја понашања, потпуно промењене личности која агресивност не усмерава само према другима, већ и према самој себи. Јавља се склоност према самоповређивању, чак и према суициду. Из агресивног стања, жртва прелази у стање потпуне пасивности и изолације. До тада уравнотежена личност почиње да посеже за супститути-ма попут дувана, алкохола или лекова за смирење. Неретко показује и склоност ка булимији и анорексији, а подложна је и сексуалним поремећајима (Балтезаревић, 2013: 33).

Интернет је поред свих изузетно позитивних карактеристика, нажалост, попримио и карактеристику „сајбер бојног поља”. Зашто насиље преко Интернета? Тражење одговора се креће у правцу да анонимност олакшава непристојно понашање, да се насиље врши да би се осветили оном ко је њих малтретирао и слично. То није прави одговор. Насиље на интернету треба посматрати у много ширем контексту. Не можемо да вршимо сегментацију насиља на онлајн свет и реалан свет. Ако има насиља на интернету, ради се само о варијацијама у методама које користе злостављачи зависно од тога да ли злостављање спроводе у онлајн или офлајн простору.

1.3. Да ли колачићи имају ѿорак укуса?

Шта је интернет колачић? То је мали део података који се шаљу са страница током претраживања одређеног сајта, а затим чувају на сајту који служи за претрагу интернетских садржаја (internet explorer, firefox, chrome, safari, итд). Колачићи памте корисничке податке приликом попуњавања регистрационих упитника. Легитимни сајтови их користе као посебне понуде корисницима, као и да би пратили резултате њиховог рекламирања. У сваком случају, ради се о „добрим колачићима”.

Међутим, „колачићи за праћење”, или „упорни колачићи” се обично користе од стране оглашивача да прате шта корисник ради на Интернету за дужи временски период. Све те информације се упућују назад на сервер компаније. Ову врсту колачића користе рекламне куће како би искористиле историју прегледања која се налази на рачунару, формирају датотеку свега што је власник рачунара купио путем интернета, свих страница које је посетио и добијене податке прослеђују осталим компанијама које се баве рекламирањем. Наравно, без знања власника података.

Срећом, колачићи нису везани са вирусима или злонамерним садржајем. Они су једноставно само уређај за праћење (Clemens, 2015)

Колачићи не могу да украду личне информације. Сервер може преко колачића да идентификује посетиоца, односно да га повеже са одређеном ИП адресом, да памти име рачунара и да идентификује који оперативни систем се користи. Међутим, увек постоји опасност од крађе колачића. То може да се уради преко неког скрипт језика (JavaScript или JScript). Укратко, скрипт сакупља колачиће из приватног рачунара и шаље их на адресу заинтересованог сервера. Колачићи сами по себи нису штетни, али увек постоји могућност злоупотребе (Бонч-Брујевић, 2009).

Супер колачићи који се не могу избрисати помоћу „antispyware” програма. Они стално „надзиру” власнике рачунара јер одолевају напорима власника компјутера да их уклоне. Савремене информационо-комуникацијске технологије поред свих добрих особина које имају, нажалост, представљају и моћно шпијунско средство. Подаци на интернету су угрожени и увек постоји могућност злоупотребе „остављених” података. Сајтови на интернету прате своје посетиоце. Неки сајтови прате не само посете учињене на њиховом сајту, већ и посете свим осталим сајтовима.²

Заштита приватности корисника интернета на тлу Европе регулисана је одредбама Директиве ЕУ 2002/58 о приватности у области електронских комуникација која је усвојена 2002. године, а допуњена 2009. године. Члан 5. Директиве ЕУ 2009/136 која је део Регулаторног оквира за електронске комуникације, између осталог, предвиђа да су државе чланице дужне да обезбеде да „похрањивање података или успостављање приступа већ похрањеним подацима у терминалној опреми корисника или претплатника, буде дозвољено само под условом да је конкретни корисник или претплатник дао свој пристанак, након што је свеобухватно и разумљиво, у складу са Директивом ЕУ 95/46, између осталог, обавештен о сврси поступка обраде.” (Стојковић, 2015)

Слика 2: Интернет колачићи¹

¹ <https://exceptionless.com/server-browser-cookie-error/>. Посећено 09.09.2015.

² „Инцидент” са Едвардом Снуоден-ом потврдио је сумње да су америчке обавештајне службе на основу закона осигурале директан приступ фирмама Microsoft, Yahoo, Google, Facebook, Skype, YouTube, PalTalk, AOL i Apple. Фејсбук шпијунира своје кориснике (више од 700 милиона) чак и кад више нису на овој друштвеној мрежи. Facebook је инсталирао колачиће у браузеру који могу да прате посете сваком другом сајту, а не само Facebook-у. И са Googleom је исто. Чим отворите gmail налог, adsense, google analytics, google почиње да прати све ваше упите.

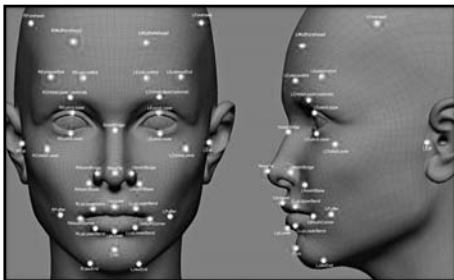
Овај члан се директно односи на колачиће који се инсталирају у рачунаре корисника. С обзиром на постојање дилеме да ли се заиста путем колачића прикупљају само неопходни подаци или је у питању много шири захват, наведени европски документи указују на то да политика „приватности“ које прокламују друштвене мреже не задовољавају дефинисане правне стандарде заштите података о личности.

1.4. Скенирање фошографија

Дух је пуштен из боце, нема повратка.
(Alessandro Acquisiti)

Истраживачи са Карнеги Мелон Универзитета објединили су скенирање слика, „*cloud computing*“ и јавне профиле са социјалних мрежа како би покушали да идентификују људе у стварном свету. Резултати које су добили су веома узнемирујући, јер су за неке особе успели чак да добију њихов број социјалног осигурања (Rashid, 2011).

Развијање технологије у смеру препознавања лица корисника друштвених мрежа, драстично се одражава на нарушавање приватности онлајн посетилаца. Трагање за идентитетом на основу фотографија могу да користе владе оних земаља које су заинтересоване за контролу масе. Ове апликације се могу користити на сликама гужве са протеста и демонстрација, стварајући нови облик контроле грађана. Америчка влада финансира истраживачке пројекте у јавном сектору, а што се тиче приватног сектора *Google* и *Facebook* увелико развијају ову технологију. Често се срећу и мишљења да ова технологија, чим се довољно развије, треба да постане доступна јавности. Могућност да примена технологије за препознавање лица постане ефикасна и доступна свима маскира се синтагмом „демократичан надзор“. Колико демократије има у задирању у туђу приватност и личне податке, без сагласности особе чије се фотографије скенирају, је друго питање?

Слика 3: Скенирање људског лица са циљем прибављања личних података (Dormehl, 2014)

Без обзира на игру по ивици закона о заштити података о личности, који није стран ниједној развијеној, савременој држави, *Facebook* наставља истраживања у овој области и развија „*Deep Face*“ технологију којом се отварају питања о моћи данашњих алата за препознавање лица и шта то значи за будућност (Simonite, T. 2014)?

Facebook тврди да има добре намере са развијањем „Deep Face” програма и да ће корисници моћи да виде фотографије на којима се појављују и уколико буду желели моћи ће да траже да се њихови ликови „замуте” и да не буду препознатљиви.

Без обзира на природу намера, да ли је она добра или лоша, чињеница је да је ова технологија врло интригантна. Програм је у стању да идентификује особе са било које слике до које дође на мрежи, а то значи да после тога улази у зону приватности и „чита” све личне податке.

Ова врста технологије носи са собом различите врсте ризика, поготово ако подаци дођу у руке хакера и других злонамерно оријентисаних лица. Украдени подаци могу да буду злоупотребљени за крађу идентитета, злоупотребу података о личности или за виртуелно узнемиравање.

2. Регулаторне дилеме

Присутно је мишљење да се интернет не може регулисати али не због тога што закони нису релевантни, већ због тога што право појединих држава нема могућност да регулише глобалну мрежу. „Сајбер право је по својој природи глобално а ми још увек нисмо добри у овој области” (Higgins, & Azhar, 1996: 9).

Сама употреба термина „глобално управљање” и „глобална права” стварају заблуду јер су национална права појединих држава као и мање формализовани механизми контроле везани за националне владе и представљају основни облик контроле интернет приступа, активности и функционалности.

Велики број земаља је у последњој деценији почео да уводи контролу над технологијом доношењем националних закона у циљу регулисања појединих сегмената интернета у оквиру својих домаћих граница, смањујући да ова област припада њиховој правној надлежности.

Националне владе често раде у координацији са приватним ИТ компанијама ради заштите информација и вршења контроле у сајбер простору и на тај начин демантују да је интернет изван прописа који су донети у „реалном” свету (Palfrey, 2010).

Дигитални подаци који се отпремају посредством интернета одавно су превазишли проток само веб текста. Путем интернета се све више дистрибуирају велике количине података корисника, врше финансијске трансакције и мобилне комуникације. Да би се заштитила ова врста пословања неопходна је национална регулација. До сада су идентификована три различита модела регулације који су дефинисани по већ постојећим регулаторним приступима. Тако имамо командно-контролни или државни модел, у

коме држава утврђује правила, контролише њихово спровођење и кажњава оне који та правила крше; саморегулаторни модел, у коме је примарно да приватни сектор самостално утврђује правила и спроводи их колективно без икакве јавне интервенције; трећи модел је кооперативни модел који се карактерише тиме да дефинисање правила, имплементација и праћење примене, се раде у кооперацији између јавних и приватних актера, али је иницијатива и надзор у рукама државе (Frydman et al., 2012).

Национално регулисање интернета генерално добро функционише када је регулисана активност добро дефинисана у постојећим законима и сви актери који су идентификовани као прекршиоци конкретне регулативе се налазе на територији одређене државе.

Неподобан садржај на интернету, на пример, може да буде процесуиран по одредбама Кривичног закона које се односе на увреду, превару и сл. Судски поступак у коме се докаже постојање неког кривичног дела повлачи за собом грађанску или кривичну одговорност. Међутим, национална регулатива интернета је неефикасна када је спорни садржај настао ван државне границе (Solum, 2009: 75).

Регулација интернета на међународном нивоу указује на компликовану и проблематичну примену различитих националних прописа, због укључености великог броја различитих држава, различитих нивоа економског и технолошког развоја и различитих оцена о томе да ли је садржај такав да угрожава јавни интерес и да ли због тога заслужује интервенцију државе.

Међународна регулатива у овој области постоји кроз резолуције УН, конвенције и уговоре. Међународна регулатива интернета пре свега обухвата електронску трговину и електронске потписе, интелектуалну својину и област дечије порнографије (Еко, 2001).

Глобална регулаторна тела, укључујући Светски самит о информационом друштву (VSIS) и Радну групу за управљање интернетом (VGIG), су такође укључена у функционална интернет питања, али је њихова улога маргинализована.

Контрола интернета има своју двоструку природу. Она може бити пожељна и позитивна када омогући спречавање криминогеног понашања (праћење ланца трговине људима) или негативна (пресретање порука између опозиционих активиста).

Национална регулатива интернета варира од државе до државе и резултат је дивергентних политичких циљева и режима. Постоје области где готово све државе имају истоветан приступ регулацији. Такав пример је забрана дечије порнографије и пресретање комуникације између терористичких група. Међутим, поједине земље користе контролу интернета за блокирање сајтова за заштиту људских права и надзор над комуникацијом цивилног сектора.

За глобални приступ регулацији интернета посебан проблем је то што поједини садржаји на интернету могу да се посматрају, у појединим земљама, као нелегитимни и да се контрола сматра оправданом, док у другим земљама такви садржаји су прихватљиво понашање и контрола нема оправдања.

У 2011. години коалиција ауторитарних режима предложила је Генералној Скупштини УН резолуцију о увођењу глобалне информационе безбедности под називом „Кодекс понашања” у настојању да резолуцијом осигура да је надлежност над контролом интернета ради заштите јавних интереса суверено право држава.

Резолуција није донета, али је оваква иницијатива алармирала светску јавност, која је у овом покушају препознала покушај да се омогући цензура и неоправдано контролисање интернета.

Евентуална правна регулатива таквог усмерења може да доведе до страха од државне репресије и до прекомерне аутоцензуре онлајн комуникатора. Државни органи уобичајено користе филтрирање садржаја као прву генерацију техничке контроле кад се садржај сматра непожељним из друштвених, политичких и безбедносних разлога. Филтрирање се често примењује када је физичка контрола над одређеним сајтом ван домашаја надлежних органа. Ову методу ауторитарни режими користе за надзор у циљу праћења и контроле дисидената, шпијунирају новинаре и њихове изворе. Eriksson & Giacomello (2009) описују филтрирање као неопходно за безбедност дигиталне комуникације и заштиту података, али и као инструмент за одбрану од пиратерије и кршења ауторских права.

Тако долазимо до констатације да пресретање мејла, читање приватних порука са социјалних мрежа, приступ и претраживање евиденција корисника, представљају форму већ постојеће контроле, која може да се окарактерише као оправдана или не у зависности од тога да ли је контрола урађена са одговарајућим разлогом у оквиру добро дефинисаног правног оквира или није.

Велика Британија је омогућила приступ приватним рачунарима само уз налог овлашћеног лица, кад постоји сумња да корисник интернета чини озбиљан преступ. У том случају се приступа „даљинском претраживању” рачунара. Иако овакав закон игнорише право на анонимност и приватност, Британски пример следе са мањим варијацијама и друге државе унутар ЕУ. Што се тиче САД подаци показују да Национална служба безбедности може да надзире 75% корисника интернета (TANJUG, 2013).

Регулација интернета има несумњиво своје добре стране јер може да спречи сајбер криминал, посебно када су у питању преваре, дечија порнографија, трафикинг, трговина дрогом. Међутим, ко контролише контролор интернета? Свака врста контроле онлајн садржаја је задирање у приватност и насилно нарушавање анонимности корисника.

Упуштање у ову проблематику намеће две, не тако лако решиве дилеме. Једна је пред корисницима интернета и садржана је у питању: како спојити задовољство интернета и страх, односно одбрану од нарушене безбедности? Друга дилема је изазов за савремене државе: како решити криминал на интернету а не угрозити сферу приватности корисника интернета? Ако се крене у потрагу за неким виртуелним идентитетом, за који постоји основана сумња да представља претњу за угрожавање безбедности корисника интернета, истрага није могућа без праћења физичког ентитета. Односно, потрага прелази из виртуелног у реални свет. Осим тога, државе се суочавају и са проблемом јурисдикције: интернет страница је на пр. постављена у једној држави, а оштећен корисник је у надлежности друге државе; сајбер криминалци могу да буду група оформљена од стране различитих држављана, а сама територија извршења кривичног дела је отворен проблем за законодавство које је применљиво на офлајн свет (Балџезаревић & Балџезаревић, 2015: 154).

Чињеница јесте да је неопходан системски одговор државе, повезивање и јачање сарадње међу свим секторима друштва и то од индивидуалног до државног нивоа. Како је криминал на интернету врста криминала који не познаје границе, неопходна је, такође и чвршћа, континуирана међународна сарадња у овој области. Међутим, да би државни органи могли адекватно да реагују, а да не наруше одредбе предвиђене чланом 10. Европске конвенције о људским правима, којим се сваком лицу гарантује право на слободу изражавања (слободу мишљења, саопштавања и давања информација и идеја), свако ограничење овог права мора да буде садржано у законској легислативи и државни органи морају да буду уверени да за такво ограничење постоји оправдан интерес.³

Пре свега требало би одговорити на три основна питања: да ли и шта се регулише, на који начин и, треће, ко ће спровести регулацију, а ко ће бити регулисан (Lievens et al., 2011: 8).

³ Одредбом чл. 10. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода прописано је да свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу поседовања сопственог мишљења, примања и саопштавања информација и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе. Овај члан не спречава државе да захтевају дозволе за рад телевизијских, радио и биоскопских предузећа (став 1). Пошто коришћење ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности, оно се може подвргнути формалностима, условима, ограничењима или казнама прописаним законом и неопходним у демократском друштву у интересу националне безбедности, територијалног интегритета или јавне безбедности, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа или права других, спречавања откривања обавештења добијених у поверењу, или ради очувања ауторитета и непристрасности судства (став 2). <http://www.informator.rs/sloboda-izrazavanja-primena-clana-10.-evropske-konvencije-za-zastitu-ljudskih-prava-i-osnovnih-sloboda-u-sudskoj-praksi.html>.

Закључак

Сваки приступ интернету, осим слободе и одсуства цензуре, истовремено је и хакерска замка која чека комуникацију сајбер саговорника у којој ће се разоткрити профил комуникатора. Тако се личност виртуелног посетиоца потпуно огољује и искусни хакери лако долазе разних података који би требало да буду у сфери заштићене приватности.

Циљ регулације нових медија треба да буде усмерен према постављању чврстих темеља на којима ће моћи да се изграде методе за одбрану људског достојанства и приватности у оквиру сајбер простора. Међутим, свако ограничавање слободе изражавања и информисања на интернету мора имати легитимно оправдање у демократским оквирима, у супротном иза покушаја регулације у интересу корисника може да се сакрије цензура.

Количина садржаја, као и број корисника интернета константно расте. Истовремено се стално креирају нове методе погодне за злоупотребу интернета. Због тога слобода на интернету не може да буде неограничена и неопходни су ефикасни механизми заштите права појединаца у сајбер простору, а да се истовремено не угрожава слобода изражавања.

Државе покушавају различитим регулаторним документима да омогуће контролисање друштвених мрежа. Одбрана од прекомерне регулације интернета треба да се креће у правцу широко постављене саморегулације уз учешће цивилног друштва, компанија и других релевантних актера.

Литература:

- [1] Балтезаревић, В. (2013): *Туђи људи*; Београд: Просвета.
- [2] Baltezarevic V. & Baltezarevic R. (2015): *Medijsko pozorište*; Београд: Alma Mater Европаеа.
- [3] Bulat, L. R. & Ajduković, M. (2012): „Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkog nasilja među mladima”, *Psihologijske teme*, 21(1), 167-194.
- [4] Eko, L. (2001): „Many spiders, one worldwide web: Towards a typology of Internet regulation”, *Communication Law & Policy*, 6(3), 445-484.
- [5] Eriksson, J., & Giacomello, G. (2009): „Who controls the Internet? Beyond the obstinacy or obsolescence of the State”, *International Studies Review*, 11(1), 205-230.
- [6] Каличанин, П. и Петровић, Д. (2011): *Приручник о стресу*; Београд: Институт за ментално здравље.
- [7] Lievens, E; Valcke, P. and Jan Valgaeren, P. (2011): *State of the art on regulatory trends in media*; Brussels: EMSOC. p. 8.
- [8] Palfrey, J. (2010): „Four phases of Internet regulation”, *Social Research: An International Quarterly*, 77(3), 981-996.
- [9] Robers, S; Kemp, J. & Truman, J. (2013): *Indicators of School Crime and Safety: 2012* (NCES 2013-036/NCJ 241446). National Center for Education Statistics, U.S. Department of Education, and Bureau of Justice Statistics, Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice. Washington, DC.
- [10] Rheingold, H. (1994): *A Slice of Life in My Virtual Community*. In L. M. Harasim (Ed.), *Global Networks: Computers and International Communication* (pp. 57-80). Cambridge: MIT Press.
- [11] Samoriski, J. (2002): *Issues in Cyberspace – Communication, Technology, Law and Society on the Internet Frontier*; Boston: Allyn and Bacon
- [12] Saračević, T. (2000) „Information jungle on the Web: Finding and evaluating information sources”, The Fifth International Conference *Information Technology and Journalism*, Inter-University Center, Dubrovnik, May 22-26.
- [13] Solum, B. (2009): „Models of Internet Governance”. In Bygrave, L. A. & Bing, J. (Eds.). *Internet Governance: Infrastructure and Institutions* (pp. 48-91). Oxford University Press.
- [14] Frydman, B; Hennebel, L. & Lewkowicz, G. (2012): „Coregulation and the rule of law”. In Brousseau, E; Marzouki, M. & Méadel, C. (Eds.) *Governance, regulation and powers on the Internet* (pp. 133-150). Cambridge: Cambridge University Press.
- [15] Higgins, A. & Azhar, A. (1996): „China begins to erect second Great Wall in Cyberspace”. *The Guardian*. Infotrac Newsstand.
- [16] Chandrika, V. (2014): „Ethical hacking: types of ethical hackers”, *International Journal of Emerging Technology in Computer Science & Electronics (IJETCSE)*, Volume 11 Issue 1 November 2014.

Вебографија:

- [1] Бонч-Брујевић Милица (2009): *Бакини колачићи*.
- [2] Доступно на: <http://www.sk.rs/2009/02/skin05.html>
- [3] Весић, И. (2005). Интернет између децентрализованости и фрагментације, приватности и идентификације. <http://www.sk.co.rs/2011/09/skin05.html>
- [4] Dormehl, L. (2014): *Facial recognition: is the technology taking away your identity?*, Доступно на: <http://www.theguardian.com/technology/2014/may/04/facial-recognition-technology-identity-tesco-ethical-issues>
- [5] Kahn, J. (2014). Study says most „black hat” hackers don't believe what they do is wrong. Доступно на <http://www.techspot.com/news/57742-study-says-most-black-hat-hackers-dont-believe-what-they-do-is-wrong.html>
- [6] Rashid, Fahmida Y. (2011): *Facial-Recognition Tools, Facebook Photos Threaten End to Anonymity: Study*. Доступно на: <http://www.eweek.com/c/a/Security/Facial-Recognition-Tools-Facebook-Photos-Threaten-End-to-Anonymity-Study-565285>.
- [7] Simonite, T. (2014): *Facebook Creates Software That Matches Faces Almost as Well as You Do*. Доступно на: <http://www.technologyreview.com/news/525586/facebook-creates-software-that-matches-faces-almost-as-well-as-you-do/>
- [8] Стојковић, М. (2015): *Фејсбук и праћење корисника путем додатака за друштвене мреже*. Доступно на: <http://pravoikt.org/fejsbuk-i-pracenje-korisnika-putem-dodataka-za-drustvene-mreze/>
- [9] TANJUG, (2013): *NSA nadzire 75 % interneta u SAD*. Доступно на: https://www.butobu.rs/business_news.php?idnews=2955&catnavig1=IT&src=1
- [10] Cetin, Yaman & Peker (2011). *Cross-Gender Equivalence of Cyber Bullying and Victimization Participatory Educational Research (PER)* Vol. 2(2), pp. 59-69, August, 2015. Available online at Clemens, M. (2015). *Cookies are bad for your health and your computer!* Доступно на: <http://dormnet.blogspot.rs/2015/02/cookies-are-bad-for-your-health-and.html>
- [11] <http://www.partedres.com>
- [12] <https://exceptionless.com/server-browser-cookie-error/>.
Посећено 09.09.2015.
- [13] <http://www.informator.rs/sloboda-izrazavanja-primena-clana-10.-evropske-konvencije-za-zastitu-ljudskih-prava-i-osnovnih-sloboda-u-sudskoj-praksi.html>. Посећено 11.09.2015.

Associate Professor Vesna Baltezarević, PhD
Faculty of Culture and Media
„John Naisbitt” University
Belgrade
Radoslav Baltazarević, PhD

FREEDOM ON THE INTERNET AND ITS CONSEQUENCES

***Summary:** The Internet is undoubtedly one of the most provocative sociological and psychological phenomena. It is said that Internet links all those fallen communicators who cannot cope in the real world. However, socializing and surfing online space does not pass without leaving a trace. Each user provides information about themselves, sometimes as a condition to be able to access the required application, when consciously accedes to it, sometimes exchanging information with other members of the network, unaware that the network "remembers everything", that data remains deposited even when its removed profile. Increasingly, we are faced with data theft and identity by criminal hacker groups. These works generally go unpunished because the internet as „free” network, often beyond legal control. Cyber security is a challenge that will have to be resolved regulatory as soon as possible. It leads to a dualism in solving these problems. The problem arises because of the possibility that the resolution of security issues on the one hand, undermine the protection of privacy on the Internet on the other.*

Key words: INTERNET, COMMUNICATORS, DATA, HACKERS, SECURITY.

Др Сања Вучинић*
Београд

ДЕМОКРАТИЧНОСТ И КОНТРОВЕРЗЕ ИНТЕРНЕТА

Сажетак: Интернет пружа могућности афирмације различитих ставова, којих може бити колико и његових корисника, јер свако има могућности да поред улоге реципијента преузме и улогу емitera, па се, из тог разлога, за интернет каже да је медиј са највећим ступњем демократијичности у односу на традиционалне мас-медије. Кључно питање које се поставља у овом раду јесте степен демократијичности интернета, као и бројна контроверзна мишљења, који ће бити анализирана у оквиру великих модерних дискурса о једнакости, заједничтву и слободи.

Кључне речи: ИНТЕРНЕТ, КОМПЈУТЕРСКА МРЕЖА, ДЕМОКРАТИЧНОСТ, СЛОБОДА ИНФОРМИСАЊА, ДИГИТАЛНА ЦЕНЗУРА.

---

* Контакт: sanja.vucinic@sva.rs

1. Од емитовања до конверзације

Прешли смо значајан пут друштвених промена у другој половини XX века које су утицале на развој компјутерске мреже и настанак виртуелног комуницирања. Иако су компјутер и компјутерска мрежа производи војне индустрије, „најважнији узрок настанка и развоја нове технологије исти је онај који је обликовао капиталистичко друштво од раног мануфактурног периода до данашње „посткапиталистичке” фазе: повећање профита на основу веће продуктивности рада и непрестаног ширења тржишта”¹. Нови медиј, од свог настанка 1971. године, обликовао се кроз локалне и глобалне мреже стварајући глобални систем повезаних компјутерских мрежа. Даљим развојем и настанком најпопуларнијег сервиса интернета који омогућава коришћење неограниченог броја мрежно повезаних докумената (*World Wide Web*) 1989. године, почела је права комуникациона револуција.

У својим почецима деведесетих година, *веб 1.0*. пратио је карактеристике масовне комуникације: пласирање садржаја који путује од активног аутора до анонимне и пасивне публике, да би од 2004. године почела нова ера – *веб 2.0*. који карактерише појава нових интернет-сервиса (блогови, форуми, Мајспејс, Фејсбук, Твитер, Гугл+...) и многобројних апликација. Са појавом веба 2.0. долази до развоја виртуелне комуникације чија се суштина огледа у интеракцији корисника, односно публике, која више не жели само да преузима и конзумира садржаје (*download*), већ жели и да их креира и пласира (*upload*), да их коментарише (*like, unlike*), да их дели (*share*). Тако смо из окружења у којем су професионални комуникатори имали монопол у обликовању и пласирању информација до публике путем мас-медија, прешли у свет друштвених медија, у којем сваки појединац постаје медиј. Поред класичног модела преноса информација „један према многим” (*one-to-many*), интернет, а посебно друштвени медији, омогућили су успостављање модела „много према многим” (*many-to-many*), чија је основа у конверзацији.² Према томе, често се каже да је до појаве компјутерске мреже владала ера емитовања, док је са успостављањем виртуелне комуникације, а посебно појавом веба 2.0 и друштвених медија преовладала ера конверзације.

¹ Радојковић, М. и Милетић, М. *Комуницирање, медији и груштво*, Стилос, Београд, 2006, стр. 155.

² Радојковић, М. и Милетић, М. *Комуницирање, медији и груштво*, Стилос, Београд, 2006, стр. 167.

2. Од једнакости до елитизма

Насупрот традиционалним мас-медијима, интернет као отворен и глобално доступан медиј представља најдемократичнији медиј који „сваком појединцу или друштвеној групи омогућава подједнаке шансе приступа и јавног изражавања мишљења, слободу говора, претпостављајући само два услова: прикљученост на Мрежу и потребну медијску писменост”³. Оваква идеја демократијичности интернета изражена је у чувеној „Декларацији о независности сајберспејса” у којој се каже: „Ми стварамо свет у који сви могу ући без привилегије или предрасуда према раси, економској моћи, војној сили, или месту рођења. Ми стварамо свет у коме било ко, било где може изразити своја уверења, без обзира на то колико су јединствена, без страха да ће бити присиљен на ћутање или повиновање.”

Основу за постизање такве комуникационе равноправности свих учесника у комуникационом процесу даје могућност повратне везе, односно могућност замене улога емитера и реципијента. „У виртуелној стварности нема више класичних облика социјалног организовања, државних и националних граница, географских препрека, императива традиције, културе и морала.”⁴ Са друге стране, у реалном свету свакодневно осећамо стеге друштвених структура. Друштвено раслојавање и дискриминација у неком облику присутни су свуда у свету. У том контексту, поставља се питање да ли виртуелни свет представља бег од стварности, стварањем осећаја припадности виртуелним заједницама ослобођеним стега друштвених структура или је оваква интеракција обмана. Неки аутори указују на постојање информатичке елите која ће постојати све док технологија не постане доступна свима. Ови аутори упозоравају да ако знатан део популације почне да ствара друштвене односе на компјутерској мрежи, тада ће остатак популације, чак и ако је то мањина, бити онемогућен да учествује у свим аспектима реалних друштвених односа. Према подацима *Internet World Stats* из децембра 2014. године само 42,4% људи у свету користи интернет. У томе предњачи Северна Америка са 86,9% корисника, док се на крају листе налази Африка са само 27,5% корисника интернета.⁵ У Европи 70,4% популације користи интернет, док у Србији интернет прикључак поседује 63.8% домаћинстава.⁶ Дакле, у свету у коме скоро 60% популације не користи интернет тешко је говорити о једнакости коју пружа нови медиј, јер је про-

³ Милетић, М. *Компјутерска мрежа и могућности усвојшавања демократијичке јавности у савременом друштву*, Мегатренд, Годишњак факултета за културу и медије, Београд, 2009, стр.142.

⁴ Исто, стр.147.

⁵ Internet Users in the World, <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

⁶ Републички завод за статистику, <http://webrzs.stat.gov.rs>

цес дигитализације друштва истовремено и процес маргинализације оног дела популације који у томе не може да партиципира.

„Виртуелне агоре” остварују функцију античких тргова који су представљали центар јавног живота античког друштва у коме учешће имају сви грађани. Такво друштво сматра Хабермас (*Habermas*) ствара услове за „идеално јавно мњење”. Ипак, античка јавност имала је и своја ограничења која се огледају у искључивању из јавног живота оних грађана који се налазе изван агора. Слично томе, из јавности која се ствара у виртуелном комуницирању, искључени су сви грађани којима компјутер и интернет нису доступни.⁷ Пипа Норрис (*Pippa Norris*) говори о „дигиталном јазу”, односно подели између оних који користе предности нових технологија и оних који то не чине и у томе разликује три врсте дигиталне поделе: глобална, друштвена и демократска подела. Глобална подела односи се на различите могућности приступа и коришћења интернета између развијених и земаља у развоју. Оваква подела се може уочити између европских и афричких земаља. Друштвена подела се односи на јаз између оних који имају приступ интернету и оних који га немају унутар неке земље, што се најчешће види када се упореде урбане и руралне регије неке земље. На крају, демократска подела подразумева разликовање између оних који користе дигиталне изворе како би учествовали у јавном животу и оних који то не чине.⁸

Иако се може рећи да је интернет друштвено нераслојен, друштвена раслојеност, односно социјални статус из реалног света (од кога зависи доступност новим технологијама) рефлектује се и на виртуелни свет – свет једнаких могућности у њему, али свет елите наспрам оних којима је недоступан. Па тако можемо рећи да се остварује „једнакост ексклузивног клуба”. Са једне стране, информационе технологије и компјутерска мрежа стварају потенцијално једнаке могућности за људе који имају улазницу, док са друге стране продубљују разлике међу људима који то немају. Једно од решења може бити да „као што у сваком насељу постоји аутобуска или железничка станица, приликом организовања националне мреже може се остварити и „компјутерска станица” са које се излази на „супер аутостраду””.⁹ На овај начин „компјутерске станице” могле би се користити као јавне телефонске говорнице доступне сваком грађанину.

Поред приступа новим технологијама и интернету, отвара се и питање медијске писмености која у савременом друштву представља базичну животну вештину која је важна за обављање многобројних послова, али и за социјализацију људи. Када се појавила штампа било је потребно описменити људе како би могли да користе предности које им она пружа.

⁷ Хабермас, Ј. *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969.

⁸ Norris, P. *Digital Divide*, <http://www.pippanorris.com/>

⁹ Милетић, М. *Решавање стварности*, Протокол, Нови Сад, 2008, стр.48

Слично томе, да би могли да користе компјутер и комуницирају посредством компјутерске мреже, прво је потребно да се за то описмене. Према Потеру (*Potter*) „виши ниво медијске писмености омогућава јасније сагледавање границе између стварног света и света који стварају медији... Они који не успеју да се медијски описмене утопиће се у поплави медијских порука. Имаће лажно осећање да, само зато што добијају тако огроман број информација, знају шта се дешава у свету”.¹⁰

Наредно, са овим у вези, јесте питање моћи и утицаја појединаца у виртуелном свету. Иако интернет пружа могућност сваком појединцу да своје мишљење учини јавним, поставља се питање његовог утицаја на мрежи презасићеној информацијама. „Док је, с једне стране, врло лако у оквиру неке *on-line* дискусионе групе изложити неко мишљење или предлог, с друге стране, мала је вероватноћа да ће таква мишљења или предлози бити примећени међу десетинама, стотинама или хиљадама других.”¹¹ Појединци који имају напредна знања или су специјализовани за виртуелно комуницирање (као што су веб-новинари, блогери, менаџери за управљање комуницирањем на друштвеним мрежама и сл.) најчешће имају и већи утицај.

Процене говоре да на сто најпосећенијих веб-сајтова одлази половина посећености свих веб-сајтова. Оно што доприноси тако брзом развоју те концентрације јесу системи претраживања као што је Гугл (*Google*). О томе постоје бројне анализе које тумаче на основу којих параметара Гугл индексира веб странице. Међутим, оваква „популарност се може и купити... Тако интернет постаје све концентрисанији у смислу да неколицина веб-сајтова у врху списка за поједине теме остварује највећи број посета”.¹² У таквој ситуацији, поставља се питање утицаја сваког појединачног гласа у мрежи презасићеној информацијама. Дошли смо до парадоксалне ситуације у којој сваки појединац без ограничење има теоријску могућност да своје мишљење учини јавним, али такво мишљење може остати потпуно незапажено јер се у мору виртуелних гласова, појединачни и групни гласови губе.

„Турен, алудирајући на друштвене поделе које проистичу из располагања знањем и контролом информација доминантних класа”, указује на ново класно реструктурирање друштвене моћи између оних који владају информацијом и оних који је користе искључиво у робној форми или јој уопште не могу приступити”.¹³ Социјална питања из реалног света попут приступа интернету и медијске писмености праве прву селекцију

¹⁰ Потер, Ц. *Медијска писменост*, Клио, Београд, 2011, стр.32.

¹¹ Бубаш, Г. *Парадокси Интернетиа као комуникацијског медија*, Медијска истраживања, 2000, стр.8.

¹² Потер, Ц. *Медијска писменост*, Клио, Београд, 2011, стр.414.

¹³ Милетић, М. *Ресетовање стварности*, Протокол, Нови Сад 2008, стр. 37.

и неједнакост међу људима. Други ниво разлике произилази из самих појединаца, јер људи по природи теже да се разликују. Њихова знања, моћ и преференције су различити у реалном свету па тако и у виртуелном. Интернет за разлику од традиционалних медија масовног комуницирања отвара потенцијално једнаке могућности комуникације за оне који имају приступ интернету и знају како да га користе. Такву могућност у интерперсоналном комуницирају имају сви они који могу и знају да комуницирају. Али у оба случаја ове једнаке могућности не значе и једнако искоришћавање таквих могућности. Професионални комуникатори у интерперсоналној комуникацији својим комуникационим вештинама могу надвладати мање стручног саговорника. На сличан начин, појединци са напредним вештинама виртуелне комуникације могу бити у предности у односу на оне који таква знања немају.

3. Од заједништва глобалног села до отуђеног појединца

„Стално се мењала ширина друштвеног поља које су масмедији заповседали. Најпре је оно било сасвим локално, на којем су у првој половини XIX века деловале новине градског типа; затим, национално, са преминацијом електронских масмедија – радија и телевизије – све до седамдесетих година минулог века; и, на крају, глобално, тј. планетарно поље медијског деловања, наша данашња стварност у интеракцији медији-друштво, којом суверено доминирају глобалне телевизијске мреже и, сваким даном све више – Интернет”.¹⁴ Упућеност на локално или национално, једна је од карактеристика актуелности вести у традиционалним медијима. Интернет, поред тога, нуди могућност свим корисницима да личну или локалну вест поставе у оквиру глобалних комуникационих платформи. Сваки појединац може да исказе своје ставове у оквиру форумских дискусија, блогова па до коментара и статуса на друштвеним мрежама. Интернет за разлику од традиционалних медија масовне комуникације нуди могућност избора укључивања од интерперсоналне до масовне комуникације, као и избор прикључивања различитим виртуелним заједницама.

Потреба људи да се окупљају у групе и стварају друштвене мреже стара је колико и човечанство. Таква потреба за умрежавањем и комуникацијом иста је и у виртуелном свету, у коме је умрежавање променило своје првобитно значење. Од умрежавања машина претворило се у умрежавање људи. На почетку ере персоналних рачунара, почетком 1983. године, мага-

¹⁴ Радојковић, М. и Милетић, М. *Комуницирање, медији и друштво*, Стилос, Београд 2006, стр.169.

зин „Тајм” је за личност године прогласио персонални рачунар. Тринаест година касније, 2006. године, личност године према одабиру истог магазина био је корисник интернета¹⁵, а већ 2010. године, оснивач друштвене мреже Фејсбук, Марк Закерберг (*Mark Zuckerberg*), постаје нова личност године.

Технологија је постала нова подлога за стварање виртуелних заједница, које се састају са циљем да остваре заједничке интересе и/или развијају и одржавају друштвене односе у виртуелном компјутерском простору. Друштвеним интеракцијама милиона људи из читавог света стварају се виртуелне заједнице што доводи до тога да компјутерска технологија и виртуелна комуникација формирају паралелно друштво и нови виртуелни културни простор. Фејсбук и друге друштвене мреже, сваком појединцу дају могућност да буде учесник у овим виртуелним креацијама: да види шта други раде и буде виђен, да се упознаје с новим и среће са старим пријатељима, да утоли своју потребу за комуникацијом и припадносту некој заједници.

Број корисника друштвених мрежа попут Фејсбука и Твитера досеже број становника највећих земаља света, а предвиђа се да ће сваким даном бити све већи што ће утицати и на ширење кругова познаника. Крајем 2011. године објављени су подаци истраживања Фејсбука и Универзитета у Милану према коме између било којих двоје људи на свету не постоји више од четири корака. Овим истраживањем срушена је теорија о 6 степени раздвајања која је први пут представљена 1929. године, а која је подразумевала да до било које особе на свету можете доћи преко не више од пет контаката, односно шест корака. Уколико се повезују контакти унутар појединих држава, број корака се смањује, па је тако у Америци, Шведској или Италији, између две особе само три степена раздвајања, показала је ова студија. Закључак који се из овога изводи – друштвене мреже зближавају људе.¹⁶

Међутим, бројни критичари се не би сложили са оваквим закључком. Чињеница да Фејсбук смањује број степени раздвајања са 6 на 4 не мора да води до закључка да Фејсбук и виртуелна комуникација посредством оваквих друштвених мрежа заиста зближавају људе. Живимо у друштву које потенцира индивидуализам, друштво које потенцира да је човек довољан сам себи. Опасност информационе технологије је дезинтеграција друштва, односно отуђивање људи услед смањивања интерперсоналних контаката који се дешавају у стварности. Чест је случај да су појединци „пријатељи” на друштвеним мрежама, али се у реалности не јављају један другом.

¹⁵ Митић, А. *Приручник веб новинарства*, 2010, стр.209.

¹⁶ Фејсбук руши теорију о 6 степени раздвајања, 2012, http://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno.php?yuyu=2011&mm=11&nav_id=559973

Да ли ће у будућности виртуелна комуникација утицати на повећање броја социјалних контаката или ће *нови* медиј који би по дефиницији требало да има позитиван утицај на друштвене односе, заправо водити повећању социјалне изолације, остаје непознаница. „У вези са овим проблемом искристалисала су се два теоријска приступа. Први, у новом облику комуницирања види најпотпуније остваривање Меклуанове визије о свету као „глобалном селу”, сугеришући да се тек у виртуелном свету превазилазе све поделе и ограничења из стварног света, укључујући и ограничења слободе комуницирања. Други, пак, у виртуелном комуницирању виде почетак потпуне дезинтеграције друштва, кроз драстично смањење интерперсоналних контаката међу људима.”¹⁷

4. Од слободе информисања до дигиталне цензуре

Слобода информисања која укључује слободу мисли и слободу говора вековима је кључни елемент демократије и као таква загарантована је у великом броју демократских држава. Међутим, слобода информисања представља више идеалан модел него реалну могућност, јер када су у питању традиционални медији масовне комуникације, већина људи нема прилику да своје мишљење, путем ових медија, пласира и тако га учини јавним. Појавом новог медија отварају се врата слободе мисли и говора за све оне који нису субјекти институционализованог процеса масовног комуницирања.

Интернет је постао нови јавни простор комуникације, демократичнији јер га карактерише децентрализована структура, поливалентност тема, аутора и начина писања, већа доступност информација. „Појединац прикључен на Мрежу може да се појави у улози говорника, новинара, политичара..., и да његов грађански, професионални, политички дискурс..., супротстави и најмоћнијим, глобалним комуникационим центрима у масовном и виртуелном комуницирању”.¹⁸ Нити у једном традиционалном медију, владајућим елитама и идеологијама нису супротстављени алтернативни покрети и идеје као што је то случај у онлајн медијима.

Интернет је створио претпоставке за активнију партиципацију грађана у јавној комуникацији кроз нову форму грађанског новинарства што је омогућило виши ступањ демократичности у комуникацији. Такав концепт демократичности у комуникацији подразумева могућност учествовања у комуникационом процесу на бази једнакости свих субјеката на које се политичке одлуке могу односити. Као такав, интернет пружа могућност за

¹⁷ Милетић, М. *Ресетовање стварности*, Протокол, Нови Сад, 2008, стр. 50.

¹⁸ Исто, стр.44.

остваривање концепта дигиталне демократије који подразумева примену информационо-комуникационих технологија и стратегија у циљу побољшања демократског процеса, омогућавања и повећања учешћа грађана у јавној политици, **боље доступност информација, лакшег приступ процесу одлучивања, као и мању удаљеност између власти и појединаца који се могу лакше повезати и организовати да би заштитили своје интересе.**

Овакав концепт дигиталне демократије се може сагледати као повратак коренима демократије античке Грчке када су постојали тргови као заједнички јавни простор где су се грађани окупљали и дискутовали о политичким питањима. На сличан начин, интернет нуди могућност брзог и лаког изражавања и размењивања мишљења са потенцијално већим бројем саговорника. Из тог разлога, многи стручњаци прогнозирају да ће са већом дигитализацијом и приступом интернету сваки грађанин моћи лакше да се укључи у политички живот.

Са друге стране, учешће сваког појединца у виртуелним агорама носи са собом и масовни електронски надзор путем интернета који ствара друштво угрожене приватности. Нове информационе технологије доносе многе користи, али и угрожавају неке од кључних људских вредности, као што су сигурност и приватност комуницирања. Према речима Дејвида Вуда (*David Wood*), британског стручњака за информатичку безбедност, живимо у друштву у коме држава херметички затвара приступ у податке под њеном контролом, док истовремено жели да сазна о грађанима што је више могуће. Оснивач „Викиликса“ Жулијен Асанж (*Julian Assange*) оптужио је Фејсбук, али и компаније попут Гугла и Јахуа да активно помажу америчким обавештајним мрежама да шпијунирају грађане.¹⁹ Теза да се у савременом свету ништа не даје бесплатно и овде се потврђује. Цена укључивања у глобалне комуникационе токове и приступ мноштву информација на Интернету јесу личне информације и приватност сваког корисника интернета.

Под окриљем борбе против глобалног тероризма, електронског насиља, заштите деце, ауторских права и сл. у развијеним западним државама ради се на тихом сузбијању грађанских права на слободу информисања и приватност кроз различите механизме контроле од стране државе, а посебно контроле посредством мас-медија. Контролисање или цензурисање одређених садржаја на интернету присутно је широм света. Већина земаља користи барем неки облик цензуре за одређене садржаје, а разлози су вишеструки. Цензура се користи за заштиту деце од непримерених и илегалних садржаја, али и у политичке сврхе, односно за спречавање пласирања алтернативних размишљања која нису у складу са владајућим.

¹⁹ Тањуг, Асанж: *Преко Фејсбука вас шпијунирају*, <http://www.24sata.rs/vesti/svet/vest/asanz-preko-fejsbuka-vas-spijuniraju/464.phtml>

Ауторитарни режими одувек су развијали механизме за контролу медија и слободу говора јер се власт дискредитује управо протоком информација. Али много је лакше контролисати и цензурисати националне мас-медије, док интернет као отворену светску мрежу није лако контролисати, односно потпуна цензура у доба интернета није могућа. Египат је покушао да контролише а затим и „угаси” интернет што је и успело за скоро 90 % капацитета али не и 100 %. Када је већина интернет провајдера била онемогућена да пружа услуге, позивање међународних бројева путем *dial-up* конекције је успевало. Управо то је омогућило везу са светом и притисак на власт које је изазвало цурење информација.²⁰

Најстрожу политику цензуре интернета имају Куба, Иран, Северна Кореја, Саудијска Арабија, Сирија, Тунис, Мијанмар, Вијетнам, Туркменистан, Узбекистан, Белорусија. У Вијетнаму и Туркменистану, држава контролише емаил налоге. У Северној Кореји само 4% популације има везу са глобалном мрежом, већину сајтова контролише Влада, а блоговање је забрањено. Један од најпознатијих примера цензуре на интернету је Кина која је уложила стотине милиона долара да створи тзв. Велики златни штит, који подсећа на виртуелни кинески зид. Десетине хиљада интернет полицајаца дневно контролише и уклања сумњиве садржаје због којих стотине људи завршава у затвору.²¹

Овакви случајеви показују тежњу државе, политике и власника капитала да директно или индиректно, пречишћавају интернет садржаје као што су и пре интернета настојали да раде у мас-медијама. „Корисници интернета који желе подстаћи друштвени напредак у недемократским срединама налазе се у посебно парадоксалној ситуацији. С једне стране, интернет им омогућава утицање на унапређење друштвених процеса кад је присутна цензура или манипулација другим масовним медијима, и то путем прибављања, објављивања и размене информација на интернету које подстичу демократизацију, премда је, с друге стране, због релативно лаког надзирања садржаја које ти појединци користе и размењују путем интернета, у исто вријеме већа могућност државне контроле и репресије над њима.”²²

Видимо да слободу на интернету омогућавају његове техничке могућности, а дозвољавају, у мањој или већој мери, владајуће структуре. Становници неразвијених земаља света боре се за приступ интернету, док се корпоративне и владине снаге развијених држава, са великим бројем корисника интернета, боре да слободу тог приступа ограниче. Они

²⁰ Весић, И. *Египат је покушао да „исече” Интернет, групи што раде суйшилније*, <http://www.sk.rs/2011/03/skin03.html>

²¹ *Цензура на Интернету*, <http://www.cis.hr/files/dokumenti/CIS-DOC-2011-06-016.pdf>

²² Бубаш, Г. *Парадокси Интернетиа као комуникацијској медија*, Медијска истраживања, 2000, стр.8.

настоје да уведу цензуру и надзор у име спровођења ауторских права, где користе оне алате који се користе за цензурисање интернета у ауторитативним државама, као што су Кина, Иран и Сирија.

Занимљиво је да се према либералном приступу етаблираном у САД „независни медији” одређују као медији изван домашаја државе. Према таквом приступу, државна интервенција у области права на комуницирање није потребна, па тако није потребна ни у регулисању виртуелног комуницирања. Ипак, сведоци смо настојања САД као и многих других демократских држава да контролишу садржај мас-медија, а сада и интернета, угрожавајући његов потенцијал и смисао интернета као слободне мреже. Управо у САД донет је предлог закона који би председнику дао могућност да пресече „критичну инфраструктуру” интернета када је то неопходно из безбедносних разлога. Наравно, како је на интернету могуће симулирати све па и *cyber* напад, критичари указују да овај предлог закона може бити средство политичких злоупотреба.

Сваки систем зазире од интернета и слободе говора. Зато је интернет одличан показатељ отворености једног друштва. Ипак, „кључни механизми праксе манипулисања у масовном комуницирању кроз наметање „дневног реда”, „чување капија”, итд. од стране професионалних комуникатора у комуникационим центрима сада се доводе у питање. У крајњој линији, може се претпоставити ситуација у којој ће јаки комуникациони центри загосподарити Мрежом или њеним деловима, али никад више на начин иманентан епохи преминације масовног комуницирања”.²³

Дакле, видимо да потенцијална доступност информација и могућности за изражавање индивидуалних мишљења и ставова коју интернет омогућава не подразумева и потпуно остварење концепта слободе информисања. Центри моћи увек ће тежити наметању њиховог погледа на свет, али то је само један облик потенцијалне цензуре. Други облик цензуре јесте онај коју сваки појединац на Мрежи несвесно намеће сам себи.

„Интернет и дигитални медији донели су људима могућност да хируршки прецизно бирају шта желе да читају и гледају. Временом, људи почињу да прате мале медије који подржавају њихове личне ставове, на друштвеним мрежама прате искључиво људе са чијим се ставовима слажу, а све друге блокирају. На тај начин, стварају мали, изоловани медијски свет, унутар којег добијају искључиво потврду свега у шта су и раније веровали. Шансе да до њих допре текст који им може пољуљати неки став скоро да су никакве.”²⁴ Овај феномен савременог друштва који захвата све друштвене групе назива се „балканизација медија”.

²³ Радојковић, М. и Милетић, М. *Комуницирање, медији и друштво*, Стулос, Београд, 2006, стр.166.

²⁴ Павловић, И. *Балканизација медија*, „Политика”, 28.август 2015.

Док велики број аутора тврди да традиционални медији масовне комуникације настоје да наметну један поглед на свет, док интернет пружа могућност афирмације различитих ставова, којих може бити колико и корисника интернета јер свако има могућност да поред улоге рецепијета заузме и улогу емитера, други аутори указују на проблем дигиталног доба у виду “балканизације” медија, односно конзумације искључиво оних медија који подржавају већ утврђене ставове рецепијента који такве медије бира. “Тако долазимо до апсурда да је интернет, који је требао да донесе слободу информисања, заправо произвео огроман број људи са изузетно “зацементираним” ставовима, који су често веома далеко од реалности.”²⁵ Другачија мишљења у таквом микро окружењу нису уобичајена нити пожељна.

5. Изазови и очекивања

Интернет као медиј јесте, по својим карактеристикама, демократичнији у односу традиционалне мас-медије и нуди могућности за остваривање суштинских вредности владајућих дискурса (једнакости, заједништва и слободе) у процесу виртуелне комуникације. Али оваква могућност, сама по себи, не значи и остварење, јер селективна демократија није демократија.

Један од највећих изазова савременог друштва јесте суочавање са начинима на које ће се проширити приступ интернету у циљу смањивања дигиталног јаза, односно разлике у могућности приступа интернету између развијенијих и недовољно развијених земаља, као и разлике између урбаних и руралних средина. Због велике експанзије и улоге интернета у свакодневном животу, разумевање његовог функционисања није више довољно оставити стручњацима. Зато је важно медијско описмењавање, али и разумевање свих предности и мана интернета, како би на најбољи начин искористити потенцијал овог медија. Феномен „балканизација медија” и његове последице биће један од изазова дигиталног друштва који ће морати да се решава управо развојем медијске писмености и критичког мишљења публике која је истовремено и продуцент и конзумент.

Други велики изазов је начин на који се треба поставити према проблемима злоупотреба на интернету и питањима приватности. Потребно је развити механизме који ће се бавити илегалним садржајем како би се заштитила деца, приватност сваког појединца, ауторска права и сл. а да се, са друге стране, не ускрати слобода свих корисника интернета, чије је право да сами одлучују којим садржајима на интернету желе да

²⁵ Павловић, И. Балканизација медија, „Политика”, 28. август 2015.

имају приступ, јер је право на ширење и примање информација основно људско право.

Интернет, као најбрже растуће и најснажније средство за масовну комуникацију које може бити употребљено за дистрибуцију највећег броја информација, од стране било ког појединца, било где у свету, може битно да прошири поље слободе комуницирања. Међутим, „само у демократском цивилном контексту нова технологија неће и не може имати поробљивачко значење. Компјутерска мрежа у демократском друштву може постати медиј који ће послужити свеукупној људској еманципацији, али и „електронски гулаг“ у тоталитарним системима”.²⁶

Медиј је слободан онолико колико власник дозвољава, а интернет као самородан медиј онолико колико центри моћи (владе и власници капитала) допуштају. Тоталитаризам модерног доба темељи се на духовној контроли, односно контроли смисла. У таквој ситуацији, нови медиј представља уточиште демократије која пресушује. Интернет је могуће забранити, али не и потпуно угасити. Исто тако, могуће је цензурисати проток информација на интернету, али не и запушити сваку рупу кроз коју информације могу да процуре. У модерном друштву тешко је успоставити тоталитаризам и контролу комуникационих процеса без забране интернета. Суштина компјутерске мреже је у њеној самородности и немогућности било ког „чувара капија“ у масовном комуницирању да постане, чак и ако би то желео „чувар фајлова“ у комуницирању посредованом новим медијем.²⁷ Тако интернет постаје медиј ширења слободе у тоталитарним системима.

²⁶ Милетић, М. *Компјутерска мрежа и могућности успостављања демократске јавности у савременом друштву*, Мегатренд, Годишњак факултета за културу и медије, Београд, 2009, стр.149.

²⁷ Исто, стр.142.

Литература:

- [1] Brogan, C. & Smith, J. (2010): *Trust agents: using the web to build influence, improve reputation, and earn trust*; New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- [2] Бубаш, Г. (2000): „Парадокси Интернета као комуникацијског медија”, *Медијска истраживања*, год. 6, бр. 2 (5-23).
- [3] Милетић, М. (2009): „Компјутерска мрежа и могућност успостављања демократске јавности у савременом друштву”, *Годишњак Факултета за културу и медије*, Београд: Мегатренд.
- [4] Милетић, М. (2008): *Ресејовање стварности*; Нови Сад: Протокол.
- [5] Митић, А. ур. (2010): *Приручник веб новинарства*, Школа „Веб новинар”.
- [6] Негропонт, Н. (1998): *Бићи дигиталан*; Београд: Клио.
- [7] Османчић, Е. (2009): *Демократијачност www-комуницирања*; Сарајево: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- [8] Павловић, И. *Балканизација медија*, „Политика”, 28.август 2015.
- [9] Потер, Џ. (2011): *Медијска писменост*; Београд: Клио.
- [10] Радојковић, М. и Милетић, М. (2006): *Комуницирање, медији и друштво*; Нови Сад: Стилос.
- [11] Радојовић, М. и Стојковић, Б. (2009): *Информационо-комуникациони системи*; Београд: Клио.
- [12] Татомировић, Т. *Виртуелно комуницирање у будућности: употреба и злоупотреба*, СМ - Часопис за управљање комуницирањем, број 7, 2008.
- [13] Хабермас, Ј. (1969): *Јавно мњење*; Београд: Култура.

Вебографија:

- [1] Весић, И. *Етијат је покушао да „исече” Интернет, групи то раге суштилније*; <http://www.sk.rs/2011/03/skin03.html>
- [2] *Internet Users in the World*; <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
- [3] Norris, P. *Digital Divide*; <http://www.pippanorris.com/>
- [4] Републички завод за статистику (РЗС); <http://webrzs.stat.gov.rs>
- [5] Тањуг, Асанж: *Преко Фејсбука вас иницирају*; <http://www.24sata.rs/vesti/svet/vest/asanz-preko-fejsbuka-vas-spjuniraju/464.phtml>
- [6] *Фејсбук руши теорију о брзијени раздвајања*; http://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno.php?yuyu=2011&mm=11&nav_id=559973
- [7] *Цензура на Интернету*; <http://www.cis.hr/files/dokumenti/CIS-DOC-2011-06-016.pdf>

Sanja Vučinić, PhD
Belgrade

THE DEMOCRACY AND CONTROVERSY OF THE INTERNET

Summary: *The Internet provides an opportunity for affirmation of diverse opinions that can count up to as many as the number of its users, because everyone has the ability to assume the role of the recipient as well as the role of the broadcaster, hence the notion that the internet is the most democratic medium compared to traditional mass media. The key question raised in this paper is the degree of democracy of the internet that causes so much controversy and it will be analyzed through essential questions of modern discourse – via issues of equality, unity and freedom.*

Key words: *INTERNET, COMPUTER NETWORK, DEMOCRACY, FREEDOM OF INFORMATION, DIGITAL CENSORSHIP.*

Проф. др Татјана Цветковски*
Факултет за пословне студије, Универзитет „Дон Незбит“, Београд
Проф. др Ана Ланговић Милићевић
Факултет за хотелијерство и туризам, Универзитет у Крагујевцу
Срђан Бабић, мастер
Маркашор-С, директор ИДЕА академије, Београд

ПРИМЕНА ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА У РЕГРУТОВАЊУ КАНДИДАТА ЗА УПРАЖЊЕНА РАДНА МЕСТА

Сажетак: С обзиром да су људи данас најзначајнији ресурс који организацијама може донети конкурентску позицију и да ће у будућности они бити најпроблематичнији ресурс, кључни задатак сваке организације је пронаћи квалитетне људске ресурсе, развијати и задржати их. Међушим, дуторочно гледано, за организацију је најбоље да већ у процесу рекрутовања и селекције дође до најбољих, јер ће код таквих кандидата резултати рада брзо доћи до изражаја, а период социјализације ће вероватно бити краћи. Избором унутрашњих кандидата организација ће имати трошкове, самим тим што ће уместио високих резултата рада морати досићи новца и времена да уложи у њихово особљавање за рад, уместио у њихов даљи развој. Како је циљ доћи до квалитетних и талентованих кандидата за посао, једна од уочених и основних активности управљања људским ресурсима би било рекрутовање. Међушим, збој различитих извора за рекрутовање кандидата и начина олашавања изражених радних места, ова активност уме да буде прилично захтевна и скупа. С друге стране захваљујући савременим информационо-комуникационим технологијама ситуација се донекле мења. Константно присуство све већег броја људи на интернету, посећивање друштвених мрежа и форума, као и креирање сопствених профила на друштвеним мрежама уводе нове начине долажења до жељених кандидата. Рекрутовање се окреће ка „он-лајн“ сфери, обраћајући се све већем броју кандидата који се налазе на друштвеним мрежама.

Кључне речи: РЕГРУТОВАЊЕ, ЉУДСКИ РЕСУРСИ, ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ, ОГЛАШАВАЊЕ, ИНТЕРНЕТ, УПРАВЉАЊЕ ТАЛЕНТИМА.

* Контакт: : tcvetkovski@nezbit.edu.rs

Увод

Основна карактеристика нове економије јесте помак од опипљивих инпута и аутпута ка неопипљивим (Ћамиловић, Вијић, 2007: 61). Уколико пробамо да дефинишемо вредност једне организације, односно шта је то што јој омогућава да испоручи на тржиште квалитетне услуге или производе, видећемо да су то: финансијска средства (готовина и хартије од вредности), физичка имовина (некретнине, постројења, опрема) и нематеријална или неопипљива имовина. Неопипљива имовина обухвата људски капитал, капитал у купцима/потрошачима, социјални капитал, и интелектуални капитал (Noe, Hollenbeck, Gerhart, Wright, 2010: 22). Под људским капиталом се подразумева укупна вредност људских ресурса у организацији (Јовановић Божинов, Кулић, Цветковски, 2008: 12). Ова имовина организације је кључна за постизање и одржавање конкурентске предности, јер је њу тешко имитирати.

Може се рећи да успех у пословању организације зависи од карактеристика њене радне снаге. И поред великог броја незапослених, као и нових средњошколаца и дипломаца који завршавају школу и улазе на тржиште рада, организације и даље имају проблем да пронађу раднике са правим вештинама и знањима. Њима је посебно тешко да пронађу кандидате са правим тзв. „меким вештинама”, као што су интерперсоналне вештине, комуникација, адекватна радна етика, жеља и способност да се учи, креативност, способност тимског рада и решавања проблема. Ово су вештине које се не могу савладати у школи, оне су везане за саму личност и захтевају одређени степен емоционалне тј. социјалне интелигенције.

Како би била компетентна и остварила конкурентску позицију на тржишту, организација мора адекватно да управља својом радном снагом. То би значило да мора да регрутује и селекује добре кандидате, затим да спроведе адекватну социјализацију, као и константни тренинг и образовање запослених. Како би запослени пружили максималне резултате, потребно их је мотивисати (материјалним и нематеријалним наградама) и управљати њиховом каријером. Међутим, први и основни корак јесте одабрати праве кандидате за организацију. Основну улогу у томе има процес регрутовања јер привлачењем великог броја квалитетних кандидата, организација ће имати веће шансе да међу њима одабере оне који ће јој највише одговарати.

Интернет је довео до невероватне промене у процесу регрутовања и селекције кандидата. До пре само 10 година упражњене позиције су се оглашавале у новинама, након чега би на адресу послодаваца стизао велики број пријава послатих поштом. Те пријаве је неко требало да отвори, прочита, сортира, изврши прелиминарну селекцију тј. одвоји потенцијалне

кандидате од оних који не задовољавају захтеве наведене у огласу. У ово је требало уложити велики административни напор, а тек након тога долазио је тежи и сложенији посао организовања процеса селекције (Цветковски, Ланговић Милићевић, Бабић, 2013: 478).

У потрази за добрим кандидатима, организације користе различите изворе и различита средства. Нова информационо-комуникациона технологија мења наше животе, као и начине пословања, стварајући паралелно и нове могућности за регрутовање кандидата. Због све већег броја људи који посећују друштвене мреже, као и због све чешћег приступа овим мрежама, оне постају значајно средство за информисање кандидата о упражњеним радним местима. Њихо предност је у томе што омогућавају лак приступ великом броју људи, а с друге стране трошкови које организација има су мањи.

1. Регрутовање кандидата и управљање људским ресурсима

Однос између регрутовања кандидата и управљања људским ресурсима може се објаснити на следећи начин: Управљање људским ресурсима је дисциплина менаџмента, док је регрутовање кандидата за упражњена радна места једна од активности управљања људским ресурсима.

Један од основних принципа управљања људским ресурсима треба да буде: да прави човек у право време буде на правом месту, да свако добије оно што му припада, да се сваком омогући да напредује сразмерно својим способностима, квалитетима и резултатима (Јовановић Божинов, Кулић, Цветковски, 2004: 12).

Регрутовање је процес идентификације, привлачења и обезбеђивања кандидата, у броју који организацији омогућава да између њих изабере оне који највише одговарају захтевима упражњених радних места. Процес регрутовања отпочиње доношењем одлуке о попуњавању упражњених радних места и сагледавањем тражених захтева (ти захтеви најчешће су садржани у акту о унутрашњој организацији и систематизацији послова и радних задатака). Када се захтеви непопуњених радних места утврде, приступа се тражењу потенцијалних кандидата за њихово попуњавање. Упоредо са тим, праве се процене о могућим изворима регрутовања кандидата за посао (Јовановић Божинов, Кулић, Цветковски, 2008: 67).

Треба знати да је регрутовање кандидата двосмеран процес. На једној страни је организација која има потребу да попуни упражњено радно место, а на другој кандидат који је заинтересован да са њом заснује радни однос. И један и друга страна имају право да бирају (Јовановић Божинов, Кулић, Цветковски, 2008: 68).

Ови кандидати могу се наћи унутар саме организације, из редова запослених, али и на тржишту рада. Међутим, који начин ће организација применити зависи од њеног избора у конкретної ситуацији. То ће зависити од врсте и хијерархијског нивоа на ком се налази упражњено радно место, од људског потенцијала којим располаже, од стања на тржишту рада или од њене кадровске политике.

2. Основни извори за регрутовање кандидата за упражњена радна места

У основи се извори за регрутовање кандидата могу поделити на интерне и екстерне изворе, тако да се може говорити о интерном и екстерном регрутовању кандидата.

У интерне изворе спадају сви они потенцијални кандидати који се налазе у самој организацији или који имају неке додирне тачне са организацијом (нпр. долазе на препоруку већ запослених или су раније радили или конкурисали за посао у организацији, тако да она о њима већ има неке информације). У екстерне изворе спадају сви кандидати који се налазе на тржишту рада, они које ће се наћи убрзо на тржишту рада (као што су студенти и срењошколци) или потенцијални кандидати који већ раде у некој другој организацији.

Најзначајнији извори интерног регрутовања су (Јовановић Божинов, Кулић, Цветковски, 2008: 80):

1. Интерно оглашавање,
2. Унапређења и премештаји запослених,
3. Препоруке и предлози службе за људске ресурсе,
4. Пријатељи и родбина запослених,
5. Раније запослени и ранији кандидати за посао.

Основни извори и начини екстерног регрутовања су (Јовановић Божинов, Кулић, Цветковски, 2008: 86):

1. Екстерно оглашавање,
2. Агенцијско посредовање,
3. Образовне институције,
4. Директно обраћање кандидатима,
5. Директне пријаве заинтересованих кандидата,
6. Остали извори и начини регрутовања.

Оба извора имају своје предности и недостатке. Позивитне стране интерних извора су то што већ постоје информације о кандидатима, они

већ познају организацију, брже и лакше се долази до њих, а уколико се ради о унапређењу, онда се остварују и позитивни ефекти на мотивацију осталих запослених у организацији. Међутим, нови кандидати ретко уносе нову енергију у организацију. Због тога организације, када желе да мало уздрмају постојеће стање и обезбеде нове и свеже идеје, ангажују кандидате из екстерних извора. Такође, због тога што су екстерни извори готово неограничени, веће су могућности организације да додђе до најбољих кандидата. Проблем је међутим, што је ова врста регрутовања скупља, траје дуже и увек постоји опасност да се изабере лош кандидат у процесу селекције.

Како би искористиле позитивне стране интерних и екстерних извора, организације их често комбинују.

Последњих година, различити вебсајтови, као што су „Facebook“, „Twitter“, „LinkedIn“, као и разни блогови који омогућавају интеракцију између људи који имају слична интересовања, доживели су велику експанзију. Млађе генерације запослених, као и они који ће се тек наћи на тржишту рада, научили су да користе алате за друштвено умрежавање и користе их како би се повезали, разменили идеје, информације или своје ставове и емоције. Он ове алате виде као изузетно корисне у приватном животу али проналазе њихове користи и у професионалној каријери и послу.

Оглашавањем упражњених радних места преко компанијских или специјализованих „web“ сајтова, организације успевају да у кратком року и уз смањене трошкове, дођу до великог броја кандидата. Такође, на овај начин могуће је кандидатима пружити знатно више информација, него путем огласа у новинама, могуће је регрутовање користити као и својеврсну рекламу организације, кроз информације на сајту градити специфичан имиџ компаније на тржишту рада (градити имиџ послодавца од избора или изабраног послодавца) и сл. На овај начин организација остварује вишеструке користи, уз релативно мале трошкове (Цветковски, Ланговић Милићевић, Бабић, 2013: 478).

Нове информационо-комуникационе технологије довеле су до великих промена у начину пословања. Њихова примена је вишеструка, а нови начини примене расту како се повећава број њихових корисника. Данас, организације откривају да друштвено умрежавање може бити корисно за повезивање са купцима, клијентима, снабдевачима али и са потенцијалним кандидатима у процесу регрутовања.

3. Друштвене мреже као нови извор за регрутовање кандидата

Друштвене мреже не можемо прецизно дефинисати у смислу интерног или екстерног извора за регрутовање кандидата. Разлог за то је што њима приступају кандидати који већ раде у организацији али и они ван организације. Тако да информацију добијају сви. Међутим, друштвене мреже се још увек посматрају као алтернативна опција за тражење кандидата.

Класичне методе за регрутовање и селекцију кандидата још увек имају кључну улогу у запошљавању, међутим, нова технологија овај процес поједностављује и олакшава. Друштвени медији омогућавају послодавцима да траже, комуницирају и „добију осећај” о кандидатима које разматрају да запосле. Међутим, они имају још једну предност, а то је да информације прикупљене преко друштвених мрежа често дају послодавцима дубљи увид у карактер и личност запосленог.

Очигледно да друштвене мреже треба користити у процесу регрутовања, међутим њихово имплементирање у стратегију запошља захтева пажљиво планирање.

У смислу трошкова, друштвене мреже су прилично јефтин начин да се стотине, хиљаде и више људи обавести о упражњеном радном месту. Међутим, није сврха огласа да га виде сви, већ само они које ова информација занима. Због тога је боље, уместо постављања огласа на главној страници „LinkedIn” профила организације или на њеној „Facebook” страници, отворити посебну страницу која је посвећена онима који траже посао. На овај начин информација ће стићи до них којима је намењена, а остале нећете замарити информацијама које их не занимају. Такође, није циљ да о упражњеном радном месту обавестите што више људи, већ да обавестите праве људе.

Посебан проблем јесте што организације постављање огласа на друштвене мреже посматрају на исти начин као када дају оглас у новинама. Треба бити свестан тога да на интернету, кандидати који траже посао често претражу сајтове преко кључних речи или „хаштагова”. То би значило да опис посла треба да буде јасан и да садржи кључне речи, како би га кандидати могли лако пронаћи. Организација чак може кориговати опис посла или променити назив посла, како би обухватила кључне речи.

Друштвене мреже се могу користити директно за привлачење оних који активно траже посао, преко огласа за посао, али се могу користити и за комуникацију са потенцијалним кандидатима, тако што организације са посетиоцима сајта размењује информације о активностима и дешавањима у организацији. Код класичних огласа, организација један део огласа користи за споствену рекламу (углавном у делу описа организације), док су овде могућности знатно веће.

Употреба друштвених мрежа у сврху регрутовања кандидата за посао има смисла само уколико организација успе да дође до одличних кандидата. Због тога, као што код огласа постоји „кодирање огласа” – када се за оглас објављен преко различитих медија дају различите контакт особе; у случају употребе друштвених мрежа треба експериментирати са различитим типовима „постова”, слика, речи и пратити када постоји највећи број прегледа и кликова. Ово омогућава унапређење будуће комуникације, јер ће организација анализом одредити најефективнији начин комуникације.

Већина организација за регрутовање користи „Facebook”, „Twitter” и „LinkedIn”. Међутим, милини корисника на интернету који посећују и друге друштвене мреже, проширили су активности регрутера. Мреже које се такође користе у сврху регрутовања су: „Google+”, „Pinterest”, „YouTube”, „MySpace”, итд. Употребом различитих друштвених мрежа, организација има могућност да се обраћа различитим категоријама потенцијалних кандидата, али и на различите начине.

Такође, на друштвеним мрежама се налазе информације које могу помоћи организацији да процени кандидате за потенцијални посао. Заправо, преко истих друштвених мрежа (посебно преко „Facebook”-а, „Twitter”-а и „Instagram”-а) можемо претражити потенцијалне кандидате и видети колико се информације које се налазе на њиховим профилима поклапају са информацијама које смо добили у пријави за посао. За организацију су интересантне информације које се односе на професионални живот кандидата, али су интересантне и оне из којих је могуће сазнати нешто више о личности кандидата. Њихови коментари, слике и понашање на мрежи, говоре много о њиховом понашању у реалном животу.

Неке од препорука за регрутовање потенцијалних кандидата преко друштвених мрежа, могу се сумирати на следећи начин (<http://www.businessreviewusa.com/marketing/4751/How-to-recruit-employees-using-social-media>):

- објавите рекламу тако да је виде они који траже посао,
- размотрите избор речи,
- немојте се фокусирати само на рекламу,
- пратите резултате,
- будите креативни,
- користите друштвене мреже како бисте проверили тј. проценили кандидате.

4. Заступљеност друштвених мрежа у регрутовању кандидата

Од употребе друштвених мрежа у сврху регрутовања кандидата, постоје бројне користи. Међутим, интересантно је видети у којој мери, као и које друштвене мреже организације заиста користе.

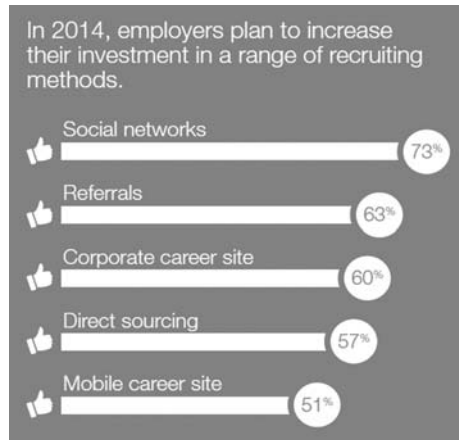
Истраживање које је урадио „Jobvite” у августу 2014. године, у коме је учествовало 1855 запослених који се баве регрутовањем и људским ресурсима у оквиру различитих индустријских грана, показало је да: 73% организација планира да повећа у 2014. инвестиције у регрутовање преко друштвених мрежа, јер то повећава број и квалитет кандидата.

Међутим, проценат заступљености друштвених мрежа у процесу регрутовања кандидата није исти. Организације убедљиво највише користе „LinkedIn”, затим долазе „Facebook” и „Twitter”, а након њих, са далеко мањим процентом, све остале.

Такође, у наведеном истраживању, 73% регрутера је рекло да су запослили кандидате до којих су дошли преко друштвених мрежа.

У Србији, ситуација је следећа: „Executive Group” (агенција за интегрисане комуникације), спровела је годишње истраживање „Digital Safari”, крајем 2012. и почетком 2013. године, са циљем да установи трендове у употреби друштвених мрежа у комуникацијама компанија у Србији. Истраживање је спроведено путем интернет анкете, а у њему је учествовало преко 100 стручњака који су се бавили маркетингом, односима с јавношћу и „online” комуникацијама.

Резултати су показали да у 91% случајева, компанија испитаника

Слика 1: Планирано повећање инвестиција у 2014. години за различите методе регрутовања (www.jobvite.com/wp-content/uploads/2014/10/Jobvite_SocialRecruiting_Survey2014.pdf)

Слика 2: Ставке на које регрутовање преко друштвених мрежа утиче позитивно, са процентима повећања (www.jobvite.com/wp-content/uploads/2014/10/Jobvite_SocialRecruiting_Survey2014.pdf)

Слика 3: Заступљеност друштвених мрежа у процесу регрутовања кандидата
(www.jobvite.com/wp-content/uploads/2014/10/Jobvite_SocialRecruiting_Survey2014.pdf)

Слика 4: Присуство компанија на друштвеним мрежама
(www.eg.rs/digitalsafari/Digital_Safari_EG.pdf)

користи „online” алате и друштвене мреже. Међутим, свега 49,5% њих је присутно на друштвеним мрежама од једне до три године. Ово показује да је употреба друштвених мрежа у Србији феномен новијег датума.

Иако је 23,1% испитаника присутно на друштвеним мрежама мање од годину дана, а да је свега 3,3% присутно дуже од пет година, чак 88% испитаника је рекло да је за посао који обављају употреба друштвених мрежа веома важна или важна.

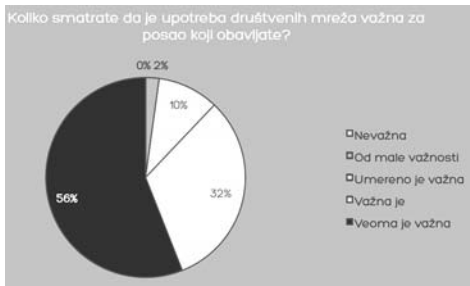
Вероватно је то разлог због ког највећи број испитаника (92,3%) планира да повећа употребу друштвених мрежа у наредне две године.

Иако се ово истраживање у Србији није односило конкретно на употребу друштвених мрежа у регрутовању кандидата, чињеница је да показује да се свест о значају употребе друштвених мрежа у пословању развија и код наших компанија, тако да ће вероватно у скорије време и број оних који их користе у процесу регрутовања почети да расте.

Друштвене мреже у Србији углавном се користе за пласирање вести и информација, док се у области комуникација највише користе у сврху промовисања брэнда и „online”

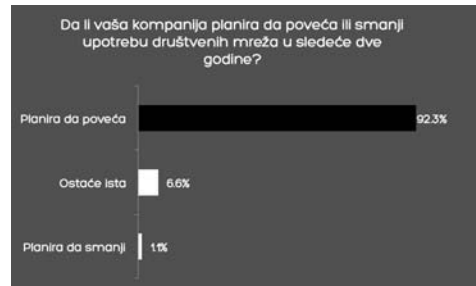
односа с јавношћу. С друге стране, за разлику од развијених европских земаља и САД, друштвене мреже се у Србији у мањој мери употребљавају за ЦРМ (Управљање односима са потрошачима) и запошљавање, и самим тим постоје значајне могућности за раст у овим областима. Такође, Дигитал Сафари истраживање нам пружа информацију да је примена друштвених мрежа у Србији за интерне комуникације и даље веома потцењена (http://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno.php?yyyy=2013&mm=04&nav_id=704115).

Организације у свету, друштвене мреже користе претежно како би дошле до пасивних кандидата, до којих на неки други начин вероватно не

Слика 5:

Оцена важности употребе друштвених мрежа у пословању (www.eg.rs/digitalsafari/Digital_Safari_EG.pdf)

Слика 6:

Планирана употреба друштвених мрежа у будућности (www.eg.rs/digitalsafari/Digital_Safari_EG.pdf)

би могле да допру. Поред наведеног друштвене мреже су корисне и за контактирање кандидата са специфичним вештинама и знањем, али и како би се повећала препознатљивост организације и њеног брэнда, као и како би се омогућило кандидатима да лакше контактирају саму организацију.

5. Предности и недостаци регрутовања кандидата путем друштвених мрежа

Запослени, посебно млађе генерације, научили су да користе друштвене мреже током свог живота и виде их као корисне алате у послу али и у приватном животу.

Упркос потенцијалним предностима, многе организације нису сигурне да ли би требало да прихвате друштвене мреже у свом пословању. Такође, неке организације сматрају да ће уколико запосленима омогуће приступ друштвеним мрежама са посла, то резултирати узалудним губљењем времена од стране запослених. Друге организације верују да предности коришћења друштвених мрежа у пословању, као и омогућавање запосленима да приступе друштвеним мрежама са посла, надмашују ризике. Оне верују да би запослени користили друштвене мреже продуктивно, иако би вероватно с времена на време проверавали и своје налоге на њима. Друштвено умрежавање је и неки вид електронске замене за сањарење у слободно време.

Регрутовање кандидата за посао преко друштвених мрежа има своје предности али и мане. У суштини, требало би знати када и како га спроводити.

Прва предност је у томе што је преко друштвених мрежа могуће брзо доћи до великог броја квалитетних кандидата. Огласе је могуће поста-

вити на сајтове као што су: „LinkedIn”, „Facebook”, „Twitter” и др, што је јефтиније него да се огласи дају у новинама, постављају на специјализоване сајтове или да се регрутовање врши преко агенција. С обзиром да број корисника друштвених мрежа из дана у дан расте, то ће и број оних који ће видети овај оглас бити вероватно све већи и већи. Што је већи број регрутованих кандидата, расте и вероватноћа да ће организација доћи до квалитетних кандидата или до свог „идеалног”, кандидата. Такође, још један плус за организацију је то што кандидати који приступају мрежама очигледно знају да користе савремене информационо-комуникационе технологије, што ће им сутрадан свакако користити у послу.

Поред регрутовања кандидата, организације друштвене мреже користе и за проверу регрутованих кандидата. Тако да ће највећи број ових организација, погледати профиле кандидата на друштвеним мрежама како би стекле бољу слику о кандидатима и процениле колико им заиста одговарају. То би значило да се употреба друштвених мрежа не завршава са регрутовањем већ се проширује и на селекцију кандидата.

Мана друштвених мрежа је што се на основу пријаве кандидата и провере његовог профила на друштвеним мрежама, може стећи погрешна слика о кандидату. Због тога, као и код других врста регрутовања кандидата, са оним кандидатима који задовољавају почетне захтеве, неопходно је обавити разговор. На тај начин ће организација моћи да провери претходна сазнања о кандидату, али и да чује његов начин размишљања, донесе закључке о његовој личности, провери ставове и степен креативности кандидата итд.

Други проблем ове врсте регрутовања је што уколико се организација определи само за овај начин регрутовања, може остати без квалитетних кандидата који још увек не користе друштвене мреже. То су претежно запослени са искуством, често и са годинама, који већ раде у другим организацијама. Они могу обезбедити брзи раст компетентности и конкурентности организације, због чега се некада организације опредељују да кроз специјализоване агенције, тзв. „ловце на талентне” регрутују само ове кандидате.

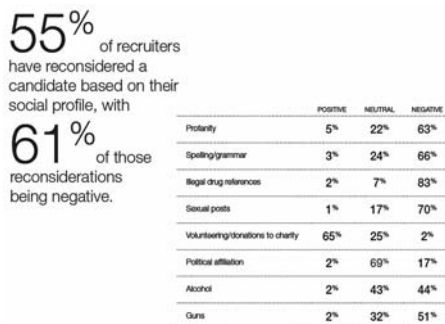
Међутим, регрутери кажу да им је поред онога шта ће кандидати рећи на интервјуу, важан и њихов ентузијазам, комуникационе вештине, излед, као и начин руковања и поздрављања (<http://money.usnews.com/money/blogs/outside-voices-careers/2015/09/23/heres-how-recruiters-really-fill-jobs?int=a96509>)

6. Регрутовања преко друштвених мрежа, из угла кандидата за посао

Оно што је за организацију регрутовање кандидата, то је за кандидате тражење посла. Прикиком тражења посла, посебно првог посла, обично се ангажују сви: пријатељи, родбина, познаници. Посебна пажња посвећује се писању биографије. Они који траже први посао, у биографију уносе све што може бити корисно приликом тражења посла. Поред информација о завршеном факултету, ту се уносе информације о стручним праксама, активностима на факултету, волонтерском раду и сл. Међутим, већина не размишља о свом профилу на друштвеним мрежама и какав би он оставио утисак на будућег послодавца. Међутим, оно што стоји на вашем налогу биће јако важно. Вероватно од свих друштвених мрежа, људи највише пажње, како би показали своје професионалне квалификације, посвећују "LinkedIn"-у. Међутим, организације ће истражити и друге друштвене мреже, како би сазнале нешто више о кандидатима.

Заправо, чак 55% регрутера гледа „Facebook” профил кандидата, а 47% проверава „Twitter” налоге. 13% регрутера гледа чак шта кандидати раде на „Instagram”-у. Због тога, будите пажљиви. Без обзира на то коју друштвену мрежу користите, размислите о томе да ли сте поставили материјал који је адекватан за сваку публику (<http://money.usnews.com/money/blogs/outside-voices-careers/2015/09/23/heres-how-recruiters-really-fill-jobs?int=a96509>).

Истраживање „Jobvite”-а показује да пре него што донесу одлуку о запошљавању, чак 93% организација ће проверити профил кандидата на друштвеним мрежама (www.jobvite.com/wp-content/uploads/2014/10/Jobvite_SocialRecruiting_Survey2014.pdf)

Слика 7: Елементи процене кандидата на друштвеним мрежама (www.jobvite.com/wp-content/uploads/2014/10/Jobvite_SocialRecruiting_Survey2014.pdf)

Закључак

За сваку организацију од кључног значаја је каквим људским ресурсима располаже. Запослени су носиоци компетентности, креативности а тиме и конкурентности организације. Трендови у квалификацијама, показују да ће у будућности потребе за нискоквалификованим радницима опадати, док ће се повећавати број послова који ће тражити средње и посебно високе квалификације (Цветковски, Ланговић Милићевић, Цветковска Оцокољић, 2014: 514). Имајући то у виду, као и чињеницу да је број високообразованих ограничен, организације у свету су у сталној потражи за идеалним кандидатима. Регрутовање и селекција постају изузетно важне активности којима се ХР сектор бави. Разлог је што одбором идеалног кандидата, организација смањује могуће будуће трошкове. Они се могу односити на дужи период социјализације (због чега организација неће моћи брзо да оствари користи од пуне примене потенцијала запосленог), на потребне тренинге (како би се радни учинак кандидата довео на стандарни ниво), то могу бити проблеми услед конфликтних ситуација (са надређенима или колегама због тога што се не познаје посао, не прихвата критика или савет) итд. Због тога је за организацију важно да у процесу регрутовања дође до великог броја квалитетних кандидата, како би кроз процес селекције могла да одабере најбољег, са којим ће засновати радни однос.

Могућности и начини прибављања људских ресурса стално се шире. Предузетници и менаџери морају да познају модерне приступе и начине прибављања запослених (Ћамиловић, Вујић, 2007: 159). Са појавом друштвених мрежа, коришћење интернета добија нову димензију. Све веће присуство људи на друштвеним мрежама, утицало је на организације да искористе предности које им оне нуде, поред примене у маркетингу и продаји и кроз процес регрутовања. Заправо, већина организација их се у почетку плашила и забрањивала запосленима да их користе у радно време. Међутим, оне проактивне, схватиле су да и саме могу остварити користи постављајући профиле организације на њима, укључивањем и различите групе и форуме. У процесу запошљавања, све је присутније регрутовање преко друштвених мрежа али и провера профила кандидата на њима, у процесу селекције.

У Србији, организације се тек упознају са предностима њиховог коришћења. Међутим, како број корисника друштвених мрежа буде растао, тако ће их вероватно и све већи број организација користити, између осталог и у процесу регрутовања и селекције кандидата.

Литература:

- [1] Јовановић Божинов, Мића; Кулић, Живко; Цветковски, Татјана (2008): *Основи управљања људским ресурсима*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [2] Јовановић Божинов, Мића; Кулић, Живко; Цветковски, Татјана (2004): *Менаџмент људских ресурса*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [3] Noe, Raymond; Hollenbeck, John; Gerhart, Barry; Wright, Patrick (2010): *Human Resource Management: Gaining a Competitive Advantage*; 7th Edition, McGraw-Hill/Irwin.
- [4] Ђамиловић, Слободан; Вујић, Видоје (2007): *Основе менаџмента људских ресурса*; београд: Текон – Техноконсалтинг.
- [5] Цветковски, Татјана; Ланговић Милићевић, Ана; Цветковска Оцокољић, Виолета (2014): „Србија у глобалној економији базираној на знању”, *Годишњак Факултета за културу и медије*, Београд: Мегатренд универзитет, год. 6, број 6 (2014), (стр. 509-527).
- [6] Цветковски, Татјана; Ланговић Милићевић, Ана; Бабић, Срђан (2013): „Значај информационо-комуникационе технологије за процес регрутације и селекције кандидата”, *Годишњак Факултета за културу и медије*, Београд: Мегатренд универзитет, број 5, год. V(2013), (стр. 477-500).

Вебографија:

- [1] www.businessreviewusa.com/marketing/4751/How-to-recruit-employees-using-social-media, How to recruit employees using social media, Abby Perkins, Business review USA, Oct 13, 2014. (датум посете веб-сајта: 25.09.2015)
- [2] www.jobvite.com/wp-content/uploads/2014/10/Jobvite_SocialRecruiting_Survey2014.pdf, Jobvite's annual Social Recruiting Survey (датум посете веб-сајта: 20.09.2015)
- [3] http://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno.php?yyyy=2013&mm=04&nav_id=704115, Компаније у Србији и друштвене мреже, 11.04.2013,
- [4] <http://money.usnews.com/money/blogs/outside-voices-careers/2015/09/23/heres-how-recruiters-really-fill-jobs?int=a96509>, Here's How Recruiters Really Fill Jobs, A survey of recruiters reveals what they look for in job candidates. By Hannah Morgan Sept. 23, 2015 (датум посете веб-сајта: 30.09.2015.)

Professor Tatjana Cvetkovski, PhD
Faculty of Business Studies, „John Naisbitt” University, Belgrade
Professor Ana Langović Milićević, PhD
*Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja,
University of Kragujevac*
Srđan Babić, MSc
Markator-S, director of IDEA academy, Belgrade

APPLICATION OF SOCIAL NETWORKS IN CANDIDATES RECRUITMENT FOR JOB VACANCIES

Summary: *Given that people today are the most important resource that can bring competitive position to organizations and that in the future they will be the most challenging resource, a key task of any organization is to find high-quality human resources, develop and retain them. However, in the long term, for organization is best to find the best candidates in the process of recruitment and selection already, because work results will quickly come to the fore at those candidates, and the period of socialization is likely to be shorter. Selecting wrong candidate organization will have cost, considering that instead of the high results it will have to invest a lot of time and money in their training, instead of in their further development. Since the goal is to find good and talented candidates for the job, one of the initial and primary activities of human resources management would be the recruitment. However, this activity can be a very demanding and costly due to various sources of recruitment and ways of advertising the vacant jobs. On the other hand, the situation has somewhat changed thanks to modern information and communication technologies. The constant presence of an increasing number of people on the Internet, visiting of social networks and the forums and making of profiles on social networks are introducing new ways of gaining the desired candidate. Recruitment turns to „online” sphere, addressing the growing number of candidates who are on the social networks.*

Key words: RECRUITMENT, HUMAN RESOURCES, SOCIAL NETWORKS, ADVERTISING, INTERNET, TALENT MANAGEMENT.

Проф. др Мирко Милетић*
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд

ПРИВАТИЗАЦИЈА МЕДИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ЈАВНОМ ВЛАСНИШТВУ У СРБИЈИ**

Сажетак: У раду су анализирани разлози, резултати и неке од могућих друштвених последица приватизације медијских организација у јавном власништву у Србији. Основ за приватизацију представљају нови медијски закони, који фаворизују тржишни тип медијског система. Посебна пажња посвећена је садржају процеса приватизације и пројектно финансирању приватних и приватизованих медијских предузећа. Аутор закључује да је у савременим друштвено-историјским околностима у Србији требало створити услове за успостављање друштвено-цивилног, уместо доминантно тржишног типа медијског система.

Кључне речи: МОДЕЛИ МЕДИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА, МЕДИЈСКО ПРЕДУЗЕЋЕ, ЈАВНО ВЛАСНИШТВО, ПРИВАТИЗАЦИЈА, ПРОЈЕКТНО ФИНАНСИРАЊЕ, МЕДИЈСКИ СИСТЕМ.

---

* Контакт: mmiletic@nezbit.edu.rs

** Рад је реализован у оквиру пројекта МНТР 47004.

Увод

За будуће функционисање медијског система у Србији 2015. година биће значајна чињеницама да је у њој (требало да буде) окончан процес приватизације медијских организација у јавном власништву и да се, тиме, битно мења карактер овог (под)систем, једног од најзначајнијих у социјалном систему. Од дуалистичког, тржишно-ететистичког, постао је/ постаће¹, доминантно, тржишни тип медијског система у коме ће, осим неколицине медијских организација², све остале функционисати у профитно-комерцијалном моделу, као предузећа у приватном власништву (више о типовима медијских система и моделима медијских организација у: Милетић, 2014).

Приватизација медијских организација у Србији током 2015. дешавала се после једног већ неуспелог покушаја да се реконфигурише медијски систем, у првој деценији овога века, када је тада важећим системским медијским законима био пројектован преображај тржишно-ететистичког медијског система из последње деценије минулог столећа, али не у доминантно тржишни, него у друштвено-цивилни тип медијског система. Да је тај покушај пропао било је истраживачима, стручњацима и медијским посленицима јасно већ у периоду између 2005. и 2010. године, а суштинска и формална потврда стигле су са *Извештајем о прилицима и контроли медија у Србији*³ Савета за борбу против корупције и Владином *Стратегијом развоја система јавног информисања у Републици Србији*⁴ из 2011. године, документима у којима је то и констатовано.

У политичком контексту после 2012. године – чије су главне карактеристике прва значајнија промена политичких субјеката на власти након

¹ Текст је завршен 10. новембра 2015. године.

² Реч је о: два јавна медијска сервиса – РТС и РТВ, установи која тек треба да буде формирана одлуком Владе ради остваривања права на јавно информисање становништва на територији Аутономне покрајине Косово и Метохија, као и медијским организације чији оснивачи национални савети националних мањина, али само оних чија су оснивачка права пренешена на националне савете до доношења *Закона о јавном информисању и медијима* (Новинско-издавачка установа „Братство” – бугарска национална мањина; Издавачке куће *Magyar Szó* и *Het nap*, Панон телевизија, Панон радио, Мозаик телевизија – мађарска национална мањина; Новинско-издавачка установа *Libertatea* – румунска национална мањина; и Новинско издавачка установа *Hlas ľudu* – словачка национална мањина), на основу посебног закона (*Закон о националним саветима националних мањина*, „Службени гласник РС”, бр. 72/2009, 20/2014).

³ Савет за борбу против корупције, број: 07-00-6614/2011-01, 19. септембар 2011. године, Београд. (<http://www.antikorupcija.savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/mediji/IZVESTAJ%20O%20MEDIJIMA,%20PRECISCENA%20VERZIJA.pdf>).

⁴ http://www.rts.rs/upload/storyBoxFileData/2012/04/04/2140658/strategija_razvoja_sistema_javnog_informisanja_u_republici_srbiji_do_2016._godine.pdf

5. октобра 2000. године и политички „лупинг“ нових господара Србије још горљивијим заступањем тзв. европског пута, тј. безалтернативног приступања Србије Европској унији од претходника – реафирмисана је идеја да се медијски систем „доведе у ред“, усаглашавањем са „европским стандардима“. Резултат су три системска медијска закона, усвојена у Народној скупштини Републике Србије почетком августа 2014. године, на основу којих је профилисан актуелни медијски систем. Реч је о *Закону у јавном информисању и медијима*⁵, *Закону о електронским медијима*⁶ и *Закону о јавним медијским сервисима*⁷.

Међутим, да би се разумело шта се и зашто дешавало током 2015. године у медијском систему Србије, неопходно је скицирати како је потрошено претходних четрнаест година и зашто су промене у медијском систему безмало деценију и по биле гурнуте на маргину друштвених промена.

1. Осврт на један неуспео покушај

Одмах треба рећи да је, независно од неуспеха, медијски систем Србије пројектован законским решењима од 2002. до 2005. године, првенствено *Законом о радиодифузији* (2002), *Законом о јавном информисању* (2003) и *Законом о телекомуникацијама* (2005) био, теоријски гледано, много ближи друштвено-цивилном типу медијског система, који се може сматрати, са становишта његових потенцијала за демократизацију друштва, оптималним у датом друштвено-историјском контексту. У поређењу, наравно, са до тада постојећим тржишно-етатистичким и у 2015-тој години настајућим доминантно тржишним типом медијског система.

Тим решењима, уз све недостатке које су садржали, тежило се успостављању коегзистеницеје три модела медијских организације у медијском систему, а то су: модел јавне службе, профитно-комерцијални модел и цивилни модел медијских организација.

Међутим, да би се овакав медијски систем успоставио неопходно је да у моделу јавне службе функционишу медијске организације које афирмишу јавни интерес на националном плану кроз све њихове комуникационе, друштвене и економске функције; затим да број медијских организација у профитно-комерцијалном моделу, дакле приватних медијских предузећа, кореспондира са стварним потребама грађана и реалним материјалним могућностима друштва; и, најзад, да у медијском систему постепено расте број цивилних медијских организација, које

⁵ „Службени гласник РС”, бр. 83/2014.

⁶ Исто.

⁷ Исто.

се не формирају ни због јавног интереса (али су претпоставка његовог остваривања), нити због профита, него да би задовољавале специфичне комуникационе потребе грађана у цивилном сектору друштва.

Ништа се од тога није десило.

Мање значајан разлог је што су и сама законска решења, као нормативна основа за успостављање пројектованог медијског система, садржала унутрашње противречности, које су успоравале, кочиле и, на крају, потпуно зауставиле процес преображаја тржишно-статистичког у друштвено-цивилни тип медијског система.

Много значајнији разлог је чињеница да се процес преображаја, најпре друштвене, а од 2001. године и доношења тзв. „досовског“ Закона о приватизацији⁸, државне у приватну својину, започет у последњој деценији XX века (али само започет, будући да је од свих друштвених/државних предузећа до тада продато само 49% акција „Телекома“ и релативно мали проценат тзв. радничких акција у првом циклусу приватизације по прописима с почетка деведесетих) убрзано захуктаво, овом политичком поднебљу својственим начином тзв. „буразерске“ (читај: дивље и плачкашке) приватизације. Слободна и за различите мњешке струје пропусна јавна сфера, најпре позиционирана у медијском комплексу – целини свих делујућих медијских организација у сваком медијском систему, политичкој олигархији и интересним групама капитала, главним субјектима такве приватизације, никако није одговарала.

Зато су, уместо једне, формиране две радио-телевизије, формално, у моделу јавне службе, а да то ни једна није била. Прва, националног значаја, чињеницом да је свих петнаест година, као и данас уосталом, потпуно политички инструментализована, а друга, покрајинска, чињеницом да је са становишта интересовања слушаца и гледалаца била – нечујна и невидљива (види: Милетић, 2014а).

Зато се, последњом изменом Закона о радиодифузији (2008), као и законима о главном граду и локалној самоуправи (2009), укључујући и измене Закона о јавном информисању из 2009. године, практично потпуно одустало од приватизације медијских организација у јавном власништву, али кроз рационализацију њиховог броја, у складу са већ поменутиим потребама грађана и материјалним могућностима српског друштва. Хаос у медијском комплексу из деведесетих, пренет у двехиљадите, наставио се и у другој декади текућег столећа.

Зато законска могућност постојања цивилних медијских организација није реализована макар и кроз постојање једне такве медијске организације, изузимајући професионалне радијске и телевизијске програме.

⁸ „Сл. гласник РС”, бр. 38/2001.

На крају, резултат је био следећи: од 2008. до 2014. медијски систем Србије представљао је левијатанску смешу јавних служби које то нису, енормног броја приватних медијских предузећа усмерних искључиво на профит и не малог броја медијских организација у јавном власништву, али под непосредном страначком контролом. У таблоидизованој јавној сфери водила се сурова борба сваког са сваким за контролу процеса приватизације, подједнако између власти и „опозиције”, јавно непрепознатљивих интересних група капитала, и невероватних олигархијских спрега политичких и „привредних” субјеката. У таквој јавној сфери није било места за грађанина који критички резонује о чињеници да је из медијских садржаја искључен (изузев политизованих и инструментализованих представника „самосталних” и „независних” синдиката) целокупни „свет рада”, али и, што је за српско друштво трагично, не целокупни „свет нерада”, него растућа армија незапослених грађана.

Сва је прилика да је главни део посла у приватизацији друштвене, односно државне својине до 2012. године био завршен, на шта упућује промена политичких субјеката на власти, потпуно афирмисање неолибералне као хегемонске идеологије у свим медијским садржајима и величање „духа протестантске етике рада” у политичком и јавном дискурсу.

У Србији је класа *nouveaux riches* оформљена, стабилизована и, из угла начина како је настала, потпуно, уз подршку и утицај страног фактора, рехабилитована, па је дошло време да држава коначно, у складу са либералним постулатом о слободи јавног комуницирања, у потпуности изађе из сваке врсте власништва над медијским организацијама. Другим речима, да припадници нове владајуће класе, заборављени ратни и профитери транзиције, и формално завладају јавном сфером, а то значи да имају, не само под својом политичком и финансијском контролом, него и у власништву готово све медијске организације. Дакле, за приватизацију свих медијских организација у јавном власништу, јер то је – „европски стандард”!?

2. Нови медијски прописи

Већ поменути, новоусвојени системски медијски закони – *Закон у јавном информисању и медијима*, *Закон о електронским медијима* и *Закон о јавним медијским сервисима*, то су у формално-правном смислу и омогућили.

Најважнији међу њима, решењима које се односе на приватизацију, али уз садејство два остала, као и *Закон о приватизацији*, свакако је *Закон у јавном информисању и медијима*.

Овај, данас позитивни правни пропис у односу на претходне садржи две крупне новине. Прва се односи на приватизацију медијских органи-

зација, а друга на могућност њиховог, дакле медијских предузећа у приватном власништву, пројектног суфинансирања.

1. Приватизација је регулисана у последњем XXII. делу Закона, тј. у „Прелазним и завршним одредбама”, члановима 142, 143. и 144.

Медијска организација⁹ коју је „непосредно или посредно основала Република Србија, аутономна покрајина, односно јединица локалне самоуправе (...) приватизује се у складу са прописима којима се уређују услови и поступак промене власништва друштвеног и јавног капитала и имовине”. Уз услов да нови власник/власници обезбеђују „континуитет у производњи медијских садржаја од јавног интереса, у периоду од 5 година од дана закључивања уговора о продаји капитала”. Првобитни рок за приватизацију утврђен законом био је 1. јул 2015. године. Прекорачење рока подразумевало је или пренос акција на запослене или гашење медијске организације.

На основу ових законских одредби Влада Србије је 26. марта усвојила *Уредбу о преносу капијала без накнаде запосленима* у медијским организацијама¹⁰, којом се „ближе уређује пренос капитала без накнаде запосленима”. Према Уредби право на бесплатне акције имају сви запослени у медијској организацији и раније запослени, укључујући пензионере. Међутим, петим чланом овог подзаконског акта предвиђено је да: „Право на пренос бесплатних акција не остварује лице које је право на бесплатне акције и новчану накнаду остварило у складу са законом којим се уређује право на бесплатне акције и новчану накнаду”, тј. да сви који су већ добили тзв. Динкићеве акције, дакле који су акционари у приватизованим предузећима изван медијског комплекса, независно од чињенице што раде или су радили у некој од медијских организација, немају право на бесплатне акције у њима. Показало се, касније, да овај члан Уредбе прејудуцира гашење, готово, свих медијских организација које не буду приватизоване у предвиђеном року, јер је преко 90% запослених у медијском комплексу, као и огромна већина грађана Србије, поверовало у једну од бројних предизборних шаренлажи, која је у време настајања мерена износом од хиљаду евра, па су практично елиминисани као акционари сопствених медијских организација.

⁹ За медијску организацију, односно предузеће, као правно лице у јавном комуницирању/информисању, у закону је створен потпуно нови израз – издавач медија (?!). Ово због тога што законописци, очигледно, нису били у стању да разликују: субјекте комуницирања, посреднике у комуницирању – медије, садржаје комуницирања и медијске организације/предузећа специјализоване за јавно комуницирање/информисање, које, користећи масовне медије и интернет, производе медијске садржаје.

¹⁰ „Службени гласник РС”, број 65/15.

Показало се, такође, да је првобитно утврђен рок за приватизацију – што због спорости и алкавости државне администрације, што због инертности руководства у медијским организацијама – био (пре)кра-так. Још свеж Закон о јавном информисању и медијима морао је зато већ у јуну 2015. године да претрпи неколико измена и допуна¹¹, међу којима је најважнија да се рок за приватизацију продужава до 31. октобра.

Али, од приватизације се није одустајало.

2. Поред ове, друга значајна новина у Закон о јавном информисању и медијима је увођење пројектног суфинансирања медијских предузећа у приватном власништву. Посвећен му је цео трећи део Закона – „Суфинансирање пројеката у области јавног информисања ради остваривања јавног интереса”, и 12 чланова – од 17. до 28. члана. Такође и посебан подзаконски акт – *Правилник о суфинансирању пројеката за остваривање јавног интереса у области јавног информисања*, који је утврдило Министарство културе и информисања у новембру 2014. године¹².

Најкраће, „Република Србија, аутономна покрајина, односно јединица локалне самоуправе обезбеђује из буџета део средстава за остваривање јавног интереса у области јавног информисања и распоређује их на основу спроведених јавних конкурса (...) и појединачним давањима, на основу принципа о додели државне помоћи и заштити конкуренције, без дискриминације”. Конкурс се расписује, првенствено, за производњу медијских садржаја, а пројектно суфинансирање не може трајати дуже од три године. „Пројекат у смислу овог закона подразумева заокружену програмску целину или део целине (жанровска и временска) којом се доприноси остваривању јавног интереса.” Оцену пројеката поднетих на конкурс врши стручна комисија од три или пет чланова. Чланове стручне комисије именује руководилац органа који је расписао конкурс и то из реда независних стручњака за медије и медијских радника који нису у сукобу интереса и не обављају јавну функцију. Већина чланова комисије именује се на предлог новинарских и медијских удружења уколико такав предлог постоји и уколико предложена лица испуњавају законом предвиђене услове. Међутим, „Одлуку о расподели средстава доноси руководилац органа (државног, покрајинског или органа локалне самоуправе – М.М.) који је расписао конкурс”. И, такође, „Средства опредељена за појединачна давања (...) расподељују се одлуком руководиоца органа надлежног за послове јавног информисања, која се доноси без спровођења јавног конкурса”.

¹¹ Закон о изменама и допунама Закона о јавном информисању и медијима, („Службени гласник РС”, број 58/15).

¹² „Сл. гласник РС”, бр. 126/2014.

Законска решења употпуњена су споменути^м Правилником, али је већ из скицираног прилично јасно да се принцип континуираног финансирања медијских организација у јавном власништву, њиховом приватизацијом или гашењем/ликвидацијом, замењује принципом суфинансирања приватних медијских предузећа, када производе медијске садржаје „у јавном интересу”.

Решење које пружа могућност за сваку врсту, понајпре политичког волунтаризма, што је видљиво и у низу случајева већ расписаних оваквих конкурса.

2. Приватизација (и ликвидације)

На списку медијских организација које су до доношења новог *Закона о јавном информисању и медијима* функционисале у партијско-државном моделу, дакле јавном, односно државном власништву налазила су се 73 медијска предузећа. (У овај број нису укључени „Политика” АД, Компанија „Вечерње новости” и Међународни радио Србија, некадашња Радио Југославија – о којима ће бити речи на крају овог дела текста.)

(1) За 50 међу њима оглашен је/оглашени су позив/и за продају, а до 1. новембра 2015. године (у првом другом или трећем кругу приватизације) продато је 35 медијских предузећа.¹³

Р.Б.	МЕДИЈСКО ПРЕДУЗЕЋЕ	ПРО-ДАЈНА ЦЕНА (€)	КУПАЦ	НАПОМЕНА
1..	РТВ Студио Б, Београд	530.000	Максим медија	Власници: Ружица и Милош Карацић; такође власници: ХИТ радија (национална фреквенција) и регионалних радио-станица ТДИ, ЈАТ и Каролина.
2.	Радио Рашка	14.950	Коперникус (KCN – Kopernikus Cable Network) Ниш	Власник: Звездан Миловановић из Ниша, који директно има 47,71 одсто капитала и још 47,59 одсто преко предузеће Твинел из Ниша у којем је једини власник. Преосталих 4,7 одсто капитала Коперникуса је у власништву Митре Миловановић.

¹³ До 10. новембра 2015. године (када је овај текст предат у штампу – примедба М.М.) закључени су уговори о приватизацији 32 медијска предузећа. (<http://uns.org.rs/sr/desk/Privatizacija/34722/potpisano-32-ugovora-o-prodaji-medija.html>)

3.	РТВ Стара Пазова	47.300	Компанија MR & Co, Вождовац	Консултантска компанија за бизнис и маркетинг
4.	Радио Шид	531.000	Коперникус	Највиша постигнута цена, 76 пута већа од почетне (Радио Шид у свом саставу има КДС са 3.000 претплатника)
5.	Информативни прес-центар општине Владичин Хан	8.230	Милош Динић	Власник фотографске радње „Фото-Чале”
6.	РТВ Инђија	63.458	Данијела Шуша	Директор Сремске ТВ
7.	РТВ Нови Пазар	89.350	Конзорцијум физичких лица	Директор РТВ Денис Маврићем је на челу конзорцијума
8.	ТВ Аполо, Нови Сад	174.950	Портал „Србија данас”, Нови Београд	Заступник Александра Мартиновић
9.	БЦ инфо, Бела Црква	19.000	Јовица Буркић (живи и ради у Аустрији)	Заступник адвокат Коста Крчадинац
10.	Информативно пропагандни центар, Кула	3.500	Радован Ковач	Власник фирме „Хереро”, која се бави чишћењем и одржавањем пословних просторија и велепродајом опреме за угоститељство.
11.	Недељник „Панчевац”, Панчево	238.000	Ауто-центар „Зоки”	Власник Зоран Паћевски
12.	„Недељне новине”, Бачка Паланка	34.000	Милојко Павловић	Заступник Срђан Вучуревић, бивши власник са којим је раскинута приватизација.
13.	РТВ Крагујевац	85.500	Радоица Милосављевић	Бизнисмен из Крушевца, власник предузећа за производњу пластичне амбалаже „Слога” и клинике „Слога медик” и сувласник једне више школе. Бивши директор Спортског центра у Крушевцу, а од 2009. до 2012. године заменик градоначелника Крушевца.
14.	РТВ Панчево	87.200	Радоица Милосављевић	

15.	РТВ Крушевац	14.000	Радоица Милосављевић	
16.	РТВ Цари-брод, Димитровград	18.600	Радоица Милосављевић	
17.	ТВ Пожега	39.000	Радоица Милосављевић	
18.	Центар за информисања Нови Кнежевац	480	Радоица Милосављевић	
19.	РТВ Брус	12.200	Радоица Милосављевић	
20.	ТВ Пирот	26.300	Радоица Милосављевић	
21.	Јавно предузеће за информисање/ РТВ Шумадија, Аранђеловац	34.000	Саша Јанковић	
22.	РТВ Шабац	446.000	Александар Живановић	Власник фирме „Алезо“ у Шапцу, која се бави информационим системима и технологијама.
23.	Ивањички радио	14.360	Ана Баковић	Професор из Београда, ћерка власника ивањичке ТВ Голија.
24.	ЈИП „Нови пут“ (РТВ Јагодина, недељник „Нови пут“, интернет-портал), Јагодина	46.260	Коперникус (КСН – Корепникус Cable Network) Ниш	
25.	Радио Ваљево	17.400	Дорис Аћимовић, Београд	
26.	Информативни центар Бачки Петровац	4.336	„Агроплод“, Гложане	Власник Јармила Бохуш, супруга посланика Демократске странке у Скупштини АП Војводине Јана Бохуша.
27.	Радио Пожега	7.102	Драгана Петровић	Адвокат из Пожеге

28.	Нишка телевизија	78.000	Конзорцијум „Народних новина” и Слађане Остојић	Већински власник „Народних новина” је власник ТВ Белама из Ниша Витко Радомировић. Слађана Остојић је директор ТВ Зона плус у Нишу.
29.	РТВ Пруга, Лајковац	1.200	Мирјана Крстић, Обреновац	
30.	РТВ Трстеник	177.000	Конзорцијум запослених	Конзорцијум је почетком новембра одустао од куповине. Очекује се изјашњавање другог понуђача да ли ће платити тај износ или ће продаја бити проглашена неуспешном
31.	Недељник „Глас Подриња”, Шабац	184.598	„Ин техник”, Шабац (делатности: грејање, клима-уређаји, клима-сервис, климатизација, котлови, топлана, вентилација)	Власник Ненад Живановић из Шапца
32.	Радио Барајево	11.720	Дорис Аћимовић, Београд	Нови власник и Радио Ваљева
33.	ТВ Блаце	2.562	РТВ Белама, Ниш	Власник Витко Радомировић
34.	ЈП „Бачка Топола”	31.165	Удружење за регионалну комуникацију „УРКО”	Седиште – насеље Пачир у општини Бачка Топола.
35.	Радио Медвеђа	1.415	Конзорцијум запослених на челу са Маријом Божовић	
УКУПНО		3.086.654		

Табела 1:

Медијска предузећа приватизована до 1. новембра 2015. године¹⁴

¹⁴ (Извори: <http://uns.org.rs/sr/desk/Privatizacija.html> и <http://www.nadzor.org.rs/pdf/Mediji%20u%20postupku%20privatizacije.pdf>)

(2) Оглашени су јавни позиви за продају, али није продато 15 медијских предузећа.

Р.Б.	МЕДИЈСКО ПРЕДУЗЕЋЕ	ПОЧЕТНА ЦЕНА (€)	НАПОМЕНА
1.	Танјуг	760.936	У другом покушају продаје цена је износила 380.467 евра. Трећег покушаја није било.
2.	„Дневник”, Нови Сад	7.400.000	У трећем покушају продаје почетна цена је пала на 2.465.670 евра.
3.	Радио Бујановац	31.655	Други покушај – 15.827.
4.	Радио Сечањ	4.929	Трећи покушај – 4.929.
5.	Радио Суботица	40.030	Трећи покушај – 13.000.
6.	Радио Бачка, Бач	9.945	Други покушај – 6.631.
7.	Радио Пожаревац	31.689	Није расписан други јавни позив
8.	Радио Пирот	55.461	Други покушај – 27.730.
9.	Јавно новинско-издавачко, радиодифузно и ТВ предузеће „Реч радника”, Алексинац	22.660	Други покушај – 11.330.
10.	ТВ Љиг	10.490	Други покушај – 3.671.
11.	РТВ Млава, Петровац на Млави	1.707	Други покушај – 1.707.
12.	„Наш глас”, Смедерево	226.200	Други покушај – 113.100.
13.	Информативни центар, Озаци	37.567	Други покушај – 26.297.
14.	„Реч народа”, Пожаревац	38.560	Други покушај – 28.920.
15.	РТВ Бачка Паланка	9.818	Павле Анушић излцитирао је цену од 249.000 евра, али је одустао од куповине.

Табела 2:

Медијска предузећа за која су олашавани јавни позиви за продају, али нису приватизована до 1. новембра 2015. године¹⁵

¹⁵ (Извори: <http://uns.org.rs/sr/desk/Privatizacija.html> и <http://www.nadzor.org.rs/pdf/Mediji%20u%20postupku%20privatizacije.pdf>)

Највећу пажњу међу медијским организацијама које нису приватизоване изазвали су Танјуг и новосадски „Дневник”.

Танјуг је најстарија информативна агенција у земљи, чији су кадрови формирали све националне агенције, у јавном и приватном власништву, у државама насталим сецесијом из СФРЈ, као и две приватне агенције које постоје у Србији – Бету и Фонет. Основана 1943. године, у време СФРЈ и Покрета несврстаних једна од најугледнијих и најверодостојнијих агенција у свету, формално-правно укинута је Одлуком Владе Србије, заснованом на члану 146. Закона о јавном информисању и медијима, који предвиђа да Закон о јавном предузећу новинска агенција Танјуг престаје да важи датумом потписивања купопродајног уговора, односно најкасније 31. октобра 2015. године. Будући да у два наврата није било заинтересованих купаца, а да је постојање ове информативне агенције регулисано посебним прописом, по слову два поменута закона 188 запослених неће моћи да добију бесплатне акције, већ само неисплаћене зараде и отпремнине. Независно од тога они су наставили да раде, очекујући (оправдано) неко решење којим ће ова национална агенција (евентуално) бити сачувана, а они избећи судбину више од хиљаду колега¹⁶ који су остали без посла током приватизације.

Новосадски „Дневник” је 48,6 одсто у власништву АП Војводине, 48,4 одсто у власништву Републике Србије, док је власник 1,9 одсто акција Град Нови Сад. Ово новинско предузеће, мада са скромним тиражима дневних и периодичних публикација које објављује, има високу вредност имовине, зграда и штампарије, па је и разумљиво што је имало највишу почетну, као и највишу цену која је тражена у тзв. трећем кругу приватизације. Позитивни законски прописи, после неуспеле приватизације, остављају могућност поделе бесплатних акција запосленима. Али...

И Танјуг и „Дневник”, имајући у виду значај (и вредност) ових предузећа у медијском комплексу Србије, биће лакмус папир за Министарство културе и информисања, односно Владу Србије и њихово разумевање начела законитости у правном поретку.

Запослени у свим медијским предузећима из 2. и 3. табеле, изузев оних које имају негативан капитал, моћи ће да се одреде или за бесплатну поделу акција или за гашење/ликвидацију.

Према подацима Удружења новинара Србије¹⁷ половином октобра 2015. године било је извесно да ће 24 медијска предузећа моћи да буду приватизована преносом капитала без накнаде на запослене. То су, најпре, предузећа за које је оглашена продаја, али нису продата (Табела 2):

¹⁶ <http://uns.org.rs/sr/desk/Privatizacija.htm>

¹⁷ <http://uns.org.rs/desk/Privatizacija/34747/gasi-se-11-medija-minimum-10-trazi-kapital-bez-naknade.html>

„Дневник”, Радио Бујановац, Радио Сечањ, Радио Суботица, Радио Бачка, Радио Пожаревац, Радио Пирот, „Реч радника”, ТВ Љиг, РТВ Млава, „Наш глас”, Информативни центар Озаци, „Реч народа” и РТВ Бачка Паланка.

(3) За 23 медијска предузећа нису оглашени јавни позиви за продају.

Р.Б.	МЕДИЈСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
1.	РТВ Врање
2.	Информативни центар Тутин
3.	РТВ Ковачица
4.	РТВ Ђуприја
5.	Информативно јавно предузеће Прешево
6.	РТВ Врњачка Бања
7.	Радио Дрина, Мали Зворник
8.	РТВ Младеновац
9.	Радио Обреновац
10.	Информативни центар Косјерић
11.	Радио Нови Бечеј
12.	Радио Параћин
13.	Радио Зрењанин
14.	РТВ Бор
15.	Јавно предузеће за информисање Врбас
16.	Радио Лесковац
17.	Информативни центар Кикинда
18.	Радио Деспотовац
19.	Радио Сомбор
20.	„Победа”, Крушевац
21.	ТВ Смедерево
22.	Радио Лазаревац
23.	Радио Ћићевац

Табела 3:

Медијска предузећа за која нису оглашени јавни позиви за продају¹⁸

У другој групи су медијска предузећа за која јавна продаја није оглашена (Табела 3): РТВ Врање, Информативни центар Тутин, РТВ Општине Ковачица, Информативно јавно предузеће Прешево, РТВ Врњачка Бања, Радио Зрењанин, РТВ Бор, Информативни центар Кикинда, Телевизија Смедерево и Радио Лазаревац.

Међутим, случај Радио-телевизије Врање представља добар индикатор шта ће се, односно шта се може дешавати са бесплатним преносом

¹⁸ Извор: <http://uns.org.rs/sr/desk/Privatizacija.html>

акција. Запослени у овом медијском предузећу определили су се, наиме, да постану акционари у сопственој кући, али је примена *Уредбе о преносу капиталашала без накнаде запосленима* у њиховом случају показала да, према Агенцији за приватизацију, постоји „старији” закон, не само од ове уредбе, него и од *Закона о јавном информисању и медијима* из кога је ова уредба изведена. То је *Закон о приватизацији*. Тумачећи га и примењујући, у Агенцији су акције РТВ Врање расподелили тако што је 67 одсто пренето у Акционарски фонд под контролом државе, а запосленима је припао остатак. Поучени овим случајем велико је питање да ли ће се запослени у медијским предузећима која нису приватизована определити за сигурне отпремнине или неизвесно акционарство.

Радио Ђићевац и Радио Параћин практично више не постоје, јер су „променили име и делатост”, а већ је угашено/ликвидирано још 11 медијских предузећа: РТВ Ђуприја, Радио Дрина, РТВ Младеновац, Радио Обреновац, Информативни центар Косјерић, Радио Нови Бечej, ЈПИ Врбас, Радио Лесковац, Радио Деспотовац, Радио Сомбор и „Победа”. Општина Ђуприја је прва прогласила ликвидацију РТВ Ђуприја, а такође су угашени Радио Деспотовац, Радио Обреновац и Радио Дрина, зато што је вредност њиховог капитала мања од дуговања, док је РТВ Младеновац угашена јер радници нису хтеле да буду акционари пошто су дуговања ове радио-телевизије огромна, иако не већа од вредности капитала. Сви запослени, њих десеторо узели су отпремнине. И Информативни центар Косјерић угашен је после објављивања јавног позива за упис бесплатних акција стога што се нико није јавио (само један запослени је, иначе, и имао право на њих), а Радио Нови Бечej је престао емитовање програма, будући да нико од запослених није имао право на бесплатне акције.

(4) Из целог процеса приватизације медијских организација у Србији искључени су, због различитих разлога, три медијска предузећа, два у мешовитим и једно у државном власништву.

„Политику” АД Влада Србије је прогласила предузећем од стратешког значаја¹⁹ које ће бити приватизовано изван оквира *Закона о јавном информисању и медијима*. Реч је о компанији у мешовитом власништву. Највећи акционари су Република Србија, Акционарски фонд, ЕПС, ПИО фонд Републике Србије, Комерцијална банка, АИК банка, итд. У поседу малих акционара се налази нешто више од 20% власништва, тако да је ова компанија, практично, под државном контролом.²⁰ Године 2002.

¹⁹ Одлука о одређивању субјекта приватизације од стратешког значаја („Службени гласник РС”, бр. 47/2015). Међу 17 таквих „субјеката” само је „Политика” АД медијска компанија.

²⁰ Поред штампе, „Политика” АД се објављује периодичне новине: „Базар”, „Политикин Забавник”, „Илустрована Политика”, „Вива”, „Свет компјутера”, „Мали Поли-

ова компанија основала је са немачким WAZ-ом (*Westdeutsche Allgemeine Zeitung*) нову – „Политика новине и магазини”, која објављује дневне новине „Политику” и „Спортски журнал”, са структуром власништва пола-пола. Међутим, деценију касније WAZ продаје, данас се испоставља, не зна се коме свој удео, тако да приватизација „Политике” АД, као предузећа од стратешког значаја за Србију, подразумева претходно решење енигме – ко је другу власник компаније „Политика новине и магазини”? До тада ће и „Политика” АД (непосредно) и „Политика новине и магазини” (посредно) бити под контролом државе.

У сличној, али не и у истој ситуацији, налази се и Компанија „Новости”. Две трећине власништва је у рукама приватног капитала (две аустријске компаније – *Trimax investments* /24,99 одсто/ и *Ardos holding* /24,90 одсто/, и једне кипарске компаније – *Karamat* /12,55 одсто/²¹), а преостала трећина припада држави (30 одсто Република Србија, 7 одсто Фонд ПИО). Но, због тога што приватни власник није искористио право прече куповине, „Новости” (укључујући дневник „Вечерње новости” и све периодичне новине које ова компанија објављује) стављене су под пуну контролу државе односно владајућих политичких субјеката, који имају већину у органу управљања. Од јуна 2011. године, наиме, Влада Србије управља „Новостима”, именујући петочлани Надзорни одбор, који поставља генералног директора и главног и одговорног уредника и, индиректно, утиче на формирање менаџерског и уредничког тима.

Пре или касније оба новинска предузећа биће приватизована. Рок за то, међутим, не постоји и сва је прилика да ће се њихова потпуна приватизација десити, тј. да ће се држава повући из власништва, али тека када тренутно владајућим или неким другим политичким субјектима то буде одговарало.

Дилеме није било у случају Међународног радија Србије, некадашњег Радија Југославије, који је укинут, безмало, преко ноћи, 31. јула 2015. године. После 80 година емитовања, слушаоцима на кратком таласима и корисницима интернета широм света ускраћена је могућност да слушају програм произведен у Србији на српском и једанаест других језика, али зато у бројним радијским и телевизијским програмима у приватном власништву могу да слушају и гледају пропагандно-информативне емисије, произведене у медијским организацијама САД или Немачке, које их се не одричу,

тикин Забавник”, „Енигматика” и „Разбигра”.

²¹ Према *Извештају о притисцима и контроли медија у Србији* Савета за борбу против корупције, власништво над „Новостима” потврдио је бизнисмен Милан Беко, гостујући у емисији „Између редова” *ТВ Б 92* у новембру 2010, рекавши да никада није ни било спорно да је он власник све три компаније, односно 62,4% акција у „Новостима” од 2006. године.

јер постоје из истих разлога због којих је постајао и Радио Југославија, пре петнаестак година преименован у Међународни радио Србија.

Престанак емитовања програма Међународног радија Србија и, за сада, само формално-правно укидање Танјуга отвара бројна питања, не само у медијском, него и политичком пољу. Прво је: коме ће убудуће служити медијска предузећа која, у приватном власништву, о(п)стану у Србији?

3. Пројектно суфинансирање

Одговор се може наслутити у почетној примени дела *Закона о јавном информисању и медијима* који се односи на пројектно суфинансирање медијских предузећа у приватном власништву.

Претходно је, међутим, значајно напоменути да „кровни медијски пропис” предвиђа (у другом делу текста наведеним члановима) транспарентност суфинансирања из буџета Републике, Покрајине и локалних самоуправа, али нити једним чланом не захтева видљивост страних извора финансирања медијских предузећа у приватном власништву (?!).

Најбољу илустрацију како је у Србији схваћено пројектно суфинансирање у првој години примене нових прописа, као замена за континуирано буџетско финансирање медијских организација у јавном власништву, представља саопштење Синдиката новинара Србије (СИНОС) и Професионалног удружења новинара Србије (ПРОУНС), насловљено „Пројектно финансирање медија легализовало корупцију”²². У саопштењу се наводи, када је реч о републичком нивоу, да је: „Већ прва расподела буџетског новца за пројекте које одобрава Министарство културе и информисања, обављена на основу нових правила тзв. реформских медијских закона, више него очигледно показала (...) сву слабост и коруптивни потенцијал пројектног финансирања”. Ова тврдња је илустрована мноштвом примера, међу којима је, у контексту теме која се промишља у овом тексту, неколико најистуренијих. Тако: „Ускраћен за државни новац, наравно, није остао ни чувени Фонд Б92. За серију о филантропији, фонд чији је оснивач Веран Матић, медијски експерт који је одлучивао о пројектима и један од најближих сарадника државног секретара за информисање у Министарству културе Саше Мирковића, добио је нешто мање од 4 милиона динара”. И две приватне информативне агенције (уочи формалног гашења Танјуга) добиле су новац из републичког буџета – Фонет 2,16 милиона, а Бета 2,53 милиона динара. И даље, „намирене” су и медијске фирме које су у власништву министра одбране Братислава Гашића, па су тако фирма

²² Целовит текст саопштења на веб-сајту:
<http://rs-lat.sputniknews.com/drustvo/20150526/2151247.html>

АДД Продакшн и Зона џлус, које су у власништву сина и супруге, на конкурс добиле 768.000, односно 900.000 динара”.²³

Ништа бољи резултати пројектног суфинансирања нису остварени ни на нивоу локалних самоуправа. То је видљиво и из следећих наслова: „Пожега без конкурса за медијске пројекте”, „У Јабланичком округу пола општина без подршке медијима у 2015. години”, „Нови Кнежевац: Ни динар за суфинансирање медија”, „Ужице: Буџет за медије безобразно низак”, „Бајина Башта: Нисмо предвидели новац за суфинансирање медија”, „Лучани без конкурса за суфинансирање медија”, „Панчево, Лесковац и Пландиште ни динар за пројектно финансирање”, „У буџетима Беочина, Бруса, Владимираца, Жагубице, Нове Црње, Сјенице и Ђићевца нема предвиђених средстава за пројектно суфинансирање медија”, „Шабац без конкурса за финансирање медија”, „Конкурс за финансирање медија у Неготину супротан Закону” и, за хипотезу у овом делу текста, врло идикативан наслов – „Пројектно финансирање медија у Новој Вароши – самовоља на делу”. Како та самовоља изгледа у конкретној општини показује пример Крагујевца. Градска скупштина – коју контролише најача странка у Србији, док је градоначелник син Председника Републике – издвојила је у буџету за 2015. годину 40 милиона динара, али 30 милиона отиће ће у већ приватизовану Радио-телевизију Крагујевац, док је 10 милиона намењено намиривању дугова са прошлогодишњег конкурса, медијским организацијама у приватном власништву, док РТВ Крагујевац није била приватизована.²⁴

И то је оквир могућег одговора на питање – како ће се користити буџетска средства у пројектном суфинансирању медијских организација у приватном власништву. Не треба, наиме, заборавити да одлуку о томе ко ће добијати новац, на предлог „комисије стручњака”, према *Закону о јавном информисању и медијама и Правилнику о суфинансирању пројеката за остваривање јавног интереса у области јавног информисања* „доноси руководилац органа који је расписао конкурс”.

Досадашња и садашња пракса функционисања приватних медијских организација (од „Информера” и ТВ Пинка, рецимо, до крагујевачких и крушевачких, али и бројних других примера у мањим општинама) упућује на закључак да ће новац из буџета добијати они пројекти који служе „јавном интересу”, али под условом да јавни интерес не доводи у питање партикуларистичке интересе политичких субјеката који, располажући буџетским парама, врло добро разумеју да то у савременим медијским условима није довољно за опстанак на власти, без контроле медијског комплекса. После окончања приватизације, оправдано је претпоставити, готово у целини сачињеног од медијских предузећа у приватном власништву.

²³ Исто.

²⁴ <http://www.uns.org.rs/desk/akcija.html?position=6>

Закључак

Наравно, све што је претходно казано у овом тексту није апологија државног власништва над медијским организацијама у Србији. Али, решење није ни у њиховој потпуној приватизацији или гашењу/ликвидацији. Јер, поред државе, још већу претњу медијским организацијама представљају политичке партије и власници капитала (види: Радојковић и Милетић, 2005), посебно када формирају интересне олигархијске спреге, заступајући већ увелико формирану нову владајућу класу у Србији.

Да би медијски систем био функционалан, у складу са потребама грађана и реалним материјалним могућностима српског друштва, није довољно приватизовати или ликвидирати медијске организације у јавном власништву. Посебно не на начин како је то учињено и како се ради(ло) током 2015. године. Постојале су две алтернативе. Прва, подела акција запосленима у њима без претходне продаје, јер је оправдана претпоставка да би они боље управљали предузећима у сопственом власништву од купаца чији је мотиве за куповину медијских организација и социјални профил лако препознати и летимичним увидом у прву табелу понуђену у овом тексту. Друга је могла бити њихов преображај у медијске организације цивилног сектора пре, евентуалне, приватизације. Ова могућност предвиђена је *Законом о електронским медијима* (72. члан), као, уосталом, и претходним *Законом о радиодифузији* али, као што није постала део медијске праксе, мало је вероватно да ће се то десити и у новом нормативном оквиру.

Србији је данас, уместо доминантно тржишног, потребан друштвено-цивилни тип медијског система, са свим специфичностима које проистичу из конкретних друштвено-историјских околности. Практично, у њему медијски комплекс треба да конфигурише: (1) једна национална медијска организација у моделу јавне службе, која би афирмисала јавни интерес на свим нивоима друштвеног организовања, али и обједињавала све класичне масовне медије и интернет; затим (2) рационална множина приватних медијских предузећа; и; наравно, (3) стално растући број цивилних медијских организација. Само такав медијски систем може да обезбеди пропусност јавне сфере за различита јавно изражена мишљења представника свих релевантних социјалних категорија и група у друштву. А без отворене и пропусне јавне сфере нема ни јавности као четврте власти у друштву, која је у савремености први услова његове сталне демократизације.

Све до „тренутка“ када нови медиј – компјутерска мрежа, у потпуности не апсорбује класичне медије масовног комуницирања и редефинише у потпуности појам јавне сфере. Новинарима и осталим професионалним комуникаторима који су у скицираној приватизацији медијских организација у јавном власништву остали без посла следећа тврдња свакако не може бити утеха, али тај „тренутак“ се приближава веома брзо и не припада некој недогледној, већ будућности која је увелико почела.

Литература:

- [1] Милетић, М. (2014): *Структура и динамика медијског система Србије*; Београд: Јасен.
- [2] Милетић, М. (2014а): „Медијски јавни сервиси у Србији – странпутице и путеви”, *Годишњак Факултета за културу и медије Комуникације, медији, култура*, бр. 6; Београд: Мегатренд.
- [3] Милетић, М. (2004): „Србија без четврте власти”, *Култура и опис*, бр. 1; Нови Сад: Удружење за политичке науке.
- [4] Милетић, М. (2008): „Конфигурисање медијског система Србије”, *Култура и опис*, бр. 8-9-10; Нови Сад: Удружење за политичке науке.
- [5] Радојковић, М. и Милетић, М. (2005): *Комуницирање, медији и друштво*; Нови Сад: Стилос.

Professor Mirko Miletić, PhD
Faculty of Culture and Media
„John Naisbitt” University
Belgrade

PRIVATIZATION OF MEDIA ORGANIZATIONS IN PUBLIC OWNERSHIP IN SERBIA

Summary: *This paper analyzes the causes, results and some of the possible social consequences of privatization of media organizations in the public ownership in Serbia. The basis for the privatization are the new media laws which favor market type of media system. Special attention is paid to the content of the privatization process and project financing of private and privatized media companies. The author concludes that in contemporary socio-historical circumstances in Serbia should create conditions for the establishment of social and civil, rather than the dominant market type of media system.*

Key words: *MODELS OF MEDIA ORGANIZATIONS, MEDIA ENTERPRISES, PUBLIC OWNERSHIP, PRIVATIZATION, PROJECT FINANCE, MEDIA SYSTEM.*

Проф. др Нада Торлак*
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд
Петар Торлак
Универзитет Источна Каролина, САД

ТЕЛЕВИЗИЈСКИ ПРОГРАМИ ЗА ДЕЦУ У СРБИЈИ

Сажетак: Телевизија је аудио-визуелни медиј који је данас толико распрострањен, да је тешко пронаћи и једно домаћинство без телевизијског пријемника толико било где на планети. Бројна су истраживања која се баве утицајем ове медије и сва показују да, чак и у оним културама у којима су рачунари веома заступљени, популарност телевизије не опада (Леминг, 2008).

Гледање телевизије је најчешће кућна активност, нешто што родитељи прихватају и одобравају без обзира на узраст деце, иако да у великом обиму утиче на поимање стварности код деце и деције разумевање феномена који се приказују.

На жалост, на нашим ТВ екранима има веома мало емисија која су намењена деци, а често су и неадекватне, односно непримерени узрасту, а деца подједнако и несмешано праће програме који су намењени одраслима.

Наравно да немамо амбицију да ову актуелну и широку тему, осветлимо са свих аспеката, јер тема икако превазилази оквире ове рада, али нам је жеља да бар укажемо на важност ове занемарене проблеме.

Кључне речи: ДЕЦА, МЕДИЈИ, ТЕЛЕВИЗИЈА, ДЕЧЈИ ПРОГРАМИ.

---

* Контакт: ntorlak@nezbit.edu.rs

Увод

Медији су крајем 20. и посебно почетком 21. века у Србији претрпели дубоке трансформације. Године санкција, рецесије, ратова, сецесионизма, довеле су до низа промена у земљи, како географских, тако и политичких, економских и моралних. Како је новинарство огледало сваког друштва, па и нашег, све промене су се дешавале и њему, како у позитивном тако и у негативном смислу. То је морало и да се одрази и на слику деце у медијима.

Пошто презентација деце и програми за децу у електронским медијима нису увек у складу с њиховим правима која су им загарантована УНИЦЕФ-овом Конвенцијом о правима деце, одговарајућим друштвеним стратегијама, квантитетом, као и квалитетнијим емисијама могуће је установити нова правила и однос према најмлађим члановима друштва.

Без суштинског поштовања личности и права детета нема ни здравог, моралног и савременог друштва. Како већини електронских медија упадљиво недостаје уопште а посебно квалитетни дечји програм, видеће се и последице такве програмске политике.

1. Деца и специфична улога медија

Медији имају специфичну улогу кад је реч о деци. Услед специфичних психофизичких карактеристика, зависно од узраста и нивоа менталне зрелости деца су и посебно осетљива и рањива категорија која заслужује посебну, додатну заштиту (Мек Квејл, 1994:34).

Мек Квејл указује и на то да медији уопште поткопавају културне и образовне стандарде, јер нагласак стављају на забаву и сензацију.

Осим тога, новинари се суочавају и са етичким изазовом – пуким извештавањем или склоности ка сензационализму, а тиме и повредом дечје личности и права која су им гарантована УНИЦЕФ-овим начелима.

Власт, а посебно међународне организације, као што је УНИЦЕФ, труде се да регулишу начин извештавања о деци етичким кодексима, препорукама или повељама. У том контексту постоје различити покушаји регулисања извештавања о деци или доношење стогих правила за медијско извештавање (језик, форма, употреба имена...), контрола медија или новинарска аутоцензура.

Друштвени значај овог истраживања произилази из значаја који медији могу да имају на свест људи о најмлађима. Познато је да медији пресудно утичу на формирање става јавности и на понашање јавности. Они су, такође и иницијатор дебате за формирање односа политике према овом

сегменту друштва и стварања друштвене свести, одговорности и реализације саосећања према проблемима младих, као и у едукацији јавности.

За развој личности јединке потребан је друштвени контекст и култура, као његово најважније обележје, јер је човек, као што Пијаже запажа, у току еволуције скоро сасвим остао без инстинкта и његове унутрашње трансмисије, тако да се ослања на оно што стиче спољашњом трансмисијом. Дакле, није више наслеђе толико битно као фактор развоја већ социјална група у којој индивидуа учествује као елеменат структуре, социјалне средине у којој се манифестује у мноштву интеракција. (Пијаже, 1978:135).

2. Појам детета и детињства

Различити теоретичари као и различите државе, односно правни системи, користе различите дефиниције детета. У глобалу, деца су најмлађи чланови људског рода. Од рођења до прве године живота зовемо их новорођенчад. Касније, разликујемо рано детињство (до шесте године живота), средње детињство (до девете године живота) и касно детињство (до 12. године живота). Неки раздобље пубертета такође сматрају детињством, све то пунолетства. *Дете* је човек од рођења до пубертета (Анић, 1991:106. стр.). Раздобље детињства може се поделити на: рано детињство (до шесте године), детињство средње доби (од шесте до 10. године) и касно детињство (од 10. до 12. године). (Гудјонс, 1994:97).

Детињство је рани ниво у циклусу људског развоја који карактерише рапидан физички раст и напори да дете моделује улоге и одговорности, углавном кроз игру и формалну едукацију. По психолозима, детињство траје после инфантилности и до пубертета (од најмање 18 месеци до највише 14 година) или до раног одрастања (18-21. година). Детињство се дели и на рано (0-6. године), средње (до адолесценције) и позно (до окончања адолесценције).

Иначе у правном систему републике Србије млађи малолетници су они који имају испод 14 година. Србија је (2006.) добила нови Устав који садржи одредбу (чл. 64) под насловом Права детета. Устав Републике Србије регулише и питање малолетства чланом 37. Заправо, Устав одређује да се пунолетство – потпуна пословна способност – стиче са навршених 18 година. Иста граница је садржана и у члану 11 Породичног закона, по коме се дететом може сматрати свако људско биће млађе од тог узраста.

Најважнији и најауторитативнији документ у области права детета на међународном плану је Конвенција о правима детета из 1989. године, коју су до сад ратификовале 193 државе. То је корпус права изникао првенствено из две основне идеје: деца су аутономне личности са спе-

цифичним потребама и правима и, у складу са тим, носиоци правних захтева тј. активни субјекти права, а не искључиво објекти заштите од стране одраслих.

Конвенција о правима детета наводи да је дете „свако људско биће у узрасту испод 18 година, осим ако закон поједине државе зрелост прописује у раном добу”.

А по мерилима Светске здравствене организације (WHO) физички, психички и емоционални развој детета се завршава у 23. години.

У дечијој психологији постоје многи покушаји периодизације дечјег развоја. Ипак, све оне се могу сврстати у три велике групе условно назване: органске, педагошке и психолошке периодизације.

Прве периодизације узимају за критеријуме поједине промене у организму, на пример, појављивање првих зуба, полно сазревање...

Друга подела дечјег развоја поклапа се са разним васпитним ступњевима: предшколски узраст, млађи школски узраст, средњи школски узраст...

Треће поделе се заснивају на психолошким одликама деце одређеног узраста.

Једна од уобичајених психолошко-педагошких периодизација изгледа овако:

- период новорођенчета (прве две недеље живота)
- одојче (од две недеље до 12 месеци)
- рано детињство (од 12 месеци до шесте, седме године)
- средње детињство (од шесте, седме до 10. 11. године)
- предадолесценција или касно детињство (од 11. 12 до 13. 14. година)
- рана адолесценција или пубертет (13/14 – 17/18 година)
- касна адолесценција или омладинско доба (18/19 - 20/23 године)

3. Дете у српској култури

Породица је веома битан фактор у формирању и одређивању правца развоја човекове личности. Касније ту улогу делом преузима и школа, и она може ослабити или ојачати оно што је већ започела породица. Најбоље би било да се наставници и родитељи заједничким снагама, усклађеним деловањем, труде да што више допринесу правилном развоју дечје моралне свести, да не дође до сукоба између та два фактора, што може да створи конфузију у дечијој свести. За морално васпитање, важни су и наставници који ће бити узор деци, који ће поступати по идеалима за које се говором залажу, који су стручни у предмету који предају, који су добро информисани и упућени у психологију, педагогију, етику. (Ђорђевић, 1996).

Породица, школа, црква, вршњаци, утичу на идентитет и положај младих у друштву, али се тај утицај све више приписује и телевизији, али и другим облицима медијске културе. Они утичу на начин понашања, размишљања и формирања представа које имамо о себи и другима. Тако медији, а посебно телевизија, обликују вредности о животу и људским односима. Неминовно, деца проводе већи део слободног времена уз различите врсте медија, јер у њима проналазе садржаје и значења времена у којем живе. Родитељи, наставници и вршњаци нису увек довољан извор подршке за дилеме са којима се суочавају млади. (Ђерић, Студен, 2006.)

На иницијативу Министарства омладине и спорта, Институт за психологију реализовао је 2008. истраживање „Свакодневница младих у Србији”. Фокус овог истраживања било је испитивање начина на који млади у Србији проводе слободно време истраживања долази се до закључка да су резултати врло слични. За одрасле, као и за младе, телевизија представља главни извор културних садржаја. телевизија примарно испуњава забавну функцију, а најмање информативну. Обе групе немају развијене читалачке навике, али често слушају музику. Посете музејима, позориштима, галеријама и културним догађајима нису део њихове свакодневице.

У својој психолошкој студији „Дете у српској култури” психолог Жарко Требјешанин је описао шта чека дете које се роди у Србији. У овој студији каже да се деци сви обрадују на рођењу. Радост је унутрашњи емоционални доживљај, чија се манифестација временом претвара у љубав, нежност, брижност, наклоност, подршку... Човек се увек радује објекту своје љубави, личном остварењу или успеху. А деца то јесу. То би требало да буду, али по овом аутору, деца у Србији то нису. Од бриге, радости и среће са којом се обасипа дете на рођењу, временом не остане ништа. Дете остаје без праве и искрене подршке за развој своје личности. И по правилу никад не испуни родитељска очекивања.

Усрећити родитеље у српској култури је врло тешко. Увек се мора бити најбољи... макар бољи од комшијског детета. Родитељи успесима своје деце величају сопствени его. Зацељују сопствене ране понете из детињства када су одрастали без подршке и разумевања. Старо је психолошко правило да штићеници домова за незбринуту децу када одрасту своју децу доводе у те исте долове. (Требјешанин, 2000).

4. Утицај медија на социјализацију деце

У истраживањима односа деце према медијима једно од главних питања које се поставља је потенцијални утицај медија на децу, односно процес социјализације. Притом се социјализација схвата као интегрисање појединца у друштвени живот кроз процес прилагођавања друштвеним захтевима и нормама, што подразумева учење и схватање вредности и пожељних облика понашања. Иако је јасно да је процес социјализације најинтензивнији у доба детињства и ране младости, познато је да он траје и у каснијим животним раздобљима, када „утиче на модификовање већ створених својстава” (Звонаревић, 1989: 93).

Медијска писменост се дефинише као „могућност приступа, анализе, оцене и производње новинарских прилога у најразличитијим облицима”, а када су деца у питању, посебно је значајан рефлексивни ниво, који „омогућује размишљање о медијским садржајима и облицима; он учи критичности према понуђеним производима, према каналима који ове производе омогућују и према власницима који их одређују” (Кошир, Зграбљић, Ранфл, 1999: 29). То значи да деца уче да разликују фикцију и стварност, да селективно бирају садржаје, схватају значења представљеног, препознају позитивне и негативне стране медија (Гунтер, МекАлер, 1997: 222).

„Начин на који се у једној држави третирају деца – детињство, како се опажа или стереотипизира понашање младих, како се третирају деца – у погледу закона који треба да их штите и политике која треба да им иде у корист – зависе од тога како децу виде њени грађани. Све је ово свакако под утицајем сазнања које које људи имају о деци, а један од основних извора тих сазнања чине управо медији” (Канкл, Д. Смит, С. 1999: 79).

Малобројна емпиријска истраживања (Гербнер, 1999; Канкл и Смит, 1999; „Kids These Days ...”, 1999; Children and Media, 2001, Von Feilitzen, С. & Bucht, 2001), која су се бавила сликом детета у медијима, указују на неколико њених кључних карактеристика: слаба видљивост; приказивање деце у, углавном, негативним контекстима (било као рањиве и беспомоћне, било као проблематичне и опасне); површан и сензационалистички приступ; коришћење деце као средстава за привлачење пажње на неке друге теме, имплицитно или експлицитно вредновање деце, искључиво на основу мерила одраслих; стереотипизирано, често црно-бело приказивање (анђели или ђаволи), неосетљивост за развојне, индивидуалне и друге особености и потребе деце.

Свакако је да су ови резултати неповољни и указују на неповољну слику и третман деце у медијима, али и да је она одраз положаја и третмана деце у друштву.

5. Таблоидизација медија у Србији

Таблоидизација медија у Србији има изразите политичке ефекте. За разлику од земаља у којима су таблоиди углавном синоним за „заглупљивање” или тривијализацију јавног живота, главна улога овдашњих таблоида је саплитање друштва на демократском путу. Доминација таблоида на српском тржишту није израз новинарске изузетности, већ подилажења најнижем укусу.

Пред сложеним захтевима савременог света и притисцима владајућег духа времена, појединци се често затварају у кућни свет забаве „далеко од разуздане гомиле и средишта политичке акције” (Келнер, 2004: 27). инструмента нове социјализације, „чији ликови и познате личности замењују породицу, школу и цркву у едуковању укуса, вредности и начина мишљења, стварајући нове моделе идентификације и резонантне представе стила, моде и понашања” (Келнер, 2004: 28). Сведоци смо да су се већ појавиле прве генерације васпитане управо на садржајима те и такве медијске културе које не праве разлику између некад неспојивих категорија елите и естраде.

Узроке таблоидизације могли бисмо потражити у појави изразите медијске комерцијализације у условима када се домаћи, медијски простор изразито смањује, а економска моћ становништва драстично опада. Одсуство новинарске етичности само је једна од негативних последица које прате такве појаве у друштвима која пролазе кроз болне процесе социјалне транзиције.

Дакле, у 21. веку квалитетни јурнализам се повлачи пред попустичким новинарством. Чињеница је и да у домаћем, медијском простору у коме влада беспопштена конкуренција нема објективности, али ни одговорности за јавно изговорену (написану) реч. Рекло би се, сензационализам почиње битком за насловну страну.

Недоумица је, међутим, да ли у име слободе јавне речи све дозвољено или постоје правила и ко арбитра. Да ли је одговорност према јавности испред одговорности према властима и послодавцу? Колика је и која улога државе?

Откуда таква експанзија сензационализма? Разлози су двојаки. Чини се, прво, да је тај феномен добио на значају са проблемима који прате прелазак капитала у приватну својину. Приватизација медија је, чини се, поново унела пометњу и променила правила о правима и обавезама. Правила рада диктирају власници, а је сензационализам и начин стицања материјалне користи.

Медији су међу данашњим људима створили опседнутост забавом. Индустрија забаве наметнула нам је да је све шоу бизнис. Готово све је сведено на забаву. Ако није занимљиво и забавно, нико то неће читати, гледати и купити.

6. Анализа домаћих програма за децу

Медији су један од важних агенаса социјализације деце и младих. Ниједан од медија, па ни телевизија, није сама по себи добар или лош агенс социјализације. Истраживања показују да квалитет тог деловања зависи од садржаја које нуди (Лемиш 2008).

Оно што је важно истаћи јесте да је телевизија веома присутан и моћан медиј и да у великом обиму утиче на поимање стварности код деце и дечије разумевање феномена који се приказују. Међутим, деца, посебно у млађем узрасту, радо прате програме који су им намењени, њихову пажњу веома лако окупирају лако памтљиве радње, колоритни ликови и веселе мелодије.

У раним узрастима деца не разликују стварност од фантазије приказане на телевизији, па је у тим периодима њихов степен идентификације и удубљивања у садржаје још већи. Овај степен уживљавања у садржаје још је већи уколико је у сагласју са културом, окружењем, или неким уверењем са којима дете већ има искуства.

„Комуникација са децом – ТВ програми за децу у Србији” назив је истраживања, односно вишемесечне анализе дечијих програма, регулативе земаља региона и Европе и ставови родитеља и деце, коју су приредили Удружење новинара Србије и УНИЦЕФ Србија у новембру 2014. године.

Анализа дечијих ТВ програма у Србији показала је да су најзаступљенији програми за децу страног порекла, а да највећи удео у садржају чине цртани филмови.

Уочено је да се дечији програм, посебно код комерцијалних телевизија, емитује викендом у вишесатним блоковима. То је умногоме допринело да укупна количина дечијег програма у Србији, (за анализирани период од 1. јануара до 30. априла), достигне 31,32% свих емитованих садржаја (54 580 минута).

Највећи број емисија са учешћем деце емитован је на јавним сервисима (Радио-телевизији Србије и Радио-телевизији Војводине), али је таквих емисија недовољно. На три телевизије у дечијем програму уопште нема деце.

Анализирано је учешће дечијег програма у укупном програму телевизијских канала који имају националну фреквенцију. Посебна пажња посвећена је садржају програма у односу на начела: учешће деце, инклузивност осетљивих и маргинализованих група, прилагођеност узрасту, интеракција, едукативност.

Анализом су обухваћена два јавна сервиса – Радио-телевизија Србије (РТС) и Радио-телевизија Војводине (РТВ) са по два канала, који имају законске обавезе емитовања програма за децу, као и комерцијални емитери: Прва, Б92, Пинк, Нарру и Нарру Kids. Канали Нарру и Нарру Kids су

у већем делу извештаја третирани као један, јер деле фреквенцију: Канал *Нарру Kids* се емитује од 10.00 до 14.00 часова, а дечији медијски садржај на тим каналима је исти и емитује се без прекида када програм *Нарру Kids*, једини специјализовани дечији канал са националном покривеношћу, улази у термин *Нарру* канала.

На основу базе Регулаторног тела за електронске медије Србије (РЕМ) и праћења програма у оквиру редовне програмске шеме, анализиран је период од 1.1.2014 до 30.4.2014.

У прва четири месеца 2014. године удео медијског садржаја за децу у укупном емисионом времену јавних сервиса и канала са националном фреквенцијом углавном одговара статистици за целу претходну 2013. годину. (Емисионо време је период у коме одређени канал емитује програм, односно све садржаје, без изузетка по било ком критеријуму, 24 сата 365 дана).

Од 1. јануара до 30. априла 2014. године на јавним сервисима и каналима са националном покривеношћу приказано је укупно 54.580 минута дечијег програм, односно 31,32% емисионог времена свих канала.

Канал *Нарру Kids* емитовао је укупно 11 дана, 11 сати и 23 минута дечијег програма.

Следе Б92 са 7 дана и 33 минута, *Нарру* са 5 дана, 6 сати и 2 минута, РТС 24 дана, 20 сати и 33 минута, РТВ 14 дана, 14 сати и 43 минуте, РТВ 21 дан, 22 сата и 21 минут, РТС 1 –1 дан, 12 сати и 21 минут, *Прва* 1 дан, 4 сата и 53 минуте и *Пинк* са 1 сат и 21 минут.

Према подацима агенције *Nielsen Audience Measurement* у првих шест месеци прошле године на телевизијским каналима са националном фреквенцијом приказано је укупно 79.336 минута дечијег програма. И то на РТС 1 3.630, на РТС 2 10.311, на *Прва* 2.024, на *Пинку* 81, Б92 17.195 и *Нарру* и *Нарру Kids* 46.095 минута. Односно, 1, 37% удела у програму РТС 1, 3,91% удела у програму РТС 2, 0,76% за *Прву*, 0,03 % за *Пинк*, 6,52 % за Б92 и 17,49% за *Нарру-Нарру Kids*.

Кроз програм телевизије *Прва* приказане су укупно 3 дечије емисије - две анимиране за најмлађи узраст и једна независне продукције. Викендом у периоду од 09:30 до 10:10 и радним данима између 06:55 и 07:07 (трајања 12 минута) приказан је садржај укупног трајања од једног сата и 24 минута. За прва четири месеца приказане су четири емисије (три емитоване у посматраној недељи) у трајању од једног дана, 4 сата и 53 минута. У укупном програму дечији је у прва четири месеца учествовао са 1,01 %. На телевизији *Пинк* је за прва четири месеца приказан само један медијски садржај за децу, а то је био снимак фестивала *Чаролија*, који је трајао сат и 21 минут, али није приказан у истраживачкој недељи. На телевизији *Пинк* то је чинило 0,06 % учешћа у програму у четворомесечном просеку.

У анализираном периоду емитери су укупно трећину свог програма посветили садржајима за децу. Међутим, највећи проценат, 65%, од укупно емитованог програма за децу чинили су цртани филмови. Примећено је да најмањи удео цртани филмови имају у програмима јавних сервиса, РТС-а и РТВ-а. Уочен је манир да се дечији садржаји емитују у викенд блоковима од по неколико сати, што на крају даје задовољавајући удео дечијег програма у укупном програму.

Већа је заступљеност страних садржаја од домаћих, с тим да је страна продукција скоро искључиво део дечијег програма комерцијалних и кабловских емитера, а домаћа јавних сервиса. Пошто страна производња доминира у статистици садржаја на свим каналима, сем јавних сервиса, отвара се питање промоције аутохтоне културе и вредности.

Одређени жанрови који подстичу интеракцију, на пример квизови за децу, нису у медијској понуди деци у Србији. Исто се односи и на дечије филмове, драме и забавни програм.

Анализа је показала да два јавна сервиса нуде жанровски најразноврснији садржај, али да програм није једнако разноврстан када је у питању прилагођеност различитим узрастима.

Јавни сервис и комерцијални емитери са националном фреквенцијом најмање нуде садржаје за узраст од 0 – 6 година. Највећи број емисија са учешћем деце емитован је на јавним сервисима.

Као најзаступљеније теме у дечијим програмима налазе се: магија, трансформација, чудовишта, затим насиље и борба против зла, а уочено је да најмање има дечијег програма који се бави хигијеном, здрављем, исхраном.

Битно је навести и да канали са националном покривеношћу, осим јавних сервиса РТС-а и РТВ-а, немају уреднике дечијих програма иако тај програм емитују. Одговорни у телевизијама не препознају своју надлежност за овај сегмент програма, тако да је скоро немогуће доћи до одговора у вези са дечијим програмом који емитују.

Закључак

Анализа је, дакле, показала да је потребно значајно унапредити деције ТВ програме у Србији, пре свега да буду богатији, бројнији, савременији, интерактивнији, партиципативнији и инклузивнији са што већом учесталашћу домаће продукције и производње у националном социокултурном контексту и са децом која расту у Србији.

Медији често „одмажу” родитељима преузимајући на себе њихову улогу, али су често лош сурогат. Трка за сензационализмом и профитом, понекад подразумева злоупотребу деце, промоцију насиља које чиме се код конзумента, посебно младих, подстиче агресивност.

Познато је да породица, школа, црква и други чиниоци одређују у значајној мери идентитет, улоге и положај младих у друштву. Међутим, телевизија и други облици медијске културе у простору социјализацијских утицаја, имају све већи значај у обликовању свакодневног живота људи. Они утичу на начин понашања, размишљања и формирања представа које имамо о себи и другима. Вредности о животу и људским односима данас у појединим случајевима обликују углавном медији:

Медији имају специфичну улогу кад је реч о деци. Она проистиче, пре свега из њихове значајне функције у савременом друштву и осетљиве природе и утицаја програмских шема на најмлађе чланове заједнице. Сигурно је да средства јавног информисања могу да допринесу децијим правима или да их омету.

Како оваква медијска слика у Србији скрива у себи облике неравноправности и доминације одраслих, едукацијом, прихватањем општих начела институција која се баве децом, посебно УНИЦЕФ-а, могуће је избећи сваку инструментализацију и гушење основних људских, односно децијих права у медијима.

Богатијим, квалитетнијем и одговорнијим децијим програмом могуће је унапредити интересе деце и афирмисати их као општи интерес и циљеве који имају универзални карактер. У такве интересе и циљеве свакако спадају: просперитет деце, опште поштовање личности, заштита децијих права, као и њихово право на културу. Без тога нема ни здравог, моралног и савременог друштва које хрли ка Европској унији.

Литература:

- [1] Gudjons, H. (1994): *Pedagogija – temeljna znanja*; Educa: Zagreb.
- [2] Гербнер, 1999; Канкл и Смит, 1999; „Kids These Days ...”, 1999; Children and Media, 2001, Von Feilitzen, C. & Bucht, 2001
- [3] Gunter, B. & Mcaleer, J. (1997): *Television and Children*; London: Routledge.
- [4] Grebner, G. (1999): „The image of children in prime-time television: Casting and fate”, in: von Feilitzen Cecilia, Ulla Carlson (ed.) *Children and media: Image, education, participation*, UNESCO International Clearinghouse on Children and Violence on the Screen.
- [5] Берић, И. И Студен, Р. (2006): *Стереотипи у медијима и медијско описмењавање младих*;
- [6] Београд: Институт за педагошка истраживања.
- [7] Ђорђевић, Ј.Б. (1996): *Морално васпитање: Теорија и пракса*; Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
- [8] Звонаревић, М. (1989): *Социјална психологија*; Загреб: Школска књига.
- [9] Келнер, Д. (2004): *Медијска култура*; Београд: Клио.
- [10] Kunkel, D. & Smith, S. (1999). „The News Media’s Picture of Children in the United States”, u: Cecilia von Feilitzen & Ulla Carlson šur.
- [11] Лемиш Д. (2008): *Деца и телевизија*; Београд: Клио.
- [12] Мек Квејл, Д. (1994): *Стари континент – нови медији*; Београд: Nova.
- [13] Требјешанин, Ж. (1991. и 2000.): *Представа о деце у српској култури* (друго, допуњено издање); Београд: Српска књижевна задруга и Југословенски центар за права детета.

Вебографија:

- [1] *Комunikacija sa decom*, Beograd, UNICEF, dostupno na [http://www.unicef.org/serbia/Комunikacija sa decom web.pdf](http://www.unicef.org/serbia/Комunikacija%20sa%20decom%20web.pdf) (15.9.2015.)
- [2] *Систематички подаци агенције Nielsen Audience Measurement за 2014. годину*, доступни на www.agbnielsen.net (25. 8.2015.)
- [3] *Заступљеност деце у програма у емисионом времену, праћени у периоду од 1.01.2014. - 30.04.2014.* Извор REM, доступно на <http://www.rra.org.rs>

Associate Professor Nada Torlak, PhD

Faculty of Culture and Media

„John Naisbitt” University

Belgrade

Petar Torlak

East Carolina University, USA

PRESENTATION OF CHILDREN ON TELEVISION CHANNELS IN SERBIA

Summary: *The television is audio-visual media which is so widespread nowadays that it is almost impossible to find one household without a TV receiver anywhere in the world. Many studies are examining the impact of the media, and all of them show us that even in the most technologically advanced cultures, popularity of television remains constant. (Lemis, 2008)*

Watching television is usually an in house activity and also something that parents accept and approve no matter how old their child is. Furthermore, television to a large extent influences the perception of reality with children, and their understanding of the phenomenon that is being presented.

Unfortunately, there is very little TV shows that are intended for children and are usually inadequate or unsuitable for someone that age. For that reason, kids can easily and smoothly watch shows that are intended for an adult audience.

Key words: *CHILDREN, MEDIA, TELEVISION, CHILDREN'S PROGRAMS.*

Јелена Пономарев
Александар Ђукановић
Стефан Јовчић
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд

Анђела Љубисављевић
Факултет организационих наука
Универзитет у Београду

„БУДИ КУЛТУРАН“: СТУДИЈА СЛУЧАЈА ПРОГРАМСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ КАНАЛА РТС 3 ИЗ УГЛА СТУДЕНТСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ*

Сажетак: Полазећи од чињенице да је с процесом дигитализације заживео Трећи програм Радио-телевизије Србије, као програм намењен претежно култури и уметности, у овој студији разматране су различите дегерминанте његовог што успешнијег позиционирања у домаћем медијском пољу. Као циљна група којој програми РТС 3 претежно треба да буду намењени, у циљу дугорочне политике развијања културних потреба грађана, одређена је млађа популација – од 15 до 30 година. Након емпиријске анализе сprovedене на репрезентативном узорку, идентификовани су основни проблеми у представљању канала РТС 3 овој групи, и предложени модели за превазилажење postoјећих програмских недостатака, уз оштимално коришћење доступних материјалних и финансијских ресурса.

Кључне речи: РТС 3, КУЛТУРНЕ ПОТРЕБЕ, ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ, ФЕЈС-БУК, РЕПУБЛИКА СРБИЈА.

---

* Рад представља резултате студије случаја, којом је тим студената Факултета за културу и медије Универзитета „Дон Незбит“ и студенткиње ФОН-а Београдског универзитета освојио другу награду на конкурс у оквиру пројекта „Budi coolturan“, који је посредством организације ESTIEM реализован у Београду октобра 2015. године.

Уводне напомене

Радио-телевизија Србије од 28. новембра 2008. године, поред канала РТС 1 и РТС 2, емитује и програм културе и уметности „РТС дигитал“, који је од 8. јуна 2015. године познатији као РТС 3. Ово је једини програм таквог садржаја у нашој земљи и околини. Оно што га још чини јединственим јесте чињеница да је то први домаћи програм који се од првог дана емитује у формату слике 16 : 9.

Поред музичког, филмског и документарног програма, РТС 3 емитује и образовне и научне емисије из области културе, тежећи да привуче захтевне гледаоце различитих интересовања, као и да одржи досадашњи квалитет. Како је после спровођења дигитализације у Републици Србији знатно повећана доступност програма канала РТС 3, намеће се као изазов анимирање што већег броја грађана заинтересованих за културу и уметност, као и придобијање њиховог поверења на дуже стазе. Као специфичан и један од тежих задатака, између осталог, намеће се придобијање пажње и поверења млађе популације, која у савремено доба ређе проводи слободно време испред телевизијских екрана.

Ради унапређивања самог програма и интеракције са младим људима, тј. да бисмо постигли дефинисане циљеве, спровели смо истраживање тржишта, како преко онлајн анкете, тако и у разговорима са циљном групом. Истраживање тржишта спроведено је у неколико фаза: анализа проблема и прикупљање података како бисмо осмислили питања која ће нам бити релевантна за даљу анализу; конструкција упитника који се састоји од девет кључних питања; обрада прикупљених података и систематизација добијених резултата; графичко приказивање података; доношење закључака.

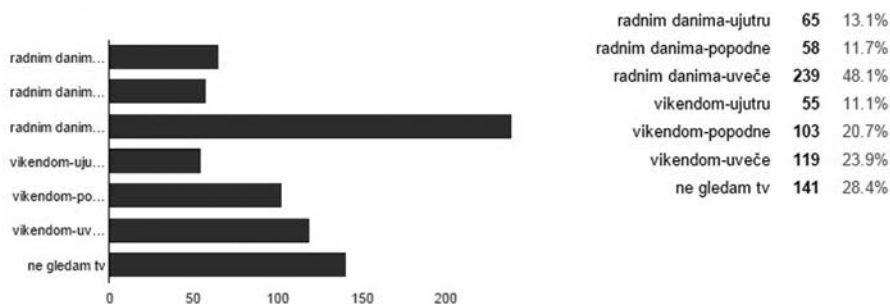
1. Резултати емпиријског истраживања

Анкетом коју је попунило 499 испитаника у периоду од 24 сата, испитали смо неке од кључних аспеката понашања и интересовања млађе телевизијске публике у Србији. Испитаници су одговарали на питања: када најчешће гледају телевизију; где би највише волели да буду информисани о телевизијским садржајима; које од културно-уметничких садржаја би волели да гледају на телевизији; да ли их више интересују домаћи културни садржаји или они из иностранства; да ли иначе посећују културне догађаје; да ли би посећивали бесплатне културне догађаје, као и да ли су уопште чули за РТС 3.

Овом анкетом стекли смо увид у то којим каналима комуницирања је могуће допрети до публике, какве измене треба направити у оквиру програма, као и битну информацију о томе када је наша циљна публика најприсутнија пред ТВ екранима. Резултати анкете су даље искористишћени за SWOT анализу.

Од укупног броја испитаника, 86,1% припада старосној групи којој директно желимо да се обратимо (15–24 година), док је осталих 13,9% узраста 25–30 година. Битно је напоменути да су испитаници не само из Београда, већ и из других места, те тако имамо прилику да (захваљујући онлајн упитнику) приступимо репрезентативном узорку младе популације.

Једно од, за нас, најзначајнијих питања било је када наша циљна група уопште гледа телевизију, како бисмо даље могли да предложимо у које време да се пласирају формати намењени њима. Резултати су приказани у графikonу 1.

Графикон 1: Када најчешће гледате телевизију?

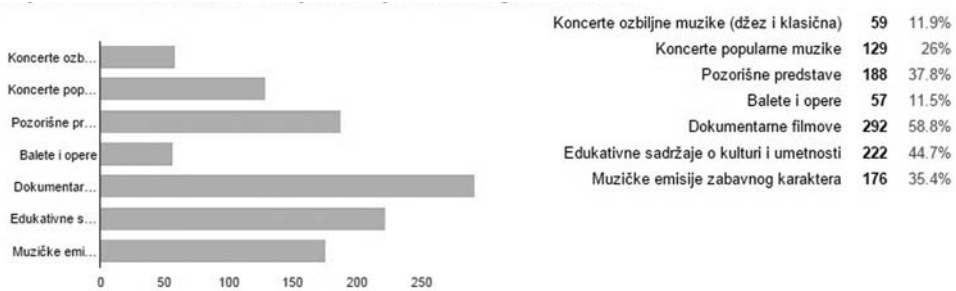
На основу представљених одговора, евидентно је у које доба дана је најсврхисходније да се емитују телевизијски садржаји намењени младима. Већ кроз наредно питање, добијеним одговорима потврдили смо тезу о томе како се обратити публици.

Графикон 2: Где бисте највише желели да се информисате о ТВ програму?

Профил на Фејсбуку је свакако окосница данашњег обраћања млађој публици, али из ове анкете се види и велики потенцијал ТВ најава, које морају бити прилагођене тој публици.

Наредна два питања и добијени одговори указују на то како би програмску шему требало прилагодити културним потребама публике, тј. који садржаји их највише интересују и у којој форми.

Графикон 3: Које од културно-уметничких садржаја бисмо највише волели да гледамо на телевизији?

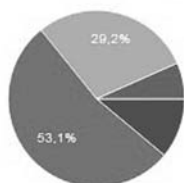

Графикон 4: Да ли сте више заинтересовани да гледамо културне догађаје из наше земље или иностранства?

Приметна је потреба младих да се програм, осим постојећим садржајима, обогати и другим форматима, и њихова тежња за већим бројем дела домаћих аутора.

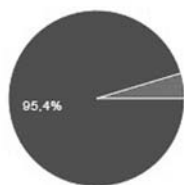
Последња три питања су формулисана тако да се истражи однос циљне групе према посећивању културних догађаја уопште. Значајно је било установити и да ли економски фактор утиче на задовољавање њихових културних потреба, јер РТС 3 својом специјализацијом пружа могућност младима да уживају у култури уколико је недостатак финансијских средстава тај који их спутава у испуњењу тих потреба.

На крају, упитани су да ли су уопште чули за РТС 3, како бисмо стекли увид у то да ли је неадекватно оглашавање и информисање публике један од фактора који утиче на то да само мали проценат младих прати програм РТС 3.

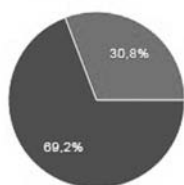
Da, jako često	55	11.1%
Da, ponekad	264	53.1%
Posetio/la sam par puta	145	29.2%
Ne posećujem	33	6.6%

Графикон 5: Да ли и колико често посећујете културне догађаје у Вашем граду?

Da	474	95.4%
Ne	23	4.6%

Графикон 6: Да ли бисте посетили неки бесплатан културни догађај у Вашем граду?

Jesam	344	69.2%
Nisam	153	30.8%

Графикон 7: Да ли сте чули за канал РТС 3?

Скоро једна трећина испитаника није ни чула за РТС 3, што указује на потребу за другачијим обраћањем публици, а напред смо видели да су Фејсбук профил и телевизијске најаве кључне у развоју промотивне стратегије.

Истраживањем тренутног стања, доступности информација на интернету, њихове прегледности и видљивости, приметили смо да на веб-сајтовима конкурената не постоје одвојени делови оријентисани на културу и уметност, као и да је приступачност страници РТС 3 на порталу РТС лакша са андроид уређаја него са рачунара. Оптимизованост портала за уређаје који су постали део младалачке свакодневице и недостатак конкуренције по питању садржаја доводе РТС 3 у предност, међутим, неадекватна стратегија на друштвеним мрежама не даје младима прилику да пожелеле да приступе самом порталу, јер неки нису ни информисани о постојању програма. Такође, пасивни део публике не добија обавештења о садржајима, а због недостатка видљивости на друштвеним мрежама не развија им се потреба да делују проактивно у циљу сопственог информи-

сања о програму. Из истог разлога долази до недостатка интерактивности на друштвеним мрежама.

На Фејсбук страници РТС 3 није искоришћен потенцијал ове друштвене мреже, која се све више обраћа младима путем фотографија у којима су садржане главне поруке упућене публици. Још један занемарени формат обраћања је укрштање Јутјуба са Фејсбуком. Трејлери као облик најаве погодан за шеровање (дељење) на Фејсбуку, нису присутни на профилу РТС 3.

На основу наведених података, прегледа активности на друштвеним мрежама, доступности и прегледности информација на порталу РТС-а, спроведене анкете и података добијених за решавање студије случаја, урадили смо SWOT анализу, како бисмо идентификовали кључне тачке за дефинисање проблема и решења студије случаја.

Слика 1: Преглед SWOT анализе

СНАГЕ РТС 3:

- Квалитет програма – продукцијски и садржајно
- Национална покривеност
- Поседовање капацитета за сопствену продукцију
- Континуирани програм без рекламних блокова
- Јединственост програма (специјализованост за културу и уметност)

СЛАБОСТИ РТС 3:

- Осмочасовни програм који се репризира уместо двадесетчетворочасовне програмске шеме
- Недостатак едукативних и информативних емисија (најаве дешавања) у вези са културом
- Недовољна видљивост на друштвеним мрежама
- Неразвијени канали комуницирања са публиком
- Неоптимизована претрага на друштвеним мрежама
- Слаба промоција канала РТС 3

ШАНСЕ РТС 3:

- Заинтересованост младих за документарне филмове и едукативне садржаје
- Конкурси за младе ствараоце који би готовим производима обогатили програмску шему (студентски уметнички филм, документарни филм)
- Могућност расписивања конкурса за студентске праксе за креирање најаве, вођење програма, учествовања у снимању, постпродукцији
- Унапређивање и проширивање сарадње са културним установама
- Друштвене мреже као приступачан облик интеракције са публиком на креативан и мултимедијалан начин
- Недостатак културних дешавања у мањим градовима и местима
- Неприступачне цене улазница за постојеће културне догађаје, нарочито за циљну групу од 15 до 24 година

ПРЕТЊЕ ЗА РТС 3:

Доступност културних садржаја и информација о културним дешавањима на интернету умањује потребу за гледањем телевизије

- Потенцијална појава конкуренције
- Развој нових технологија које даље умањују потребу за гледањем телевизије

2. Дефинисање проблема и предлог решења

Неадекватно информисање на друштвеним мрежама, односно неправилно коришћење овог ресурса свакако представља окосницу проблема када је овај вид комуникације у питању. Нередовни постови, (не)видљивост саме странице као и плаћена кампања која не постоји су елементи који у великој мери утичу на препознатљивост програма РТС 3. Напред наведени елементи се односе на заступљеност канала на Фејсбуку, јер од 499 испитаница/ка највећи број је одговорио да је Фејсбук најбољи начин комуникације, односно обавештавања о програму.

На веб-сајту Радио телевизије Србије, да бисмо дошли до програмске шеме која се односи на РТС 3, потребно је да прођемо читав лавиринт, са одређеном комбинаториком кликова, како би смо нашли ствари које нас потенцијално занимају. Дакле, званични веб-сајт заправо не поседује одељак намењен младима (популарна култура, стваралаштво младих, документарни филмови, итд.). Тематска неподељеност садржаја на сајту

свакако утиче на то да млађа публика уопште не посећује овај сајт и не тражи ствари које је занимају.

Јутјуб канал РТС-а 3 такође представља велику слабост када је комуницирање са младима у питању. Садржај који се нуди не допире до жељене циљне групе. Сарадња РТС-а с установама културе такође је недовољно заступљена, у смислу да се садржаји попут позоришних представа, занимљивих промоција, концерата и изложби не виде Јутјуб каналу. Последично, млађа публика је и на овај начин ускраћена за прилику да се упозна са програмом РТС 3.

Први и други програм РТС-а, који би требало да буду подстицаји промовисања РТС-а 3, стварају слику да овај канал уопште не постоји. Трећи канал се веома ретко приказује и промовише у оквиру програмске шеме наведена два. О овом проблему довољно говори податак да 30% испитаника није ни чуло за РТС 3.

Промоције, емисије о култури, концерти модерне музике (ЕХИТ) и многи други емитују се на Првом и Другом програму, а примеренији су Трећем, док се на Трећем програму садржаји репризирају чак два пута дневно због недостатка емисија. Управо то смо и препознали као један од суштинских проблема РТС-а 3 – тј. недовољно садржаја прилагођеног циљној групи. Будући да се таргетира одређена циљна група, збуњујућа је њена неукљученост у креирање садржаја.

Према подацима изнетим у анализи и идентификованим проблемима, припремили смо план решења који се односе како на стратегију онлајн маркетинга тако и на прилагођавање програма начину на који наша циљна група задовољава своје културне потребе.

1. Да би млади били у прилици да се информишу о садржајима које РТС 3 нуди, он мора бити знатно заступљенији на друштвеним мрежама. Такође, формате оглашавања треба уобличити тако да се публика заинтересује за оно што им је пласирано.
2. Фејсбук представља користан „алат“, путем којег се на прави начин може допрети до великог броја појединаца. Зато треба искористити све његове потенцијале. За Фејсбук предлагемо краће формате најава. Интернетом путем шерова и лајкова најбрже путују фотографије, мемови и други визуелни садржаји. То је потенцијал који се може искористити тако што ће се потенцирати објаве дневног програма, са визуелно наглашеним сегментима најзанимљивијег дела програма.
3. Осим тога, због специфичности друштвених мрежа, потребно је повећати интересовање за саму Фејсбук страну, што би довело до видљивости РТС 3 и подстакло повећање гледаности. Једна од успе-

- шних тактика за прикупљање пратилаца јесте објављивање кратких занимљивости (у овом случају у вези са културом и уметношћу).
4. За продорнију и препознатљивију кампању на Фејсбуку предложено минимална улагања у страницу на тој друштвеној мрежи, јер уз помоћ „паблишинг” алата видљивост постова је загарантована, а страница постаје посећенија. Такође, овај алат нам пружа могућност прецизног таргетирања одређене старосне групе.
  5. С друге стране, препоруке одређених културних дешавања или емисија на РТС 3 од стране признатих личности са наше културне сцене (нпр. Сергеј Трифуновић вам препоручује да вечерас погледате „Аиду” на РТС 3) могу бити од велике користи. Млади имају тенденцију да имитирају своје идоле, а препоруку омиљених уметника третирају као мерило квалитета.
  6. Још један од облика објава интересантних младима јесу трејлери, кратке објаве у форми видео-клипова, који би били даље дистрибуирани на друштвеним мрежама (Јутјуб, Фејсбук). Такав видео-материјал (не дужи од 45 секунди) пружао би преглед најатрактивнијих сегмената емисије, програма, уз информације о томе шта и када ће бити емитовано. Комбинацијом друштвених мрежа попут Јутјуба и Фејсбука повећавамо домет поруке усмерене ка циљној групи.
  7. Један од занемарених ресурса друштвених мрежа је у овом случају Инстаграм. То је друштвена мрежа друга по распрострањености међу младом популацијом, где се трендови стварају за врло кратко време. Ту се отвара могућност сличних фото-објава као и на Фејсбуку, а за ширење публице погодна је постављати визуелне занимљивости. У сваком случају, потребно је повећати присутност на друштвеним мрежама и садржаје за објаву креирати тако да заинтересују циљну групу.
  8. Пожељно би било и прилагодити РТС портал млађој публици. Идеја је да се у оквиру дела портала РТС 3 одвоји одељак са најавама културних дешавања, омладинско стваралаштво, популарна култура и томе слично. Као и да се програм, осим у класичној форми распореда емитовања, подели по тематским целинама (балет, опера, документарни филм...), како би онај који приступа сајту имао лакши приступ управо оним садржајима који га интересују.

Што се тиче програмске шеме, иако РТС 3 као специјализовани канал има „везане руке” што се тиче капиталних измена, ипак простор постоји за прилагођавање млађој публици. Термини који нису строго резервисани за класичну и без музике, остављају прилику за приказивање културних садржаја намењених младима. Припадници циљне групе који су попуња-

вали анкету приказану у анализи показали су афинитет посебно према документарним филмовима, едукативним садржајима о култури и уметности, али и садржајима окренутим популарној култури. Неке од постојећих емисија са РТС 1 и РТС 2 требало би емитовати на РТС 3 („Културни дневник“, „Бунт“, „Недељом увече“, „Три боје звука“, снимци са фестивала EXIT...). Посебно треба обратити пажњу на термине у којим млади најчешће проводе време пред телевизијским екранима, а наша анкета је показала да су то радни дани увече. Требало би, осим концерата и снимака сценских уметности, увести кратке, десетоминутне формате едукативног карактера, који би као својеврсне најаве у току дана били увод у оно што ће бити емитовано касније. У анкети је показан и степен интересовања за дела српских стваралаца, што се може спровести на два начина:

1. Унапредити постојећу сарадњу са установама културе и преносити више програма из земље.
2. Организовати културне догађаје у оним локалним самоуправама у којим их нема или их је веома мало. Догађаје искористити као промоцију РТС 3 (потенцијално их и преносити уживо). То нам оставља могућност да приђемо публици на начин који се показао делотворним у пракси и у другим областима његове употребе (Event Management).

Један од најотворенијих приступа публици јесте расписивање конкурса за омладинско стваралаштво и студентске праксе. Конкурсима за стваралаштво младих РТС 3 би могао да дође до материјала који би одговарао публици, а ауторима би значило да њихови радови буду приказани на ТВ каналу са националном фреквенцијом. С друге стране, студентски конкурси за праксе пружају прилику младима да стекну искуство у својим професијама (новинарство, маркетинг, продукција, монтажа, сценографија, графички дизајн...), а РТС 3 добија константан прилив младих са свежим идејама и управо они могу бити ти који ће дизајнирати и креирати садржаје за промоцију на друштвеним мрежама, будући да су и сами припадници циљне групе са увидом у потребе својих вршњака.

Осим свега наведеног, позабавили смо се и идејним решењима за телевизијске рекламе које би требало интензивирати, узевши у обзир потенцијал РТС 1 и РТС 2.

Осим тога, потребно је размотрити и увођење опције гледања програма „уназад“ (уколико за то постоје техничке могућности), јер ће у том случају већина моћи да приступи оном делу дневног програма који их занима.

Уколико финансијски план буде дозвољавао, најбољи облик класичног рекламирања намењен нашој циљној групи јесте оглашавање у ГСП-у, јер се управо млади најфреквентније возе градским превозом.

2.1. Имплементација и ефекти решења

Имплементација предлога решења је економична у том смислу да не захтева пуно непланираних трошкова. Како се решење највише заснива на онлајн маркетингу и искоришћавању постојећих капацитета, трошкови оглашавања су сведени на минимум. Једина крупнија ставка у трошковима оглашавања може представљати рекламирање у возилима градског саобраћаја, док употреба плаћених реклама на Фејсбуку не кошта више од 100 евра за интензивну једномесечну кампању, којом би се подигла видљивост, увећао број „лајкова“ и допрло до већег броја припадника циљне групе. Све ове активности могу почети одмах по одобравању решења, и даље само бити контролисане.

И студентске праксе предложене у решењу су предвиђене ради умањења трошкова, али и да би се добио аутентичан увид у свет младих. Тиме што се младима пружа прилика да учествују у пракси, на основу њиховог ентузијазма добија се прилив идеја и нових решења за будуће кампање.

Потенцијални трошкови продукције који би се јавили са креирањем потпуно нових садржаја зависе од расположивих средстава самог РТС-а у које немамо увид, али будући да РТС 3 на располагању има Студио 6 и друге капацитете, ни то не би захтевало превелика улагања за добијање квалитетног програма.

Један од најочигледнијих ефеката решења биће већа видљивост РТС 3 на интернету и уопште подигнута свест младих о квалитету програма који им се нуди на телевизијском каналу са националном покривеношћу. Биће успостављени канали комуникације отворени за интеракцију са публиком, прилагођени циљној групи, које после треба само одржавати и освежавати уз минимална улагања.

Млади ће бити укључени у креирање програма намењеног њима, што не само да ће помоћи у прилагођавању програма жељеној публици, већ ће нове и свеже идеје бити доступне и запосленима на РТС 3. Уз то, младима ће бити пружена прилика да стекну искуства, која данас нису у прилици да стекну у једној реномираној медијској кући.

Осим тога, млади ће бити укључени у културне токове, а неки ће имати прилику да се прикажу публици, што је данас тешко постићи. Уопште, снажнијим учешћем младих у креирању културних политика и на микро и на макро нивоу, подиже се квалитет културног живота у националном оквиру.

Закључак

Млађа телевизијска публика – као циљна група предвиђена овом студијом случаја – добро је препозната као кључна у развоју културних потреба грађана Србије у дужој перспективи. Међутим, отежавајуће околности доносе нове технологије – тј. одвајање публике од ТВ екрана (посебно оних генерација који се већ рађају у свету импрегнираном новим технологијама), затим разноврсност и доступност културних производа на интернету у свако доба, али и блага апатија грађана чији развој културних потреба спутава економски фактор.

Међутим, нове технологије, колико отежавају приступ циљној публици, толико нам олакшавају да на нове и креативне начине поново допремо до ње. Ова студија је показала спремност младих да прате културне догађаје на телевизији, а интернет користе као ресурс скоро неограничених могућности који пружа прилику да скоро бесплатно или уз минимална улагања допремо до публике.

Наравно, осим привлачења публике, потребно је задржати је и неговати је, зато је нужно прилагодити програмску шему потребама циљне групе, а остати у оквиру концепта самог канала. Културна сцена Републике Србије и могућности које она пружа, дају нам за право да чврсто верујемо у успех наших идеја.

Литература:

- [1] Никодијевић, Драган (2013): *Увод у менаџмент медија*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [2] Радок, Енди (2015): *Млади и медији*; Београд: Клио.
- [3] Џајлс, Дејвид (2011): *Психологија медија*; Београд: Клио.
- [4] Фергусон, А. Даглас, Клајн, А. Роберт, Тајлер Истман, Сузан (2004): *Промоција и маркетинг електронских медија*; Београд: Клио.
- [5] Лемиш, Дафна (2008): *Деца и телевизија*; Београд: Клио.

Jelena Ponomarev
Aleksandar Đukanović
Stefan Jovčić
Faculty of Culture and Media
„Jonh Naisbitt” University
Belgrade

Anđela Ljubisavljević
Faculty of Organisational Sciences
University of Belgrade

CASE STUDY: PROGRAM PERSPECTIVE OF RTS 3 FROM STUDENTS POINT OF VIEW

Summary: *Based on the fact that – as a part of the digitalization process – the Channel 3 of Radio Television Serbia has been relaunched with an agenda of predominantly artistic and cultural content, this study has made an effort to look at different determining factors of the Channel 3's positioning across the domestic media landscape. Looking at the target group that Channel 3's agenda should mainly be targeted to, while having in mind the long-term policy of developing the cultural needs of citizens, a younger population between 15 to 30 years old has been deemed as most representative. After conducting empirical analysis on this sample, basic problems of Channel 3's presentment in this group have been identified, together with a couple of models that have been proposed as means to overcome the existing shortcomings in the program schedule – using only the most optimal levels of material and financial resources.*

Key words: *RTS 3, CULTURAL NEEDS, SOCIAL NETWORKS, FACEBOOK, REPUBLIC OF SERBIA*

Александар Базић, мастер*
Београд

УТИЦАЈ МАСОВНИХ МЕДИЈА НА ИМИЦ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Сажетак: Ако организација жели да успешно ради и послује она мора да има преконалајљив имиц, по коме се разликује од конкурентских организација. Имиц се изражава у ономе што појединци или јавности мисле о одређеној организацији. На обликовање имица организације утичу многи фактори. Од мноштва фактора, као изузетно важан фактор издваја се комуникација коју организација успоставља са својом циљном јавношћу путем масовних медија.

Циљ тих односа је да организација уз помоћ масовних медија изгради што пожељнији и прихватљивији имиц у јавности. Изградња пожељног имица умножме ће зависити од модела који организација примени у односима с медијима. Опредељење организације да у својој комуникацији с медијима изабере стратешки и кризни модел односа с медијима, повећава вероватноћу да ће уз помоћ тих модела успети да изгради свој што преконалајљивији имиц.

Избор стратешког и кризног модела односа с медијима, подразумева да организација користи и сва средства која су предвиђена за успешну комуникацију једне организације с медијима. Ако нема целовитог коришћења средстава у односима с медијима, онда је за очекивати и да не може бити ни пожељног имица организације у јавности. Зато се имиц организације налази у узрочно-последичном односу у односу на моделе и средства односа с медијима.

Кључне речи: МАСОВНИ МЕДИЈИ, ИМИЦ, ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ, СТРАТЕГИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА.

---

* Контакт: aleksandarbazic@yahoo.com

Увод

У савременом свету пословања имиц једне организације у многоме зависи од односа између масовних медија и те организације. Елементи који утичу на стварање препознатљивог имица организације су многобројни, али као најважнији издвајају се: одговорност, поверење, поузданост, кредибилитет, спремност на сарадњу итд.

Често се сусрећемо да се појмови као што су углед, идентитет и имиц по свом значењу изједначавају, иако они имају различито значење. Иако имају различито значење ови појмови су међусобно повезани и налазе се у међузависном положају. Идентитет организације се исказује преко одређених показатеља путем којих организација саопштава јавности шта она јесте, како ради и према ком систему вредности је усредсређена. Путем идентитета се изражава особност организације. У суштини идентитет је оно што организација у стварности јесте. О угледу организације се говори онда када је имиц те организације у очима јавности у складу с вредностима, или вредносном систему те јавности.

Зато се имиц организације односи на њен одраз у очима, ставовима или доживљајима њене циљне јавности. Имиц организације је оно што јавност мисли о њој. Као крајњи резултат добро изграђеног идентитета и добро обликованог имица настаје углед организације. Он се исказује у виду: доброг гласа који кружи о организацији, часног односа организације према својим клијентима, узора другим организацијама како треба да раде, понашају се и комуницирају, и у уважавању које организација има од стране својих корисника, односно циљне јавности.

Ако односе с јавношћу посматрамо као један динамичан и повратан процес и у склопу тог процеса посматрамо улогу масовних медија, онда се медији не могу посматрати, само као посредници који се налазе између учесника у комуникацијском процесу и који служе за преношење и размену порука. Такво посматрање медије своди само на техничко средство или преносни канал, што је у суштини против природе њиховог значења.

Да би се боље разумела позиција медија у комуникационом процесу морамо да имамо објективна сазнања која нам указују који модел односа с медијима у одређеним околностима даје највеће ефекте у остваривању комуникацијског процеса с циљем изградње што препознатљивијег имица организације. Организација користи медије као основно средство за пренос порука које су упућене циљној јавности. Зато је за организацију веома важно да успостави и одржава добре односе с медијима. За изградњу доброг имица организације, односе с медијима треба развијати на основама обостраног поверења и разумевања, уз професионалну одговорност у процесу саопштавања, преношења или коришћења информација.

За имиџ организације врло је битно који модел примењује у комуникацији с медијима. Ако су заступљени стратешки и кризни модел, претпоставка је да ће организација имати врло успешну комуникацију с медијима. Као резултат те успешности је за очекивати да ће медији имати позитиван утицај на имиџ организације. Ако је изабран дефанзивни модел односа с медијима, онда је претпоставка да та комуникација између организације и медија неће имати пожељан учинак на имиџ организације у медијима.

За имиџ организације такође је битно која средства организација користи у комуникацији с медијима. Ако организација користи средства као што су: списак медија, лична карта организације, саопштења за јавност, конференција за новинаре, новинарска мапа, новинарски Веб центар, медијски приручник и прес клипинг, онда је за очекивати да ће уз помоћ ових средстава успети да изгради пожељан имиџ у јавности.

1. Односи с медијима

Већина како пословних, тако и обичних људи о збивањима око себе најчешће се информисе из медија. Зато смо често у прилици да чујемо изјаву попут: „ако су то објавили медији, мора да је то истина.” То значи да догађај који нису објавили медији, као да се није ни десио. „Односи с медијима представљају скуп активности у оквиру односа с јавношћу, којима се плански, организовано и континуирано успостављају и одржавају узајамно корисни односи између организације и представника различитих медија.” (Филиповић, В. Костић-Станковић, М, 2008: 24-31)

Циљ односа с медијима је:

- креирање, планирање, реализовање и вредновање разних активности којима се обавештава јавност,
- стварање позитивног публицитета, као специфичног облика комуникације организације са својом циљном јавношћу,
- стварање наклоности новинара и узајамно добрих односа између организације и медија,
- успостављање комуникације између организације и њених циљних јавности, како у нормалним условима, тако и у периоду кризне ситуације за организацију,
- реаговање на новинарска и друга јавно постављена питања и иницијативе и
- праћење и анализа медијских садржаја и њиховог утицаја за организацију важну циљну јавност. (Базић, М. и Базић, А. 2011: 111)

Врло је битно да руководство организације зна зашто и како су медији за њих важни, шта медији од њих могу да очекују и шта они могу да очекују од медија. „Да би се ваљано управљало односима с медијима важно је да се разуме природа новинарског посла и двојака улога новинара у односу према нашој организацији. Једанпут новинари наступају као преносиоци информација о нама и о другима путем медија, а други пут за сопствени рачун – као стејкхолдери и јавност.” (Група аутора, 2004: 41-48).

Да би једна организација правилно управљала односима с медијима она то управљање мора да прилагоди својим интересима с једне стране и интересима медија и циљне јавности, са друге стране. Да би их прилагодила, мора да спозна своје потребе и потребе медија и циљне јавности. То значи да управљање односима с медијима мора да почива на разумевању како унутрашњих, тако и спољних сегмената који утичу на организацију и њену циљну јавност.

Минимум који свака организација мора до обезбеди у односима с медијима јесте правовремено и објективно информисање или одговарање на новинарска питања.

Односи с медијима имају стратешки значај за организацију само онда ако је руководство организације свесно значаја шта медији могу да пруже организацији, као и тога шта медији од организације могу да очекују.

Зато управљање односима с медијима у великој мери зависи од:

- величине организације,
- организационе структуре,
- делатности којом се бави организација,
- географске позиције организације,
- ставова и мишљења који доминирају у окружењу о организацији,
- културе и етичких норми које карактеришу окружење организације и
- културе и етичких норми које карактеришу организацију. (Базић, М. и Базић, А. 2011: 121)

Управљање односима с медијима подразумева да организација:

- има план односа с медијима за рад у нормалним околностима;
- има план односа с медијима за рад у ванредним околностима или за време кризе;
- благовремено, објективно и истинито информисе јавност у нормалним и ванредним околностима;
- својим односом према медијима оставља утисак у јавности да је одговорна за све своје поступке;
- обелодањује све информације неопходне за слободан избор њених производа или услуга на тржишту;

- упознаје медије са постојећим или потенцијалним новинама које могу бити од интереса за њену јавност;
- подстиче медије да утврде да ли су постојеће или потенцијалне новине које су од интереса за јавност стручно или технолошки утемељене или не;
- новинарима не даје мито за објављивање одређених информација које су од користи за јавност или прикривање одређених информација које су од штете за јавност;
- избегава поступке или околности које могу да доведу у питање њено добро пословно понашање и
- избегава поступке или околности које могу да доведу у питање њене добре односе с медијима.

Управљање односима с медијима саставни је део целокупног система управљања односима с јавношћу. Управљање односима с јавношћу је пак део целокупног система управљања организацијом у целини. Зато управљање односа с медијима треба посматрати паралелно и усклађено са другим управљачким процесима у организацији.

2. Модели успостављања односа с медијима

У успостављању односа с медијима сусрећу се три модела и то:

- дефанзивни или реактивни модел,
- стратешки или проактивни модел и
- кризни модел.

2.1. Дефанзивни или реактивни модел односа с медијима

Да ли ће и какве односе с медијима успоставити једна организација зависи од много фактора, али два су доминантна. Први се односи на разумевање савременог начина пословања и у склопу тога свих чинилаца који утичу на пословање. Други се односи на разумевање суштине и значаја медија за пословање организације. И један и други фактор указују на то да ако организација хоће успешно да послује она треба да буде отворена за нове идеје и нове приступе. Један од нових приступа у савременом пословању подразумева да организација треба да буде отворена за сарадњу са новинарима и медијима.

Новинарска професија подразумева да новинар мора да буде и истраживач и критичар друштвених збивања. Новинар информисхе јавност о томе шта се у друштву дешава, шта је интересантно, или шта би могло да

се деси. Организације као део друштва су због тога стално у зони новинарског интересовања.

На тој релацији однос организација–новинар се успоставља на два начина. Први подразумева да је иницијатор тих односа организација. Други подразумева да је иницијатор новинар, или новинари. Када је организација иницијатор то значи да су ти односи офанзивни. Када је новинар иницијатор то значи да је активност организације дефанзивна или реактивна. Сама реч реактиван упућује на то да се реагује на нешто што је већ учињено. Реактивни однос значи да организација реагује на неке поступке које су новинари иницирали. Због тога дефанзивни модел односа с медијима подразумева да у односима организације и медија, медији су ти који имају иницијативу, односно новинари су ти који покрећу акцију.

Зато новинари често сами траже да пишу о организацији, или траже од организације да им да одговоре на питања поводом неке информације или догађаја који су од великог интереса за јавност. На иницијативу од стране новинара, често организације избегавају контакт с новинарима или не желе да дају одговоре на њихова питања. Такав однос према новинарима наводи на претпоставку да се нешто крије и од новинара и од јавности, или је у питању бахатост и некултура.

Без обзира шта је у питању то изузетно негативно утиче на изградњу узајамног разумевања и поштовања између организације и медија. У савременом свету пословања скривање или бежање од новинара указује на претпоставку да се у организацији много тога лоше или незаконито ради. Та претпоставка је још већи мотив и покретач за новинара да допре до унутрашњости организације и информисхе јавност шта се у њој стварно дешава.

Суштина дефанизивних односа с медијима треба да почива на томе да на новинаре не треба гледати као на непријатеље, већ треба схватити да је њихова природа посла трагање за информацијама које пласирају јавности ради њене благовремене информисаности. „Нешто напреднији облик реактивне медијске стратегије представља поштовање свих принципа комуникације са медијима и професионалност у њиховом спровођењу, али само када новинари покажу интересовање или иницијативу да објаве нешто из домена рада организације (Филиповић, В. Костић-Станковић, М, 2008: 34-37.). Пословна пракса односа с медијима у Србији у највећем броју указује да организације најчешће примењују дефанзивни или реактивни модел.

2.2. Стратешки модел односа с медијима

Док дефанзивни однос с медијима почива на новинарској иницијативи, стратешки се темељи на иницијативи организације. Овај модел подразумева да организација има унапред припремљен план комуницирања с јавношћу, а у склопу тога и план рада с медијима као делом циљне јавности. Стратешки модел подразумева и да организација на односе с медији гледа као на део управљања организацијом како би се створила и одржала што повољнија слика код циљне јавности о организацији и изградило узајамно разумевање и уважавање између организације, медија и сваке друге циљне јавности.

Овај модел, осим што се темељи на иницијативи организације у комуникацији с медијима, темељи се и на правовременом и професионалном реаговању на захтеве, потребе или питања која су иницирана од стране новинара. Организаија на односе с медијима гледа као на један узајамно користан однос и за медије и за организацију.

Стратешки модел односа с медијима почива на многобројним основама и принципима од којих су најбитнији:

- информисаност,
- поузданост,
- стручност,
- одговорност,
- доступност,
- култура понашања и комуницирања итд. (Базић, М. Базић, А. 2011: 121)

Информисаност подразумева да особа која је задужена за односе с медијима у потпуности влада свим информацијама које се односе на рад и пословање организације. Особа је информисана ако влада информацијама које се односе на интерну и екстерну јавност организације, а које могу да буду предмет интересовања новинара.

У комуникацији с медијима *поузданост* извора информација које се тичу организације је од одлучујуће важности за успостављање узајамно добрих односа између новинара и организације. Било који покушај изношења нетачних информација, или прикривање истине допринеће нарушавању кредибилитета особи која је задужена за рад са медијима. Особи нарушеног кредибилитета новинари не верују.

Истинска, отворена и поуздана комуникација с медијима подразумева да особу задужену за сарадњу с медијима краси *стручност*. Стручна и уз то информисана и поуздана особа улива поверење новинара. Таква особа, тешко ће себи дозволити могућност да буде неодговорна према медијима, или према својој организацији.

Особа задужена за рад са медијима мора да буде свесна своје *одговорности* приликом пласирања информација новинарима. Одговорност мора да буде вишеструка и то према јавности, организацији и самој себи. Одговорност подразумева и свест о томе колико једна лажна или сакривена информација може да угрози организацију и друштво у целини. Посебно мора да постоји свест о скривању или прећуткивању информација које се односе на здравље и безбедност људи.

Односи с медијима подразумевају да особа која је задужена за рад са медијима буде *доступна* за сарадњу с новинарима. Доступност не значи бити будан 24 сата и чекати позив новинара, већ да новинари у нормалним околностима могу да добију информације од особе задужене за рад с медијима.

За успешне односе организације с медијима врло је битна *култура понашања и комуницирања*. У грађењу односа узајамног поштовања и разумевања с новинарима и уредницима, култура понашања и комуницирања особе задужене за рад са медијима у томе ће много помоћи. Култура понашања и комуницирања мора стално да буде присутна јер реализација стратешких односа с медијима у интересу је пре свега организације па тек новинара и медија. Њих иницира организација и обраћа се новинарима и медијима.

2.3. Кризни модел односа с медијима

Овај модел подразумева да организација има унапред припремљен план комуницирања с јавношћу у времену кризе или ванредних догађаја, а у склопу тога и план односа с медијима као дела циљне јавности. План за време кризе или ванредних догађаја се прави у циљу да организацију криза што мање изненади, у случају да је погоди, да организација што брже и што успешније преброди кризу.

Многи су склони да кажу да организација своју функционалност најбоље исказује у времену кризе па је због тога врло важно сазнати или увидети како организација преживљава кризу и како успоставља кризну комуникацију с новинарима. „Појам кризних односа с медијима, као и управљање у кризним ситуацијама уопште, прилично је широк и обухвата поступање у случају несреће које угрожавају живот или здравље запослених и других стејкхолдера, или изазивају материјалне штете и друге проблеме иако директно не угрожавају опстанак организације. Ипак, такви догађаји свакако утичу на њен идентитет и имиџ у медијима (Група аутора, 2004: 44-52).

Да ли организација ради озбиљно и успешно може се видети и по томе какав однос има према кризи. Неуспешне организације тако раде и

понашају се као да криза њих никада неће или не може да погоди. Оне не размишљају о кризи и не припремају се за њу. Мисле да ће криза погодити све друге само ће њих заобићи.

Успешне организације раде и понашају се супротно. Оне верују да криза или ванредни догађај долазе ненајављено и да могу погодити сваку организацију само је питање времена и начина. Зато се за кризу припремају на свим пољима рада и пословања организације. Између осталог, припремају се и за кризно комуницирање с медијима.

Кризни односи с медијима обухватају:

- предкризно или превентивно деловање,
- кризно или актуелно деловање и
- послекризно или рехабилитационо деловање.

Предкризно или превентивно деловање, у многоме, опредељује начин како ће се успоставити комуникација с медијима за време кризе и како ће криза утицати с једне стране на пословање организације и са друге стране на њен имиџ у медијима. Врло је важно да у нормалним или предкризним условима организација успоставља узајамно добре односе с медијима. Ако су медији редовно и објективно информисани о организацији, били у прилици и сами да се увере у истинитост многих информација добијених из организације, они ће изградити поверење у организацију. Ако организација пре избијања кризе није стекла поверење медија, биће јој много теже да то уради за време кризе.

Односи с медијима за време кризе ће се најбоље успостављати ако се ради по напред сачињеном плану за кризне односе с медијима. Добра припрема за кризно комуницирање не значи и могућност спречавања избијања кризе али значи успешно комуницирање.

За време кризне ситуације посебно треба водити рачуна о онима који су директно погођени кризом, као и о њиховој родбини. По избијању кризе одмах треба јавност обавестити о томе и саопштити оне информације о кризи које су сигурне и поуздане. На тај начин ће се смањити могућност или простор за појаву или смишљено пласирање било каквих дезинформација. Обраћање јавности путем медија има за циљ да колико је то могуће у тим околностима умири јавност и умањи страх и стрепњу од неизвесности коју са собом криза носи код свих оних који су на било који начин погођени кризом.

Колико је криза погодила организацију не може се сазнати одмах након престанка кризе. Потпуна слика може се добити тек након неколико месеци или годину дана. Послестризни рад и пословање организације треба да се одвија у три правца.

Прво, треба помоћи онима које је криза највише и директно погодила.

Други правац треба да иде ка успостављању нормалних токова функционисања организације, како би организација наставила рад у што је више могуће нормалним околностима.

Трећи правац треба да води ка отклањању потенцијалних узрока који могу поново да проузрокују кризу. Задатак медија у овој фази је да покаже да организација не бежи од одговорности и да је спремна да да одговор на сва питања која се тичу узрока и тока кризе.

3. Средства за реализацију односа с медијима

У успостављању односа с медијима користе се различити термини као што су: алати, оруђа, технике, помагала или средства. Најприкладнији термин методолошки и логички јесте - средства. Речи као што су алати или оруђа су речи које асоцирају на нешто грубо, физички напорно, исковано од метала итд.

Најчешће коришћена средства у реализацији односа с медијима су:

- адрема или списак медија;
- архива информативног материјала;
- лична карта организације;
- саопштења за јавност;
- конференција за новинаре;
- новинарска мапа;
- новинарски веб центар;
- медијски приручник и
- прес клипинг.

Адрема или списак медија је најосновније средство у успостављању односа с медијима. Основи подаци који се налазе у списку медија су следећи: врста медија; назив медија; адреса медија; број телефона; број факса; електронска адреса; име и презиме новинара и уредника; кратак преглед програмске или уређивачке политике; основни подаци о гледаности, слушаности или тиражу медија; евентуалне напомене о досадашњим искуствима с медијима. Адрема треба да обухвати оне медије и новинаре који су битни за организацију, за извештавање о њеном раду и којима је интересантан рад и делатност те организације. Треба се потрудити да спискови новинара и медија буду увек ажурни.

Лична карта организације је докуменат информативног карактера који садржи најосновније податке о организацији, који омогућава да се организација што лакше представи у јавности, како би циљна јавност, односно медији као део циљне јавности, с друге стране упоставила што

лакшу комуникацију с њом. Да би се новинари што лакше снашли приликом коришћења личне карте организације она мора да буде тако састављна да омогућава брзу и лаку употребљивост и прегледност.

Саопшћење за јавност је у основи документ чија је сврха дистрибуирање информација у форми унапред спремној за објављивање (Денис, Л. Глен, Т. Филип, Х. Ворен, К. 2005: 34-42). Саопштења за јавност одговорно лице из организације шаље медијима, с циљем да га медији објаве и на тај начин га учине доступним широј јавности. Оно треба да садржи ону информацију, или информације о неком догађају које треба да буду од интереса за јавност, па самим тим и заслужују пажњу медија. Зато саопштење за јавност мора бити тако писано да буде тачно, кратко и разумљиво. Најбоље је да буде дужине до једне странице. Грешака у саопштењу не сме да буде. Информације које се саопштавају треба да пруже одговоре на питања: попут: ко, шта, где, када, зашто и по потреби како.

Конференција за медије или конференција за штампу је један од најефикаснијих начина комуницирања организације са медијима. За разлику од саопштења за јавност где нема директне и повратне комуникације између представника организације и медија, конференција за медије претпоставља могућност директне и повратне, односно двосмерне комуникације између представника организације и медија.

Она се организује онда када организација има да саопшти изузетно значајне информације које могу да буду од интереса и за медије и за јавност.

Три су битна момента за конференцију за штампу, и то:

- активности пре конференције,
- активности током конференције и
- активности након конференције.

Новинарска мапа представља скуп материјала о организацији чија је сврха да олакша комуникацију између организације и новинара. У новинарској мапи се налази све оно што може да помогне новинару да боље разуме рад и пословање организације, с једне стране и са друге да има довољан број конкретних информација које му могу помоћи када пише или извештава о организацији. Најчешће новинарска мапа изгледа као фасцикла у којој је лепо и практично упакован материјал који промовише и репрезентује организацију. Новинарска мапа помаже у свим приликама када организација има сусрет са новинарима. До посебног изражаја мапа долази код организовања конференција за штампу. Пожељно је да се мапа да сваком новинару који присуствује конференцији.

Веб-презентација. На веб-страници организације могу се наћи: опште информације о организацији, мисија организације, визија организације, организациона структура, биографије и подаци о руководиоцима

организације, контакти, најновије вести, фотографије, актуелни догађаји, најави нових догађаја, архивирани догађаји, најновије саопштење за јавност, прикази последње конференције за штампу, медијска архива - клипинг, публикације, најчешћа питања и одговори, претраживач по кључним речима, линкови који упућују на странице закона, прописа, регулатива, мишљења, тумачења и друго што новинарима омогућава да брже и ефикасније дођу до жељених информација, форуми, регистрација новинара итд. Веб-страница организације је једна свеобухватна база свих најважнијих информација за новинаре.

Медијски приручник. Ко, зашто, како и када ће да комуницира с медијима је од пресудне важности у односима између организације и медија. Да би се имао увек јасан одговор на ова питања, мора да постоји одређено инструктивно средство у организацији у коме ће бити појашњено и прецизирано све оно што се односи на комуникацију између организације и медија. То инструктивно средство се зове медијски приручник. Он представља скуп правила која дефинишу, објашњавају и показују како организација треба да успоставља и одржава узајамно корисне односе с медијима.

Приручник треба да помогне запосленима у организацији за лакше разумевање: како медији функционишу; колико су медији важни за организацију; колико је важно за организацију успостављање истинских односа с медијима; како да организација успостави односе с медијима; ко је задужен за успостављање односа с медијима; које су теме и информације дозвољене за пласирање у медијима, а које не; која средства ће организација користити у односу с медијима; како се припремити за медијски наступ; како и шта рећи у разговору с новинарима; како се понашати у студију; као успоставити и одржавати односе с медијима у случају кризе. Кризно комуницирање с медијима може да буде у склопу приручника, а може да се сачини посебан приручник за односе с медијима у случају кризе.

Да би организација имала увида у то како медији пишу или извештавају о њој, мора свакодневно да прати медије, региструје оно шта су медији објавили о организацији и то сачува у својој збирци или архиви. Тај прикупљени материјал у облику исечака из новина или у електронском облику назива се *клийинг*.

Успешно остваривање односа организације с медијима зависи од тога колико је организација упозната са обимом и садржајем медијског извештавања о њој. Анализа медијских извештаја омогућава да се стекне целовит увид у медијску слику организације. За организацију је веома важно да свакодневно прати медије како би била у стању да благовремено уочи и реагује на евентуалне необјективности или грешке у извештавању.

Закључак

Односи с медијима једне организације у савременим условима пословања су изузетно битни за имиџ организације у јавности. Зато односи с медијима представљају скуп активности у оквиру односа с јавношћу, којима се плански, организовано и континуирано успостављају и одржавају узајамно корисни односи између организације и представника различитих медија. Циљ тих односа је да се изгради међусобно поверење. Што је веће међусобно поверење, то је већа претпоставка за изградњу што бољег имиџа организације у јавности

Зато је за организацију врло важно да руководство организације разуме колико су медији важни за комуникацију с јавношћу и изградњу пожељног имиџа код те јавности. Зато организација своје управљање односа с медијима мора да прилагоди с једне стране својим интересима и с друге стране интересима медија. Такав приступ захтева да организација у односима с медијима примени правовремено и објективно информисање медија. У том случају односи с медијима имају стратешки значај за организацију када је руководство организације свесно значаја шта медији могу да пруже организацији, као и тога шта медији од организације могу да очекују.

Управљање односима с медијима, не може се посматрати као засебан систем управљања у организацији, већ као део целокупног система управљања односима с јавношћу. Зато управљање односа с медијима треба посматрати паралелно и усклађено са другим управљачким процесима у организацији.

У успостављању односа с медијима сусрећу се три модела и то: дефанзивни или реактивни модел, стратешки или проактивни модел и кризни модел. Какве ће моделе изабрати једна организација зависи од много фактора, али два су доминантна. Први фактор се односи на разумевање руководства организације савремених правила пословања и у склопу тога свих чинилаца који утичу на пословање. Други фактор се односи на разумевање суштине и значаја медија за пословање организације, па самим тим и за имиџ организације код њене циљне јавности.

Дефанзивни однос с медијима за имиџ организације је нефункционалан и контрапродуктиван. Пожељни су стратешки и кризни модел односа с медијима. Стратешки модел подразумева да организација има унапред припремљен план комуницирања с јавношћу, а у склопу тога и план рада с медијима као делом циљне јавности. Овај модел се темељи на иницијативи организације у комуникацији с медијима. Организација правовремено и професионално реагује у на све захтеве, потребе или питања која су иницијана од стране новинара. Организација на односе с медијима гледа као на један узајамно користан однос и за медије и за организацију.

Кризни модел односа с медијима подразумева да организација има унапред припремљен план комуницирања с јавношћу у времену кризе, а у склопу тога и план односа с медијима као дела циљне јавности. Кризни пан се прави у циљу да ако је могуће организацију криза заобиђе, или је што мање изненади. У случају да је погоди, кризни план треба да допринесе да организација што брже и што успешније преброди кризу.

Зато су многи склони да кажу да имиџ организације зависи и од тога какав однос има организација према кризи. Лоше организације се понашају као да криза њих никада неће погодити. Оне не размишљају о кризи и не припремају се за њу. Успешне организације верују да криза долазе ненајављено и да могу погодити сваку организацију. Зато се за кризу припремају на свим пољима рада и пословања организације, па и на пољу кризног комуницирања с медијима. Кризни односи с медијима обухватају: предкризно или превентивно деловање, кризно или актуелно деловање и послекризно или рехабилитационо деловање.

У успостављању односа с медијима користе се средства као што су: адрема или списак медија, архива информативног материјала, лична карта организације, саопштења за јавност, конференција за новинаре, новинарска мапа, новинарски Веб центар, медијски приручник и клипинг.

Успешне организације којима је стало до њиховог што бољег имиџа у јавности користе сва легитимна средства која су предвиђена за односе с медијима. На тај начин запослени у односима с медијима имају могућност да креирају и испрате целокупан комуникацијски процес односа с медијима. Како се тај процес одвијао и који су резултати на пољу изградње имиџа, запослени у односима с јавношћу ће сазнати ако системски прате и анализирају све оно што медији о њима објављују. На бази анализа сачивавају се планови, на бази планова предузимају се акције и комуникација и на крају се вреднују све те предузете мере у односима с медијима.

Литература:

- [1] Базић, М. Базић, А. (2011): *Савремени односи с јавношћу*; Београд: Научна КМД
- [2] Блек, С. (2003): *Односи с јавношћу*; Београд: Клио.
- [3] Gregoru, A. (1996): *Planning and Mannging a Public Relationg Campang*; London: Kogan Page.
- [4] Група аутора. (2004): *Односи с медијима*; Београд: Медија центар и Пристоп.
- [5] Денис, Л; Глен, Т; Филип, Х. и Ворен, К. (2011): *Односи с јавношћу: стратегије и тактике*; Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду.
- [6] Данијел, К. (1999): *Етика информисања*; Београд: Клио.
- [7] Луис, А. (2004): *Етика у медијима*; Београд: Медија центар.
- [8] Николас, И. (1996): *Корпорацијски имиц*; Београд: Клио.
- [9] Радојковић, М. и Милетић, М. (2006): *Комуницирање, медији и друштво*; Београд: Стилос.
- [10] Смит, П. (2002): *Маркетиншке комуникације*; Београд: Клио.
- [11] Скот, М; Ален, Х. и Глен, М. (2006): *Успешни односи с јавношћу*; Београд: Службени гласник.
- [12] Филиповић, В; Костић, М. и Прохаска, С. (2003): *Односи с јавношћу*; Београд: ФОН
- [13] Entoni, D. (2008): *Public relations from A to Z*; Novi Sad: Adizes .
- [14] Howard, C. & Mathews, W. (2006): *On Deadline: Managing Media Relations (4th edition)* ; Illinois Waveland Press Prospect Heights
- [15] Holtz, S. (2002): *Public Relations on the Net*; New York: American Management Association
- [16] Tamara L. Gillis, (2006): *The IABC Handbook of Organizational Communication*; San Francisco: Jossey-Bass Publishers & the International Association of Business Communicators
- [17] James E. (1992): *Excellence in Public Relations and Communication Management*; New York: Lawrence Erlbaum Associates Hillsdale

Aleksandar Bazić, MA
Belgrade

THE INFLUENCE OF MASS MEDIA ON IMAGE OF ORGANIZATION

Summary: *If organization wants to successfully work and operate it must have a recognizable image, different from competing organizations. The image is expressed what individuals or the public think about the particular organization. Formatting the image of the organization is influenced by many factors. From many factors, an extremely important factor stands out communications that organizations establish with their target audience through the mass media.*

The aim of these relations is that organization with the help of the mass media make as desirable and acceptable public image. Building a desirable image will largely depend on the model that organizations applying in relations with the media. Orientation of the organization to choose strategic way of its communication with the media and applying crisis model of relations with the media, it is likely that with the help of these models is able to build its a recognizable image.

The selection of strategic and crisis model of media relations, means that the organization used all the resources that are provided for effective organization communication with the media. If there is no comprehensive use of resources in relations with the media, it is expected that there can not be a desirable image of the organization in public. Therefore, the image of the organization is located in a causal relation with respect to models and tools of media relations.

Key words: MASS MEDIA, IMAGE, PUBLIC RELATIONS, STRATEGY, ORGANIZATION

КУЛТУРА

УДК 821.161.1.09-31 Шолохов М. А.
821.163.41.09-31 Лалић М.
821.163.41.09-31 Ћосић Д.

Академик Радомир В. Ивановић
Београд

**ОДНОС ИСТОРИЈЕ, СТВАРНОСТИ
И УМЈЕТНОСТИ У ТЕТРАЛОГИЈАМА РОМАНА
ПОСВЕЋЕНИМ ВЕЛИКОМ РАТУ
(Михаил А. Шолохов – Михаило Лалић
– Добрица Ћосић)**

„Живети у сећању је најпоштнији животи какав се може замислити, сећање засићује бољностије од стварности и поуздано је као што није ниједна стварност. Живојни шренушак којег се сећамо већ је прешао у вечности.“

С. Кјеркегор

Сажетак: Првом свјетском рату најприје смо посветили студију „Човјек у шрапнелном судару са историјом“ (2013), а непосредно пошом и студију „Однос историје, стварности и умјетности у тетралогјама романа посвећеним Првом свјетском рату („Тихи Дон” – „Рајна срећа” – „Време смрти”), 2014. Као што је познато, ради се о волуминозним, аушентичним и оштрепризнаим књижевноумјетничким дјелима која су састављена од по чешири тома „Тихој Дона”, 1926-1940. („Књига прва”, „Књига друга”, „Књига трећа” и „Књига четврта”), „Рајне среће”, 1973-1985. („Рајна срећа”, „Запшчници”, „Докле јора зазелени” и „Гледајући доље на друмове”) и „Време смрти”, 1972-1979. („Прерово иде у рај”, „Суворборска бишка”, „Ваљевска болница” и „Излазак”). Посебна пажња у студији је посвећена историографији, филозофији, социологији, антропологији, културологији, што значи да је подједнака пажња придавана како студију књижевности тако и студију културе, да би елаборирана шемашика и мошивика била исцрпена у задовољавајућој мери.

Кључне ријечи: ИСТОРИЈА, СТВАРНОСТ, УМЈЕТНОСТ, МИР, РАТ, ТРАГИКА, ВРЛИНА, НАРОД, СУБЈЕКАТ, ВРИЈЕДНОСТ, ЗАБЛУДА, СУБЈЕКТИВНА ИСТОРИЈА И ОПШТА ИСТОРИЈА СВИЈЕТА.

1. Свијет се поиграва сопственом будућношћу (Теоријска равн расцраве)

Животне, умјетничке и научне истине налазе се на средокраћи општеусвојених опредјељења и великих илузија. О великим илузијама својевремено је писао Хенри Натхансен, чији рад Иво Андрић користи као епиграф свом раном књижевноисторијском огледу „Наша књижевност и рат” (објављеном у загребачком „Књижевном југу”, 1918). „Премда не желим да проричем, пише Натхансен, ипак ни мало не двојим, да ће се живот након рата створити по посве другим законима и облицима. Индивидуалност и сепаратизам замјениће солидарност и алтруизам. Трубља великог новог рада сазваће све људе. А људи од књижевности биће као свагда међу вођама у вјечном настојању за вјечитим циљевима”.

У индикативно насловљеном Андрићевом чланку, који може послужити као „шифра тумачења и разумијевања” у овој врсти тематике и мотивике, тачније речено – проблематике и апоретике, евиденте су двије водеће глобалне идеје Епохе. Прва од њих се односи на свијету неопходни, темељитије образложени оптимизам у погледу свеукупног друштвеног, економског и политичког развоја цивилизације у поратном времену (а), а друга на оптимистичка предвиђања трајности новостворене државе јужнословенских народа, као резултат деценијских напора више генерација прогресивно оријентисаних стваралаца и мислилаца, од Илирског покрета до краја Првог свјетског рата. (б).

О основи свеукупних опредјељења младог Андрића и његове генерације наведене идеје служе као два аксиома, што се види на основу нових пишевих искустава и сазнања: „... али то не може да пречи да не видимо колико је бедна и плитка многа предратна тзв. литература и како су безначајни и ситни њени мотиви и мотивићи: сви ми на своје очи видимо, и *џо* је бар једна корист рата, како је многа бучна мирнодопска истина постала лаж како се други живот спрема, па и друга књижевност!” Непосредно потом он исписује реченицу са носећим значењем: „Наше доба лежи свом тежином на нама!”, да би, на крају, децидно закључио како су примарни задаци новог доба: „Одржати континуитет негдашњег душевног живота, спасити идеале своје младости, који ево постају идеали целог народа, и пронети их кроз ову поплаву зла и страдања у боље дане”.¹

Историјске, научне и умјетничке контроверзе судбински су означиле Велики рат (1914-1918), а доцније га представиле као „историјски сфинкс”, до краја необјашњиву и неодгонетљиву апорему, неупоредиву по загонетности са другим великим темама ХХ вијека, тако да се стиче неподијељени утисак о Великом рату као великој иницијацији која и читав вијек након завршетка рата није још коначно завршен. Многоброј-

ност контрадикторних тумачења, на општем и посебном плану посматрано, започета је још од контрадикторних тумачења три ратна прогласа – цара Фрања Јосифа, регента Александра Карађорђевића и краља Николе Првог Петровића Његоша. У обухватној монографији *Ог Берлинској конгреса до уједињења (1978-1918)*, 1983, историчар Андреј Митровић на сâмом почетку пише: „Аустроугарски суверен је обзнанио потребу да рат буде објављен, српски регент и црногорски краљ су истакли нужност одбране државе и народа. Ова два потпуно опречна садржаја су у форми ратних манифеста исказивали управо изузетно значајни историјски сукоб који је – својом необичном жестином, чврстом уклопљеношћу у веома широке процесе и изузетном обухватношћу свога садржаја – далекокосежно одредио будуће токове и појаве”.²

Током једновјековне историјске, научне, умјетничке и публицистичке продукције (1914-2014), због енормно великог броја контроверзних тумачења у свим областима духовне дјелатности које су се константно бавиле Великим ратом као изазовном тематиком и мотивиком, као најприкладнији примери актуелизације и ре-актуелизације, односно проблематизације и ре-проблематизације проблема и апорема, дошло је до неочекиване деструкције три мита који су у националним и наднационалним оквирима у претходним деценијама сматрали општеприхваћеним „саморазумљивим полазиштима” или „аксиомима научности”, заснованој на трима непромјенљивим принципима на којима почива свака врста научности – *истинитости, њровјерљивости и њоновљивости*:

- Најпотпуније је разорен мит да „историју пишу побједници”, тако да се велики број *истина* приказује у облику, филозофски речено, обрнуте пирамиде – у Великом рату добитници су губитници у миру, и обратно. У протеклим годинама XX и XXI вијека све је већи и све бескрупулознији број конкретних и латентних *ревизија* животних, историјских, научних и умјетничких истина о „рату који је требало да оконча све ратове”, упркос енормном броју архивских и других открића, која се или прикривају или мистификују (најпознатији аутори међу њима су Кларк, Мекмикин и Макмиланова).³
- Истовремено са њима разаран је и други мит – *кашалој цивилизацијских вриједности* (част, слава, поштење, истинољубивост, храброст, слобода и жртвовање за високе етичке циљеве). Историографи, историчари идеја и књижевни историчари и књижевници унисоно понављају евидентну истину да савремена цивилизација технички и технолошки напредује, али да зато континуирано морално назадује. Дакле, девалвација истине и истинитости, била је увод у девалвацију цивилизацијских вриједности у корист *кашалоја зала* (колонијализам, реификација, глобализација, геноцид, лажна демократија, при-

видни прогрес и читав низ других карактеристика које су позитивна начела хуманизма претварала у мизантропију, поробљавање и меркантилизам, увијени у плашт хипокризије и обмана).

- Овим и другим разореним митовима из *кашалоја добара* омогућен је и коначни ударац „суду времена” или „временској дистанци” као последњем корективу, без обзира на то колики је квантум времена потребан. Уједно се разарају *мудре изреке* за које смо мислили да су неразориве, јер је у њима сумирано вишевековно субјективно и интерсубјективно искуство и сазнање. Нека као примјер послужи Његошева антологијска пјесма „Поздрав роду. Из Беча 1847”, која има три верзије и у којој овај творац мудроносне поезије пише:

*„Вријеме је мајсторско решено,
иречистиће оно ове ствари” (ст. 37-38),*

а потом у продужетку и:

*„Ситнарије ћецу забављају,
шрудностима људи нагвлагаше;
шрудови су за род бесрџије –
благо роду и благо пошомсџву!” (ст. 34-37)*

Заједно са категоријом „суд времена”, која у француској науци износи најмање пет деценија, разаран је и мит о „историји као учитељици живота”. Три велика словенска и југословенска ствараоца ратних и антиратних тетралогја – Михаил Александрович Шолохов (1905-1984), Михаило Лалић (1914-1992) и Добрица Ћосић (1921-2014) су у својим репрезентативним дјелима – *Тихи Дон* (1926-1940), *Рајна срећа* (1973-1985) и *Време смрџи* (1972-1979) свим креативним и интелектуалним способностима настојали да продру кроз наслаге претјеране апологије, негације или ревизије и да у умјетничком облику представе исконски чиста језгра истине, истинитости и истинољубивости. На постојање бинарних опозиција указује епски субјект *Незнани Болесник*, као Ћосићев alter ego:....., увиђам да ће и победници овог рата ући у мир са обманама трајнијег значаја но што је значај ратних победа. А о великим заблудама, као и о великим несрећама, влада и заблудно мишљење”, уз неопходну напомену да је *Незнани Болесник* професор историје (Трећи том – *Ваљевска болница*, стр. 76).⁴

До истовјетних искустава и сазнања, попут Ћосића, дошао и савремени социолог и политолог Предраг Симић. У недавно објављеном рекапитулативном чланку „1914-2014: шта смо научили” (јул, 2014), он веома документовано, промишљено и прихватљиво пише о томе како

Велики рат и даље више остаје у сфери тајне и тајновитости, онако како их тумачи психолог Пол Дил (као нерјешиве криптограма), него у сфери доступности и прихватљивости понуђених истина, онако како их тумаче бројни историографи, историчари идеја и књижевни историчари (као рјешиве анаграме): „За Србе је стогодишњица избијања Великог рата била прилика за ново читање властите историје у XX веку која је почела тријумфално у балканским и Првом светском рату, а завршила се поразом јужнословенске државе у коју су уложили своје животе, своју државу и своју историју у двадесетом веку. (...). Покушај да одлуку с почетка 20. века крајем века ревидирају упркос међународним околностима после хладног рата завршио се трагедијом и највећим поразом српске националне идеје у новијој историји. Ни њима ни нама није до данас јасно да ли је савремена Србија тек оно што је од Југославије остало или држава која наставља своју историју тамо где је стала 1. децембра 1918.”

Историчари идеја с правом тврде да је XIX вијек био вијек „историзације свијести”, а да је XX био вијек „теоретизације свијести”. Међутим, однос историјације и теоретизације свијести није био тако једноставан, како би се могло помислити, јер је послје неколико година у вијеку теоретизације свијести, историјску перспективу проучавања у науци о књижевности замијенила или, тачније, видно надопунила историјска перспектива. Тако је, на примјер, књижевна историја добила нову истраживачку дисциплину – теорију књижевне историје, која је у новом свјетлу представила однос историје и књижевне историје. Репрезентативна дјела нове научне области представљају књиге Клаудија Гиљена – *Књижевност као систем (Огледи о теорији књижевне историје)*, Београд, 1982, и Клауса Улига – *Теорија књижевне историје (Начела и парадијме)*, Хајделберг, 1982. На почетку друге главе „Историја у тексту” (Теоријска начела књижевне историје. 1) Улиг пише:

„Књижевна историја може да се сматра посебним случајем опште историје. Попут опште историје, јавља се у двојаким значењу, као збивање и као наука о збивању. И једно и друго, догађај историје и историја онога што се збило, незамисливи су без времена. Историчност и темпоралност јесу корелативни појмови. Као такви, не припадају само апстрактном мишљењу, већ суштински припадају и конкретном човековог доживљавању. Како је, наиме, показао Вилхелм Дилтај, феномен времена можемо доживети у целости: прошлост у сећању, садашњост у испуњеном тренутку и будућност у жељи, нади или страховању” (стр. 49).⁵

Веома занимљиво мишљење тим поводом саопштио је и књижевни историчар Мирољуб Јоковић у недовољно коментарисаној докторској дисертацији, одбрањеној у Паризу (на Сорбони). Већ реториком наслова она се показује као једна од водећих монографија ове провенијенције –

Имаџинација историје (Проблем историјске и књижевноестетске дистанце у српском роману о Првом светском рату. Европски контекст), Београд, 1994. Аутор тврди да у својој монографији „нити претпоставља стварност роману нити роман стварности”, потом „у цивилизацијама које су се у току Првог светског рата изузетно ангажовале, присуство историјске дистанце је у роману необично изражено” (више у француском, руском и српском, а мање у америчком и њемачком); да би, на крају, у средиште научног интересовања поставио чврсту повезаност „света и језика”, односно „историје и књижевне структуре”. Јоковић је истомишљеник Николе Милошевића који се залагао за одржавања *еквидистанце* према стварности и умјетности, тврдећи: „Историјска дистанца по мом мишљењу није хронолошка него психолошка категорија. Писац мора да се изнутра дистанцира” (1986).

У монографији *Имаџинација историје* Јоковић се показао не само као врсни познавалац Ћосићевог књижевног опуса, него уједно и као приврженик идеје Ћосића-аналитичара. При томе он има у виду три Ћосићева историјска прилога: 1. „Књижевна историја данас” (Приступна бесједа, одржана у САНУ, 29. III 1978), 2. „Један приступ историјском роману” (неодржано предавање лондонским студентима) и 3. „Рат и књижевност” (саопштеном на симпозијуму у Будви, 1987), доцније објављеним у репрезентативној књизи чланака и огледа – *Стварно и моћуће* (Београд, 2001). У овом огледу нас посебно занимају три априорно постављена циља које Ћосић сопственим историјским романом жели да оствари:

1. „Умно се загледати у предисторију садашњице”.
2. Да писац у историји види првенствено човјека, а тек потом кобне околности које му одређују судбину, у зависности од чињења или нечињења.
3. Да досљедно слиједи књижевне циљеве које је одредио још Лав Н. Толстој као пишчев узор („Написати, стварну, истиниту историју овог века”), односно примијенити аутентично поетичко искуство које је препоручивао Томас Ман, као други пишчев узор у познатом огледу „Умјетност романа” (1953), јер се савремени роман као књижевна врста истиче „демократизмом романа”, „природном подесношћу”, „страсним занимањем за друштвено и психолошко подручје”, што га је учинило „репрезентативним обликом епохе”.⁶

Како је, по Ћосићевом мишљењу, „Народ постао активни херој историје, али, истовремено, народ је постао и трагична жртва историје, односно њених идеологија”, то је природно и логички одрживо Ћосићево мишљење да је само аутентичном умјетничком дјелу, а посебно оном историјске провенијенције, загарантована *трајност, актуелност, занимљивост и потреба за њим*, – „Јер једино уметношћу човек нешто своје, а

изгубљено у времену прошлом и порекнуто у времену садашњем – спасава ништавила и преводи у тренутак вечности”, чиме показује сопствену сагласност са неким од најпознатијих филозофа егзистенцијалиста.⁷

2. Катаклизма се умножава геометријском прогресијом (Примијењена равна расправе)

У студији „Историја критике као историја идеја” (2009) издвојили смо низ дилема и полилема којима се бавио литературолог Хенрик Маркјевич у књизи *Наука о књижевности* (1970). Једно од њих представља: да ли је историја књижевности само „форма историографије” или се ради о посебној духовној дисциплини која представља „релевантно извориште сазнања”, како тврде аналитици!? Без обзира на то да ли је у појединим етапама развоја књижевности или науке о њој преовладавао *историзам* или *аисторизам*, у средишту анализе увијек се налазио однос поредака пласираних следећим редосљедом: 1. *историјски*, 2. *друштвени*, 3. *културни* и 4. *књижевни*. По Маркјевичу нова историја науке о књижевности показује нескривене амбиције да обједини „резултате свих начина сазнајног бављења књижевношћу”, особито уколико се ради о студију културе и студију књижевности. Са Маркјевичем је у свему сагласан К. Гурски који резолутно тврди: „Историја књижевности, ако треба да буде наука мора имати искључиво сазнајне циљеве”.⁸

На велики број постојећих проблема и апорема указује специјалистички рађена Јоковићева монографија *Имагинација историје*. У њој се монограф преваходно бави проблемима историјске и књижевностетске дистанце у српској књижевности о Првом свјетском рату у европском контексту (обрађујући дјела из француске, њемачке, енглеске, руске и америчке књижевности сродне провенијенције).⁹ Највише пажње посветио је српским и црногорским писцима. Значајан допринос остварио је расправом о односу историје стварности и умјетности, што се види по следећем пасажу као месту са издигнутим значењем.

„Кад се проблем историјске дистанце у роману о Првом светском рату посматра у контексту осталих европских књижевности, онда се долази до занимљивог закључка: проблем историјске дистанце у српском роману о Првом светском рату није индикативан само са вредносних или морфолошких позиција одређеног жанра, он је индикатор читавог једног сплета проблема са којим се сусреће не само књижевност него и читав систем културе заснован после Другог светског рата. У овом делу књиге могуће је наслутити обресе једне фундаменталне законитости, наиме, у цивилизацијама које су се у току Првог светског рата изу-

зетно ангажовале, присуство историјске дистанце је у роману необично изражено. Јачину ратних доживљаја, величини ратних страдања, одговара дужина присуства историјских проблема и тајни, што је уочљиво у француском роману, руском и српском, и обратно: што је јачина ратних доживљаја и величина ратних страдања мања утолико је проблем историјске дистанце неважнији, што се уочава у енглеском роману о Првом светском рату, америчком и немачком. Значај проблема историјске дистанце у роману о Првом светском рату посебно је уочљив у културама чији је развој прекинут сасвим новим обликом идеологије” (стр. 13).¹⁰

Како су историја и стварност многоструким нитима везане за доминантну идеологију у одређеном времену на најбољи начин показује репрезентативни роман критичког реализма – тетралогича *Тихи Дон* (1926-1940) М. А. Шолохова. Сложеност судара различитих идеологија (црвеноармејаца и бјелогардејаца у друштвено сложеној средини донских козака) показао је Шолохов улажући максимум интелектуалне, креативне и интуитивне енергије у роман, у вишедеценијско праћење породичне хронике Мелехових, од којих је најсложенији лик Григорија Пантелејевича Мелехова. У роману-лика и роману-догађања, какав је *Тихи Дон*, представљена су и анализирана времена сложених историјских и друштвених превирања: период прије Првог светског рата, опис Великог рата, опис Октобарске револуције и грађанског рата, као и опис савезничке инвазије на новостворену совјетску државу. Аутентичну слику сложености збивања и законитости остварио је Шолохов показујући висок степен даровитости, али истовремено и стваралачку и грађанску храброст, о чему смо опширније и систематичније писали у монографији *Снови и судбине* (2012) и студији „Стваралачки ентузијазам Михаила А. Шолохова и Михаила Лалића (Прилог тумачењу теорије реализма)” (2013).¹¹

Песимистичка, трагична и агноцистичка визија М. А. Шолохова у репрезентативном роману ратне и антиратне провенијенције, остварена је низовима аутентичних пјесничких слика и поетских идеја (од близу 1.000 заступљених личности и ликова више од 300 су историјске личности). Романсијер настоји да усагласи опис реалних историјских са имагинативним описима, јер свијет реалних и латентних процеса и појава чини нераздвојиву цјелину (више успјеха имао је у првим двјема књигама него у другим двјема, састављеним од 232 главе, од којих су чак 28 репрезентативне). Занимљиво је притом напоменути да је млади и неискусни писац 1926. године одбацио првих стотинак страница (тачно 6 ауторских табака) и да је роман започео поново, као и да је одржавао потребну стваралачку концентрацију током пуних петнаест година (1926-1940).

Већ смо имали прилике да кажемо како су три средишне идеографеме у *Тихом Дону* посвећене савременој цивилизацији као *лудници*,

кланици и мртвачници. На тај начин Шолохов показује своје вријеме као „вријеме исконског анимализма” или потпуног суноврата културних и цивилизацијских вриједности. Човјечанство се у своме развоју и тежњи ка прогресу непрестано спотиче о законитости које је само створило, не увиђајући, ни правовремено ни апостериорно, њихову бесмисленост, о чему свједочи чак педесетак експресивно и сугестивно остварених ауторских коментара, расутих у виду есејистичке прозе по тексту тетралогје романа. Шолохов је низом неонатуралистичких, хуманистичких и пацифистичких описа и коментара инсистирао на крајњем закључку: рат је бесмислен у оној мјери у којој су то околности које су довеле до њега и учиниле да се, потом, у миру, убрзо забораве сва негативна искуства и сазнања. *Тихи Дон* је претходио појави дјела неонатурализма и варварског натурализма (чији су представници Н. Мајлер, И. Шо, А. Зегерс, Џ. Цонс и други, када је у питању Други свјетски рат). О томе свједочи натуралистички сугестивно остварена пјесничка слика:

„Био је без капе, није имао ни горњег дела лобање, који је збрисан парчетом гранате; у празној шупљини лобање уоквирене мокрим праменовима косе, светлоручижаста вода – од кише. Иза њега у раскопчаном копорану и подераној блузи, лежао је јак, доста висок регрут; на голим грудима косо је лежала доња вилица, а испод косе, на глави белело се узано парче чела с осмуђеном заврнутом кожом, у средини међу вилицама и теменом изломљене кости, црно-црвена житка каша. Даље – набацани у гомилу комади удова, дроњци од шињела, усукана, изгњечена нога на место главе; а још даље један прави дечак, пуних усана и дечјег овалног лица; по грудима шињу митраљески млаз, на четири места пробушен шињел, из подеротине вире попаљени праменови памука” (Књ. II, стр. 417).

У монографији *Снови и судбине* ми смо полифоном роману посветили двије студије: „Зло као етичка апорија у *Тихом Дону*” (стр. 83-109) и „Интеракција егзистенцијалне и стваралачке визије у *Тихом Дону*” (стр. 110-135). Ослоњени на књиге Л. Фр. Х. Свенсена *Филозофија зла* (Београд, 2001), као и низ других сродних књига (Жоржа Батаја, Емила М. Сиорана, Жана Бодријара, Јасмине Ахметагић), указали смо на несразмеру „производње добра” и „производње зла”, бавећи се следећим извориштима: *мишским изворима зла* (стр. 85-90), *природним изворима зла* (стр. 90-96) и *друштвеним изворима зла* (стр. 96-109). У другој студији бавили смо се *вриједношћу, врједновањем и преврједновањем* (стр. 110-114), *трајичним осјећањем живоша као неумишношћу* (стр. 115-120) и *вишалистичким осјећањем као избором моћућности* (стр. 121-135), о чему је правовремено и занимљиво писао Богдан Косановић у докторској дисертацији *Трајично у делу Шолохова* (Нови Сад, 1988).¹²

Између песимистичке и оптимистичке визије Шолохов се поделио за *стиоичку визију живоша*, под којом подразумева мукотрпно

одржавање равнотеже између „каталога добара” и „каталога зала”. Он је дубоко свјестан да апсолутних истина нема, као што нема ни потребе за њима. Такође је свјестан да читав свијет почива на бинарним опозицијама, односно на законитостима дијалектике живљења, мишљења и стварања. Многе странице *Тихої Дона* посвећене су фолклорној имагинацији. Многе су написане у виду мудроносне прозе, коју карактерише честа употреба гнома и парадокса („Истина је, дакле, да је степа широка, а пут узан!”, на примјер). Ради се, по нашем мишљењу о процесу хармонизације пјесничке слике (о степи и путу) и поетске идеје (о томе да се катаклизме множе попут геометријске прогресије), било да је ријеч о мирнодопском, било о ратном лудилу). Поникли у сродном културном и књижевном моделу, књижевно формирану у оквирима класичног, социјалног и критичког реализма, сродна животна и стваралачка опредјељења са Шолоховом подијелила су и два водећа југословенска књижевна ствараоца – Михаило Т. Лалић и Добрица Ж. Ћосић, руковођени и личним и општим животним сазнањима и стваралачким искуствима.

Користећи искуства веома развијене теорије прозе, као и историје и типологије романа, Радован Вучковић у занимљивој и обимној монографији *Модерни роман двадесетог века* (Источно Сарајево, 2005, стр. 701) цјелокупну продукцију овога вијека подијелио је у шест теоријски дефинисаних кругова: „Роман Модерне”, „Авангардни роман”, „Роман модерне класике”, „Егзистенцијалистички роман”, „Неоавангардни или нови роман” и „Постмодернистички роман”. У монографији, нажалост, није било мјеста за Шолоховљев *Тихи Дон*, али су у њу уврштени Лалићев романи (у „Егзистенцијалистички роман”): *Зло йрољеће*, *Лелејска йора* и дјелимично *Хајка*. У исти круг монограф је уврстио и Ћосићев роман *Корени*, пропустивши прилику да анализом тетралогије романа *Време смрти* укаже на бројне карактеристике процеса иновације и модернизације савременог романа у оквирима интегралног реализма.

Шолохов, Лалић и Ћосић баве се романом као репрезентативном врстом Епохе, адаптивном и способном да превлада бројне кризе захваљујући Великој наравицији или Великој причи, каква је, између осталог, и прича о Великом рату. Бирајући између два доминантна модела романа тога доба: француског „новог романа” (репрезенти су Ален Роб-Грије, Мишел Битор, Натали Сарот и Клод Симон) и јужно-америчког „магијског романа” (репрезенти су Габријел Гарсија Маркес, Марио Варгас Љоса, Изабела Аљенде и други), они су се определијелили за традиционални модел, јер је он омогућавао примјену најширег круга стваралачких проседеа, чак и оних који су представљали бинарне опозиције (као што су: фантастика, ониристика, халуцинација и сл.). У дјелима попут оvdје анализираних доминантни су поступци класичног и критичког

реализма, али истовремено са тим налазимо и елементе магијског и интегралног реализма. Веома развијену теорију прозе показују структурализам и постмодернизам, чије теоријске постулате тројине анализираних романијера не прихватају. Мада углавном предидејени за традиционалне поступке, они стварају аутентична уметничка дјела, јер су дубоко свјесни да судбина романа не зависи само од теоријских предидејења, него да је прије свега осталог резултат дара креативног и интуитивног замаха.

Основна разлика између традиционалног и модерног романа састоји се у томе што је други продукциони модел оспоравао значај Велике наратије и значај ликова, типова и карактера у роману; потом што је интегративној прози супротстављао фрагментарну прозу, а на крају и тиме што је *есеј* замијењен *фрагментом* (ово предидејење било је поткрепљено новом теоријом цитатности, чији су репрезенти Силвија Молој и Дубравка Ораић). Колажна техника романа стиче предност над другим сродним и разнородним техникама. Романијери се предидејују између универзалних и регионалних принципа, реалног и имагинарног свијета процеса и појава али су свакодневно све ближи идеји да је анализа бесмислена без синтезе, а да се регионално на више начина уклапа у универзално, о чему свједоче процеси балканизације и европеизације романа. При томе је неопходно напоменути да исте синтагме и појмови у појединим националним књижевностима немају увек исти круг значења (такав је појам *балканизација*).

Осим на спољњем, видне промене структуре романа огледају се још и на унутрашњем плану. Тако, на примјер, историјски ратни роман у трима анализираним тетралогјама прераста у егзистенцијални и ерудитни, јер сваки од њих, појединачно и скупно, тежи ка идеалу названом синтетички или енциклопедијски роман, дјела у коме је сабрана највећа количина знања и искустава (из филозофије психологије, социологије, историје, антропологије, етнологије, фолклористике, компаратистике и других). Најкраће речено, тетралогје романа попут *Тихој Дона*, *Рајне среће* и *Времена смрти* представљају побуну против теоријског насиља нада креативним процесима, јер су моћи књижевно умјетничког сазнања у свему изједначене са моћима сазнања из других духовних дисциплина. О томе Лалић пише у једном од ауторских коментара:

„Литература је један облик синтезе свијести једног времена. У ту синтезу улазе сва сазнања етичка, политичка, филозофска. Мислим да та синтеза – нека есенција културе датог периода, на свој посебан начин утиче на доста широк круг активних људи и времена и да се кроз незане капиларе пробија до најширих маса, те у одређеном времену покрећу људе, покретањем које је обично напредак. И обратно, по свему изгледа

да литература своје покретачке снаге тајанственом мрежом капилара црпе из широких народних слојева, из њихових жеља, нада, маштања. Но кад писац преради те жеље, наде и маштања народних маса, он од њих прави оруђа које далеко ефикасније дјејствује на те масе и њихово потомство”.

У југословенском књижевном простору књижевни историчари указују на неколико значајних прекретница у развоју романа. Ми ћемо споменути само двије: *прву* представљају романи *Зимско летишовање* В. Деснице, *Свадба* М. Лалића, *Далеко је сунце* Д. Ђосића и *Песма* О. Давича, а *трећу* романи попут *Певача (I-II)* Б. Петровића, *Дервиша и смрти* М. Селимовића, *Ђосићева тетралогича Време смрти (Прерово иде у рај)*, *Сувоборска бишка*, *Ваљевска болника и Излазак*, 1972-1979) и Лалићева тетралогича *Рајна срећа (Рајна срећа, Зајочници, Докле јора зазелени и Гледајући доле на друмове*, 1973-1985).¹³ Посебна расправа о њиховој конструкционој и композиционој схеми показале би бројне, старе и нове проблеме и апореме, како у синхронијској и дијахронијској равни, тако и у равни историјске актуелизације, за коју се залагао Х. Р. Јаус.

За нашу анализу, међутим, неопходне су анализе двају важних стваралачких процеса: а) процеса генерирања поетске идеје и књижевног текста (када је у питању идеолошки дискурс) и б) процеса интеграције и фрагментације наративне прозе (када је у питању књижевни дискурс). Први процес има процес у формалној а други у садржинској анализи тетралогиче романа. Наиме, ради се о утврђивању односа *основнице и изведенице*, односно о постојању етимона или „матичних ћелија” у поједином романсијерском опусу. Код Лалића етимон представља роман *Раскид* (1953), последице кога настаје трилогија *Зло њрољеће, Лелејска јора и Хајка*, а потом и тетралогича *Рајна срећа (I-IV)*. Код Ђосића етимон представља роман *Корени* (1954), затим трилогија *Деобе (I-III)*, а на крају тетралогича *Време смрти (I-IV)*.

Процеси генерирања поетских идеја и књижевног текста посредовано помажу у утврђивању појединих фаза стваралачке метаморфозе кроз које је Лалић прошао током готово шест деценија књижевног рада (1935-1992):

- *Прву* карактерише наглашена *афирмација* друштвених и револуционарних вриједности (1950-1970). Њу чине романсијерски секстет *Свадба, Раскид, Зло њрољеће, Лелејска јора, Хајка и Прамен шаме*, као и четири збирке приповедачке прозе: *Извидница, Први снијеј, Госћи и Посљедње брдо*.
- *Друја* указује на видну промјену стваралачког и аналитичког модела средином друге половине прошлога вијека. Она је посвећена паралели са протеклим ратним збивањима (Првим и Другим

балканским ратом, Првим свјетским ратом и комитским покретом), тако да је увелико проширена могућност преиспитивања друштвених вриједности, и позитивног и негативног оцјењивања и преоцјењивања традиционалних вриједности и оних који се почетком Другог свјетског рата и Тринаестојулског устанка тек рађају. Умјесто ентузијасте Лада Тајовића на сцену ступа скептик Пејо Вучков Грујовић у *Рајној срећи* (I-IV), спреман на неочекиване паралеле и проширење круга историјских искустава и новостечених стваралачких сазнања. Полувјековна историја Црне Горе добила је примат у односу на тек подигнути Тринаестојулски устанак, јер је свезнајући приповједач више окренут извјесној прошлости и садашњости него неизвјесној будућности, али се цјеловита слика може стећи само међусобним поређењем прошлости и садашњости (боравак епског јунака у Колашинском затвору и нацистичким логорима Старо сајмиште у Земуну и „Павло Мелас” у Солуну).

Лалић је виспремно описао модел патријархалне црногорске културе и бројних анахроних вриједности, као што је описао и слом патријархалног црногорског човјека у трагичном судару са новом историјом. Пејо се стога јавља као троструки субјект: *учесник, свједок и иншерирејшаџор* догађаја, што значи као пишчев alter ego у позним годинама, у истовременој улози стваралачког и епског субјекта, увијек на вјетрометини процеса објективације и субјективације, како догађајних тако и асоцијативних низова.¹⁴

Основни циљ који такав субјект жели да саопшти стотинама пјесничких слика и поетских идеја састоји се у томе да потенцијалног саговорника објективно информише, да га упозна са скривеним токовима историје и да, што је најважније, оконча и исправи бројна историјска кривотворења и мистификације, да их што истинитије, убједљивије и потпуније разумије и протумачи.

- Трећу фазу карактерише *аушокриџика револуције и вриједности* о којима је ријеч, јер су у међувремену многе од њих обезвријеђене, посебно у време доминације меркантилизма, дехуманизације и глобализма. Овој фази припадају два посљедња романа: *Одлучан човјек* и *Тамара*, као и веома занимљива, постхумно објављена збирка приповједачке прозе *Ойрашџања није било* (1994). Без икаквих ограда у ову фазу се могу уврстити драме *Дани мржње* и *Поражени*, као и двије књиге мемоарско-медитативне фрагментарне прозе: *Прелазни период* (*Дневник јосмаџрача*) и *Прућом по води*.

Још у интенционалној фази настајања тетралогје романа *Рајна срећа* Лалић је себи задао велики број амбициозних циљева које жели да

оствари. Сукобом различитих времена, идеологија и генерација писац је настојао да читаоцу понуди „бочно освјетљење” бројних и релевантних теоријских, друштвених и умјетничких истина. Он жели да напише „сагу о Црној Гори”, о болести коју је метафорично назвао „*neurasthenia montenegrina*”, у којој истовремено учествује и као „*homo heroicus*” и „*zoop politician*”, узимајући истовремено као епске субјекте и историјске и неисторијске личности, (свједочења генерала Р. Вешовића и хроничара В. Минића, као и плејаду сучељених ликова: Машо, Пејо, Обро, Сајко, Љ. Рудаш, с једне, и Вељко, Иво, Владо, Тадија и Ицо, с друге стране). О избору ликова, односно прототипова, Лалић каже: „Ликови се узимају из живота, јер одакле друго да се узму ако се хоће да буду интересантни? Чак и они из фантазије или снова – посредно су из живота и стварности”.¹⁵

Гледано са формалног становишта, тетралогична *Рајина срећа* својом конструкционом и композиционом схемом припада мозаичном или дисперзивном роману, што представља пишчев покушај да бар у извјесној мјери иновира и модернизује структуру романа (најчеће смјеном линеарне и алинеарне нарације). Истом циљу служи и уравнотежена смјена догађаја из прошлости са догађајима из садашњости. Оба времена само су потврда основне поетске идеје да у патријархалном моделу културе постоји вишедеценијско „вријеме ратовања”. Уско гледано, на Први свјетски рат односи се само четврти, завршни том – *Гледајући доље на друмове* (1985), у коме успомене и сјећања чине цјеловит корпус, а то значи „роман у роману”, у највећој мјери посвећен опису дугих година комитовања (1916-1923). „Роман у роману” је састављен од три обухватне цјелине (од по 10 глава): „Тајанствена сила – Мрзан (Успомене из 1916)”, стр. 57-154, „Бјегства и јунаштва (Успомене из 1917)”, стр. 155-156, и „Поражени побједници (Сјећање из 1918)”, стр. 257-359 (што чини укупно 298 страница). Њима, истина, претходи *Њовијести* објављена у трећем тому – *Докле ѿра зазелени*, састављена од 13 глава. Њена основна улога је да послужи као *ѿролој* расправи о односу *мемоара* и *дневника* као књижевних врста, о чему сâм писац свједочи у романима и ван њих.¹⁶

О процесу *балканизације* свједочи чињеница о ширењу збивања и боравка епских субјеката широм Балканског полуострва (Црна Гора, Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Бугарска, Грчка, Турска и Албанија). Писцу је сада омогућено да, између осталог, ствара и мозаично урађен „роман о апатриду”. Та чињеница указује на значај *ѿоетшике ѿростѿора*, али ми упркос томе, мислимо да је и даље доминантна *ѿоетшика времена*, јер су тек у њој у пуној свјетлости показане и у пракси приказане: пишчева *криѿишчка свијести* и *стиваралачка самосвијести*. Осим тога – читаву тетралогичну плави меланхолија, песимизам и агностицизам; бројне странице романа су преправљене још и скепсом, полемичношћу и интеррогатив-

ним моделом поетског говора. Сваку врсту поетског говора романисијер је подредио остваривању *цјеловитости слике*, оне која је способна да оствари и „пунину бића” и „пунину времена” (*plénitude des temps*), о чему пише Жана Ерш, а чему је М. Лалић посветио сав свој књижеви опус.¹⁷

Већ реториком наслова полифоне, поетски интониране и ерудитне тетралогје романа *Време смрти* (I-IV) Ћосић показује сву сложеност тематике и проблематике, било да је у питању студиј књижевности, било студиј културе. Тиме се у још већој мјери наглашава значај филозофије времена и поетике времена, што се може илустровати романима или дјеловима романа већих тематских цјелина, као што су: *Време власти* (I-II), *Време зла* (I-II) и *Време змија* (I). Сам Ћосић често и радо расправља о времену, јер је човјек временит по природи и јер је припадник патријархалног менталитета који непоколебљиво вјерује у „суд времена”. Међутим, сваку врсту размишљања о времену карактерише однос дијалектике живљења, мишљења и стварања, како у области „личне историје једнога вијека” тако и у области „опште историје једнога вијека” („Историја је тако исфабулирала мој живот да је Босански рат учинила значајним поглављем моје судбине”, каже писац тим поводом 2012. године).¹⁸

Када је ријеч о филозофији времена упутно је позвати се на три књиге Слободана Томовића: *Филозофија времена*, *Крај историје* и *Моја филозофија*. У последњој се аутор позива на Хераклитову мисао да је рат „отац свих ствари”, али и да је посљедица стања у природи: „Међусобно ратују различити ентитети једне некомпатибилне стварности на тај начин што сваки од ових ентитета тежи да истисне или чак елиминише оне друге, себи сличне или од себе различите. Рат у природи, међу стварима, живим бићима, као и у друштвеној заједници људи нужним начином је посљедица плурално, односно нејединствено организоване цјелине, или тачније примарно разбијене свјетске основице још у сáмом акту стварања” (стр. 72).¹⁹

Уколико је ријеч о поетици времена, упутно је позвати се на књигу Милана Радуловића *Роман Добрице Ћосића: између идеологије и антиутопије* (Београд, 1998), у којој аутор на прихватљив начин ситуира Ћосићев допринос развоју *синтетичког романа* као једног од доминантних модела Епохе:

„Ћосић је романом развио оригиналне уметничке и духовне визије историје и егзистенције, Изградио персоналну историософију и философију културе, успоставио духован однос према историјским и цивилизацијским токовима живота. Реално идеолошко и политичко искуство он је у романима трансцендирао у широку историјску свест; индивидуалне доживљаје завичаја уткао је у поезију романа; доживљај људске егзистенције и људске судбине у конкретном историјском времену сублимирао је у самосвојну филозофију егзистенције. Тематски, Ћосићеви романи су

историјски, али укупним значењем и смислом то су филозофски и поетски романи. Уз Иву Андрића, Мешу Селимовића и Борисава Пекића, Ђосић је најбољи писац историјско-филозофских романа у српској књижевности. Заједно са Бориславом Станковићем, Милошем Црњанским, Михаилом Лалићем, Бранком Ђопићем и Милорадом Павићем, креатор је српског модерног поетско-културолошког романа”.²⁰

М. Радуловић је у праву. И у парадигматским и у синтагматским осам тетралогичких романа Ђосић још од интенционалне фазе настанка, у којој се брижљиво припремао за обухватну романескуну форму, поставља високе стваралачке циљеве и временом не губи стваралачку концентрацију. Његови романи су превасходно дефинисани као: *историјски, медијативни, ђолемички и ђоејски*. Бројне противурјечности егзистенције, мишљења и стварања он настоји да превлада и да хармонизује на некој вишој теоријској равни промишљања. О таквом настојању свједоче неки од лаконски сажетих ауторских исказа, какав је – „Ја сам писац целе Србије”, на примјер. Одређен број опредјељења и Лалић и Ђосић саопштавају у књигама есеја, критика и разговора. Лалић у књигама од *Пијави ђосао сјисајшеља* и *Нејпознати Лалић*, а Ђосић у књигама *Акција, Моћ и сјрејња, Сјварно и мојуће* и *Промене*, као и у двама књигама *Пишчевих зайиса*. Основну премису двају у свему ангажованих писаца чини позната идеографема класичне филозофије – *Чиниши и биши*”²¹

Само по себи се разумије да постоји велики број сродности и разнородности у стваралачким опусима двају писаца. Највиднија разлика је у односу према теорији верзија. Лалић је свим креативним силама настојао да усаврши чак и своја најпознатија и најпризнатија дјела (као што су *Лелејска јора* и *Хајка*). Ђосић, насупрот томе, не показује никакву склоност према темељитим прерадама и дорадама *изведеница*, јер *основнице*, по његовом мишљењу, чувају отисак првобитних дилема и полилема, као и читавог сплета околности које су непоновљиве, без обзира на ниво књижевноестетских домета. До сада, колико је нама познато, књижевни теоретичари и критичари нијесу упоређивали *Рајну срећу* (I-IV) и *Време смрти* (I-IV). Након најновијих истраживања ми смо мишљења да се оне, условно и уз велики број ограда, могу анализирати као тетралогички диптихон, јер им то прије свега осталог омогућава проучавање односа *ендојојичје* (бити у стварима) и *ејзојојичје* (бити изван ствари), а превасходно и по начину елаборирања великог броја предвидљивих и непредвидљивих животних, историјских, интелектуалних и креативних искустава и сазнања, тачније речено – новооткривених *исјина* о којима је луцидно писао Иво Андрић.²²

Студију „Човек у трагичном судару са историјом” (посвећену Ђосићу, 2013, а објављену 2014) подијелили смо у више цјелина. Прву – „О односу историје и књижевне историје” посветили смо односу историза-

ције и теоретизације свијести, тј. односу историјске и аисторијске перспективе у савременом роману. Другу – „Типологија и теорија романа” посветили смо процесима иновације и модернизације полифоног и ерудитног романа *Време смрти* (I-IV). У њој је парцијална визија живота замијењена интегралном визијом, као што је критички реализам превладан интегралним. Трећу – „Вербални енергизам романа” посветили смо рангирању књижевне умјетности у оквиру других духовних дисциплина као једнакоправних облика моделовања стварности. Томе бисмо додали сљедеће: сукоб стварности са имагинарном стварношћу, који дјелује веома реалистички; потом нов однос *факције* и *фикције*, као и потпуно нов однос контрукционе и композиционе схеме (која карактерише сваки мозаични/колажни роман). Право чудо представља утисак по коме историјске личности (краљ Петар, регент Александар, Р. Путник, Н. Пашић, С. Степановић, Ж. Мишић, Н. Петровић, М. Бојић, С. Винавер) – дјелују веома животно и литерарно, као што продукти имагинативног ткања (Адам Катић, Вукашин Катић, Ђорђе Катић, Толе Дачић, Гаврило Станковић, Олга, Радмила, Наталија итд.) дјелују као историјске личности које су савременици могли сретати у преровском завичају и другдје.

Велика симфонија или сага о Великом рату представља паралелну егзистенцију постојећој стварности. Шолохов, Лалић и Ћосић на неповљив начин показују како се стварна и нестварна стварност могу разарати и поновно стварати на непредвидив број начина, у зависности од интелектуалног, креативног и интуитивног потенцијала. При томе романсијери не само да одгонетају велики број анаграма и криптограма, него и сâми стварају десетине нових, вођених принципима хуманизма и пацифизма, као водећи ствараоци и мислиоци у националним књижевностима, апологети књижевне умјетности. Захваљујући разнородним искуствима и сазнањима, романсијери су свјесни чињенице да елаборирана тематика и проблематика мора бити у сваком новом нараштају елаборирана сходно владајућим идејама Епохе. О томе непосредно свједочи Д. Ћосић у књизи *Стварно и моћуће*:

„Има, сматрам, много узбудљивог смисла умно се загледати у предисторију садашњице, не да бисмо неке друштвене облике и идеје присвојили за наше доба и у њима тражили путеве за своја раскршћа и решења, за своје кризе, него да бисмо у времену и најтежим проверама сазнавали своје творачке моћи, да бисмо увидели и своје немоћи и трагичне заблуде на пословима историје, да бисмо духовно сазревали и расли на својим истинама.

У тражењу смисла свог постојања, заиста је неопходно да у историји видимо човека, у националној судбини човекову судбину, у колективу појединца, да иза националних и друштвених идеологија које су покре-

тале људе и велике догађаје, сагледамо оне сасвим личне мотиве у „стварању историје”, да иза застава, топова и патриотских реторика видимо човеково лице, чујемо његово срце и наслутимо његову душу” (стр. 153).

На тај начин је илустрована конзистентност мишљења и досљедност примијењених стваралачких проседеа, јер бројни и експресивни примјери то показују, као на примјер: „Двадесети век је на нашем тлу разастро тешке заблуде и мучне неспоразуме међу људима и народима”, што би се могло узети као финална порука све три анализираних тетралогије романа.²³

Само по себи се разумије да и најуже конципиране анализе тетралогија *Тихи Дон*, *Рајна срећа* и *Време смрти* не могу ни изблиза ријешити бројне и комплексне проблеме и апорије, питања и одговоре, ма колико се романијери трудили да промјеном „гачака гледишта” свијет представљених процеса, представа и догађаја пројектују по законима које постављају модерно конципиране „контрасне естетике” и „контрасне поетике”. Међутим, оствареним романијерским опусом, нарочито његовим репрезентативним страницама, видно је обогаћен свијет пјесничких *слика* и поетских *идеја* (филозофема, митема и поетема), јер је у сасвим новом свјетлу показано и ратно и мирнодопско лудило у првој половини XX вијека, који је видно обиљежио и наше вријеме (деценију и по XXI вијека).

Сва та бројна остварења и интенције могле би се прикладно засводити сљедећим Хајдегеровим мишљењем: „Умјетност је историјска; као таква, она је стваралачко чување истине у дјелу. Умјетност се догађа као пјесништво. Оно је завјештање у троструком смислу, као даривање, очекивање и почетак”, и одмах у продужетку: „Као завјештање, умјетност је суштински историјска. То не значи само ово: има историју у спољашњем смислу, да се менама времена и она јавља уз много што друго и при томе се мијења и пролази и историји нуди своје различите изгледе него је умјетност историја у суштинском смислу, што у наведеном значењу заснива историју” (стр. 211).²⁴

Биљешке:

1. Свијет се поиграва сопственом будућношћу
(Теоријска равн расправе)

1. Андрићев чланак објављен је крајем Великог рата у загребачком часопису „Књижевни југ“ (год. I, књ. II, св. 6, 1918). Југословенски оријентисан и модерно конципиран часопис излазио је само двије године (1918-1919). Уређивали су га Нико Бартуловић, Иво Андрић, Владимир Ђоровић, Бранко Машић и Томислав Кризман (доцније још и Антон Новачан и Милош Црњански). Сарадници су били Т. Ујевић, М. Крлежа, А. Барац, В. Назор, И. Секулић, С. Пандуровић, С. Винавер, С. Ђоровић, Г. Крклец, И. Цанкар, Ф. Козак и М. Јарц. О часопису су писали Н. Бартуловић, Н. Љубинковић, Б. Новаковић, П. Палавестра и други.
2. Митровић је прво објавио књигу *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд, 1981, а потом и уводни дио шесте књиге (другог тома) *Историја српског народа* (Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 5-254), који је насловио као – *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*. У њој су коришћене књиге: С. Будисављевића *Стварање Државе Срба, Хрватша и Словенаца* (Загреб, 1958), Д. Вујовића *Уједињење Црне Горе и Србије* (Титоград, 1962), В. Дедијера *Сарајево 1914, I-II* (Београд, 1978), М. Екмечића *Рањени циљеви Србије 1914*. (Београд, 1973, Р. Kirch *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916-1918*). (Stuttgart, 1928), П. Опачић *Солунска офанзива 1918*. (Београд, 1953), . А. Писарев *Срби и Черногори в њерво мирово во не* (Москва, 1968), П. Томац *Први свјетски рат 1914-1918*. (Београд, 1973), В. Ђоровић, *Црна књија. Пишање Срба Босне и Херцеговине за време Свјетског Рата 1914-1918*. (Београд, 1920) и друге.
3. О положају Србије непосредно пред повлачење у Албанију виспрено, у виду парадокса свједочи Никола Пашић. Он тим поводом пророчки тврди: „Ако прихватимо и они победе, такав мир ништа неће значити. Ако победе наши савезници, ни они не праштају и Србија неће седети за победничким столом (...). Једини спас из ове тешке ситуације јесте повлачење на Јадранско приморје!”
4. Иницијални текст представља недавно објављена студија „Човек у трагичном судару са историјом” (Ратна и антиратна тетралогја романа *Време смрти*), најприје објављена у „Летопису Матице српске” (год. 190, књ. 493, св. 5, мај 2014, стр. 650-671), а потом у нашој књизи *Зачарани круи (Историја, стварности и умјешности)*, ИТП „Змај” Нови Сад, 2014, стр. 75-97. У њој смо користили значајне књиге: Пола Рикера *Историја и истина* (1955), Алфреда Вебера *Трагично у историји* (1955), Фернана Бродела *Сјиси о историји* (1966, 1990) и, нарочито, Агнес Халер *Теорија историје* (1974). Највиши степен научности досегла је „Школа анализата” (Ecole des Annales), чији су оснивачи Лисјен Февр, Марк Блок и Фернан Бродел, а којој припадају и Жак Ле Гоф и Јохан Хојзинга.

5. Теорији и типологији романа посвећене су четири наше књижевноисторијске, естетичке и поетичке монографије: *Мишме и поешме Томаса Мана* („Змај”, Нови Сад, 2007), *Анаџрами и кријшитоџрами у романима Умберџа Ека* (ЦАНУ, Подгорица, 2009), *Лавиринџи чаробној реализма Габриџела Гарсиџе Маркеса* (ЦАНУ, Подгорица, 2011) и *Снови и судбине у нараџивној џрози Михаила А. Шолохова* (ЦАНУ, Подгорица, 2013). Вриџедне су помена још двије наше књиге студија и огледа: *Тумачења савременој романа* („Аугуст Цесарец”, Загреб, 1976) и *Современој роман* („Македонска книга”, Скопје, 1977), превео на македонски језик Борислав Наумовски.
6. У првим издањима тетралогџе романа *Време смрџи* сва четири тома носила су само бројчане ознаке (1, 2, 3, 4). Тек у недавно објављеном јубиларном издању („Лагуна”, Београд, 2014) романсиџер је прву књигу оименио као *Прерово иде у раџи*, другу као *Сувоборска биџка*, трећу као *Ваљевска болница*, а четврту као *Излазак*. Пола године раније (2013) ми смо у студији „Човек у трагичном судару са историјом” индиректно сугерисали писцу да први том наслови као *Време сџрадања*, други као *Време надања*, трећи као *Време боловања*, а четврти као *Време еџодуса*. При томе смо се руководили аналогџом са другим пишчевим тетралогџама (*Временом зла*, прије свих осталих).
7. Новосадски издавач „Прометеј” и београдска Радио-телевизија Србије објавили су десетотомно издање о Србији у Првом свјетском рату. Четири књиге (I-IV) написали су страни историчари: Катарина Клара Штурценегер *Србија у раџу 1914-1916*, Бруно Барили *Срџски раџови*, Оливер Јанц *14. Велики раџи* и Лука Горџолино – *Проклеџи на Азинаре*. Шест наредних књига написали су домаћи аутори: Милош Ковић *Гаврило Принцип – документи и сећања*, Ђорђе Станковић *Србија – раџни циљеви 1914-1918*, Зоран Радовановић *Срби на Корзици*, Владислав Пандуровић *Срџска џисма из великој раџи*, Тодор Искруљев *Расџеће срџској народа у Срему и Маџари* и Ђорђе Ђурић – књига која је послужила као „нека врста читанке или подсетника о свим важним догађајима из Првог светског рата”. У то вриџе време објављена је и истоврсна књига Ника Мартиновића *Црна Гора и Аустџрија (1715-1918), I-II*.

2. Катаклизма се умножава геометријском прогресијом

(Примиџењена раван расџраве)

8. Поред већ наведених, споменули бисмо још неколико неопходних књига: *Оџшџу науку о књижевности* М. Верлија (1951), *Време и историју* З. Кракауера (1963), *О сазнавању књижевној уметничкој дела* Р. Ингардена (1971), *Наука као уметности* П. Фајерабенда (1984), *Певање и мишљење* М. Хајдегера (1986), *Психологију знања* Н. Милошевића и неколико зборника радова – *Теорија историје књижевности (Оџшџе џреџиосџавке)*, 1986, *Методолошку мисао у џресеку (Садашњи џренуџак науке о књижевности)*, 1990, тротомни зборник *Наука као друџивена сџварности* (2002) и *Књижевне теорије XX века* (2004), између осталих.

9. Из француске књижевности издвојио је романе: Анри Барбиса *Отањ* (1916), Жила Ромена *Људи добре воље*, цјелину састављену од 27 томова (1932, 1958) и Жана Жионоа *Велико стаго* (1931); из њемачке Лудвига Рена *Раџ* (1928), Е. М. Ремарка *На Зајпагу ништа ново* (1929), Теодора Пливијера *Кајзерови робијаша* (1930) и Ернеста фон Соломона *Проклеши* (1930); из енглеске: Ф. Медокса Форда. *Parade's End*, састављен од четири романа (1924-1929) и Хенри Вилијамса *The Patriot's Progress* (1930); из руске: Алексеја Толстоја *Ход по мукама* (трилогију романа *Сесире*, *Осамнаест година* и *Тмурно небо*), М. А. Шолохова *Тихи Дон* (1-4), Николаја Островског *Рађање буре* (1936), Константина Паустовског *Неспокојна младост* (1955) и Александра Солжењицина *Август 1914.* (1970); а из америчке књижевности: Џона Дос Пасоса *Упућивање једној војника* (1920) и *Три војника* (1921), Ернеста Хемингвеја *Збојом оружје* (1929), Едит Вортон *Марна* (1918) и Вила Капера *Један од наших*. Неки романи су писани без потребне дистанце (у њима се лако препознаје теорија спонтаности), а неки са већом дистанцом (у њима се лако препознаје теорија дистанце).
10. Један од методолошких пропуста М. Јоковића видимо у недоследној пријени строгих књижевностетских валера (тако се, на пример, Хемингвејев роман *Збојом оружје* налази испред *Тихог Дона*, „фуге живота и смрти“). У оквирима југословенских књижевности недовољно је наглашена различитост књижевностетских домета у репрезентативним романима (М. Црњанског *Дневник о Чарнојевићу*, Д. Васића *Црвене мајле*, Б. Ђосића *Покошено поље*, Р. Ратковића *Невидбој*, Д. Ђуровића *Дукљанска земља*, С. Јаковљевића *Српска шрилоџа*, Р. Петровића *Дан шест*, Д. Поповића *Књига о Милушину* и Ђ. Сијарића *Мојковачка бишка*) и онима који нијесу (М. Голубовића, С. Кракова, Е. С. Петровића, М. Блажевића, М. Верговића, М. С. Станисављевића, Д. Ковачевића, К. Ђуровића, С. Пауновића, М. Ст. Ђуричића, Р. М. Веснића, М. Ђиласа, В. Церовића и других).
11. О сукобу историчара и белетриста језгровито свједочи М. А. Шолохов након усменог разговора са Ј. В. Стаљином: „Сталин... задал вопрос: откуда вз л материал о перегибах Донского РКП(б) и Реввоенсовета жного Фронта по отношении к казаку-средн ку? ответил, что в романе вс строго документировано. А в архивах документов предостаточно, но историки их обход ли (...). Историки скрива т производ троцкистов на Дону и рассматрива т донское козачество как „Русску Ванде!“ Между тем, на Дону дело било посложнее” ... Овом врстом исказа Шолохов је настојао да се супротстави „терору националне историје“, с једне, као и све присутнијим мистификацијама недавне историјске прошлости, са друге стране.
12. На списак посебних издања у периоду после пишчеве смрти (1984-2012) упутили смо заинтересованог читаоца у одјељку „Литература“ монографије *Снови и судбине* (стр. 193-197), наводећи 27 монографија и 21 зборник радова објављен у том периоду. Упутно је видјети и „Селективну библиографију“ коју су саставили Нада Усановић-Ашоња и Блажан Стјепановић и која је објављена у истој књизи (стр. 236-268).

Посебно заинтересоване шолоховологе упутили бисмо на зборник радова *Новое о Михаиле Шолохове (Исследования и материалы)*, 2003, М. А. Шолохов (*Библиографически указатель произведений писателя и лирика о жизни и творчестве*), 2005, библ. јед. 7.649 + 1445, *Словарь о Михаиле Шолохове* (2005), стр. 964), М. А. Шолохов – *Тихи Дон (Динамическая транскрипция рукописи)*, 2011, стр. 879, *Михаил Шолохов: Тихи Дон* (Москва – Киев – Париж, 2011, стр. 998, формат 21x26 см, двострубачно) и Виктор Василевич Петелин *Михаил Александрович Шолохов – ЭНЦИКЛОПЕДИ* (Москва, 2011, стр. 960), као и бројна издања Института за свјетску књижевност „Максим Горки“ РАН, Шолоховског центра у Москви, као и бројних издања Музеја у донској области посвећених Шолохову у протеклим деценијама.

Од шолоховолога споменули бисмо још и књиге чији су аутори: К. И. При ма, В. Гура, Г. С. Ермолаев, Л. Е. Колодни, Н. В. Корниенко, С. Г. Семенова, Ф. Ф. Кузнецов и Н. Д. Котовчихина, а од антишолоховолога: И. Н. Медведева-Томашевска, А. И. Солжењинцин, Зеев Бар-Селл, А. Г. Макаров и С. . Макарова.

13. О низу занимљивих тема и проблема писали смо у монографијама – *Романи Михаила Лалића* (Београд, 1974) *Писање као судбина (Поетика Михаила Лалића)*, Приштина – Нови Сад – Подгорица, 1994, и *Михаило Лалић* (Нови Сад – Бијело Поље, 2004). Осим тога приредили смо Лалићеву књигу разговора *Пијави посао сјисашеља* (Подгорица, 1997), а са Милом Медиговић-Стефановић и Лалићеву књигу *Међурашно књижевно стваралаштво – проза, поезија и кришика (1935-1941)*, Крагујевац, 2014. У њој је Д. Аранитовић објавио „Библиографију посебних издања о књижевном дјелу Михаила Лалића“ (стр. 220-228), састављену од 50 библ. јединица. Комплетна Лалићева библиографија износи преко 3.000 библ. јед. Од монографија бисмо истакли оне чији су аутори: М. И. Бандић, М. Ђорац, Б. Поповић, Б. Мркајић, И. Павићевић, К. Пижурница, З. Јестровић, Б. Јелушић, Т. Бечановић, Р. Церовић, П. Рмуш и други, избор *Кришичари о Лалићу* (1974), као и неколико зборника радова.
14. У ту сврху Лалић користи искуства својих савременика. Посебна, компаративистички заснована студија могла би бити написана о коришћењу стваралачких поступака из страних књижевности (дјела М. Горког, М. А. Шолохова и Л. Леонова), као и паралела које указују на међусобне подстицаје, утицаје и дотицаје, као што су романи И. Андрића, М. Крлеже, Д. Ђосића и, посебно, М. Црњанског, особито када се ради о романтичарски елаборираним љубавним историјама Пеја и Власте, Пеја и Нине и Пеја и Елпиде.
15. У роману *Докле Јора зазелени* писац тврди да „стварност вазда има довољно материјала да превазиђе фантазију“ (стр. 37-38). У разговору „Революционар као Фауст нашег времена“ („Побједа“, 1. I 1964), он тврди да са задовољством чита и користи историјске списе, да процес допуњавања знања траје непрекидно и да веома радо и често користи сазнања која је стекао проучавајући филозофију, психологију, социологију, антропологију, историју, етнографију, фолклористику и лингвистику. Најкритичнији однос писац показује према историји, јер је у њој нашао највећи број примјера

- мистификација историјских истина. О томе занимљиво пише Андреј Митровић у огледу „О ђудљивости музе историје” (1991): „Од тада је песништво остало трајно важан начин уобличавања историјске свести са емотивним садржајима, проза се доказала као најпотпунији облик за саопштавање и неговање сложенијих представа о историјској стварности”.
16. Најприје је одјелито и неприкладно инкорпорирана глава „На Граховском фронту” (стр. 46-53), потом кохерентна цјелина од девет глава трећег дијела „Кошмар” (стр. 168-249), а на крају и инкохерентна цјелина саопштена у петом и шестом дијелу („Повлачење”, стр. 380-391, „И то ће се звати лани” стр. 392-405, и „Докле гора зазелени”, стр. 409-416, у којој је писац детаљно дефинисао реторику наслова романа). Цио тај дио може се третирати као инкохерентно остварена *повијест* о Првом свјетском рату (састављена од 96 стр; што са „романом у роману” из IV тома чини укупно 390 стр).
  17. У књизи *Логика књижевности* Кете Хамбургер (1976) исправно тврди: „Вријеме као фактор животне стварности је, додуше, апстрактније, али моћније и детерминантније од простора, ако хоћемо – егзистенцијалније. И уочљиво је да се језички структурни елеменат као што је исказни субјект може одредити једино у својој реалности временском координатом система вријеме – простор”. За нашу анализу веома важна је категорија „обработка времена” (*Zeithandlung*), под којом подразумевамо начин на који се „обликује вријеме” у књижевној умјетности. Релативно иновирана филозофија времена увелико је допринијела спајању „историјског романа” са „филозофским романом” или „романом-есејем”.
  18. Цитирано према књизи Миливоја Павловића *Огледало Добрице Ћосића – Писац чије се створење остварују* („Новости”, Београд, 2014, стр. 240), препуној малопознатих или непознатих детаља, грађе и извора. Упутно је видјети и зборник радова *Историјски роман* (Сарајево-Београд, 1996) и *Писац и историја* (Трстеник-Београд, 2005), потом Дневник о роману *Време смрти* и *Личну историју доба* (I-VI), 2009, као и књиге чији су аутори: М. Егерић, Д. Ковијанић, М. Петровић, Р. Поповић, М. Радуловић, Љ. Рајковић, Б. Руђинчанин, Д. Стојадиновић, Д. Тодоровић и други.
  19. На другом мјесту и другим поводом Томовић даје језгровиту дефиницију времена, верзално издвојено на посебном листу:
 „У ПОЈМУ ВРЕМЕНА РАЗУМИЈЕМ НЕБИВСТВЕНУ, ОГРАНИЧАВАЈУЋУ, КОНСТАНТНУ, МИШЉЕЊЕМ КОНСТИТУИСАНУ, ИДЕАЛНО ВАЖЕЋУ МЈЕРУ УЈЕДНАЧЕНОГ, КОНТИНУИРАНОГ, ОТВОРЕНОГ, ЛИНЕАРНО ЗАМИШЉЕНОГ У ОНТОЛОШКОМ СМISЛУ ТЕМПОРАЛНОГ ПРОТОКА ВРЕМЕНА РЕАЛНЕ КОСМИЧКЕ ЕНЕРГИЈЕ. У ФОРМИ ПРЕТПОСТАВЉЕНИХ УЗРОЧНО-ПОСЉЕДИЧНИХ ДЕЈСТАВА КОЈА ТВОРЕ ИЛИ УКИДАЈУ: СТВАРИ, БИЋА, СТАЊА, ПРОЦЕСА, ПОЈАВЕ И ДОГАЂАЈЕ” (стр. 118).
  20. Као да наставља дијалог са Радуловићем (о односу утопијског и антиутопијског романа), Љубиша Јерemiћ 2003. године пише о сљедећим особеностима Ћосићевог романа: „У Ћосићевом делу испитује се она важна црта

утопијског односа према историји. Данас, кад је зазорно и одбојно само помињање утопије, неопходно је сетити се да су још друштвене утопије нека врста неопходног регулатива сваке хумане цивилизације – још Библија нас учи да човек не живи *о сâмом хлебу*”... (стр. 29).

21. Три вриједна сведочанства о времену представљау Ћосићеве књиге: *Писци мога века* (2002), *Пријатељи* (2005) и *Пријатељи мога века* (2011). У круг блиских пријатеља писац је убројао: И. Андрића, М. Крлежу, И. Селимовића, М. Ђиласа, О. Давича, Б. М. Михиза, В. Јеротића, Ј. Рашковића, С. Куленовића, Љ. Тадића, М. Марковића, М. Екмечића, Д. Медаковића, А. Исаковића, М. Капора и друге. Непријатељи су се сами оглашавали бројним покудама и клеветатама (М. Ковач, Б. Ћосић, В. Стевановић, М. Главуртић, Ј. Брковић, С. Басара, Н. Прокић, Љ. Шоп, В. Драшковић, С. Бисерко, Т. Панчић и други).
22. У Андрићу је Ћосић одмах препознао писца мудроносне прозе и сопственог „учитеља енергије”. Стога је без поговора прихватио Андрићево упозорење да се истина јавља у бројним облицима и да нуди веома различите формулације истине: „Треба се чувати једне мисли.... Пазите се, Добрице, историја има више лица. Она никад није једно по чињеницама. Само су у срцу чињенице једно. Истина је по средини срца”.
23. У другој књизи тетралогije (*Суворска бишка*) Ћосић саопштава једну од свестрано прихватљивих истина: „О напретку, слободи, правди за народ, можда одлучују државници; земље и градове могу да одбране или освоје војсковође. О судбини народа, о постојању његовом, не одлучују ни једни ни други. Не. Друга моћ то одлучује. Нешто што је негде испод свих видљивих чињеница. Изнад сваке мерљиве снаге. Јаче од сваког материјала. Моћније од логике и бројева. Вечније од воље да се победи. Дубље од мржње. Нешто с чим човек и народ опстаје и траје и кад светом овлада време смрти” (стр. 312).
24. Рад је први пут саопштен на Међународном научном скупу – *Први свјетски рај и Црна Гора*, одржаном у ЦАНУ, Подгорица, 23-24. октобра 2014. године. Током рада на изради студије посебну помоћ пружили су нам – Библиотека Филозофског факултета у Новом Саду, Библиотека града Београда и Библиотека ЦАНУ у Подгорици, односно библиотекарѝ – Неђељко Поповић, мр Бранка Драгосавац и Оливера Тодоровић, на чему им најсрданије захваљујемо.

Academician Radomir V. Ivanović
Belgrade

**CORRELATION OF HISTORY, REALITY AND ART
IN TETRALOGIES OF NOVELS DEDICATED
TO A GREAT WAR
(Mikhail A. Sholokhov – Mihailo Lalić
– Dobrica Ćosić)**

Summary: *We firstly dedicated the study „A Man in the Tragic Collision with the History” (2013) to the First World War, and shortly after that the study „Correlation of History, Reality and Art in Tetralogies of Novels Dedicated to a Great War („And Quiet Flows the Don” – „The Luck of War” – „A Time of Death”)*, in 2014. As already known, it is about voluminous, authentic and generally acknowledged literary works of art each consisting of four volumes as follows: „And Quiet Flows the Don”, 1926-1940 („Volume One”, „Volume Two”, „Volume Three” and „Volume Four”), „The Luck of War”, 1973-1985 („The Luck of War”, „The Advocates”, „Until the Mountain Turns Green” and „Looking Down on the Roads”) and „A Time of Death”, 1972-1979 („Prerovo Goes to War”, „The Battle of Suvobor”, „The Hospital in Valjevo” and „The Retreat”). Special attention in the study is dedicated to historiography, philosophy, sociology, anthropology, culturology, meaning that equal attention is paid both to literary studies and cultural studies, in order to exhaust the elaborated thematic and motivic to the satisfactory extent.

Key words: HISTORY, REALITY, ART, PEACE, WAR, TRAGEDY, VIRTUE, NATION, SUBJECT, VALUE, MISCONCEPTION, SUBJECTIVE HISTORY AND GENERAL WORLD HISTORY.

Проф. др Наташа Симеуновић Бајић*
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд

ОДНОС КУЛТУРНИХ СТУДИЈА ПРЕМА КОНЦЕПТУ ПОПУЛАРНЕ КУЛТУРЕ**

Сажетак: *Истраживачка традиција културних студија траје већ пола века. Проучавајући класе, род, пошкултуру, мањине, медије, постколонијализам, дијаспору, глобализацију, публику итд., теоретичари културних студија комбинују различите методе и различите истраживачке приступе, иако да се на њих не може применити традиционално есенцијалистичко одређење школа или теорија. Културне студије су свеобухватне, интердисциплинарне па чак и постдисциплинарне, ушемељене на релевантној анализи култура као текстова у којима се јасно преознаје важност културне продукције, интереса и идентитета. Из тог разлога, овај рад има циљ да оштрише њихову улогу у тумачењу основних аспеката популарне културе.*

Кључне речи: КУЛТУРНЕ СТУДИЈЕ, МАСОВНА КУЛТУРА, ПОПУЛАРНА КУЛТУРА, ИДЕОЛОГИЈА, ОДНОСИ МОЋИ.

---

* Контакт: nsimeunovic@nezbit.edu.rs

** Рад је део пројекта МПНТР бр. 47007. Настао је на основу докторске дисертације одбрањене на Факултету политичких наука.

Увод

Популарна култура, која је у овом раду главно полазиште, сматрана је дуго нижим обликом културе, нечим што је тривијално, неплеменито, јефтино и кич. Традиционална учења посматрала су културу искључиво као начин *култивисања* људске природе и људског духа, и за њу су се везивали појмови лепо, високо, елитно, естетско, канонизовано, племенито итд. Популарну културу могуће је анализирати кроз неколико дисциплина. Опредељујемо се да је посматрамо у оквирима истраживања теоретичара културних студија, пошто културне студије пре свега јесу интердисциплинарне те представљају веома значајан истраживачки ресурс. Теоретичари културних студија први су уочили да је савремена популарна култура вредна теоријског промишљања и да није само део кружног процеса производње и потрошње. То је представљало радикалну критику дотадашње академске британске традиције и њеног концепта *културе и цивилизације*¹ који негира вредност производа популарне културе (Turner, 2003). Културне студије нису сасвим јединствена истраживачка област. Као интердисциплинарно поље проучавања, оне подразумевају скуп већег броја теорија и пракси унутар друштвених и хуманистичких наука којима се постиже дубље разумевање феномена и односа у најширем културном оквиру. То не значи да су све ове теорије потпуно независне једна од друге, већ да постоји одређени степен конвергенције и заједнички елементи по којима се културне студије препознају. Дотадашње дисциплинарне границе су релативизоване у корист новог и другачијег погледа на свет.

1. Оно што претходи – масовна култура: критички приступ

Популарну културу није могуће разматрати без релације према масовној култури. Из тог разлога неопходно је на теоријски и историјски релевантан начин образложити сам термин, почетке, развој и исходившта масовне културе. Масовна култура² је производ масовног друштва.³

¹ Овај концепт културног развоја и свега најбољег што позитивна традиција оставља у залог будућим генерацијама заговарао је Метју Арнолд.

² Термин *mass culture* први пут је почео да се употребљава 30-их година 20. века у Сједињеним Америчким Државама.

³ Артур Аса Бергер је врло промишљено објединио ова два термина у једну општу хипотезу *масовна култура/масовно друштво* наглашавајући да је она усредсређена првенствено на стварање *масовног човека* као крајњег резултата деловања масовне културе и масовног друштва (Berger, 2012).

Ово је основна констатација већине аутора⁴ који су проучавали настанак ове појаве. Иако су се дуго за појмове масе, масовног друштва и масовне културе везивали пејоративни изрази *некултивисано, необразовано, јефтино, атомизовано, простио, ниско, кич, шунд*, у теоријским разматрањима водило се рачуна о примарним критичким одговорима на структурне промене и међузависности унутар нових облика друштвеног и културног организовања. У једном важном историјском периоду неопходно је разумети амбиваленцију и дијалектику у којој је *ојредмећење* (односно материјализација) постала основни структурни чинилац нових процеса (Jameson, 1979). Овим постулатом могуће је оспоравати критику мале вредности масовне културе коју је изнедрило масовно друштво артикулисано у симбиози три велика процеса индустријализације, урбанизације и модернизације. Дакле, настанак масовног друштва и његовог најзначајнијег деривата масовне културе припремљен је техничко-технолошким, друштвено-политичким и економско-производним променама. Главне услове настанка масовне културе, као и њене последице, један од највећих критичара Едгар Морен објашњава на овај начин:

„Масовна култура, односно култура створена према масовним нормама индустријске производње, раширена техничким средствима масовне дифузије (по једном чудном анило-лајтинском неологизму: mass media), обраћа се друштвеној маси, тј. једном циновском атомерату једински, скућених са свих страна и из свих друштвених слојева (разне класе, разне породице итд.)” (Морен, 1967: 40).

Морен афирмише закључке Адорна и Хоркхајмера који су први дефинисали однос између културе и капитализма, наглашавајући како је масовна култура подржана културном индустријом. Овим термином назвали су тако и једно цело поглавље своје студије *Дијалектика просветишћелства*:

„Снага индустријског друштва делује у људима једном заувек. Производи културне индустрије могу да рачунају с тим да ће чак и у стању распрешености бити будно конзумирани. Сваки од њих је модел огромне економске машинерије која све и свакога од самог почетка, и при раду и при одмору који му наликује, држи у најтежестии” (Адорно, Хоркхајмер, 2008: 72).

Аутори сматрају да је културна индустрија постала *реална и рејресивна сила* индустријског капитализма што широко захвата масе „манипулишући

⁴ Погледати закључке следећих аутора: (Arendt, 1971); (Морен, 1967); (Клосковска, 1985); и (Мазе, 2008).

духом и свешћу” (Велимировић, 2008: 312). Заправо, постоји више, или још прецизније, много различитих културних индустрија које се на комерцијални начин производе и продају као и свака друга роба. Објашњавајући успон масовне културе у периоду од 1850. до 1970, Каспар Мазе (Kaspar Maase) наводи неке облике културних индустрија, као и облике рекреације и разоноде: луна-парк, петпарачки роман, магацини, булеварско позориште, варијете, паноптикум, плесне забаве, изложбе животиња и људи разних раса, забавна музика, концерти на отвореном, стрип, радио, филм, фудбал, бокс, клизалиште, бицикл, цез, плесна грозница, туризам, свинг, телевизија (Мазе, 2008: 96). За разлику од ранијих теоретичара масовне културе који су били изузетно оштри у оспоравању њених вредности, у својој инвентивној и вредној студији Мазе ни у једном тренутку не критикује њене форме, већ покушава да на објективан начин прикаже оно што ју је есенцијално чинило у раздобљу дужем од једног века. Зато закључује:

„Једно је сигурно: шлагери, приче у наставцима, филмови, варијетете-скечеви нудили су само материјал. Људи су од њега стварали смисао за себе – у својој глави, на основу свој живојној искуства и са својим сопственим алајом и тумачењем света које су током живога стварања” (Мазе, 2008: 96).

Почеци коришћења термина *културне индустрије* импрегнирани су негативним односом према њеним последицама, док се данас овај и слични термини (*креативна индустрија*, *креативна економија*) користе легитимно у свим званичним документима локалних, националних и наднационалних културних политика.

Културне индустрије, забавне индустрије, разонода, тј. масовна култура у целини означена је у најпознатијим радовима најзначајнијих теоретичара кроз категорије карактеристичне за нове услове производње: специјализација⁵, стандардизација, хомогенизација и универзализација:

„Као књижевност 19. века и масовна култура је динамична, револуционарна снага која руши старе баријере класе, традиције, укуса и разара све културне разлике. Она меша и спаја све заједно производећи нешто што би се могло звати хомогенизована култура, уз још једно америчко допринос: процес хомогенизације којим се целина њавлаке равномерно распоређују у млеку, уместо да илу-

⁵ „Доминантна црта епохе индустријализма ипак је несумњиво специјализација која за собом повлачи пораст диспропорције између стваралаца и прималаца културе. У 19. веку су постепено све веће масе своју културну рецепцију доводиле у зависност од специјализованих центара преношења симболичке културе.” (Клосковска, 1985: 114).

шају на површини. Она тиме уништава све вредности, а вредносни судови подразумевају разликовање. Масовна култура је веома, веома демократиична: она айсолућно одбија сваку дискриминацију било чега и било кога. Све се меље у њеном млину из кога излази заиста добро самлевено” (Мекдоналд, 2008: 55).

Али све ове категорије добијале су најчешће негативни призивок. Критичари су сматрали да је између масовних медија који посредују масовну културу, масовног друштва које ову културу конзумира и масовне културе која је у многим сегментима без правих традиционалних вредности, створена снажна веза са погубним последицама. То је било полазиште за каснију тврдњу Рејмонда Вилијамса (Raymond Williams) да масовна култура „не може бити ни узрок ни последица” и да је неопходан сасвим *друћачији одговор* на појаву и ширење нове културе (Williams, 1958). Међутим, за разлику од Вилијамса, они су примењивали естетска просућивања према продуктима масовне културе на исти начин како су то чинили са делима класичних уметности. Негујући традицију *културе и цивилизације* критичари – међу њима најистакнутији Ливис (Leavis) и Денис Томпсон (Denys Thompson), али и познати песник Елиот (T. S. Eliot) – били су веома забринути због успона нових технологија којима се омогућује масовна дистрибуција културних форми, попут популарне музике, популарног филма и популарне књижевности (Turner, 2003). Но, Мазе, поредећи отпор различитих академских ауторитета према масовној култури са неким претходним отпорима према појави новог и другачијег у културној историји⁶, објашњава неправедност односа према *нежељеном дешетју* „насталом из везе демократије и тржишта културе” (Мазе, 2008: 187). Он истиче позитивне стране раћања, развоја и ширења масовне културе које у основи представљају једну огромну демократиизацију и напредак у свакодневном животу:

„Техника пошхрањивања и јефћине сйраве за емишовање учили су уметничку сензацију и естетско искуство свакодневним, у мери у којој су пре 1900. у најбољем случају фанћазирали йисци ушћојца (...) Мноћи су млади Евройљани и Евройљанке већ са 25 йодина више йројшћовали нећо шћо је у свом живошћу йушћовао цар Вилхелм II, коме су се смејали збоћ љубави према йушћовањима (...) Усћон масовне културе моћао би се схваћишћи као једно од највећих

⁶ Он наводи на овом месту занимљиви пример рецепције Раблеовог романа *Гарћаншћуа и Паншћајруел* у коме се за идеал проглашава антицрквени ред, тј. апсолутно препуштање задовољствима. „Држава, цркве и васпитачи прогласили су овај идеал непријатељском идејом” (Мазе, 2008: 186).

чуда најрешика, као чаробно обојаћење свакодневице (...) Дефиниција еџзистџеницијалнои минимума ѓроменила се. И незајосленом је моџуће јодишиње ѓушовање на одмор, а чак и најсиромашнијем међу сиромашнима не сме се зајлениши шелевизор."⁷

Не трудећи се да на било који начин поништимо перспективу сагледавања добрих страна масовне културе, чије је навођење било могуће тек након кључних радова теоретичара културних студија, нагласићемо само да је она ипак угрозила постојање аутентичне народне, односно фолклорне културе и да је то био логичан след развоја медијских технологија. Чини се да су критичари у много већој мери препознавали својеврсни *нашад* масовне културе на статус елитне, канонизоване, високе културе него угрожавање фолклорне. На крају се само још може додати да су радикални критичари масовне културе заиста били прави песимисти у погледу на будућност човека, друштва и културе уопште. Зато су такав песимистички поглед оспорили теоретичари културних студија. Тако је, најављујући потпуну промену критичке перспективе, Рејмонд Вилијамс исправно закључио да „маса уистину не постоје, већ постоје само начини посматрања људи као маса“ (Williams, 1958: 92) А такви начини посматрања подразумевају поједностављено стереотипно сврставање људи које не познајемо у неке *групе*, у *јомилу* или у *масу*. Овим исказом Вилијамс је ревидирао појам масе и из другог угла указао на погрешна тумачења вредности културе обичних људи који су називани масама уз коришћење дотадашњих метода вредновања. Те методе су потврђивале доминацију само једног аспекта проучавања (оног који је обезвређивао значење живота обичних људи), а не свеобухватног погледа на културне обрасце, процесе и значење културног искуства у целини. Та нова Вилијамсова полазишта припремила су терен за одбацивање концепата *маса*, *масовно груштво* и *масовна култура*.

2. Популарна култура: замена термина или нови концепт?

Термин *масовна култура* наишао је на многа оспоравања будући да су, с једне стране, масе сматране необразованим, простим и атомизованим делом друштва, а с друге стране, за некритичко уживање народа у продуктима масовне културе окривљавана је буржоазија. Дакле, масовну културу критиковали су подједнако и десничари и левичари,⁸ али ни једни ни други нису успели да се критички издигну изнад постављених идеолошких поларизација и да освеже своје научне погледе ка објектив-

⁷ (Исто: 185)

⁸ Погледати детаљније образложење у: (Ђорђевић, 2008: 11–34), и у: (Ђорђевић, 2009).

нијем и модернијем проучавању како би засновали разноврсније концептуално одређење културе које су тек иницирали оснивачи културних студија. Термин *популарна култура* први пут је употребљен још давне 1818. године (Pestalozzi, 1818). Међутим, првом правом употребом може се сматрати рад Двајта Мекдоналда из 1944. године. Наслов *A theory of popular culture* је 1953. преиначен у *A theory of mass culture*, како се оно што представља нову културу не би мешало и преклапало са оним што представља аутентичну фолклорну културу (Morisson, 1998). Ипак, термин је у све чешћој употреби, академској и ванакадемској, од половине 20. века. Разлог је у новом виђењу културе које су генерисали истраживачи културних студија окупљени у Центру за савремене културне студије на Универзитету у Бирмингему. Центар је основан 1964. године. Званични назив је Center for Contemporary Cultural Studies (CCCS):

„Огроман значај Центра у првим деценијама постојања, нарочито у време док је директор био Стјуарт Хол (1969–1979) огледа се у фасцинантној продукцији. Фундаментални текстови у области, велики број изузетних истраживања скромно означених као радни текстови настајао је у Центру у коме никад није било више од троје сталних предавача истовремено. Политика Центра подстицала је истраживачки рад студентата и њихов ангажман у оквиру малих дебатних и истраживачких група, а не класичних курсева” (Миливојевић, 2008: 35).

Задатак Центра није био нимало лак будући да је у то доба критика масовне културе достигла своје врхунце. Међутим, повољан истраживачки контекст формирала је баш таква оштра критика, јер се у сопственим критичким врхунцима већ сасвим научно исцрпљивала. Неопходна је била ревизија становишта са кога се до тада посматрала култура.

Ричард Хогарт (Richard Hoggart), за кога Стјуарт Хол каже да без њега не би било Центра за савремене културне студије, а без његовог оснивачког текста *The Uses of Literacy* (1957) не би било културних студија (Hall, 2007), први је скренуо пажњу на аспекте живота радничке класе и ширење популарне културе. Њега је занимала рецепција производа популарне културе као што су часописи, песме, стрипови, сексуалне теме, те он њихово значење и структуру *чиша* помоћу „књижевнокритичког аналитичког апарата” (Дуда, 2002: 90). Иако и он користи сличне епитете из ливисовске традиције *јасивни варварин*, „заглупљујући масовни трендови”, „дезорјентисани и укроћени робови класе механичког ума” (Хогарт, 2008), он даје дигнитет култури радничке класе и обичног живота, чему су се ливисовци највише и супротстављали. Премда је Хогартов приступ заснован на ливисизму, он је начинио врло значајан помак отварању истраживачких тема у културним студијама. Хогарт је својом студијом *The Uses of Literacy* успео да *мајира* нови методолошки приступ заснован

на интердисциплинарности и лоцирању производа популарне културе у контекст проживљеног искуства припадника радничке класе.

Рејмонд Вилијамс, прави покретач великог културолошког обрта у поимању културе, исказао је 1958. године сасвим јасан истраживачки став да је култура обична те је управо то оно одакле морамо почети (Williams, 1958: 92). На овај начин поље популарне културе постаје важан истраживачки ресурс, а увођење ординарности у елитистички заснован концепт културе, није представљало њено обезвређивање, већ уистину врло значајно редефинисање сасвим познатог концепта. На другом месту истог текста, он поново наглашава „Култура је обична: то је основна чињеница” (Williams, 1958: 93). Ову основну чињеницу Вилијамс посматра из два аспекта: задата значења и смернице, које чланови друштва уче, и нова опажања и смисао који се увек испитује. У складу са тим, природа културе је да буде истовремено и традиционална и креативна, тј. да поседује и најједноставнија и најсофистициранија значења (Williams, 1958). Тиме се не искључује ниједна култура нити различита значења културних процеса, што је била темељна карактеристика заговорника ливисизма и повлашћене културе која припада елити. „Најбитније је да Вилијамс осуђује позивање на вредност као начин на који се ствара негативна слика свакодневног живота већине обичних људи. За њега ово представља чин презира, тј. знак незаинтересованости за људе и њихове обичне активности” (Turner, 2003).

Овакви ставови су били идеологизовани и одвојени од суштинског значења постојања обичних људи са својим свакодневним животима, а не људи који су *групи* и имају другачију, мање вредну културу. То је добро запазио Бенет (Bennett) говорећи да је популарна култура посматрана са велике дистанце и под афективним набојем, те је сасвим очекивано „да они који су то чинили нису желели да учествују у формама које су проучавали, јер је за њих то увек била култура *групих људи*” (Turner, 2003).

Дакле, оснивачи културних студија су у својим првим радовима не само најавили, већ делимично и озваничили популарну културу као концепт културе који није требало више називати *масовном*,⁹ јер је термин *масовно* постао у великој мери пејоративан упућујући на пасивност, атомизованост и необразованост, па се термин *популарна култура* или само *култура* (а не *Култура* са великим елитистичким словом) показао као сасвим прихватљиво концептуално одређење.

⁹ Истовремено одбачен је и термин *масовно комуницирање*. Култура је постала кључни истраживачки оквир комуницирања. „Аналитичка употребљивост концепта ‘масовна комуникација’ доведена је у питање због семантичког оптерећења које је оставила функционалистичко-бихевиористичка прошлост и кога се није могуће ослободити. ‘Култура’ је одабрана јер обезбеђује пробијање „супстанцијалне и методолошке изолације у коју је дисциплина гурнута именовањем масовна комуникација” (Миливојевић, 2001 (а): 171).

3. Дијалектичко-антагонистичка природа популарне културе: идеологија и односи моћи

Враћајући се на изворна значења појма *дијалектика*¹⁰, али и појма *антиапонизам*¹¹ које су у својим радовима елаборирали Хегел и Маркс, теоретичари културних студија стално су наглашавали поље сусретања култура као једно велико поље борбе и надметања у перманентном покушају да се доминација не само освоји, него и одржи. Полазиште је свакако Вилијамсово одређење ординарности културе исказано у раду *Culture is Ordinary* (Williams, 1958). За њега појам *култура* има двојаки смисао: култура као *форме значења* и култура која се у антрополошком смислу посматра као *свеукупан начин живота*. Међутим, *свеукупан* свакако не значи *јединствен*, а пређашња проучавања задржавала су се на истицању јединствености појединих култура, па нису успевала да својим апстракцијама обухвате сложеност самог појма. По Вилијамсовом мишљењу, култура не припада само елити нити су само елите креативне. Стварање значења у културним процесима представља активности у којима могу бити ангажовани сви и зато не треба одбацивати културу обичних људи. Дакле, култура није органска целина нити представља концепт који се мора проучавати само уз коришћење једног методолошког поступка и из једне перспективе. Сходно томе, теоретичари културних студија откривали су у домену *популарној* сукобе који избијају из релације доминантно – алтернативно, а увек се препознају баш на културном плану. Како наводи Тарнер, културне студије су се усмериле на проучавање културних форми, значења, пракси и институција, као и на однос између друштва и друштвених промена (Turner, 2003). Зато је овај план обележен *полиитичношћу* и представљањем односа моћи у складу са Марксовом тезом „да су идеје владајуће класе у сваком периоду владајуће идеје, тј. класа која је доминантна материјална снага у друштву истовремено је њена доминантна интелектуална снага.” (наведено према Ђурић, 2011: 33). Тако су културне студије обелоданиле огроман значај појма *идеологија*, полазећи пре свега од постмарксистичког учења Луја Алтисера (Althusser), француског филозофа „који је марксизам прилагодио извесним структуралистичким претпоставкама (Ђорђевић, 2009: 57). Алтисер говори о *државним идеолошким апаратима*,¹² не у класичном

¹⁰ Старогрчки, *ἰαλεκτική τέχνη* – умеће разговарања, расправљања, преговарања.

¹¹ Од старогрчког *ἀνταγωνίζεσθαι* и *ἀγών* – борба, надметање.

¹² Хол каже да Алтисеров текст „уводи појам интерпелације и зрцалне структуре идеологије у покушају да заобиђе економизам и редуccionизам класичне марксистичке теорије идеологије, и да окупи у оквиру једног експланациског оквира материјалистичку функцију идеологије у репродукцији друштвених односа (...)” (Хол, 2001: 221).

традиционалном смислу, него у форми извесног „броја стварности које се непосредно показују посматрачу у облику различитих специјализованих институција” (религиозне, правне, медијске, културне итд.), а које нису увек сасвим видљиве јер не функционишу као државни репресивни апарат *на насиље*, већ *на идеологију*.¹³ Идеологија је, најсажетије речено, скуп одређених вредности или збир веровања. Међутим, она је у својој основи и скуп значења, и смисао и успостављена структура моћи. Заправо, идеологија представља „скривени (прећутни, невидљиви, дубински) поредак који детерминише једно друштво или друштвену формацију без обзира да ли се она *изјашњава* или не у сагласности са њом као идеологијом” (Шуваковић, 2006: 382). У својој студији *Моћ идеологије* Мекленан (McLennan) наводи три главна услова која одређени збир идеја, вредности, веровања треба да испуни да би се могао назвати идеологијом:

- „идеје морају бити **заједничке** знатном броју људи;
- идеје морају чинити неку врсту кохерентног **система**;
- идеје на неки начин морају бити повезане с применом **моћи** у друштву.”¹⁴

Откривање идеологије врло је важно у медијским популарним праксама, будући да су медији већ дуго незаобилазни друштвени агенси. Теоретичари културних студија ревидирали су марксистичка и постмарксистичка становишта развијајући само оне појмове који су им помагали да се дистанцирају од детерминистичког погледа на индустријски капитализам. Тако су идеологију и хегемонију користили да би објаснили делатни систем друштвеног поретка. На пример, хегемонијом (као добровољним пристанком на значења која производе доминантне групе) објашњавају се политичке праксе у доменима друштва, културе или медија, али не кроз категорије нечега што је аутоматски и редукционистички постављено, већ кроз суптилније начине анализирања свих релевантних промена. Из овог угла, доминантне структуре не добијају директно и једном заувек доминацију, него је *војују* и *освајају*. То је у својим радовима објашњавао Стјуарт Хол вешто спајајући Алтисерове и Грамшијеве (Gramsci) основне поставке са својим анализама институција и њихових политичких обележја. Према мишљењу Стјуарта Хола, медији представљају основне облике остваривања и ширења идеологије јер имају кључну улогу у репрезентовању друштва (Hall, 1995: 18). Он сматра да је „главна област у којој медији *раде* управо стварање и преображај идеологије” која представља *колективни процес* производње „различитих

¹³ Детаљније образложење државних идеолошких апарата (ДИА) може се прочитати у: (Алтисер, 2008: 143–147).

¹⁴ Наведено према (Прајс, 2011: 105).

форми друштвене свести” (Hall, 1995: 18) чинећи да оне изгледају сасвим природне, задате, саме по себи, здраворазумске. „Идеолошка природа медијских представа заснована је на моћи да се стварност означи/осмисли на одговарајући начин. Да се од свих могућих виђења изабере једно, да се њему обезбеди статус ‘објективног’ и ‘непристрасног’ што у постојећој култури значи ‘истинитог’.” (Миливојевић, 2001). Међутим, дуго се није расправљало о инкорпорирању идеолошких места у популарне медијске садржаје. Сматрано је да се идеологија *испољава* само у озбиљним информативним програмима, док су ови други програми опстајали у домену већ утврђене забавне функције медија која се занемаривала или оштро критиковала. Али овде није само у питању забавна функција већ и она друга – едукативна. Уколико искључимо забаву као део ненапорног партиципирања публике у медијској понуди, не смемо свакако то учинити и са образовним, културним и естетским садржајима.¹⁵ Сходно томе, Тарнер јасно наглашава да је допринос културних студија не само у разумевању популарне културе као области око које политичка моћ *преговара* или се *лејити мише* него и у тумачењу задовољства у конзумирању медијских садржаја које није идеолошки неутрално (Turner, 2003). Зато је од 70-их година 20. века веома „важан продор у идеолошком раду медија” представљало „откриће и политички значај *популарног*”.¹⁶ Дакле, популарна култура која је у највећој мери подржана медијима представља изузетно значајан истраживачки ресурс не само о питањима вредности медијских жанрова или о квалитету популарних садржаја него и о политичкој, друштвеној и идеолошкој позадини медијске понуде. Из тог разлога, не сме се пренебрегнути чињеница да је популарна култура *конфликтно поље* где се моћ афирмише, дистрибуира и редефинише.

¹⁵ Витолд Калиновски је почетком 80-их година 20. века, након успона телевизије као медија али и критике онога што она глобално нуди, поставио једно сасвим реално питање које упућује на то „да ли је телевизија средство комуникације и популарисања културних вредности произведених у другим областима, те да ли је способна да креира (и да ли заиста креира) своје властите, оригиналне вредности. Другим речима, реч је о томе да ли постоји посебна *телевизијска уметност*, специфично *телевизијско стваралаштво*?” (Калиновски, 1983: 146).

¹⁶ Сњежана Миливојевић то овако објашњава: „Иако нису експлицитно политички, ови програми су веома увучени у трансмисију изразито дефинисаног скупа политичких вредности, управо због њиховог ‘општепознатог’, здраворазумског стила презентације” (Миливојевић, 2001(а): 174).

Закључак

Културне студије су успеле да, већ на самим почецима свог оснивања, у проучавању културе по први пут нивелишу строгу разлику између тзв. *високе* елитне и *ниске* масовне/популарне културе уводећи нове приступе проучавања. Теоретичари културних студија нису посматрали свакодневни живот обичних људи на супериоран елитистички начин. Они су се заложили за окретање *антрополошком* приступу истраживања хетерогене савремене културе. Тако су културне студије посебно нагласиле друштвену улогу културе „показујући како се та улога испољава и како треба да се разуме” (Turner, 2003). Зато су теоретичари културних студија популарну културу анализирали кроз друштвене и политичке праксе, а не само у домену академског мишљења. Они су први указали на политички значај популарне културе покушавајући да различитим текстуалним приступима анализирају производњу њених значења.

Литература:

- [1] Адорно, Т., Хоркхајмер, М. (2008): „Културна индустрија”, у: Ђорђевић, Ј., Студије културе; Београд Службени гласник, (стр. 66–99).
- [2] Алтисер, Л. (2008): „Идеологија и државни идеолошки апарати (белешке за једно истраживање)”, у: Ђорђевић, Ј. (ур.). *Студије културе*. Београд: Службени гласник. (стр.143–147)
- [3] Arendt, H., (1971): „Society and Culture”, у: Rosenberg, B., White, D. (ур.), *Mass Culture Revisited*; New York: Van Nostrand Reinhold.
- [4] Berger, A. (2012): *Media and Society: A Critical Perspective*, Rowman & Littlefield, https://books.google.rs/books?id=SDdla4gTEkIC&dq=mass+society+mass+culture&source=gbs_navlinks_s,
- [5] Велимировић, Т. (2008): „Култура и или обмана (Дијалектика просветитељства)”, *Филозофија и друштво*, 1, (стр. 305–322)
- [6] Дуда, Д. (2002) „Хрвање са анђелима”, *Реч: часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, 66/12, (стр. 79–107)
- [7] Клоковска, А. (1985): *Масовна култура: критика и одбрана*; Нови Сад: Матица српска.
- [8] Jameson, F. (1979): „Reification and Utopia in Mass Culture”, *Social Text*, 1, (стр. 130–148), <http://www.english.ufl.edu/mrg/readings/Jameson,%20Reification%20and%20Utopia.pdf>,
- [9] Калиновски, В. (1983): „Телевизија и естетска култура”, *РТВ теорија и пракса*, 31
- [10] Ђурић, Д. (2011): *Дискурси популарне културе*; Београд: ФМК.
- [11] Ђорђевић, Ј. (2008): *Студије културе*; Београд: Службени гласник, (стр.143–147)
- [12] Ђорђевић, Ј. (2008): „Увод”, у: Ђорђевић, Ј., *Студије културе*; Београд: Службени гласник, (стр. 11–34)
- [13] Ђорђевић, Ј. (2009): *Послекултура: увод у студије културе*; Београд: Клио.
- [14] Мазе, К., *Безгранична забава: уједно масовне културе 1850–1970*, Службени гласник, Београд, 2008.
- [15] Мекдоналд, Д. (2008): „Теорија масовне културе”, у: Ђорђевић, Ј., Студије културе, Београд: Службени гласник.
- [16] Morisson, J. (1998): *Passport to Hollywood: Hollywood Films, European Directors*; State university of New York press, http://books.google.rs/books?id=vYCsahS50OoC&source=gbs_navlinks_s,
- [17] Морен. Е. (1967): *Дух времена: есеј о масовној култури*; Београд: Култура.
- [18] Миљивојевић, С. (2008): „Критичка традиција у истраживању медија: културне студије”, *СМ – часопис за управљање комуницирањем*, 8(3)

- [19] Миливојевић, С. (2001a): „Јавност и идеолошки ефекти медија”, *Реч: часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, 64/10, (стр. 151–213)
- [20] Миливојевић, С. (2001b) „Идеолошки рад медија”, *Нова српска политичка мисао*, 8(1–4)
- [21] Pestalozzi, J. H., *The Address of Pestalozzi to the British Public, Soliciting Them to Aid by Subscriptions His Plan of Preparing School Masters and Mistresses for the People, that Mankind May in Time Receive the First Principles of Intellectual Instruction from Their Mothers*, <http://books.google.rs/books?id=i6BDAAAACAAJ&lpg=PT10&pg=PT10&hl=en#v=onepage&q&f=false>
- [22] Прајс, С. (2011): *Изучавање медија*; Београд: Клио.
- [23] Turner, G. (2003): *British Cultural Studies*; London: Routledge. (треће издање)
- [24] Хол, С. (2001): „Коме треба игенитет?”, *Реч: часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, 64/10, (стр. 215–233)
- [25] Хогарт, Р. (2008): „Проклето добар живот и новија масовна уметност: секс у излизаним џеповима”, у: [26] Ђорђевић, Ј., *Студије културе*, Службени гласник: Београд, (стр. 134–139)
- [26] Hall, S. (2007): „Richard Hoggart, The Uses of Literacy and the Cultural Turn”, *International Journal of Cultural Studies*, 10(1), (стр. 39–49), http://www.sagepub.com/upm-data/34970_CHAP_1.pdf,
- [27] Hall, S. (1995): „The Whites of Their Eyes: Racist Ideologies and the Media”, у: Dines, G., Humez, J., *Gender, Race and Class in Media: A Critical Reader*, Thousand Oaks: SAGE Publications.
- [28] Шуваковић, М. (2006): *Дискурзивна анализа*; Београд.
- [29] Williams, R., *Culture is Ordinary* [1958], source: Williams, R., (1989a), *Resources of Hope, Culture, Democracy, Socialism*, London, Verso, <http://artsites.ucsc.edu/faculty/Gustafson/FILM%20162.W10/readings/Williams.Ordinary.pdf>

Associate Professor Nataša Simeunović Bajić, PhD
Faculty of Culture and Media
„John Naisbitt” University
Belgrade

THE CONCEPT OF POPULAR CULTURE AND CULTURAL STUDIES

Summary: *Cultural studies as interdisciplinary theory and practice last for half century. Cultural studies researchers analyze different aspects of contemporary culture. They try to describe culture as text. In this sense, it is possible to determine how cultural texts are being activated within lived cultures. Therefore, cultural studies incorporate broad variety of cultural topics and issues. Cultural studies researchers combine approaches respecting intention to find the best way and appropriate focus for cultural analyses. The most important result of this research tradition is detection of political meanings of popular culture. They made evidence of popular culture as arena of conflicts and struggles. The point is trying to analyze what the dominant and marginal discourses are, and how popular culture texts can represent different themes.*

Keywords: *CULTURAL STUDIES, MASS CULTURE, POPULAR CULTURE, IDEOLOGY, POWER RELATIONS.*

Проф. др Драган Никодијевић*
Факултет за културу и медије
Универзитет „Дон Незбит“
Београд

МУЗЕЈИ У ЕРИ ВЛАДАВИНЕ ТРЖИШТА И УБРЗАНИХ КОМУНИКАЦИЈА**

Сажетак: У свету који се променио, музеј и његова улога не могу остати неизмењени. Савременим светом доминирају комуникацијски процеси а информације су постале централни садржај како производње и поширње тако и друштвеној животи у целости. Ошуда једна од најважнијих промена у схватању савремене улоге музеја јесте у јачању значаја свих облика комуникације коју музеј остварује. Циљ је да се превазиђе донекле аутистична музејска ситуација која подразумева традиционалну релацију кулос-збирка. У новијим музеолошким изворима се срећемо са шумачењима која, наилашавајући нову функцију, комуницирање. Тиме се у извесном смислу попискују у друћу план или укидају неке од традиционалних музејских функција. Све израженија оријентација савремене музејске праксе на функцију комуникације не подразумева само развијање односа са јавношћу и информисање окружења о музејским садржајима већ и маркетиншке комуникације које ће музејима обезбедити додатне изворе прихода, посебно у условима недовољних а често и неситурних буџетских субвенција.

Кључне речи: МУЗЕЈ, ТРЖИШТЕ, МЕДИЈИ, КОМУНИКАЦИЈЕ.

* Контакт: dnikodijevic@nezbit.edu.rs

** Рад је реализован у оквиру пројекта МНТР 47004.

Увод

Музејска делатност, по правилу, асоцира на прошлост и старине. Музеји и јесу институције чија је делатност окренута прошлости, сведочењу о људском трајању и неговању „културе памћења”. Оријентација на прошлост и време које је за нама је, међутим, само једна димензија музејске делатности. Шири, дубљи и у сваком случају актуелнији смисао музејске делатности огледа се у њеним релацијама са данашњицом али и у наглашеним потенцијалима да се преко искуства прошлих раздобља антиципирају будућа. Посредством делатности музеја се остварује својеврсна синтеза прошлости, садашњости и будућности. Отуда разматрање музејске делатности није само прича о прошлости већ и о времену садашњем и будућем.

Очување сведочанстава прошлости и њихово познавање није, дакле, циљ по себи. Својим постојањем и деловањем музеји дају смисао људском трајању и доприносе да се „индивидуално и колективно памћење ставља у темеље људски уређеног света.” (Кошчевић, 1977: 17) Успостављање адекватног односа према прошлости човеку је потребно да би и данас и у будућности поступао и деловао по мери своје друштвено-историјске улоге.

1. Захтеви новог доба и иновирање музејских функција

Делатност музеја, како у историјском тако и у савременом контексту, ослања се на постојање и задовољавање специфичних људских културних потреба. Сасвим је извесно да се данашње културне потребе човека увелико разликују од оних које су биле иницијалне у давнашњем покретању музејских активности. Отуда традиционална музејска пракса постаје у све већој мери анахрона у односу на савремене видове друштвених и културних комуникација.

Дали су се музеји развили у институције од виталног значаја за друштво? – питање је које прати њихов рад од настанка до данашњих дана.

Садржај музејске делатности није у новијој историји доживео значајније измене у односу на постојећу традицију. Музеј је и данас, мање или више, институција која, као и некада, прикупља, чува и показује материјалне доказе развоја природе и друштва. Ако налазимо да ове традиционалне функције музеја треба очувати зато што оне одражавају саму суштину њихове делатности, онда кључно питање савремене музеологије није „шта музеји раде” већ „како музеји раде”.

Опште је уверење да је данашњи музеј још увек „оптерећен конвенцијама деветнаестог столећа” (Кошчевић). Традиционална концепција музејске делатности, одњених почетака па све до новијег периода, одражава

неку врсту „маније колекционарства”. Услед тога је у пренатрпаним збиркама и тезаурима готово немогуће сагледати право и потпуно значење и вредност музејских предмета а још теже, у сврху презентације, приредити неку врсту „репрезентативног избора”. Симбол традиционалног музеја је *оригинал*, али и тога је одвише да би то био критеријум избора. Музеји су временом постали дословна „складишта оригинала”. Тај проблем је нарочито изражен код уметничких збирки. Кустос и „његова” огромна збирка, преовлађујућа је парадигма музеја на прагу новог доба – „генерални музеолошки концепти XIX стољећа резултирали су гомилама предмета-оригинала, који су поништавали једни друге, а сви заједно посјетиоца. Посјетилац је из таквог музеја излазио импресиониран, али с погрешном и фрагментираном предоцњом о умјетности и култури.” (Кошчевић, 1977: 57) Таква музејска концепција није увек била у стању да оствари адекватну комуникацију са измењеним потребама публике која већ увелико бива изложена утицају садржаја масовних медија.

Ново доба које у први план изводи напредне и убрзане комуникације, ствара амбијент у којем традиционална концепција музеја делује анахроно. Основни захтев времена се огледа у потреби за новим видовима комуникација. Таква комуникација није могућа са огромним „колекцијама оригинала” или „збиркама ремек-дела”. Те чињенице условљавају трагање за новом генералном концепцијом музејске делатности која ће подразумевати разумну употребу прикупљеног материјала. Уместо сабирања и чувања, *интерпретација музејског материјала* постаје централна оријентација и највећи напор музејске праксе. То је најзначајнија промена којом се нова генерална музеолошка концепција дистанцирала од старе. Тиме, наравно, нису доведене у питање остале виталне функције музеја. Под утицајем нових друштвених околности, посебно оних које се везују за динамичан технолошки напредак, и оне су претрпеле значајне промене или, боље речено, доживеле су извесну модернизацију.

Прикупљање музејских садржаја почиње да карактерише наглашеност *селективност* и, поготово, *документаристички ирисити*. У поређењу са традиционалном музејском концепцијом, акценат се са музејског предмета измешта на *музејску документацију*. Све то подстичу и омогућавају нове информатичке технологије. Нова музеолошка доктрина изједначава музејску документацију са самим музејским предметом. Физичко одсуство предмета може бити супституисано музејском документацијом или електронском базом података. Између сабирања и селекције документације стављен је знак једнакости. Из тих околности проистичу и измењени задаци музеологије – „Као основни задатак музеологије поставља се питање теорије музејске селекције, тј. документације... модерна музеологија продубљује идеје о сабирању и његовом значају,

залажући се за јасно дефинисање онога што треба скупљати и чувати, као и сврхе тог сакупљања и чувања.”(Јовановић, 1992: 10)

У иновираном приступу, и функција чувања музејских предмета добија продубљенији смисао и прераста у такозвано *шрезорирање* које подразумева ширу функцију од пуког настојања да се музејским предметима обезбеде услови за њихово чување – „Музеологија појам трезора теоријски поставља као замишљени обим сабирног фонда, као програмирани, научно утврђени вид сабирачке делатности...трезор је стварни, физички присутан фонд музеја, али је и музеолошки програмирана целина коју треба систематски и методично попуњавати.”(Јовановић, 1992: 12)

У деценијама које су за нама, музеологија и музејска пракса су се налазиле на раскршћу створеном дилемом коју од три музејске функције треба апострофирати – сакупљање, чување или комуникацију. Свака од основних музејских функција је имала своје бранитеље и критичаре. Сакупљање је критиковано због честог одсуства стручне селективности. Инсистирање на чувању је претворило многе музеје у депое. Презентација односно излагање музејских предмета комуникацији са окружењем је проглашавано главним узроком крађа и оштећења музејских предмета... Претходне музеолошке дилеме увелико већ нису актуелне у земљама са развијеном културом а у оквиру ње и музејском праксом – а чини се да то престају да буду и код нас. Не спорећи значај активности сабирања и чувања, данас је комуникација постала терен централног ангажовања музеја.

У савременом друштву, које се у све већој мери окреће новим ресурсима и у којем носиоци развојних промена више нису класични обрасци индустријске производње већ то постају процеси са постиндустријским карактеристикама, у којима знање и информације постају централни ресурси, комуникациона функција музеја добија на значају. Уколико је централни производ друштва будућности информација, и музеји, с обзиром на јавност своје функције, уз средства масовних комуникација која у друштву новог доба представљају главне посреднике у ширењу различитих сазнања, поука и забаве, нужно морају прерасти у снажне носиоце комуникацијске функције односно медијације. Информациона димензија музеалности односно музеалија је неспорно велика и она као таква мора добити већи значај у оквиру нове музејске праксе – „Глобална култура у којој живимо дакле тражи нове музејске структуре које су у стању да, адекватном културном комуникацијом, у потпуности одговоре на настајање знања.” (Vercelloni, 1994: 8)

По свему судећи, нова парадигма музејске делатности је комуникација која се у непосредној пракси често изражава слоганом „Отвори-мо музеје!” Нагласак на комуникацији је својеврсна, позитивна реакција музеја на савремено медијатизовано и информатичко окружење и

настојање да му се прилагоди. Али не само и превасходно излагањем предмета, што је традиционални вид музејске презентације, већ „излагањем идеја” које посетиоце уводе у музејски доживљај. И то је добро, упркос чињеници да смо усред дигиталне ере у којој се формирају разне виртуелне „меморије света”. Више је него извесно да ниједан дигитални сурогат музејског предмета неће моћи да произведе доживљај који настаје у сусрету са музејским предметом у изворној форми. Јер управо је доживљај главни музејски производ и он га чини оним што треба да буде.

2. Музејске финансије у тржишном окружењу

Делатност музеја је, на темељу своје примарне оријентације и по свом духу, непрофитна. Ова чињеница, међутим, не говори о томе да су музеји лишени бриге о економским аспектима делатности односно о финансијском пословању. Посебно у времену тржишне економије које је и музејској заједници наметнуло обрасце функционисања у духу „одрживог развоја”, што је заправо еуфемизам за категорију „пословне одрживости”.

Финансијско пословање подразумева успостављање одређеног баланса између прихода и расхода. Од непрофитних институција какве су позоришта, музеји, опере, заводи за заштиту споменика и сл. очекује се успостављање такозваног *нижег баланса* (К.Молар) који подразумева приходе довољне да се покрију само расходи експлоатације (*виши баланс* би подразумевао приходе који покривају све функционалне и инвестиционе расходе). Како је музејска делатност скупа и подразумева велике трошкове и уз све то непрофитно оријентисана, већина музеја није у стању да обезбеди задовољавајући баланс у свом финансијском пословању. Чак ни уз субвенције који су најчешћи и највећи, али, по правилу, недовољан извор прихода. Расходе музеја чине средства која се издвајају за плате запослених, откуп музејских вредности, трошкове технике и депоа, трошкове одржавања објекта, трошкове излагања и штампања публикација... Финансијска средства која се издвајају за плате запослених, у већини случајева, чине највећи део трошковника музеја – „Музеји су установе у којима персонални трошкови износе износе између 50 и 75% укупних издатака.” (Мат, Флац, Ледерер, 2002: 123)

Када је реч о великим музејима, њихови трошковници могу подразумевати огромна средства. Рецимо, годишњи буџет Лувра износи 186 милиона евра (сви остали француски музеји у збиру имају буџет од 356 милиона евра). Да бисмо схватили зашто су овом музеју потребна толика средства, навешћемо податак да је за увођење најсавременијег противпожарног система утрошено 22 милиона евра а за његову интернет презентацију 7 милиона евра.

У земљама са традицијом либералне економије и тржишног пословања субвенције одавно нису главни и једини извор музејских прихода. Друштвена заједница упућује све израженије захтеве ка већем финансијском осамостаљивања ових институција, имајући притом у виду и могућност њихове приватизације.

Приходе музеја је могуће разврстати у две категорије: унутрашњи и спољашњи приходи.

Унутрашњи приходи музеја се остварују од улазница, продаје сувенира и публикација у продавници, од угоститељских услуга, изнајмљивања простора (за модне ревије, концерте, семинаре, приредбе, свадбе...), наплате приступа базама података, од услуга истраживања, изнајмљивања музејских предмета за изложбе, услуга у области образовања (уметничка школа, семинари, радионице), чланарина – индивидуално или корпоративно чланство... Врло је мали број музеја који успева да из унутрашњих прихода обезбеди довољна финансијска средства. Истраживање Завода за проучавање културног развитка Србије спроведено током 2009. године („Музеји Србије – актуелно стање“) показало је да су само три музеја у Србији успела да обезбеде из сопствених, унутрашњих прихода преко 50% потребних средстава. Према подацима Статистичког завода Србије укупан број посетилаца музејима Србије на годишњем нивоу износи 1.754.000 – то је очигледно недовољна посета да би се о музејским улазницама могло говорити као о озбиљном извору музејских прихода.

Спољашњи приходи музеја потичу од субвенција државе или локалне заједнице, или од различитих облика партнерства – спонзори, покровитељи, мецене, донатори, пријатељи музеја, добровољци...

Субвенције као спољашњи извор прихода музеја подразумевају *пошћуно финансирање* или такозвано *суфинансирање* (Закон о култури РС из 2009. године, Чл. 73 до 77). Министарство за културу и медије Републике Србије финансира музејску делатност преко Сектора за културно наслеђе. Осим из републичког буџета музеји се субвенционирају и средствима регионалних и локалних заједница. Као што је речено, највећи део ових средстава се троши на одржавање и плате запослених.

Спонзорство подразумева пословни однос корпорације или неке фондације према уметнику, неком пројекту или институцији културе (*комерцијално-маркетиншки присћуи култури*). Спонзорство музеја је интересно давање, јер спонзор за свој новац очекује противуслугу – музеј је за спонзора медиј преко којег реализује властити маркетинг или барем побољшање односа с јавношћу. Спонзоре није лако обезбедити јер они не пристају увек на пројекат који им се нуди већ траже онај који ће се допасти њиховим циљним тржиштима и клијентели. Пошто су представници спонзора по правилу пословно вештији у стварима уговарања,

музејски посленици задужени за ове послове морају добро водити рачуна о свим аспектима сарадње како не би угрозили циљеве својих пројеката који су у сваком случају различити од циљева спонзора. За музеје је особито корисно медијско спонзорство.

Покровишељство је подршка која је у односу на спонзорство мање обојена интересом односно очекивањем узвратне услуге (*културолошки присиуи*). Ова врста партнерства понекад и не мора подразумевати финансијску потпору музеју већ само пристанак важног појединца или установе – политички лидери, влада и владине институције, црквена организација... - да својим именом или репутацијом подржи музејски пројекат.

Меценати је облик партнерства који се не разликује много од покровитељства осим што подразумева дугорочнији, приснији и великодушнији однос двеју страна – најчешће индивидуалног донатора и појединачног уметника или непрофитне институције (*хедонистички присиуи*).

Донашорство је једнократно покровитељство. Када је реч о музејима, има много примера који говоре о донаторству које је подразумевало и читаве музејске зграде, збирке, опрему или финансијска средства. Донатори по правилу за узврат не траже ништа, желећи чак да остану и анонимни. Неки овим поступком желе да побољшају слику о себи у јавности, све до захтева да музеј носи њихово име (*социјално-хуманистички присиуи*).

Новији облици пословања подразумевају и друштвену одговорност корпорација па су финансије које се у ову сврху издвајају управо део такозваног *corporate responsibility* прорачуна.

Пријатељи музеја су друштва посредством којих музеји јачају везе са својом публиком, јавношћу и друштвеном заједницом – што посредно води ка стварању услова за добијање различитих облика подршке музејским активностима. Од чланова друштва пријатеља музеја се не очекује нека особита финансијска подршка. Уместо тога они нуде своје време, друштвени углед, знање и утицаје, чиме се отвара један додатни комуникацијски канал музеја са окружењем. У Барселони је 1967. године формирана светска федерација пријатеља музеја *WФФМ – World Federation Friend of Museum*, која окупља преко 1,5 милион чланова друштава пријатеља музеја из 35 земаља. Њен циљ је да у окружењима у којима делује утиче како на појединце тако и на политичке и економске центре моћи да у већој мери учествују у проблематици заштите и комуницирања културне баштине. Делатност ове федерације се одвија под покровитељством Унеска.

Имајући у виду различите изворе, збирни приходи музеја могу бити значајни, али су они, по правилу, увек недовољни и мањи од расхода.

Годишњи приход Лувра је огroman али је ипак знатно мањи од буџета потребног овој институцији. Уз огромне субвенције и око 8 милиона прода-

тих улазница годишње, безбројни су начини на које овај музеј долази до додатних прихода. У Лувру се 19 запослених искључиво бави пословима фандрајзинга – трагањем за новцем. Ту су и други начини да се уновчи оно чиме се располаже. Рецимо, овај музеј је за трогодишње изнајмљивање 142 рада Рембранта, Рафаела и Пусена наплатио од музеја *High Museum of Art* из Атланте 5,5 мил.евра за изложбу „Лувр-Атланта” која је приређена у време одржавања олимпијских игара (главни покровитељ *Coca-Cola* чија је централа у том граду). Значајан новац је зарађен и програмом посете по сценарију филма „Давинчијев код”. Најозбиљнији извор будућих прихода Лувра заснива се на договору између француске владе и Уједињених арапских емирата за дугорочно изнајмљивање колекције ремек дела новом Гугенхајмовом музеју – „Лувр на песку”, који се гради на острву крај Абу Дабија. Комерцијално повољни договори са Аталантом и Абу Дабијем су, међутим, изазвали оштре реакције француске културне јавности. Петицију са насловом „Музеји нису на продају” уперену против оваквих акција потписало је више хиљада људи.

Лувр није усамљен у комерцијализацији своје збирке. Да би допунио државне субвенције, руски *Ермитаж* изнајмљује своје колекције хотелу-казину у Лас Вегасу.

Тврди се да је приватна музејска фондација Гугенхајм у тржишном наступу најагресивнија – њена музејска мрежа се протеже од Њујорка, преко Сан Франциска, Берлина, Венеције, Билбаоа, Токија... са амбицијама даљег ширења, међу којима је поменути пројекат у Абу Дабију већ у фази реализације – музејски комплекс од преко 320.000 квадратних метара.

Уз општу појаву да је уживање у уметничким и другим културно-историјским вредностима престало да буде привилегија елите, те да је постало масовно, умножили су се путеви и начини стицања новца у оквиру музејске делатности. Постало је потпуно нормално да уз музеје иду трговине различитим сувенирима (медведић Мома у њујоршком музеју модерне уметности, мајице и шоље са утиснутим ремек делима), ресторани брзе хране, књижаре и кафеи; рецимо, да би се видело неко Тицијаново дело, у ватиканским музејима се мора убацити новчић у аутомат; поменути обилазак Лувра трагом књиге Дена Брауна „Давинчијев код” са слушалицама на ушима, по цени од 25 еура...

Добар пример настојања да се музеји, са једне стране, прилагоде владајућим обрасцима друштвеног понашања, што ће рећи тржишту и потрошњи а, са друге, да своју понуду и услуге придруже манифестацијама масовног окупљања зарад потрошње, препознајемо у активности групе музеја у просторима Београдског сајма у време одржавања Новогодишњег вашара. Реч је здруженом наступу неколико музеја у програму *Музејске атракције*. Ако публика не долази у музеје онда је бесмислено чекати да

се ту нешто промени само по себи. Музеји су се отуда одлучили да се са својом понудом нађу тамо где их публика-потрошачи не могу мимиоћи – на вашару еуфоричне новогодишње потрошње. У изгледу је да ће и једни и други бити задовољни – и музеалци и публика.

3. Имају ли музеји будућност?

Многи музејски стручњаци су износили различита упозорења, уз нескривену забринутост за будућност музеја:

„Нисам потпуно сигуран да музеји могу постојати овакви какви јесу неко дуже време. За то постоје два разлога: њихов диносаурски карактер, у смислудасунапрагуизумирања, и ривалство повезано самонетаризацијом културе. Музеј се излаже опасности да га изненада надјача феномен културе кога су креирали комерцијализација и монетаризација.” – *Ито де Варин-Боан* (један од зачетника концепта екомuzeја, једанаест година био директор ICOM-а, писац многих расправа, чланака, међу осталим – аутор књиге „Култура других”);

„Музеји умиру. Човеку са улице музеји уопште нису занимљиви. Он их не посеђује. Туристи који обилазе музеје када су у иностранству нису свесни да музеји постоје у њиховим властитим градовима.” – *Јорје Глусберџ* (уметнички критичар, директор Центра за уметност и комуникацију у Буенос Аиресу);

„Јадни музеји...желимо да их реанимирамо пошто постају анемични; још мало и биће потребно да их васкрсавамо” – *Жерар Базин* (један од водећих француских музеолога, аутор књиге „Доба музеја”);

„Музеји су сеизмографи потреса који дрмају планету... С музејском се установом догодило да је заборавила разлоге властитог постојања.” – *Томислав Шола* (један од водећих хрватских музеолога);

„Публика у музејима не показује довољно или никакво интересовање и пажњу према експонатима. Лута, беспомоћна у трагању за информацијама, текстовима, стручним лицем које је може разумети и помоћи. Посета се обично завршава брзим проласком кроз просторије и напуштањем музеја. Музеј је у кризи...” – *Владимир Појовић* (српски музеолог, Народни музеј).

Неке епохе су биле више а неке мање наклоњене делатности музеја – XIX век можемо у сваком погледу окарактерисати као епоху музеја; за XX век су, у његовом највећем делу, карактеристични антимузејски ставови. Ова појава је лако разумљива ако се има у виду да је читав XX век протекао у знаку доминације различитих медија – штампе, филма, радија, телевизије и интернета. Крај XX и почетак XXI века, упркос даљем снажењу ме-

дијске сфере, неким чудом поново наговештава повољнију слику о музејима. Налазимо да су довољна илустрација овој тврдњи следећа два кључна показатеља: отварање великог броја нових музеја и повећана посета музејима. Тврдњи о порасту угледа и значаја музеја у најновијем добу могло би се наћи још много доказа и потврда. Објашњење ове појаве није једноставно и вероватно га треба тражити у различитим околностима.

Међу разлозима који објашњавају отварање великог броја нових музеја издвајају се два: један се везује за питање *ирестиџа* којем теже поједине средине, док се као други наводи непрестана *специјализација* музејске праксе услед које се јавља велики број нових музеја уско усмерених на поједине тематске области. У сваком случају, број музеја у свету непрестано расте – у Америци их има преко 7000, у Француској 6000, Шпанији 2000, Италији 3300, Великој Британији 1300... Немачка је у последњим деценијама XX века изградила преко 300 нових музеја.

У наставку ћемо поменути само неке од највећих инвестиција у новоизграђене музејске објекте, који срединама у којима су подигнути несумњиво обезбеђују престижно место на светској мапи културних центара.

Један од таквих примера је *Гугенхајм Билбао*, музеј чудесне архитектонизације. Овај музеј, са преко 900.000 посетилаца годишње, са свим посредним финансијама које прате њихов боравак, на очигледан начин доказује колико активност једне музејске институције може позитивно да утиче на привредну слику читаве једне регије. За невероватно кратко време Билбао се нашао на интернационалној културној и туристичкој мапи – музеј и сам град преправила је река туриста, људи који троше новац. Град је напросто процветао (економски, културно, социјално) захваљујући изградњи новог Гугенхајмовог музеја. За само две године од његовог отварања, економска активност региона Баскије је десетоструко увећана (775 милиона евра), уз отварање 4100 нових радних места. По овом музеју се шире друштвене промене које настају радом појединих институција културе називају *Билбао ефекај*.

Музеј на кеју Бранли, посвећен уметности ваневропских цивилизација, отворен у Паризу 2008. године, једна је од највећих инвестиција француске државе у последњим годинама. Његов пројектант *Жан Нувел* каже да је у овом музеју све рађено са циљем да се „увећа емоција изазвана у сусрету са прадавним предметом.“ У изградњу и опремање музеја је уложено преко 250 милиона евра. Музеј располаже са 300.000 експоната. Планирани годишњи буџет је 45 милиона евра.

Грчка је 2009. године окончала градњу и свечано представила јавности и великом броју светских званичника који су присуствовали отварању, давно планирани музејски пројекат *Нови акропољски музеј*. У музеју, који гледа на сам Акропољ, смештено је преко 4000 експоната – пребачених са Акропоља

да би се у музеју сачували од штетних утицаја (њих су на Акропољу замениле реплике). Нажалост, многи делови овог значајног културно-историјског споменика недостају – махом се налазе у Британском националном музеју – што је један од најпознатијих примера пљачке културног блага која још увек није добила задовољавајући епилог. Очекује се да ће овај музеј годишње посећивати 2 милиона људи.

У Токију је исте године отворен највећи уметнички музеј у тој земљи. Музеј захвата 14.000 кв.метара изложбеног простора. У његову градњу је уложено 289 милиона долара. Годишња посета са којом се рачуна је 1,5 милион људи.

Раније поменута изградња Гугенхајмовог музејског комплекса у Абу Дабију, на острву Садијат, такозваног Лувра на песку, укупне површине од 320.000 квадратних метара представља један од доказа новог сагледавања друштвене улоге музеја. На једној страни, овај музеј ће несумњиво допринети изградњи боље културолошке слике средине у којој се подиже. С друге стране, не треба наивно помислити да инвеститори немају у виду значајан економски потенцијал културног туризма који ће се изградњом музејског комплекса активирати. Тако усмерена инвестиција оних који су новац зарадили експлоатацијом нафте, необновљивог ресурса који је на измаку, показује добро препознавање уметности и знања као обновљивих ресурса будућности (Адижес).

Не треба заборавити да су и многи стари музеји широм света претрпели значајне адаптације и инвестициона улагања. Сетимо се највећег међу њима, Лувра, у којем је, уз многа осавремењавања, изграђена и огромна улазна дворана пирамидалног облика.

Број посетилаца музеја је у сталном порасту – у Америци је за кратко време са 200 увећан на 500 милиона годишње. Највећи музејски систем на свету, *Smithsonian Institution* у Вашингтону, који обједињује неколико великих америчких музеја, бележи годишње 25 милиона посетилаца. Посете великим европским музејима су, такође, вишемилionске. У вези са овим феноменом се могу срести различита тумачења.

Прошлост као терен музејске праксе је ризница неисцрпних сазнања и богатог искуства. Предмети и садржаји који су репрезенти прошлости у музејима могу да задовоље различита људска интересовања и видове радозналости. Често се за одговорима на нелагодности које су последица претеране динамичности савремене егзистенције трага управо у оквиру образаца прошлих времена. Најзад, многи музејски простори се доживљавају и као својеврсне оазе мира у узаврелом амбијенту данашњице.

„Глад за културом” повезана са увећаним квантумом „ослобођеног времена”, сматра се околношћу која оснажује нове видове туристичке праксе познате као „културни туризам”, у оквиру које музеји имају запажено и активно учешће.

Отварање нових музеја који, очигледно је, добро функционишу са оријентацијом на *комукацију садржаја*, актуелизује питање опстанка односно, како је то ICOM у својим стратешким опредељењима наговестио, „одрживог развоја” постојећег гигантског система музејских институција широм света – чији се број процењује на преко 14.000. Проблеми су многобројни а ми ћемо скренути пажњу само на неке који нам се чине најочигледнијим.

Најпре, многи постојећи музеји нису у стању да „ухвате корак” са захтевима новог доба. Да би то постигли потребна је њихова свеобухватна модернизација која подразумева значајна улагања. То није лако остварив задатак. Многе средине, наиме, немају довољно снаге, могуће ни довољно воље и спремности, да тај задатак спроведу. Најближи нам је пример нашег националног музеја чију ревитализацију већ годинама не успевамо да окончачмо – на штету многих који неће бити у прилици да остваре прави увид у наше богато културно-историјско наслеђе.

Активирање потенцијала постојећих музеја у појединим случајевима није само проблем могућности и воље да се њој приступи. Рецимо, ако је реч о музејима науке и технике, поставља се питање како то учинити. Музеј науке и технике се практично не може модернизовати а да притом „самог себе не уништи”. С обзиром на непрестан развој ових области, испоставља да ту врсту наслеђа треба сачувати „онако како нам је пренесено” јер уколико постојећи музеји иновирају сопствене колекције или им дају предност у излагању, они то морају учинити на штету постојећих, чиме потискују у план музеалије ранијих епоха. Најзад, ови музеји нису увек у стању да обезбеде услове за прикупљање и третман сталног прилива садржаја који треба да добију статус музеалија. Са сличним проблемом се срећу и музеји модерне уметности.

Најзад, у размишљањима на тему будућности музеја, ваља подсетити да су постојећи музеји временом прерасли у својеврсне документационе центре, те да они са својом систематизованом грађом већ сами по себи представљају документ историје и културе чија значења треба очувати у неизмењеном облику – сам музеј је постао музеалност. У том смислу један музеолог сугерира да „иновација старих музеја може пре свега да се односи на чување њихове историјске и научне специфичности, са циљем – историјским – да се постојећи музеји представљају као споменици/документи друштва и културе који су их изражавали.” (Vercelloni, 1994: 7)

Закључак

По свему је јасно да, у свету који се променио, музеји и њихова улога не могу остати неизмењени. Савременим светом доминирају комуникацијски процеси а информације су постале централни садржај како производње и потрошње тако и друштвеног живота у целости. Отуда једна од најважнијих промена у схватању савремене улоге музеја јесте у јачању значаја свих облика комуникације. Осавремењавање музеја и њихово мењање у складу са захтевима медијског окружења не треба схватити као потребу да музејска пракса опонаша медије. Циљ је да се превазиђе полуаутистична ситуација која подразумева традиционалну релацију „кустос-збирка”.

У теорији културног наслеђа, дакле у оквиру музеологије, одавно је уочена својеврсна дихотомија и неприлагођеност праксе баштињења захтевима савремених комуникација. То потврђује и актуелна ICOM-ова доктрина која апострофира потребу интензивирања и осавремењавања функције музејских комуникација. Међутим, иако је ова музеолошка доктрина, са тежишним циљем да се пракса културног наслеђа прилагоди захтевима новог доба, промовисана пре готово четири деценије, и упркос чињеници да је њена примена донела изванредан комуникацијски напредак, о коме се најчешће говори као о „музејском буму”, више је него очигледно да у комуникацији наслеђа са временом садашњим и будућим постоје многобројне тешкоће и неусаглашености. Испоставило се, наиме, да су неке од промена у пракси културног наслеђа, које су у први мах у јавности формирале утисак о унапређењу комуникација са окружењем, у својој бити представљале својеврсно опонашање различитих образаца масовне културе и тржишта те да су, штавише, дугорочно почеле да доводе у питање суштински смисао и друштвену сврху баштињења то јест њеног очувања и даљег преношења. Чини се, заправо, да је осим жеље и разумевања потребе да се у комуникацији музеја са окружењем нешто промени мало учињено на суштинској промени амбијента и понашања које такве промене нужно претпостављају.

Што се тиче тржишних околности, више је него очигледно да је прилагођавање музејске делатности законима тржишта и профитног понашања у највећем делу скопчано са одустајањем музеја од њихове примарне друштвене мисије, што би их, у извесном смислу, водило и ка сопственој негацији. Пристајање музејске праксе на услове које диктира економски амбијент савременог доба би могло бити погубно за њену будућност. Наравно, ове околности не смеју бити прихваћене као коначан и довољан разлог да би се музејска делатност оставила потпуно изван тржишних интересовања – што је преовлађујућа карактеристика делатности музеја у нашим

условима. Таквој ситуацији у великој мери доприноси владајући модел финансирања који се превасходно ослања на субвенције и једва да наговештава извесне модалитете комерцијалног понашања. Отуда се у нашој средини радије говори о друштвеној корисности музеја (шта год то значило) него о њиховим могућим комерцијалним ефектима. Профитни учинак на терену духовне праксе, иако ретка појава, у нашој средини се још увек доживљава као јерес, јер се на материјалну страну живота, што је део идеолошког наслеђа, гледа као на нешто што се обавезно налази изван сфере духовно вредног.

Дакле, без обзира што музејску делатност треба, друштвеним субвенцијама и другим регулаторним механизмима, поштедети изложености тржишту, погрешно је неговати такву праксу у којој не постоји висок степен друштвене и пословне одговорности. У нашим условима је дуга и неприкосновена традиција друштвеног субвенционирања условила потпуно одсуство тржишно оријентисане филозофије установа културе, у првом реду позоришта и музеја. Друштвене субвенције не ослобађају у потпуности музеје бриге о сопственом материјалном статусу и потребе да, у складу са начелима такозване мешовите економије културе (Клод Молар) трагају за додатним изворима финансирања. Стални недостатак финансија и чињеница да се економија традиционалних установа културе, посебно позоришта и музеја, доживљава као „дефицитарно пловећи сунђер” (Адижес), више је него довољан разлог за њихово активније понашање у обезбеђивању додатних извора финансија. У срединама где је питање друштвене одговорности и рационалног понашања у институцијама културе заостреније постављено, веома су развијене методе обезбеђивања додатних извора финансирања – фандрајзинг, маркетинг, партнерство са привредом, спонзорство... Стални извор прихода који мора снажити је продаја улазница односно новац који се добија од музејске публике. Али, то никако не значи да музеје треба гурнути у ”систем размене добара” или у тржишну утакмицу са лукративним креативним индустријама. Међутим, несналажење на тржишту понекад представља и доказ неадекватног односа музеја према публици.

Литература:

- [1] Јовановић, Миодраг (1992): *Музеологија и зашћишћа сјоменика кулшуре*; Београд: Филозофски факултет/Плато.
- [2] Кошчевић, Желимир (1977): *Музеју прошлости и садашњости*; Загреб: Музејски документациони центар.
- [3] Мат, Г; Флац, Т. и Ледерер, Ј. (2002): *Менаџмент музеја*; Београд: Клио.
- [4] Никодијевић, Драган (2010): *Менаџмент музејске делатности*; Београд: Универзитет Мегатренд.
- [5] Vercelloni, Virgilio (1994): *Museo e comunicazione cultural*, Editoriale Jaca Book spa, Milano
- [6] Шола, Томислав (2002): *Маркетинг у музејима – или о врлини и како је обзнанишћи*; Београд: Клио.

Professor Dragan Nikodijević, PhD
Faculty of Culture and Media
„John Naisbitt” University
Belgrade

MUSEUMS IN THE ERA OF THE RULE OF THE MARKET AND ACCELERATED COMMUNICATION

Summary: In a world that has changed, the museum and its role can not remain unchanged. The modern world dominated by communication processes and information have become central to the content of production and consumption and social life in full. Hence one of the most important changes in the understanding of the modern role of museums is to strengthen the importance of all forms of communication by the museum realized. The aim is to overcome the somewhat autistic museum situation that involves traditional relationship curator-collection. In recent museological sources we meet with interpretations which, emphasizing the new function, communication. This in a sense pushing into the background or eliminate some of the traditional museum functions. The increasing orientation of contemporary museum practice the function of communication is not just about the development of public relations and information environment of the museum facilities already and marketing communications to be museums provide additional sources of income, especially in conditions of insufficient and often unsafe budget subsidies.

Key words: MUSEUM, MARKET, MEDIA, COMMUNICATIONES.

Мр Огњен Радовић*
 Комуниколошки колеџ Каја Фи
 Бања Лука

ИНСТИТУЦИОНАЛНО СЈЕЋАЊЕ НАРОДНОГ ПОЗОРИШТА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ - АНАЛИЗА СЈЕЋАЊА НАРОДНОГ ПОЗОРИШТА РС -

Сажетак: Предмет истраживања овог рада је институционално сјећање Народног позоришта Републике Српске (НПРС) посматрано кроз призму теорија социјалног конструктивизма Мориса Албаша и Алеиде и Јана Асмана.

Главне хипотезе рада су биле: (1) Мнемоничка и комуникативна памћења Јана Асмана у институционалном сјећању НПРС чувају нарастиве о Позоришту као националној и традиционалној просветитељској институцији и (2) Стратегија и имплементација очувања институционалног сјећања НПРС није задовољавајућа у односу на стратегију чувања сјећања према Кенету Метилу. За потребе позитивне потврђивања ових хипотеза анализирано је мнемоничко (монографије, билтени, афише, брошуре, програмске књижице, зборници радова, планови дешавања, остали писмени документи, просјор) и комуникативно сјећање (интервјуи са члановима и чланицама управе и плу-мачког ансамбла) прикупљено кроз архивско истраживање, интервјуисање и посматрање. За анализу су коришћене методе анализе дискурса и анализе нарастива.

Резултати истраживања су показали да су најистакнутији нарастиви: издрживи и непоколебљиви Давид; крути продуктивности и разнородности; стилна изврсност; позориште као просветитељ; заједништво и шрудбеништво; позориште као темељ традиционалног; позориште за народ. Када је ријеч о стратегији очувања сјећања позоришта, установљен је одређен број пројеката попут слабе систематизације, недовољне заштите архивске грађе те неопстојања плана дигитализације грађе, али и дезинтеграција колектива Позоришта што може имати далекосежне последице за очување комуникативне, а најослијетку и мнемоничке памћења институције.

Кључне ријечи: ИНСТИТУЦИОНАЛНО СЈЕЋАЊЕ, КОЛЕКТИВНО СЈЕЋАЊЕ, НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ, АЛБАШ, АЛСМАН.

* Контакт: ognjen.radovic83@gmail.com

1. Уводна разматрања и основне поставке истраживања

Сјећања у колективу су многобројна и неопходна, често преправљана у различитим епохама, али увијек негдје и некако присутна, чак и кад су декларативно потиснута. Сваки колектив има много тачака сјећања у својој историји, којима се по потреби враћа, рекомпонује их и наново памти, чинећи цјелокупни процес с једне стране стално виталним, јер непрестано додаје нове интерпретације, док с друге стране уводи нестабилност, која одређеним колективима у одређеним периодима развоја може више да нашкоди него да помогне. Наравно, да би се памћење могло одржати и да би му се могла омогућити способност константне регенерације, неопходан је систем којим би се водили сви појединци/појединке унутар неког колектива, или у овом случају институције, јер постојањем неке врсте ходограма ствара се разнороднији и потентнији простор за растављање и састављање памћења људи и догађаја из прошлости.

Познавање прошлости једне институције је неопходно да би та институција могла напредовати. Ствар је иста како за мала предузећа и велике корпорације, тако и за владине и невладине институције, без обзира на то у којем сектору оне дјелују. У овом случају ријеч је о сјећању и организацији сјећања Народног позоришта Републике Српске (НПРС), које је од свог оснивања 1931. године до данас имало двадесет и два управника и једну управницу те прошло кроз два рата, један распад државе и три промјене статуса. Водећи се овим чињеницама, у раду ће се настојати разумјети институционално сјећање Народног позоришта, како оно данас постоји, како се одржава, како је организовано те шта се може очекивати у његовој скорој будућности. Како би се свеобухватније одговорило на ова питања, у раду су постављена три циља: (1) учовање мнемоничког и комуникативног сјећања Позоришта; (2) препознавање доминантних наратива и видова самоидентификације позоришта који се користе за потребе сјећања на догађаје и људе из прошлости НПРС; (3) препознавање и поређење стратегија чувања и одржавања институционалног сјећања НПРС у различитим периодима његове историје; (4) давање приједлога за унапређење институционалног сјећања НПРС.

За потребе истраживања кориштен је шири спектар метода: анализа садржаја и дискурса, интервју и посматрање. Ослабљена анализа дискурса кориштена је за потребе анализе мнемоничке меморије, али се има на уму да „не постоји дефинитивни метод анализе дискурса, па било која методолошка дискусија или пракса доприноси сталној ре-продукцији интелектуалне и истраживачке активности назване „анализа дискурса“ (Macleod, 2002: 3). У додатку, приступ анализе ослањао се и на концепт који су предложили Водак (Wodak) и Мејер (Meuer) у раду

„Методи критичке анализе дискурса” (Wodak i Meyer, 2001: 54-56), с тим што је он знатно скраћен, посебно кад је ријеч о квантитативном дијелу истраживања.

Кад је ријеч о другим методама, најзначајнији је интервју. Интервју је „метод прикупљања података, информација или мишљења који укључује постављање серија питања” (Davies u Jupp, 2006: 157). За потребе овог рада кориштена је неструктурирана поставка интервјуа, а сви разговори су обављени на радним мјестима испитаника и испитанице. Напослетку, кориштен је и метод посматрања у облику како га је дефинисала Ана Лопес (Ana Lopes): „То је квалитативни метод друштвеног истраживања при којем истраживач узима учешће у свакодневном току одређене друштвене ситуације те записује сопствена искуства и запажања” (Lopes, 2006: 217). Ипак, аутор рада није учествовао у раду НПРС и његових радника/радница, чиме би се остварио што виши степен објективности. Овај метод је нарочито био неизбјежан приликом прикупљања података који се тичу унутрашњости зграде (позорнице, фоајеи, ходници, степеништа, свлационице, канцеларије, бифе, итд.).

Из наведена три циља и дефинисаних метода слиједе двије главне хипотезе рада – (1) *Мнемоничка и комуникативна памћења Јана Асмана у институционалном сјећању НПРС пошеницирају нараштиве о Позоришту као националној и традиционалној просветитељској институцији* и (2) *Стратегија и имплементација очувања институционалој сјећања НПРС није задовољавајућа у односу на стратегију чувања сјећања према Кенету Метилу.*

1.1. Разрада основних појмова (врсте сјећања; категоризација позоришта)

Сјећање је неизоставни дио сваког људског бића и сваке заједнице без обзира на њену величину или разлоге постојања. Сјећање помаже у изградњи и оријентацији у времену те даје готово пресудну димензију контекста. Као такво, оно се мора што комплексније сагледати како би се могле оцијенити његове предности и мане, али изнад свега да би се могле наслутити његове могућности. Водећи се том идејом, потребно је најприје покушати дефинисати шта би то било сјећање и памћење. Овај задатак је себи задао и Тодор Куљић, који у књизи „Култура сећања” пише да „у социолошком смислу, организовано друштвено памћење није голо складиштење искуства из прошлости. Његова важна функција је и структурирање резултата активности општења којима група одређује властити особен однос према свету и себи. Памћење склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу света, али наравно не само чувањем одређених садржаја већ и заборавом других”

(Куљић, 2006: 6), да би касније потцртао како „памћење јесте субјективни чин, али је друштвено организовано и посредовано и никада потпуно стандардизовано” (Куљић, 2006: 32). Овдје се јавља нови проблем – да ли је све вријеме ријеч о индивидуалном или колективном памћењу и да ли између њих постоје веће разлике од оних које се увиђају на први поглед.

Као један од потенцијалних одговора може послужити реченица Мориса Албваша (Maurice Halbwachs), који пише да „функционисање индивидуалног памћења није могуће без инструмената какви су речи и идеје, које појединац није изумео већ их је позајмио од средине у којој живи” (Албваш, 1999: 63). Да ли то онда значи да је индивидуално памћење немогуће уколико не постоји друштво, односно дијелови који чине једно друштво – његова култура и постојање напреднијег система комуникације попут писма. Албваш на ту тему додаје претпоставку да „уколико су догађаји све удаљенији, навикавамо се да их спомињемо у облику целина из којих се понеки од њих каткад издвајају, али они обухватају и бројне друге елементе, које не можемо разликовати један од другог нити их икада у целости пописати” (Албваш, 1999: 74). Иако се стално подсјећање на зависност индивидуе од друштва сматра највећим недостатком Албвашове теорије, неопходно је допунити теоријски оквир с још неколико његових идеја. Албваш закључује како историја не може да се изједначи с колективним сјећањем јер она наставља пут кад колективно памћење престане (Албваш, 1999: 78), објашњавајући како је „колективно памћење [је] слика сличности, па је природно да живи у уверењу да група опстаје, и то неизмењена, зато што своју пажњу оно управља на групу, те да оно што се променило јесу њени односи и контакти с другима” (Албваш, 1999: 82). У складу с овим идејама, тешко је не помислити како је колективно памћење неопходно везивно ткиво унутар једне заједнице, оно које ствара први ниво кохезије и које као такво увијек има право вета на индивидуално. С друге стране, колективно памћење уситњава, гледа под лупом, разједињава и рекомбинује. Заправо би се могло рећи да је колективно памћење непрестани процес реконструкције, или другачије гледано – грађење прошлости и сјећања на прошлост.

Управо могућност да прошлост буде предмет измјена као и способност колектива да је реконструише јесу велики потенцијали који могу бити кориштени у разне сврхе, али неизбјежна је тврдња да „социјална меморија и савремена колективна сјећања нису одраз наводне хипермодерне ере. Она сачињавају само срж хипермодерности. Обликована сталним преинакама, ова сјећања управљају оним што знамо о прошлости. Она чувају наше концепте могућих будућности” (Brian, Jaisson i Mukherjee, 2011: 17). Дакле, сјећање је моћно и незадрживо, увијек у покрету и плахо. Разлози се могу тражити у начину на које ово троје аутора тумаче раз-

лику између друштвеног и колективног сјећања, тумачећи притом већ споменутог Албваша. Они закључују да се придјев друштвени најчешће налази уз појам сјећања кад је ријеч о уопштеној расправи о друштву, док се колективно користи кад се односи на сјећање одређене, дефинисане групе (Brian, Jaisson i Mukherjee, 2011: 10). Без обзира на то да ли је ријеч о присјећању или свједочењу, веома је важно разликовати семантичку и епизодичку меморију како су је видјели Ниенас (Nienass) и Пул (Poole): „Семантичка меморија прожима. Тачније, она у неким случајевима обухвата готово све знање које посједујемо (...) Али овдје ћемо се усредоточити на другачији облик меморије – „епизодичну”. Она се односи на сјећање на неки специфичан догађај из живота онакав каквог га сами памтимо (...). Оваква меморија почиње с одређеним искуством тако што ћемо нечему свједочити или ћемо пак нешто учинити” (Nienass i Poole, 2011: 90). Из ових опажања могу се извући многобројна питања, али нека од најважнијих сигурно су: Да ли је било које памћење објективно и да ли оно такво мора да буде? Да ли скупљање више присјећања на један догађај може да да јасан опис тог догађаја и да ли је то важно? Од чега је сачињено колективно сјећање?

На посљедње питање је могуће одговорити ако би се историјат колективне меморије посматрао као „преиначавање кроз сложен процес културне производње и конзумирања, који потврђују постојаност културне традиције те домишљатост ствараоца меморије и рушилачке интересе конзумента меморије” (Kansteiner, 2002: 179). Ови елементи колективног сјећања су покретачи који изнова тумаче прошлост, али у наведеном цитату мјесто није нашао процес понављања, мада се он касније у тексту објашњава, те се ствара темељ да се понављање тумачи као дио основе који у својој цјелости омогућава изградњу колективне меморије. У исто вријеме, неопходно је установити у којем историјском оквиру настаје сјећање (Нора га дијели на премодерни, модерни и постмодерни¹ /Kansteiner, 2002: 183/, те у који је историјски период (према историји као науци) смјештен догађај који се наново ревалоризује и изграђује. Ове основе треба препознати прије процеса анализе јер се само тако могу боље разумјети мотивација и резултати реконструкције сјећања.

Поред понављања, битни су и васпитање и образовање. Важност образовања препознала је Алеида Асман (Aleida Assmann) када каже да „идеја образовања представља противтежу све значајнијој тенденцији специјализовања и фрагментизовања знања. Она нас подсећа на то да

¹ Овдје се може говорити и о промјени структуре друштва: „Ново поглавље у историји образовања почело је с променом структуре нововековног друштва, преласком од принципа стратификације на принцип функционалности. (...) Нови век је институционализовао принцип напретка” (Assmann, 2002: 27).

није важно само оно што већ можемо него и оно што можемо да будемо, не само оно што знамо него и оно што јесмо” (Асман, 2002: 27). Алеида Асман образовање види као опште образовање, које би требало да пружи потпунију слику о свему, али образовање данас постоји као систематизован сегмент друштва. Тако посматрајући, образовање може да буде још један калуп унутар којег се људи присјећају и стварају нова сјећања. Они наново утврђују научено – понављање, преклапање и повезивање (Асман, 2002: 54-56).

Дакле, индивидуално, једнако као и колективно сјећање, повезано је с наученим процесом памћења, али и заборављања. Могло би се рећи да је заборављање дио памћења и сјећања који је сам по себи селективан. Иако се заборављање најчешће доживљава као нешто што је негативно, а памћење као нешто што је позитивно (Connerton, 2008: 59), оно учествује у изградњи цјелокупне историје неког догађаја, заједнице или институције/организације. Кад је ријеч о индивидуалном заборављању, оно може бити узроковано биолошким ефектима, као и претрпљеном траумом. С друге стране, колективни заборав (заборављање) заснован је само на трауми (најчешће узрокованој наглим промјенама у друштвеним и/или политичким уређењима, односно промјеном вође/а у мањим групама) која временом може постати дубља или бити санирана. С тим у вези, довољно детаљну и разнородну подјелу врста колективног заборава даје Пол Конертон (Paul Connerton), наводећи притом и главне узроке/покретаче процеса заборава. Тако су држава, влада или владајуће партије, односно галеријски куратори/ке кад је ријеч о музејима, узроци код прва два типа заборављања – сузбијајућег брисања и прескриптивног заборављања; код наредна два типа (образовање новог идентитета и структурална амнезија) појединци, парови, фамилије или групе по сродству; за пети тип (поништавање као реакција на преоптерећеност информацијама) индивидуе и групе различитих величина као и друштва и културе у цјелости; чланови цјелокупног система економске продукције у случају шестог типа (планирана застарјелост); а најчешћи узрок за седми (понижена тишина) јесте грађанско друштво (Connerton, 2008: 69-70). Кад се пажња усмјери ка институцијама културе, јасно је да се заборав, као и сјећање, одвија на више нивоа, те да је он још комплекснији с обзиром на то да у себи садржи разне нивое моћи, који могу узроковати различите исходе и степене заборава те реконструкције прошлости.

Реконструкција прошлости често рађа митове, чинећи да је сва прошлост у једну руку митологизирана, бар онако како је виде Ниенас и Пул, које наводе двије критике у вези с колективним сјећањем: „Према првој, колективна меморија је заправо други назив за мит; а друга критика тврди да је то цмиздрав, моралистички сурогат историје” (Nienass i

Poole, 2011: 93). Управо у том митолошком неки теоретичари и теоретичарке налазе границу раздвајања кад је ријеч о разлици између историје и сјећања. Тако Јан Асман каже да „фундирајуће приповијести називамо митом. Овај појам обично супротстављамо историји повезујући с овом дихотомијом двије опозиције: фикцију (мит) насупрот реалитету (историја) и вриједносну сврсисходност (мит) насупрот бесвршној објективности (историја)” (Asman, 2005: 89). Ово је препознао и Пјер Нора (Pierre Nora), који каже: „Да бисмо поново пронашли прошлост, реконструирамо је на основу различитих извора и споменика, а томе служи памћење, тј. конструисано сећање. Нора са жаљењем тврди да је данас памћење синоним историје” (Куљић, 2006: 69). Међутим, гдје је линија раздвајања за чињенице и да ли она уопште постоји? Да ли су сва присјећања као и све историјске књиге (те уџбеници) у једну руку митотворне и једино их је као такве могуће посматрати?

Знајући да би схватање прошлости као мита била одређена врста ћорсокака (прије свега јер би се онда све што се догодило у прошлости доводило у питање, па чак и догађаји који су се сигурно догодили нпр. извођење представе „Госпођа Министарка” на сцени Народног позоришта Републике Српске 20. 11. 2013. од 20.00 до 22.00), сад се рађа потреба да се прошири разумијевање тога шта је сјећање. Ако се опет узму у обзир опште поставке које одређује Нора, памћење је смјештено у мјеста сјећања (зграде, књиге, слике) која у себи сабијају одређену симболичку вриједност.

Постојање симболичке вриједности са собом увијек носи потенцијал који није уткан искључиво у емотивни вид повезивања, већ је он одређен и културом. Астрид Ерл (Astrid Erll) и Ансгар Нунинг (Ansgar Nunning) сматрају да је појам културне, колективне или социјалне меморије „у сваком случају једна разноврсна нација и термин који се углавном користи на нејасан и неодређен начин. Овај кровни назив данас подразумева најразличитије медије, праксе и структуре, попут митова, споменика, историографије, ритуала, разговорног памћења, образовања културолошког знања и неуронских мрежа” (Erll i Nunning, 2008: 1). Оно што је најважније у овом изводу јесте то што аутори изједначавају културно, колективно и социјално, што је донекле ризично уколико се колективно посматра као адаптивно величини колективитета, нпр. глумачка трупа насупрот вјерској заједници у једном граду². Ипак, они у даљем тексту препознају три димензије културе (социјална, материјална и ментална /4/), што је на трагу онога како су Јан Асман и Конертон видјели културно сјећање.

² О овоме пишу Brian, Jaisson i Mukherjee, који индиректно закључују да се колективно сјећање може дуго задржати јер је хетерогено (13).

Појам комуникативног и културног сјећања увели су Јан и Алеида Асман, који, између осталог, закључују да није важно само чега се сјећати него и како се сјећати, а могло би се додати да је битно и то како организовати сјећање. Јан Асман покушава да да одговор на питање шта је културно памћење и зашто оно постоји, па долази до закључка да „друштва имагинирају слике о себи и континуирају кроз генерације властити идентитет тако што изграђују културу сјећања, а то чине – ова тачка је за нас веома битна – на различите начине” (Асман, 2005: 20 21), те да се културно памћење „односи [се] на једну од вањских димензија људског памћења” (Асман, 2005: 22). Тако је културно памћење виђено као четврта димензија вањског памћења³. Накнадно Асман шири објашњење овог појма додајући да се „културно памћење усмјерава [се] на фиксне тачке у прошлости. Ни у њему се прошлост као таква не може одржати. Прошлост се овдје, штавише, згрушава у симболичке фигуре уз које приања сјећање. (...) За културно памћење није битна фактична већ присјећајна повијест” (Асман, 2005: 61). Тиме му се даје дјелимична флуидност, која опет остаје затворена унутар усмјереног погледа и свих контекстуалних параметара који су дефинисани у ширем колективном спектру. У прилог овим описима колективног сјећања, добро је све надопунити с двије Алеидине „различите функције памћења: (1) *ars* је поступак складиштења који гарантује идентичну обнову сачуваног; (2) *vis* је снага која се исказује у процесу сећања, тј. процесу који због времenske динамике „romera, преиначује, изнова вреднује и обнавља предмет сећања” (Куљић, 2006: 70). Дакле, сјећање је креативно и повезано са чиновима присјећања (комеморативним церемонијама) и тјелесних пракси које Конертон (Connerton) препознаје као двије дистинктивне друштвене активности (Connerton, 1996: 5).

Паралелно с развојем идеје о културном сјећању, уводи се појам корпоративног сјећања, а накнадно и институционалног сјећања. Треба прво дефинисати корпоративну меморију као меморију која „се састоји од активних и историјских информација у једној организацији које су значајне јер се заједнички користе, њима се управља и чувају се ради поновне употребе” (Megil, 2007: 25). Као допуна може послужити дефиниција коју су Диенг (Dieng) и Корби (Corby) преузели од Прасада (Prasad) и Плазе (Plaza), према којој је корпоративна меморија „скуп података и извор знања неког удружења, укључујући искуства на пројектима, стручност у рјешавању проблема, логичку позадину нацрта и слично, а такође може да обухвати базе података, електронске документе, извјештаје, захтјеве

³ Преостале три су: (1) миметичко памћење, памћење ствари, језик и комуникација; (2) комуникативно памћење и (3) предаја смисла. Комуникативно памћење обухвата сјећања које се односе на рецентну прошлост. То су сјећања која човјек дијели са својим савременицима. Типичан примјер је генерацијско памћење (59).

производа, итд.” (Dieng i Corby, 1999: 567). Јасно је да се обје дефиниције усмјеравају на прикупљање и управљање подацима те корисност података за унапређење пословања, а тек површно на дефинисање корпоративног сјећања као оног које се може поистовијетити с колективним сјећањем. С друге стране, једна од дефиниција институционалног сјећања је огољена, али у потпуности обухвата сјрж овог појма и може се довести у равн с тим шта би требало да буде корпоративно сјећање. Тако Вард (Ward) пише да је институционално сјећање „тијело знања, формално колико и неформално, које је од суштинске важности за континуирано и ефикасно функционисање агенције на свим нивоима” (Ward, 2007: 10).

Институционално сјећање, према свему наведеном, заправо је колективно сјећање скупљено у мањи оквир и у већем или мањем обиму контролисано од стране виших инстанци. Ако би се говорило баш о институционалном сјећању позоришта од свог почетка до данас, оно је искривљено усљед честих промјена управника/ца, политичких и друштвених система, о чему говори и рад Милене Драгичевић Шешић и Милене Стефановић у којем се посматрају четири позоришта у Београду. Ауторке опажају да се „културна меморија у данашњој Србији фокусира на велике „националне нарације”, или, у случају грађанског друштва, на развој контроверзних (трауматичних) тренутака кроз историјат приватних живота” (Драгичевић Шешић и Стефановић, 2013: 3), што се потврђује и у случају одабраних институционалних сјећања.

Остављајући даљу расправу о сјећању по страни, неопходно је укратко дефинисати још неколико битних појмова како би теоријски оквир рада био потпун. Пошто је предмет пажње Народно позориште Републике Српске, добро га је теоријски одредити. С тим у вези, постоји неколико критеријума подјеле позоришта, и то на основу оснивача: државно (народно), градско (општинско), остало (глумачке трупе, приватна позоришта); према извору финансирања, што не подразумејева нужно искључивост на првом нивоу подјеле која је претходно наведена; према могућностима да се реализују различите врсте поставки, укључујући драму, оперу и балет, што овиси не само о физичким већ и о струковним, финансијским и организацијским капацитетима. Без обзира на то како се наведене класификације укрштају у појединачним случајевима, позориште за коначни циљ мора имати производњу позоришног садржаја.

Како је у овом раду предмет истраживања Народно позориште, нужно је разграничити појам националног и националистичког у позоришту. Према Драгани Чолић Биљановски, „када је реч о националном, како у прошлости тако и данас, сматрало (се) да је само она домаћа драма национална која обрађује патриотске мотиве” (Чолић Биљановски, 2006: 152) те да је „Национална драма [је] свака драма поникла на домаћем терену,

од домаћег писца, што значи да домаћа драма није само она која третира локално-патриотске мотиве, већ је појам националне драме много дубљи и шири појам од свега тога и у служби је пре свега уметничке мисије домаћег театра” (152). На основу ових дефиниција, лакше ће се одредити улога народног позоришта, које је под директном заштитом државе (прије свега финансијски и институционално), па има специфичну улогу за друштво унутар којег постоји.

1.2. Основне појавке контекста

Друштво БиХ је транзицијско с демократским друштвеним уређењем, које је прије тога било социјалистичко, а сваке двије године се одвијају избори – локални, а затим општи (парламентарни). Стандардни демографски подаци су изостављени јер су посљедњи резултати пописа стари, док је овогодишњи попис обављен прије два мјесеца, те званични и потпуни подаци још увијек нису доступни. У Босни и Херцеговини постоји 14 влада (10 кантоналних, двије ентитетске, једна Дистрикта Брчко и једна „кровна” влада цјелокупне државе). Просјечна мјесечна примања за октобар 2013. године у Федерацији БиХ су износила око 420 евра, а у Републици Српској 400 евра (према подацима привредних комора оба ентитета), док је потрошачка корпа за четворочлану породицу била већа за 43% од просјечне плате (цапитал.ба). Број незапослених из мјесеца у мјесец расте, а економски пад је константан. Поред тога, све се више људи сели у веће градове и изнајмљује неке од великог броја расположивих станова, а сталан је и одлив становништва у земље регије и остале земље. Кад је ријеч о телекомуникацијама, 60% грађана и грађанки користи интернет⁴, а постоји све више кабловских оператера и мобилних мрежа.

Поред ових, неопходно је увести и основне податке у вези с функционисањем НПРС. Народно позориште Републике Српске (НПРС) смјештено је у Бањалуци, а његова примарна публика је становништво Републике Српске, затим остатка Босне и Херцеговине и напосљетку уже регије (Србија, Хрватска и Црна Гора). Према Закону о позоришној дјелатности, позориште може да оснује република⁵, град и општина, као и домаћа и страна физичка и правна лица (члан 7. Закона о позоришној дјелатности), а у њему се спецификују и извор финансирања⁶, природа

⁴ Закључно с јуном 2012. године (<http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe>)

⁵ У овом случају ријеч је о позоришту које је распадом Југославије остало у насљеђе Републици Српској.

⁶ Према Закону о измјенама и допунама закона о позоришној дјелатности елиминисана је друга алинеја из члана 12. изворног закона која је гласила „буџета Републике”.

рада Позоришта, према којој је оно дефинисано као јавно (члан 16), као и врсте уговора о раду, које су претрпјеле промјене Законом о измјенама и допунама⁷.

1.3. Историјаш НПРС и узорак

Народно позориште Републике Српске основано је у септембру 1930. године и „од самог оснивања првог „сталног” – професионалног позоришта у Бањој Луци, септембра 1930, у жижу је постављена, поред просвјетне – „општекултурне” и национална намјена, али и одређење према културно-политичком КОНТЕКСТУ” (Брђанин; 2013: 9). Од свог почетка оно је било дио културног живота главног града једне од „девет бановина”⁸, а у првих једанаест година Позориште је изводило разне комаде страних и домаћих аутора. За вријеме окупације у Другом свјетском рату играли су се „комади (тада) „домаћих” (националних) аутора, Хрвата и „м/М/услимана” (15). Према налазима Синише Јелушића, „увид у програм „Хрватског државног казалишта” у Бањој Луци 1941-1945. показује осмишљен садржајан „распоред”; посебно са аспекта драмских дјела свјетске баштине” (Јелушић, 2013: 192), уз додатни опис да „у свјетском репертоару – разумљиво мотивисано – доминирају забављачке представе, уз социјално-национално ангажовање (по диктату „пропаганде”), а такво репертоарско усмјерење посебно је карактеристично за „домаће” наслове” (Јелушић, 2013: 192).

Живорад Жика Пећарић⁹ је двадесет година касније написао: „Радили смо од 14 до 16 премијера у сезони, јер је бројност глумачког ансамбла дозвољавала толику продукцију. Позориште је у то вријеме играло много значајнију улогу него данас јер није било телевизије. Не би се могло рећи да је репертоар имао социјалистички или комунистички набој. (...) То је уједно, био и златни период позоришта, који је згаснуо крајем шездесетих, односно земљотресом који је погодио Бању Луку” (Пећарић; 1999: 122 123). Након распада социјалистичке Југославије и рата у БиХ, почиње

Тренутни годишњи буџет НПРС за плате износи 1,7 милиона КМ и 150.000 КМ за продукцију.

⁷ Одређеним измјенама Закона у дијелу који се односи на уговоре са запосленима (члан 65, 66 и 67) избачени су експлицитно дефинисани услови за одређивање радног уговора. Ове измјене су посебно важне у дијелу који се односи на уговоре о раду на одређено/неодређено вријеме јер је тиме створен простор за измјену менаџерских одлука и могућности управљања квалитетом и позориштем.

⁸ Бања Лука је припадала Врбаској бановини, која је „била [је] једна од најнеразвијенијих бановина у Краљевини. Број неписменог становништва се кретао од 80% до 90%“ (Чекић; 2013: 62).

⁹ Сценограф и костимограф који је у НПРС од 1964. године, а од 1965. до 1970. године обавља дужност техничког шефа.

нови период за Народно позориште Републике Српске. Ратно вријеме и околности проистекле из тог периода као и стварање нове државе имали су велики утицај на позицију Позоришта. Посљедња издата монографија „Народно позориште Републике Српске Бања Лука – 70 сезона“ садржи ријечи тадашњих управника Позоришта, у којима се истиче стратешко усмјерење позоришта у том периоду, па тако Небојша Зубовић наглашава да су чланови позоришта „одржали [смо] и сачували позориште, а уграднили и дио својих знања и могућности у стварању Републике Српске, будући да смо свјесни да се она ствара, изграђује и чува и културним стваралаштвом, у коме је – вјерујемо – наше Позориште било и те како важан дио и учесник“ (Зубовић; 1999: 44).

Када је ријеч о узорку, за потребе овог истраживања кориштене су монографије (три монографије које су до сад објављене /1980, 1990. и 1999/), зборници радова („Народно позориште Републике Српске – Од оснивања до ослобођења: 1930 1945“ /2013/), билтени („Бањалучка сцена“ /1953 1958/ – 6 бројева, „Позоришни лист“ /1948/ – 2 броја, „ЛНП – Лист Народног позоришта Босанске Крајине“ /1969 1973/ – 5 бројева), каталози („Театротека – Позориште и филм“ /2007 2008/ – 3 године, „Театар фест“ /1998/ – 14 година), афише (многобројне представе из продукције Позоришта посљедњих 10 година), остали писмени документи (тројезична брошура „Народно позориште Босанске Крајине – Бањалука УУ“ /1978/, „Листа категорија Регистарског материјала са роковима чувања“ /2007/, „Списак управника Народног позоришта РС од 1930. до 2012. године“ /2012/, „Извјештај о ванредној инвентури архивске и библиотечке грађе пресклипинг архива“, „Инвентарски попис фотографија“), интервјуи са запосленима у НПРС (управник, извршна директорица, директор сектора маркетинга, архиварка, радник у сектору маркетинга који је задужен и за ПР путем социјалних мрежа), планови дешавања (најаве дешавања попут гостовања позоришта и плесних ансамбала, промоција књига, музичких вечери, опера и округлих столова), зграда и унутрашњи простор Позоришта, обрађујући тиме комуникативну и мнемоничку меморију. Иако је узорак одабран како би се институционално сјећање могло сагледати из што више угла, управо разноликост кориштених метода прикупљања и касније анализе може бити једна од главних препрека у балансу приликом истраживања и извођења задатака. Међутим, иако на неким пољима некомплетан, овај узорак је кориштен за индикативно истраживање те као такав може да задовољи потребе истраживања.

2. Анализа културе сјећања Народног позоришта РС

Од свог оснивања 1930. године, Народно позориште Републике Српске прошло је кроз велике успоне и падове, задржавајући увијек своју примарну функцију – продукцију позоришног садржаја за грађане и грађанке Бањалуке и околине. Позориште је имало 21 управника и једну управницу, који су у својим краћим или дужим мандатима и под разним околностима у којима су се налазили град, покрајина те република, пројектовали различите планове и стратегије развоја установе. Неки од њих су оставили већи, неки мањи траг, прилагођавајући се друштвеним, економским и политичким контекстима у којима су дјеловали. На основу разговора са архивисткињом, шефом маркетинга и бившим архиваром, најсиромашнија су свједочанства из периода управљања Абдулахмана Наметка (1942-1943), Јакше Кушана (1943) и Миле Пана (1947-1951)¹⁰, што се могло и очекивати с обзиром на то да је за вријеме прве двојице у Европи дивљао Други свјетски рат, иако остаје непознаница зашто нема више свједочанстава о раду Позоришта за вријеме трећег управника. Мјеста трауме присутна су и касније у историји Позоришта – прије свега за вријеме посљедњег рата, с тим да се не могу тачно установити које су посљедице изношења материјала из депоа архива без евидентирања¹¹, али је сигурно да су одређени документи нестали, чиме је учињена неповратна штета.

Уколико би се пут дефинисања наратива које је Позориште његовало кроз своје 84 године постојања започео с првом монографијом¹² (1980), одмах би се могао препознати један од наратива (који је до данас остао један од водећих) – *издрживи и непоколебљиви Давид*¹³ који је способан да се брзо регенерише и прилагоди (наратив оснивања). Наиме, већ у предговору стоји: „Између два рата Бањалука је била значајан центар напредног радничког покрета, што је битно утицало на рад и опредјељење Позоришта. Извођена су дјела прогресивних писаца, какви су били: Карел Чапек, Максим Горки, Петар Кочић, Бранимир Ђосић, Мирослав

¹⁰ Подаци издвојени из личног документа архиварке „Списак управника Народног позоришта 1930-2012 године“, у којем не постоје подаци за период 1944-1946.

¹¹ За више детаља погледати доленаведени сегмент рада који се односи на стратегију чувања и тренутног стања мнемоничке меморије Позоришта.

¹² Ова монографија, објављена након педесет година рада Позоришта, рађена је као енциклопедија. У њој се налази велики број „одредница“, укључујући глумиште и представе, те велики број фотографија и листа гостујућих и премијерних извођења.

¹³ Приликом ковања назива овог наратива, водило се аналогичном која долази из мита о Давиду и Голијату. Давид тј. Позориште увијек остаје исто, али се Голијат мијења, тако да је кроз историју позоришта он био – НДХ, Други свјетски рат, нацисти, капитализам, земљотрес из 1969, сепаратизам, социјализам, необразованост, чак и нерелигиозност и „они који су застранили са путева наших старих“.

Крлежа и други. (...) Позориште је радило и за вријеме рата, али ни тада није посрнуло. (...) У сезони 1944/45. доведено је у питање чак и његово постојање, јер је знатан дио ансамбла прешао на ослобођену територију и укључио се у рад Централне позоришне трупе ЗАВНОБИХ-а или других културних екипа” (Лазаревић, Лешић и Шукало, 1980: 8). Овај карактер Позоришта као малог али отпорног и истрајног, адаптивног и ”жилавог” провлачи се и у другим документима, а унутар овог предговора и на осмој страници: „У времену када је прослављала четрдесетогодишњицу позоришног рада Бањалуку је задесио катастрофалан земљотрес. У тим судбоносним тренуцима Позориште није прекидало рад, већ га је под врло тешким условима наставило под циркуском шатром” (Лазаревић, Лешић и Шукало, 1980: 8). Дакле, чак и неочекивани „противник” остаје немоћан пред одлучношћу и издрживошћу позоришта (нигдје се не спомињу људи који у њему раде), а овај случај потцртан је у разговорима с готово свима који су интервјуисани. Тако Љиљана Чекић, глумица и бивша извршна директорица, каже: „Ово позориште никад није престајало да ради, ни у вријеме Другог свјетског рата, ни за вријеме катастрофалног земљотреса¹⁴, нити за вријеме посљедњег рата”. У Предговору „Позоришног листа” из 1951. године стоји: „У већини наших позоришта, а нарочито у мањим, искрснуо је тада нови проблем који отежава њихов правилан умјетнички развитак, а то је – помањкање кадра” (Штандекер, Позоришни лист, број 7, 1951: 6). На овај начин се његује наратив који се донекле може објаснити и геополитичким положајем Бањалуке, тј. постојањем већих културних и политичких центара у њеном окружењу – Загреба, Београда и Сарајева. Управо изградњом овог наратива, инфериорност се може снизити. Ипак, опасности које „нападају” Позориште су разнородне и стално мијењају лица.

Изузетно јак је и наратив *крути*¹⁵ *продуктивности и разнородности* (наратив другог доба), који се појављује на крају Увода у монографији из 1980. године, гдје стоји: „Данас, у ствари, прослављамо 974 премијере и обнове, стотине изведених домаћих представа и страних драмских дјела, око десет хиљада приказаних представа, а од тога преко пет хиљада на гостовању” (Лазаревић, Лешић и Шукало, 1980: 9). Потенцирање плодности је присутно и на многим другим мјестима, као што је то у Уводнику „Позоришног листа” из 1951. године, у којем пише да је Позориште приказало „од оснивања 18 октобра 1930 до 1 маја 1951 године¹⁶ – 363

¹⁴ У монографији из 1980. године налази се кованица „позориште под шатором”, која је усвојена у мнемоничком и комуникацијском сјећању.

¹⁵ Именица круг је уврштена како би се нагласио симбол понављања и непрестаног тока.

¹⁶ Сав текст у наводима је неизмијењен, тако да правопис махом одступа од правила из „Правописа српскога језика” из 2010. године.

позоришна дјела са 3.813 претстава. Од тога је било 170 домаћих са 2.184 претставе, 49 славенских са 465 претстава и 154 страних дјела са 1.161 претставом” (Штандекер, Позоришни лист, број 7, 1951: 1). И у скорашњем интервјуу с тренутним управником Ненадом Новаковићем за дневни лист „Независне новине” стоји парафраза новинара: „У Народном позоришту Републике Српске је у овој години одиграно више од 180 представа, а представе је одгледало више од 38.000 посјетилаца” (Независне новине, пар. 1). Ипак, ову парафразу је потребно посматрати двозначно, јер се из интервјуа вођеног с управником, као и његових јавних наступа, јављају амбивалентни ставови према квалитету и квантитету. Напоследку, добро је затворити овај наратив „свеобухватним” опажањем бившег управника Жељка Стјепановића (1998-2004), који је након наведених бројева за сезону 1997/1998. нагласио како су „наши планови за наредну сезону [су] да повећамо број премијера, број одиграних представа и број наших гостовања, првенствено по Републици Српској” (Стјепановић у Стјепановић и Брђанин, 1999: 106).

Њему супротан наратив је онај *схалне изврсности*, у којем се идентификује одређен степен елитистичког призива приликом процјене вриједности рада Позоришта¹⁷. Тако је уредништво Позоришног листа нагласило: „У предратном периоду био је квалитет умјетничког ансамбла веома добар. (...) Бањалучко позориште је у свом првом деценију имало у умјетничком ансамблу велики број истинских умјетника и у том је погледу имало веома лијепе могућности умјетничког рада. (...) Позната је ствар да неко добро позоришно дјело постане признато и славно само онда ако је на позорници умјетничко квалитетно изведено. Због претјерано брзог „избацивања” премијера долази свако позориште до шаблонизирања, вулгаризације и површности” (Штандекер, Позоришни лист, број 7, 1951: 2-4). Оно што се примијети у овом наративу јесу и честа самокритика и самоевалуација, које се највећим дијелом односе на глумачки ансамбл. Радослав М. Веснић 1953. године у билтену „Бањалучка сцена” наводи: „Састав трупе још није потпун, ни уједначен, мада је бољи. Има великих разлика у умјетничким могућностима појединаца и схватањима, у дисциплини и залагању. Има и таквих чланова колектива који мало читају, мало раде на свом уздизању и уче само у позоришту, на сцени”, да би закључио како ће се они „борити у 1953. години да колектив још више оспособимо, да га ојачамо, да и даље учимо и да се и даље стручно уздигемо” (Веснић, Бањалучка сцена, број 1, 1953: 4). О изврсности је кратко писао и бивши управник Небојша Радмановић (1986-1991), опазивши у монографији поводом 70. сезоне да се „достигнут степен општег друштвеног живота крајем осамдесетих година

¹⁷ Детаљан текст Младена Шукала о квалитету рада Позоришта налази се у трећој монографији (1999).

природно [се] одразио на рад, репертоар и умјетнички ниво ове изузетне културне институције” (Радмановић у Стјепановић и Брђанин, 1999: 19). Веома битан начин повећања квалитета продукције је и одржавање позоришног фестивала. НПРС је 1998. покренуло „Театар Фест” (касније је називу додато и име Петра Кочића). Током досадашњег постојања, на Фестивалу су додјеливане награде¹⁸ за најбољу представу, драму, глумца, глумицу, режију, сценографију, музику као и специјална награда. Назив награде не садржи име неког од глумаца/глумица или других особа, чиме се не искориштава прилика за подсјећање на значајне људе и догађаје из историје Позоришта.

Један од наратива који је данас јачи од свих осталих јесте *позориште као просветиште*. Он се јавља већ у говору бана Врбаске бановине поводом отварања 18. 10. 1930. године. Уочивши проблем слабе изложености грађана и грађанки „квалитетним” културним садржајима, Светислав Милосављевић истиче да „Народно позориште Врбаске бановине има да буде луча просвете не само седишту управе бановине – Бањој Луци, већ и свима осталим градовима и варошицама из подручја бановине” (Светислав Милосављевић у Стјепановић и Брђанин, 1999: 10). Исту поруку преноси Уводна ријеч првог броја „Позоришног листа”, гдје стоји „да би сваки посјетиоц са сваким комадом стицао све више знања, ми смо ријешили да му у скромним границама наших могућности припомогнемо” (Позоришни лист, број 1, 1948: 3). О просветитељској улози су говорили и управник и бивша извршна директорица. Тако управник истиче: „Ми имамо задатак, тј. хтио сам поставити задатак да ми морамо радити, морамо градити, школовати будућег позоришног посјетиоца и то је наш задатак и мислим да ми то радимо. Не може се човјек школовати у шездесетој години, већ се мора почети у дванаестој и то је задатак на којем ми интензивно радимо и истрајавамо”, док извршна директорица поентира: „Требало би да формирамо публику. За то је потребно вријеме. Треба да прође десет, двадесет година да едукујемо публику”. У листу „Бањалучка сцена” из јануара 1958. године наводи се да је једна од главних мисија листа да „послужи не само нашој публици и њезиној правилној информацији о значењу и вриједности умјетничког рада Бањалучког позоришта, него и самим члановима позоришног колектива у сврху њихова популаризовања код позоришне јавности, као и њихова умјетничког уздицања у теоретском и практичном погледу” (Бањалучка сцена, 1958: 3).

У постратно и социјалистичко вријеме јавља се неколико наратива који опстају и наново се појављују и последије рата 1992. године. Најјачи је наратив заједништва и трудбеништва, који се поставља као идеја водиља

¹⁸ У својој шеснаестогодишњој историји, награде на фестивалу су добијали умјетници и умјетнице из регије, тако да не постоји фаворизовање одређених театара, земаља или тема.

на свим нивоима опоравка и изградње СФРЈ. Тако у Уводнику првог броја „Позоришног листа” тадашњег Народног Позоришта Бања Луке стоји проглас – „Данас, када наша земља корача крупним корацима у социјализам, када наше радне масе предвођене Комунистичком партијом дају све од себе за остварење задатака које је пред њих поставио наш Петогодишњи план, и пред позоришне трудбенике постављени су тешки и одговорни задаци” (Позоришни лист, број 1, 1948: 3). Овај наратив се његује дуги низ година губећи или добијајући на интензитету у зависности од спољних фактора.

Неизбјежан је и наратив *традиционалног шемеља*, који је нарочито потенциран након последњег рата. Према овом наративу, настоји се пронаћи „изгубљени идентитет” тако што се национално, родољубиво и православно истичу као примарни у уређивању програма сезоне – што је нарочито видљиво у повратку коријенима, тј. реизвођењима Кочића, Нушића и Стерије. Овај и наредни идентификовани наратив присутни су како у афишама¹⁹ и избору драмских текстова, тако и у начину режије, измјенама, допунама и ауторским интерпретацијама драмских текстова, а често се не могу јасно раздвојити. Ако се пажња задржи само на писаним траговима, у афиши за представу „Како засмејати господара” (2001) у биографији Јаокима Вујића наводи се: „Овај славеносрбски списатељ, који је превео, прерадио, посрбио и „сочинио” тридесетак драмских дела, оснивач је дворског позоришта” (афиша „Како засмејати господара”, 2001: 8). Други примјер долази из ријечи драматурга који је приликом описа важности извођења драме Петера Хандкеа написао: „зато што „воли Србе” и спреман је да истрпи санкције за ту љубав (зато што се својевољно одрекао огромне лове – нарочито за наше прилике – од неке европске књижевне награде, пошто је било протеста јер награду добија неки „србољубац” а не срЕброљубац!” (Брђанин, афиша „Кухиња”, 2013: 12). У биографији Милована Данојловића стоји да је он „познат као писац који је у свим својим дјелима увијек јасно одређен према сопственом националном идентитету” (афиша „Тамо далеко...”, 2005: 9). На крају, ту су и опажања Стеле Корљан, редитељке и кореографкиње, за представу „С планине и испод планине” како „склад новонасталог плесног ансамбла, окупљеног око овог пројекта, носи у себи спој нативне снаге игре фолклора” (Корљан, афиша „С планине и испод планине”, 2012: 6) као и Бранка Брђанина за представу „Лијепи, велики, јаки” кад пише о допунама текста: „текстуалне измјене и „допуне”, посебно изабране и у ткиво комада удјенуте српске народне пословице, загонетке, питалице и брзалице” (Брђанин, афиша „Лијепи, велики, јаки”, 2012: 8 9).

¹⁹ У афишама се увијек наводе и претходна извођења исте представе с мање или више детаљним подацима о ансамблу. Исто тако, на крају сваке афише наведене су све представе које се играју у тренутној сезони као и датум премијере, а у неким су наведени и бројеви реприза за све представе које тренутно играју.

Ови као и други примјери у себи носе амбивалентност дискурса, то јест патос који је најчешће представљен као рацио, а призивање традиције је често повезано са дискредитовањем²⁰ других друштвених и политичких уређења (прије свега социјалистичког уређења бивше Југославије или тренутног уређења Босне и Херцеговине) или савременог стила живота, који је *убрзан, нејродуховљен и оријентисан на материјално*.

Сви ови наративи постоје у различитим етапама историје Позоришта. Временом су неки слабили, а други јачали, међутим, онај који се засигурно истакао и остао најдуготрајнији јесте народно позориште. Кроз измјене назива Позоришта, увијек је остајао придјев народно, чиме се јасно одређивао идентитет ове институције као и његова програмска политика. Наравно, тај идентитет је с времена на вријеме био пропитиван и мијењан, али је питање о значају Позоришта за народ увијек остајало. Међу мјестима на којима се пажња усмјерава на битност народног су и она у ближој прошлости. У програмској књижици „Театар Феста Петар Кочић”²¹ селектор Раде Симовић написао је: „са новим именом Театар Фест Петар Кочић добио је и заокружен програмски концепт заснован на двије компоненте: драмском тексту и регионалној сарадњи” (Симовић, Театар Фест петар Кочић, 2009: 3). Овдје постоји тежња ка ревалоризацији сврхе, која би у једну руку била ретрадиционализација и ресоцијализација Позоришта у регији. Сљедећи примјер идеје о народном као примарном, иако се оно увијек, али недовољно, проблематизује, јесте и онај из треће монографије, објављене 1999, у којој текст о репертоару за наредну годину започиње ријечима: „Полазећи од значаја овог позоришта, његовог мјеста и улоге, „звања и позвања”, да – прије свега – јесте „народно” (а то значи да се репертоар таквог позоришта усклађује са унапријед дефинисаним координатама: базиран на домаћој и свјетској баштини, и класичној литератури и новим страним и домаћим комадима неспорног и провјереног значаја и квалитета)” (Стјепановић и Брђанин, 1999: 6). На крају, о томе да ли је народно опстало као водећи наратив, и то у оквиру који је дефинисан овим цитатом, прво говори придјев у називу институције, потом потенцирање истог у разговорима који су обављени, а затим и индиректно практиковање путем избора представа које се изводе. Тако су се на репертоару налазиле представе попут Есхиловог „Агамемнона”, Јонесковог текста „Лудило удвоје...”, Кочићевог „Јазавца пред судом” и мјузикла „Кочоперитиса (Извјесне даме у пубертету)” (1980 1990), а у наредној деценији извођене су „Укокај мог мужа” Алда Николаја, Нушићева „Власт” и Кунијев „Кидај од свог мужа”.

²⁰ Иако постоје представе у скорој историји овог позоришта које су пропитивале и упоређивале некадашње и данашње системе и начине живљења, оне су најчешће остајале на нивоу фарсе.

²¹ Име драмског писца је додато управо ове године, чиме се сугерише смјер даљег развоја и учвршћује идентитет Позоришта као народног.

Немогуће је, такође, избјећи проблем изједначавања народног и националног, па је бивши управник Небојша Зубовић (1992 1994) сумирао активност овог позоришта за вријеме његовог управљања написавши (користећи замјеницу ми): „остварили смо нашу програмску намјеру да играмо дјела српских аутора и националне тематике, уважавајући и удио свјетске сценске литературе” (Зубовић у Стјепановић и Брђанин, 1999: 44).

Већина претходних наратива није могућа без постојања колектива. Кроз разне брошуре, афише, програмске књижице, монографије, билтене те фотографије, Позориште се присјећа оних који су му помогли да досегне своју 84. сезону. Нажалост, портретисање радника је од секундарног значаја, нарочито кад је ријеч о онима који/е се налазе у управи²² (са изузетком управника/це). Иако је раније наглашено да се Позориште најчешће идентификује не кроз вид колектива него као монолитна институција, примјери упознавања јавности са својим дјелатницима и дјелатницама ипак постоји. Тако су се у „Бањалучкој сцени” из 1954. нашле кратка биографија и фотографија Милорада Ерцега (управник) и Стевана Јеновца (сценограф); у фебруарском броју из 1954. налази се дужа биографија Јове Курузовића (власуљар) поводом 30 година рада, и то на трећој страници, а у наредном мјесецу на двије странице излази биографија Јарка Плечитија (композитор и диригент). У броју из јануара 1953. обиљежен је јубилеј 50 година рада Станка Коласинца (гумац) те су на три странице смјештена три присјећања колега на њихово пријатељство и рад. Ту је и биографија Љиљане Чекић у програмској књижици „Театар Феста Петар Кочић” из 2009. године, а у монографији из 1999. мјесто је одвојено за текст о 40 година умјетничког рада Жике Мажар, лично свједочанство²³ Живорада Жике Пећарића (сценограф и костимограф) о свом раду у Позоришту од 1964. године те појединачне фотографије тренутног глумачког ансамбла и младих нада (фотографија прве генерације Одсјека за глуму при Академији умјетности у Бањалуци), од којих су већина чланови и чланице данашњег глумачког ансамбла²⁴. У афиша-

²² Списак радника и радница који не спадају само у умјетнички сектор налази се у монографијама, али се он зауставља на имену, презимену, функцији и трајању ангажмана у установи. Како то објаснити? Да ли је једно од могућих објашњења то што сјећање на њих није битно за бренд Позоришта.

²³ Лична свједочанства су ријетка у публикацијама НПРС, а једна од ријетких су она сценографа Тодора Лаличког у афиши за представу „Власт” (Б. Нушић) по називом „Двадесет бањалучких година” (2004) и сценографкиње Загорке Стојановић у афиши представе „Петар Кочић” (Г. Бановић), такође из 2004. године. Овај негативан тренд се наставља и данас, па се домаћи и гостујући чланови и чланице ансамбла не могу обратити јавности и кроз своја сјећања пружити нова искуства и виђења на прошлост Позоришта.

²⁴ У афиши за представу „Женидба” (19.03.1999) дате су појединачне фотографије глумца и глумица који/е учествују у представи.

ма из посљедњих десет година постоји пракса истицања сценографа, костимографа, режисера представе и јубилеја (као што је онај у афиши за представу „Ревизор“ у режији Југа Радивојевића, гдје је једна страница посвећена глумачком јубилеју Гордане Милиновић). Приликом представљања ансамбла, увијек се у завршном дијелу биографије одвоји простор за подсјећање на досадашњу сарадњу између особе и НПРС, чиме се и публика и ансамбл подсјећају на историју Позоришта. Међутим, према свједочењима неких од интервјуисаних, пренос комуникативног памћења је знатно скромнији и суздржан²⁵. Дакле, функционално памћење онаквим каквим га је видио Асман не може бити достигнуто само кроз комуникативно памћење. Тако интервјуисани свједоче да су окупљања по премијерама кратка и често остају искључиво формална, а бифе на првом спрату се мање посјећује. Испраћаји у пензију су ријетки и углавном се организују на иницијативу и у организацији особе која иде у пензију. Заправо, интервјуисани су дошли до готово истог закључка – размјена искуства, прича о историји овог позоришта и њеним члановима сведени су на минимум. Такво стање може директно утицати на могућност преноса и памћења (мнемоничког) прошлости.

Памћење Позоришта се налази и у његовој згради²⁶. Позориште се уселило у зграду у којој је и данас 1934. године. Ова зграда је кроз прошлост доживљавала неколико промјена, пустошења (Други свјетски рат) те оштећења (земљотрес), а дуги низ година се налази на званичном логу Позоришта. Овим НПРС даје додатну важност згради, што се понавља и на насловницама монографија из 1990. и 1999. године. Ипак, ова зграда је прављена за друге намјене, тако да се временом морала прилагођавати потребама примарне дјелатности институције која се у њој налази. Тако 1958. године Д. Лошић у броју „Бањалучке сцене“ пише о потреби Позоришта да се прилагоди потребама савременог позоришта, истичући да „Наше позориште са техничким средствима којима располаже (и поред свих успјеха који су у том правцу учињени, пр. претставе „Хамлет“, нарочито) још увијек не може рачунати на постављање комплицираних претстава“ (Лошић, Бањалучка сцена, број 1, 1958: 32). Посљедњом измјеном је повећана сцена те смањен број столица за један ред (према изјави архивисткиње као и бивше извршне директорице). Зграда је споља симетрична и сведена, са два рељефа инструмената поред главног улаза. Са десне

²⁵ Комуникација међу запосленима путем мејлова је скромна, с тим да се кореспонденција мејлом обавља преко приватних мејлова (постоји централни мејл, али се он користи за комуникацију с јавношћу, тј. свима изван Позоришта). Поред тога, готово сва комуникација обавља се усмено (не постоје накнадни трагови), рачунари нису умрежени и не постоји билтен за интерне односе с јавношћу (newsletter).

²⁶ Најдетаљнији визуелни и текстуални опис унутрашњости зграде Позоришта налази се у монографији из 1999. године.

бочне стране налази се споредни улаз. На предњој страни, с обје стране улаза, смјештене су огласне табле с плакатима представа које се изводе у текућем мјесецу, програм за тај мјесец и фотографије из представа (једна огласна табла се налази и поред споредног улаза). Даље иза споредног улаза налази се кафић, а на највишем зиду зграде (задња страна зграде) окачен је плакат великих димензија с репертоаром. С лијеве бочне стране је башта другог кафића. Уласком на централни улаз отвара се степениште са билетарницом, а потом фоаје с фотографијама из историје Позоришта (махом фотографије из представа). Око фоајеа се налазе нише у којима су такође изложене фотографије. Овај простор служи за поставке изложби фотографија и слика из фондуса Позоришта као и гостујућих изложби. Постоје три улаза у салу с великом сценом, два бочна и један фронтални, који гледа и на улаз у зграду. Поред редова на нивоу сцене, постоји и балконски простор, а у центру сале је велики кристални лустер.

Да би се дошло до мале сцене, „Сцене Петар Кочић”²⁷, потребно је ићи кроз фоаје десно и на други спрат. У приземљу су врата која воде до свлачионица, кулиса и собе за глумце. У овом простору се окачене фотографије из представа као и карикатуре неких од глумаца и глумица. Да би се дошло до другог дијела зграде, гдје су смјештени гардероба, библиотека, архив те сви други сектори осим управе, потребно је проћи иза сцене. Степениште у овом дијелу позоришта је неуређено, на зидовима нису изложени тренуци из прошлости Позоришта, на поду су реквизити (стари грамофони и радио-апарати), а по гелендеру се суши одјећа. На првом спрату је бифе, који заузима пола нивоа и дјелимично је раздвојен на мањи дио, са старим, богато украшеним намјештајем, и већи дио, који је опремљен сведенијим намјештајем. Други дио првог спрата, паралелан с дијелом у приземљу који је одвојен за глумце и глумице, намијењен је управи Позоришта (канцеларије маркетинга, управника/ице, правника/ице, извршног/е и умјетничког/е директора/ице те финансија). Као и на степеништу, у овом дијелу се налазе плакати позоришних представа. На другом спрату, који је доста мањи, налази се мала сала у којој доминира црна боја. На основу унутрашњег и спољашњег изгледа зграде може се доћи до сљедећих закључака: (1) Позориште је у исто вријеме и традиционално и савремено; (2) Позориште је поносно на своју прошлост и продукцију, али је подсјећање сегментирано; (3) акценат је стављен на „прошла времена”; (4) очуваност и подсјећање нису једнако заступљени у свим дијеловима Позоришта. Неке од посљедица оваког ентеријера просторија могу бити: (а) смањење радног морала; (б) могуће елиминисање траума из прошлости; (в) селективно излагање прошлости Позоришта публици.

²⁷ Сцена се првобитно звала Камерна или Мала сцена, а допуну имена доживјела је 2003. године.

У документу „Листа категорија регистратурског материјала са роковима чувања”, усвојеном у августу 2007. године садржане су категорије: документација о оснивању и развоју; документација о избору, конституисању и раду органа управљања, пословођења и надзора; радни односи; општи и правни послови; документација о непокретностима; канцеларијско пословање; књиговодствено-финансијска документација; инвестиционо-техничка документација; позоришна документација. Према овом документу, сва кључна документа чувају се трајно, што прије свега указује на формално поштовање „Закона о позоришној дјелатности”, којим је дефинисано трајно архивирање и чување документације која говори (прије свега) о умјетничким резултатима Позоришта. Тако је у документу, између осталог, наведено: чување фотографија представа (фотографије се чувају, међутим, нису исправно депоноване – већи дио фотографија налази се у плакару, гдје су физички одвојене једна од друге папиром); позоришна дјела – играна (овим документом није јасно дефинисано шта се под овим подразумева, другим ријечима, да ли је ријеч о писаној верзији драме или видео-верзији – видео-снимање представа се ради 18 година, с тим да ВХС конверзија на ДВД још није урађена); плакати (одложени у металне депое у архиву); књига изведених представа и дјела те посебна књига премијерних и обновљених представа (ова три важна документа се налазе у сектору маркетинга у другом дијелу зграде); програми представа су већим дијелом сачувани; књига евиденција награђених представа и радника постоји. На основу овог кратког прегледа докумената који су најважнији „представници” мнемоничког памћења, може се извести груб закључак да институционално сјећање Позоришта има довољно очувану и широку физичку базу докумената.

Међутим, захваљујући самоевалуацијском документу „Извјештај о венредној инвентури архивске и библиотечке грађе”, насталом као резултат ванредне инвентуре од 25. јуна до 12. јула (година непозната), утврђено је неколико недостатака, који се највише односе на организационо стање у архиву. Наиме, према документу није евидентирано 1923 фотографија, што у односу на број евидентираних (6763) није занемарив број. Исто тако, изненађује податак да је неевидентирано 1008 програмских књижица гостујућих представа као и 227 костимографских скица те 941 плакат (евидентирано 1508 плаката домаћих представа и 440 плакатираних репертоара). Напосљетку, архив има 52 представе НПРС и 23 филма Театротекe на ДВД медијима, као и 71 примјерак „разноврсних видео касета”. Кад је ријеч о библиотеци, у инвентарским књигама је, према извјештају, наведено 979 драмских текстова и 1364 јединица разноврсне књијне грађе. У овом попису није наведено колико примјерака у свакој категорији представља дупликате, што отежава утврђи-

вање процента регистроване материјалне грађе, као ни списак сачуваних новинских написа²⁸. Знајући све ово, а према наведеним подацима, Позориште има велик процент необрађене грађе, што утиче на очување институционалног сјећања. Исто тако, непостојање напреднијих база података (тренутно постоје неке од листа као Word документи²⁹), као и њихово несистематично архивирање, отежава прегледност, лако претраживање и приступачност свим члановима Позоришта. На тај начин, постојеће мнемоничко сјећање, поред тога што постоји много неидентификоване грађе, теже може да се инкорпорира у свакодневно комуникативно сјећање и притом одржи сјећање како самог колектива тако и институције у јавности. Поред тога што овај документ даје општу слику о стању архива и библиотеке Позоришта, он је важан јер на посљедњој страни садржи напомену у којој су описани проблеми с којима су се суочавали архив и библиотека прије пресељења у нове просторије.

Иако је у дијелу документа наведено да је грађа сад премјештена у архив и библиотеку, неки од докумената (попут монографија и књига извођења) и даље се налазе у подруму и сектору маркетинга. У документу се наводи да је грађа била незаштићена три мјесеца, што може да указује на недовољно придавање пажње важности очувања грађе у што бољем стању. Надаље се идентификује велики проблем – могућност нерегистрованог узимања грађе што може трајно оштетити мнемоничко сјећање одређених етапа у историји позоришта. О неконтролисаној узимању грађе и њеном неповратном губитку говорила је и ахиварка наводећи да је грађе позајмљиван грађе али ипак није враћен (исто наводи и бивша извршна директорица). Ови примјери свједоче о односу према историји Позоришта у прошлости. У завршном параграфу се истиче и проблем систематичног регистровања новоприспјеле и постојеће грађе, што успорава процес истраживања и присјећања, чинећи институционално сјећање Позоришта у једну руку тромим, нефлексибилним и теже приступачним. У овом дијелу рада неопходно је нагласити да се у већини извршених интервјуа поновило исто „признање” – готово сви интервјуисани запослени су самоиницијативно чували и обрађивали грађу која је веома важна за Позориште, што прије свега указује на неосвијештеност управе Позоришта о важности процеса чувања и складиштења „свједочанстава времена”. Тако су неки спашавали дио одбачене грађе, основали приватне библиотеке у којима се налазе одбачене јединице грађе, настојали да идентификују учеснике и учеснице глумачког ансамбла из прошлости Позоришта, прикупљали грађу из других архива

²⁸ ТВ и радио прилози се не чувају.

²⁹ Недостатак је и непостојање свих врста спискова у електронској форми, укључујући списак извођених представа, гостовања, итд.

бивше СФРЈ, идентификовали гдје је смјештен дио грађе из дубоке прошлости Позоришта (вријеме владавине НДХ), водили пресклипинге, те покушавали да индивидуално, вођени својим ентузијазмом, очувају сјећање на Позориште. Напосљетку, рекламе (цитулигхт и билборд рјешења те видео-рекламе) се не чувају; архив је пребачен у нову собу, која није намјенски предвиђена за архив; најмање један примјерак свега што Позориште објави шаље се у Архив Републике Српске; фондус костима је велик и очуван.

3. Закључак

Након дугог пролаза кроз теоријски оквир, поставке истраживања и анализу података прикупљених различитим методама истраживања, постигнути су постављени циљеви те је могуће одговорити на постављене хипотезе. Знајући да је изградња институционалног сјећања комплексна зато што, између осталог, укључује стратешко државно сјећање, културно сјећање, сјећања појединаца и појединки у институцији, сјећање управника/це и управе, реликте претходних институционалних сјећања, општу историју и мјеста сјећања, јасно је да оно никад не може у потпуности бити растумачено. Међутим, тумачење које се може понудити у овом раду, иако никад свеобухватно (урађено истраживање је опште индикативно истраживање, које је потребно обогатити дубљом анализом сваког периода појединачно, и то користећи и друге методе и теоријска полазишта, како би се обезбиједили нови углови посматрања), може допринијети бољем разумијевању Позоришта.

Институција нацивљава своје чланове и чланице, који нису нужно заједно због истих интересовања, већ прије свега зато што раде у истој институцији. Ако се ова идеја повеже с радикалном Албвашовом тезом која гласи: „сећам се само као члан групе. Памћење је успешније што сам дубље урођен у групу” (Албваш, 1999: 75), јасно је да се сјећање позоришта може довести и у везу с тим колико је стар колектив, тј. колико дуго радници у њему раде, те колико су кохезивни. Савремени трендови у менаџменту у култури³⁰ стварају опасност од смањења радника, што може утицати на институционалну меморију, али се ризик може спријечити или свести на минимум употребом јасне и прецизне стратегије очувања сјећања. Као што се могло закључити у анализи, стратегија и имплементација очувања институционалног сјећања НПСР нису задовољавајуће у односу на стратегију чувања сјећања према Кенету Меги-

³⁰ Ненад Новаковић је у интервјуу спомињао моделе пословања позоришта који би значајно смањили број радника.

лу, чиме се доводи у питање не само цјеловити, већ и основни опстанак сјећања Позоришта. Да би се то спријечило, неопходно је у стратегију развоја Позоришта, која је тренутно у изради³¹, укључити развој организованог система очувања и одржања институционалног сјећања, а потом израдити планове рада који би довели до: (1) унапређења начина складиштења и каталогизирања архивске грађе, (2) изградње система који би омогућавао лак приступ и проналазак жељених архивских јединица, (3) развоја формалне комуникације која би се у знатно већем омјеру ослањала на писмени траг, (4) повратка неформалног дружења као битног фактора у очувању институционалног сјећања, (5) развоја система чувања сјећања тренутних и бивших радника и радница, (6) развоја система и методологије прикупљања сјећања публике, (7) увођења билтена намијењеног публици, (8) увођења билтена намијењеног колективу Позоришта, (9) дефинисања контроле квалитета архивирања и правила издавања архивске грађе.

У свом мнемоничком и комуникацијском сјећању, свака институција чува и шире сјећање на неко вријеме, што се увијек рефлектује и на индивидуална свједочења као и институционална сјећања. Унутар тих сјећања увијек се налазе наративи који утичу на самоидентификацију позоришта као институције. Према проведеном истраживању, најистакнутији наративи су: *издрживи и непоколебљиви Давид; круи продуктивности и разнородности; стална изврсношћ; позориште као просвјетитељ; заједништво и трудбеништво; позориште као темељ традиционалног; позориште за народ*. Сваки од ових наратива учествује у израдни цјелокупне слике – како њене прошлости тако и самог Позоришта. Неки од ових наратива су слабили, други су јачали, али је у суштини најдоминантнији увијек остајао наратив просветитељ, који мора да установи нове домете у образовању и естетским потребама становништва. Ако би се ови наративи морали разврстати према својој трајности, могло би се рећи да су, поред просветитеља, наративи круг продуктивности и разнородности те стална изврсношћ они који су перманентни. Остали наративи су повремено, неки са циљем реидентификације, која не мора нужно да се доводи у корелацију са неким ранијим валером у идентитету, попут издрживи и непоколебљиви Давид и позориште за народ. Два наратива се везују за два различита периода: заједништво и трудбеништво (примарно везано за период Југославије) и позориште као темељ традиционалног (везано готово искључиво за позориште након посљедњег рата). Ипак, наратив као нешто флексибилно, чак кад се тако и не чини, мора

³¹ Према интерјвуу емитованом 5. 1. 2014. на локалној телевизији АТВ Бањалука, управник НПРС Ненад Новаковић најавио је издавање нове монографије у октобру поводом 85 година рада Позоришта.

да постоји како би постојао осјећај заједништва, али у исто вријеме мора да се води рачуна о томе на који начин тај наратив може да утиче не само на идентитет институције (а да притом ипак води рачуна да бренд што мање мијеша са наративом) него и на шири колектив у којем постоји. С тим у вези, могуће је поставити неколико савјета којима би се могла водити управа НПРС како би постигла виши степен одговорности: (1) одбацити ексклузивно право кућних драматурга да пишу афише, а у циљу стварања плуралитета мишљења и разградње установљеног наратива, јер се кроз разноликост наратива Позориште може само обогатити; (2) бирање доминантног наратива који би се одговорније користио увођењем већег броја углова посматрања, иако постоји ризик од дјелимичног слабљења примарног наратива; (3) строго разграничење придјева национално и народно; (4) избјегавати повезивање претпостављених културних потреба становништва и наратива.

У закључку, институционално сјећање сваке културне институције би требало да помогне у разумијевању прошлости те институције, али исто тако да помогне и у разумијевању цјелокупног контекста у којем је дјеловала или дјелује. У случају институционалног сјећања НПРС лако се може извести закључак да иако Позориште формално чува сјећање кроз архивску грађу, оно није довољно функционално и недовољно доприноси јачању идентитета установе (иако је при том потребно разумјети да је тај идентитет подложен промјенама у зависности од многобројних фактора укључујући и друштвено уређење). Исто тако, стратегију чувања и обнављања сјећања једне културне институције је неопходно посматрати као саставни дио цјелокупне стратегије развоја институције. Заправо, знајући да је циљ менаџмента у умјетности сварање сфере „унутар које се могу организовати услови културног и, посебно, уметничког стваралаштва, облици његовог пласмана и пријема у најширој јавности” (Шешић Драгичевић и Стојковић, 2007: 11), јасно је да сјећање на протекле периоде у животу Народног позоришта Републике Српске може помоћи на унапређењу услова за стварање нових представа, побољшање цјелокупног продукционог система те дјеловања Позоришта како у својој земљи тако и у региону.

Литература:

- [1] Албваш, Морис (1999): „Колективно и историјско памћење”, *Реч – часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, бр. 56; Београд: В92 (стр. 63-83).
- [2] Асман, Алеида. (2002): *Рад на националном памћењу: Крајња историја немачке идеје образовања*; Београд: XX век.
- [3] Асман, Јан. (2005): *Културно памћење: Писмо, сјећање и политички идентитети у раним високим културама*; Сарајево: Библиотека ТЕКСТ.
- [4] Бартула, Владан; Брђанин, Бранко; Јелушић, Синиша; Чекић, Љиљана и Сударушић, Радославка. (2013): *Народно позоришће Републике Српске – Од оснивања до ослобођења (1930-1945)*; Пале: DIS-Company.
- [5] Биљановски Чолић, Драгана. (2006): „Идентитет националног позоришта”, *Зборник Мајнице српске за сценске уметности и музику*, Нови Сад: Матица српска бр. 34-35; (стр. 145-155).
- [6] Brian, Éric, Jaisson, Marie and Mukherjee, S. Romi. (2011): „Introduction: social memory and hypermodernity”, *International Social Science Journal*, Vol. 62, No. 203-204; Oxford: Blackwell Publishing Ltd. (pg. 7-18).
- [7] Connerton, Paul. (1996): *How societies remember*; Cambridge: Cambridge University Press.
- [8] Connerton, Paul. (2008): „Seven types of forgetting”, *Memory Studies*, Vol. 1, No. 1; London: Sage (pg. 59-71).
- [9] Dieng, Rose, Corby, Olivier, Giboin, Alain and Myriam Ribièrè. (1999): „Methods and tools for corporate knowledge”, *International Journal of Human-Computer Studies*, Vol. 51, No. 3; Paris: Elsevier (pg. 567-598).
- [10] Erll, Astrid i Nünning, Ansgar. ed. (2008): *Media and Cultural Memory: an international and interdisciplinary handbook*; Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.
- [11] Jupp, Victor. ed. (2006): *The Sage Dictionary of Social Research Methods*; London: Sage Publications Ltd.
- [12] Kansteiner, Wulf. (2002): „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies”, *History and theory*, Vol. 41, No. 2; Middletown: Wesleyan University (pg. 179-197).
- [13] Кулић, Тодор. (2006): *Култура сећања*; Београд: Чигоја.
- [14] Лазаревић, Предраг, Лешић, Јосип и Шукало, Младен. (1980): *Народно позоришће Босанске крајине 1930-1980*; Бањалука: Народно позориште Босанске крајине и Глас.
- [15] Мегилл, А. Кеннетх. (2007): *Корпоративна меморија: Управљање документима и информацијама у доба знања*; Београд: Народна библиотека Србије.

- [16] Macleod, Catriona. (2002): „Deconstructive Discourse Analysis: Extending the Methodological Conversation”, *South African Journal of Psychology*, Vol. 32, No. 1; (pg. 17-25) <http://eprints.ru.ac.za/747/1/dda.pdf> (15.10.2013.)
- [17] Nienass, Benjamin and Poole, Ross. (2011): „The limits of memory”, *International Social Science Journal*, Vol. 62, No. 203-204; UNESCO (pg. 89–102).
- [18] Нинковић, Чедомир. (1990): *60 година Народној позоришћа Босанске крајине: Бањалука, 18. октобар 1990*; Бањалука: Народно позориште и Глас.
- [19] Службени гласник Републике Српске. (2002): *Закон о позоришној дјелатности*; Бањалука: Службени гласник Републике Српске.
- [20] Службени гласник Републике Српске. (2011): *Закон о измјенама и допунама закона о позоришној дјелатности*; Бањалука: Службени гласник Републике Српске.
- [21] Стјепановић, Саша и Брђанин, Бранко. (1999): *Народно позориште Републике Српске Бања Лука – 70 сезона*; Бањалука: Графид.
- [22] Шешић Драгичевић, Милена и Стефановић, Милена. (2013): How Theaters Remember: Cultures of Memory in Institutionalized Systems, *Kultura/Culture*, бр. 4; стр. 11-29.
- [23] Шешић Драгичевић, Милена и Стојковић, Бранимир. (2007): *Култура менаџмент анимација маркетинга (V издање)*; Београд: Слио.
- [24] Ward, Maryanne. (2007): *Preserving and Using Institutional Memory Through Knowledge Management Practices*; Washington: Transportation research board.
- [25] Wodak, Ruth. i Meyer, Michael. (2001): *Methods of critical discourse analysis*; London: Sage Publication.
- [26] „Народно позориште РС: Више од 180 представа и 38.000 гледалаца”. www.nezavisne.com/umjetnost-zabava/pozornica/Narodno-pozoriste-RS-Vise-od-180-predstava-i-38000-gledalaca-224322.html (28.12.2013.)

Ognjen Radović, MA
College of Communications Kappa Phi
Banja Luka

INSTITUTIONAL MEMORY OF THE NATIONAL THEATRE OF THE REPUBLIC OF SRPSKA – THE ANALYSIS OF REMINISCENCE OF THE NATIONAL THEATRE OF RS –

Summary: *The subject of this paper's research is institutional memory of the National Theatre of the Republic of Srpska (NTRS) observed through a prism of social constructivism theories by Maurice Halbwachs as well as Aleida and Ian Assmann.*

Main hypotheses of the paper were: (1) Ian Assmann's mnemonic and communicative memories in the institutional memory of NTRS preserve narratives about the Theatre as a national and traditional educational institution and (2) Strategy and implementation of preserving the institutional memory of NTRS is not satisfactory in terms of the memory preservation strategy according to Kenneth McGill. For the needs of positive confirmation of these hypotheses mnemonic memory (monographs, bulletins, posters, brochures, program booklets, collections of papers, events schedules, other written documents, space) and communicative memory (interviews with the members of management and actors' ensemble) were analyzed, gathered by means of archival research, interviewing and observation. In the analysis were used methods of discourse analysis and narrative analysis.

Research results show that the most distinguished narratives are: enduring and resolute David; circle of productivity and diversity; continuous excellence; theatre as educator; collectiveness and zealously; theatre as the foundation of the traditional; theatre for the people. Talking about the strategy of preserving the memory of the theatre, certain number of defaults was determined such as dim systematization, insufficient protection of archive material as well as non-existing plan of material digitalization, but also disintegration of the Theatre collective with far reaching consequences in terms of preserving communicative, and finally mnemonic memory of the institution.

Key words: *INSTITUTIONAL MEMORY, COLLECTIVE MEMORY, NATIONAL THEATRE OF THE REPUBLIC OF SRPSKA, HALBWACHS, ASSMANN.*

Проф. др Татјана Миливојевић*
Боривоје Балтезаровић, мастер
Факултета за културу и медије
Универзитета „Дон Незбит“
Београд

НЕПРОЛАЗНОСТ У САВРЕМЕНОСТИ МАГИЈСКОГ МИШЉЕЊА: МАГИЈА У ФИЛОЗОФИЈИ И НАУЦИ

Сажетак: Многи аутори су износили тврдњу да је магија карактеристичан облик веровања човека примитивне заједнице, који још није достигао ниво истинитости, аистрактној или логичкој расуђивања. Према еволуционистичком схватању, магичко мишљење је нижи, предразумски ступањ у развоју свести, који одликује оштрајно, чулно мишљење, то јест мишљење у сликама а не у појмовима. Други аутори указују на то да у човеку трајно, као коначне одреднице његове свести, постоје два различита и супротстављена модуса мишљења и да сваки од њих има сопствени језик: један је аналитичко-логичан, или рационално-дискурзиван, други је аналошки, сликовит, мишопоетички. Оштре је уверење да наука пријада првом, а магија, мистика и религија другом типу мишљења, што обично повлачи њихово различито вредновање и ранирање. Чланак проблематизује тај уврежени став показујући да је неodrживо оштро разграничење два поменућа облика свести, као и да оно не одговара више реалности савремене науке. Основ и полазиште за наслов и тему овог чланка, налазимо у два основна закона магичког мишљења: закону сличности и закону додир, или имитативној и контактној магији. Циљ је да покажемо да ти закони нису на делу само у „нижим“, „примитивним“ облицима магије, да се не своду само на враџбине и празноверице, већ да имају и значајну хеуристичку и продуктивно-стваралачку улогу.

Кључне речи: МАГИЈА, СЛИЧНОСТ, ДОДИР, МИШЉЕЊЕ, ЈЕЗИК, ФИЛОЗОФИЈА, НАУКА.

¹ Контакт: tmilivojevic@nezbit.edu.rs

Ирационално је душа ума, метафизички моћор знања, који превазилази сваку инструментално моћивисану жеђ за знањем.

(Катја Канбан, филозоф)

Увод

Многи аутори су износили тврдњу да је магија карактеристичан облик веровања човека примитивне заједнице, који још не располаже правим, апстрактним или логичким мишљењем. Према еволуционистичком схватању, магијско мишљење је нижи, предразумски ступањ у развоју свести, који одликује опажајно, чулно мишљење, то јест мишљење у сликама а не у појмовима.

Лисјен Леви-Брил (Lucien Lévy-Bruhl) у свом најпознатијем делу *Примитивни ум* (1922), уводи суштинску разлику између примитивне, мистичне и предлогичне свести, и цивилизованог ума, тврдећи да се и сами оквири искуства припадника нижих друштвених заједница не подудару са нашим. Притом Леви-Брил не каже да су тзв. примитивни људи неинтелигентни, јер они умеју логично да расуђују, већ само да полазе од другачијих премиса, различитим од наших, и размишљају у другачијим категоријама. Мистично је веровање у силе, утицаје и чинове које чула не примећују иако су „реални”. Колективне представе примитивних народа засноване су на тим невидљивим силама. Примитиван и цивилизован човек *виде* исто, али не *ојажу* исто. Мистичка партиципација или мистично поистовећење је принцип на коме почивају колективне мистичне представе примитивних народа. Оне се састоје од читавих мрежа мистичних поистовећења. Ствари се међусобно повезују тако што се верује да оно што погађа једну погодуће и другу. На овај начин се човек мистично поистовећује са својом породицом, поглавицом, тотемом, прецима, другим живим бићима, духовима итд. То је у основи свих категорија којима се служи примитивни човек. Он нема свест о себи као издвојеној јединки, упосебљеном идентитету. Душа је колективна психа, а кроз мистично искуство спознаје себе као део природе и натприродног света који се прожимају (мистичка партиципација). „Мистички” и „предлогички” начин мишљења, као карактеристике примитивног менталитета, засновани су на непосредном искуству, које прати неразумевље природне повезаности појава и принципа узрочности.

Критикован због наводно омаловажавајућег става према доморадочким културама, Леви-Брил је пред крај живота модификовао појам примитивног ума, оцењујући не само неприкладном већ и неодбрањивом хипотезу о ”примитивном уму који би се разликовао од нашег”. У својим

Белешкама је записао: „Другим речима, изричито коригујем став који сам сматрао тачним 1910. Не постоји примитивни ум који би се разликовао од модерног двома цртама које га одликују (мистична и предлогична). *Постоји мистични менталитет који је израженији и уочљивији код 'примитивца' него у нашим друштвима, али је присутан у духу сваког човека.*”¹ (Lévy-Bruhl, 1938:42-43).

О тој истовременој присутности рационалног и предлогичко-магијског или мистичног ума у човеку, данашњем као и некадашњем, мада у различитим размерама и односима, биће речи у даљем излагању.

1. Два модуса мишљења

Савремена британска антрополошкиња, Мери Даглас је стала у одбрану Леви-Бриловог појма „предлогичко мишљење”, сматрајући да су га антрополози после Другог светског рата, пребрзо одбацили као „политички некоректан”, наводно натопљен предрасудама и расизмом. Она мисли да је немогуће замерити Леви-Брилу на идеји о контрасту између логичке и предлогичке мисли. У чланку, са карактеристичним поднасловом „Носталгични повратак Леви-Брилу” (Douglas, 2002). Дагласова показује да постоје два различита и супротстављена типа мишљења и да сваки од њих има сопствени језик: један је аналитичко-логичко мишљење, које се назива још хипотетичко-дедуктивно, рационално-инструментално или дискурзивно, а други је аналошко мишљење, које се повезује са примитивним, магично-религиозним, мито-поетским.² Леви-Брил је, према томе, добро уочио да постоје две врсте мишљења, поставио је добра питања, али у погрешно време.

Филозоф Лешек Колаковски (Колаковски, 1989), такође, тврди да у човеку трајно, као коначне одреднице његове свести, постоје два различита и супротстављена модуса мишљења и да сваки од њих има сопствени језик, а његова подела одговора Дагласовој. Обе врсте мишљења имају свој еквивалент у мозгу, који је исти код „дивљака” који живе начином живота у каменом добу и код модерног, цивилизованог човека. Примитивни људи су, стога, савршено способни за логичко и емпиријско мишљење, јер иначе не би опстали. С друге стране, у уму цивилизованих људи, штавише и оних веома образованих, одвијају се, упоредо или укрштено са рационалним процесима мишљења и предлогички, аналошки, магијско-религиозни и мито-поетски процеси. Једно не може да замени нити да

¹ Подвукли аутори (Миливојевић и Балтезаревих).

² Према Јунгу, то је језик снова, колективног и индивидуално несвесног, уметности и сл.

истисне друго, иако у модерној цивилизацији умовима доминира научни образац.

Етнолог Бојан Јовановић објашњава да своју друштвену моћ и свој легитимитет, наука, заправо, црпи из открића из области природних наука.³ Тако се она наметнула. Успеси науке у области ботанике, хемије, анатомије и физиологије, дали су јој ауторитет. Откриће природних законитости, или Галилејев телескоп, или Левенхуков микроскоп, и из тога произашла открића удаљених звезда, људске ћелије, или материјалне опеке – атома, допринели су не само етаблирању науке, већ и њеној све већој психолошкој и друштвеној доминацији. Постепено је створена илузија како се исти успеси могу постићи и у свим другим областима, и тако легитимитет науке треба прихватити и признати у целини и без остатка. Јовановићев исказ треба донекле кориговати, односно допунити истицањем чињенице да је физика, ослоњена на комплетан и логички конзистентан математички формализам, наука која је, још у 17. веку постала узор научности. Декарт је зато физику приказао (1644). као стабло из којег излазе и гранају се остале науке које се баве материјалним светом.⁴ „Картезијанска подела, писао је Хајзенберг, дубоко је продрла у људски ум током три века од Декарта надаље, и биће потребно дуго времена да би би била замењена другачијим приступом проблемом реалности.” (Сарга, 1989:19). Научни идеал егзактности, пренет из физике у остале науке, претворио се у тежњу за свеопштом формализацијом стварности, што је довело до редуccionистичког става да све што се не уклапа у прокрустовску постељу експерименталне проверљивости и мерљивости треба сматрати ирелевантним, неистинитим или чак непостојећим. Настојање ка свеформализацији, предвидивости и егзактности, одвело је науку, парадоксално, на пут конфронтације управо са њеним декларисаним идолом – чињеницама света. Епистемолошки монизам искључује из домена сазнања друге димензије стварности, другачије изворе, врсте и путеве спознаје, симболизације и значења.

Да ли је науци предодређено да, у складу са теоријом Огиста Конта (Auguste Comte) о ступњевитом развоју људског знања, потпуно истисне, као превазиђене, ирационалне и неистините остале форме свести и културе (магију, митологију, религију, па и филозофију)? И ако установимо да ови други духовни обрасци упорно опстају, јесу ли они само жилави реликт прошлих времена, Тајлорови „рецидиви”, нека врста душевног и менталног слепог црева који је надживео своју функцију? А ако то није случај, ако се не ради о инфериорном, у апсолутном смислу, већ о дру-

³ Јовановић, Б., „Дволична природа науке”, доступно на: <http://www.bgsvetionik.biz/mainstream/arhiva.php>. Приступљено 2012.

⁴ Корен тог стабла је метафизика.

гачијем модусу мишљења, који може да има епистемолошку вредност, да ли је (сасвим) инкомпатибилан са рационалним, логичким, дискурзивним и аналитичким модусом мишљења? Физичар Фритјоф Капра одрично одговара на ово последње питање, јер је темељним и дуготрајним истраживањима открио занимљиве аналогije и дубоке сродности између савремене физике и источњачких филозофија. У својој првој књизи, „Тао физике” (1975) Капра показује, уз обиље аргумената и примера, како савремена физика и стара метафизика различитим путевима доводе до истог знања. Један од оснивача квантне механике, Хајзенберг, сложио се кад Му је Капра, у једном разговору, рекао да види „две основне теме које се провлаче кроз све теорије модерне физике, а које су такође и две основне теме свих мистичких традиција – фундаменталну међуповезаност и међузависност свих појава, и интринзично динамичну природу стварности.” (Capra, 1989: 49-50).

На питање да ли је магијско мишљење талог примитивне, заостале свести, или, својом везом са симболичком природом језика, што значи и свести, сликовитошћу менталних представа и разуђеном асоцијативношћу, спада у продуктивно-стваралачко мишљење, први одговор би био да је магија и једно и друго, баш као и друге форме мишљења: свака мисаона делатност може да се деградира у осиромашене, сужене, окоштале облике. Тако нам је и магија позната по својим наивним, инфантилним, ирационалним веровањима, тј. празноверју, и обредним аутоматизмима, али уме да се вине и у висине ума на којима се сусрећу и стапају и међусобно оплођују интуиција, уобразиља и рефлексја.

Пошто сажето представимо основне принципе магијског мишљења, онако како их је дефинисао антрополог Џејмс Фрејзер (James Frazer), потражићемо их у неким филозофским и научним теоријама, које нису лишене емпиријског основа, нити им се могу порећи рационални и логичких мисаони процеси. Неизбежно ће, у оквиру рада о магији, бити поменути и неки системи, који би се могли оквалификовати као парафилозофски и паранаучни, јер се налазе на граничним подручјима или маргинама традиционално дефинисаних дисциплина, а ипак су ушли у интелектуални фондус човечанства, чију радозналост, машту и креативност и даље имају моћ да инспиришу..

Полазимо од уверења да мишљење не мора да се заустави на границама научне проверљивости, јер иначе никад не би напредовало, ширило видике или превазилазило постојеће научне и менталне парадигме. У време доминације технонаука, чији углед се не базира само на њиховим очигледним успесима, већ и на дивљењу, па каткад готово религиозном заносу корисника техничких производа, влада склоност да се верује да се наука своди на низ експерименталних поступака и прак-

тично применљивих резултата, а заборавља се на кључну улогу научне имагинације, која извире из научне духовности у смислу у којем је једна од битних одлика духа немотивисаност утилитарним побудама. Зато је потребно подсетити се неких мислиоца и научника склоних смелијим искорацима, како бисмо се и сами сетили да је стварност много богатија, вишеслојнија и међуповезанија, једном речју, магичнија него што нам се чини, а да је стваралачки дух онај који има осећај за креативну магију света и науке као њеног тумача. За те научнике-филозофе бисмо могли да следимо Фројда, који иако је био пример непоколебљиве посвећености материјалистичкој науци, „сматрао песнике добрим савезницима чија сведочанства треба високо ценити зато што они знају често много више о стварима између неба и земље него што наша школска мудрост и сања.” (Божић, 1999:11)

Не бавимо се, дакле, магијом у форми и садржају сујеверја, празнове-рица, враџбина и вештичарења, већ ћемо разматрати принципе на којима почивају тзв. магијско мишљење и магијски доживљај света, у покушају да покажемо њихову уграђеност у човеков психолошко-сазнајни склоп.

2. Принципи магијског мишљења: сличност и додир

Антрополог Џејмс Фрејзер, сакупио је, анализирао, упоређивао и систематизовао обиље магијско-религијског материјала различитих култура и утврдио да мисаони процеси на којима се заснива магија своде на два основна: 1. Закон сличности или аналогije, такође симпатичка или имитативна магија: слично производи слично; последица личи на свој узрок, симбол је исто што и ствар коју означава; 2. Закон додира или преноса, или контактна магија: ствари које су једанпут биле у додиру једна с другом продужују да делују једна на другу и на раздаљини, после престанка физичког додира. (Фрејзер, 1992)

У уметничком стваралаштву се магијско мишљење или магијски доживљај света готово подразумева (истичући се нарочито у неким уметничким правцима као што су симболизам, романтизам, надреализам, магијски реализам итд.). Осим тога, и сам уметник је нека врста мага, јер креира нову стварност, док за уметничка дела кажемо да сучаробна, магична, а те речи употребљавамо и кад говоримо о другим снажним, тајновитим, необичним доживљајима, као што могу бити неки сусрети, љубав, природа и сл. Али мисаона начела симпатетичке и преносне магије могу се наћи и у филозофији и науци. „Као и свет мага, свет физичара је пун невидљивих веза које пролазе кроз наизглед празан простор. Како Фрејзер то формулише, закони магије: 'претпостављају да ствари

делују једна на другу са удаљености преко тајне симпатије, тако што је импулс једне пренет другој посредством нечег што бисмо могли појмити као етер, а што личи на оно што постулира модерна наука прецизно у исту сврху, наиме, да би објаснила како ствари могу да делују једна на другу кроз простор који изгледа као да је празан.” (Sheldrake, 1988: 315)

Из закона на којима се заснива магијско мишљење (имитативна и контактна магија) настају мисаони процеси аналогije и кореспонденције, према којима су сви делови и елементи света у међусобним односима, повезани неком врстом „сродности” (Орфеј), „пропорције” (Питагора⁵) „пријатељства” (Платон), „симпатије” (Мендес), хармоније, сличности или узрочности. Човек, као микрокосмос и свет као макрокосмос су аналогни, слични, имају исту структуру, њихови делови су у корелацији, симетрични. У сваком делићу света огледа се цео свет (што је и принцип холограма, о којем ће касније бити реч). То одговара једном од основних елемената магијског мишљења, који гласи: „део за целину” (*pars pro toto*), из којег произлази да ко спозна или поседује део, поседује и целину.

Првобитна магија, затим системи који су се из ње развили, као што су мање или више софистицирани облици езотеризма и окултизма, религијски и метафизички системи који су на Западу, доминирали до 17. века, тј. до Њутнове физике и Декартове филозофије, почивају на идеји да је универзум живи, пулсирајући, осећајни организам (анимизам и панпсихизам) сав саткан од тајних и динамичких односа симпатије⁶ и антипатије, привлачења и одбијања, у којем се свуда и стално укрштају знаци који имају скривено значење и смисао и упућују једни на друге. „Оно што је механицистичка филозофија 17. века одбацивала, и што механицисти и даље одбацују, јесте идеја да су свет у целини и сва жива бића у њему ... организовани нематеријалним душама, анимама или психама. Ту стару идеју су детаљно разрадили Аристотел и нео-платоничари. Она је прожимала средњовековну филозофију и филозофију Ренесансе. Опстала је и у садашњем веку у биологији унутар виталистичке традиције. А последњих шездесет година је обновљена у модерном еволуционистичком облику у холистичкој филозофији организма. У том процесу је идеја о душама као сврховитим организујућим принципима замењена појмовима организујућих поља, организујућих релација, принципа самоорганизације, ума у природи, образаца који повезују, имплицитног поретка, информације и организујућих принципа под још различитих имена.” (Sheldrake, 1988: 314)

⁵ За Питагору је музика чулна аритметика, а астрономија чулна геометрија. Питагора је увео реч космос – ред, тоталитет, целина.

⁶ Симпатија: грч. *syn-*(са) и *pathos*, осећање, страст, али и патња, трпљење; *υπάθεια*: заједнички утисци, осећања.

Према начелу симпатетичке магије, примитивни народи, али и велике цивилизације, веровали су да постоје афинитети између различитих елемената, ствари и појава; да се оне сједињују и прожимају као што се код алхемичара меркур симпатијом сједињује са златом. Окултисти (окултно од лат. *occultus*: скривено, непознато, тајно, мистериозно) објашњавају магијско деловање „симпатијама и антипатијама”. На пример, даждевњак и ватра су у односу симпатије, петао и лав антипатије; змијска кошуљица има чаробно својство да изазове менструални циклус и сл. На принципу кореспонденције⁷ и афинитета⁸ функционише и астрологија: кореспонденција између видљивог и невидљивог (небеског) света, између планета и делова људског тела (глава-Ован, врат-Бик, итд.) или карактера, па и друштава и историјских епоха.

Парацелзус (алхемичар, физичар, астролог, лекар, окултиста, 1493-1541) је конципирао теорију знакова: облик, боја биљака и животиња, руку итд., указује на њихове афинитете са другим стварима, нпр. са одговарајућим телесним органима. Корени неких биљака имају облик неких органа људског тела, те служе да магијским путем излече те органе, поврате им снагу и моћ. Човек је микрокосмос у коме се одражава макрокосмос (целина се огледа у сваком свом делу; део представља целину: *pars pro toto*). Универзум има три нивоа: материјални свет, астрални свет и Бог; човек је такође трострук: тело, душа и дух. Здравље се постиже складом између микрокосмоса и макросмоса.⁹ (Haven, 1983)

На том принципу функционише и хомеопатија (грч: *homeo* – слично и *pathos* – болест.), данас обновљена и све популарнија, званично призната алтернативна метода лечења. Хомеопатија је систем лечења заснован на употреби сасвим малих количина лекова који, у већим дозама, производе ефекте сличне болести која се лечи. Хомеопати су склони да верују у „виталне снаге”, хармонију (здравље) или дисхармонију (болест) и подржавају холистичку медицину: кажу да лече особу а не тело или болест. Хомеопата, доктор Едвард Бах је увео лечење емоционалних тегоба, поремећаја и неравнотеже цветним есенцијалним уљем. Метода

⁷ Кореспонденција: лат. *correspondere*, међусобни однос ствари које чине део једне целине или које имају нешто заједничко; њихово подударане, склад, сагласност, хармонија. Кореспонденција је термин и за писану комуникацију (упућује на идеју односа, везе).

⁸ Афинитет: лат. *affinis*, оно што се граничи, што се додирује; сродство које није крвно – са мужевљевом или женином породицом; сличности, скуп заједничких тачака (нпр, између мачке и тигра); у хемији, склоност различитих хемијских једињења да се међусобно уједине; фигуративно – привлачност између две особе услед подударанга карактера и укуса.

⁹ Неки аутори сматрају да је Парацелзус био претеча медицине рада и хомеопатије и реноватор медицине (и хирургије, токсикологије и психотерапије).

лечења се заснива на идеји о сличности својстава неких биљака са својствима неких емоционалних стања.

Препознајемо сличност са ставом који је заступао Фрејзер, да „примитивни” народи верују да цели свет, космос, функционише у складу са миметичким или хомеопатским начелима. Налазимо сродност и са изразом „асоцијативно мишљење”, који је увео Тајлор, којим се асоцијације идеја узимају за стварну повезаност између појава: верује се да тематски повезане ствари делују једна на другу услед њихове сличности. Еванс-Причард је дао пример племена Азанде, чији припадници трљају крокодишки зуб о бананино дрво, зато што имају облик банане и поново расту када испадну. Азанде хоће да пренесу ту регенеративну способност на банане.

3. Језик и магија: ко поседује реч, поседује и ствар

Магија је веровање у моћ ефикасног деловања на неки материјални или ментални предмет, речју, гестом, сликом или мишљу, независно од категорија простора, времена и материјалне узрочности, али у складу са кореспонденцијама, аналогијама између појава (Миливојевић, 2012: 180). Овде ћемо посветити пажњу могућим механизмима који леже у основи магијско-вербалног веровања, другим речима, веровања да вербални знакови поседују интринзичну натприродну моћ; да би замишљене жеље, ствари или догађаји могли да се остваре или манифестују самим чином њиховог изговарања, било наглас или у себи; да имена имају утицај на личност и на њену судбину, да клетва може да се оствари и сл.

„Синтактичка природа стварности, истинска тајна магије, јесте да се свест састоји од речи. И уколико знате речи од којих се састоји свет, можете с њим учинити шта год желите.” Теренс МекКена (Terence McKenna)¹⁰. Француски филозоф Жак Дерида (Jacques Derrida), такође, инсистира на важности „означитеља”, симбола и речи у посредовању нашег доживљаја света. Под посредовањем се подразумева пружање термина помоћу којих појмовно схватамо оно што видимо, чујемо итд. Речи, сасвим извесно, условљавају начин на који љуска бића доживљавају свет. Овде је упутно поменути и Сапир-Ворфову хипотезу, која се бави односом језика и обликовања/перцепције стварности. Битно је истаћи улогу језика који на неки начин, представља „интерфејс” између структуре и функције мозга с једне, и начина на који интерпетирамо „стварност”, с друге стране. Према тој хипотези, односно теорији индивидуалне мисли и акције су

¹⁰ http://www.goodreads.com/author/quotes/9243.Terence_McKenna.

Приступљено 25.06.2015. Теренс МекКена је амерички етноботаничар.

детерминисане језиком или језицима којима особа располаже. Екстремнија верзија хипотезе, тзв. психолингвистички детерминизам, постулира да су све људске мисли и акције условљене ограничењима и структуром језика, док мање екстремна варијанта предлаже могућност да језик, донекле, утиче на наше размишљање и понашање: „Људска бића не живе само у објективном свету, нити у свету социјалне активности како се то обично разуме, већ су у великој мери у милости одређеног језика који је постао медијум изражавања у њиховом друштву. Потпуна је илузија претпостављати да се особа прилагођава стварности без употребе језика, као и да језик представља само нужно оруђе у решавању специфичних проблема у комуникацији или размишљању. Чињеница је, да је „стварни свет” у великој мери несвесно изграђен на језичким навикама групе. Не постоје два довољно слична језика за које би се могло рећи да представљају једну исту стварност. Светови у којима различита друштва живе су одвојени светови, а не једноставно само један свет са другачијим прилепљеним дефиницијама. Начин на који видимо, чујемо и доживљавамо у великој мери је условљен чињеницом да језичке навике нашег друштва предиспонирају избор одређених интерпретација.” (Sapir, 1958: 59)

Језик као такав јесте „магијски”, јер директно утиче на креирање субјективне стварности у којој особа живи. Језик није само средство комуницирања или преношења информација, већ и творачки и формативни принцип. Са аспекта физиолошких процеса у мозгу, стварност перципираног и овако интерпетитраног „стварног света” и стварност садржаја и контекста којима је, на пример, особа изложена док сања, једнаке су. Ово, у својој поетско-филозофској интуицији, наслућују и два културолошки и историјски удаљена аутора, један од отаца таоизма, Чуанг Це и енглески романтичар, Вилијам Вордсворт (William Wordsworth): ” Једном сам ја, Чуанг Це, сањао да сам лептир. Лепршајући наоколо, срећан и весео, радио сам шта ми се прохте. Не бејаш свестан да сам Чуанг Це. Одједном, пробудих се, и гле, поново бејаш Чуанг Це. Сада не знам јесам ли човек који је сањао да је лептир, или лептир који сања да је човек?¹¹, а енглески песник каже: „...од тог моћног света, Од ока, и уха – онога што истовремено полу-опажају и полу-стварају”¹²

Кант, такође, тврди да ми примамо сензорне перцепције из спољашњег света, али да их затим наш мозак активно уобличава према априорним категоријама опажања. Оно што ми доживљавамо као „стварност” заправо су сензорни подаци организовани нашом свешћу. У складу са

¹¹ Цитат преузет из Петровић-Морена, Н. „Од молитве до виртуелне стварности”, <http://istokpravoslavni.org/?p=8518> . Објављено 23.05.2014.

¹² Wordsworth, W. (1798) *Lines Written a Few Miles Above Tintern Abbey*, <http://www.rc.umd.edu/sites/default/RCOldSite/www/rchs/reader/tabbey.html>. Приступљено 4.09.2015.

повезаношћу језика и свести, Ворф о томе каже: „Ми сецирамо природу дуж линија трасираних нашим матерњим језицима. Категорије и типови које изолујемо из света феномена не налазимо тамо јер су очигледни; напротив, свет је представљен у калеидоскопском флуксу импресија који треба бити организован нашим умом, а то значи у великој мери лингвистичким системом који постоји у нашем уму. Ми распарчавамо природу, организујемо је у концепте и придајемо им одређени значај у процесу, у највећој мери због тога што су предмет договора оваквог начина организације, договора који важи у комуникационој заједници, а кодиран је матрицама нашег језика.” (Whorf, 1940: 229-31)

Магија израња из самог језика, односно из његове метафоричке или симболичке природе. Ернст Касирер (1985) и Сузан Лангер верују да је битна одлика која човека разликује од животиње, његова способност да производи и користи симболе. Док целокупним животом животиња доминирају чула и осећаји, људска чулна опажања и осећања су посредована језиком, односно симболима. Лангерова је истраживала континуирани процес стварања значења у људском уму, кроз моћ „виђења” једне ствари кроз другу ствар (in terms of another). Њено прво велико дело, *Филозофија у новом кључу* (1967) истиче идеју која је у међувремену постала опште место: да код човека постоји фундаментална и свепрожимајућа потреба да се симболизује, да се граде значења којима се свет опажа, доживљава и разуме. Касирер човека дефинише као симболичку животињу (*animal symbolicum*). Оно што одликује човека као човека, што људско царство раздваја од животињског је човекова способност „симболичке идеације”. Човек је биће које има приступ стварности само кроз и посредством симбола.

Метафора је облик сликовитог говора којим се, путем скривене аналогije, једна идеја или ситуација, представља другом идејом или ситуацијом. Њоме се остварује пренос значења из једног подручја у друго, откривањем једне или више особина заједничких обема областима. Метафоре нису само стилски украси и реторичке фигуре, нити само педагошке, дидактичке и комуникационе алатке, већ имају и значајну хеуристичку улогу. Оне су производи симболичке природе језика, извиру из ума и структуре људског мозга, те су зато неизбежне и у научном мишљењу. У том смислу, идеал научне чистоте, језика ослобођеног метафора, је мит заснован на метафори. (Миливојевић, 2011). Принципи имитативне и контактне магије налазе своје упориште у метафоричкој природи језика, јер је метафора имплицитна аналогija, којом се повезују два различита елемента сугеришући да имају неку заједничку карактеристику (или више њих). Она је и срж креативне генерализације, која је способност повезивања и спајања у једну целину удаљених чињеница које се раније нису повезивале, способност уопштавања и синтезе информација на нов начин.

Ни најегзактнија наука не може да постоји без језика као средства којим се откривају, уобличавају и саопштавају научне идеје, тј. постоји нераскидива веза између научних чињеница и њиховог језичког описа. У анализи насловљеној „Метафоре, модели и аналогии у науци”, Жан Молино описује историјски насталу супротност између чистог језика науке (под којом се пре свега мисли на егзактне науке, тзв. *hard sciences*) и свакодневног метафоричког језика, да би побио „епопеју научне чистоте”, која је, по њему, „само мит”. Он указује на непремостиву самопротивречност супротстављања „чистог” и „нечистог” језика, јер су „чисто” и „нечисто” такође метафоре. Молино с правом констатује да изненађује богатство метафора које се користе да би нам се рекло и доказало да наука треба да се ослободи метафора. Он супротставља таквом ставу *коншинуишети између интелектуалних процеса и страшетија на делу у конкретном и аистрактном мишљењу, који је обезбеђен непрекидним радом аналошкој мишљења*.¹³ Тиме не само да ублажава разлику између два контрастна модуса мишљења, као код Леви-Брила, Мери Даглас и Лешека Колаковског, већ показује да су у рационално-логичким процесима увек присутни, као реке понорнице, и аналошки, симболички мисаони токови. О научницима који метафоричним језиком критикују употребу метафора у науци као реликт заостале, примитивне, антропоморфне свести и ометајући фактор, Молино каже да су осудили метафору, али да се она успешно свети. (Molino, 179: 101)

Класични научници често упућују критике ономе што називају организацизмом или „анимистичким веровањем”, које се састоји, како каже Моно (Monod) „у пројекцији човекове свести о интензивно телеономичном функционисању његовог сопственог нервног система, у неживу природу.” (Monod, 1972: 38). Биолог Шелдрејк одвраћа да би таква пројекција вероватно резултирала илузијом да је природа заиста нежив и механички систем. Али, уместо објашњења, Моноова тврдња само повлачи додатна питања, јер оставља неразјашњеном интензивно телеономичку функцију самог човековог нервног система, теленомију свих живих организама и самоорганизујућа својства свих природних система на свим нивоима комплексности. Што се тиче примедбе на антропоморфизацију, Шелдрејк узвраћа истом мером, указујући на иронију присутну у томе што је, очигледно, „сам механистички приступ још антропоморфнији од анимистичког, јер пројектује једну врсту људске активности, конструкцију и употребу машина, на целу природу. Механистичка теорија заснива своју веродостојност управо на чињеници да машине имају сврховити дизајн чији је извор у живим умовима.” (Sheldrake, 1988: 314).

Амерички антрополог и теоретичар систем, Грегори Бејтсон (Gregory Bateson) је о логици рекао да је веома елегантна алатка из које смо из-

¹³ Подвукли аутори (Миливојевић и Балтерзаревић).

вукли велике користи у току две хиљаде и више година. Али проблем је у томе што она не функционише кад се примени на ракове, лептире, стварање навика и уопште на живи свет у целини, јер га није логика ни саставила. У сусрету са кружним токовима каузалности који владају у живом свету, употреба логике увек води парадоксима. (Capra, 1989: 78). Логика се може користити на веома елегантне начине да се опишу линеарни системи узрока и ефеката, али кад узрочни нивои постану циркуларни, какви су у живом свету, њихов опис логичким терминима генерише парадоксе. То важи чак и за неживе системе који садрже механизме повратне петље, и Бејтсон често користи термостат да би илустровао ту тачку. (Capra, 1989: 82) На питање шта онда користити уместо логике, Бејтсон без оклевања одговара: метафору „Тако се цело ткање менталних међуповезаности држи на окупу.” Бејтсон је сматрао да су приче, параболе и метафоре суштински изрази човеког мишљења, човековог ума. Бејтсон је често истицао да је потребно говорити језиком природе да би се она тачно описала. Пошто су односи, а не предмети, суштина живог света, најбоље је говорити језиком односа да би се описао тај свет. Једна од средишњих идеја Бејтсонове мисли јесте да се структура природе и структура ума одражавају једна у другој, да природа и ум нужно чине јединство. (Capra, 1989: 79-80), што се у гешталт психологији зове „начело изоморфизма”.

Изоморфизам је иначе, у гешталт теорији, један од три фундаментална принципа опажања (који се преносе и на друге когнитивне функције). Закон изоморфизма говори о постојању сличности између гешталт принципа и активности мозга приликом опажања. Сликвито речено, „мапе ума” или искуства су структурисане као „мапе мозга”. То су структуре које организују опажање, доживљаје и мишљење. Друга два су тоталитет и прегнанција, а из та три се изводе остали (закони клозуре, континуитета, сличности, близина, симетрија, континуитет и др.) Према гешталт теорији, наши опажаји примају и структуришу надражаје прво на холистички и аналошки начин, а тек секундарно аналитички, у деловима. Занимљиво за нашу тему јесте сродност (да не кажемо и истоветност) гешталтистичких и магијских закона мишљења, што поткрепљује претпоставку да су уграђени у наш когнитивни склоп, али не само ту. Маслов, баш као и Бејтсон, сматра да постоји изоморфизам између људског бића и природе. Човек је део природе, а не неко њој страни, накалемљено тело, те је логично претпоставити склад између њих. Да нема сличности и одређене усклађености између човекове конституције и природе, не би било могуће знати, предвиђати, утицати на природне појаве.¹⁴ Гештал-

¹⁴ Наука и техника, такође, су настале из магијске узрочности као идеје да се може на материју деловати сопственим жељама и циљевима. Магијска узрочност јесте имагинарна, схваћена према аналогiji са психолошком, преношењем свести о томе да

тистички приступ „је тренутно изашао из моде у академском свету, али добија ново значење у светлу концепта морфичких поља. Оба приступа садрже концепцију холистичких образаца организације који обухватају тело и његово окружење. Гешталт психолози често описују та поља као 'психофизичка поља'." (Sheldrake, 1988: 198)¹⁵

Бејтсон је био дубоко уверен у изоморфизам језика као суштински метафоричког, с једне стране, и у изоморфизам језика и живог света природе. Филозоф Рејмон Рије, износи, чини нам се, још радикалнију тезу. (Рије, 1986). Он тврди да је погрешна подела на природу, лишену симбола и значења, и културу која се појављује тек са човеком који би тек увео значења у свет. Човек је израстао из природе, његова историја се одвија унутар природног времена и тока, а не изван њега. Природа већ поседује својства која су омогућила људском роду да ствара културу, а најпре језик. Рије нуди оригинално решење које се састоји у укидању подвајања природе и културе: пошто је универзум огroman систем интеракција и информација, и он је култура. Постоји, према овом аутору, прајезик, из којег произлазе сви језици, а то је језик (или интелигенција) који је на делу у универзуму. Све постојеће је истовремено и природно и културно, у смислу да све има неки облик свести, памћења, да садржи информације и да комуницира.

Рије је радикалнији од Бејтсона утолико што језички основ и суштину стварности шири на цео универзум. Наиме, Бејтсон говори о блиском односу метафоре и живог света, али не треба заборавити да је подела на живо и неживо, као и место где се постављања линије тог разграничења, такође производ једног одређеног, механицистичког научно-филозофског модела. Научне теорије су, међутим, подложне променама и 1960-их година је теоријски универзум физике „испао“ из своје вечности и непроменљивости. „Више не личи на вечну машину, већ више на организам који се развија. Еволуција живота на земљи и развој човечанства нису више локалне флукуације унутар вечне физичке реалности; они су аспекти космичког еволуционог процеса. Многи филозофи и визионари већ годинама то тврде, али сада то ради и ортодоксна физика." (Sheldrake, 1988:7). Стара, „примитивна“ анимистичка или панпсихичка космологија, на којој се заснивају магијски принципи мишљења, магијска веро-

---

можемо да утичемо на психу и понашање других људи. (Миливојевић, 2012). С друге стране, савремена наука нам потврђује да деловање свести на материју није више ограничено само на свет метафизичких и езотеријских идеја. Физика је доказала утицај самог присуства експериментатора на предмет и ток експеримента, а биолог Брус Липтон је експериментално доказао утицај наше свести на гене (Lipton, 2001)

¹⁵ С тим што, како примећује Шелдрејк, гешталт психолози нису имали идеју морфичке резонанце, па су усвојили конвенционалну теорију о материјалним траговима меморије у мозгу. (Sheldrake, 1988: 199)

вања и доживљај света, обновљена су у новом руху. Научна имагинација поново открива душу света (*anima mundi*) и његово јединство и целовитост (*mundus unus*), док научна методологија чисти старе интуиције од њихових неоспорно наивних и некритичних наноса и талога.

4. Филозофија и наука зачињене магијом

Одвајање субјекта (човека) и природе (објекта) приписује се настанку модерне науке са Галилејом. Тај процес је кулминирао са Декартовом филозофијом и Њутновом физиком, у којој је универзум приказан као велики механизам – часовник. Тада долази и до раздвајања разума и осећања. Данас, међутим, у светлу квантне физике, сматра се да се не може више мислити да су свест и стварност одвојени, независни једно од другог. Душа је била елиминисана из теорије природе током механицистичке револуције у 17. веку. Пре тога су сви у Европи, Америци, Азији, Африци, свуда веровали да и биљке имају душу, а то је била и званична доктрина средњовековне цркве. Сама реч *animal* долази од *anima* што значи душа. За оснивача рационалистичке филозофије, Декарта, животиње су само покретљиви аутомати, неспособни да мисле и осећају и без икакве везе да људима (чија су тела такође машине, али зато људи имају придодат разум). „Механистичка наука се развила супротстављајући се анимистичком залеђу, у свету у којем се магија још увек озбиљно схватала. Известан број старих магијских концепција су изненађујуће сличне фундаменталним елементима класичне и модерне физике. За принципе које примењује у практиковању свог умећа врач имплицитно верује да управљају и неживом природом; другим речима он прећутно претпоставља да закони сличности и додира имају универзалну применљивост и да нису ограничени само на људске акције. На различите начине ти исти принципи играју суштински важну улогу у класичној физици; а у светлу не-локалности инхерентне квантној теорији, закон додира је добио ново значење.” (Sheldrake, 1988: 314-315)

Многе, старе и нове, филозофске теорије и системи инспирисани су начелима магијског мишљења, односно проналажењу аналогија, сродности и додира између разнородних појава и нивоа стварности, између видљивог и невидљивог, духовног и материјалног. Филозофски логос, рођен у старој Грчкој, брементит је митосом као исконским језиком света. Иако порицан, обезвређиван, потискиван под налетима рационализма, материјализма, позитивизма, емпирицизма и сцијентизма, магијски, симболички, мито-поетски језик и мишљење не могу ишчезнути, јер ако је веровати цитираним филозофима и научницима – сам свет проговара

кроз тај језик. Осврнућемо се кратко на неке системе у којима препознајемо дух закона магијског мишљења.

Према космогонији грчког филозофа Анаксагора (500–428 п.н.е.) у свему је део свега, а „нус” (ум) доводи у ред разбацане елементе. „Остало има део у свему, а ум је неограничен и сам свој господар и није помешан ни с једном ствари, него је једини сам за себе. Јер кад не би био сам за себе, него помешан с нечим другим, имао би део у свима стварима кад би био помешан с нечим. Јер, у свему је део свега. Он је најтања од свих ствари и најчистија и има све знање свему и највећу снагу, те и свим што има душу, било велико или мало, свим тим управља ум. И целокупним окретањем завладао је ум, тако да је окретању дао поредак.” (фраг. 112).

Филозофија Емпедокла (око 490–430 п. н.е.) најпознатија је по космолошкој теорији да су четири основна елемента створила свет: земља, ваздух, ватра и вода које силе Љубави и Мржње наизменично спајају и раздвајају. Развој свемира је кружан процес који пролази кроз периодичне циклусе. На почетку су сви елементи били заједно помешани. Љубав је била управљачко начело, а целина се назива „блажени бог”. Мржња се налазила с краја ове сфере, а када је продрла унутар ње, започео је процес раздвајања. Раздвајање постаје потпуно када се све честице воде, ватре, ваздуха и земље групишу понаособ. Мржња тада влада неограничено. Међутим, онда Љубав почиње изнова да делује, све док се основне честице понове не помешају као што су биле на почетку. Емпедокле је сматрао да приликом чулног опажања долази до сусрета између једног елемента у нама и сличног елемента изван нас. У томе препознајемо гешталтистички принцип сличности и начело симпатетичке магије. У својој теорији сазнања, говорио је да слично слично привлачи, спаја се и уједињује с њим, да слично сазнајемо помоћу сличног. (Коплстон, 1999:108-112).

Ренесансни неоплатоничар Марсилио Фичино (1433-1499) поима Бога слично Плотину: као Ен (Једно). Читав универзум представља божански организам, а њега оживљава и његове различите нивое међусобно повезује божанско дејство које зрачи из бога, прожима небеса, спушта се кроз елементе и задржава се у материји. Постоји једна непрекидна струја духовне енергије која тече одозго надолу и враћа се одоздо нагоре сачињавајући на тај начин један *circuitus spiritualis* (духовно коло). Област материје је безоблична и беживотна, она добија облик, кретање, постојање чак само утолико што престаје да буде она сама, па улази у заједницу са формом, да би била део области природе. (Festugière, 1980). Други ренесансни неоплатоничар, Пико дела Мирандола (1463-1494), магију је објашњавао силом љубави која прожима и уједињује у једну целину све што постоји. „Дивоте магијске уметности се остварују само захваљујући уједињењу и испољавању ствари које су у природи скривене, латентне и раздвојене.

Магија није ништа друго до венчање света (*Magiam operari non est aliud quam maritare mundum*): венчање неба и земље, вишег и нижег, материјалног и духовног, потенцијалног и стварног.” (de la Mirandole, 1999: 194)

Лајбниц (17. век) немачки филозоф и математичар¹⁶, сматра се последњим човеком енциклопедијског знања западне цивилизације. Лајбницова монадологија – просторно-временски свет материјалних ствари и бића састоји се из индивидуалних монада¹⁷ од којих не постоје две апсолутно исте. Монаде су духовне суштине, а извор им је у централној, највишој, бесконачној монади – Богу. Бог је удесио да унутрашња активност сваке монаде буде у хармонији са активношћу свих осталих (учење о престабилираној хармонији) – свака монада је створена с обзиром на другу, па је свет савршено јединствен иако га чине индивидуалне супстанције. Свака монада је микрокосмос (универзум у минијатури) или, боље речено, огледало целокупног универзума зато што је у односу са свим другим монадама и све се одражавају у њој. Неко свевидеће око би посмарајући само једну монаду видело у њој одраз свега постојећег. Налазимо и ту идеју о кореспонденцијама и хармонији свега са свиме, као и закон континуитета који је присутан у старом магијском мишљењу, јер из претходног описа монада произилази да не постоји никакав дисконтинуитет у свету, већ само разлике у степену: тзв. нежива материја (нпр. минерали) је само нижи степен виших монада (живи свет). Не постоји прекид, скок или јаз између минерала, биљке и човека. Све су монаде различите, али не постоје супротности међу њима: мировање није супротно од кретања већ бесконачно мањи степен кретања; течност је чврсто тело са много мањим степеном чврстине, животиње су људи са много мањим степеном ума, итд. (Лајбниц, 1995)

Британски филозоф Дејвид Чалмерс, попут Бертрана Расела, сугерише да је нешто што назива протосвест (прасвест) темељно својство све материје, баш као и маса, набој, вртња (*спин*) и положај.(Chalmers, 1996). Према том стајалишту, протосвест је саставни део темељних физичких закона Свемира и постоји све од почетка времена. Све постојеће – темељне честице попут мезона и кваркова, атома, камења, звезда, дрвећа и тд. поседује протосвест

Први научници су се подједнако као и науком у ужем смислу, бавили и магијом у правом смислу те речи. Ђордано Бруно није себе доживљавао превасходно као научника, већ као мага, који, према сопственим речима, комуницира са невидљивим духовима и издаје им наређења. Први хеми-

¹⁶ Лајбниц је поред тога био и проналазач, правник, историчар, дипломата и политички саветник

¹⁷ Монада: грч, *monos* – једно, јединствено. Код Питагорејаца, савршено, неразлучиво јединство материје и духа, сам Бог.

чари су били алхемичари, а први астрономи астролози. Бављење ненаучним облицима науке, тајновитим операцијама, није било страно ни Исаку Њутну, који је морао то да крије. У покушају да природу и свемир стави у фиоку механичке физике, и, чинило му се, свемоћне математике, Њутн је застао пред, показаће се нерешивим, проблемом силе земљине теже. Не видећи никакво друго, термодинамичко или флогистонско решење, Њутн је означио као неку врсту окултног својства. Због тога су му се његови критичари ругали, указујући му да је његово „разрешење” мистерије гравитације, својеврсно управо оној средњовековној мапи природе и света, коју је Њутн силно желео да оспори и опозове.¹⁸

Карл Густав Јунг је творац интригантног појма синхронизитета. (Yung, 1988). Кроз бројна истраживања у својој психотерапеутској пракси¹⁹ Јунг је дошао до сазнања да постоје одређене појаве на које се не може применити научни принцип каузалитета или узрока и последице. Он открива свет „неузрочних појава” (акаузалност) у коме догађаји или појаве не зависе једни од друге, тј. једна појава не узрокује појаву друге, већ се догађаји смисаоно подударују: догађају се истовремено, сусрећу се и тај је сусрет бременист смислом. Овом начелу неузрочних појава дао је назив „синхронизитет” (истовременост).²⁰ Објашњење које нуди за појаве синхронизитета гласи: „Будући да су психа и материја део једног те истог света, и штавише, у сталном додиру једна с другом .... не само да је могуће, већ је прилично вероватно, да су психа и материја два различита аспекта једне те исте ствари.” Психологија, нарочито дубинска аналитичка каква је Јунгова, не спада у строгом смислу речи у науку, а многи научници је смештају у ваннаучну спекулативну сферу, а ипак биолог Џулијан Хаксли мисли слично Јунгу кад је у питању однос духа и материје: „Сва се реалност састоји, како то Вајтхед²¹ каже, од догађања. Догађања гледана споља су материја; доживљена изнутра, она су ум.” (Zohar, Marshall: 81)

У књизи *Тумачење природе и психе* коју је написао заједно са Јунгом (Јунг, Паули, 1989), Физичар Паули је обрадио феномен синхронизитета са становишта квантне физике. У увреженој механистичкој слици света, физичке појаве се посматрају као резултат узајамног дејства одвојених делова. Квантна физика је прострла пред нас прегршт чуда, која, слично синхронизитетима, указују на необичну повезаност између привидно неповезаних збивања. Такође, посматрач/експериментатор више не посматра

¹⁸ Јовановић, Б., на <http://www.bgsvetionik.biz/mainstream/arhiva.php>.

¹⁹ Најпознатији пример синхронизитета из Јунгове праксе је случај са кукцем, односно златним скарабејом.

²⁰ Тиме је објашњавао и астрологију. Наиме, распоред планета није узрок животним догађајима. већ се ради о смисленим подударацима.

²¹ Алфред Норт Вајтхед (Alfred North Whitehead), амерички филозоф.

са дистанце ток експеримента, већ постаје његов активни чинилац. Интелигентна свест, која посматра, самим својим присуством утиче на ток експеримента. Не можемо да не приметимо сличност са магијским веровањем у утицај човекове свести, његових интенција, жеља и мисли, на материјални свет. И саме честице се „необично” понашају и „друже” на „незаконит начин”.²² У ова „незаконита дружења” спада и нелокалност, појава да две честице, ако су једном биле у узајамном дејству, тренутно реагују на оно што се збива са оном другом на растојању од више светлосних година. Оне, дакле, остају заувек у односу једна према другој и зато се називају „близанацке честице”. Не препознајемо ли у томе принцип контактне магије?

Физичар Дејвид Бом проширује „незаконито дружење” честица на читав свемир. Читав свемир је велики холограм, а међусобна повезаност, не одвојених делова, већ целине, његово основно својство. (Bohm, 1980). Холограм представља тродимензионалну слику, добијену ласерском техником. Основна карактеристика холограма је да, када га поделимо, не добијамо мање делове, већ умањене слике целине. Холограм чува слику целине у сваком свом, и најмањем делу: чак иако се холографска плоча разбије на хиљаду комадића, сваки фрагмент може да се искористи за реконструкцију целе слике. Овде уочавамо сличност са магијским начелом „део за целину”, макрокосмоса који се рефлектује у микрокосмосу. Није ли то својство и матичних ћелија? За разлику од специјализованих ћелија које имају конкретну улогу, матичне ћелије су универзалног типа. Оне поседују фантастичну могућност трансформације у скоро све ћелије другачијег типа, као што су срчане ћелије, нервне ћелије, ћелије коже, крви, бубрега, мрежњаче и др. Магијско *pars pro toto* на делу у људском организму!

Једна од Бомових наинтригантнијих тврдњи јесте да је опипљива стварност наше свакодневице налик холографској слици. Материјални, појавни свет био би само онај најповршинскији и најварљивији слој стварности. Бом сматра да је посматрати свемир као да је састављен од „делова” подједнако бесмислено као да различите млазове у фонтани посматрамо као да су одвојени од воде из које истичу. Електрон није „елементарна честица”: то је само назив дат одређеном аспекту холокретања. Подела стварности на делове и потом именовање тих делова увек је договорно, резултат је конвенције, јер субатомске честице, као и све друго у свемиру, нису ништа одвојеније једна од друге од различитих узорака на богато украшеном тепиху. (Talbot, 1991: 48). Модел стварности састављене од ентитета, блокова, честица, преображава се у модел стварности саткане од мноштва суптилних динамичких, нелинеарних интеракција.

²² Видимо како научна имагинација не може да се лиши сликовитог језика, односно метафора.

Још једна теорија која у себи носи магијске евокације, јесте теорија морфичких, односно морфогенетичких поља²³ – „поља форме” и морфичне резонанце, биолога Руперта Шелдрејка. (Sheldrake, 1981). Базира се на претпоставци постојања неке врсте нематеријалних поља која у себи садрже све информације у вези са структуром и обликом сваке врсте и сваког појединачног сваког организма унутар ње, укључујући и „неживу” материју. Та поља имају холографску структуру што подразумева да је одговарајућа информација свеприсутна у пољу, те је тако могуће да се она, преко резонанце, и досегне. Морфогенетска поља нису по својој суштини електромагнетне природе и налазе се, наводно, на једној равни која је изван нашег времена/простора. Морфогенетичко поље је нематеријално, организујуће колективно поље меморије, које делује на све биолошке системе. Кад се једном створи, шири се у простору и траје кроз време без губитка информација. Морфогенетска поља обликују се од образаца физичких облика (укључујући и такве ствари као што су кристали, као и биолошки облици) и омогућавају формирање каснијих сличних система. Нови систем настаје тако што се „штимује” на претходни, јер садржи у себи „клицу” која је у резонанци са сличном клицом у претходној форми. Тако на пример ДНК у једном живом систему (нпр. у храсту) не садржи све детаљне информације које су потребне да се обликује тај систем, али функционише као „семе које се подешава”, „штимује” на морфогенетичка поља претходних система истог типа, што је у складу са првим законом магијског мишљења да слично производи, или привлачи, слично. Наиме, „што је већи степен сличности, то је већи степен утицаја морфичке резонанце. Генерално, морфичке јединице²⁴ веома личе на саме себе у прошлости и подложне су саморезонанци из својих прошлих стања.”(Sheldrake, 1988:371). Тако настају „жлебови” (chreodes) у пољу који се манифестују као оно што називамо инстинктима, а у ствари су, према Шелдрејковој теорији формативне узорчности, навике које настају, утискују се и јачају кроз понављање, захваљујући морфичким пољима.

Теорија морфичких/морфогенетских поља, представљала би, према Шелдрејку, адекватнији приступ још увек неодгонетаној тајни суштине меморије. Још је Бергсон говорио да се меморија не може нигде прецизно локализовати у мозгу (Bergson, 2008). „Конвенционална теорија јесте да је

²³ Морфичко поље је на вишем нивоу и обухвата морфогенетичка поља.

²⁴ Морфичка јединица је јединица или форма или организација, као на пример атом, молекула, кристал, ћелија, биљка, животиња, образац инстинктивног понашања, елемент културе, екосистем, планета, планетарни систем, или галаксија. Морфичке јединице су, дакле, организоване као угнежђене хијерархије јединица унутар јединица: један кристал, на пример, садржи молекуле, које садрже атоме, које садрже електроне и језгра, који садрже нуклеарне честице, које садрже кваркове. (Sheldrake, 1988: 371)

све чега можемо да се сетимо на неки начин сачувано у нашем мозгу у облику материјалних образаца, меморијских трагова: такви обрасци постоје у нашим мозговима за сваку мелодију коју знамо, за сваког кога можемо да препознамо, за сваку реч у нашем вокабулару, за сваки догађај којег се сећамо – безброј меморијских трагова за све чега можемо да се сетимо... Али то је само спекулативна теорија. Нико никада није видео неки траг памћења; а научници који су тражили те трагове, до сада нису успели да их пронађу” (Sheldrake, 1988:197). Та мистерија је подстакла неурофизиолога Прибрама да врши експерименте чије резултате је уобличио у теорију о холографској меморији. Тако се Прибрамова теорија повезује са Шелдреквом. Наиме, ако наши мозгови нису библиотеке, архиве, као што је показао Прибрам, већ пре централе за емитовање и пријем које остављају континуирани траг искуства утиснут у морфогенетска поља, онда мозак може да „призове” ранија искуства „штимовањем” на те трагове. Морфогенетичка поља играју улогу проводника памћења, а то подразумева да не постоји апсолутна одвојеност између умова. Колективни ум обухвата сав живот, а можда смо свешћу повезани са свиме што је створено (дакле и тзв. неживом материјом). По том гледишту, били бисмо повезани са звездама не само преко заједничког хемијског састава, већ и преко свести.

Поменута Бомова космолошка холографска теорија и Прибрамова о холографској природи меморије, као и истраживања из других научних области, понудила су оквир и објашњење за многе појаве из наше стварности, које су до тада сврставане у тзв. паранормалне феномене – дакле, оне, чије постојање тадашњом сликом о свету није било предвиђено као природно – и пружила нам инструмент за дубље и обухватније сагледавање наше стварности, поред осталог и за феномен синхронизитета. Психијатар Станислав Гроф, један од оснивача трансперсоналне психологије, рекао је да је холографски модел једини који може да објасни архетипска искуства, то јест сусрет са колективним несвесним и модификована стања свести. (Grof, 1987)

Канадски физичар Дејвид Пит тврди да синхронизитет (необичне коинциденције толико богате значењем да се не могу објаснити чистом случајношћу) могу да се објасне холографским моделом (Peat, 1987) Синхронизитет говори о процесима мисли који су неизмерно више међусобно испреплетани него што слутимо. Пит сматра да синхронизитети износе на видело одсуство поделе између физичког света и унутрашње психолошке стварности, што се уклапа у магијски модел света у којем не постоји дисконтинуитет између видљивих и невидљивих, физичких и психичких сила, човека и природе. Суштина синхроних догађаја састоји се управо у вези између унутрашњег стања посматрача и спољашњих догађаја. Зар то није слично магијском искуству примитивних људи? И

Алберт Ајнштајн је својом општом теоријом релативитета доказао да време и простор нису одвојени, већ фино повезани ентитети, као и део веће целине коју је назвао просторно-временски континуум. Бом је ову зами-сао развио даље тврдећи да је све у свемиру, а не само простор и време, део једног континуума. Упркос привидној одвојености ствари на појавном нивоу, све је непрекидни продужетак свега другог, те се у крајњем исходу скривени и појавни редови стапају једни у друге. (Bohm, 1980)

И на крају, у прилог духу магије у науци, цитирамо надахнуте речи нашег генијалног научника и визионара Николе Тесле, из интервјуа који је 1899. дао за часопис „Бесмртност” у својој тадашњој лабораторији у Колорадо Спрингсу. Из тог интервјуа се види да је Тесла сматрао да је целокупна природа жива, прожета свешћу: „Свемир је жив у свим својим видовима попут какве мислеће животиње... камен је мисаоно и осећајно биће, као што су то биљке, звер или човек... звезда која сија тражи да је гледамо, и да нисмо превише обузети собом, разумели бисмо језик и поруке... Своје дисање, очи и уши човек мора да усклади са дисањем, очима и ушима целог свемира...”²⁵.

Поменути научници су визионари, који се приклањају интуитивном концепту *anima mundi* (душа света или космичка душа) и *unus mundus* (свет као једно) алхемичара, идеји и осећању комплементарности и међу-повезаности људске психе и природе као живог, самоорганизујућег, теленомичног организма. Они се не плаше скока имагинације, интуиције коју Артур Кестлер назива „узлазним током” (Koestler, 1990) и искорака из домена (барем за сада) експериментално проверљивог и математички доказивог. Истински стваралачки мисаони процеси, надилазе уобичајену логику и домен у којем важи подела на рационално и ирационално. Креативни сазнајни процеси су „транслогички типови мишљења”. (Ротенберг, 2010). Не ради се, дакле, о „нелогичним” обрасцима мишљења, већ о другачијој логици. У свом пречишћеном, продуховљеном виду, магијски закони мишљења: закон сличности или аналогije и закон додира или преноса, затим, из њих изведени закони привлачења, кореспонденције и афинитета или пак одбијања, пресликавања целине у делу, оног што је „горе” (вишег облика стварности, *reality blueprint*-а) у ономе „доле” (нижем и грубљем материјалном свету), потенцијалног у манифестном и сл. припадају транслогичким типовима мишљења, узлазним токовима, који једини пробијају границе ка новим територијама и откључавају капије још непознатих светова.

²⁵ Интервју са Николом Теслом <http://www.vopus.org/sr/gnoza/interesantni-clanci/intervju-nikola-tesla.html>, Приступљено 06/2015.

Уместо закључка

После свега, уместо закључка, намећу нам се питања. Да ли савремена наука, другачијим појмовима, уз помоћ савремених и све адекватнијих теоријских модела, математичких прорачуна и експеримената – обављених средствима све софистицираније технологије - потврђује старе интуиције? Да ли се стварност може схватити као једно јединствено поље у коме су сви делови, наше унутрашње биће и стварност која нас окружује, међусобно повезани? Да ли, у том случају, треба да ревидирамо став о преднаучном, алогичном, ирационалном анимистичком и магијском ступњу свести? Можемо ли легитимно одбацити идеју о одуховљености материјалности, природе и космоса, коју су старе културе изражавале на себи својствен, антропоморфни начин? Другим речима, да ли наивност и разбарушена фантазија присутне у њиховим представама треба да нас наведу да се одрекнемо хеуристичке и стваралачке моћи магијског, симболичког, мито-поетског мишљења; да, како каже народна изрека, са прљавом водом избацимо и дете из корита?

Литература:

- [1] Bergson, A. (2008): *Matière et mémoire: essai sur la relation du corps à l'esprit*; Paris: Quadrige–PUF.
- [2] Bohm, D.(1980): *Wholeness and the Implicate Order*; London: Routledge and Kegan Paul.
- [3] de la Mirandole, P. (2002): *900 Conclusions philosophiques, cabbalistiques et théologiques*; Paris: Editions Allia.
- [4] Whorf, B. L. (1940) „Science and linguistics” in: *MIT Technology Review*, Vol 42, n.6, pp.,229-31, 247-8.
- [5] Grof, S. (1987): *Human Survival and Consciousness Evolution*, edited by Stanislav Grof; Albany, NY: State University of New York Press.
- [6] Douglas, M. (2002) „Raisonnements Circulaires: Retour Nostalgique a Levy-Bruhl”, *Gradhiva*, n. 30-31, pp.1-14.
- [7] Zohar, D. & Marshall, I. N. (2000): *Spiritual Intelligence: The Ultimate Intelligence*; London: Bloomsbery Publishing.
- [8] Јунг, Г. К. и Паули, В. (1989): *Тумачење њприроде и њсихе*; Загреб: Просвјета.
- [9] Касирер, Е. (1985): *Филозофија симболичких форми*; Књижевна заједница Нови Сад
- [10] Koestler, A. (1990): *The Act of Creation*; New York: Penguin Books.
- [11] Колаковски, Л. (1989): *Присушности мишља*; Београд: Нолит.
- [12] Коплстон, Ф. (1999): *Историја филозофије: Грчка и Рим*; Београд: БИГЗ.
- [13] Лајбниц, Г. В. (1995): *Монадологија*; Београд: Ейдос.
- [14] Лангер, С. (1967): *Филозофија у новом кључу*; Београд: Просвета.
- [15] Миливојевић, Т. (2011) „Моћ метафоре”, *Годишњак Факултета за културу и медије*, бр. 3; Београд: Мегатренд универзитет, стр. 61-79.
- [16] Миливојевић, Т. (2002): *Увод у културну антропологију*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [17] Molino, J. (1979): „Métaphore, modèles et analogies dans les sciences”; *Langage*, n 54: *la métaphore*; Paris: Larousse, pp. 83-102.
- [18] Monod, J. (1972): *Chance and Necessity*; London: Collins.
- [19] Peat, D. (1987): *Synchronicity – The Bridge Between Matter and Mind*; Bantam Doubleday Dell Publications.
- [20] Рије, Р. (1986): *Принципска њноза*; Београд: Просвета.
- [21] Ротенберг, А.(2010): *Креативности и луѓило*; Београд: Клио.
- [22] Sapir, E. (1929): „The Status of Linguistics as a Science”. In E. Sapir (1958): *Culture, Language and Personality* (ed. D. G. Mandelbaum). Berkeley, CA: University of California Press.
- [23] Sheldrake, R. (1981): *A New Science of Life: The Hypothesis of Formative Causation*; London: Blond and Briggs.

- [24] Sheldrake, R. (1988): *The Presence of the Past*; London: Fontana/Collins.
- [25] Talbot, M. (1991): *The Holographic Universe*; London: Harper Collins Publishers.
- [26] Jung, K. (1988): *Synchronicité et Paracelsica*; Paris: Albin Michel.
- [27] Festugière, A-J. (1980): *La philosophie de l'amour de Marsile Ficin et son influence sur la littérature française au XVI siècle*; Paris: Vrin.
- [28] Фрејзер, Ц. (1992): Златна грана; Београд: БИГЗ.
- [29] Haven, M. (1983): *Introduction à Les Sept livres de l'Archidoxe magique*; Paris: éditions Bussière.
- [30] Chalmers, D. (1996): *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*; Oxford University Press.

Вебографија:

- [1] Божић, Ј. (1999): *Анџропологија књије и чишања*;
ПДФ формат на: https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=472
- [2] Wordsworth, W. (1798) *Lines Written a Few Miles Above Tintern Abbey*;
<http://www.rc.umd.edu/sites/default/RCOldSite/www/rchs/reader/tabbey.html>. Приступљено 4.09.2015
- [3] *Инџервју са Николом Теслом*; <http://www.vopus.org/sr/gnoza/interesantni-clanci/intervju-nikola-tesla.html>, Приступљено 06/2015
- [4] *Lévy Bruhl, L. (1938-1939) Carnets*; http://www.social-sciences-and-humanities.com/PDF/documents/Carnets_LévyBruhl.pdf
- [5] Lipton, B. (2001): *The New Biology*; <http://www.nlppati.com/articles/biology.shtml>. Приступљено 2012.
- [6] Јовановић, Б. *Дволична љприрода науке*; доступно на:
<http://www.bgsvetionik.biz/mainstream/arhiva.php>. Приступљено 2012
- [7] Петровић-Морена, Н. *Ог молишве до виршуетне стварности*; <http://istokpravoslavni.org/?p=8518> Објављено 23.05.2014.

Associate Professor Tatjana Milivojević, PhD
Borivoje Baltezarevic, MA
Faculty of Culture and Media
„John Naisbitt” University
Belgrade

THE PERMANENCE AND MODERNITY OF MAGICAL THINKING: MAGIC IN PHILOSOPHY AND SCIENCE

Summary: *Many authors have claimed that magic is a characteristic form of belief in primitive communities, pertaining to a human still lacking the full capacity of abstract or logical reasoning. According to the evolutionary view, the magical thinking is a lower, prerational stage in the development of consciousness, which is characterized by perceptual, sensory thinking, i.e. thinking in images rather than in concepts. Other authors suggest that there are two different and contrasting modes of thought as permanent and ultimate determinations of man's mind, and that each of them has its own language: one is analytical and logical, or rational discursive, the other is analogical, pictorial and mythopoetic. It is commonly believed that science belongs to the first, while magic, mysticism and religion to the second mode which usually entails their different valorizing and ranking. The article problematizes this ingrained attitude by showing that a sharp delineation of the two aforementioned forms of consciousness is unsustainable, and that it doesn't correspond to the reality of modern science anymore. The basis and starting point for the title and topic of this article may be found in two basic laws of magical thinking: the Law of Similarity and the Law of Touch, or the imitative and contact magic.. Our aim is to show that these laws are not at work only in "lower", "primitive" forms of magic, that they are not limited to witchcraft and superstition, but they have a significant heuristic and productive-creative role.*

Key words: MAGIC, SIMILARITY, TOUCH, THINKING, LANGUAGE, PHILOSOPHY, SCIENCE.

Доц. др Александер Урком
Филолошки факултет
Универзитет „Ешвеш Лоранг“
Будимешта

МИГРАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА – ИДЕНТИТЕТСКА ОБЕЛЕЖЈА И ЊИХОВА МАНИПУЛАЦИЈА

Сажетак: Истраживање идентитета, као комплексне појаве, предмет је разних научних дисциплина. Иако се свака од дисциплина труди да идентификује, као предмет истраживања, идентитет и описе, ипак, само једном интердисциплинарном анализом идентитета као појаве може се добити јаснија и објективнија слика, тачније мапа идентитета. Раг се ослања на резултате истраживања из разних научних дисциплина и нуди одговор на питање како функционише идентитет и који су му конструкцијски елементи. Мапирањем идентитетских обележја и разумевањем функционисања идентитета поставља се питање у којој је мери могућа манипулација идентитета и колико се то свесно врши у појединцу. Раг се осврће и на актуелне друштвене и социјалне актуелности – миграцију народа – и са научној становишта покреће дискусију на питање миграције идентитета.

Кључне речи: МИГРАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА, МАНИПУЛАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА, ИДЕНТИТЕТСКЕ КОМПОНЕНТЕ, ФУНКЦИОНИСАЊЕ ИДЕНТИТЕТА

Увод

Идентитет је оно што сви ми људи осећамо да поседујемо, да нас испуњава, одређује, управља нашим животом, да смо често склони стати у његову одбрану, каткад се и борити за њега, па чак и ратове водити, а колико само мало знамо о томе шта је заправо идентитет, како функцио-нише, који су му структурални елементи и колико припада нама самима, и колико смо га у стању схватити, управљати њиме (Бугарски, 2010:11).

Може се отићи и даље и рећи да ми, заправо, ни не разумемо оно што називамо идентитетом, па се зато често упуштамо у његову површинску анализу, покушавамо га објаснити, анализирати из птичје перспективе, а тек по неко се усуди да се 'подвуче под кожу' овом заиста фасцинант-ном феномену, којег тако једноставно називамо идентитетом.

1. Дефинисање појма „идентитет”

Појам „идентитет” се уско везује за идентификацију, означавање и различитост, односно неподудараше. Ако затражимо помоћ у капитал-ним енциклопедијама и речницима српског језика, видећемо да се иден-титет у многима интерпретира на сличан начин, неупитно, скоро аксио-матски, као (1) „скуп обележја по којима се једна особа разликује од свих других” (Клајн и Шипка, 2006), (2) „истоветност; где према закону *идентитетности* сваки појам, сваки предмет јесте оно што јесте, значи оно што значи; у филозофији под *системом идентитетности* подразумева да мате-рија и дух, телесно и душевно, субјекат и објекат, мишљење и биће нису две начелно различите ствари, него идентичне, истоветне, само два раз-личита начина појављивања и схватања једне јединствене супстанције; а може се отелотворити и у *кризу идентитетности*, која представља тешкоће у развоју личности услед промена у околини” (Вујаклија, 1997), (3) „скуп карактеристичних обележја који једну особу или предмет издвајају и разликују од других; једнакост, подударност” (Матица српска, 2011).

Из ових претходних објашњења значења појма „идентитет” видимо да се и српски речници, као и речници многих других народа труде да појмове објасне у што је могуће сажетијем и јаснијем облику, избега-вајући детаљнију и дубљу анализу проблема, очигледно сматрајући да задатак суштинске дефиниције појмова и није примаран задатак реч-ника, већ стручних и научних радова. Из горе поменутих дефиниција идентитета – иако је краћа и претпоставља постојање идентитета пред-мета, што неће бити тема овог рада – најближа за аутора овог рада при-хватљивој дефиницији идентитета јесте управо она коју је понудио *Реч-*

ник *Матице српске*. Наиме, у његовом објашњењу се акценат ставља на карактеристична обележја која дефинишу једну особу, а то одмах отвара дискусију о могућности постојања оних обележја која нису карактеристична, а особа може да их поседује. О овом врло важном аспекту ће у каснијем делу рада бити више речи.

Друго важно питање у дефинисању појма „идентитет” јесте шаролико одређивање овог појма у различитим контекстима људског живота и деловања. Наиме, дефинисање појма идентитета – због његове комплексности и тешко одредивог садржаја – спада у поље истраживања већег броја хуманистичких наука. Различите гране науке се, пак, првенствено баве питањима која су ближе везана за њихова основна поља истраживања. Зато није ни чудо да се често говори о социјалном, етничком, културном, политичком, верском, историјском и другим идентитетима. Међутим, када се отпочне њихова засебна анализа, неретко, уочавају се преклапања и подударности у дефинисању горе наведених типова идентитета, отварајући дискусију о упитности њиховог постојања, односно горе наведене расподеле на различите типове идентитета. Пре би могло да буде прихватљиво да је ту реч о скупу одређених идентитетских карактеристика, компоненти, које се групишу око једне конкретније целине, али ни у ком случају не могу да представљају целовиту слику идентитета нити појединца, нити колектива. Због тога би практичније било прихватити схватање да сваки појединац, односно колектив, располаже једним јединственим, препознатљивим и себи својственим идентитетом, а да су појмови као горе наведени етнички, социјални и други идентитети само одреднице за скуп одређених идентитетских карактеристика, компонента, који су често у стању да ближе одреде идентитетску слику појединца или колектива, међутим, никада нису коначне одреднице једног идентитета.

2. Зашто је идентитет тако комплексна појава?

Многе научне дисциплине покушавају да понуде одговор на питање шта је то, како функционише и која је структура идентитета. Многе научне дисциплине и имају шта да кажу о идентитету. Међутим, ни једна од научних дисциплина није довољно опсежна да може да понуди одговор на сва питања која су везана за разумевање ове појаве. (На крају крајева, зашто и аутор ових редова назива идентитет појавом, а не неким другим, ухватљивијим, именом?) Одговор на ово питање вероватно може да буде чињеница да је идентитет заиста једна комплексна појава, која се прожима кроз целокупно човеково биће, његов живот и његову улогу у друштву. Када би почели да постављамо питања, на основу којих одго-

вора би могли ближе да упознамо предмет ове анализе, десетине страница не би биле довољне да се испишу сви они контексти, аспекти и проблеми који су уско везани за схватање и разумевање идентитета.

1) Један од интересантних аспеката који је важан за разумевање теме је, наиме, парадокс у који је ухваћен сваки појединац у формирању свог идентитета. Парадокс, у чијој замци се налазимо сви ми појединци који располажемо својим сопственим идентитетом, огледа се у проблему да решимо како да останемо индивидуални, јединствени, а да на ту јединственост не утиче колектив својим вредностима, својим очекивањима. Лотар Крапман/Lothar Krappman (1980:14) у једном од својих радова објашњава парадоксалну ситуацију у којој се налази индивидуа у њеном друштвеном животу, у комуникацији са колективом и колективним очекивањима. Наиме, када индивидуа одлучи да учини нешто што се противи колективној норми, односно основним принципима по којима функционише једна одређена група, индивидуа је и сама свесна да ће наићи на осуду од стране те групе. Тада је индивидуа – уколико жели бити припадник те групе – принуђена да свој став усклади са нормом и очекивањима групе, односно очекивањима групе према формирању њеног сопственог става. Ипак, како је могуће остати посебан, јединствен у групи која не жели да се чланови групе одликују јединственошћу и посебношћу, већ колективним схватањем и прихватањем колективних норми? Из овога се примећује да се идентитет индивидуе, а и саме заједнице, заснива на парадоксу. Индивидуа живи у заједници, друштву које сматра својим, значи није усамљена и изолирана од своје околине. Она има потребу да живи у датој групи која има своје захтеве и очекивања према својим члановима. Индивидуа је и свесна да мора да прихвати норме дате групе. Ипак, она има и урођену потребу да се сопственим карактером, односно својом посебношћу издвоји од осталих чланова групе, а свесна је и да то не може да учини на начин који тој датој групи не одговара, односно та група не дозвољава. Тада, индивидуа упада у парадоксалну ситуацију из које је приморана да тражи излаз. Излаз из ове парадоксалне ситуације нека од индивидуа пронађе, нека пак не.

2) Следећи важан аспект који се треба споменути у анализи и разумевању идентитета јесте аспект конфронтације. Слободно можемо да кажемо да је конфронтација једна од најочигледнијих карактеристика идентитета и да без ње и не можемо говорити о различитим идентитетима. Свака индивидуа се самоодређује на основу схватања *Ко сам ја и коме припадам?* у контрасту са *Ко нисам ја и коме не припадам?* Припадност се поистовећује са позитивним вредностима, док се неприпадност поистовећује са негативним вредностима (Homišinová, 2008: 30). Из овог разлога припадност једном колективу, односно схватање сопственог индивиду-

алног идентитета карактеришемо као позитивну вредност, а туђи идентитет, односно припадност другом колективу као негативну, неприхватљиву вредност. Из овога се види да идентитет не може да функционише, ако се не базира на конфронтацији, односно уочавању различитости. Ако прихватимо мишљење да индивидуа своје идентитетске карактеристике осећа као позитивне вредности, а туђе као негативне, тада можемо да претпоставимо да је обликовање сопственог и туђег идентитета базиран на препознавању позитивних и негативних идентитетских карактеристика. Из овога следи да индивидуа има способност препознавања позитивних и негативних карактеристика, значи да је способна да их лоцира, препозна, анализира, окарактерише. Уколико индивидуа има ту способност, а сопствени идентитет гради по принципу различитости, можемо да претпоставимо да тај процес врши самостално, односно без туђе помоћи.

3) Ако наставимо да наводимо основне аспекте у анализи идентитета, обавезно се морамо позабавити и питањем интензитета. Наиме, интензитет представља једну од најважнијих разликовних карактеристика индивидуалног идентитета. Бугарски (2010:12) наводи интензитет као основну, односно структурну карактеристику идентитета. Он овде примећује једну од основних покретачких механизма идентитета, дефинишући интензитет као основну карактеристику свих јединица које чине конструкцију – нервни систем – идентитета. Он поред овога наводи и потребу да се на идентитет гледа кроз његову комплексност, односно структуру, а да се узме у обзир и његово временско својство, односно континуитет. Ако претпоставимо да је интензитет једна од најважнијих структурних карактеристика идентитета, морамо прихватити да има и најизразитији утицај на формирање идентитета. Интензитет као одредница нивоа јачине одређене идентитетске компоненте у себи носи широки дијапазон степена јачине дате компоненте, што за последицу има шаролику слику сваког појединачног индивидуалног идентитета. Свесно или не, појединац припада једној датој заједници чији језик, култура, историја, утичу на њега, међутим, интензитет осећаја припадности није идентичан код сваког појединца (Номішинová, 2008: 120). У овом случају ниво интензитета је различит код различитих појединаца, што потврђује и тезу да се унутар једног одређеног колектива чланови те групе не одликују идентичним, већ засигурно у најмању руку идентитетима које карактеришу идентитетске компоненте различитог интензитета. Питање је тад, колика разлика у интензитету доводи до различитости – о којој је раније било речи – која у индивидуи покреће препознавање туђег идентитета?

4) Следећи аспект у анализи идентитета представља временско дефинисање идентитета. Ференц Геребен/Ferenc Gerben (1999:58) у свом раду о утицају временског континуитета на формирање и обликовање иденти-

тета говори о оном карактеру идентитета, према којем је развој индивидуалног и колективног идентитета у узајамној зависности од временске апстракције коју смо у стању да уочимо током свог живота, свог постојања. Наиме, идентитет се гради и обликује у зависности од своје слике из прошлости, кроз спознају садашњости и пројекцијом своје идентитетске слике у будућности. Индивидуа је способна да препозна своје идентитетске компоненте које су је карактерисале у њеној прошлости, односно је карактеришу у садашњости. Она је способна да из њих учи и претпоставља њихову реализацију у будућности. Пошто је способна да спозна њихову улогу и значај за живот индивидуе, њен друштвени, социјални, политички и други ангажман, она може да донесе и одлуку о преиспитивању сопственог идентитета. Ако сматра да јој будућа слика њене идентитетске слике не одговара, индивидуа може да буде у стању да је по потреби измени, у већој или мањој мери модификује. Претпостављајући ову способност сваког појединца, можемо рећи да је индивидуа способна да управља својим идентитетом. Уколико прихватимо ово схватање, одмах се поставља питање манипулације идентитета, јер је очигледно да је индивидуа способна да сама обликује сопствену идентитетску слику у будућности, а манипулација може кренути и из саме индивидуе, а не само од споља, на ефекат неког спољног утицаја. О овом аспекту, више речи ће бити у каснијем делу рада, који се бави манипулацијом идентитета.

5) Следећи у низу аспеката које наводимо, а који је уско везан за претходни аспект и за тему манипулације идентитета јесте способност формирања, односно конструисања идентитета. Слично претходном аспекту, и овде је реч о способности индивидуе да утиче на комплексну слику сопственог идентитета. Марија Хомишинова/Mária Homišinová (2008:33) наводи да се идентитет индивидуе, односно колектива не може сматрати а priori појавом и да индивидуа може изабрати онај оквир идентитета којем жели припадати, а то значи да га и сама обликује, односно способна је да га и мења по потреби. Прихватање могућности да је индивидуа способна да сама формира, односно обликује сопствени идентитет, отвара једно врло неугодно питање, а то је питање самовоље индивидуе и њеног здравог морала. Уколико је свако од нас способан да обликује сопствени идентитет, тада ту могућност имају и оне индивидуе, које можда не би ни требале да поседују ту способност. Тада се обликовање идентитета изузима из неког контролисаног у један сасвим неконтролисани простор, где правила игре нису стриктно одређена, и број варијација је бесконачан. Уколико прихватимо тезу да свака индивидуа самостално обликује свој идентитет, морамо да претпоставимо и могућност постојања ризика у спровођењу овог процеса, што чини разумевање и мапирање идентитета још компликованијим.

6) Овај низ аспеката у дефинисању идентитета завршићемо најважнијим аспектом, оним који нас води дубоко у структуру идентитета и без којег је немогуће разумети функционисање идентитета. Реч је о компонентама, односно обележјима идентитета. Ранко Бугарски (2010:13) наводи да се идентитет „састоји из низа компоненти, а социјални простор се формира укрштањем и преклапањем различитих друштвених група чији су чланови појединци са различитом идентитетском сликом”. Поједностављено можемо рећи да се колектив састоји из јединствених и самосталних индивидуа који пак располажу својим сопственим, различитим идентитетом, који се сваки индивидуални идентитет формира из низа компоненти које га карактеришу и обликују. О којим компонентама је овде реч? Уколико сагледамо човека као друштвено и емотивно биће, „биће које мисли и говори; живи организам највишег развојног степена; носиоца високих моралних и карактерних особина; припадника једног народа, земље, сталежа, друштвеног реда” (Матица Српска, 2011), видећемо да постоји енормни број карактеристика према којима можемо да га ближе дефинишемо. Човека је потребно сагледати из различитих праваца, кроз различите профиле и његове функције, задатке, сврху. Тада га можемо схватити као живи организам којег карактеришу биолошке карактеристике, као духовно биће које красе разум, воља, осећања, морал и друге вредности, као социјално и друштвено биће којег карактерише улога у друштву, вера, национална припадност, језик, култура и друго. И овде смо стали из разлога да не би у недоглед набрајали. Свака функција, основна карактеристика, сврха индивидуе, представља уједно и по једну њену идентитетску компоненту. Скуп свих тих идентитетских компонента представља наиме идентитет индивидуе, односно оно што заправо и јесте дата индивидуа.

У каснијем делу овог рада, осврнућемо се поново на ове важне карактеристике идентитета, баш приликом демонстрације на који начин – уз које законитости – функционише идентитет.

3. Мапирање идентитета – функционисање идентитета

Комплексна слика идентитета се уочава када се укрсте, измешају и један на други почну међусобно да утичу сви горе наведени аспекти у дефинисању идентитета. Тада се, на пример, поставља питање да уколико прихватимо претпоставку да се идентитет састоји из елемената – чији скуп га формира – а индивидуа је способна да препозна и лоцира те елементе, компоненте, да ли је појединац способан и да открије, препозна

механизам према којем је у стању да сам формира сопствени идентитет, а ако је за то способан, у којој је мери способан да утиче и на колективан идентитет? Колико појединац може да буде свестан када почиње да управља својим сопственим, односно колективним идентитетом?

Уколико се индивидуални, односно колективни идентитет формира и обликује у складу са идентитетском сликом коју индивидуа, односно колектив имају, перцептују кроз временску димензију, од слике из прошлости, преко садашњости и слике која се пројектује у будућности, тада се може претпоставити способност индивидуе да спозна механизам, научи управљати својим сопственим, односно колективним идентитетом. Поставља се питање, да ли је способност индивидуе да управља својим идентитетом – насупрот мишљењима да је развој идентитета аутоматизован и неукротив феномен – могућа, односно да ли постоји?

Потребно је нагласити да индивидуа не мора да бира само између оних појединачних идентитетских компонената које јој самостално стоје на располагању. Индивидуа може да се служи и узорцима идентитета, који паралелно постоје и интегрисано живе у нашој околини, нашем друштву. Узорци представљају производ колективног искуства, колективног формирања идентитета и селекције узорка (Pataki, 1987: 43). Индивидуа може пратити те већ постојеће узорке идентитета и имплементирати их у своју идентитетску структуру.

У решавању ових питања слободно можемо да кренемо од тезе да је идентитет у непрекидном развоју, мења се и обликује. Индивидуа у себи садржи огроман број компонената – које је карактеришу – које може да користи у формирању и обликовању свог идентитета. Индивидуа може да има и низ таквих компонената које је не карактеришу на први поглед, међутим, представљају елементе у скупу свих компонената које поседује дата индивидуа. Такве компоненте је не карактеришу примарно, јер су потиснуте, односно слабијег су интензитета од оних које је карактеришу, односно које су јачег интензитета. Из овог се може претпоставити да у сваком од нас постоји низ таквих компонената које нас у некој од животних фаза могу слабије или јаче карактерисати. Шта се дешава у том случају, ако смо способни да препознамо постојање тих компоненти, односно механизам њиховог појачавања, односно спутавања? Шта се дешава, уколико је индивидуа способна да неку од тих компоненти сама појача или сузбије? Можемо да претпоставимо да је тада индивидуа способна да сама, по својој вољи и потреби, манипулише сликом свог идентитета и на тај начин чак и превари своју околину, своју заједницу, уколико јој је то циљ.

Уколико прихватимо да је идентитет индивидуе, односно колектива скуп многобројних компонената, од којих их једне – чији је интензитет јачи – карактеришу, а друге – чији је интензитет слабији – не каракте-

ришу, можемо да претпоставимо да смо упознавањем туђег идентитета, односно препознавањем појединих идентитетских компонената које садржи туђи идентитет, у стању да обогатимо, оплеменимо сопствени идентитет, а то чинимо тако што преузимамо ону идентитетску компоненту која нам евентуално недостаје, односно њен интензитет је изразитији од интензитета сличне идентитетске компоненте коју садржи наш сопствени идентитет. Тада индивидуа може да стару компоненту замени новом, за њу ближом и прихватљивијом компонентом. Питање је тад, шта индивидуа чини са оном идентитетском компонентом за коју је пронашла замену или ју је оплеменила. Да ли те компоненте остају саставни део идентитетског „крвотока” индивидуе, само им је интензитет спуштен испод нивоа који се перцептује као ниво који карактерише идентитетску слику индивидуе, па се било када у будућности може поново активирати из било ког разлога који је индивидуи важан и основан, или долази до евентуалног губљења идентитета, односно одређене идентитетске компоненте, на чије место долази сасвим нова компонента, преузета из туђег идентитета?

Наиме, идентитет функционише према истим принципима функционисања као и било који други човеку познат систем. Он има своја правила, своје елементе, законитости, изузетке. У овом раду се – услед ограниченог простора и уско одређене теме – нећемо бавити структурном анализом функционисања идентитета, већ ћемо у краћим цртама описати процес према којем индивидуа формира, обликује свој идентитет, а у узајамном односу са својом околином.

Пред сваку индивидуу пружају се идентитетске компоненте од којих индивидуа може бирати према сопственој потреби и вољи. Међу идентитетским компонентама постоје и оне које су више или мање манипулативне, на које индивидуа – приликом њиховог усвајања – може или не може и сама да утиче. Ипак, прихватићемо да је највећи број идентитетских компонената изборан, односно да их индивидуа самостално уграђује у свој идентитетски оквир. Индивидуа тада има могућност да у свој идентитетски оквир угради онолико идентитетских компонената колико јој је потребно, односно оне које су јој потребне. Током свог живота, прихватајући различите задатке, функције, сврху, индивидуа је у стању да појачава, односно смањује интензитет оних идентитетских компонената, које су јој тада у одређеном тренутку и с одређеним разлогом потребне. Идентитетске компоненте чији је интензитет појачан (тачније: за околину „осетан”) сматрају се носиоцима идентитетске слике сваке поједине индивидуе, док се оне чији је интензитет смањен (тачније: за околину „неосетан”) губе пред очима околине и представљају „тајно идентитетско оружје” сваке индивидуе.

4. Да ли је могућа манипулација идентитета?

Појам манипулације се данас најчешће везује за медије и маркетинг па ћемо се овде послужити управо дефиницијом из ових области. Наиме, манипулација се врло често ограђује од појма убеђивања и наспрам њега има негативну конотацију. Према таквом схватању, манипулација се може ближе одредити тек спознајом појма убеђивања.

Убеђивање је комуникацијски чин, који се првенствено врши свесно, између две супротне стране. Током процеса убеђивања првенствено превладавају логика и рационални аргументи, а потребно је активно учествовање циљне особе. Убеђивање је стога заслуга обе комуникацијске стране, током којег свака страна има једнаке шансе да другу страну убеди да је у праву, а свака страна прихвата да мора да оповргне аргументе оне друге стране. Из овога произилази да је убеђивање двосмерни процес.

Манипулација је пак процес када манипулатор (1) врши манипулацију скривеним средствима (значи прималац није ни свестан манипулације), односно (2) скрива пред примаоцем стварне циљеве, односно намеру манипулације. Међутим, пошто индивидуа располаже урођеним апаратом за контролу комуникацијске доследности (логичности), она се и може заштити против манипулације, стога је успех манипулације уједно одговорност и примаоца и манипулатора (Bártházi, 2008).

У овом раду ћемо се ослонити првенствено на оно тумачење појма манипулације, које подразумева принуду у доношењу промена, а сматраћемо је као незаобилазну и покретачку силу у модификацији идентитетских обележја, без утврђивања њених основних негативних или позитивних примеса.

Уколико идентитет индивидуе и колектива схватимо као скуп вредности које дата индивидуа или заједница сматрају својим, позитивним вредностима, морамо се сложити да упознавањем других култура и вредности туђих идентитета можемо преузети оне вредности које сматрамо да су нам потребне или нам недостају. На тај начин, упознавањем туђих идентитета обогаћујемо сопствени систем вредности, а свој поглед на свет и сопствену слику коју показујемо у друштву оплемењујемо и дограђујемо.

Разлог преузимања идентитетских компоненти из туђег идентитета може бити жеља за усавршавањем сопственог идентитета, међутим, разлог је често управо губљење поверења у сопствени систем вредности, односно у систем вредности који карактерише колектив. Губљење поверења у ранији идентитет доводи до кризе идентитета која подстиче појединца, односно колектив, на тражење, односно формирање новог идентитета (УЈВАРИ, 2009:08). Тада, помоћ пружа могућност перцепције обележја туђег идентитета, који за дати сегмент има одговарајућу алтернативу, односно за појединца прихватљиви систем вредности.

У горе наведеним случајевима, манипулација идентитета је просто усавршавање, односно оплемењивање идентитета. Манипулацију тада схватамо као процес измене постојећег оквира одређених карактеристика, а манипулатор је сама индивидуа, која се – вођена позитивним или негативним разлозима – упушта у измену сопствене идентитетске слике. Овај тип манипулације је покренут из унутра, значи из самог система, а покреће га сам субјект на којем се управо и врши манипулација. Код овог типа манипулације најважније питање је заправо да ли је она свесна (акција) или пак несвесна (реакција).

У разматрању поступка манипулације важан је и аспект који испитује ко врши манипулацију, индивидуа или колектив, односно у којем смеру, и колико су индивидуа, односно колектив манипулативни и које се законитости уочавају приликом њихове манипулације. Уколико се манипулација врши од споља, значи циљано према индивидуи, тада се заправо врши утицај на неку од њених идентитетских компонената. Тада, пратећи одређене законитости према којима се може принудити измена одређене идентитетске компоненте, може се утицати на манипулацију идентитета индивидуе. Уколико прихватимо схватање да је индивидуа способна да утиче и на колективни идентитет, тада се с правом може претпоставити могућност таквих законитости, према којим је изводљива манипулација и колективног идентитета. На крају крајева, на шта се своди управо медијска, или маркетиншка манипулација?

5. Миграциона криза – миграција идентитета

Данас смо сведоци трагичних људских судбина, када је у току једна од можда највећих миграционих криза у Европи у последњих неколико деценија, па можда и векова. Оно што је засигурно тачно је да је данас у току једна од најбржих миграција народа у човековој цивилизацијској историји. Уколико се и не узму у обзир последњи ратни конфликти на истоку и огромна маса миграната која хрли ка Западној Европи, довољно је да се помисли само на економске миграције које су у потпуности измениле демографску слику старог континента, а које се врше зачуђујућом брзином. Река младих и радно способних људи жури ка богатијој и срећнијој будућности, остављајући за собом своја огњишта и корене. Западна Европа је преплављена мноштвом различитих народа, култура, језика, и наравно идентитета. Ову комплексну слику тек за коју нијансу мења и оних неколико стотина хиљада миграната који су се већ домогли богатијих европских дестинација, односно оних више стотина хиљада миграната, који се тек спремају да крену на пут ка срећнијој будућности.

Ипак, и поред свег разумевања за њихове одлуке и разлоге, не можемо проћи покрај чињенице да је миграциона криза уједно и миграција идентитета, а миграција идентитета отвара поново нова питања о будућности друштва које смо до данас познавали.

Кренућемо од претпоставке да миграције народа не можемо зауставити. Можда и немамо за то морална и друга права. Прихватајући чињеницу да се различити колективи, групе, заједнице, састоје од различитих појединаца, чланова групе, које карактеришу јединствени, посебни и различити идентитети, чији идентитети су обликовани од низа идентитетских компонената које их карактеришу или не карактеришу, морамо да прихватимо да миграцијом истих тих колектива, група, заједница, мигрирају и њихови чланови, њихови идентитети, њихове идентитетске компоненте. Од тог тренутка, вероватно за нас и не требају да буду занимљиви ти колективи, групе, заједнице, нити њихови чланови, већ искључиво њихов идентитет и идентитетске компоненте. Где се тада налази права опасност, или правилније речено, где може да се појави конфликт интереса?

Миграција идентитета не представља само прелаз идентитетске слике са једне географске тачке на другу, што многи погрешно мисле, већ отвара могућност уношења нових идентитетских компонената које су постојале на једној географској тачки у скуп идентитетских компонената које стоје на располагању на другој географској тачки. Поједностављено речено, до конфликта не долази због тога што неко мигрира са тачке А на тачку Б, већ због тога што са собом доноси низ својих идентитетских компонената који имају своју улогу у тачки А, а који могу да буду у конфликту са оним идентитетским компонентама које су прихваћене у тачки Б. На овај начин, миграција идентитета није процес само у једном смеру, већ процес у бесконачан број смерова. Због тога, миграција идентитета има много значајнију улогу у креирању одређеног друштва, него што јој многи придају, а у себи може да носи и многе опасности.

Ако бисмо поставили једно провокативно питање Мароканцу у Француској, којим желимо да добијемо одговор да ли би порекао свој сопствени идентитет, вероватно бисмо се изненадили. Када бисмо му рекли да уколико жели да остане у Француској не може да се изјашњава као Мароканац, већ само у том случају може да остане у земљи, ако порекне свој идентитет и почне да се изјашњава као Француз. Шта ће одговорити у том тренутку несретни Мароканац? Највероватније ће рећи да ће од тог дана да говори само на француском језику и да се повинује хришћанској цркви и своју децу одгаја као и сваки други аутохтони Француз. То ће учинити у циљу свог опстанка. Хвала Богу, данас то нико никога не пита у Француској. Међутим, није проблем у томе да ли се то питање поставља или не поставља, већ је проблем да се не зна шта би се десило да

се то питање ипак негде постави. Уколико прихватимо тезу да индивидуа има способност да лоцира своје идентитетске компоненте и формира слику свог идентитета по сопственој вољи, морамо да прихватимо и то да је у том случају способна и да манипулише својом идентитетском сликом. Поједностављено речено, уколико се индивидуа нађе у ситуацији када јој одређене компоненте њеног идентитета сметају у њеном развоју, животу, просперитету, можемо да претпоставимо да ће покушати, чак у највећој мери и успети, да ту дату компоненту замени, њен интензитет смањи или повећа, већ по потреби и у једном одређеном интересу. Тада долазимо до хипотезе да идентитет можемо да схватимо и као једну игру коју индивидуа игра са својом околином уз помоћ идентитетских компонената. Тада, миграција идентитета може у себи да скрива и друштвене, социјалне, а и политичке ризике.

Послужимо се теоријом игре коју је Кајоа (1979: 106) у једном од својих радова анализирао. Према његовом схватању, игра као општа људска потреба код датог народа може истовремено да послужи и за дефинисање неких његових моралних или интелектуалних особина. Тада игра има значајнију улогу од оне коју јој многи придају. Игре стварају навике, буде рефлексе (Кајоа, 1979: 107). Тако је игра основни алат и за миграцију идентитета, она се игра са својом околином, а под одређеним правилима и законитостима. Индивидуа у контакту са својим колективом, својом широм околином, узима улогу манипулатора и кроз игру са применом идентитетских компонената које су јој на располагању поставља себе у ону позицију која јој у датом тренутку одговара. Пошто овом процесу прилази као и игри, губе се сва морална ограничења која би евентуално спречавала овај процес у индивидуи. Успех у исходу ове „игре”, наравно, као и код сваке друге игре коју индивидуа познаје и игра, у великој мери зависи од интелектуалних капацитета, припремљености и воље индивидуе.

Завршна мисао

Септембра месеца 2015. године Будимпешту преплављује талас миграната из Сирије, Авганистана, и других ратом захваћених области. На једној од најпрометнијих железничких станица, Источној станици – сада већ широм света познатој као „Келети” – данима траје избегличка криза. Мигранти упорно покушавају да се домогну неког воза који води ка земљама Западне Европе, мађарска полиција пак – пратећи упутства државног врха – телима, штити прилаз станици и спречава даљи пут миграната. Представници домаћих и међународних медија помно прате ситуацију и, ко како, извештавају о дешавањима у мађарској престоници.

Из аспекта теме која је предмет овог рада, ипак, једна споредна епизода на станици Келети подстиче на размишљање аутора овог рада. Једна од најактивнијих мађарских медијских кућа доводи два Мађара да – очи у очи са мигрантима – укажу придошлој маси на проблеме који настају њиховим доласком и шта им смета у њиховом кратком боравку у мађарској престоници и држави. Два Мађара, прилазе мигрантима и започињу навођење аргумената, према којима долазак миграната у Европу представља проблем и изазов за старе насељенике овог континента. За који тренутак, телевизијски гледаоци збуњено постају сведоци гротескне ситуације. Два Мађара за изузетно кратко време губе сву „муницију” у својој аргументацији. Вероватно и неспремни за озбиљнију дискусију, али засигурно без одговарајућег знања и критичког нагона за познавање туђег и страног. Да су се сетили, могли су да поставе и следећа питања: Шта ви мигранти осећате по питању ситуације у вашој домовини? Која су вам политичка убеђења? У којој мери сте религиозни? Какав вам је однос према жени, према другом људском бићу? Према којим законитостима живите? Каква вам је породица? Колико је за вас важно образовање? Које су вам основне моралне вредности? На ком језику комуницирате? Колико страних језика говорите? Колико познајете своје суседне културе? Шта сматрате као позитивно у себи? Шта би изменили у себи? Да ли вредно радите? Какав вам је однос према претпостављеном? Шта за вас значи срећа? Опишите нам љубав према ближњем, према Богу, према туђем? Шта вас карактерише? Шта је оно што вас не карактерише? Какав не желите да budete? Итд. Овде се морамо зауставити, јер набрајање питања које би аутор овог рада поставио тада на станици Келети вероватно не би стало ни у једну повећу књигу. Али шта су питала два Мађара, односно шта су замерили очајној маси миграната тог дана на станици Келети у Будимпешти? Замерили су им што за собом остављају ђубре.

Два Мађара су заиста осетила да је миграциона криза у конфликту са оним што њих двојица сматрају својим, међутим, нису били у стању да то преточе у реченице, јер нису ни сами разумели шта је то што им смета. Ту се огледа колико је важно да смо свесни шта смо и „од чега смо” и ко су и „од чега су” и они други, који су у нашој ближој или даљој средини, даље колико смо далеко да заиста детектујемо комплексну слику сопственог и колективног идентитета. Међутим, немојмо се заваравати да питање препознавања сопственог и туђег идентитета не функционише само на „велике даљине”. Када би суочили једног Србина и једног Мађара, чији су контакти вишевековни и константни, и тада би приметили да не знају скоро ништа о туђем идентитету.

Литература:

- [1] Бугарски, Ранко (2010): *Језик и генџиџеџа*; Београд: Библиотека XX век.
- [2] Вујаклија, Милан (1997): *Лексикон сџраних речи и израза*; Београд: Прoсвета.
- [3] Кајоа, Роже (1979): *Иџре и људи. Маска и занос*; Београд: Нолит.
- [4] Клајн, Иван и Шипка, Милан (2006): *Велики речник сџраних речи и израза*; Нови Сад: Прометеј.
- [5] Матица српска (2011): *Речник срџскоџа језика*; Нови Сад.
- [6] Bárházi, Eszter (2008): „Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban”. *Magyar Nyelv* 104: 443–463.
- [7] Gereben, Ferenc (1999): „Identitás, kultúra, kisebbség”. In: *Kisebbségek Kelet-Közép-Európában I.* Szerk.: Szarka László, Budapest, Osiris Kiadó.
- [8] Homisinová, Mária (2008): „Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció”. In: *Kisebbségi monográfiák.* Szerk.: Szarka László, Budapest, Gondolat Kiadó.
- [9] Krappman, Lothar (1980): „Az identitás szociológiai dimenziói”. In: *Szociológiai füzetek 21.* Szerk.: Huszár Tibor, Budapest, NIM Ipargazdasági és Üzem-szervezési Intézet.
- [10] Pataki, Ferenc (1987): „Identitás, személyiség, társadalom”. Az identitáselmélet vitatott kérdései. In: *Értekezések, Emlékezések.* Szerk.: Tolnai Márton, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [11] Újvári, Edit (2009): „A kulturális identitás kérdésköre és kutatásának lehetséges irányjai”. In: *Nemzetiségi – nemzeti - európai identitás.* Szerk.: Szirmai Éva, Újvári Edit, Szeged.

Senior lecturer Aleksander Urkom, PhD
Faculty of Humanities „Eötvös Loránd”
University Budapest

MIGRATION OF IDENTITIES – FEATURES OF IDENTITY AND THEIR MANIPULATION

Summary: *The study of identity, as a complex phenomenon, is a subject of various scientific disciplines. Although each discipline, which has the identity as a subject of research, tries to examine and describe it, however, only an interdisciplinary analysis of identity, as a phenomenon, can get a clearer and more tangible picture, and more precisely map of identity as well.*

The paper discusses the results of researching in various scientific disciplines and offers an answer to the question how the identity functions and which are its structural elements.

Mapping of identity characteristics and understanding the functioning of identity raises the question to what extent is possible manipulation of identities and how consciously it is done in the individual.

The work will also treat the current social and economic situations – people migration - and the importance, from the linguistic standpoint, of the issue of migration of identities.

Key words: *MIGRATION OF IDENTITY, MANIPULATION OF IDENTITY, COMPONENTS OF IDENTITY, OPERATIONS OF IDENTITY.*

Др Драган Јаковљевић*
 Филолошки факултет
 Универзитета „Етвеш Лоранд“
 Будимпешта

ЗАЧЕЦИ СРПСКОГ ШКОЛСТВА У УГАРСКОЈ

Сажетак: Број Срба који су се у Угарској насељавали још од раној средњеј века, значајно је увећан током Велике сеобе 1690. године. Привилегије које су, убрзо након досељавања, добили од аустријског цара Леополда, нису обухватале школство, па су Срби на тим просторима провели читав век без могућности да се школују на мајерњем језику. Прве основе школског система, који би важиле за цело царство, увела је Марија Терезија 1774. године (*Ratio educationis*), а пројисивани су и начини особљавања учитеља. Године 1869. уведено је осмогодишње основно образовање, а тада је први пут ређулисано и образовање женске деце. Тада се законом уређују системи средњих школа, у виду нижих и виших гимназија, реалки и стручних школа. У том периоду се на подручју Угарске, знатно раније него у Србији, оснивају се и српске школе – од основних до виших, од којих многе и данас постоје. Оне су, уз Пештански универзитет, биле језира из којих се развила каснија српска интелектуална елита, чије је деловање на научном, културном и националном плану код Срба, обележило XIX и прву половину XX века.

Кључне речи: УГАРСКА, АУСТРИЈА, МОНАРХИЈА, ШКОЛСТВО, КАРЛОВЦИ, ПРЕПРАНДИЈА, ПЕШТА.

---

* Контакт: dragjakov@gmail.com

Увод:
Срби у Панонској низији

Присуство Срба у Панонском басену, између река Дунав и Тиса, евидентно је још од Средњег века. Поуздани доказ томе налазимо у родослову династичких породица. Мати угарског краља Гезе I (1141-1162) била је Јелена из Рашке, ћерка Уроша - великог жупана Рашке. Током владавине њеног сина Гезе, Јеленин брат Белош Вукановић, живео је на двору као палатин краљевине Угарске. Народ је живео у поданичком положају, по малим раштрканим насеобинама, полугемилицима, на мочварном тлу, на рубовима старих панонских шума.

Надирање Османлија са југа, пораз српске војске на Косову Пољу 1389. године, па самим тим и пропаст средњовековне царевине, подстакло је бежанију од отоманске сабље. Ишли су уз Дунав, на север све до Коморана и Ђура. Ту настају мале српске енклаве, које се држе херметично, у оквиру своје религије и обичаја. Читава територија некадашње постојбине је под турском влашћу. Године 1456. Јанош Хуњади (Сибињанин Јанко, у народној епици) ослобађа Београд од Турака. И данас се на Калемегдану у подне, оглашавају звона, као спомен на ту сјајну победу. Београд је следећих седамдесет година, све до 1521. био неосвојиво гранично утврђење које је одолело турским нападима. Другу границу, на Дунаву код Сланкамена, чувају најамни војници краља Матије, који својим брзим лађама (шајкама), онемогућавају продор на север. Већину те „дунавске флотиле“ чине Срби из околних насељених места у Бачкој са Тителом као средиштем војног гарнизона. Истовремено, на поседима српске властеле (Јакшићи, Бранковићи) диљем Угарске територије живе „Срби слободњаци, хајдуци и погранични ратници, граничари“ (Вујичић, 1997:13).

Борбе хришћана и мухамеданаца су се, са променљивим успехом, смењивале све до другог великог пораза хришћана на Мохачу 1526. године. Тада велики део Угарске територије потпада под отоманску управу. Срби су у истој невољи као и сви други народи, али се у горњеподунавским градовима живот одвија „како мора“. Староседеоци обрађују своје башче и винограде, прерађују кожу и вуну, тргују, дају обавезне дажбине, немају право гласа када се наочиглед и насупрот црквених звоника, подижу минарети и хамаи. Упркос свему, упражњавање православне вероисповести и обреда, у оквиру своје Цркве, било је масовни и неприкосновени чин у животу српских заједница. То је за дуго био одбрамбени бедем свакој асимилацији. Чувао се традиционалан начин живота унутар великих породичних заједница, самим тим и језик. Турски путописац Евлија Челебија (1640) бележи да је „заједница будимских Срба, економски снажна, јер имају своје цркве, епископа, митрополита“ (Вујичић, 1997: 13).

Енглески лекар Едвард Браун 1669. године је боравио у Будиму и коначио у Табану, о чему је записао: *Ми смо стијановали код једној стариј Србина, где смо се врло добро осећали, пошто смо из његове куће молили да видимо Дунав, мост, град Пешту и велики део целе околине* (Вујичић, 1997: 13).

1. Велика сеоба Срба

За своје ратне заслуге у борбама против заједничких непријатеља добијали су Срби од аустријских и угарских владара разне врсте потврда за храброст и за лојалност. Следом догађаја, 1683. године Турци су дошли до Беча и држали га у опсади. То је прелило чашу, па су се Европске државе ујединиле у Свету лигу (Аустријско, Римско царство, Пољска, Русија, Млетачка република) и позвале народе Балкана у борбу против Османлија. Саговорници на српској страни су били гроф Ђорђе Бранковић (као световни вођ народа, наследник српских деспота) и поглавар српске цркве у Пећи, патријарх Арсеније III Чарнојевић, који је запретио анатемом сваком Србину, ако буде сарађивао са Турцима. Мобилисан је готово сав расположиви српски и православни албански војни потенцијал.

Војску предвођену генералом Пиколомијем, само пред Призреном је дочекало 6000 бојовника, а процењивало се да их је у аустријској војсци било укупно 20.000. Међутим, крајем 1689. године. Пиколомини умире од куге и Турци то вешто користе за контраофанзиву, терајући војску да се повуче све до Саве и Дунава. Плашећи се турске освете (с разлогом), велики број Срба на челу са патријархом се креће за војском. У списима Вука Стефановића Караџића налазимо да је пошло око 37.000 фамилија. Црквени поглавар тада наступа као дипломата тражећи и добијајући одређене гаранције за свој народ.

Цар Леополд I је дао Србима пет привилегија у периоду од 1690-1695. године. Све су биле издате преко Угарске дворске канцеларије. У тим документима је писало да се одобрава организација Српске цркве, гарантована су извесна права и повластице, тако да су били третирани као слободни људи, а не кметови. Овакви, печатом оверени списи, били су правни основ за регулисање положаја Срба у монархији, што им је знатно олакшавало живот унутар државе. То значи да Срби нису стигли у средишњу Угарску као пребези (избеглице) већ као део народа по позиву и на основу писаних привилегија од стране аустријског цара Леополда првог. Њихов је основни задатак био, да буду увек спремни за регрутацију у царску војску. Но, у суживоту са домаћим народом, нарочито са мађарском властелом, такав третман је изазивао суревњивост, опструкцију, па и отворена негодовања. Писана начела су била слово на папиру, „Цар далеко, а Бог високо”.

Проучавања у области историје школства често доводе до преиспитивања чињеница, које су у одређеним епохама постојале као нејобитне, или пак небитне. Недавна истраживања проф. др Бољуба Шијаковића, др Александра Раковића и доц. др Владимира Вукашиновића, иду у прилог новог погледа на историјски високошколски образовања у Србији, који омогућава да се његов наставак веже за средину XVIII века и развој у XIX веку. На овај начин долазимо до сазнања, да се Срби по својим традицијама, у области високог образовања, могу сврстати у ред развијенијих европских народа.¹

Без претеривања, може се рећи да је колевка савременог школског система зајихана међу Србима у Угарској и да су заслужни појединци, почев од Доситеја Обрадовића, заслужни за утемељење образовања у Србији.

Ујорна и вишестрана просветна настојања да се и под старим владаром, у Хабсбуршкој монархији, успостави организовано подучавање свештенства, монаштва, али и светановништва, зајочило је убрзо након Велике сеобе. Патријарх Арсеније III Црнојевић је два пута (1698. и 1706) безуспешно молио, да му се одобри оснивање школа.²

Упркос Царском рескрипту од 12. априла 1727. којим је Србима у Монархији одобрено отварање нижих и виших школа, то је ипак ишло споро и отежано. Владавина Марије Терезије се заснивала на дволичности према Србима. Углавном, на папиру је било једно, а у пракси друго. Или једноставно „није заживело”.

Њен наследник цар Јосиф II, ревностно је ширио мрежу основних школа и заузимао се за просвећивање најширих слојева друштва. Сагласан са мишљу Јосифа Зоненфелса „да су просвећени људи најбољи поданици”, захтевао је од земљопоседника, општинара и црквених великодостојника, да изграде школе, обезбеде опрему, учитељске плате и награде. Приморавао је родитеље да редовно шаљу децу у школу,³ а за њихов неоправдани изостанак родитељи су имали платити до 20 крајцара месечно, или 1 дан кулука. Казну је одређивао општински суд („Dorfgericht”). Тако прикупљени новац могао се утрошити за набавку школске опреме, или књига и одеће сиромашним ђацима.⁴

¹ Проф. др Ксенија Кончаревић, *Нова сазнања о појединцима високог образовања у Србији*, Православље; сајт Српске православне цркве; http://www.spc.rs/sr/nova_saznanja_o_pochecima_visokog_obrazovanja_u_srba (10.02.2015).

² Исто.

³ Johann Wolf, *Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert*, 118-120, 134-135, 155-156, 159; Dissertation, Wien 1935. Интернет извор http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Wolf_%28Literaturwissenschaftler%29 (20.10.2014).

⁴ *Упутства за надзорнике народних школа у Угарској (Instrukzion fu(e)r die Visitatoren der National Schulen in Ungarien)*, АВНС, ИДК, кут. 41 (стари бр. 1423 А), 1792, фасц. 8, акт бр.157,§1; штампано, немачки језик.

Међутим, треба имати на уму да су те школе биле на немачком језику, односно да се тиме доследно и мање болно спроводила општа германизација. Школски устав, објављен 1776. године, забрањивао је у свом чл. 13 учитеље “чуждаго царствија”, што ће рећи Русе, а у чл. 23 употребу туђих, односно руских књига у српским школама. На српске протесте Марија Терезија је одговорила тако, што је 2. децембра 1777. укинула Илирску дворску депутацију.

2. Оснивање и рад српских школа

Срби прво треба да зидају више болница и школа него цркава... Желео бих да свака школа има неопходну опрему и своју библиотеку, али мислим да је засад боље одустати од библиотеке него од школе, јер она омогућава оштрирање грађанско просвећивање неопходно за најпредак, који ће их довести до библиотеке и других добара развијеног света. (Доситеј Обрадовић, Лајпциг, 1784; Обрадовић, 2007:60)

2.1. Основне школе

Пошто је школовање било привилегија богатих, испрва су децу описмењавали вероучитељи и монаси у манастирима. Прве основе школског система, који би важали за цело царство увела је Марија Терезија 1774. године (Ratio educationis). Тај први Школски правилник је налагао обавезно шестогодишње школовање и употребу истих уџбеника за све ђаке, у свим школама. Прописивани су и начини оспособљавања учитеља. На основу тога школски систем се даље развијао:

За посматраних десетак година број наставног особља се повећао за 150%, а у развијенијим крајевима монархије (посебно у централним деловима и у западним деловима) побољшан је квалитет наставе. Тада је почело и са стварањем средњешколских установа, тј. гимназија. Године 1846. у Мађарској (са нашим крајевима заједно) било је 102, а у Ердељу 20 гимназија. Тридесетих година у гимназије је ишло око 20-22.000 ученика. До 1844. наставни језик у гимназијама био је латински, а од тога је у већини гимназија наставни језик постао мађарски (законом), док су постојале гимназије и са другим наставним језиком (нпр. у Сремским Карловцима, Новом Саду итд.). Било је и неких високообразовних институција, као Универзитет у Пешти, и неколико академија и протестантских колеџа (лицеја).⁵

⁵ Извор података: брошура (Милан Мицић и група сарадника) за програмску акцију Покрајинског секретаријата за прописе, управу и националне мањине Војводине, и Радио телевизије Војводине (за квиз знања) *Колико се познајемо* <http://www.uprava>.

Тек седамдесет година касније (1848), прво Министарство културе и образовања, формирао је Фрања Јосиф I, да би већ следеће године исто прерасло у Савезно министарство – и одржало се до данашњих дана у Аустрији. Године 1869. уведено је осмогодишње основно образовање (за годишта 6-14, касније 7-15), које најзад прелази у надлежност државе (а не цркве), па је тако остало у већини, доцније формираних, европских земаља. Поменуте године је први пут регулисано и образовање женске деце, али по посебном програму и уз дугогодишње оглушавање о исто. Тада се законом уређују системи средњих школа, у виду нижих и виших гимназија, реалки, те стручних школа.

Када је реч о елементарној писмености на матерњем језику Срба у Угарској, то се савладавало углавном „алтернативно“, код свештеника при православним црквеним општинама. Према доступним подацима, обавезно основно школско образовање које се сматра системским решењем, спроводило се у будимској српској школи, која је 1822. године имала 40-так ђака. У Пешти је још од краја XVII века радила српска школа са два разреда, да би 1808. била проширена трећим разредом. Две деценије касније (1827), записано је да ту школу посећује око 30 ђака. Најпознатији српски учитељ у Пешти био је Лука Милованов, који је остао упамћен по томе што је заједно са Вуком Караџићем радио на састављању прве српске граматике – *Писменица сербскога језика* из 1814. године.

Извори с краја XVIII и почетка XIX века, показују да је у Печујском школском округу (без Шајкашког батаљона) било чак 73 православне школе. Али од 7600 дорасле деце оба пола, родитељи су слали у школу само 1980 ђака (мушких 1771, женских 209). Значи да је тек свако четврто дете било писмено. Списи такође показују да су у Банату српски и румунски ђаци били мање ревносни од католичких у похађању својих школа (1802. година).⁶ Да би то предупредили, угледнији Срби и Румуни су материјално помагали основно образовање у циљу просвећивања и искорењивања лоших навика у народу. Већина популације је живела по селима, бавила се земљорадњом, деца су у раном детињству „ишла на њиву, па шта ће им школа“. Опет, за школске зграде је ваљало издвојити место (плац), изградити објекат, обезбедити инвентар, грејање, стан и плату учитељима. Та су питања била најпре у надлежности црквених власти. На пример⁷:

vojvodina.gov.rs/SEKRETARIJATI-V/OBRUPRNZ/manjine-koliko-se-poznajemo/web-tekst/Brosura-ceo-tekst.htm (2009. година).

⁶ Johann Wolf, *Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert*, 184-188, Dissertation, Wien 1935. Интернет извор http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Wolf_%28Literaturwissenschaftler%29

⁷ Никола Гавриловић, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790-1848)*, 8-10. Историјски архив града Новог Сада, година III, број 3, Нови

Митрополић Мојсије Пушник дао је Карловачком мајистрату део плаца до Саборне цркве, са постојећом зградом Семинарије из 1728. године (в. ил. 17, бр. 8), грађевински материјал, својих 1.000 форинти у тошвом и кредити из Народној фонди, да Мајистрату подигне тамо зграду нормалне школе.⁸ Уз то помоћ Мајистрату треба подићи зграду нормалне школе, за све ђаке, без обзира на њихову вероисповест и групе разлике, али да део зграде буде само за ђаке православне вере (Graeci Ritus National Schule per und allein für die Schul-jugend dieses Ritus).

У новој згради Нормалне школе настанили су се немачки учитељи: Франц Плицнер, виши учитељ („Oberlehrer“) и њен ујравитељ, са два нижа учитеља („Unterlehrer“), Адам Галинтер [групи] и Игнац Крахелмајер [први разред].⁹ Запечени српски учитељ Павле Пољанац морао је да се снесни и убрзо исели из школске зграде, а предвиђени духовник за српске ђаке није могао ни да се настани у њој. То је изазвало оштар прекор митрополића Пушника Карловачком мајистрату,¹⁰ али је између Карловаца-града и седишта Митрополије у њему, остао проблем сразмерној коришћења те зграде (ил. 45, т. 1-3).

Указом Марије Терезије, Аврам Мразовић је био постављен за врховног надзорника свих православних школа у Печујском округу, а томе су припадале школе у Бачкој и Барањи. Реч је о сину сомборског православног свештеника, Георгија Мразовића, који се потврдио као неуморан просветни реформатор, писац уџбеника граматике, реторике и превода часописа за младеж. Као школски надзорник, Мразовић је обилазио готова сва насеља из свог округа, склапао уговоре са локалним општинама о оснивању српских народних школа, њиховом опремању и материјалном обезбеђењу учитеља. Таквим залагањем до пред крај века (1791) отворене су школе у 74 насеља. За своје педагошко прегалаштво одликован је златним медаљама од три аустријска владара (Јосиф II, Леополд I, Франц I) и добио наследно племство са грбом. Мразовићев наследник, Урош Несторовић је као надзорник констатовао (1810) да Бачки школски округ „може бити сматран за најизврснији, како у погледу прописаног уређења, тако и стања школских зграда и дотација учитељима“. Ту предност над другим окрузима, известилац приписује искључиво радној жустрини самог директора Мразовића. Врховну управу над осталим српским школама добили су још Стефан Вујановски за Срем и Глигорије Обрадовић за Банат.

Сад, 2009. Интернет извор http://www.arhivns.rs/godisnjak/Godisnjak_3_2009.pdf.

⁸ Коста Петровић, *Из прошлости Сремских Карловаца. (О Карловачкој њијаци и Нормалној школи)*, ГИД, књ. XII, св. 3-4/1939, сепарат стр. 3-11.

⁹ Franz Pletzner — Oberlehrer [Код Косте Петровића, грешком: Franz Rizner]; Adam Gallinger, Ignaz Krachelmayer — Unterlehrer.

¹⁰ АСАНУК, КМ, кут. 6, год. 1790, фасц. 21, бр. 6; К. Петровић, *Из прошлости Сремских Карловаца. (О Карловачкој њијаци и Нормалној школи)*, 8, 10.

Према владајућем *Школском закону* за Угарску и припадајуће јој земље (*Ration educationis publicae*, Будим 1806), општине су биле дужне да обнове постојеће или подигну нове школске зграде од тврдог материјала. Типска школска зграда требало је буде на централном месту у насељу, уз њу или у близини, школски врт заштићен оградом као и она. У мањим насељима, зграда је морала имати „једну пространу, светлу, суву и чисту учионицу за ђаке, а од ње потпуно одвојени стан за учитеља (под истим кровом или не), са кухињом, комором, оставом за дрва, шталом и подрумом, где нема услова за учитељев стан, црквене општине су дужне да му га изнајме под кирију”. У обе варијанте стан за учитеља је обезбеђиван са много штедње на рачун његовог простора и комфора (ил. 48, т. 4). Изузеци су биле богатије општине у Трсту, Осијеку, Новом Саду, Вршцу.

После аустријско-француског рата, реформе школства се интензивирају (1810). За првог врховног надзорника свих православних школа у Угарској долази Урош Несторовић. У првој половини исте године, Несторовић је обишао многе основне и неке средње школе у Срему, Бачкој, Банату, делу Славоније и Угарске око Будима. На том путу је користио неспремне учитеље, а црквено-општинским часницима и парохијском свештенству пребацивао немарност за школу и небригу за редовни одлазак ђака на богослужења и веронауку. Доводио је то у везу са митрополитовом небригом о школству и народном просвећивању. Указивао је да младе ђаконе треба постављати за вероучитеље, што се добро показало у Бачкој; да се способни и вредни учитељи могу рукополагати за свештенике, без наплате епископске таксе за њихове синђелије и слично.¹¹ У том смислу је три пута разговарао са митрополитом Стратимировићем у Карловцима, у кратким размацима, али све хладније. Митрополит није могао поднети што је, без његовог знања и утицаја, тако важна област народног живота поверена Несторовићу.¹² Он га је огласио „умишљеним стручњаком и карактеристом на рачун своје цркве, школе и народа”, а Несторовић пак митрополита „неподесним да по новом наставном методу образује побожне свештенике и добре хришћане, који ће осим свог народног језика усвојити и друга знања и културу”. Разлаз те две моћне личности од почетка, последица је сукоба двају школских система које су оличавали, али и показатељ великих недостатака услова у којима су спровођени.¹³

¹¹ Урош Несторовић, *О лошем стању српских и румунских школа*. АСАНУК, Конз., 1810, 77, 95; 1812, 6, 57.

¹² Према: Славко Гавриловић, *Писма Лукијана Мушицког Урошу Несторовићу (1811-12)*, Зборник МСКЈ, књ. XVIII/2, 1970, стр. 372. Карловци, 19. 2. 1812. *Миштрополишов протосинђел Лукијан Мушицки Урошу Несторовићу*.

¹³ Никола Гавриловић, *Српске школе у Хабсбуршкој монархији у периоду јозне просвећености (1790-1848)*, 159-176. Историјски архив града Новог Сада, година III, бр.

Сводећи своја запажања са терена, Несторовић је оценио да су школе у Војној граници ипак боље него у Провинцијалу. У њему је небригом свештенства ослабио просветни и верско-морални живот народа и омладине. Схватајући спровођење школских реформи као дисциплинско питање и оданост владару, теренски заповедници из Петроварадинске регименте (Срем) приморавали су ђаке и њихове очеве у цркву „капларским штапом”. На подручју те строге регименте, у селу Војки, нова школска зграда била је снабдевена свим потребним инвентаром. За уредну школску зграду у Батосеку (околина Будима) Урош Несторовић каже такође да је била „снабдевена свим потребним инвентаром и училима”. Обе његове примедбе су уопштене и не откривају шта је подразумевао под потребним школским материјалом и училима, али није сасвим јасно ни шта подразумева „уредна и удобна” школска зграда, каква је била у Осигеку. На крају свог инспекцијског *Дневника*, Несторовић је у осамнаест тачака сажео најбитније проблеме о којима ће известити цара. Најважнији су ипак да уџбенике треба штампати на бољој хартији и с мање грешака; побољшати српску и румунску калиграфију и правопис.¹⁴ У извештају цару Фрањи I, поднетом у Бечу 28. 12. 1810, Несторовић је рђаво стање српског и румунског школства сматрао последицом рада нестручних учитеља, слабог материјалног стања школа, немарног односа локалних власти и окружних директора према њима и образовању омладине.¹⁵

На његов предлог цар је потврдио заслуге Аврама Мразовића, Стефана Вујановског и Григорија Обрадовића, пензионисао их у износу пуне плате, па поставио „нове снаге” да врше надзор школства: Гаврила Бајчевића за Бачки школски округ, Григорија Гершића за Сремско-славонско-хрватски, Луку Кенгелца за Темишварски. Установљена су још два нова школска округа, Будимски и Карансебешки.

Паралелно са грађанским (пучким), постојале су манастирске школе (Хопово, 1815-1819), а братство се старало да раде и основне школе за околну прњаворску децу (ил. 46). У јужном Банату су такву праксу спроводили манастири: Бездин, Месић, Сент-Ђураћ. Зависно од имовног стања и воље за просвећивањем најмлађих, снабдевали су књигама и училима

3, Нови Сад, 2009. Интернет извор: http://www.arhivns.rs/godisnjak/Godisnjak_3_2009.pdf. (20.12.2014).

¹⁴ Никола Гавриловић, *Дневник Уроша Несторовића о обиласку школа из 1810. године* (у Гавриловићевом преводу са немачког на српски језик), Зборник МСИ, бр. 17/1978, стр. 137-162; закључак и предлози, стр. 161-162, т. 6, 15.

¹⁵ Никола Гавриловић, *Извештај Уроша Несторовића о стању православних српских и румунских школа и Хабзбуршкој монархији 1810. године*. Грађа.— Истраживања (бр. 12), Филозофски факултет у Новом Саду - Институт за историју, Нови Сад 1989, 244-261; Несторовићева представка цару је на немачком језику.

градске народне школе. Месићки јеромонах Гедеон (Станковић)¹⁶ донео је и поделио сиромашним ђацима, у школи крај Саборне цркве у Вршцу: букваре, часослове, псалтире, и друге школске књиге и потребе. Он им је обећао, ако буду добро учили да ће још вредније поклоне добити.¹⁷ Но, видели смо из докумената да комуникација световног надзорника (Несторовић) и духовног јерарха (митрополит Стратимировић) није могла бити усаглашена. Атмосферу у хоповском манастиру тога доба живописно је дочарао Доситеј Обрадовић у свом делу *Животи и њриклъченија*¹⁸.

Када је после Буне (1848/49) сломљен мађарски покрет за отцепљење од Аустрије, Срби су добили аутономну област „Војводство Србија и Тамишки Банат”. Намесништво Војводине је 1856. године, у главним школама повећало број разреда са три на четири, а следеће године поставило др Ђорђа Натошевића за врховног директора свих српских школа. По струци лекар, по опредељењу педагог, Натошевић је био следбеник Песталоцијеве очигледне наставе („покажи, па кажи”). Карактером је био истрајан и предузимљив, а по својој оцени достигнућа у просвећивању - речит и строг. Најважније му је било да се црквене општине старају о школама и сиромашној деци, а да учитељима омогуће боље услове живота и рада. Он их је позивао да не чекају помоћ владе и дародаваца, већ да саме купују књиге и стварају општинске „фондове књига”, из којих ће ђаци бесплатно користити уџбенике сваке године.

Често се Натошевић жалио да су општине лакше и више трошиле новац на споредне ствари, него на школе, књиге, васпитање деце и просвећивање народа на свом подручју. У неке школе пуштају да „обдан деца уче, а обноћ у њих затварају кривце и злочинце”. Родитељи су мањи број мушке деце слали у школу, док женску нису ни помињали. Учитељи нису имали пензије, нити могли да збрину своје породице, а сви чланови општинске управе могли су да им заповедају. Многи су зато изгубили вољу за рад и стручно усавршавање, и нису хтели ни „оно мало најнужнији књижица да себи набаве”. Углавном су школске зграде биле мале, тесне, влажне и нездраве; без зеленила околу, патоса унутра, одговарајућих клупа, пећи, чивилука и друге опреме.

Након формирања двојне Аустроугарске монархије (од 1867. године), школско законодавство рађено је према начелима:

- да је црква одвојена од државе,
- да су наука и настава слободни,
- да је школовање обавезно за децу од 6 до 14 година,

¹⁶ Димитрије Руварац, *Сћање српско-џравославних манастира (1787-1791) у Миштиро-џолији карловачкој*, Архив КМ, I/1911 (ман. Месић), 96.

¹⁷ *Славенно-сербскія вџдомости*, бр. 8, Беч, 27. 1. 1794, стр. 38а.

¹⁸ Доситеј Обрадовић, *Дела*, Библиотека града Београда, 2007.

- држава мора да се постара да наставу изводе стручни учитељи, после редовне учитељске школе (4 године) и стручног усавршавања, у којем ће важну улогу имати оснивање и „уређење школских библиотека”.¹⁹

По повратку из Србије, као делегат на Народно-црквеном сабору (1871) и као главни референт Школског савета у Карловцима, Ђорђе Натошевић је следеће године припремио *Уредбу за српске народне школе*²⁰. Сачинио је елаборат о њиховом стању и начину побољшања. У њему истиче, да од педесет прегледаних школа у Војној граници, само школе у следећим местима: Митровици, Кузмину, Винковцима, Војки, Земуну, Бановцима Доњим и оба Сланкамена (Стари и Нови) - заслужују то име. Остале су „на штету здравља дечија, и боље би било да (их) није”.²¹ Као ни те, ни у Карловачком протопојату основне народне школе нису имале своје библиотеке (ил. 50, т. 1).

На просторима где су још Срби живели: Далмација, Хрватска, Славонија; године 1874. већина тамошњих српских општина је одбила *Школски закон* за грађанске основне школе, те остала при својим аутономним вероисповедним школама.²² Према једној статистици, не баш тачној у збиру, нити детаљној у класирању, 1886/87. године у Аустроугарској је било: 5.386 католичких школа, 2.147 православних, 1.770 унијатских, 2.334 реформатске, 1.437 евангелистичких, 45 унитарских, 544 јеврејске; укупно: 16.538. - од њих 16.301 основна, 74 више народне, 150 грађанских и 13 виших девојачких школа. У њима је било укупно 24.148 учитеља/наставника, 1.020.518 ученика и 889.850 ученица. Од свих 16.538 школа, своје зграде су имале 14.963 школе.

2.2 Ушмељење вишег школства

Виши ступањ школовања Срба у Хабзбуршкој монархији почиње захваљујући изузетној личности Дионисија Новаковића, који је у Кијеву завршио гимназију и Духовну академију (1737), са изванредним успехом. Постављен је за „учитеља философије и теологије у Рождество-Богородичној ла-

¹⁹ Петар Деспотовић, *Историјска педагогика*, 278, 379; Београд, 1902.

²⁰ *Уредба за српске народне школе од 17. Јула 1872. год.*, у 4 дела а укупно 144 члана, са пратећим прописима и објашњењима приређивача: Жарко Миладиновић, *Тумац и овлашћеница, закона и уредаба и других наређења Српске народне аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, стр. 340-396; Н. Сад, 1897.

²¹ Ђорђе Натошевић, *Српском народном школском савешу у Карловцима*, Нови Сад, 25. 8(6. 9) 1872. АСАНУК, Школски савет, 1872, 195, л. 2а, срп. јез., атг.

²² Ђорђе Натошевић, *Папирјарх Прокојије Ивачковић, пџроси и учишељи о напурању закона вероисповедним школама које су већ уређене као аутономне*. Према: Василије Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848-1914)*, Књига 1, 1848-1883, БИГЗ, Београд 1995, местимично, као стр. 173-176, 182, 228-234, 248.

тинословенској школи и у Духовној колегији за младе богослове (Collegium Vissariono-Pawlovicsianum Petrovaradinense), у шанцу Петроварадинском” (данашњи Нови Сад). Била је то прва висока школа код Срба (1739).

Пошћо Висарионов и Дионисијев Collegium представља зачетак универзитетске наставе код Срба, важно је навести чињенице које га осветљавају. Као професор философије и теологије, Дионисије Новаковић је своја предавања зајачео прислушником програмском беседом о похвали слободних наука и користи од њих. Изложио је цео образовни систем, почев од класичној ошћет образовања, које су европски средњовековни универзитетски развијали као слободне вешћине (artes liberales). Оваквим предавањем положен је модерни темељ класичним и хуманистичким наукама код Срба.²³ Када је теологија у питању, Дионисијева делатност има толики значај да за њега, можемо везати настанак високог теолошког образовања.

Ради сагледавања континуитета у развоју српског школства, потребно је овде напоменути да су крајем XVIII, а у праскозорје XIX века отварање, или барем планиране и следеће школе:

- Српска велика школа у Новом Саду (1774/5 „Illyrische Nationalschule”) – на Српском народно-црквеном сабору, одржаном 1774. године у Карловачкој митрополији, одустало се од образовања само будућих свештеника; тражено је да се оно прошири на сву омладину спремну за духовну и световну службу, те да се уместо клирикалних школа у свакој епархији оснује по једна потпуна гимназија; у ту школу би се примали ученици од 15 до 18 година, који умеју читати и писати, познају мали катихизис, основне рачунске радње и разумеју латински језик, јер би се на њему предавала филозофија и друге високе науке. Наредни Карловачки сабор је 1781. године је то потврдио и тражио да се у Новом Саду подигне српска народна гимназија „јер су школе и науке најбољи начин за просвећивање клира и народа”; Цар је такође одобрио да се подигне „Народна гимназија, или Карловачка школа”²⁴, али је недостатак новца одложио изградњу те школе; пажња је тада усмерена на оснивање Генералне српско-румунске семинарије у Темишвару (1785), за коју је цар нудио новац и разне олакшице.²⁵

²³ Проф. др Ксенија Кончаревић, *Нова сазнања о појецима високој образовања у Срба, Православље*; сајт Српске православне цркве: http://www.spc.rs/sr/nova_saznanja_o_pocesima_visokog_obrazovanja_u_srba (10.02.2015).

²⁴ Цар Јосиф II мтп. Мојсију Путнику 28.4.1783, посредством Угарског намесничког већа. АСАНУК, МП А, 1783, 200, ондашњи превод са латинског на славеносербском језику.

²⁵ Димитрије Кириловић, *Покушај оснивања високе школе у Новом Саду 1774 године*, 64-66; ГИД. Књ. I, св. I (1928); Н. Гавриловић, *Клерикалне школе. У књизи: Историја школа и образовања код Срба*, 228-229

- Карловачка гимназија²⁶ (1791) – вишегодишње тежње грађанства реализовала је група имућних карловачких Срба, на челу са Димитријем Анастасијевићем Сабовим; испрва је имала шест разреда²⁷: I разред (звани: припремни), II-IV граматика(лни); V реторика и VI поетика (хуманистички); школске 1852/53 године оформљени су још VII и VIII разред (филозофија); уз многе реформе и кратке прекиде рада (због куге 1795/96, револуције 1848/49. и светских ратова). Школа је активна и данас, под називом Карловачка гимназија.

Српски језик је уведен као посебан предмет („Lingua Serbica”) 1847/48, а ујоредо се именује и као црквенословенски језик. Уместо латинског и немачког, све часе се водила гимназијска администрација на српском језику. Он се као наставни језик усталио од 1873. године, са почетним изузетком физике и математике.²⁸

Православна монашка школа у Бечу (1792) – Илирска дворска канцеларија, (политичко тело за питања православних у Хабзбуршкој монархији) планирала је да у Бечу отвори монашку школу. У њој би се обучавали најбољи јеромонаси, које би слободно изабрао сваки манастир; по завршетку школовања, они би стекли звање професора, и у манастирима поучавали искушенике и монахе верско-моралном учењу своје цркве и одређеним световним знањима. Међу калуђерима девет манастира, који су се изјаснили на упитник Илирске дворске канцеларије,²⁹ само је братство манастира Гомирја једногласно изабрало јеромонаха Викентија Љуштину, да иде у такву школу. Ускоро је избио аустријско-француски рат и укинута је Илирска дворска канцеларија. Рад на духовном и општем просвећивању је застао, а замисао о монашкој школи и одговарајућој библиотеци напуштена. Уосталом, оснивањем Карловачке богословије решен је проблем образовања подмлатка парохијског свештенства, као „значајнијег за пастирску делатност и верско-морално просвећивање народа”.

Академија за народне језике у Будиму (1792) – после Француске револуције (1782), дошло је до развоја националне свести. Народи су захтевали право на своју територију тамо где су се зачели и остварили као историјски субјект;

²⁶ Цар Фрања II је потврдио (Беч, 1792) писмо Д.А. Сабова и грађана о оснивању Гимназије; Извор: *Основна писма (привилегије) Срп[ске] правосл[авне] велике гимназије карловачке, превишње пошврђене Леополдом II и Францом II (1791-1792.)*. Издање Гимназијског патроната, Ср. Карловци, 1903, 19.

²⁷ Чедомир Денић, *Школовање ђака из Хрватске, Славоније и Далмације у Карловачкој гимназији 1791-1848. године*, Зборник о Србима у Хрватској, бр. 3, САНУ, Београд 1995, 93.

²⁸ Исто.

²⁹ АСАНУК, МПА, 1792, 531, 564, 623.

тражили су потврду о себи у свом језику и култури³⁰. Национално све хомогенији Мађари, тежили су да наметну свој језик Словенима и другим мањинским народима у Угарској. У покушају да спречи ту појаву опасну за опстанак Монархије, гроф Фрања Балаша, председник Илирске дворске канцеларије, планирао је да спроведе културну федерализацију Угарске. Он је предлагао да се у Будиму оснује академија (виша школа) за националне језике, слична братиславској; очекивао је да би она, по узору на упоредни речник језика Руске академије наука, издала речник латинског, мађарског, словачког и немачког језика. Балаш је предвиђао да се у мађарским школама предаје немачки, словачки и илирски (Ilyrisch) језик³¹. Према члану 27 Угарске дијете³² из 1791, православци (Срби, Румуни и други) су постали равноправни угарски грађани; дакле, могли су отворати своје школе, добијати државне службе и користити српске народне привилегије, уколико нису у супротности са угарским уставом. Међутим, Балашине необичне („sonder-baren”) предлоге, ни краљ, ни влада нису хтели да чују. У њиховом ћутању над Балашиним плановима за изучавање толиких језика и култура, усахла је замисао о академији, која не би могла да ради без библиотеке примереног садржаја.

Посматрани догађаји су резултат развоја, па и превирања у друштву. Показали су замах нових грађанских снага, које су тежиле да се развијају у духу просветитељства, испољаваног у „културној Европи” и делима, сада већ свима знаног Доситеја Обрадовића.

*То је један од најзначајнијих социјалних, културних и књижевних покрета човечанства током XVIII века у западној Европи, а његов утицај код средњоевропских и источноевропских народа осећа се снажно и у XIX столећу. Поборници идеје просвећености веровали су у моћ људског ума, у моћућности реформе људског друштва и с оптимизмом су гледали у будућности. Најбољим средством за ширење својих најредних идеја сматрали су књижевности.*³³

Када је реч о световном образовању грађанства, њихови учитељи су се оспособљавали на „учитељским течајевима”, које је пуне тридесет три године (од 1778. до 1811) у Сомбору организовао Аврам Мразовић³⁴. Чим

³⁰ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.1, Просвета, Београд 1989, 42-57.

³¹ Ilyrisch – обухвата језик већинског јужнословенског становништва у делу бившег римског Илирика под влашћу Хабзбуршке монархије, овде се мисли првенствено на језик Срба и Хрвата; извор: Ч. Денић, *Културно-просветна делајност Теодора Аврамовића*, 112-115.

³² Articulus 27. de graeci ritus non unitis - Законски чланак о несједињенима грчкога обреда (православним Србима); превод на српски: Ј. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792.* 18, 179. Бгд, 1954.

³³ Пројекат Растко: Пот Иштван, *Из културне и књижевне прошлости Срба у Мађарској – Пешта и Будим као културна средишта српска у првој половини XIX века*; http://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html (10.10.2014)

³⁴ Аврам Мразовић (1756-1826) - српски просветитељ, педагог, књижевник, преводилац, издавач; објавио три уџбеника из области правописа и граматике.

је добио указ о именовану, за седиште делокруга свога рада, између Новог Сада и Сомбора, одлучио се за родни Сомбор и ту је покренуо „Норму” – прву установу за образовање учитеља у Срба. Првобитни тромесечни течајеви су убрзо замењени редовним двогодишњим школовањем за „српске учитељске кандидате”. Препарандским течајевима снабдевао се тако тај регион колико-толико способним наставним кадром. Да тога није било, оценио је Несторовић, школе би се морале масовно затварати. Он је одмах, на почетку својих активности, предложио оснивање три препарандије за образовање будућих учитеља – српске у Сентандреји, грчке у Пешти и румунске у Араду. Имао је наравно, у виду почетне активности Аврама Мразовића. Поред тога, у свим православним црквама тада је уведен и „трећи тас”, из кога се имао финансирати рад прве Српске препарандије.

Предлог је прихваћен, па се на челу сентандрејске установе, царским декретом, нашао управо Урош Несторовић као директор. Први семестар је похађало 36 полазника из села и варошица у Бачкој, Банату, Срему, Барањи, средњој Угарској и наравно, из Сентандреје. Поред директора, на челу Препарандије било је Наставничко веће, које је руководило текућим пословима школе. Школовање је трајало три петомесечна семестра. Прва класа свршених учитеља, њих двадесет четворица, изашла је из сентандрејске Препарандије с пролећа, односно јесени 1814. године. Од следеће године школовање је постало двогодишње, а после тога се 1816. Препарандија сели у Сомбор, где уз развојне и организационе промене траје до данас – као Учитељски факултет.

Када је 3/15. новембра 1812. године свечано отворена прва Српска учитељска школа – Препарандија у Сентандреји, која је свих четири године касније пресељена у Сомбор, вероватно ни најојтимистичнији духови нису веровали у могућност да ће ова школа једном закорачити и у ширеће столеће свој постојања.³⁵

3. Пештански универзитет

Историја Пештанског универзитета почиње 1635. године у месту Nagyszombat (данас Трнава, Словачка). У почетку су постојала само два факултета: уметнички и богословски. Правни факултет је основан после три деценије, тачније 1667. године, а медицински после једног века (1769). У Будим је пресељен 1777. године, да би „прешао реку” и стационирао се у Пешти 1784. Тада се, из правног факултета развија читав универзитет, под називом Краљевски

³⁵ Милан Степановић, *Два века сомборске препарандије (I)*, Сомборске новине, стр. 11, 09. новембар 2012; Извор са интернета: <http://www.somborskenovine.co.rs/e-novine/pdf/-br.3046/strana11.pdf>

универзитет у Пешти (Budapesti Tudományegyetem). Предавања су била на латинском језику све до 1844. када је мађарски уведен као официјелни језик у Угарској. Женске особе су могле да се уписују тек 1895. године.

Овај универзитет је био једна од најзначајнијих институција, када је реч о стварању српске интелигенције.³⁶ Био је стециште великог броја студената из скоро свих српских крајева. При крају XVIII века на том су се универзитету школовали:

- Јован Мушкатиновић (1743-1809), истакнути писац српске просвећености;
- српски добротвор Сава Текелија (1761-1842), доктор права;
- Григорије Трлајић (1766-1811) писац, песник и преводилац;
- Лукијан Мушички (1777-1837) професор универзитета у Русији и најзначајнији песник српског класицизма.

Касније, 70-их година XIX века, основани су разни технички факултети, и академије уметности (ликовна, музичка, позоришна итд.), на којима је студирало и усавршавало се много студената из наших крајева:

- Михаило Витковић (1778-1829), доктор права, српско-мађарски песник и писац;
- Сава Мркаљ (1783-1833), доктор филозофије и филолог, реформатор српске азбуке и претеча Вука Караџића;
- Георгије Магарашевић (1793-1830), завршио филозофију, покретач и први уредник *Летописа* Матице српске;
- Димитрије Давидовић (1789-1838), студирао медицину, оснивач *Новина србских*, првог српског дневног листа који је од 1813. до 1821. излазио у Бечу;
- Јован Хацић-Светић (1799-1869), доктор права, истакнути песник српског класицизма, један од оснивача Матице српске и први председник, творац основних закона у Србији;
- Петар Јовановић (1800-1855), уредник „Бачке виле”, периодичне публикације која је пропагирала идеје илиризма;
- Јован Стерија Поповић (1806-1856), адвокат, један од најистакнутијих српских књижевника XIX века, најзначајнији комедиограф свога времена чији су комади још и данас стално на репертоарима српских позоришта;
- Јован Стејић (1803-1853), доктор лекарства (медицина) и писац;
- Јосиф Панчић (1814-1888), ботаничар, лекар, први председник Српске краљевске академије и други;

³⁶ Живан Милисавац, *Историја Матице српске I део: 1826-1864*, Нови Сад, Матица српска, 1986, стр. 108-138.

- Јован Суботић (1817-1886), доктор права, песник, драмски писац и уредник Летописа Матице српске;
- Ђура Јакшић (1832-1878), сликар и песник;
- Јован Јовановић Змај (1833-1904), дечији лекар, песник;
- Лаза Костић (1841-1910), доктор права, један од најзначајнијих српских песника;
- Стеван Сремац, (1855-1906), књижевник, академик, један од најчитанијих српских реалистичких писаца;
- Исидора Секулић (1877-1958), књижевница, најобразованија и најумнија Српкиња свога доба;
- Вељко Петровић, (1884-1967), књижевник, приповедач.

Једно од значајних обележја Пештанског универзитета, још од његовог оснивања, била је вишенационалност. Међу припадницима различитих нација владала је прилична хармонија, све док је службени језик на којем се изводила настава и обављала администрација, био латински. Међутим, већ почетком XIX века јављају се прве националне поделе, а доминанција Мађара постала је очигледна 1802. године, када је основана Катедра за мађарски језик и књижевност. Убрзо су и припадници словенских народа, пре свих Срби и Словаци затражили оснивање словенске катедре. Захтев који је упућен 1824. године одбијен је, али је без обзира на ту чињеницу, ово био значајан корак, јер је од тада глас српских интелектуалаца у Пешти бивао све присутнији у сфери културе и образовања.³⁷

Међу члановима *Српског православног ошћештва* у Пешти било је припадника најразличитијих занимања, али највише оних који су, према својим заслугама, заузимали истакнута места у тадашњој српској заједници у Угарској, односно у држави у којој су живели. Предњачили су адвокати Михаило Витковић, Алекса Војновић, Михаило Костић, Теодор Павловић, Георгије Дамјановић, Евгеније Ђурковић, Јован Ракић, Филип Вишња, Симеон Филиповић, Георгије Станковић. Било је такође земљопоседника који су се могли подичити високим образовањем и титулама племића, као што су Петар Демелић и Павле Риђички, затим геометар Димитрије Јовановић, учитељ Субота Младеновић, а истакнуту улогу имали су и угледни трговци Јован Трифоновић, Георгије Марго, Димитрије Вељков, Михаило Јовановић, Андреј Розмировић, Наум Бозда, Јосиф Миловук, Петар Јовановић, Петар Рајић, Симеон Шићар и други. Међу њима је било и државних службеника, градских сенатора и судских бележника.

³⁷ Број српских интелектуалаца, у првом реду адвоката, бивао је у Пешти из године у годину све већи. У периоду између 1773-1793. године било их је свега петорица, да би се почетком XIX века адвокатуром бавило 56 свршених високошколаца. Касније, око 1830. године, њихов број је повећан на 230.

Закључак

Школовање и просвећивање Срба у Угарској почетком XVIII века одвијало се под снажним патронатом цркве, с обзиром да све до половине тог века нису постојали закони који би регулисали ту област. Рад школа је потом централизован, а законом из 1777. године било је омогућено да се у Угарској настава у основним школама одржава на матерњем језику. Осим тога, дошло је до промене и у начину запошљавања учитеља, тиме што је уместо цркве, за њихово ангажовање била задужена држава.

Реформе које су на овом пољу спровели царица Марија Терезија (1740–1780) и њен син Јозеф (1780–1790), имале су за последицу формирање и јачање грађанског слоја међу Србима у Угарској. Тај слој убрзо је од свештенства преузео водећу улогу у очувању националане свести код дела српског националног корпуса северно од Саве и Дунава.

Многи од њих школовани су у Карловачкој гимназији, основаној 1791/92. године, где се током првих пола века постојања одшколовало десетак хиљада ђака. Ништа мање значајну улогу није имала ни Гимназија у Новом Саду, основана 1810. године. У том светлу треба посматрати и Учитељску школу у Сентандреји - прву српску "препарандију", утемељену 1812, а у Сомбор премештену 1816. године.

Оснивањем и бригом о функционисању ових станова, Срби у Угарској су створили главне предуслове за кристалисање своје интелектуалне елите. Она је своје школовање углавном настављала на универзитетима у Пешти, Пожуну (Братислави) и Бечу, најпре на немачком и латинском језику, а од 1844. и на мађарском.

Био је то период када европски просветитељски покрет узима снажан замах и међу Србима у Угарској. Под утицајем тог покрета, култура и уметност на српском језику на тим просторима доживљају свој процват. Основана је прва ћирилична штампарија, формирано прво српско позориште, а под окриљем новоосноване Матице српске почео је да излази њен *Лешојис*. У Бечу и у Пешти покренуте су и низ година излазиле прве српске новине, док је пештански Текелијанум, активношћу својих штићеника и оснивача, прерастао оквире интерната за српске ђаке и студенте и постао својеврсни културни центар.

Све то нам указује на чињеницу да су прве српске школе с краја XVIII, а посебно у XIX веку, одиграле одлучујућу улогу у културном и националном препороду српског народа. Та њихова улога ширила се и јужно од Саве и Дунава, с обзиром да су многи школовани Срби из Угарске, касније постали водећа снага тек ослобођене Србије, на њеном путу ка коначном повратку у токове европске цивилизације, после петовековне турске окупације.

Књиге:

- [1] Белић, А. (1947): *1847. Година у нашој култури*; Београд: Наша књижевност.
- [2] Васић, П. (1978): *Уметничка топографија Ср. Карловаца*; Нови Сад: Матица српска.
- [3] Веселиновић, Р. (1935): *Како је пошала српска карловачка архиепископија и митрополија*, Богословље, год. X, св. 4, Београд.
- [4] Витковић, Г. (1873): *Споменици из будимског и пешћанског архива. Збирка прва*. Гласник СУД, књ. III, Београд.
- [5] Витковић, Г. (1884): *Извештај написао 1733 Максим Радаковић*, Ексарх београдског митрополита, Гласник СУД, књ. 56, Београд.
- [6] Волк, П., (1992): *ТЕАТАР: Позоришни животи у Србији 1835-1944*; Београд: Институт за позориште.
- [7] Вујичић, С. (1997): *Срби у Будиму и Пешћини*; Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, Министарство културе и просвете и Фондација за националне и етничке мањине у Мађарској.
- [8] Гавриловић, А. (1901): *Знаменити Срби XIX века: Лука Милован Георгијевић*; Загреб; Наклада и штампа Српске штампарије.
- [9] Гавриловић, А. (2008): *Знаменити Срби XIX века: Јоаким Вујић*, друго допуњено издање; Београд: Ризница српска, Научна КМД.
- [10] Гавриловић, Н. (1999): *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790-1848)*, Београд (Сремски Карловци, 1926).
- [11] Гавриловић, С. (1993): *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској: 15-19 век*, Београд: „Филип Вишњић”.
- [12] Гавриловић, С. (2010): *О Србима Хабзбуршке монархије*; Београд: Српска књижевна задруга.
- [13] Грујић, М. Р. (1914): *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, Споменик СКА, I, II, Други разред 44, Београд.
- [14] Давидов, Д. (2011): *Сенџандреја српске повеснице*; Београд/Нови Сад: САНУ, Прометеј, Покрајински завод ЗЗСКВ.
- [15] Давидов, Д. и Медаковић, Д. (1982): *Сенџандреја*; Београд: Југословенска ревија.
- [16] Дворник, Ф. (2001): *Словени у европској историји и цивилизацији*; Београд: Клио.
- [17] Денић, Ч. (2010): *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. Века*; Београд: САНУ.
- [18] Денић, Ч. (1995): *Школовање ђака из Хрватске, Славоније и Далмације у Карловачкој гимназији 1791-1848. године*, Зборник о Србима у Хрватској, бр. 3; Београд: САНУ.

- [19] Ивановић, Д. (2006): *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804-1858)*; Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [20] Ивић, А. (1996): *Историја Срба у Војводини: од најстаријих времена до оснивања Пошиско-џоморишке Војне границе (1702)*, (репринт) Нови Сад.
- [21] Ивић, А. (1989): *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током 16. и XVII столећа*; Нови Сад: Матица српска.
- [22] Игњатовић, Ј. (1951), *Чланци*; Нови Сад.
- [23] Крестић, В. (2003): *Историја српске шtamпе у Угарској 1794-1914*; Београд.
- [24] Ковачек, Б. (1997): *Текелијанумске историје XIX века*; Нови Сад/Будимпешта: Матица српска и Задужбина Саве Текелије.
- [25] Маленчић, Р. (1998): *Прича о Маџици српској*; Нови Сад: Матица српска.
- [26] Натошевић, Ђ. (2007): *Зашто наш народ у Аустрији пропада*; Нови Сад, 1866. поновљено издање у едицији *Класици српског есеја*, Београд.
- [27] Обрадовић, Д. (2005): *Сабрана дела I (Совјетски здраваћа разума)*; Београд: Политика и Народна књига.
- [28] Обрадовић, Д. (2007): *Дела*; Београд: Библиотека града Београда.
- [29] Павловић, М. Д. (1986), *Србија и српски њокрећ у Јужној Угарској 1848. и 1849*; Београд: Просвета.
- [30] Палић, М. (1995): *Срби у Мађарској-Угарској до 1918*; Нови Сад: Футура публикације.
- [31] Пери, М. (2000): *Интелектуална историја Европе*; Београд: Клио.
- [32] Прњат, Б. (2006); *Увод у културну историју*; Београд: Стилос.
- [33] Ранковић, М. (1967): *Социологија уметности*; Београд: Уметничка академија у Београду.
- [34] Рокаи, П. и Деро, З. (2002): *Историја Мађара*; Београд: Клио.
- [35] Руварац, Д. (1912): *Прилози за историју српске прејарандије у Св. Андреји, књ. II*; Сремски карловци: Архив Карловачке митрополије.
- [36] Тејлор, А. Ц. (2001): *Хабсбуршка монархија 1809-1918*; Београд: Клио.
- [37] Швикер, Х. (1995): *Полићичка историја Срба у Угарској*; Нови Сад.

Периодика:

- [1] Витковић, Г. (1873): *Споменици из будимској и пешћанској архива. Збирка прва*. Гласник СУД, књ. III, Београд.
- [2] Гавриловић, С. *Писма Лукијана Мушицкој Урошу Несторовићу (1811-1812)*, Зборник МСКЈ, књ. XVIII/2, 1970, стр. 372. Карловци, 19. 2. 1812. Митрополитов протосинђел Лукијан Мушицки;
- [3] Гавриловић, А. (2008): *Знаменићи Срби XIX века*, друго допуњено издање, Научна КМД, Београд, 2008.
- [4] Лесковац, М. (1939): *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе*. Зборнику радова: *Војводина*, књ. I, издање Историјског друштва у Новом Саду.
- [5] Миладиновић, Ж. (1897): *Тумач њовласћинца, закона и уредаба и друћих наређења Српске народне авћиномије у Ујарској, Хрвајској и Славо-нији*, стр. 340-396; Нови Сад
- [6] Натошевић, Ђ. (1872): *Српском народном школском савешу у Карловцима*, Нови Сад, 25. 8(6. 9) 1872. АСАНУК, Школски савет, 1872, 195, л. 2а, срп. јез. атг.
- [7] Несторовић, У. (1812): *О лошем стању српских и румунских школа*; АСАНУК, Конз., 1810, 77, 95; 1812, 6, 57.
- [8] Руварац, Д. *Сћање српско-њравославних манасћира (1787-1791) у Митрополији карловачкој*, Архив КМ, I/1911 (ман. Месић), 96.
- [9] Петровић, К. (1939): *Из њрошлосћи Сремских Карловаца. (О Карловачкој њијаци и Нормалној школи)*, ГИД, књ. XII, св. 3-4/1939.
- [10] *Сербски новини*, бр. 16, Беч, 24. 2. 1792.

Вебографија:

- [1] Гавриловић Никола, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду њозне ѡпросвећеносћи (1790-1848)*, 8-10. Историјски архив града Новог Сада, година III, број 3, Нови Сад, 2009. http://www.arhivns.rs/godisnjak/Godisnjak_3_2009.pdf. (24.01.2015).
- [2] Дигитална библиотека Матице српске: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/585> (10.09.2014).
- [3] Кончаревић Ксенија *Нова сазнања о ѡочесима високој образовања у Срба*, Православље; сајт Српске православне цркве http://www.spc.rs/sr/nova_saznanja_o_pocesima_visokog_obrazovanja_u_srba (10.02.2015).
- [4] Пројекат Растко: Пот Иштван, *Из културне и књижевне прошлосћи Срба у Мађарској – Пешиа и Будим као културна средишћа српска у ѡрвој ѡловини XIX века*, http://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html (10.10.2014).
- [5] Степановић Милан, *Два века сомборске ѡрејаранѡије (I)*, Сомборске новине, стр. 11, 09. новембар 2012; <http://www.somborskenovine.co.rs/e-novine/pdf-/br.3046/strana11.pdf> (18.10.2014).
- [6] Wolf Johann, *Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert*, 118-120, 134-135, 155-156, 159; Dissertation, Wien 1935. Интернет извор http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Wolf_%28Literaturwissenschaftler%29 (10.10.2014).
- [7] EX LIBRIS, (1979), коло прво, књ. 8-9-10, ЈАКШИЋ – ЗМАЈ - КОС-ТИЋ, Слово ѡубве, Београд. Ризница српска: <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=908.0>

Dragan Jakovljević, PhD
*Faculty of Humanities „Eötvös Loránd”
University Budapest*

FIRST SERBIAN SCHOOLS IN HUNGARY

Summary: *The number of Serbs who inhabited Hungary from the early middle ages, has largely expanded during the Big Migration in 1690. The privileges that were given to them by the Czar Leopold immediately upon the arrival, have not included education, and the whole century passed without the opportunity for Serbs to have the education in their own mother tongue. The foundation of the school system for the whole empire was introduced by Maria Theresia in 1774 (Ratio educationis) and it implied the training of the teachers, as well. Eight year elementary school system was introduced in 1869 and that implied schools for girls. The low regulated secondary education, as well in a form of junior and higher secondary education, so called real gymnasium and professional high schools. That is the period when the first Serbian schools were established in Hungary, much earlier than in Serbia at that time, covering primary and secondary education. Many of them exist nowadays. Together with the Pest University, they were the core that produced later Serbian intellectual elite, whose scientific, cultural and national contribution significantly influenced the society in XIX and the first half of XX century.*

Key words: *HUNGARU, AUSTRIA, MONARCHY, SCHOOL SYSTEM, KARLOVCI, SCHOOL FOR TEACHERS – „PREPARANDIJA”, PEST.*

Проф. др Виолета Цветковска¹

Факултет за културу и медије

Универзитет „Дон Незбит“

Београд

Драган Томановић, рестауратор и конзерватор

Народни музеј

Ужице

ЛАЗОВИЋИ И ИКОНОСТАС ЦРКВЕ БРВНАРЕ У СЕВОЈНУ

Сажетак: У раду се говори о сликарској делатности породице Лазовић, односно родоначелника Симеона са напласком на период последњих деценија 18. века и тзв. средњу фазу његовог стваралаштва, пре одласка у Боку Кошорску и осликавања у Савинама (1795) када се бићно мења његов иконографски стил. У раду је напласак стављен на делове иконостаса из старе цркве-брвнаре у Севојну из периода 1772-1779. године. Током рестаурације и конзервације четири иконе са иконостаса, које је сировео Драган Томановић у оквиру пројекта Народног музеја Ужице, поред познатој подацима да су царске двери осликане 1779. године, откривен је датум сликања пророка Илије (1776) што потврђује тезу да је иконостас сликан у два наврша. У раду је извршена упоредна анализа неколико царских двери које је израдио Симеон Лазовић по истом предлошку и у последњим деценијама 18. века.

Кључне речи: ЛАЗОВИЋИ, ИКОНЕ, СЕВОЈНО, ЦРКВА-БРВНАРА.

---

¹ Контакт: vcvetkovska@nezbit.edu.rs

Увод

Србија у предустаничком периоду, односно последњим деценијама 18. века, бележи преломно раздобље у својим историјским токовима. Уметност тог периода (1791-1804)¹ али и већ од средине 18. века, иако одређена трајним немиром,² бележи тежње ка повратку и јачању пригушеног националног идентитета и самобитности у духу верске традиције. У визуелном изразу ове идеје се нарочито изражавају у архитектури, сликарству, графици и примењеним уметностима. Велика градитељска делатност која се нарочито огледа у обнављању царских лаври (Студеница, Жича, Милешева и Дечани) говори о потреби да се ојача национални дух, у складу са славном средњовековном прошлошћу и обнови традиција и вера српског народа. Обнављање и поновно развијање култура средњовековних српских владара Немањића и цара Лазара шири се нарочито путем њихових ликова у живопису, иконопису, графици и дуборезу. Цркве-брвнаре³ такође пролазе кроз фазу обнове, нарочито у мањим сеоским срединама (Вујовић, 1986: 103-5).

Иако је српска патријаршија била укинута још 1766. године црква као институција, са свештенством и монаштвом остала је главни чувар духовних и националних вредности. Ипак, с обзиром на то да се српска црква налазила под јурисдикцијом Васељенске патријаршије у Цариграду, владике и у Београдској и Ужичко-шабачкој епархији су били Грци али је свештенство и монаштво, потекло из народа, и даље обављало службу на црквенословенском језику. Најзначајнији утицај остварила је Карловачка митрополија као и утицај верског живота српског становништва у суседној Аустрији, нарочито у Срему и Банату, одакле су стизале многе црквене књиге и богослужбени предмети а са њима и нова схватања о уређењу друштвеног живота. Тако је у Србији предустаничког периода преовлада-

¹ У контексту тумачењу саме уметности Вујовић (1986:183) узима период од 1774. до 1848. године.

² У периоду од 1683. до 1791. Аустрија и Турска су водиле ратове у којима Србија није била само поприште сукоба већ и активан учесник у борби против Отоманског царства. Само у 18. веку, Аустрија је три пута запоседала и напуштала Србију, три пута подизала Србе на буну против Турака и исто толико пута их оставља у немилости. Детаљније види у: Вујовић, 1986: 41.

³ Дрвене богомоље представљале су веома стару српску градитељску вештину и један вид наставка традиције народног неимарства, по узору на народну стамбену брвнару, нарочито специфичну за средишње, динарско подручје, пре свега Босну, североисточне крајеве Црне Горе, Санџак, Стари Влах, Подриње и Шумадију. Познато је да су оне подизане још у средњем веку а такође је постојала и пракса преношења црква брвнара, у случају опасности са једног места на друго. Најстарије сачуване цркве брвнаре настале су у последњим деценијама 18. века. Као најстарију, цркву брвнару Вујовић (1986: 105) наводи управо стару цркву у Севојну. Међутим, 1996. године она је од темеља изгорела у пожару.

вала стара црквенословенска културна традиција али у помало измењеној барокизованој и русификованој форми. Процес културне преорјентације одиграва се у правцу духовног и материјалног наслеђа Европе и уметничких схватања која су владала на западу. Управо у оквиру Карловачке митрополије јавља се јасно формулисан и у званичном облику изражен програм обнове српске уметности под покровитељством патријарха Арсенија IV Шакабенте који је тежио ка усвајању византијско-западњачких ликовних симбиоза ширењем на балканском Југу тзв. левантинског барока, а у Подунављу, прихватањем европеизираних облика руске црквене уметности (Вујовић, 1986: 183-184). Међутим, сликарска уметност у 18. веку развијала се битно под утицајем наслеђа, везана за старе архитектонске споменике и по неку обновљену цркву, „делећи њихову историјску судбину и следећи укусу и схватања тадашњих малобројних и сразмерно сиромашних ктитора сакралних грађевина” (Вујовић, 1986: 185).

О уметности преустанничког периода доста је, већ било писано у вези са подручјем данашње Војводине, али прву озбиљнију студију⁴, са освртом на западну Србију, где помиње дела мање, до тада, познатих уметника, као што су Симеон Лазовић, Теодор Стефановић, Хаџи Рувим, Андреј Андрејевић, Петар Николајевић Молер и други зографи и молери, који су деловали на подручју кнежевине Србије и Београдског пашалука, даје Зора Симић-Миловановић.⁵ Ипак, највероватније прву естетску анализу њиховог иконописа даје Мазалић, тридесетих година 20. века, који запажа, анализирајући портрет митрополита Пајсија, рад Симеона (1805), на основу моделовања руку, лица, крила код анђела, сенчења превијених делова омофора, да је сликар много радио према природи (Милосављевић, 2000: 14). Озбиљније, односно научно интересовање за сликарство Лазовиће може се поузданије⁶ пратити тек од почетка треће деценије 20. века⁷ од када датирају значајнији радови о њиховој делатности на подручју Далмације и Боке Которске, Србије, некадашњег Старог Влаха и Црне Горе. Даља тумачења свакако указују на то да је Симеон користио предлошке и скице које нису имали домаћи иконописци тог доба.⁸

⁴ Детаљније о ауторима који су током наредних деценија писали о уметности српског преустанничког периода види у: Вујовић, 1986: 33-40.

⁵ Детаљније види у: Симић-Миловановић, З. 1950.

⁶ Детаљније о раним подацима и писаним траговима о породици Лазовићи, види у: Милосављевић, 2000: 10).

⁷ Поред Дејана Медаковића и Б. Цијетића, који су поставили темеље, на основу збирке из манастира Николац, за свестрана истраживања сликарске породице Лазовићи, најозбиљнији допринос дао је Р. Станић (Милосављевић, 2000: 26)

⁸ У манастиру Николац пронађен је део колекције цртежа и копија за сликање световних и верских слика за које је утврђено да је заоставштина Лазовића и да им је користила у раду. Такође део предлогака је ручно израђиван, нарочито је велики број световних предлогака и верује се да су дело Алексија Лазовића (цртежи, сту-

1. Симеон Лазовић и његов стваралачки опус

На подручју западне Србије, током друге половине 18. века, упоредо са преовладавајућим светогорским утицајима, најзначајнију улогу у сликању икона свакако има породица Лазовић, за коју се веровало да је неко време имала и неку врсту сликарске школе у Новој Вароши⁹, чије се сликарство развијало из наслеђа итало-критских мајстора. Значај ове породице, која је деловала више од једног века, огледа се и у томе што су „у развојним токовима српског сликарства својим делом насталим на тлу Србије премостили две хронолошке и стилске епохе, тачније речено два века (од средине 18. до средине 19. века), приближивши конзервативно зографско сликарство новим уметничким струјањима” премостивши донекле јаз између „зографског сликарства и српске бароклизоване уметности која се развијала у Подунављу под снажним утицајем руског црквеног сликарства“ (Вујовић, 1986: 199).

Симеон Лазовић (око 1754-1814)¹⁰, од оца Лаза Милића, рођен је, у Бијелом Пољу, по коме су Лазовићи и задржали презиме у неколико следећих генерација. Сахрањен је поред свог покојног оца, у порти цркве у Никољцу, о чему сведоче надгробни белег и натпис на њему. Његово дело наставио је син Алексије (1774-1837) који је са њим дуго радио али највероватније и унук Лазар Алексијевић о коме има веома мало података (Милосављевић, 2000: 18-20). О његовом раду говори, само једна пронађена потписана икона светог Николе са житијем из 1838. године која је по стилским одликама специфична за рад Алексија. По имену и презимену али и као Лазаро Питоре, потписан је на више места у никољачкој збирци што указује на то да се и он највероватније озбиљно бавио сликарством

дије делова тела, руку и ногу, ликови жена, торза, и поједине скице које су највероватније сликане по моделу. Медаковић је извршио класификацију ове заоставштине у три групе: 1. цртежи, студије делова тела, стопала, ногу, руку, очију као и главе и актова, највероватније као део предлогака неке сликарске школе, веома налик збирци цртежа из чувене кијевскопечерске академије, као и ренесансне студије портрета налик Сандру Ботичелију, највероватније из млетачке престонице, 2. цртежи, предлози Исуса Христа, Богородице и разних ликова светитеља, најчешће српских владара, преузетих из самосталних листова српске графике, 3. графички листови истргнути из штампаних, богато илустрованих касноренесансних и барокних Библија, немачког и холандског порекла, првенствено старозаветних сцена (Милосављевић, 2000: 18-27).

⁹ Детаљније види у: Милосављевић, 2000: 14-15.

¹⁰ Дуго се веровало да је Симеон умро 1817. године због записа из истоимене године у ком се говори: „Много муке поднијесмо, и глади, стока полипса од глади и те године умрије поп Симо Лазовић”. Међутим, открићем једног броја споменика породице Лазовић али и самог Симеона, утврђено је да је умро 6. јула 1814. године. Такође, ранија претпоставка поводом његовог рођења 1754. године је оспорена открићем нових његових дела из периода 1764. године што указује на то да је у то време био знатно старији, бар десетак година више (Милосављевић, 1990: 23-25).

и да је, према претпоставци о употреби доста италијанских речи, неко време провео у Италији.

О Симеоновом детињству, породици и раном сликарском развоју готово да не постоје подаци. Међутим, током сликарског стваралаштва, оставио је трагове о свом постојању и делу, о чему сведоче бројни записи које је остављао на иконама: „грешни зограф Симеон Лазовић“, „зограф свештенојереј Лазовић“, „зограф поп Симеон Лазаревић“, „Симо зограф“ и „поп Симеон“.

Прво потписано дело Симеона Лазовића је иконостас у селу Сирогојно, на Златибору, из 1764. године¹¹, где је оставио следећи запис: „Сија двери изобрази аз грешни зограф Симеон Лазовић, от мјеста Бјелога Поља, Бог да прости“ (Милосављевић, 2000: 102). Две године касније, односно 1766. Симеон обнавља иконостас у манастиру Пустиња код Ваљева, затим слика иконостас цркве брвнаре посвећене архангелу Михаилу у Севојну из 1772-9.¹² године и царске двери у Кућанима из 1780, засеок Пети на Златару где оставља следећи запис: „Си двери приложи аз грешни јереј Симеон писац себи за спомен супруги јего Ангелини и сину Алексију и Максиму за здравље“ (Сијерковић-Мошков, 1998: 26). На основу једног записа, који је оставио на полеђини узорка за сликање Распећа у Никољачкој збирци, претпоставља се да је сликао 1789. године иконостас за цркву Благовештења у селу Штиткову на реци Тисавици (задужбина кнежева Рашковића страдала је 1813. године од стране Сулејман паше Скопљака), крајем 18. века и иконостас за цркву светог Ђорђа у Буковику, код Нове Вароши, која је такође спаљена али су иконе спашене и чуване у манастиру Клисуре код Ариља све до 1857. године. На самом крају 18. века, на молбу архимандрита Авакума Милошевића из цркве Свете Тројице у Пљевљима, о чему постоји писани траг, сликао је иконостас и крст (Милосављевић, 1990: 22-23). Крајем 80-их и 90-их година 18. века, уз помоћ младог сина Алексија, насликао је још и низ значајних иконописних целина и појединачних дела, као што су иконе у Доброселици,

¹¹ На овом иконостасу могуће је уочити чврсто везивање за владајућу иконописну традицију, тада још веома младог сликара: превласт цртежа над колоритом, наглашена линеарна обрада драперија и сликање инкарната смеђим тоновима, са зеленомрким сенчењима и белим рефлексима на челу, носу, бради и рукама. На лицима доминирају изузетно велике, широко отворене очи, са испупченим двојним подочњацима и подвученим тамним обрвама. Фигуре у Благовестима садрже извесну динамику која је нарочито испољена у покретима руку и драперијама. Горњи део позадине испуњава шематски цртана архитектура, а доњи златом сликана арабеска орнамента. Све ове особине указују на могућност угледања младог Симеона на сликарство Рафаиловића (Вујовић, 1986: 194).

¹² Царске двери за иконостас у Севојну Симеон је осликао 1779. године о чему сведочи део натписа: „Прими за спомен Јоаким: зограф свештенојереј Симеон, 1779“ (Милосављевић, 2000: 103).

Пецкој, Негбину, затим у Сибници под Космајем и иконостас у Брекову код Ариља (1792-4). Наведени радови, сматрају се, већ зрелим сликарским остварењима под утицајем предложака западног порекла али са још увек задржаним основним одликама касновизантијског иконописа. Ослобађа се донекле строгог поштовања старих узора и усваја неке нове стилске особености које говоре о његовом сликарском кретању у правцу слободније обраде фигуре, смелијег расветљавања палете и обогаћивања њене колористичке скале низом племенитих тонова.

Знатније промене у сликарству Симеона Лазовића настају тек након његовог боравка у Боки Которској где са породицом одлази негде 90-их година 18. века. Поводом осликавања иконостаса са сином Алексијем¹³ у манастиру Савине код Херцег Новог сачуван је уговор писан 2. јуна 1795. године: „Г-н Инокентиј Архимандрит со братијеју, такођер господин Симеон иконописац, са својим сином Алексијем вјерно и добро са свом вољом душевном и тјелесном потрудити се без сваког лицемерја, лијепо и нерушимо, то јест, преграду алити темпло, между олтарем и церковију, су троје двери, и прочаја како је основато и истајадурато, висина и ширина од тараце до верх Креста, а ширина от зида до зида внутрене. Облега се речени поп Симеон, што гођуже најљевше и тврђе да се потрудити, калурами, цвјетовами, образами, позлатами, испунити, утврдити и позлатити, какоће бити украшене, и виђение ради прославленија Бога и пресветога Успениа Божија матере. А манастир да му има добавити од Венеције, злато, разлике колуре и прочаја на своје спензе! Толико поп Симеон да има свој алат који му потребује, и тврдо се објешчава да се с помоћи Бога и дјевије Богородице, све испунити лијепо и тврдо: темпло и образе и међу двери; више апостоле, празнике, пророке и прочаја; с тјемељитим појмом и начином, и када буде лијепо доспјевено темпло речено с његовијем образама и украшенијем, да има дати манастир Савина вишереченому г. попу Симеону талијера млетачкијег четири стотине и седамдесет и два, и за бољу вјерност биће оно писмо потписано од обје стране” (Сијерковић-Мошков, 1998: 24-5). На другој страни уговора пише: „1796., фебруара 8. примих от ове погодбе от. г. архимандрита Инокентија, перво: талијера четрдесет и шест, па мјесеца маја талијера 100, пак у јуну талијера двадесет и четири (...) 1797. септембра 30. прими ја поп Симеон талијера 200 и бисмо подмирени за све. Поп Симеон Лазаревић¹⁴, иконописац” (Сијерковић-Мошков, 1998: 25).

¹³ Ово је први Алексијев рад у иконопису. Временом ће он самостално израђивати бројне иконе упоредо са радом са оцем а остаће запамћен као плодан и познат зограф који је оставио велики број дела.

¹⁴ На основу овог документа може се закључити да је Симеон био познат као Лазаревић и Лазовић, а понекад се потписивао уместо презимена и као Симеон Бјелопољац (Сијерковић-Мошков, 1998: 25). Симеон се потписивао и као „илирико расијски

Из приморја, 1803. године одлази у Пећ и ради за патријаршију а, већ 1804. године у Сарајеву ради иконе светог Илије и Пантелије, на којима је остао сачуван његов потпис.¹⁵ Ту остаје све до 1805. године када завршава портрет митрополита Паисија. Године 1808. у манастиру Пиперске ћелије израђује кивот за светог Стефана а 1814. године са сином Алексијем слика иконостас дечанске капеле светог Димитрија (Сијерковић-Мошков, 1998: 26). Исте године (1804) Симеон умире.

Главна обележја иконописа породице Лазовић су елементи барокних утицаја у симбиози са касно византијским иконографским решењима. Њихов допринос није само у томе што су они деловали у Србији изузетно дуго, већ у томе што су у развојним токовима српског сликарства делом насталим на тлу Србије премостили две хронолошке и стилске епохе, тачније речено, два века (од средине 18. до средине 19. века), приближивши конзервативно зографско сликарство новим уметничким струјањима, која су све осетније провејавала са севера и североистока, и оним ликовним схватањима која су прожимала у ово време већ увелико европеизирану украјинску и руску уметност. Стилски јаз између између зографског сликарства и српске барокизиране црквене уметности која се развијала у Подунављу, под снажним утицајем руског црквеног сликарства, много одлучније и у уметничком погледу потпуније, савлађивали су они домаћи сликари који су се школовали у фрушкогорским манастирима и Сремским Карловцима или су се као сликари формирали под непосредним утицајем појединих мајстора који су изашли из ових средишта српске културе 18. века (Вујовић, 1986: 198).

2. Сликарство Лазовића: иконастас цркве брвнаре у Севојну

Стара црква брвнара у Севојну, посвећена архангелу Михаилу, спада у ред најстаријих објеката сакралног народног градитељства али се тачан датум прве изградње, с обзиром на то да су је Турци више пута палили, а последњи пут је под необјашњивим околностима изгорела 1996. године¹⁶, не зна. Као последња обнова цркве бележи се 1773. година.¹⁷

обшчиј зограф” како су се у то време потписивали познати сликари и зографи (Милосављевић, 1990: 25).

¹⁵ Милосављевић (1990: 27) наводи да је у периоду од 1806. до 1814. Симеон са Алексијем насликао највероватније већи број икона у Босни и Херцеговини.

¹⁶ У ноћи, између 6. и 7. јула 1996. године под неразјашњеним околностима, црква је до темеља изгорела.

¹⁷ Црква је саграђена 1773. године, средње величине и једноставне архитектуре, прекривена ћерамидом. Представља један од најстаријих сачуваних споменика ове

На основу записа даскала Михаила из 1712. године, на књизи коју је Обрен-екмешчија поклатио „у цркву севојничку, храм Светог архангела Михаила“ долази се до податка да је то најстарији писани помен о севојничкој брвнари” (Милосављевић, 1991: 58). Радмила Тричковић, описујући Ужице у 18. веку (Ужице пред Кочину крајину, 1788) пише да је 1781. године у близини Ужица постојала црква-брвнара у Севојну али да су Ужичани били упућени и на овчарско-кабларске манастире (где се појављују као приложници и дародавци). Тада је у Ужицу преовладавало муслиманско становништво, а села су била мала и веома сиромашна, посебно ако су у њима живели Срби. Аустријски обавештајац Јован Перетић је 1784. године прокрстарио свим путевима у западној Србији и описао је Ужице као „град са 2900 муслиманских и 100 хришћанских кућа, са 7 кафана, 6 ханова и 17 хаамија” (Стефановић, 2012: 310).

Познато је да су две иконе сликане за стару цркву брвнару у Севојну код Ужица: Васкрсење Христово¹⁸ и Богородица са Христом (и архангелима)¹⁹ да-

врсте у ужој Србији. Дуборезна орнаментика појединих унутрашњих делова (розета на таваници и друго), по мишљењу стручњака, рађена је у каснијем периоду, највероватније почетком 19. века. Својства споменика културе имају и покретна културна добра која су припадала овој цркви: део иконостаса (царске двери) и две иконе: Крштење Христово и пророк Илија које је насликао Симеон Лазовић. У циљу боље заштите и чувања ова покретна добра сада се налазе на хору нове севојничке цркве. Црква и наведена културна добра стављени су под заштиту државе решењем Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда, број 01-1118/4 од 28. децембра 1966. године (Марковић, Станимировић, 1990: 71-72).

¹⁸ Икона Васкрсење Христово, темпера на дводелној липовој дасци, 81x60x3 цм, данас је власништво ужичке црквене општине. У простору омеђеним плитким рељефом постављена је сцена Васкрсења. Средишња фигура Исуса Христа приказана је у стојећем положају. Он десном руком благосиља а левом држи за руку Адама. Лево је група апостола а изнад Христа налазе се у облацима два анђела и херувима. Степен оштећења иконе је такав да је детаљнија колористичка анализа немогућа. Икона је тешко страдала, вероватно у пожару, али су приметна и механичка оштећења. Икону је за цркву у Севојну урадио Симеон Лазовић. Запис на самом крају иконе је тешко читљив и исписан црвеним словима.

¹⁹ Икону је сликао Симеон Лазовић за стару цркву у Севојну (темпера на дводелној дасци 69x69x2,5 цм) и такође је власништво црквене општине у Ужицу. На простору уоквиреном дуборезним рамом који се наставља на декорацију иконе карактеристичне за домаћу зографску традицију, постављена је Богородица са Христом а са леве односно десне стране налазе се архангели Гаврило и Михаило. Богородица је одевена у цинобер мафорион са тамно смеђим сенкама. Присутне су две карактеристике овог домаћег иконописца, а то су крупне очи, фина моделација главе, наглашен графичизам и оскудан колорит. Икона је, такође, у тешком стању (Милосављевић, 1989: 24). У једноставно профилисаном раму постављена је допојасна Богородица са Христом. Одевена је у цинобер мафорион са царском круном на глави. Левом руком придржава малог Христа који на себи носи окер смеђи хитон и тамно зелени химатион. У десној држи сферу а левом руком благосиља. У горњим угловима насликани су по један херувим. Изразито крупне очи, цртачки наглашене обрве, као и релативно коректна моделација главе Богородице и Христа не увећавају наша знања о овом познатом иконописцу. Инкарнати су обрађени у окер ружичастим нијансама са помињаним

нас у власништву ужичке црквене општине. Обе иконе, поред иконографских детаља и стила, на основу специфичне дуборезне орнаментике на рамовима, указују на то да су биле део севојничког иконостаса. Последња икона, приликом рестаураторско-конзерваторских радова, решила је једну дилему: Да ли је Симеон Лазовић сликао 1779. године иконостас у Севојну или је то можда раније? Записана 1772. година, сачувана и пронађена приликом чишћења иконе Богородица са Христом (и архангелима), сведочи о томе да је бјелопољски зограф радио у Севојну у два наврата, и то поменуте године када је радио појединачне иконе и седам година касније 1779. када је за севојнички храм сликао двери и вероватно још неке целине. Сигурно је да је у то време он реализовао и друге поруџбине у ужичком крају где је више пута боравио о чему сведоче и многа откривена дела (Милосављевић, 1989: 22).

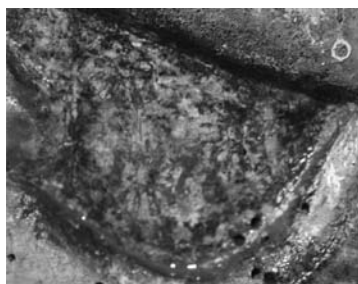
Ову дилему, након више деценија, дефинитивно ће решити и потврдити управо рестаурација и конзервација три иконе и царских двери²⁰ 2015. године, које је спровео Драган Томановић у оквиру пројекта Народног музеја Ужице а који је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије (бр. 401-01-116/2015-02), и приликом које ће бити откривено и установљено да је једна од икона, односно икона пророка Илије (сл. 1-3), као део иконостасне целине за цркву у Севојну, рађена 1776. године (сл. 1-3).

На икони је приказан свети Илија у тренутку када се вазнео на небо. У руци му је специфичан атрибут који указује на причу по предању, односно нож којим је заклао Ваалове жреце. Он седи (узноси се на небо) у ватреној кочији а два анђела, са леве и десне стране, придржавају узде од коња. Из облака, изнад њега, назире се силазак Светог Духа у облику пламена.

Икона је затечена у веома лошем стању. Комплетан дрвени носач је био црвоточан. Са лица носача увиђала се избијена сликана површина на месту где се налазио и сам чвор дрвеног носача. Подлога сликаног дела била је знатно стабилнија. Сликани део је делом нагорео и кракелирао. На самом споју поменута два дела дрвеног носача била је видна денивелација. Из непознатих разлога, у споју дасака, угуравана је кучина. Од дебелог слоја чађи и нечистоћа на икони нису се видели а чак ни наслућивали сликани делови.

тамним сенчењем испод очију. Икона је у релативно добром стању (Милосављевић, 1989: 24). Станић, још 1973. године наводи (стр. 69-69) наводи да неколико икона Симеона Лазовића које се налазе у Цркви светог Марка у Ужицу, нису сликане за ову цркву већ су делови иконостаса из севојничке цркве брвнаре (Станић, 1973: 69).

²⁰ Васић (1975: 351) такође наводи за цркву брвнару да су од сликарства постојале следеће иконе: Крштење Христово, Пророк Илија (обе 82x59), затим царске двери с пророцима Соломоном, Давидом и Благовестима, односно на архангелу Гаврилу налази се запис који је непотпун али на крају има потпис зографа Симеона Лазовића из 1779. године. Сачуван је и антиминос из 1772. године са натписом из времена аустријског присуства у овим крајевима (данас се налази у просторијама Владичанског двора у Краљеву).

Слике 1-3: Пророк Илија²¹Слика 4: Пошпис и година (1776)²²

У току чишћења, у доњем средишњем делу дуборезних орнамената, пронађен је натпис (сл. 4) у ком се помиње Севојно као и, до тада, непозната година израде (1776).

На следећој икони је приказан тренутак у коме свети Јован Крститељ крштава Исуса Христа (сл. 5-7). Христос држи скупљене руке на грудима, као знак молитвеног стања. Изнад њега, спушта се у виду белог голуба Свети Дух. Са леве стране два анђела клече на облаку приклањајући своје руке ка њему, прекривене у знак светости, недовољно чисти и безгрешни, како не би запрљали додиром Христа.

Икона је затечена у веома лошем стању. Спојене даске су се, из више разлога, током времена раздвојиле. На бојеном слоју затечени су дебели слојеви чађи и кракелираног лака и у великим количинама и била је искапана воском и парафином. Од дебелог слоја чађи и нечистоћа на икони нису се видели а чак ни наслућивали сликани делови.

²¹ Слике 1-3 показују три фазе у процесу рестаурације и конзервације. Прва слика показује затечено стање, на другој се виде постављене пломбе а трећа показује комплетну фазу рестаурације. Фото: Д. Томановић, 10.09.2015. Преузето из: Томановић: 2015: 2-8.

²² Исто.

Слике 5-7: Кришење Христово²³

Царске двери представљају централни део, простор на иконостасу и чини их сцена Благовести у којој арханђел Гаврило доноси Богородици вест о њеном безгрешном зачећу. Сликане двери као тема инкарнације устаљују се на царским дверима иконостаса, већ од средине 12. века где се тема повезује са Језекиљевим пророштвом и веровањем о безгрешности Богородице: „Врата кроз која ће Господ проћи, а која ће остати затворена”. Појава попрсја пророка Давида и Соломона у медаљонима изнад композиције Благовести редовна је од почетка 16. Века (Пејић, 1990).

Царске двери, за које је утврђено да су израђене 1779. године (сл. 8-9) на основу записа који је сам Симеон оставио (сл. 10), такође су затечене у веома лошем стању. У затеченом стању царске двери су биле аплициране на нови носач који је урађен да би сачувао све њихове делове. Може се закључити да су двери претходно биле насилно изломљене јер је оригинални дрвени носач сачињен од здравог нецрвоточног дрвета. Последице насилног ломљења биле су уочљиве на поцепаним деловима. Да би сачували делове двери, у том времену, прокивали су их кованим ексерима и тако их повезивали са новим носачем. Ексери су у великом броју пролазили и кроз сам сликани део и знатно га додатно оштетили. Видни су били недостаци делова двери у самим спојевима фрагментарних целина. Највеће оштећење налазило се у доњем левом делу двери где је недостајао оригинални део. Претпоставља се да је, када су саниране двери са новим носачем, урађена примитивна реконструкција са орнаментима који су видно различити од оригиналних. Геометријска, кружна орнаментика припада народној традиционалној дуборезној декорацији. Подлога је била трошна, нестабилна и урађена у врло танком слоју. Бојени слој је био знатно оштећен и изгубљен у великим партијама, потклубучен и изљуспан. Постојала су и оштећења од гребања и убоја.

²³ Исто.

Слике 8 и 9: Царске двери пре и после реставрације и конзервације²⁴

На царским дверима из цркве брвнаре у Севојну приказани су Богородица и арханђел Гаврило у стојећем положају а изнад њих Соломон и Давид представљени су допојасно. Гаврило и Богородица су благо, трочетвртински окренути једно ка другом. Богородица се налази на левој страни царских двери, одевена у тамни црвени мафорион и плаву одору, прожету префињеном златном орнаментиком. Плава и црвена одора указују на симболику божанске и људске природе. На рубовима мафориона су оивичења у златовезу са геометријском орнаментиком и дугим златним ресама. Десном руком благо додирује отворену књигу (*Свето Писмо*), која се налази на столу, прекривеном зеленим столњаком, док је њена лева рука у положају молитве (или изненађења, јер прима благе вести), симболизовано дланом окренутим ка споља. Иза ње је насликана архитектура што указује на то да се у тренутку примања вести налазила у затвореном простору, односно у храму. Изнад, ње, са десне стране, приказана је црвена храмовна завеса, односно велум. Са њене леве стране, на столу, у некој врсти вазне, налази се букет белих кринова који указују на њено безгрешно зачеће. Изнад ње, са леве стране, приказан је бели голуб који силази са неба, међу облацима, као симбол Светог Духа. На раменима и капи, налазе се укупно три звезде које указују на њену девичанску природу.

Арханђел Гаврило се налази на десној страни царских двери, у стојећем положају, у трочетвртинском профилу. У десној руци држи букет белих кринова док левом руком показује ка Богородици. Доња хаљина му је плаве боје прекривена златном горњом одором, стихаром. Огрнут

²⁴ Исто.

је плаштом тамне црвене боје са финим златовезом и геометријском орнаментиком као и на Богородици. Десном ногом је закорачио ка њој. Крила су му тамно сиве и маслинастозелене боје. Позадина је, као и на Богородици, урађена у два плана, односно две зоне: плава и светлији, црвени тон по ком су исликане беле кружне декорације.

Инкарнати су сачињени од тамног окера са маслинастим сенкама. Инскрипције су исписане, уобичајено за Лазовиће, у белој и црвеној боји. Запис који се налази на њима је спојен, почиње на левој страни царских двери где се налази Богородица и завршава се на десној половини, испод ногу арханђела Гаврила (сл. 10).

Као и остале иконе иконостаса из Севојна, и царске двери су уметнуте у плитки прелепи дуборезни рељеф са флоралном орнаментиком, специфичан за дело Лазовића. Сви пластично изведени мотиви су позлаћени, са појединим сребрним партијама у позадини. Дуборез залази у све површине предвиђене за сликани део, у облику листова врежа лозице.

Приметан је, и наизглед, необичан распоред фигура на појединим иконама Лазовића. Наиме, нарочито видљиво је да се на царским дверима не прати уобичајена сцена. Богородица се налази са леве уместо са десне стране. По западном стилу читања слика, догађај креће са леве и завршава се на десној страни (Арнхајм, 1988), тако да арханђел Гаврило који доноси вест мора бити на левој страни, окренут ка Богородици. Међутим, приручници који су стизали до Лазовића, са студијама ренесансних и барокних портрета и деловима архитектуре, свакако су имали коректну опрему. Наводећи још неколико сличних обртања сцена, Милосављевић (1990: 35) закључује да су Лазовићи једноставно копирали репродукције тако што су их прислањали на стакло и прецртавали оловком на папир, те тако добијали обрнуте сцене. „Због неправилног окретања постављани цртежи и скице постављани су супротно у односу на оригиналне графичке илустрације“.

ЖЕНН
ИТАУ: Т
АУСМА: ВІЗ-
ХРІ: ВСЕВОМО: -
НАСВОТЕ ПЕТЬЕРА: І ПОМА УОБНА
ІБАНЬСМА А ІУЧЬ: С ДЕСЦ СІАМ
ННОЕ
ПРИИЊ СПОХИ
З ІОАКИМЪ З
ІЗОБРАЗИ СЩЕНО ПЕРЕН: СИНЕЉНЪ
1779. *

Слика 10:

Зайис на царским дверима²⁵

²⁵ Станић, 1973: 351.

Закључак

Иконописна делатност бјелополских Лазовића започиње у другој половини 18. века, у време када се коначно укида Пећка патријаршија, а многобројни храмови су још у рушевинама. Међутим, било је од пресудног значаја испуњавање дугогодишње празнине у православним храмовима а сликари који су радили су исказивали сликарски ниво различитог степена. У таквим условима, Лазовићи су за релативно кратко време, у две односно три генерације сликара створили огроман иконописни потенцијал, који се не може мерити са познатим сликарима тог периода. На широком географском подручју, односно од Старог Влаха до Јадранског мора, могу се пронаћи њихова бројна дела. Симеон Лазовић утро је пут сину Алексеју ког је подучавао и са којим је радио и током времена, међусобно су утицали један на другог у процесу стваралаштва, прикупљању књига, скица и изради цртежа. Њихово стваралаштво, испуњено је касновизантијским утицајима, наглашеним графицизмом, превлашћу цртежа над колоритом, смеђим тоновима на инкарнатима, зеленим сенчењима и белим рефлексима на челу, носу, бради и рукама и широким крупним очима на ликовима.

Значајна промена дешава се када се селе у Боку Которску где, за разлику од скромних ужичких богомоља и Старог Влаха наилазе на обимније послове и сусрећу се са културом која је имала сложеније ликовне изворе и дугу традицију (Милосављевић, 2000: 47). Лазовићи су временом по степену прилагодљивости били јединствени. Велики иконостаси у Дечанима, Савини, Шибенику, као и на другим местима сведочанства су пре свега занатске изграђености и способности да се такви сложени послови успешно приведу крају.

Иако се већина аутора слаже да је Симеон до одласка у Боку Которску са породицом, сликао првенствено на узорима традиционалног иконописа, односно сада већ касног византијског сликарства, и да је тек постепено примио утицаје барока и европеизирани Русије, царске двери из цркве брвнаре у Севојну, као и у Кућанима (1780) говоре о томе да се у његовом стваралаштву осећа висок степен утицаја левантинског барока, као и изузетна префињеност у цртежу, колориту, ритму тела и набора на одорама, те се не може закључити да је његово стваралаштво у периоду последњих деценија 18. века било још увек недовољно изграђено. Царске двери у Севојну говоре о изузетно високом квалитету израде, без обзира на предложак који је у ту сврху коришћен.

Литература:

- [1] Арнхајм, Р. (1988): *Моћ центра: студија о композицији у визуелној уметности*; Београд: Универзитет уметности у Београду.
- [2] Blanchette, R. (1995): „A Guide to Wood Deterioration Caused by Microorganisms and Insects”, in: *Proceedings of a Symposium at the J. Paul Getty Museum*, (ed. Kathleen Dardes, Andrea Rothe), The Getty Conservation Institute, Los Angeles, pp. 55-69.
- [3] Васић, П. (1975): „Белешке о уметничким споменицима Ужичког краја”, *Ужички зборник 4*, Титово Ужице: Народни Музеј Ужице, 311-359.
- [4] Вујовић, Б. (1986): *Уметности обновљене Србије (1791-1848)*; Београд: Просвета/Републички завод за заштиту споменика.
- [5] Марковић, Ж. и Станимировић, А. (1990): „Културно-историјско споменичко наслеђе Титовог Ужица”, *Ужички зборник 19*; Ужице: Народни Музеј Ужице, 53-105.
- [6] Милосављевић, Д. (2000): *Сликар Лазовићи и њихово доба (збирка из Никољца код Бијелој Поља)*; Народни музеј Ужице/Прибој/Бијело Поље: Дом културе „Пиво Караматијевић”/Центар за културу „Струњо”/„Војислав Булатовић”.
- [7] Милосављевић, Д. (1994): *Црква брвнара у Дубу*; Ужице: Народни музеј Ужице/Спомен обележје „Кадињача”.
- [8] Милосављевић, Д. (1991): *Стара црква у Ужицу*; Ужице: Спомен обележје „Кадињача”.
- [9] Милосављевић, Д. (1990): *Заоставштина сликарске породице Лазовића*; Прибој: Раднички универзитет „Пиво Караматијевић”.
- [10] Милосављевић, Д. (1989): *Мање познате иконе југозападне Србије*; Прибој: Раднички универзитет „Пиво Караматијевић”.
- [11] Медаковић, Д. (1961): *Пушеви српског барока*; Београд: Прометеј.
- [12] Павловић, Д. (1962): *Цркве брвнаре у Србији*, Саопштења V; Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- [13] Пејић, С. (1990-1): *Царске двери из Стјеника*, Саопштења XXII-XXIII; Београд: Републички завод за заштиту споменика културе. Посећено: 10.07.2015, доступно на:
- [14] http://www.heritage.gov.rs/cirilica/saopstenje_22_23_1990_1991.php
- [15] Сијерковић-Мошков, Д. (1998): *Манстир Савина*; Подгорица: Слог.
- [16] Симић-Миловановић, З. (1950): *Српска уметности новије доба – сликарство*; Београд: Народни универзитет Београд.
- [17] Станић, Р. (1973): „Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају”, *Ужички зборник 2*; Титово Ужице: Народни музеј Ужице.
- [18] Томановић, Д. (2015): *Конзервација и рестаурација царских двери и икона из цркве брвнаре у Севојну*; Ужице: Народни музеј Ужице.
- [19] Hoadley, B. (1995): „Identification of Wood in Painting Panels”, in: *Proceedings of a Symposium at the J. Paul Getty Museum*, (ed. Kathleen Dardes, Andrea Rothe), The Getty Conservation Institute, Los Angeles, pp. 12-39.

Associate Professor Violeta Cvetkovska, PhD
Faculty of Culture and Media
„John Naisbitt” University
Belgrade

Dragan Tomanović, Restorer and Conservator
National Museum
Užice

LAZOVIĆ AND ICONOSTASIS OF THE WOODEN CHURCH IN SEVOJNO

Summary: *This paper discusses the artistic production of the family Lazović, and the founder Simeon Lazović, with emphasis on the period in the last decades of the 18th century and the so-called, middle phase of his work, before going to the Bay of Kotor and painting in Savina monastery (1795) when his iconographic style is changing. In this paper, emphasis is placed on parts of the iconostasis of the church-in Sevojno from the period 1772-1779. During the restoration and conservation of four icons from the iconostasis, which was conducted by Dragan Tomanović within the project of the National Museum Užice, in addition to the known information that the royal doors painted in 1779, was discovered the date of Prophet Elijah icon (1776), which confirms that the iconostasis was painted in twice. The paper presents comparative analysis of several royal doors made by Simeon Lazović on the same template and in the last decades of the 18th century.*

Key words: LAZOVIĆI, ICONS, SEVOJNO, WOODEN CHURCH.

Проф. др уметности Вера М. Марковић¹
Факултет за уметности и дизајн
Универзитет „Дон Незбић”, Београд

ТРАНСПОНОВАЊЕ ФЛОРЕ У ЛИКОВНЕ ФОРМЕ

Сажетак: Сложена, обимна и бојата на семантичком и визуелном плану, шема флоре (биљној царстви, али са нагласком на цветну флору) у овом раду је пропраћена кроз историју човечанства и кроз митологију различитих народа света. Показано је да је митологија не само утицала на развој људске мисли, већ и на стварање посебне ликовне визуре, естетике и мајке уметника свих цивилизацијских епоха и меридијана. Са митским јединама о цвећу, у смислу различитих порука флоралној сликарској преклајају се и архетипови, као незаобилазна форма наслеђа у сложеном људском уму. На крају се успоставља и психолошко стајалиште које постаје интегрални део теоријској објашњења уметничке праксе. Шта су стручни појмови из психологије нужно коришћени. Истраживан је и однос античких филозофа са овом врстом уметности, и то кроз појмове естетике и хилоизма, као незаобилазне, у класичним филозофским ставовима.

Флораална уметност је обрађена, и кроз анализу историје уметности, од најранијих времена када се човек почео да ликовно изражава до савремених тенденција 21. века. Тако се показује да су примењена уметност и књижевност само ира асоцијација и реминисценција на духовне вредности везане за ову божанску сликарску шему, а све у циљу како би се указало постојање различитих естетичких и културних норми.

Кроз анализу слика објашњене су значај и важност динамике у ликовним делима као и улога односа текстуре и форме у сликарству флоре. Да би шема била уопштена обрађени су и културолошки феномени традиције и уметничких трендова у савременим условима.

На самом крају објашњен је ликовни став аутора који је проистекао из израживачкој и искусственој рада, као и личној сензибилности који је неогвојив од уметничке праксе. Реч је о пројекту под називом „Метаморфоза флоре”.

Кључне речи: ФЛОРА, МИТОЛОГИЈА, АРХЕТИПСКА ФОРМА ФЛОРЕ, ЕНТЕЛЕХИЈА, ХИЛОИЗАМ, АНАЛИЗА СЛИКА КРОЗ РАЗЛИЧИТЕ ЕПОХЕ, ЕСТЕТИЧКИ И КУЛТУРНИ ХОРИЗОНТИ, ДИНАМИКА, ТЕКСТУРА И ФОРМА, ТРАДИЦИЈА И ТРЕНД, СОПСТВЕНА ЛИКОВНА ПОЕТИКА.

¹ Контакт: verapaint@yahoo.com

Богата тема флоралног царства је за мене предмет, боље рећи субјекат којем се дивим, уживам у њему и који ме подстиче на континуирану стварачлачку активност. Она је представа света трајне и непролазне лепоте и има дубоко архетипско значење које ми је веома блиско у сваком погледу, што није само подстицајно за мој уметнички рад. Флора је у сликарству надрелана символска представа и истовремено идеалистичко схватање живота *par excellence*. У њој тражим решење загонетке живота и пролазности, која ме интригира. Флора ми посебно помаже да побегнем из не увек пријатне стварности. Из свих претодних поглавља у којима сам расправљала на тему флоралног сликарства, јасно се види на колико се начина може размотрити ова тема, одиста веома сложена и колико је флора дубоко усађена у живот, не само онај биолошки у историји човечанства. Ликовна уметност и у њој угодно смештена природа флоре суштина је мог рада. Мој свет среће и потврђивања. И зато је за мене флора надасве инспиративна, сублимативна за последњи мој и најтањи нерв. По речима Хегела, „за стварачлачку делатност потребно је пре свега дас се има дара и смисла за схватање стварности и њених облика који преко пажљивог слушања и гледања утискују у дух најразноврсније слике о ономе што постоји, као и да се има трајно памћење за шаролики свет тих многобројних слика”.¹ Флорално царство има двоструки карактер: у њему се уметнички исказ и став допуњавају унутрашњим доживљајем теме.

Да бих тему, улогу цвећа и флоре у уметничком животу света свеобухватно схватила искључила сваку спонтаност, анализирала сам историјске услове везане за развој сликарства флоре, али и пожелела да га сагледам са становишта психолошког тумачења архетипова. У том не баш једноставном послу морало се повести рачуна и о митологијама народа света, али и о различитим концептима уметничке праксе кроз историјске епохе, традицију и тренд, па све до 21-ог века. И наравно, стигла сам до тога што сам у себи одавно носила, да закључим врло брзо и поуздано да ликовна уметност има снажну сугестивну и осећајну моћ. Ово последње је потврдило одавно позанту ствар: да уметничко обликовање садржи осећајни потенцијал без којег оно не може да егзистира. Али уметност, као и сваки озбиљан посао, као и однос према себи и другима, захтева потпуну преданост. Она тражи од ствараоца да са покретачком уметничком идејом поуздано срасне и реализује у једнствену уметничку целину. Тако настаје посебан живот идеје која се остварује кроз чвртсу материју и гибку духовност.

Постоје бројне предрасуде о сличности уметничких дела са природом. Ђорђе Вазари (Giorgio Vasari) је, у 16. веку, у књизи Животи славних италијанских архитеката, сликара и вајара (*Le vite de' piu eccellenti architetti, pittori, et scultori Italiani*) изнео став да сликарство није ништа друго него

¹ Хегел, Г. В. Ф. (1970), *Естетика*, Култура, Београд, том I. стр. 280.

подражавање свих ствари у природи цртежом и бојама, онако као што их је природа створила. Ово је био идеал ренесансних ствараоца. У каснијим епохама мења се однос према природи, сходно развојем науке и технике, али и културних норми, о чему је било говора у претходним поглављима.

Шта је то што мене посебно занима у оквиру ове теме? Боље се упитати шта ме заправо истински инспирише и буди? Тешко је препознати друге, а ни себе није лакше, али ћу ипак кратко одговорити: То је Мајка природа и биљке у Њој. Другим речима, читаво овоземаљско, огромно и пребогато, флорално царство. И у том царству ја служим као поштедни службеник краљу све лепоте: цвећу. Данас уметност има најчешће задатак да узнемири. Томе желим на свој начин да дам свој порицање. Одлучно. И то тако што поново желим да успоставим релативни, али за мене врло важан појам лепог, да га ставим на почасно место, на престо најузбудљивије уметности. Мислим да је превише ствари и чињеница, животних тешких ситуација да бих оптеретила свој уметнички опус негативним набојем, који изазива у мени гађење, а у свету разарање и пропаст. Желим лепоту, мир, склад и хармонију. Опустеност, препуштеност лепом и нежном, лежерност, уживање и бесмртност. Желим највиши ступањ пријатности, онај који је изазиван визуелним надражајем, насталим из деловања сила са мојих слика. Одабране боје, њихови изазовни тонови, складне форме, тајанствено завођење и флерт са флором дају могућност да се моји радови читају у овом смислу. Елементи значењског и формално естетичког количински су комплементарни, рекла бих храбро, у мом делу. Они се међусобно допуњују, надокнађују кроз принцип дуалитета чистих ликовних форми, кроз принципе естетички уравнотеженог компоновања дела. Сlike се природно и спонтано отварају пред посматрачем, надам се, али и развијају. Оне се, чини се, стално мењају, лагано прелазе из једне у другу стварајући плодну и изазовну хармонију. Моја свака слика преживљава жестоке промене транспозиције, као глумац на позорници, али увек са задатком да истакне лепоту, спокој и склад. Ипак, техничко-технолошки ниво, али и страх од неочекиваних еколошких промена у нашем времену, одређује моју перцепцију флоре, нагоне ме на то да је видим и објективизујем као нешто што је прелепо и прозачно у сваком делу нашег природног окружења. Слика коју стварам је израз бојазни да се лепо не изгуби у метанисању материјалном свету, али одлучна намера и да се оплемени доживљај и представа целокупности постојања. Покушала сам да је ослободим из тесног простора у мени. Моје сликарство је нека врста потраге за немогућим. Сами природни облици и законитости живе природе у којима је човек од најстаријих времена налазио визибилне узорце за употребне и остале предмете, симболе и идеје, данас имају за мене најмање двозначну функцију. Са

једне стране, то су сентиментална сећења на биљке са цветовима, листовима и плодовима, изникле из тамних недара земље. С друге стране се налазе нови сазнајни ставови проистекли из изучавања законитости и принципа визуелно динмичких и механичких конструкција, склопивих и функционалних природних облика. Оваква разматрања се примењују у различитим дисциплинама, у ликовним и примењеним уметностима, а поготово у савременом дизајну. Бионика је једна од научних дисциплина чије се присталице баве разрадом суштине покрета који се одвија у процесима раста и кретања фауне и флоре, а која ми је помогла у сагледавању суштине покрета у биљном царству, које се неоправдано сматра статичним. Дакле, природа и природност су инспирација за моје уметничко дело.

Почетак мог доживљаја ове теме био је у прикупљању фотографија и текстова о царству флоре. Чинио ми се тај посао као да треба да скупим звезде са неба у једну врећу. Мада на самом почетку, као свако ко је опчињен и заљубљен, нисам осетила потпуну тежину и сложеност задатка. Хватала сам и прикупљала грађу као што деца, с великом радошћу, хватају лептирове у мрежу. Али је разлика свакако постојала. Она се састојала, наравно, у томе што је ово озбиљан, темељан и веома самосвестан чин, који има за задатак да ми помогне да откријем дубоко у себи сензацију и створим одговорно ликовно дело.

Некада су плодолики природни облици схавтани статично, у смислу затеченог облика. Данас их видим кроз опажај као новонастале облике, као нешто што се отима стацији и коначности. Такво опажање подразумева не само ботаничке представе плодоликости, већ и оне фазе раста од заметка до нарастања зрелог плода, које посматрам непосредно, из опсењујуће близине. Док понекад морам да их визуелним искуством дозивам у сећање као објективно посматрање. Оно што се у научним доказима узима за поуздано, као предмет објективне истине, за мене, постаје предмет визуелне културе кроз надградњу креативне визибилне поетике. Све што је у научном мишљењу очигледно и конвенционално за одређивање појединих облика стања и појава у природи, то је за визуелну културу проширени вид преквалификавања и преоблоковања уобичајених значења и повод за нове могућности обликовања и реализације. Тако да испада да прегледи из области ботанике и историје уметности бивају само подстицај за даљу надградњу, наравно неботаничку, односно уметничку. Они служе за проширивање видика, опште културе познавања суштине форе и ликовних дела инспирисаних управо њом. Разговори, дискусије, савети и препоруке, са уваженим ментором професором др Шобајић Милошем, једним од наших најпознатијих авангардних сликара, били су ми од великог значаја јер сам имала свестраног саговорника пуног иску-

ства и снажног ствараоца који „емитује специфичну снагу, динамику и енергију”² не само на платнима. Као велики романтик у души и још већи бунтовник на платну, као „сликар револта против свега што је окамењено, откровитељ екстремних ситуација, где најмањи покрет руке, најмањи корак у простор других, изазива велики немир...”³ охрабривао ме је у току рада на овој теми. Од њега сам научила да од себе тражим највише могуће и то не само у уметности, и да ћу само тако, путем преиспитивања, бити подстакнута да идем све даље и да свако треба да трага за сопственом енергијом. Потврдило се још једном правило да морам сама видети шта ми је чинити с белим платном. Нико ме то не може научити, али добар разговор је многе табуе успео да сломи. Један од савета свакако је био да оно што се не види мора да се наслућује. Чвориште из којег се рађа моја уметност јесте место дубоке уроњености у садржину флоралне форме из којег излази предосећање времена, померања, божанска игра природе и њених законитости. У мени се преко ових осећања рађа нада и подстиче поверење у сопствени, лични израз, вера у добронамерност и великодушност природе. Флора почиње да одише стварним и идеализованим стање љубави, лепоте у свом снажном покрету да се отргне из црне земље и усправи до узвишеног, прозачног, плавог, бескрајног, тајанственог и далеког неба. Цвеће својим обликом, бојом и валером, утиче на појаву осећања искрености које прате друга њој блиска осећања, па чак и она која, само на први поглед, нису везана за цвеће: осећања истине, правде и части. Сва та осећања несмиљено пlove према другим вишим идејама, порукама и идеалима.

Дакле, флора није, у мом срцу, лепи декоративни украс који само привлачи пажњу. Она је мамац за мени не увек слућене позитивне и неухватљиве пориве: исказати доброту, пажњу љубав према сваком створу, сваком предмету, свакој драгој појави. Са својим блиставим и искричавим одсјајем пуним светла и боја, флорално царство неутаживо забацује истину и суштину да она потиче из мрачне, тешке, али ипак плодноне земље. Црна земља и корен испод површине тла јесу мучнина из које је сва флора побегла у анђеоску чистоту светла, претварајући се у лирски нежно-сјајни лист и неоодољиво мирисни цвет. То је аподиктични и неочекивани контрапункт да се све украсне и мирисне биљке рађају из смрдљивог, тешког и гадног хумуса који их храни, од којег оне живе и доносе нам радост. Цвеће нам, такође, говори да љубав мирише на смрт јер се њоме оно храни. Па ипак, и поред ове две изречене и одвратне истине, цвеће се доживљава као лепота, као складан и идеалан декоративни елемент, као символ беспрекорне лепоте природе, као непореци-

² Ален Жуфроа (Alain Jurfoia), критичар, Париз.

³ Ален Жуфроа (Alain Jurfoia), критичар, Париз.

во савршенство стварања. Флора, на крају, симболизује плодност земље и њену добротност. На путу успињања из земље у небески поредак и бездан откривају се дубине богатства флоре и још неистражени предели. Флора нема само изузетну лепоту, већ има и горопадну одлучност да побегне на светлост, да угоди оку и чулу мириса. Сви ови знаци, рекла бих, исликани су на мом сликарском платну у жељи да зауставим време и овековечим тренутак истине коју носи свака биљка. Оно што флора у својој штедрој љубави носи нама на поклон, ја преносим на сликарско, ланено и импрегнирано платно. Ја сам, кажем, проводник, преводилац и преносилац тајних порука које вибрирају и кореспондирају са мношвом, док тихо и дуго посматрам флору и осећам њен пријатан, нежни и лаки, или опојни тешки мирис. Данас је чак доказано да мириси у телу ослобађају тачно одређене емоције и реакције. Мириси, али и боје и облици, цвећа нас могу усрећити, помоћи при опуштању, могу отерати трему, ублажити болове или врло ефективно деловати чак и као афродизијак. Уживање у миомирису етарских супстанци из цвећа је посебна магија. Они су као магнети који снажно делују на реакције и асоцијације које су делом архетипске, тј. урођене, а стога и суштинске. Мириси цвећа су од великог значаја за спознају света и комуникацију у њему. То је само још једно, успутно али важно, станиште одакле полази моје надахнуће. Лични сензибилитет се разоткрива и види већ у првим скицама и ликовним радовима малог формата, у трансформацији уметничког обликовања флоре у ликовне форме. Сликање постаје узвишени субјективни доживљај и осећај шареног света флоре. Оно што гледам често превазилази моју осећајност. Флора је велика издашност доброг. У цвету је концентрисана свеукупна плодност и виталност, енергија и животност природе. Волим да моје сликање свестрено изказује како Земља дојављује своје женствено суштаство, непрекидно рађање посредством цвећа, које постаје трансцендентални плод и символ.

Када насликам, потпуно ухватим, отворим цвет у његовом унутрашњем облику, наметне се ново питање: Шта ће сада бити са цветом? Да ли сам успела да га спасем од умирања и заорава? Зато док га сликам, ја у машти пратим његов животни циклус: од раста до преноса живота у ново семе и умирање које је на крају испуњеног животног циклуса. Иако, док сликам, не користим микроскоп, ја јасно видим средиште унутрашњег живота цвећа. Јер, мој задатак је уметничко уживљавање у облик и суштину форме. А оно је могуће само тананим и стрпљивим истраживањем, удубљивањем у суштину, детаљном анализом визуелног и визибилног царства флоре. И потом стиже смирење, јер је у раду скраћено спасење, јер само стрпљив дух може да скривено богатство открије. „Оно што је тешко, захтева месеце, кактјад и године, а оно што је немогуће,

тражи само мало више”.⁴ Сликање увек захтева сву животну енергију и пажњу, онако као што и биљке траже негу од човека да би живеле. Човек европске цивилизације, као и ја, научио је да чита с лева на десно, односно да гледа форму према позадини. Понекад желим да се усудим да читам обрнуто, тј. да гледам позадину према форми. Постављам себи нова искушења и загонетке. Предметни свет аналитички посматрам. Ја га разрађујем као последицу побуне против устаљених начина мишљења и велике сопствене усамљености у савременом свету и друштву. Ја се уосећавам, али се танком нити држим и за кичицу. Херберт Рид (Sir Herbert Edward Read)⁵, у свом делу „Уметност и отуђење” констатује како је уметност у бити ирационална, чак инфантилна, а захтеви да се уметник одрекне хипотезе и емпатије, која је уобичајена у некој било малој или великој нужди, значи тражити од њега да се одрекне разних средстава саопштавања. На крају, он додаје: „Лишити уметника магије и емпатије значи лишити га битних токова стваралачке или уобразиљске делатности”. Уосећавати се значи да цвет можемо да посматрамо у његовој специфичности, и то не само споља, а да при томе не смемо да занемаримо и његову универзалну суштину. Зато се у потпуности слажем са Пјером Тјаром д Шарденом (Pier Tejar de Chardin) и његовим исказом да: „Унутрашњост ствари има исто толику вредност као и спољашњост, можда и већу”. У стваралаштву се често памте бљескови, док појединости измичу и губе се, нестају у мору безначајних сензација. Посматрање флоре отвара нам простор и нуди нам нови знак, који препознајемо захваљујући оформљеној свести и животу у урбаној и природној средини. Ја покушавам да уносим нове видове кретаивног изражавања у том простору. Зато у свом стваралаштву користим препрлитање свих естетичких хоризоната. Упоредљујем старе системе приликом сагледавања реалних, стварних форми. Посматрам како наука данас утиче на нашу стварност и начине на које она утиче на наше заједничко разумевање света око нас. Техничко-технолошки напредак даје нам огроман број подата као диверзитету свих врста биљака, њиховој прилагодљивости климатским условима и мутацијама. Невероватно велики допринос истраживању у овој области дала нам је и фотографија, која је ушла у микро и макро свет овог Универзума. Савремена наука обезбеђује знања која могу да уметника само подстакну у његовом послу, да хране његову машту. И ја сам на основу њих формирала концепт у оквиру циклуса ових артефаката. Зато ми се чини да савремена наука и брзи проток информација обавезује сликара да стално буде крај екрана и с књигом у руци, како би ваљано пратио збивања око себе. То пружа сликару могућ-

⁴ Yogini.

⁵ Енглески анархиста, песник, критичар књижевности и уметности.

ност да све брже и брже прерађује нове чињенице и да буде стално у току са новинама на многим пољима људске делатности. А када је реч о новим знањима везаним за флору, ваља рећи да светски ботаничари стварају базу семена свих биљних врста у оквиру пројекта Трезори за вечност, или Полиса. Наравно, уметник мора повремено да се и изолује, да се осами и да нађе свој свет у сликању. Стварање често настаје у тренуцима благословене самоће, усамљености, изолације и отуђености од тежине овоземаљских ствари. Сати и сати, дан за даном, сама са собом и платном, понекад у миру, а најчешће у стваракачком немиру, опонекад и у грозници, али увек у размишљању, у раду, у купки од боја, огрнута дугиним огртачем стварам. Мажем, али и бришем и изнова пишем и сликам, по белом париру и сјајном платну. Остављам утиске и отиске. Само на такав начин природа се све више трансформише у савременим сликама и ствара нова исходишта, нови колоплет символских значења, трагајући за скривеним људским везама са природом.

У свом стваралачком опусу, иако омађијана природом, реално покушавам да превазиђем смисао у поковању природи и њеном копирању. Тада настаје процес ослушкивања, споразумевања и усаглашавања са природом, бежим из царства пролазности овозеаљског света и готово неизбежне нужности, онога што се у парапатетичкој философији изражава ананке. Што више освајам, и што више сазнајем омогућава ми да схватим колико има још места за истраживање, за нове погледе и за непресушне иновације. Долазим на идеју да све више укидам конвенционалне атрибуте и значења која су традиционално била везана за флорално сликарство, иако се тада јавља увек проклети страх. Тада, ипак, осећам баш оно о чему Жорж Брак (Georges Braque) говори врло уверљиво: „Рад је низ очајничких чинова који омогућује да се сачува нада. Често се дешава да Вам платно не прима идеју. Уморни од ратовања, окрећете платно. После два месеца откривате да вам се слика свиђа. Ишчезла је идеја која Вам је замрачивала видик. Ослобидили сте се идеје”. У процесу стварања долазим до успона, али и до незгодних падова, јер је сваки стваралац роб свог дела и заточеник у својој, често, кули од слоноваче. Сви дарови и таленти не могу да замене један тренутак задовољства сопственим делом. То је тренутак када аутор схвати да је дело завршено, да му је удахнут живот и да има способност да самостално егзистира и дише, да кореспондира са реципијентима. Управо из разлога задовољства или незадовољства сопственим радовима, почела сам да се колебам, јер ми се јавило неколико противуречних идеја. Сходно томе, јавило се и више могућих решења у оквиру сопствене идеје. У мени увек постоји почетни страх, који прати моја велика очекивања. То је потмули и подмукли страх да ли ће све бити, испасти добро? Да ли ће идеја оживети и уклопити се у контекст,

у осећања и сентименте која ме воде? Материја је та која прво и колосално учествује у настанку уметничког дела. Неоспорно је да је слобода нужност да би се створило уметничко дело. Туђа искуства су понекад страном телу у сопственим мислима. Потребно је доста труда да се нове идеје стопе, прихвате, прераде и асимилију са мојим визијама, сновима, тежњама и ставовима и надахнућем. Дивно је Мића Поповић и добро запазио муку сликарску рекавши да „образован сликар бије непрекидно кржаве битке са сопственим образовањем”. Зато, када говорим о сједињавању почетних или већ укореењених мисли у слику морала сам да истакнем и везу између ума и руку, а поготово шаке и њених неуморних десет прстију. Тамо смо, где нам је пажња. Руке су тамо где су нам мисли, а „живот нам је такав, какве су нам мисли”.⁶ Моје руке док радим морају да слушају егзактне откуцаје срца и наговештаје душиних дубина. Само тако вођена унутрашњим компасом могу да усклађујем ускомешане и узавреле импресије, да их водим кроз енергију експресије. Енергија и вибрације разума и покрети руке морају да делују истовремено и да буду у међусобној снажној вези, што је могуће само у доброј концентрацији и преко дефинисане мисли. Потез конструише и конституише уметничко дело на формално естетичком плану, а не само преносно, у значењском. Притисак руком даје отисак било да се ради о бојеној пасти која је нанесена шпахтлом, четком, директно додиром јагодицама прстију обе шаке, или длановима на којима нам је исписана судбина. Додир длана са платном, додир Венериног брега на корену палца даје посебну везу са сликом. То је врста метафизичке пупчане врпце која храни слику и омогућава јој развој. То је и нежни додир мајчинске руке која милује своје чедо. Квалитет и квантитет потеза даје траг који на слици ствара осећај текстуре и динамике насликане форме. Међусобна усаглашеност емоција, мисли и бојене пасте коју наносим на платно је од пресудног значаја. Тада долази до преображења и отелотворења идеја кроз интеракцију мисли и покрета прстима на руци. У жељи да свладам велико бело платно испред мене на штафелају, мењам алатке у руци, па држим час грубу, од оштре свињске длаке велику четку препуну боје, или неку другу, чак и молерску алатку, час танку и фину четкицу, или шпахтлу, можда и ваљак, пресовани угљен или неку другу оловку, па чак и фломастер. Символи се растачу и претачу у нове системе вредности. Тако се из мноштва материје и облика рађају уметничка дела из серије коју сам назвала Метаморфоза флоре. Флора, жена, мајка и плодност, мистички су солидарисане са Земљом (Terra Mater), и оне заједно представљају магијску плодност, која је у вези са природном и космичком структуром коју пратим. Сви ритмови флоре манифестују се кроз ред, хармонију, постојаност, благост и плод-

⁶ Поуке Оца Тадеја.

ност. Ритам вегетације огледа се у идеји обнављања, вечној младости, потпуном здрављу и бесмртности. Сlike дрвећа и биљака нису изабране једино да би симболисале Космос, ваћ да изразе живот, младост и бесмртност, па чак и мудрост. Поред тога што биљке симболишу наведене категорије, оне поседују, по својој природи, оно што је доступно само ретко повлашћеним индивидуама и боговима. Биљке изражавају све оно што религиозни људи сматрају стварним и светим, у правом смислу те речи. Оне су иконе природе. Оне су бића која имају неповредивост, свемоћ и вечну моћ обнављања. Према мишљењу неких аутора, међу којима је и Мирче Елијаде (Mircea Eliade), све биљке које се данас гаје биле су на самом почетку цивилизације сматране светим.⁷ Природа и биљке у њој, имају извесну тајновиту драж и представљају магичну мистерију, невидљиву узвишеност јер се у њима налазе трагови старих религиозних вредности. Биљке заиста поседују неочекивану снагу и не увек видљиву вечност, па је зато символ цвећа - жена и природа, који бивају преточени у чист поетски, лирски, апстрактни ликовни запис мојим рукама. Тако осећам из дубине душе и тако стварам.

Искуство сликара и искуство сликања може се пренети речима, али је потребно много речи и објашњења да би се описала духовна порука једне слике, или читаве серије, сагледане из мог угла, као ствараоца. Спонтаност и енергија руке дају облике који кореспондирају са чулима и емоцијама, са даром сваког појединца као посматрача света. Обиље ставова, традиционалних идеала, авангардних концепата сјурило се у мене док узбуђено идем четкицом по платну. Претрпаност, и страх од *horror vacui* папира и сликарског платна, или текстилног материјала, нестаје чим отпочнем да правим прве белешке и прве скице везане за ову сложу тему. Биљке, жена, плодност, бесмртност, бескрајни космички мрак, загонетни пренатални живот, извесна тајанствена загробна егзистенција, митско ткање, пређа живота, тканина, судбина, цикличност, дуализам, поларност, могући исходи склада и сукоба, помирење супротности - све је то смотано у велико клупко и смештено дубоко у мени. Ипак, рекла бих, да ми је текстил некако најближи, јер ми је отворио пут ка колажирању кружних текстилних јо-јо форми на папиру. Боје су искључиво природне, земљане. Скала од белине, чисто беле, преко нијанси беж, боје штављене коже, огромног броја тонова боје песка, флека умбре, сијене и мноштва кафених тонова давале су ми смисао природности земље, али неизбежног и фаталног сушења цвета. Смеђа браон гама даје мојим радовима топлоту и прородну нежност и озбиљност. Она није основна боја и у символици боја. Она не игра значајну улогу, као што то примарне боје чине. Ипак, у њој се налази скривена народна симболика уземљености и при-

⁷ Haugricout, A. G; Hedin, L. (1946), *L'home et les plantes cultivees*, Paris, стр. 90.

роде. С друге стране, са тачке савременог гледишта, она је архетип психичке отпорности, односно топлог, мајчинског инстинкта и блискости са једноставним чињеницама и неизбежним и непомирљивим природним законима, о чему нашироко пише Клаусбернард Фолмар (Klausbernard Vollmar) у Великој књизи о бојама. По овом аутору, она генерално представља богињу Земље. Ова скала боја дозволила ми је да изразим горку и неизбежну чињеницу да је смрт нераскидиво везана са рођењем. Али ваља, и корисно је, веровати у то да смрт није коначна, њу увек прати ново рођење. Тако се појавио и окер. Он је један од првих пигмената који је још у старом каменом добу коришћен за пећинско сликарство, а који су кинески уметници користили као замену за браон боју. Смеђа боја у Египту је сматрана симолом подземне љубави, као ужасна одећа и тамна ватра са opakим значењем. Са њом су премазивани и мртви, па се зато она сматра једном од најстаријих у нашем културном кругу. Црвенкастоокер боја је нешто чега су се Египћани гнушали. Генерално, смеђи тонови од најранијих епоха везују се архетипски за женску боју. С обзиром на то да је ова боја мајке Земље и боја плодности, то је и разумљиво. У Индији је ова боја била резервисана за касте недодирљивих, док је у на нашем културном кругу то боја просјака, сиромашних сељака и скитница, што је проистекло из хришћанства.⁸ У хришћанству она је такође боја гла, јесени, жалости, архетип понизности, али и сиромаштва.⁹ Смеђој боји свакао недостаје сјај и раскош. Огромна серија радова настала је у току сунцем обасјаног лета, кад цвеће буја и цвета у најразличитијим тоновима. За мене је смеђе почетак. На њој почива вео јесени. Тако је она и символ умирања, смрти и пролазности. Свака биљка, ма какве живе боје била, губи временом своју боју и постаје смеђа. Смеђа је и почетак и крај. Она је искуљала из мене као лава из вулкана. Браон је незаобилазна боја земље и туге, потенцијалне плодности и материце природе. Она је дуалистички повезана са симолом смрти бујне вегетације и јесење меланхолије¹⁰ и преовладава у мојим радовима, враћајући ме у детињство, када сам први пут видела остатке некада велелепног Вавилона. Земљани тонови су ме чудили, узнемиравали и никако ми није тада било јасно да је испод мојих ногу некада био весели и шарени живот, а да сада стојим на сувој земљи која крије велике тајне, изгубљене у прабини. Можда су зато тонови браон моја велика љубав. За мене она нема никакве везе са фројдовском психологијом, поготово када се повезује са изметом и аналним садизмом. Она је елегантна, хармонична и веома пријатна. Одише спокојством и миром, префињеношћу и уздржаношћу. У комбинацији

⁸ Фолмар, К., (2011), *Велика књига о бојама*, Лагуна, Београд, стр. 248.

⁹ Исто, стр. 249.

¹⁰ Оп. цит. Ormiston, R; Robinson, M. стр. 214.

са осталим тоновима, који акцентују слике, она делује као основа и као велика утеха и заштита. Браон тон налази се у свакој биљци, било док је она у семену, укопана у земљу, било да се суши и нестаје у природи, док јој Сунце својом врелином не исцрпи сваки блистави тон дугиног спекта. Браон је боја којој се дивим, јер је вечна и јер постоји велики број биљака које имају браон цветове. Међу њима бих свакако издвојила чоколадне боје антуријума (*anthurium choco*), калатеје (*chatea lutea*) и саликса (*salix fragil*).

Опчињена сам била и материјалом који сам одабрала, а који ме је везивао за бледе браон тонове. Стари чаршави, памучно, ланено и американ платно били су ми познати и блиски материјали. Кроз њихову обраду и прераду добијала сам слојевите форме. Слагала сам их у серијама. Градила сам облике који су ме асоцирали на формирање биљних заметака. Било је ту семена, ситних клица у шиборију (*shibory*)¹¹, малих облика, пуних и празних чаура. Поигравала сам се величинама, бојама, складом и угодно смештала облике један до другог. Задовољству добијеним резултатом није било краја. У стваралаштву врата су увек отворена за „свето”, рођење идеја и раст, али и разочарања и смрт у малом кругу. Сваки озбиљан рад носи у себи целу посебну мистерију, смештену у свом зачараном бескрајном кругу. Сваки од артефаката приказује суштину цвета, круг, непрекидно понављање, али и семе, почетак и крај. Изобиље цветова, њихова суштина и јединство у композицијским целинама дали су резултат. Рекла бих, с поносом. Затим је дошао следећи корак који се јавља кад моје мисли плове независно од онога што рука ствара на папиру, или пак паралелно, истовремено с мислима, на текстилу и на платну, не само на скици. Због тога је сваком ствараоцу потребан унутрашњи компас који је довољно осетљив да одговори на све емоције, и на оне најфиније. Мисли препуштене машти у тишини су предео у коме моја идеја о чистој ликовној уметности егзистира. То је „безбедно” склониште моје духовности у којој се воде бурни унутрашњи ратови.

Тек анализом радова схватила сам пригушеност креативности. Ослонила сам се на духовни осећај пријатности. Смеђи тонови зраче удобношћу, која може да буде супротност креативности. Почели су и да ме помало замарају. Исцрпела сам мале форме и схватилла како треба да још истражујем кроз савременије, модерније ликовне технике. Посматрајући све кроз хуманистичку психологију могли бисмо истаћи да још увек нисам пронашла своју праву снагу, док би психоаналитичар вероватно запазио у мени извесну дозу несигурности. Свесна могућности да и ја узвикнем „еурека” одлучујем да истрајем у проналажењу егзактнијег, конкретнијег и бољег сопственог израза. Желела сам да све мале макете

¹¹ Древна текстилна техника која потиче са Далеког Истока.

преточим у фотографије и добијем убедљиву дводимензијалну слику. Савремена технологија ми је вишеструко помогла. Преко фотографија сам се одвојила од текстила и и створила услове да са удаљености посматрам многобројне радове. Довољна дистанца је направљена. Гледала сам своје радове сада као фотографије, посматрала, размишљала, сањала и маштала, сигурна у удобности, окружена најблиским сликама моје маште. Размишљала сам о новој слободи, о значењу, суштини и сржи транспонована флоре у ликовне форме. Данима сам водила дубоке и озбиљне душе, тихе разговоре са фотографијама, скицама и макетама. Понекад бих их гледала, окретала, превртала и ослушкивала, као дете које добије нову играчку. Изнова сам и безброј пута била на почетку. Да ли је ово можда крај почетка? Или можда почетак краја? Питала сам са шта је то чиме ја као ствалац дајем свој допринос у послу којим се са задовољством и великом дозом неисцрпне среће бавим? Шта у овој, можда већ израбљеној теми може бити иновативно? Како да будем стваралац 21. века а да при том не изгубим нит исконске човекове потребе за сарадњом са природом?

Одговори су били у мени, требало их је само пустити да из несвесног, из дубине душе и срца слободно испливају на ниво свести. За то је било потребно време. Потребно је било неизмерно стрпљење, и упорност. Цртање, брисање, сликање, пресликавање и поново одбацивање онога што не задовољава задате критеријуме. Уследио је одабир добрих радова и њихово пребацивање у електронску форму. Моје следеће путовање кроз флорално царство, сада је у неизмереном свемиру електронских медија. Још увеличавања, деформисања и истраживања довели су моју, рекох себи, идеју у 21. век. Велику нову серију сам произвела. Истраживања кроз савремену алатку била су једно ново искуство: с лакоћом добијам огроман број интерпретација на тему, без прљавих руку и без нереда и хаоса у атељеу дали су нови додир и изглед мојим сновима. Док стварам у фотошоп програму осећам се далеко од природе, али близу маште и сновиђења. Многе слике добиле су много више варијаната на раније обрађену тему. Обрада обраде, зар то не раде савремени аутори? Обично се обрађују туђи радови, а ја обрађујем своје. Многобројни филтери, промена осветљења, позиција облика дали су гомилу иновативних решења. Из гомиле, велике као тек формиран летњи пласт сена, пажљиво сам одабрала скице које су ми дозволиле ужи избор најбољих и најуспешнијих уметничких визија. Уследила је штампа на париру нових идеја, са циљем нове анализе ликовног и символског садржаја. Поновно преиспитивање, поновно потврђивање, уклањање и брисање и додавање нечег новог. Опет се потврђује да је уметничко стваралаштво жива, променљива материја. Остаје ми да додам још нових суптилних дорада у ликовном доживљају

моје теме. Схватила сам да је дошло време да интервенишем сликањем преко одштампаних радова. Додајем транспонованој флори у ликовним формама боју класичном сликарском пастом. Нова боја је ружичаста. Природа розе боје је специфична. Она даје наду цвећу и симболише отменост, свежину али и слабост. Током историје сусрећемо се са двојством симболичког и иманентног значења ове боје. Нијансе розе боје су многобројне. Да набројим само неке од њих: пембе, (стара и заборављена српска реч која означава боју инкарната), корал, боја меса, испрано розе, вре ла пинк, магента, малина, ружа, лосос итд. Ову боју воле романтичне и нежне људске природе. То су они који жуде за љубављу и нежношћу. Али ружичасто је и за лакомислене, сентименталне, незреле особе, пасивне с једне, а с друге стране преосетљиве. Розе боја је много мекша и ни близу тако насилна као црвена. Подсећа на бебе и девојчице, она јесте девојачка боја.¹² Док црвена изазива страст и акцију, студије су показале да велике количине ружичасте боје стварају физичку слабост у људима. Можда је ова физичка реакција у вези са тзв. слабијим женским полом, са којим се ова боја често доводи у везу. Вишеструке нијансе розе и светло пастелне боје коришћене заједно преносе, или дају утисак мекоће, деликатности и шарене природе, док јарки тонови, као што је пинк стварају утисак разиграности. Пинк је слатка страна црвене боје. На мојим радовима, сматрам, нежно ружичасте боје су добиле на свом значењу у комбинацији са тоновима браон, драп, пасивним и безличним сивим, мистичним плавим и природним зеленим траговима. Она тако даје животни импулс мистичком моменту унутрашњег догађања у процесу настајања биљака, поготово нежних ружа. У потпуности се слажем са великом истином коју Гертруда Штајн (Gertrude Stein) износи: „Ружа је ружичаста ружа”. Најлепше руже свако су енглеске. Накада сам била у древном римском граду Бату (Bath) у Енглеској. У античко време на овом месту је била римска терма. Данас поред ископина налази се Викторија краљевски парк (Royal Victoria Park) који је отворен давне 1830. године, и простире се на 36,000 m² површине прекривене цвећем. Између бројних необичних врста цвећа највише је било прелепих енглеских мирисних ружа. У лавиринтима препуним цвећа све је мирисало на слатке руже, које су изгледале као да су у некаквом чудном сну. Очигледно да им је влага из ваздуха пријала. Руже су биле расцветале и мамиле погледе са свих страна. Нигде није било краљице Срца која тражи да се прелепе руже пребоје у црвену боју. Ето, зато су моје руже остале нежно ружичасте.

Сада када је и ружичаста нашла своје место у транспонованој флоре настаје, нова серија скица. Разрађивање детаља и откривање новог стања виђења флоре је било неминовно. Одједном моје идеје видим онакве какве

¹² Оп. цит. Ormiston, R. & Robinson, M. стр. 349.

Слика. 1:

Rosa centifolia – Столисна ружа,
димензије: 105 x105цм,
комбинована техника.

сам их замишљала током протеклог периода, у коме сам се борила да изразим своја осећања. Тада сам први пут била комплетно свесна свог огромног истраживања и рада. Осећања и утрошени напор постале су материјализована стварност. Још једном су потврђене речи Аурелиуса (Aurelius)¹³ да „истрајан рад све побеђује”. Бескрајно сам била испуњена осећањем одговорности и неке специфичне узнемирености, нежних трептаја срца и душе, олакшања и осећања да имам још да причам са мојим радовима. После дигиталне штампе на великим форматима настао је класичан сликарски додир са матријалом и техником. То је тренутак када се поново преобликује и обличи у ново рухо сликарско платно.

Чини се да нема краја стварању, одмеравању праве мере и количине рада, постизања лаког и нежног додира и осећања архетипа флоралног царства. То је херметички затворено искуство када се предајемо неутажној страсти сликања, истраживању и досезању облика свог ликовног израза. Изразити своју емоцију кроз сликарску пасту, обојену смесу која клизи низ четке, изразито је емоционалан чин. Таники наноси полупрозрачних боја на дигитално оштампану површину платна су вид душевне интервенције руке на сликарском платну. Поред оваквих потеза текстура у радовима почиње да отвара ново поглавље. Пастуозни наноси боје и лепљење текстилних материјала на слике, дају слици драматику и динамику у ликовним формама. Унутрашњи прецизни аршини, које познају само моје срце и ум, дају ми снагу да издржим и истрајем у путовању кроз лаву сопственог вулкана. Идеал лепог и складног уклапам у рационална сазнања које сам накупила, а која стоје као стогови сена на пољу, на киши, ветру и сунцу, одолевајући свим временским условима. Снага тајне уметничког дела у епохи у којој се налазим даје ми слободу да се вазнесем и сколпим интересубјективне уговоре сама са собом и наставим са изражавањем најтиших и најсуптилнијих емоција, које дају мом раду нежни додир женске руке. Дубоко увиђам владајућу ликовну естетику. Поступно, методично,

¹³ *Marcus Aurelius Antoninus Augustus* (121-180 н.е.), последњи од пет добрих римских императора и најзначајнији стоички филозоф.

истрајавам у раду, узимам у обзир све могуће импликације. Унутрашња страна природних облика је одавно откривена, као стварно ликовно биће облика, коме покушавам да нађем нови угао посматрања. Питам се колико уопште негде могуће наћи нови модул игре са флоралним обликом, и истовремено се надам да овакве слике не постоје негде у великом свету, у нечијем можда забаченом атељеу.

Флора је жива, драгоценa, прозрaчнa. Моја игра је веома озбиљна, али са дозом лежерности а с пуно елеганције и софистицираности, како у погледу складних облика, тако и у колориту. Префињен колорит никако не напада око, оно га одмара као и сама природа. Пружа релаксацију и опушта, јер изазива осећања сигурности и безбедног места, у коме је све складно, мило и пријатно. То је визија формалистичког и неотуђивог спокојства. Понекад несвесно изађе на површину, па се онда чини да само када не тражим налазим. Пада ми на памет овај цитат: „Кад се о сликарству пише из сликарства, с позиција сликара, онда кратка, језгровита саопштења настају лако и остају дуго на снази, па су задовољни и сликар и писац”. Да, ово је рекао Мића Поповић. Понекад осетим да сам поражена као писац, јер је тешко објаснити најдубље емоције које се јављају негде на узбурканим површинама на којима плутају мисли и осећања, онако као што лагано плутају прозрaчни и нежни облаци по мирном и плавом небу. Лакоћа, пријатност, лепота и духовно испуњење су нешто што се тешко да саопштити. Уметност, сликарство, није слика само личности уметника, већ целе епохе и последица је особеног схватања слободе, али и побуне против тираније стандардних и укореењених ставова и схватања, против зла. Као што Херберт Рид каже: „Облик је оно чвориште из којег временом избијају и мисли које сликар ствара је сопствена представа ствари и околине. Објективни облик флоралног царства не постоји независно од субјективног доживљаја уметника.”¹⁴ Цвеће ме подсећа на свеобухватни свемир и на његову заокруженост. Чини се да слика сажима све из мене и у мени као женском бићу, при чему следим законе природе у којој је све привремено и у чему постоји тежња да се вратим у нешто што не знам шта је, али је дубоко уграђено у мени. Ослањајући се на универзални ликовни језик, остављам траг, откривам непознате видике и неиспитане путеве кроз густу шуму флоралног царства у коме се добро осећам. Осећање и страст за цвећем никада нису одвојени од моје свести. Оно ствара најтрајнија, најопштија и највиша испуњења мога духа. У мојим радовим ја не одбијам вредности ренесансе, већ таквој тековини додајем технолошке иновације 21 века, поглед човека овога времена. Опчињена *trompe l'oeil* комбинујем језик експресије, импресије и финих лазурних транспозиција нечег што би се могло рећи да је енформел.

¹⁴ Read, E. H. (1931), *The Meaning of Art*, Faber & Faber, London, стр. 154.

Веома је велики број цветова који су кружног облика и излазе из сферног, па су зато у мом раду кружница, лоптасти облици смештени у квадрат. Енергија квадрата кореспондира са унутрашњом динамиком флоралних форми. Када сам бирала формат слике у глави ми је био квадрат као идеална форма која ће моћи да се повеже са ликовним и духовним садржајем. Компоновање квадрата је резервисано за мој рад јер је у идеалном односу са кругом уписаном у њега, баш као што је и Леонардо да Винчи давно осмислио. У симболици квадрата у предњем плану намеће се жеља за увођењем правца и координата, како бисмо се лакше снашли у свету који нам се чини хаотичним. Квадратура са собом доноси принцип непрекорног и савршеног реда, који као да је урођен у човеку и као такав му се стално намеће. У смислу дуалног система, он стоји насупрот круга који представља небеске моћи, које кореспондирају са прородним кружницама у цвећу и у мојим кружним формама. Легендарна квадратура круга, заправо је претварање круга у квадрат једнаке повешине уз помоћ геометријских помагала, симболише жељу да се два елемента, небеско и земаљско, споје у идеално јединство случајности противречности (*Coincidentia oppositorum*). Невероватно је колико је урођених архетипова у човеку и колико се они на несвесном плану повезују, а то наука потврђује. Квадрат представља одраз људског космоса, у чијем се центру приказује небески стуб (оса света).¹⁵ Ово је само још једна визија света кроз материјално и духовно. На квадратном формату добила сам концентрисану слику која има добар фокус и утиче на сагледавање кружних форми и кружење у природи. Желим да флора егзистира у мом сликарству у свом сопственом услову, у мом макрокосмосу. Она стоји, понекад се криви док расте и вене приближавајући се древним узорима које носи у својој анатомији и генима. Кружни циклус природе је универзална истина, која повећава, као лупа, светост онога што је у његовом средишту. Символ круга уписаног у квадрат има задатак да осигура продужење складног односа између микрокосмоса и макрокосмоса флоре. За мене је квадрат магичан, он најбоље преноси значења моје уметничке истине, моје схватње склада и лепоте. Из овога произилази осећање натприродног мира, строгост, али и интелектуална сигурност. Тек тада приказујем флору у свој њеној монументалности, јер желим да је сви виде, да сви који су заборавили на природу поново дођу у додир са њом. Ја на овај начин кореспондирам са животом флоре, која израста из основних елемената земље, воде, ваздуха, ватре, дана и ноћи. На овај начин могуће је једино да остварим највећу психолошку близину са флором, да пажљиво градим и сагледавам сваки њен детаљ. Само тако могу да остварујем и откривам визуелне шифре које уочавам, осећам и

¹⁵ Стивенс, Е. (2005), *Аријаднино клујко*, Stylos, Београд, стр. 146.

у себи носим. За мене је флора узвишени знак. Она је одалиска, сазвежђе наспрам раноноћног неба живота. Кроз рад са њом отварају ми се перспективе о којима и моја свест не уме да положи све рачуне. Флора је нешто у чему сјај може да пребива. Она је утемељена у основе мог бића, она је кључ моје спознаје. Стојим наспрам света и у свету који се распада. Успела сам у току рада да откријем, не само једно средиште, већ гомилу малих пупољака који егзистирају крај једног главног, централног омфалоса (omphalos). Суштински он кореспондира са симолом Велике мајке, представљајући земљу и рођење свих ствари.¹⁶ Посматрам ли кроз јунговску метапсихологију, „круг је символ примарног сопства, колективног несвесног или филогенетска психа, збир свих потенцијала којима бивамо опремљени при рођењу”.¹⁷ Када приповедам о кругу, манеће ми се и символ уробороса (Uroboros) који је у Аристотеловом делу *Codex Marcianus*¹⁸-у поменут као „Једно, Све”.¹⁹ Примећујем да се код круга јавља равнотежа супротстављених принципа, активног еволутивног и пасивног инволутивног принципа.²⁰ Поред кругова, који се понављају унутар слике, ја наговештавам центар, као метафору на усредсређење, на оно о чему још не знамо довољно, оно о чему можда нећемо никад ни сазнати, или ћемо доживети тако важно и сјајно откровење. Све оно што се види унутар оквира квадрата слике није све, већ само део целине, која се простире у нашим мислима до непојмљиве бесконачности.

У мојим радовима се понавља божански чин *imitation dei*. Бујица изненадних и узбудљивих доживљаја, божанско откривење. Док сликам и стварам удахњујем живот мојим радовима. Мистички тамни свет је открио Рембрант, а ја покушавам да сагледам унутрашњост осећања која се јављају док посматрам и уживам у флоралном свету. Док стварам осећам духовно врење, које постаје подстицај за стварно кружење. Посматрањем сам упознала биљке па могу да њене видљиве форме искористим за властите циљеве. Ово се може видети кроз сензуалност палете боја. Поред извесности стављам нешто од неизвесности, јер је то неопходно да би дело боље „дисало”. Јер је слика, за мене, матреијализована визија у којој расветљавам детаље који су пуни откровења. Снага чаролије, заводљивости, фасцинације, наводи на прихватање и приврженост оно ме што ме је занело и узбудило мој дух. Радим у различитим техникама, јер на тај начин лакше налазимо решење за различите проблеме

¹⁶ Исто, стр. 228.

¹⁷ Исто, стр. 230.

¹⁸ *Codex Marcianus CCXXVIII (406)* је рукопис, трактат под називом *О души* који је написао Аристотел.

¹⁹ Оп. цит. Стивенс, Е., стр. 237.

²⁰ Исто, стр. 237.

који се пред мене постављају. Кроз радове, макар тако желим, преносим чак и свети миомирис божанских биљака. Цвеће је најчешће свиласта површина која хвата светло, чији ме невидљиви мирис надахњује, опија. Желим да мојим сликама обогатим унутрашњи свет посматрача. Метафизички скок од реалности биљака до идеје уметничког дела је неопходан. Поготово када се потпуно поштује интегритет лепог цвета. И тада уметничко дело има огромну моћ проширења чулних и интелектуалних изазова. Оно тада додатно оплемењује, како мене као ствараоца и мислиоца, тако и заинтересованог посматрача. Као сликар, налазим се у позицији онога који тумачи свет кроз уметничко, визуелно и визибилно, онога ко одгонета морфолошке загонетке флоралног богатства. Покушавам да досегнем до суштине унутрашњег. На тај начин постајем најдубље везана за савремени поглед на тему и све њене сложене, многоструке импликације. Потом се преплићу богатства различитих естетичких норми. И тако постајем учесник и сведок развоја и трајања флоре, као природних тагова кроз успомене њених облика, остатака и тренутне егзистенције. Сваки вид слике, доприноси утиску слободе природе и њених не увек препознатих, са наше стране, закона.

Када поставим себи питање: Зашто стварам? Тешко дајем рационалан одговор, мада се део одговора може пронаћи у оном што сам до сада рекла. А вероватно је најтачније то да стварам из потребе и зависности. Ова врста зависности ми причињава огроман ужитак, немерљив овоземањем инструментима и критеријумима. Признајем: Никада немам готову слику у глави. Ту су само делови визија, некакви мрачни, али подстицајни обриси, осећања која наликују на неке светиљке које ме воде у мраку трагања за правим изразом. Када сликам трудим се да дам илузију стварности и привида; апсолутног привида једног цвета који је издвојен из окружења одређеног простора и амбијента. На сликама ми се враћа, намеће и мало-помало заузима место једна идеја која временом постаје све јаснија и сјајнија, као савршено избрушени транспарентни горски кристал који прелама светло стварајући дугу. Реално размишљам о исходу, али се на крају предајем инстинкту и емоцији, енергији боје и линије. Рацио постоји јер ме води, али паралелно постоји и емоција која меша густу, слаткасту и лепљиву кашу. Уска сарадња руке и главе, филозофски ставови и културолошке норме датог времена (у коме смо затечени) комешају се, растачу, преламају и оформљују визију. Од тренутног схватања личне слободе у најширем смислу те речи, зависи исход мог уметничког дела. На тај начин, симболи, типичне ситуације претачу се у боју и форму, форму и боју, у тежњу да се на платну појави нешто што у почетку не знам шта је, али је дубоко усађено у флори, жени у мени. То нешто остварује атмосферу лаганог, прозачног, прозирног, тананог, ве-

ла огрнутог мистеријом. Свака боја је повезана са читавим сплетом асоцијација у оквиру царства флоре. Мој стил, рекла бих да је синтеза што је у контакту са флором, која потом открива рецепицијенту загонетну ликовну површину. Студирање феномена светла на цвећу за мене је од изузетне важности и поистовећено је са испитавањем душе постојања. Уз то, сагледавам органске законе надахнута природом. На тај начин дефинишем, сликам, покушавам да пробудим духовно у материји и пренесем на слици. Акцент у бојама има функцију трга и наговештаја нечег неизвесног у извесном на слици, на оној њеној визибилној равни која се простире у квадрату у којем су концентрисане све моје емоције и мисли. У њему је смештена духовна компонента доживљаја флоре и тактилни доживљај тананог биљног света. Ту су уписане све смене дана и ноћи, весела и туге, киша и суза помешане са раскошним миомирисима који буде чула. Довољно је да се загледамо у црвену и видимо ватру, снагу, подстицај, енергију, опасност, моћ, одлучност. Док стварам слику осећам струјање ветра на латицама цвећа, слатке мирисне ноте које ме омамљују и видим чаробну белину одсајаја сунчевих зрака. Овде се свакако морам присетити речи Лијана Коло д Ербоа (Lillian Colo d Erboa), оснивача антрополошког терапије бојама, који каже: „Да бисмо доживели боју, неопходни су не само наше срце и осећања, већ и размишљање”.

Разматрајући несмиљено цвеће, ипак сам се определила за седам боја спектра, али и за белу, црну и златну које доминирају у свету биљака, јер је боја само један од појавности прајезика овог света и, наравно, од примарне важности за посматрање флоралног царства. Тако је палета природних боја цвећа пренесена и на моја платна. Седам је боја из дугиног спектра, које су најчешће боје цвећа у природи. Речима Фауста: „По шареном одсјају познајемо живот!” велики Гете открива прави кључ за разумевање живота бојом, која трепери кроз непосредне и најдубље слојеве душе. Боје најбоље осликавају цвеће и њихове архетипске симболе. Одабране боје акцентују врсту цвећа и имају задатак да појасне визију флоре коју транспонујем. Сваки од тонова изазива читаву мрежу афективних асоцијација у оквиру сложене мреже у мозгу појединца. Субјективан је начин, али и интензитет реаговања на одређену боју у оквиру опште прихваћене симболике боја.²¹

Црна је боја примодријалне празнине²² и постоји пре него што је настала светлост. Она се свакако повезује са тамом, одговара мркој и мистичној ноћи душе, очаја, понижења, смрти и туге и дубоке жалости, али и посебне елеганције. Црна се везује за Лилит, богиње Изиду и Кибелу и црну Мадону. Црна је, као небоја, због тога символ сенке несвесног која се надвија изнад мене док стварам. По Карлу Густаву Јунгу она је и символ

²¹ Оп. цит. Ormiston, R. & Robinson, M. стр. 27-29.

²² Трстењак, А., (1987), *Човек и боје*, Нолит, Београд, стр. 213.

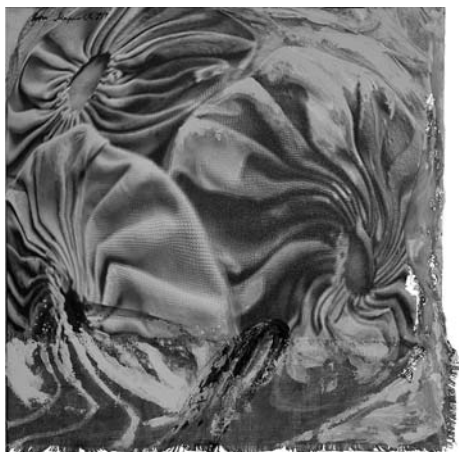
Слика 2:
Tulip gesneriana - Црна лала,
комбинована техника,
105x105 цм.

страха, креативности и сенке.²³ Црна је, за мене, клијање у мраку. Као сенка несвесног она обликује флору у мору таме из које извире нада у лепој биљци. Црна појачава контрасте и динамику на слици и чини да она делује снажно, моћно, мистично и елегантно. Као да помаже божанској моћи да се формира биљка. За мене црна има велики значај. На сликама црна је део космоса из кога се развија живот флоре. Ипак, постоји мали број биљака које имају црне цветове. Поменућу само неке: црни бамбус, црна кала, далија коју зову арапска ноћ, персијска гладиола, црни мак, црни каранфил, али и још неке мање познате врсте.

Слика 2, под називом *Tulip gesneriana* (Црна лала), у којој преовладава црна небоја, најбоље одговара црној тајанственој баршунастој лали у коју сам се потпуно заљубила, када сам ју угледала у прекрасном, огромном цветном парку у Дубају (Flower Miracle Garden Dubai), у којем се узгаја 45 милиона биљака усред пустиње. Пред оваквим призором остала сам без даха и ни једна реч не може да буде довољна да опише узбуђење и осећање пред највећим ботаничким парком на свету. Није ни чудо, што је ова биљка постала једна од најпопуларнијих врста од 1990-тих у исламском свету. Она је лепа као ноћно небо, сјајна као скупочени свилени пан који носи ауру исламске моћи. Црне лале су ме највише подсетиле и обликом и бојом на абаје²⁴ које носе прелепе, грациозне муслиманске жене. На раду, који сам реализовала на великом формату, сажимају се симболичка значења и ликовна искуства свих скица из ове серије. Он говори чистим и универзалним

²³ Оп. цит. Фолмар. К. стр. 298.

²⁴ Муслиманске жене носе абају (*abaya*) са хиџабом (*hijab*), на који се може додати додати никаб (*niqab*), који покријва уста и нос тако да само оставља очи изложене. Абаја је традиционално дуга до земље, потпуно црна хаљина, првобитно дизајнирана да сакрије или спречи да се покаже било каква физичка форме жене. Данас их има и црних и украшених са везом око оковратника или на рукавима. Осим тога, ових дана, млађи нараштаји Уједињених Арапских Емирата воле да носе испод абаје веома скупочену и модерну одећу. Њихова љубав за моду се огледа у чињеници да жене Емирата највише купују брендиране моделе познатих модних компанија, међу којима највише цене Диор (Dior), Пјер Кардин (Pierre Cardin) и Шанел (Channel). <https://sites.google.com/site/exploringtheuae/presentation/culture/traditional-wear>, приступљено 2013.

Слика 3:
Nymphaea alba –Бели Лојос,
комбинована техника,
105x105 цм.

црвене и плаве. Зато на белу боју већином реагујемо позитивно. Она симболизује и нов почетак, па тако и рођење. Она представља и божански символ савршенства, поноса, доброте и вечности. Бело је важна небоја мојих слика. Велики је број биљака које имају беле цветове. Међу таквима сападају бела анемона, гербер, гладиола, бели љиљан Казабланка, бела орхидеја, ђурђевак. За мене, лотос је символ беле боје. Кроз скице локвања, кроз снагу пигмената топлих и хладних тонова белине добијала сам обресе белог лотосовог цвета.

На приложеној слици под називом *Nymphaea alba* видимо одсајаје сунчевих зрака и снажну енергију која се налази у овом елегантном цвету. Мој субјективни доживљај се осликава кроз експресивни гест на слици. То је цвет који плута по повешини нежних тонова окера и браон боје. Он показује своју сангу и виталност кроз универзални ликовни језик. Цртеж белим трагом дао је додатан утисак снаге овог цвета, са снажном символиком коју памтим као декоративне емлене на архитектури староегипатских храмова, као што је и онај у Карнаку (Karnak). Подсећа ме на предивне луксузне водене баште у срцу града који никада не спава, у велелепном Каиру. Лотосов цвет није изабран случајно, већ зато што симболизује стварање и васкрсење. Тако је било у древна времена. Због тога је и сврстан у моје омиљене биљке. Наравно да и Србији пратим лотосов цвет сваког пролећа док цвета у Засавици, једном од најлепших приподних резервата, али и са тугом гледам нежне цветове на Бајловијевој пијаци или испред Народног

²⁵ Оп. цит. Трстењак. А. стр. 212.

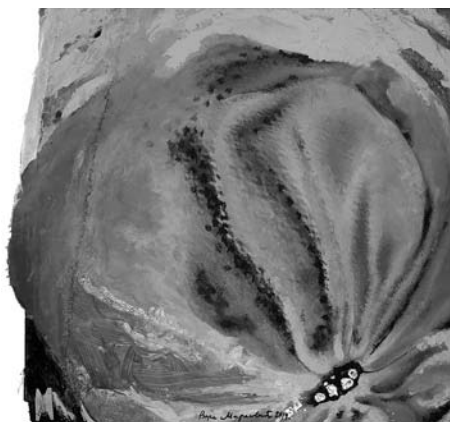

позоришта у Београду, како лагано умиру, немилосрдно ишчупани из воде и чекају некога да купи њихову блештаво белу лепоту, несвесни да тако плаћају своју неизбежну смрт.

Жута боја је боја Сунца, светлости и оптимизма која окрепљује, активира и ослобађа од страхова. Она подстиче код мене будност и концентрацију, а симболизује стваралаштво и мудрост.²⁶ Такође подстиче динамичност, а њена важна карактеристика је и комуникативност, па позитивно утиче на осећања док је посматрамо. Најчешће нијансе жуте боје су: мутна жута која делује смирујуће и подстиче на размишљање, жива жута која делује живахно, неустрашиво и слободно, маслинаста жута која изазива мрачно расположење и лимун жута која се тумачи као знак пажљивости, живахности, чилости, усавршавања. Заиста је огроман број биљака које имају жуте цветове, а да често нисмо свесни ни свих ових значења, а неретко свесно запажемо своје расположење док их гледамо. Савремени човек није жртва само брзине, него и сопствене површности.

Моје жуте биљке су били нарцис и сунцокрет. Међусобно су оне веома различите. Преплитале су се у мени док сам стварала жути цвет. Жута је текла из туба, мешала се са осталим тоновима са палете и стварала јединствени тон који одовара снази хелиотропа. Вибрирање жуте боје на топлем Сунцу је невероватно интригантно. Оно подстиче интелектуалну делатност, мада понекад делује напетом; штавише, на тренутак ме упозорава да будем опрезна. Свежина тона ме заслепљује и омамљује док стварам траг жуте боје, који симболише овај занимљив цвет. Утисак који носим у себи свакако потиче од сећања на непрегледна поља јарко жутих разиграних сунцокрета, за које нам се чини да наликују обојеним тракама природног печворка (patchwork) које видех на путу за чувени Алби (Алби), место у коме је рођен Тулуз Лотрек (Henri de Toulouse-Lautrec). Сунцокрете увек гледам из кола или из авиона, свакога лета са великим задовољством, али и са жељом да упијем њихову неуморну снагу и лепоту.

Наранџаста боја је за мене ужарена, светлећа, топла боја ватре и Сунца. Асоцира на излазак или залазак Сунца, подсећа на укусно воће као што су кајсије, мандарине, поморанџе и и још неко. За Индусе је ова боја сим-

Слика 4:

Helianthus annuus – Сунцокрет,
комбинована техника,
105x105 цм.

²⁶ Исто, стр. 212.

бол храбрости и жртвовања. Није тако агресивна и страсна као црвена, али је као чувствени стимуланс весела и пријатна боја која помаже да се савлада умор.²⁷ Наранџаста боја још изражава нежност и широкогрудост, лака је и обично веома живахна. Наранџаста боја може или да смирује или да узбуђује. Ова боја такође може да устали осећања, али неке појединце може и да замара. Све наранџасте нијансе имају исто значење и утицај, који зависи само од преовлађујуће компоненте које се могу сврстати у жуте или црвене. Преглед наранџастих цветних врста је такође готово безбројан.

За мене најважнији је био елегантни миомирисни љиљан са дугом цветном дршком и необичним уским трубастим наранџастим латицама. Наранџаста боја се просто разлива на позадини браон и беж тонова. Прскање слике наранџастожутим тоном допринело је општем утиску овог необичног цвета. У овом тону је концентрисана снага и целокупна лепота сваког префињеног љиљана, које сам одувек обожавала да посматрам у башти моје баке. То је цвеће које је она усадила у верме свог девојаштва, и који и данас неуморно цвета после више од осамдесет година. Овако лепе љиљане видех још само на Палма де Мајорци (Palma de Mallorca), у врту Валдемоса (Valldemossa), где су живели Фредерик Шопен (Frederic Chopin) и Жорж Санд (George Sand).

Црвена је и у цвећу ватрена. Повезује се са симболима задовољства и бола. Она је боја јарости, жетине и моћи, која симболише конфликт између добра и зла. Црвена боја је оптимистичка, витална боја активности, врелине, кретања, борбе и страшног живота. То је најизразитија, екстровејертна боја пуна живота, срчаности, жртвовања, љубави, која нуди снажна осећања и страсти.²⁸ Црвена боја не оставља никог хладним. Можете да је волите или мрзите, али према црвеној боји тешко можете да останете равнодушни. Црвена боја повећава тонус мишића, убрзава пулс, подиже крвни притисак, појачава циркулацију крви, изазива лучење адреналина и дубоко дисање. Може такође да изазове главобољу, зато није погодна за емотивно нестабилне особе које

Слика 5:
Lilium superbum – Краљевски
љиљан, комбинована шехника,
105x105 цм.

²⁷ Оп. цит. Трстењак. А. стр. 213.

²⁸ Оп. цит. Трстењак. А. стр. 210.

Слика 6:
Paraver rhoeas – њолски мак,
комбинована шехника,
105x105 цм.

се брзо љуте.²⁹ За њу Умберто Еко (Umberto Eco) каже: „Било је некакао као да сам боје откривао први пут: црвенобешеврловесело”. Она на мојим радовима, наглашава, животну снагу коју поседују црвене биљке, а којих има небројено много. Црвене биљке као да вриште у пламену наспрам зелених листова. Међу биљкама које су црвене су опојни макови, крвави божурови, румене миомирисне руже, прелепе далије, необичне кане, али и друго црвено цвеће.

Еклатантна црвена биљка за мене је пољски мак. Он је лепршав и нежан цвет са дивном плисираном сукњом коју ветар милује. Његова магија подсећа ме на детињство и

причу о Алиси у земљи чуда која је утонула у сан у пољу макова. Можда сам најлепше пољске макове видела у околини Стоунхенца (Stonehenge). Могуће да сам ја била под снажним утиском сакралног места овог величанственог монолитног споменика, који је учинио да танани цвет на ветровитом дану изгледа крхко, ватрено и величанствено. Сећам се путописне приче Миће Поповића који је отишао у Иран, тачније у Исфакан (Isfahan) да види најлепше небо препуно звезда да би затим схватио да је оно једнако лепо и код нас у Србији, само што о њему наши људи не приповедају тако вешто као славни мусламански писци. Пошто сам доживела слично искуство као и наш велики сликар, обратила сам пажњу на српске црвене макове и открила њихову лепоту и скадан сјај. Он ме подсећа на префињени свилени муслин који је руком плисиран на елегантним моделима Маријана Фортунуја (Mariano Fortuny у Madrazo).³⁰

Љубичаста је на слици дата управо као насилна боја. Љубичаста је боја моћи! Велики број тонова љубичасте носи име по биљкама те боје: јоргован, лаванда итд. Она је прелаз од активног у пасивни принцип. Она је снажна и доминантна. Љубичаста боја је смеша плаве и црвене боје. Ако једне компоненте има више од друге, љубичаста боја добија карактеристичну нијансу и одговарајући удео карактеристика обе компоненте – плаве боје мира, удаљености, духовности, ... и црвене боје покрета, страсти, животне

²⁹ Оп. цит. Ormiston, R. & Robinson, M. стр. 48.

³⁰ *Mariano Fortuny* модни дизајнер инспирисан антиком (1871–1949).

снаге, врелине и енергије.³¹ Пошто у себи садржи карактеристике екстремно различитих основних боја (вруће и хладно), љубичаста боја делује некако посебно тајанствено.³²

У мом сликарском опусу љубичаста је била резервисана за љупку, мајушну љубичицу. Други познати називи у Србији су фијолица, мирисна љубица, мелекуша, пољска љубица, виола, вијолица. Они ме, свакако, враћају у рано детињство, када сам је у парку на Келемегдану, брала опчињена њеном бојом, необичним обликом и надасве опијним пријатним мирисом ове мајушне пролећне стидљиве биљке. Друго сећање на ову биљку везано је за испијање пријатног шербета са љубичициним латицама

који сам пила у Багдаду. Добро се и данас сећам рецепта који је моја мајка добила од Лејле: У врућу воду ставити две кашике свежих или сушених љубичициних цветова и оставити до одстоји 10 минута да би биљка пустила довољно састојака. Како би укус био потпунији додаје се шећер. Препоручује се испијање овог пријатног напитка у малим дозама, по пола шоље два пута дневно. Миомириси ове чудесне биљке су толико благотворни да повољно утичу на главобоље, несаницу, и лоше расположење. Због тога кад помислим на љубичасту боју, одмах се сетим љупке љубичице и која потом остаје трајно забележена на сликарском платну.

Боја лаванде ме увек подсети на пурпурне и жуте тонове који се преливају на перуникама, а које још називано и ирисима. Својим обликом и бојама перунике делују доминантно и достојанствено и враћају ми сећање на овај цвет који видех на светим местима, у баштама манастира Хопово и на Метеорима. Дуга, ирис³³, у људској историји има суштинско значење да нас подсети на речи завета и обећања Господа Бога, које је дао Ноју након

Слика 7:
Viola odorata – љубичица,
комбинована техника,
105x105 цм.

³¹ Оп. цит. Ormiston, R. & Robinson, M. стр. 392.

³² Исто, стр. 68.

³³ Iris (гр. *guia*) анатомски: зеница у оку; ботанички: перуника, богиша; *ирис стакло* провидно стакло које се прелива у дугиним бојама; *ирис камење* кристали, нарочито разне врсте кварца, који се преливају у дугиним бојама; *ирис уље* етарско уље које се справља од корена перунике или љубичице; *ирис шtamпа* штампање у шареном, код кога се разне боје истовремено штампају са једне плоче тако да на својим ивицама прелазе једне у друге.

Слика 8:
Перуника – *Purple-Iris*,
комбинована техника,
105x105 цм.

Њене психолошке асоцијације су следеће: јасно, свеже, лако (боја атмосфере), прозирно, ваздушно, удаљено, тихо и мирно.³⁵ Физиолошки, плаветнило смирује срчани пулс, успорава ритам дисања, смирује, подстиче умне активности, интроспекцију и сабраност. За њу кажу да је боја мира и одмора. Плава делује, дакле, пасивно, хладно, поодстиче концентрацију и умирује. О њој дивно беседи Данте Алигијери (Dante Alighieri) када каже: „Нежна плава као сафир Истока, у ведру слику неба уливена, најзад поново усрећује моје очи.” Плавих биљака има јако много нијанси: од светлих тонова до дубоких тамно тегет.³⁶ Плаве биљке наводно имају заштитно својство. Најпознатија магијска биљка мандрагора (*Mandragora officinarum*) је управо ове боје. Међу плаве биљке спадају: лан, звончићи, љубичица, перуника...

Плава је за мене исказана преко зумбула. Загонетан је ово цвет. Његово есенцијално уље користи се у парфемској индустрији,³⁷ док се из цветова

³⁴ Прича је из *Старој завети*, *1 књига Мојсијева*.

8 Затим је Бог рекао Ноју и његовим синовима: 9 „Ево, склапам савез с вама и с вашим потомством после вас, 10 И са свим живим душама које су с вама, с птицама, са стоком, са свим другим земаљским створењима што су с вама – са свим што је изашло из барке, са свим створењима на земљи. 11 Склапам савез с вама: Никада више ниједно створење неће изгинути од вода потопа, и никада више неће бити потопа да опустоши земљу.”

³⁵ Оп. цит. Трстењак, А. стр. 213.

³⁶ Оп. цит. Ormiston, R. & Robinson, M. стр. 52.

³⁷ Usher, G. (1974), *A Dictionary of Plants Used by Man*, Constable and Company Ltd., London, стр. 78.

добија ванредно лепа плава боја.³⁸ Ми-слила сам да сам најлепше зумбуле видела у Пољској, у Познању (Poznań), а који су процветали уочи доласка Папе Светог Јована II (Saint John Paul II), све док нисам стигла у Беч. Теписи зумбула прекривали су отмене и пре-фињене луксузне зелене оазе у граду који је музеј на отвореном простору. Крупни плави зумбули изгледали су као да непрекидно плешу валцер.

Зелена боја је основна боја хлоро-фила. Има је у варијетитима од бле-дозелене до сивкастозелене, боје тру-лежи. Зелено је символ незрелости и неискуства. То је боја која буди наде и бесмртност, тријумф пролећа над зимом. Кажу да је то и боја здравља.

Зеленим бојама се лечи нервни замор и хистерија јер умирујуће делује на нервни систем, ефикасна је при лечењу од исцрпљености и може да ублажи мигрене. То је такође боја мира, релаксације, одмора и размишљања, јер њена симболика утиче на човекова осећања, смирује и ослобађа. Ова боја је зна-мење уравнотежености. Зелена такође симболизује новац, плодност, обиље, богатство, комуникацију са духовима природе. Пошто делује смирујуће, успоставља код посматрача личну равнотежу, ублажава исцрпљеност.

Мој додир са светим се испуњава кроз златну боју. Она је акценат и асоцијација на поленов прах. Као символ вечног рајског светла, она уноси живот у слику. Златна је једна од најмоћнијих боја, то је боја Сунца, саткана од елемента ватре, повезује се са мушким принципом. Боја је свих богова Сунца, богиња и нуди божанску слику овог доњег света. У алхемији, златна представља савршенство душе. Златна и бело-златна се могу видети свуда: од древно египатских хијероглифа у храмовима и пирамидама, преко златних статуа Буда на Далеком истока, златних купола и минарета код муслимана, а у хришћанству као ореол око глава светаца. Златна је боја символ енормног богатства и моћи. За њу важи тврдња да „није злато све што сија, али и не сија све што је златно”³⁹ и та тврдња је велика истина. Злато симболизује и интуицију, просветљење, свест, разум и интелект.⁴⁰

Слика 9:
Hyacinth – Зумбул,
комбинована шехника,
105x105 цм.

³⁸ Grae, I. (1974), *Nature's Colors - Dyes from Plants*, MacMillan Publishing Co, New York, стр. 49.

³⁹ Christian Friedrich Hebbel (1813 –1863).

⁴⁰ Оп. цит. Стивенс Е. стр. 142.

Свака слика је увек збир сликарско-занатских вештина, фабуле, ликовности, алегоријских компонента, али и неме реторике, и све то може да се бескрајно преплиће, да ствара паучину најфинијих боја, да личи на нити какве тканине на разбоју. На тај начин се фокусирам на утиске који проистичу из низа промена у природи, али и у мени, а који се, опет, догађају уз помоћ невидљиве руке Мајке природе. То су и облици у кретању зачараног сазвежђа, колоплет успомена на благе, али и опојне мирисе цвећа. Моја „интегрална слика” постаје „унија визуелних података”⁴¹. У трагању за једном универзалном сликом увек пада на памет став Леонида Шејке да слика треба да има трослојну структуру, односно јединство. По њему, слика треба да задовољи „простор приказа феномена стварности (призор) затим његово симболичко читавање у универзалном (символ) и унутрашњи, чисти облици слике (ликовна представа слике)”⁴². И често ме, признајем, греје притајена и топла нада да сам успела да, у оквиру мојих поимања ликовности, ово досегнем. Посматрање и анализа инспирације је нека врста струјања која се експонира као невидљива енергија, танка али фина, златна жица, као бескрајана нит која снагом челика држи уметника везаног за процес изазовног стваралачког чина. На тај начин, ето, стварам нови облик, дајем својој слици дубинску структуру, желећи да приуштим узбудљив доживљај реципијенту а свој души узбудљиви спокој, који тако одмара и доноси нирванско осећање среће. Кроз лични израз постижем међусобну повезаност целе слике, лако сједињујем њене појединачне делове. У Јеванђељу по Томи, стоје Исусове речи: „Ако испољиш оно што је у теби, спашће те оно што испољиш. Ако не испољиш оно што је у теби, уништиће те оно што остане неиспољено”. Моје слике су мозаик узбуђених појединости са унутрашњим значењем и уређеним складом. Ово је тешка и света игра између инспирације и дела. То је шаховска игра, сложена и изазовна, у којој постоје, наравно, два играча. Један играч је платно, а други ја са палетом боја и четкама. Новостворени облик је шаховски спој различитости које се комбинаторски спајају у својој различитости појединачних елемената. Природни облик задржава основе својег ентитета како би се остварила двострукост визије природног и естетски, уметнички обликованог предмета. А када се у све то уплете путовање са флором, ја постајем путник чије ноге не познају умор. То је суштински процес ослобађања од мотива. Чинила сам управо оно на што сам читајући наишла да је Пикасо рекао: „Када имам нешто да кажем, кажем то на начин на који сам осетио да треба да се каже”.

⁴¹ Ђурић А. (2001), *Симулјано око*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, стр. 70.

⁴² Исто, стр. 76.

И примичем се тако крају стваралачког уживња: Истичем оно што желим да задржим и одбацујем вишак од сложеног призора виђеног у природи. Спроводим сопствено осећање мере, склада и пријатних утисака које материјализујем кроз пасту, тј. боју. Нисам изузетак: Сваки уметник производи оно што осећа и мисли о природи, космосу и животу, и то кроз мукотрпан рад, праву алхемију и прави опсенарски посао. Моје опсенарство, трагајући за својим, сопственим изразом, ствара атмосферу у мојим радовима која не познаје урагане, провале облаке и несносни и болни град, лед који коси. Нестају са слике оштрине или непријатне сенке, јер наглашавам меке облике и њихове узбудљиве волумене. Дефинишем масу, која је, најпре, неодеређена и полако јој дајем коначну форму, са поруком коју проналазим у флоралном свету. Дискретни прелаз између светлости и сенке је у директној вези са чулношћу, којој се предајем док посматрам природу и околину. Моје слике су заправо заустављени тренутци раста биљка, израз који се одупире смрти и расулу. Оне откривају тренутке најискренијег осећања, јер су израз спонтане исповести. Тако ми се пружа згодна прилика за обогаћивање бојом целе површине. Бојом описујем скале, чувам суштину, својственост, звучност и тачност. У сенци, полусенци и на светлу истрајавам у трагању за истином, животом испуњеним радошћу. У сваку суседну површину уносим делић претходног тона, јер приказујем биће у његовом настанку и пунолетном израстању.

Терет између компромиса боје и облика је захтеван и огроман. Покушавам да останем јасна и чиста у идеји, јер усклађујем боје и форме. Боје које мешам на палети морају деловати тако да се по утиску што мање удаљују од локалног тона, тј. од основне и познате боје саме флоре, која ме окружује својим комплетним спектром. Извалчим тада из богате природне ризнице само оне боје које су мени, субјективно ми најближе и које дочаравају суштину архетипа флоре у најширем њеном смислу. Чини ми се да је овакав став потпуно оправдан у савременом току сликарских тенденција 21. века, у коме егзистирају бројни трендови, али и традиционални ставови који чувају сликарство од пада у досаду и сувисло понављање. Све уметничке тенденције треба да се међусобно прожимају, стварају живу материју од савременог сликарства. Кандински је давно приметио да „Нико не живи ван свог времена, ма колико се и сам трудио да побегне од сурове животне стварности”. Аналитичким посматрањем покушавам да постигнем да „простор престаје да буде атмосферски”, и да „ простор постаје објективан”, а „боја постаје звучна.”⁴³ Остварена замисао, на крају, поставља нова питања и истиче нове духовне

⁴³ Било Долфрес (*Gillo Dolfres*) (1910-) је италијански критичар уметности, сликар, филозоф. Он је напунио 100 година у априлу 2010. (last modified on 4 April 2014 at 14:50).

потребе. Пол Валери (Paul Valéry) даје у том правцу прихватљив, мени макар, савет: „Најбољи начин за процењивање једне слике јесте тај да се у почетку ништа не разазна”, што је свакако идеја за поштовање. Зато желим да ми потези четке буду меки, готово неприметни, али понекада, кад затреба, и оштри. Желим да их потчиним својој узнемиреној вољи за изражавањем и лирском опажању природе. Природа тада игра нову улогу. Она рационално, али понекад и уображено, бележи и повезује елементе у слици. Зато сликарски језик превасходно бива језик облика, који се тешко описују речима, односно одређеним језичким појмовима, јер се облици обраћају чулима. Како каже Едвард Сапир (Edward Sapir), човек не може да успостави истински и цеоловит однос према природи док не зна свак име сваке биљке или цвета или дрвета,⁴⁴ што може изгледати као вербално устројство света, али ту је сликар да тој вербалној комуникацији удахне мирис живота и цвећу на сликама, па се може рећи да је у неким ситуацијама уметност сликарска изнад језика, јер је по свом уметничком дискурсу нека врста есперанта међу људима, међу рецепиентима уметности. Стога је однос материје и обрађеног материјала од великог значаја у читању уметничког рада. И то је већ поезија, и обратно. У том смислу цитирам Ли Ханта (Lee Hunt) који каже „Поезија укључује све оно од сликарства што се може учинити видљивим оку духа”. Док Леонардо Да Винчи у тарктату о сликарству додаје „И оно само сликарство, не приказује свој циљ речима”, а опет, добро сликарство као да говори речима. Слика проговара својим порукама кроз динамику и архетипско значење суштине флоре, стога природни облик никако не уништавам, већ га транспонујем док не осетим да сам пренела поруку на прави начин. А да би тако било, потребно је да рука кроз потез четке тачно спроведе мисао у дело. Дакле, реч је о танушној нити нивелације између ума и дела. Оригинално у ставу и визији, спроведена кроз форму и боју, могућа је ако имам посебно око које догледава свет кроз сопствену оптичку призму. То другачије око Александар Ђурић с правом назива „симултано око”.⁴⁵ Поменути аутор са слаже са Хансом Хофманом (Hans Hofmann), америчким апстрактним експресионистичким сликаром, који каже: „Виђење без свести о томе, као визуелни акт, само је врста заслепљености. Виђење са свешћу о виђеном је визуелно искуство, то је уметност. Морамо научити да видимо”.

Морам рећи да се као сликар и стваралац у потпуности слажем са идејом Андреја Тишме који објашњава суштину уметности и каже да је

⁴⁴ Сапир, Е. (1974) *Огледи из културне антропологије*, прев. Александар И. Спасић, БИГЗ; Београд, стр. 26.

⁴⁵ Ђурић, А. (2001), *Симултано око*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, стр. 86.

она дефинитивно одраз човекове потребе да се што више приближимо природи како бисмо је потпуно разумели, да бисмо својим ликовним језиком фиксирали законитости постојања које уочимо. То је у суштини контакт са смислом универзалне егзистенције. Отуда се уметност назива божијим даром. „Блаженство уметности је, по природи, сасвим различито од спокојства религије!”⁴⁶

Дакле, уметност је крст који ми је додељен рођењем. Платно и боја, мој су језик којим комуницирам. А то већ значи да је метафоричко у мојим сликама такође присутно. У мом случају, флора из природе добија нову визуелну форму која интегрише свеукупност њеног значења и постојања. Антитезе у радовима су присутне кроз пуне и празне, светле и тамне, конкавне и конвексне насликане форме. Парадокс, као посебна метафорфа, да тако кажем, који носи мој циклус налази се у противуречности која је супротна од уобичајеног виђења флоралних мотива. Овде се не ради о слатким аранжманима цветних букета, јер то није умируће цвеће, ни богате гирланде флоре, већ микро и макро свет еволуције, развоја биљака на општем нивоу. Алегоријско у циклусу слика смештено је у називима појединачних слика које произилазе из односа вишезначења ликовног дела, његовог ослушкивања, разумевања и гласног читања. Из тог разлога сам дала општи назив мојим слика из циклуса транспоновања флоре у ликовне форме *Метаморфоза флоре* како бих олакшала комуницирање са мојим радовима. На тај начин дајем и остављам сугестије „читачима” за могућ пут ка разумевању суштине флоре, али и мојих порука. Политика и доминирајући трендови, који постају свето писмо уморног савременог друштва ван су мог интересовања. Повратак природи, коренима који побуђују најлепше емоције рођења, раста, развоја, али и неизбежне смрти су природни закони које треба ослушкивати, пратити, поштовати и неговати, ако желимо да истрајемо у борби против Танатоса. Интеррелације које се јављају у мом делу су смештене у оквир односа форми и боје. Боја стиже на платно и дочарава опште осећање које преовладава у мени. Човек у свему види одраз оног што носи у себи. Он се тако испољава. И сликар приказује оно што му је срцу блиско. Моја и ничија више мисао одзвања у телу и души мојој. Користим само оно што сама измислим, што осетим срцем и оно што погоди моју душу. Оно што осетим у срцу, што доживим кроз сваку мисао и кроз дамар, јесте оно што обликује моју уметност. А та уметност, опет, прожима све крвне путеве мога бића.

Када се у глави одговорног ствараоца јави нова идеја коју жели да оставари, она захтева велики напор и неустрашив дух који мора да буде спреман на високе критеријуме и многобројна додатна размишљања, па и неке жртве. Сваки човек мора да одлучи колико истине и терета може да под-

⁴⁶ Оп. цит. Сапир. Е. стр. 104.

несе. Највећи изазов је да живимо са тим бременом, упркос свему. Мени је било потребно време и спокој да бих могла да изразим оно што осећам и у шта дубоко верујем. Сликаство је билко и остало за мене облик молитве. Тек сам, у том светом односу према слици, у стању да судбину флоралног бића и његову симболику представим кроз деформисану форму. Тек кроз овакву деформацију флора у себи носи осећање узвишености и мистичности. Флорални свет је посато права оаза коју сам створила у дубини мога бића и потом је пренела на платно. Тако се родио мој сликарски космос и он је резултат, између осталог, вишегодишње уметничке праксе и, по мене, срећне сарадње са уваженим ментором, са добрим људима.

Тек када је уметнички циклус створен, он отпочиње свој живот. Сlike увек преносе поруке, емоције и, наравно, уметничке ставове. О томе где, како и колико дуго ће ови моји радови живети ја немам представу. Нисам ни радила оптерећена таквим мислима. Ово је само једна серија, можда и нужна етапа, у мом уметничком стваралаштву, у мом сну о томе како треба да изгледају слике којима је тема цвеће.

Када буде прошло много година, и кад се будем осврнула на овај циклус, сигурна сам да ћу управо помислити исто што је мислио и Марк Твен (Mark Twain) када је написао своју чувену сентенцију: „Двадесет година у односу на сада, бићете више разочарани стварима које нисте урадили, а не са оним што сте урадили. Зато баците сидро. Отпловите далеко од сигурних лука. Ухватите ветрове на пучини. Истражујте. Сањајте. Откривајте.” А да ли ће тако заиста бити, знаћу само ја и они који ће је читати кроз призму времена којег ми сада зовемо футур и о коме не занмо ништа. До тада покушајмо да будемо као уметник из кинеске бајке о сликару који је насликао леп пејзаж са стазом која је водила у дубину слике. Њему се та стаза толико свидела да је пошао њом и отишао у бесконачност, јер је вероватно искрено схватио да ништа не постоји изван нас него једно стање духа, или жеље за успехом, за олакшањем, за нечим вишим од бедних тела којима, свесно или несвесно, робујемо. Речи Љиљане Хабјановић Ђуровић, у Женском родослову, говоре баш оношто и сама мислим: „Мени је било потребно да будем испуњена гладном празнином, како бих могла да кроз њу, као кроз мудро море, роним до сопственог дна, да пронађем слојеве искуства, и откријем оно што сам назвала сећањем, ожиљке живота који су се утиснули у моју душу као фосили у стену. Била ми је потребна тишина како бих могла да чујем глас сопственог бића. Била ми је потребна самоћа, богата, пуна и бременита. Нема уметности без самоће. А ја сам хтела да будем уметник”.

Бити уметник сликар је процес отварања сопствене бујне маште и фантазије. Не уме свако да види оно што сликар и песник може да примети и осети, а затим и да преточи у слику или песму. Један материјални

предмет постаје нешто сасвим друго у рукама уметника који поседује надахнуће. Сликари су најближе комшије немогућег, луцидног, фантастике и сновиђења. Стварање је суштински стапање покрета, емоција и мисли. То је у сликарству заједничка делатност руке и срца, резултат преживљених и преточених емоција на сликарску подлогу. Сликарство је специфичан преображај органских и психичких елемената кроз боју у форму. То је посебан естетички ниво односа према стварима и појавама. Зато се дешава да оно што сликар запажа постаје визија другог света. Сликање је пример узвишености и високог стила.

Associate Professor Vera M. Marković, PhD
Faculty of Art and Design
„John Nesbitt” University, Belgrade

TRANSPOSING FLORA INTO ART FORMS

Summary: *Complex, voluminous and rich in the plain of semantics and visual, the theme of flora (herbal empire, but with emphasis on flower flora) in this paper is followed throughout the history of mankind and mythology of diverse nations of the world. It is demonstrated that the mythology not only influenced the development of human thought, but also the creating of special art view, esthetics and imagination of artists in all civilization epochs and meridians. With mythical notions of flowers, in the sense of different messages of floral painting archetypes intertwine, as inevitable form of inheritance in the complex human mind. Finally that establishes psychological standpoint which becomes an integral part of theoretical explanation of the artistic practice. Therefore professional terms and notions of psychology are necessarily used. Relation between antique philosophers and this sort of art was researched, namely through the notions of entelechy and hylozoism, being inevitable, in classical philosophical opinions.*

Floral art was elaborated, through the analysis of the history of art as well, from the earliest times when the man started expressing himself artistically to the contemporary tendencies of the 21 century. It shows that the applied art and literature are merely a game of association and reminiscence to spiritual values related to this divine theme of paintings, all with the aim to indicate the existence of diverse esthetical and cultural norms.

Through the analysis of paintings it is explained how significant and important dynamics is in works of art as well as the role of ratio between texture and form when painting flora. To complete the theme culturological traditional phenomena and art trends in contemporary conditions were elaborated.

At the very end the author's art opinion is explained which derives from research and empirical work, as well as from the personal sensibility inseparable from the art practice. It is about the project named "The Metamorphosis of the Flora".

Key words: *FLORA, MYTHOLOGY, ARCHETIPAL FORM OF FLORA, ENTELECHY, HYLOZOISM, IMAGE ANALYSIS THROUGH DIVERSE EPOCHS, AESTHETIC AND CULTURAL HORIZONS, DYNAMICS, TEXTURE AND FORM, TRADITION AND TREND, PROPER ARTISTIC POETICS.*

Мр Марин Ж. Милутиновић*
Бања Лука

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ ЛИКОВНОГ ВАСПИТАЊА НА ОСНОВУ АНАЛИЗЕ НАСТАВНИХ ПРОГРАМА У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА

Сажетак: Основна претпоставка успешне ликовне васпитања у школама јесте чињеница да је феномен ликовне уметности сложен, слојевит. Сваки школски програм који уважава само један од семената ликовне феномена и на њему истрајава, сам је по себи неодржив. Инсистирање на описничко-тематским вредностима цртежа (да цртеж буде верна копија даој објекта), давно је одбачен, јер је то само један семенит ликовне изражавања. На исти начин, инсистирање на стонаном ликовном изразу, шакође као једном семену, није могао остварити сложене циљеве ликовне васпитања. Исто важи и за визуелне комуникације. Такви садржаји у настави не могу допринети развоју креативности. Нема ликовне уметности без уважавања одабраној медији, индивидуалне методе обликовања, ликовне традиције, духа одређеног времена, итд. Ликовна порука је збир свих семената ликовних дела, а преноси се ликовно-естетским знацима (ликовним језиком). Модерно хуманистичко васпитање које претпоставља равноправност људи, а које се остварује у што дужем заједничком оштем образовању, сматра неминовним да се сви људи оспособе за коришћење духовних и људских вредности, не само ради обојављања личности, већ ради обојављања комплетној друштва, самим тим и процеса производње и квалитета живота. Ликовно васпитање је, дакле, пошредно свим људима.

Кључне речи: ЛИКОВНО ВАСПИТАЊЕ, ЛИКОВНА УМЕТНОСТ, ЛИКОВНО ИЗРАЖАВАЊЕ, СЕГМЕНТ, ЛИКОВНА ТРАДИЦИЈА, РЕЗВОЈ КРЕАТИВНОСТИ, ЛИКОВНА ДЕЛА, ДУХОВНЕ И ЉУДСКЕ ВРЕДНОСТИ.

---

* Контакт: maki64@blic.net

Увод

Наше време брзих промена карактерише и плурализам како у друштвено-економској сфери, тако и у култури и уметности, дакле и образовању. Досадашњи развој ликовног васпитања указује на различите етапе које прате и развој целокупног школства. До 1945. године било је веома изражено заостајање у ликовном васпитању хетерогене концепције у јединственом програму. Прва реформа извршена је са изразито идеолошких позиција, али концепт социјалистичког реализма није никада доследно уграђен у наш програм. Следећа реформа обављена је 1958. године са акцентирањем васпитних компонената и подстицањем креативности и антидогматског мишљења. 1964. године извршене су конзервативне корекције које су истицале фактографију, мерење резултата, диференцирања предмета на фундаменталне и мање важне, што је неминовно довело до нове реформе са тенденцијом растерећења програма, егземпларности избора садржаја и новог структурирања и повезивања. Ако извршимо снимање отворених проблема, можемо издвојити четири чворна питања која се највише намећу. Прва група питања односе се на општеваспитне захтеве и проблеме. То је питање еманципације као циља васпитања а које подразумева измену опште атмосфере у школи, измену односа између наставника и ученика, уважавање субјективне позиције ученика, како би школа дала свој допринос културној еманципацији. Друго питање је индивидуализација у наставном процесу, која подразумева уважавање типолошких и методолошких варијанти, као неопходне основе за схватање и доживљавање велике ширине у појавности ликовне уметности. Друга група питања односе се на саму ликовну културу, а она обухватају уважавање њене комплексности и могућност интеграције унутар ње саме и са другим подручјима. Ова интеграција ликовне културе у рад, производњу, визуелне комуникације, простор и слободно време је управо одлика демократизације ликовне културе, тако да се овом интеграцијом подиже квалитет рада, квалитет комуникација а тиме и квалитет живота. Трећа група питања су дидактичка питања наставе која се у подједнакој мери односе како на организацију часа тако и на планирање градива за мањи циклус или за целу годину. У ову групу питања долази и питање мотивације ученика, које се заснива на дијалектичким односима - потребе, могућности, жеље, вредности, идеали. У четврту групу питања долазе кадрови, дакле наставници у пракси, њихов ниво и статус, као и научни радници који се баве питањима ликовног васпитања. Нов наставник треба да је стваралац, широк, психолошки образован, комуникативан, отворен за проблеме, јер само добар наставник може успешно да решава проблеме ликовног васпитања.

1. О систематичности у настави ликовног васпитања као мотиву акције мишљења

У овом тренутку далеко иза нас је борба за елементарну афирмацију реформисане наставе ликовног васпитања и њене егзистенцијалне суштинске оправданости. Тај пут био је у току минулих година кривудава, али испуњен динамизмом, напорима и ентузијазмом. На том послу и хтењу да се остваре програмске интенције дошло се до драгоцених искустава и ако је рад био понекад и несвесно дидактички формалан. И тај баш корисни емпириј довео је ликовне педагоге до квалитетног аналитичког приступа и третмана разних актуелних проблема укључујући и питање систематичности. Наиме, дошло се до фазе када се више није могло заобилазити ово питање или имати формалан однос према њему, јер иако се естетско васпитање остварује претежно слободним стваралачким радом ученика, естетске појаве имају логични законити ток, па према томе процес васпитања мора се одвијати по фиксираном плану и систему и то по дидактичким правилима. То подразумева да је она настава естетског васпитања успешна која развија ученике постепено систематски како би постигли одговарајући ниво естетске културе и сензибилности. Неприхватљива су мишљења и схватања да се ликовне способности развијају слободно и спонтано мимо сваког планског деловања или уз минимални повремени утицај. Према томе, наша смерница у раду треба да буде плански заснована, чиме се уједно указује да је немогуће толерисати присутну шароликост и спонтани слободни рад који нам даје и доноси случајне резултате. Спознаја да рад лишен одређеног система не остварује одређене задатке и резултате, ставила нас је у ситуацију да исти елиминишемо из праксе. То уједно значи да се васпитно-образовни рад мора организовати и спроводити прегледно кроз адекватну поступну систематичност која је у ствари ексклузиван појам који искључује опортунистав и не допушта негирање. Дакле, систематичност спада у приоритетне задатке наставе ликовног васпитања, који дају, али и проналазе логичне путеве који омогућавају усвајање знања. Настава мора бити повезана у кохерентну целину и то на основу правилног и одговарајућег система који развија и логични начин мишљења. Систематичност континуирано тражи и условљава повезивање старе и нове грађе и проналази и уочава везе и односе са другим наставним областима и на тај начин откривају се каузални односи, долази до законитих спознаја а тиме и до логично разложног мишљења. Међутим, мора се нагласити и то, да је излишно тражити строгу систематичност чиме би се заобишао психолошки фактор, који се мора узети у обзир, и о коме се мора водити рачуна, пошто су психо-физичке способности и могућности сваке индивидуе различите. Из тога произилази да у настави ликовног васпи-

тања треба да буде заступљена дидактичка поступна систематичност а не научна систематичност (апстрактна теоретска обрада). То намеће констатацију да уместо принципа систематичности у пракси буде обухваћен и примењиван принцип систематичност у поступности.

2. Тешкоће и опасности у реализацији дидактичке поступне систематичности

Треба одмах нагласити и истаћи да остварити поступну систематичност није лак посао и да су педагошки екцеси могући. Она захтева фиксираност, квалитетну нормативност и прецизност посла који треба да се обави укључивши и педагошко-психолошку оспособљеност ликовног педагога. У супротном може доћи до нежељеног дејства у виду крутог, сувог и голог механичког шаблонског образовања. Опасност прети и од дидактичког манира и дрила а то значи гушење стваралаштва (аутохтоног и аутентичног) и стварања услова за униформно ликовно исказивање у виду инперсоналних (безличних) реализација. У таквој ситуацији неминовно ће доћи до апстрактног презентовања материје употребом тешко схватљивог језика при давању и објашњавању термина, појмова (из ликовне теорије и естетике) и одговарајућих задатака и циља часа, одређене теме, односно наставне јединице. Свакако, смањени фонд часова умногоме ће ометати да се оствари адекватна дидактичко-поступна систематичност, наиме, тај фонд часова упућује нас на концизност, сажимање, а при томе ипак треба остварити и принцип целовитости. Упркос томе, та чињеница да грађа треба да се обради на бази поступне систематичности, захтева поступак од ближег ка даљем, од једноставног ка сложеном, од лакшег ка тежем и од познатог ка непознатом. Да би се избегле тешкоће и проблеми у реализацији дидактичке поступне систематичности, мора се у потпуности разумети сврха и циљ систематизације, њене предности и евентуални недостаци:

- систематичност спречава и елиминише стару праксу;
- систематични рад подиже квалитет наставе, обухвата логичне целине, осмишљава, проналази и презентује битно, обезбеђује логични ред, адекватну повезаност и пропорционалност;
- систематичност развија способности, покреће на активност, мотивише и побуђује интерес и вољу;
- систематичност васпитава и образује у корелационом јединству;
- систематичност тражи рад, напор и мисаону активност која води формирању критичности, свесној и квалитетној перцептивности, анализи, синтези, спознаји, суду и закључивању;

- систематичност доприноси развоју способности планирања, јер захтева исцрпно снимање и фиксирање програмских садржаја и задатака;
- систематизација обезбеђује јединство наставног процеса помоћу дидактичког круга и адекватног извођачког поступка конкретних чињеница и правилан избор типова часа;
- систематичност изискује целовиту дидактичку документацију која упућује на аналитички прилаз обради пређене наставне грађе, чиме се долази до истраживачких акција;
- систематичност доводи до праћења напредовања као и до стварања услова омогућавања провере знања путем теста;
- систематичност доприноси реалнијем сагледавању резултата рада, а тиме и примени објективнијег критеријума при вредновању и оцењивању радних стваралачких ликовних реализација;
- систематичност доприноси спознаји вредности рада и даје увид у остварено, чиме степенује и рангира рад ликовног педагога, а тиме и могућност процене нивоа наставе овог предмета у школи.

Изнети угао гледања сигурно има бројне недостатке, можда и слабости, но основни циљ овог приказа је да се истакне важност и неопходност присуства поступне систематичности у наставном процесу, и да се избегну евентуалне потешкоће у реализацији која она носи. То се може постићи ако сагледамо још једну веома важну компоненту систематизације, а то је да она олакшава и подстиче развој креативности код свих појединаца а не само код посебно талентованих и надарених. Некад се мислило да ликовно стваралаштво одговара само талентованим појединцима, а да остале не треба „оптерећивати” ликовно-естетским проблемима и задацима. Међутим, савремени начин размишљања је у потпуној супротности са оваквим ставом који је не само погрешан већ и веома штетан за целовит развој личности. Данас се сматра да је стваралаштво једно универзално обележје и да је оно присутно код сваког човека. То је урођена особина људи, и због тога за његову актуализацију нису неопходни никакви специфични таленти или посебне способности. Сваки је човек по свом рођењу потенцијални стваралац. Међутим, нису ствараоци само они који стварају уметничка дела. Такви појединци представљају мали део популације, а креативност је универзално људско обележје. То значи да се та урођеност може и мора изражавати и у другим остварењима и на друге начине, а не само кроз уметничка или нека друга друштвено призната дела. Сваки појединац може бити креативан на свој начин. То је веома важно да схватимо јер онда уметност добија много шире васпитно значење. Са тог становишта ликовно васпитање нема првенствено за циљ

да васпитава за уметност, већ је смисао уметности да васпитава за живот. Овакво схватање о општој креативности људи, Маслов је заступао још 1950. године, а Гилфорд је статистичким путем истраживао интелектуалне способности човека и утврдио да постоји 24 различитих фактора или способности креативног мишљења. Дошао је до закључка да су оне универзално заступљене и да постоје индивидуалне разлике међу њима у врсти и интензитету креативности. Данас је тај налаз код Гилфорда прихваћен тако да се креативне способности утврђују и вежбају код сваког појединца кроз одређене програме и институције. Стара концепција мерења IQ-а као индикатора неке „талентованости“ и доказа о неталентованости, тиме је давно одбачена (иако је код нас још присутна због заблуда и предрасуда наше психологије). Стваралачки потенцијал појединца захтева одређену средину и услове да би се могао слободно развијати. Многи су у току свог животног пута изгубили свој креативни и урођени потенцијал, и постали и остали некреативни. То је резултат живота у друштву и процеса образовања. Нарочито је за уништавање људске креативности или стваралаштва штетан процес формалног образовања и васпитања који масовно уништава урођену креативност. Зато циљ ликовне културе у себи треба да садржи и захтев да се сваки појединац доведе у ситуацију да употреби свој стваралачки потенцијал, тј. да му се омогући развој стваралачких способности и развој естетског процењивања.

Закључак

Ликовна култура је фундаментални део опште културе, која обухвата широко подручје наставног, васпитно-образовног ликовног рада, изложбеног, издавачког и публицистичког ликовног делатног и с њима, у најужој повезаности, естетско процењивање и ликовну критику. То је веома сложено подручје друштвеног живота које ликовна култура прожима више и дубље од било које друге форме свести. Ако под општом културом подразумевамо збир оних интелектуалних, моралних и естетских вредности које сачињавају хумани садржај и смисао људског живота, онда ликовној култури припада значајно место. Ова област, поред своје хумане функције, задире и у све облике друштвеног живота и амбијента у коме живимо. Почев од изгледа наших улица и радних места, начина становања и одевања, до предмета савременог домаћинства и свакодневне употребе. У том погледу слика коју гледамо не делује само својим садржајем него и уметничком интерпретацијом и техником рада. Тим средствима се остварује она интимна веза између гледаоца и ствараоца, која подстиче мисао и развија осећања – оплемењује, богати,

уздиже људску личност. Исто тако, књига коју читамо, филм или позоришна представа коју гледамо, не делују само својом садржајима него и ликовном компонентом. Одело које носимо, прибори и алати којима се служимо, остварују у свакодневном животу посредством естетских одлика и боја, интимну везу тих предмета с људском личношћу у непосредним контактима или радним процесима и формирају је на вишем, естетском и културном нивоу. У томе је хумана мисија ликовне културе, чије деловање мора да има широку друштвену основу. Ново доба донело је нове области ликовног стваралаштва: примењене уметности и индустријску уметност, чија интеграција у све области рада и стваралаштва постаје економски фактор и један од врховних принципа напредне педагошке мисли. У том смислу примена естетских принципа у графичкој, текстилној, грађевинској, и свим другим индустријским областима, естетско-ликовно образовање постаје саставни део стручног образовања. Индустријска естетика се негује у свим напредним техничким и индустријским школама у свету. Тим путевима развија се и расте укус савременог човека, а развијеност укуса доприноси стварању пријатнијег и племенитијег амбијента у коме човек живи и ради.

Продукцијом и контемплацијом уметничких дела, кроз индивидуалну експресију и интерпретацију, користимо уметност као начин за разумевање себе и света у коме живимо. На тај начин, уметничка дела су досијеи доприноса човечанства систему цивилизацијских вредности и веровања. Визуелне информације данас представљају интегрални део сваке стандардне комуникације; визуелна писменост је самим тим неопходна база и услов успешног интегрисања личности у друштво. Ниво ликовне освештености и способности за ликовну креацију директно условљава и одређује ниво комуникације. Савремена култура повећањем своје комплексности, захтева од сваке индивидуе не само капацитет за визуелно читање, већ и за разликовање и процену ликовне експресије. У време кад је актуелна светска и домаћа тенденција – производња и стимулисање потражње кич производа који се декларишу као највеће и једине вредности издигнуте на пиједестал у скоро свим областима живота, доминација површних и лажних ауторитета је реална. Зато је неопходна адекватна, сигурна и безкомпромисна акција компетентних едукативних установа, јер је од суштинског значаја за креирање комплетне духовне климе да ученици распознају, осете и разликују праве вредности од лажних. Естетско образовање предпоставља што комплетније упознавање са квалитетом и квантитетом уметничког односа и уметничких креација. Узимајући у обзир да уметнички однос садржи четири базична аспекта: перцепција визуелног односа, продукција уметничког дела, познавање и разумевање уметничких објеката, процена уметничких предмета (дела),

квалитетни наставни програм естетског образовања треба укључити све аспекте. У наставној пракси, естетско образовање се реализује кроз образовни наставни програм предмета „Ликовно образовање”, односно представља упознавање са основама ликовног језика (ликовни елементи и принципи), и основама историје уметности. То је најважнији корак ка стварању и разумевању визуелне појаве, става, објекта, чији је циљ упознавање критеријума за вредновање ликовних појава и ликовних дела. Реформе образовних система данас су под притиском прагматичних педагошких захтева брзог економског напретка. Школа припрема компетентне кадрове за све области а првенствено за нова, перспективна и економски исплатива занимања. У том прагматичном педагошком систему ликовно васпитање може бити само у функцији одређене струке. Како се струке схватају поједностављено, ликовна култура не мора бити заступљена, па је у образовању већине појединаца непотребно? Потпуно се занемарује чињеница да је ликовно васпитање репродукција духовних вредности једног друштва и да представља веома важну карику у систему образовања. Доказано је да се у ликовном стваралаштву и процењивању ликовних вредности развијају многи људски потенцијали и фактори – визуелни (тачно и осетљиво опажање), интелектуални (памћење и креативност), емоционални (машта и емоције), и моторни (спретност и сензибилитет). Тиме ликовна култура постаје незаменљив фактор образовања и васпитања, јер делује позитивно на развој многих људских особина. У таквом образовном систему битан је сваки човек, а не првенствено његова искористљивост. Мора се сачувати интегритет личности, његова људскост и њу даље развијати, јер само хумано изграђени људи могу живети у позитивном социјалном окружењу и такво окружење очувати. Залажући се за васпитну вредност ликовне културе, дајемо јој значај у образовном систему, верујући у боље друштво и бољу будућност. Као што је ликовна култура слојевита, тако је и њено деловање у образовању веома широко, вишезначно, а тиме и улога у образовном систему незаменљива! Између осталог, овај текст је и својеврсни апел са намером да утиче на школске планове и програме из којих је последњих година готово потпуно нестало ликовно образовање, тако да млади људи завршавају средње школе осиромашени за једну веома важну духовну димензију, коју може попунити једино ликовна уметност.

Литература:

- [1] Бајалица, Д. (1945): *Училијска школа у Бањој Луци за вријеме ше-шојануарске диктатуре, Бања Лука у новијој историји 1878 – 1945*; Бања Лука.
- [2] Вујић, М. (1996): *Што година Бањалучке гимназије 1895 – 1995*; Бања Лука: Глас српски.
- [3] Грандић, В. (2003): *Широ Боцарић, Перо Појовић, Божо Николић у српском трајанском сликарству Босне и Херцеговине 1900 – 1941*; Бања Лука: Глас српски.
- [4] Доброњовски, Ј. (1968): „О систематичности у настави ликовног васпитања”, *Педагошка стварност*, бр. 7; Нови Сад,
- [5] Дугоњић, Т. (1963): „Прилог методици ликовног васпитања”, *Наша школа*; Сарајево.
- [6] Карлаварис, Б. (1960): *Нова концепција ликовној васпитања*; Београд: Завод за издавање уџбеника НРС.
- [7] Карлаварис, Б. (1982): *Актуелни проблеми ликовној васпитања и пер-спективе ликовне педагогије као науке*; Краљево.
- [8] Карлаварис, Б. (1982): *Школа ликовних педагога*; Матарушка Бања.
- [9] Карлаварис, Б. (2004): *Саветовање ликовних педагога*; Нови Сад.
- [10] Корков, М. (2005): *Преференције ученика према ликовним делима*; Скопље.
- [11] Милинковић, З. (2003): *Приручник за наставу ликовне културе*; Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [12] Опачак, И. (1999): *Функција и положај ликовне културе у односу на друге наставне предмете*; Београд.
- [13] Парлић, Ј. (1979): *Педагошка функција уметности*; Београд.
- [14] Папић, М. (1984): *Школство у Босни*; Сарајево: Веселин Маслеша.
- [15] Перовић, Ж. (1954): *Умјетничко-естетско васпитање средњој школи*; Сарајево.
- [16] Стојаковић, П. (2005): *Психологија за наставнике*; Бања Лука: Медиа центар Пролом.

Marin Ž. Milutinović, MA
Banja Luka

ACTUAL PROBLEMS OF ARTS EDUCATION BASED ON ANALYSIS OF CURRICULA IN SECONDARY SCHOOLS

Summary: *A basic assumption of successful art education in schools is the fact that the phenomenon of fine art is complex and stratified. Each curriculum which considers one and only one segment of fine art phenomenon and holds on it, is untenable. The fact that fine art insists on optical and thematic values of drawing (meaning that the drawing is only a copy of given object), is rejected a long time ago, since that is the only one segment could not achieve complex aims of fine art education. It is the same for the visual communications. Such contents in teaching can not contribute to development of creativity. A fine art is nothing without accepting the chosen medium, individual method of forming, the art tradition, the spirit of certain time ect. A message of fine art is a mixture of all segments of fine art forms, and it is transmitted with an art and aesthetic symbols (a fine art language). The equality of people is the fact in modern humanistic upbringing, and it is accomplished in very long general, common education, so that fact is unavoidably important for people to be able to use spiritual and human values, not only for the enrichment of the individual, but also for the enrichment of whole society, and complete process of production and quality of life, So, fine art education is something that all people need.*

Key words: ART UPBRINGING, FINE ART, ART EXPRESSION, SEGMENT, ART TRADITION, DEVELOPMENT OF CREATIVITY, ART FORMS, SPIRITUAL AND HUMAN VALUES.

Саша Савковић, мастер
Београд

УМРЕЖЕНО ДРУШТВО И УМРЕЖЕНА КУЛТУРА

Сажетак: Друштвене науке ширеирају информацијско друштво као такво друштво у коме је производња, размена, коришћење и архивирање информација базична делатност. У овом раду се тај термин разматра у значењу шире социоекономске и културолошке парадигме, обликоване под снажним утицајем информационих и комуникационих технологија. Аутор долази од становишта да је информацијско-комуникацијска револуција довела до темељних промена у свим сферама друштвеној животи. Природа рада је измењена и долази до снажне развоја терцијарној сектора (услуге, образовање, информације). Нестају традиционалне поделе на приватно и јавно, политичко и грађанско. Привреда, култура и политика све се више прелићу и међусобно условљавају, на начин да процесирање и пренос информација постају фундаментални извори продуктивности и моћи, па и културне моћи.

Кључне речи: КУЛТУРА, УМРЕЖЕНА КУЛТУРА, ИНФОРМАЦИЈА, МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, ЕТИКА.

1. Преобликовање друштвеног простора

Кључни елементи комуницирања појединаца и друштава данас су обележени дифузијом културних елемената, разменом стваралачких искустава и бројних културних специфичности. Развој моћних електронских медија несумњиво је омогућио глобализацијско повезивање и зближавање људи у савременом свету, укидајући временске, географске и културолошке дистанце.

Бавећи се односом медија и демократије, Наом Чомски је у својој књизи *Медији, пропатаанда и систем* указао на моћ индоктринације медија у систему масовног комуницирања, говорећи о моћном механизму контроле који онемогућава јасно разумевање догађаја у свету (Chomsky, 2003). У модерној конфузији идентитета и плурализму културних модела присутан је изванстрах од глобализма, од хомогенизације и асимилације, који рађа неизвесност у погледу очувања демократских вредности, политичке стабилности, националног и културног идентитета.

Упркос основаним бојазнима, савремени свет треба развојно усмеравати и посматрати као ризницу културне различитости и бројних могућности исказивања њихове међузависности. У складу са шансама и претњама глобализације, овај процес се може препознати и као нови вид акултурације омогућен процесом масовног комуницирања, уз нове потенцијале за дифузију културних елемената, а тиме и промоције појединаца, народа и култура уз неизоставну потребу очувања њихових специфичности. Сасвим је извесно да се при томе нужно мора претпоставити изванстрах степен политичке, медијске и сваке друге коректности и демократичности, као значајаних стратегијских ресурса и незаобилазне основе за развој и опстанак умреженог друштва и савремене умрежене културе.

Који су процеси довели до суштинских промена и преобликовања целокупног друштвено-економског и политичког простора света, на крају двадесетог и почетком двадесетпрвог века – једно је од суштинских питања за истраживање процесâ друштвеног умрежавања.¹ Настављајући веберовску традицију, Фукујама, Харисон, Хантингтон, Патнам, сматрају да су културне традиције трајне у да уобличавају политичко и економско понашање друштава којима припадају.² Међутим, теоретичари модерни-

¹ „Значај међународних фактора у друштвеним променама био је изузетно велики бар у последња два века, и вероватно ће бити још већи у будућности, под притиском глобализације друштва, политике и економије” (Харисон и Хантингтон, 2004, стр. 97).

² Настављајући веберовску традицију, Франсис Фукујама (1995), Лоренс Харисон (1985, 1992, 1997), Самујел Хантингтон (1996) и Роберт Пакнам (1993) заступљају мишљење да су културне традиције изразито трајне и да и данас настављају да уобличавају политичко и економско понашање друштава којима припадају. Међутим, теоретичари модернизације, од Карла Маркса до Данијела Дела и аутора овог прилога засту-

зације, од Маркса до Данијела Бела, заступају становиште, да је успон индустријског друштва повезан са кохерентним културним променама које воде удаљавању од традиционалних система вредности. На извештај начин, догодило се да су у праву и једни и други – исход је глобализација и умрежено планетарно друштво, у коме није више могућа „пређашња” историја, а чином умрежавања неминовно се, *ipso facto*, морало удаљити од традиције, тако и толико да више ни идентитет друштва, народа и нација није више оно што је био.

Општу, територијалну, трговинску, економску, политичку и културну повезаност, произвео је управо процес глобализације, а сâм глобални поредак последица је опште повезаности и међузависности друштава, држава и култура. У вези са овим поставља се и питање свих питања о даљој егзистенцији друштава и држава: да ли у овом новом моделу умрежавања држава, континента, транснационалних корпорација, постоји првенствено економски интерес, и које су последице тога на опште токове живота у свим његовим аспектима, на колективном и индивидуалном плану, мерено исходима у култури као општем миљеу обитавања човековог ума и духа? Разматрања међуодноса умреженог друштва и умрежене културе, у оквиру овог поглавља, довешће нас, поред других, и до одговора и на ово кључно питање.

Социолошки аспекти новог економског развоја друштава највећа су загонетка глобалног света, у којем већ живимо – како постићи одржив привредни раст, и како (перманентно) решавати социјалне проблеме.³ Углавном се сматра, према преовлађајућем мишљењу, да у решавању ове загонетке раста треба узети у обзир четири фактора: 1. географске предности, где се убрајају природни ресурси, приступи водним токовима, повољни услови за пољопривреду и људско здравље; 2. близина других успешних привреда; 3. тип друштвеног система (постоје системи који подржавају друштвени раст, и они који не подржавају); и 4. позитивни повратни ефекти, који се данас односе на технолошке иновације и који, по принципу ланчане реакције, дају замах будућем напретку.

Привредни раст као емпиријска појава доводи се у везу са политичким, културним и економским факторима и блиској повезаности са капиталистичким друштвима, институцијама за које је карактеристично

пају идеју да је успон индустријског друштва повезан са кохерентним културним променама које воде удаљавању од традиционалних система вредности. Овај текст нуди доказе о томе да су оба становишта тачна (сви наводи према: Inglehart & Welzel, 2005).

³ „Како помоћи сиромашним слојевима? Тако што се мора помоћи богатима да несметано умножавају богатство, са надом да ће нешто доћи и до најсиромашнијих. На чему почива овакав систем, то је право јачег. Глобализацији је потребно оштро, одлучно и немилосрдно такмичење, потребна су јој велика улагања, оштра селекција и игриште, на којем су једина правила, да јачи побеђују” (Барико, 2002, стр. 34).

да је држава подвргнута владавини закона, да култура подржава висок степен друштвене мобилности и да на тржишту засноване економске институције подржавају обухватну и комплексну поделу рада. Само у одређеном броју држава присутна је ова комбинација политичких, културних и економских институција (Jeffrey Sachs, 2014).

Међутим, неокласична економска теорија, не узима у обзир ове факторе. Класична економија, почев од Адама Смита, као и неокласична економија признају да неповољне економске институције могу да отежају економски раст, али је оптимизам неокласичне економије, исказан у очекивању да ће недостаци у економским институцијама бити уклоњене, под утицајем институционалне конкуренције или путем јавног избора. Неокласична економија је помогла да се објасне разне важне епизоде брзог економског развоја, на основама теорије економске конвергенције, мада је уочено да се механизми конвергенције могу применити само на специфичне околности и не важе као општи принципи за могуће опште процесе. За потпуније објашњење новонасталих глобалних процеса, неопходан је шири социолошки приступ, који мора узети у обзир физичку географију, еволуцију друштвених институција, унутрашње друштвене промене, као и промене у оквиру интернационалних граница (Харисон и Хантингтон, 2004, стр. 79).

Културна објашњења економских резултата, посебно су била значајна у тражењу узрока одређеном опирању капиталистичким реформама у 19. веку, али се те анализе морају ставити у шири контекст географских, политичких и економских димензија. Отуда, улога ових варијабли осетно смањује простор „за независну важну улогу културе.” (Харисон и Хантингтон, 2004, стр. 98).

Досадашњи развој показује да се у оквиру система предвидљивих промена, долази до удањавања од апсолутних друштвених норми, према вредностима све веће рационалности, толеранције и поверења у постмодерне вредности. Култура, међутим зависи од свог пређеног пута, тако да је једно друштво историјски протестантско, православно, исламско или конфучијанско, што доприноси стварању културних зона, са различитим системима вредности, које опстају и имају утицај на економске ефекте, као и на политичке, економске па и демократске институције.⁴

⁴ Макс Вебер је у својој монументалној социологији први дао адекватан опис друштвених институција модерног капитализма. Вебер је створио „идеалне типове” прекапиталистичког и капиталистичког друштва и објаснио у чему се они разликују. У прекапиталистичком друштву, политичка власт је традиционална и арбитрарна неспутана законским ограничењима. Друштвене норме подржавају хијерархијске разлике. Водећа тржишта не постоје, а мања тржишта која постоје ограничена су друштвеним или законским баријерама. У капиталистичком друштву, држава је одређена владавином закона. Друштвена мобилност је велика. И економска размена се у највећој мери могућој мери одвија посредством тржишних институција.

Друштва се знатно разликују зависно од тога, колики нагласак „стављају на вредности самоодржања или на вредности самоизражавања” при чему су друштва више демократична, ако су више истакнуте вредности самоизражавања. Корелација између вредности самоодржања, самоизражавања и демократије изразито је велика, а култура увек доприноси уобличавању демократије (Харисон и Хантингтон, 2004, стр.147).⁵

2. Друштвена структура као мрежа

Који процеси доводе до настајања организационих уређења која људи формирају у односима производње, потрошње, репродукције, искуства и моћи, затим како се ови структурни елементи изграђују око мрежа, то су питања овог поглавља. Савремени процеси глобализације воде порекло од економских, политичких и културних фактора, а силе које управљају глобализацијом могу да делују преко глобалних мрежних капацитета, који су засновани на дигиталним комуникационим технологијама и системима за трансформацију.⁶ Друштвена структура, некада јасно издиференцирана и стабилна, сада, у складу са свим видљивим и невидљивим друштвеним реконфигурацијама, почиње се проучавати у далеко дифузнијим, флуиднијим и динамичнијим појмовима. Уместо, или поред, традиционалног, вертикално-хијерархијског односно хомогено-системског схватања друштвене структуре, све чешће се говори о једном, могли бисмо га назвати хоризонтално-плурално-хијерархијском, односно мрежном схватању структуре друштва.

Међутим, упркос јасно назначеним глобалним интеракцијама у данашњем свету, велики број научника сматра да је *глобализација* данас најчешће коришћен, али у исто време и најмање јасно дефинисан појам.⁷ У питању је вишезначан и сложен појам који означава нешто што сасвим реално постоји, и што је последица великих промена које су захватиле човечанство. Наиме, у последњих тридесет година XX века догодиле су се промене без пресе-

⁵ „Синдром поверења, толеранције, благостања и партиципаторних вредности испољен на димензији самоодржања-самоизражавања посебно је, чини се, важан. Дугорочно гледано, демократија се не остварује просто увођењем институционалних промена или ангажовањем елита. Њен опстанак зависи и од вредности и веровања обичних људи” (Харисон и Хантингтон, 2004, стр. 169).

⁶ „Унитарна архитектура класичне и посткласичне теорије друштва све мање одговара чудној зб(и)рци друштвених мутација и репликација у друштву данашњице” (Катунарић, 1999, стр. 2). “Хитније него икад потребне су нам идеје и теорије, које ће нам допустити да ново, које се стусштило на нас, схватимо као нов начин и да са њим живимо и радимо” [Ulrich Beck (Бек, 2001, стр. 21)].

⁷ Према Речнику страних речи Клајна и Шипке (2010): Глобализација – процес повезивања економских и финансијских токова на светском нивоу; тежња ка уједињавању тржишта и ширењу економске активности на глобалне размере, изван националних граница, уз јачање међусобне зависности у светској економији.

дена; потпуна економска либерализација, масовни авио-саобраћај, развој телекомуникација, еколошке промене, појаве крупних транснационалних компанија и међународних организација, како државних тако и приватних. Појам глобализације обухвата све те појаве. Ипак, скоро да и не постоји утврђена дефиниција глобализације, већ постоји само извештај број мање или више могућих одредница.

Процес глобализације светске привреде од почетка 90-тих година прошлог века долази у своме развоју до пуног изражаја. На светској економској сцени главни субјекти постају мултинационалне корпорације. Оне се преко националних тржишта интегришу у светско тржиште, као такве желе да остваре низ циљева а најважнији је опстанак у светској утакмици и постизање оптималних резултата пословања. У њима, као новом организационом облику испољавају се и одређене специфичности које се посебно тичу менаџмента, а резултирају у следећем: смањењу броја хијерахијских нивоа, проширењу послова и овлашћења у оквиру радних места, децентрализацији ауторитета, новим начинима комуницирања и плаћања, порасту значаја мотивације запослених и сл.

Али, поновопоставимо питање – штатачно значитермин „глобализација“?⁸ Глобализација је израз новијег датума, који потиче од француске речи „global“, што значи целовит, свеукупан. Сам процес глобализације заменио је неке старе процесе који су се другачије и називали, као што су, на пример, „универзализација“ и „интернационализација“. Појам глобализације може се схватити и дефинисати на различите начине, зависно од тога да ли се полази од позитивних, или негативних карактеристика самог процеса. Тако, глобализација се најчешће схвата као позитиван и оптимистичан процес који доноси убрзани развитак технологије, лакше проширење тржишта, већи профит, лагоднији живот, изразит научни напредак; уз све то и као нужност повезивања света са лабавијим (или сасвим укинутим) националним границама. Према другом схватању, глобализација је нужно зло и представља превласт велих сила (и економија), таквих какве су, на пример, Сједињене Америчке Државе и Европска Унија, над малим народима, у свим аспектима живота – економији, политици, науци и култури; једна врста новог облика колонијализма и империјализма. Песимистични поглед на глобализацију сматра да она уништава и локалне културе, шири светске неједнакости и увећико погоршава животе сиромашних.⁹ Неки тврде да гло-

⁸ Чак и међу пословним људима израз *глобалне корпорације* често се користи наизменично са мултикултуралном корпорацијом да би се описало пословање у далеким земљама; други, овим појмом дефинишу глобалну фирму као ону која покушава да стандардизује операције, али се уклапа и у националне одлике тржишта када је то потребно.

⁹ Зар нико не примећује да новинске репортаже о фабрикама, у Трећем свету, приказују потпуно исте страхоте које је Зола приказао у `Жерминалу`, говорећи о животу рудара пре сто тридесет година.

бализација ствара светске победнике и губитнике; генерално, само неколицина просперира, а већина бива осуђена на бедан и очајнички живот.

У оквиру овог рада, као позитивно значење, користимо појам глобализације, као специфичан израз (и исказ) универзализма, са карактеристикама које указују на виши степен хуманости у свим светским и планетарним комуникационим интеракцијама.

Са таквим одређењем, може се онда рећи да је глобализација скуп сложених и могућих економских, технолошких, политичких, социјалних, културних и бихевиоралних процеса и обичаја који све више излазе из оквира надлежности неке поједине државе и њене територије. Неретко, глобализација се изједначава са интернационализацијом, што је синоним за већу међузависност и прекограничну размену. Такође се сматра да глобализација подразумева и све већи проток идеја, знања, искустава и информација.

Појам, иначе, потиче из економске идеологије менаџмента по којој по свим одлукама из сфере производње и пласмана треба размишљати са становишта глобалне конкуренције. Глобализација се користи на читав низ начина, делом и противуречних, а широка прихватљивост појма је заснована на искуству растуће економске и комуникационе преплетености.¹⁰ То искуство су уобличили: транснационални концерни; интернационализација финансијских тржишта и кретања капитала; присутност брендираних производа у сваком кутку света; масовна култура која рачуна с међународним пласманом својих производа; скраћење саобраћаја и комуникационих путева, и интернационализација политичке, економске, војне и сваке друге моћи, чије се деловање све више позива на „глобалне” актере и вредности.¹¹ Према томе, поставља се питање, да ли се може говорити о преовлађујућим вредностима глобалног умреженог друштва, и, још шире, да ли постоји нека друштвена суштина, која би се могла означити као заједничка култура глобалног умреженог друштва? Одговор је позитиван, у смислу, да је глобална умрежена култура заснована на процесима и комуникацији различитих култура, јер је уз помоћ савремене технологије повећана способност мреже да уведе нове актере и нове садржаје, који одражавају њихове вредности и интересе.

¹⁰ Глобализација се остварује тамо где је дозвољена груба игра. Као пројекат је настала управо тада, када је Запад почео да тежи свеопштем укидању сувишних прописа да би улагачи имали одрешене руке. Капитал мора слободно да кружи, не сме се гушити сувишним прописима.

¹¹ Главна обележје глобализације је, да стално шири своја подручја, али и правила игре. Глобални свет може да се изгради само ако одбацимо знатан део правила која су до сада поштована. Дobar пример су такозване слободне зоне, у којима се производња и трговина минимално опорезују, синдикати немају никакав значај, заштита животне средине није никакав проблем, готово да нема никаквих правила. У тим зонама ради око 27 милиона људи.

А кад је реч о моћи, треба рећи да је, у савременим истраживањима дато је више хипотеза о природи моћи у умреженом друштву, па се каже да се моћ првенствено испољава изградњом значења у људском уму, кроз комуникациони процес, у глобалним и/или локалним мултимедијским мрежама масовних комуникација, укључујући и масовно самокомуницирање. Ипак, несметано функционисање институција једног друштва није резултат њихове правне и политичке моћи да грађане присиле да се повинују¹² (Castells, 2000).

Кастелс истиче да се не може говорити о преовлађујућим вредностима глобалног умреженог друштва јер је вредност оно што се обрађује у свакој доминантној мрежи, у сваком тренутку и на сваком месту, у скалду са хијерахијом коју су програмирали у оквиру саме мреже актери који делују у складу са самом мрежом. Ипак постоји нешто што би по Кастелсу могла бити заједничка култура глобалног умреженог друштва, а то је „култура протокола комуникације који омогућавају комуникацију између различитих култура, и то не на основу заједничких вредности већ на основу тога што деле вредност комуникације” (Castells, 2000, стр. 63). То значи да глобална култура није сачињена од одређеног садржаја већ од процеса, она је култура комуникације зарад комуникације саме.

Са становишта модерног друштва кључно је то што се способност мрежа да уведу нове актере и нове садржаје у процес друштвене организације, уз релативну аутономију у односу на центре моћи, временом повећала уз помоћ технолошких промена и прецизније говорећи, кроз еволуцију комуникационих технологија. Надаље Кастелс идентификује четири основна типа моћи у савременом умреженом друштву: 1. Моћ умрежавања; 2. Моћ мреже; 3. Умрежену моћ и 4. Моћ стварања мреже. Моћ умрежавања односи се на тзв. чување пролаза, односно моћ актера и организација које су укључене у мреже и које чине језгро глобалног умреженог друштва над скупинама људи или појединаца који нису укључени у ове глобалне мреже. Неукључивање у мрежу, односно искључивање је основни вид ове моћи. Моћ мреже представља наметања правила укључивања у мрежу у скалду са протоколима комуникације дате мреже. Умрежена моћ је моћ својствена умреженом друштву, где ниједна мрежа није јединствени и самостални извор моћи већ делује у садејству са другим мрежама. Моћ стварања мрежа, као најважнији облик моћи у умреженом друштву, настаје на основу два механизма: програмирање мрежа и преусмеравања токова комуникације између њих.

¹² Сасвим је друга ствар, у друштвима у којима институције не функционишу због снажне инфилтрације криминалних мрежа, када полиција мора да реагује. Али, тада полиција може постати претња и за грађане који се придржавају закона. Отуда, грађани настоје да свој живот организују што је могуће даље од домена државе и домета полиције.

Други кључни елемент Кастелсове теоријске поставке повезан је са разумевањем процеса комуникације у глобалном умреженом друштву. Он најпре посматра трансформације комуникација као последицу информационо комуникационе технолошке револуције која се дешава протеклих неколико деценија. Осим тога он се позива и на процесе пословне и регулаторне трансформације масовних медија као и трансформацију културе у глобализацијским процесима. Све то прожето је односима моћи који одређују све поменуте трансформације. Најважнија последица тих процеса јесте настанак новог феномена који Кастелс назива масовна самокомуникација. Иако је овај аспект комуникације препознат већ са почецима ширења интернета, Кастелс га не дефинише само комуникалошки кроз призму интерактивности већ и делатно, као чин аутономне комуникације. Он запажа да је масовна самокомуникација само креирана у погледу садржаја, самоусмерена када је реч о емитовању, и самоизабрана у пријему, од многих који комуницирају са многима, чиме доводи до рађања аутономије без преседана за субјекте комуникације али и изазовима тој аутономији до стране медијских конгломерата и државних регулатора (Castells, 2000, стр. 100).

Да би се створила могућност за овај нови вид хибернизације интерперсоналних комуникација и масовних медија било је неопходно да се догоди технолошка трансформација заснована на дигитализацији комуникације, компјутерском умрежавању, напредном софтверу, широкопојасном интернету, и све присутној локалној/глобалној комуникацији преко бежичних мрежа, са све већим приступом интернету.

Према томе, процес глобализације и индивидуализације заснован на сталним иновацијама чини технологију, културу и образовање кључним полугама развоја. Сходно томе знање постаје основни активност развоја културе сваког друштва као и његових конкурентских способности у новој глобалној економији. Комуникација обликује културу јер у новој (дигитализованој, умреженој) интеракцији мора се прихватити нови систем, нова логика, нови језик, тачке кодирања и декодирања што одражава нову културу економског глобализма. На тај начин глобализација као детериторијализација пословања профита, трговања и експанзије транснационалних компанија означава и значајну синтезу културне разноврсности.

Пред налетом таласа моћног мобилног транснационалног капитала многе националне економије се гуше и пропадају те грандиозне материјалне силе утичу на стварање глобалне светске културе и демократије, а трагање за сопственим идентитетом у оквиру националне културе сматра се контраефектним. Како препознати заједнички интерес у тим процесима? Кључно богатство у овој новој цивилизацији постају знање и умеће економских субјеката без обзира на којим националним или локалним

нивоима су лоцирани. Знање и образовање као интелектуални капитал постају све важнији активности којима се непосредно остварује вишак вредности. При утврђивању потребних стручних квалификација, тражи се и одређени профил личности – идеални кандидат, који подразумева скуп адекватних образаца понашања изабране особе, способност стваралачког мишљења, коректних личних особина, одговарајућег степена интересовања и заинтересованости, укључујући и преокупацију правим вредностима. Нека истраживања показују да употреба оваквих метода процене, приликом запошљавања, повећава успешност избора праве особе, од три до пет пута, и резултира већом продуктивношћу, дужим задржавањем на радном месту и већим задовољством запослених.¹³

У неминовним процесима глобализације потребно је пронаћи путеве за сопствену синтезу културних различитости и сопствени технолошки развој заснован на ефикасном образовању и иновацијама. Традиционални „фактори производње“ – природни активности (земља), радна снага и капитал, нису нестали, али су постали секундарни; могу се ефикасно користити, само под условом да постоји адекватно знање и стратегија оптималног развоја.

При свему томе, глобално интегрисана стратегија обезбеђује глобалној компанији конкурентску предност на глобалном тржишту, али и довољну флексибилност на локалном тржишту са специфичним културним разликама и институционалним условима.¹⁴

Крајем двадесетог века на светској економској сцени деловало је преко двадесет хиљада транснационалних корпорација; при томе, око четири стотине корпорацијских магната у својим рукама држи 60% светске привреде, а само 1% гиганата инвестира 75% капитала у стране земље. Институције посредством којих се спроводе процеси у светској економској свери јесу Међународни монетарни фонд, Светска банка, Светска трговинска организација, затим разне организације при Уједињеним нацијама, као што су Програм за развој Уједињених нација (UNDP), Конференција Уједињених нација за трговину и развој (UNCAD), Међународна организација рада, као и бројни мултилатерални споразуми и уговори који имају за циљ инкорпорирање у светску привреду и трговинску мрежу.

¹³ „Тако смо дошли у потпуно апсурдну ситуацију у којој превише штитећи раднике, не штитимо их уопште“ (Француски економиста Жан Тирол, професор на економском факултету у Тулузу, добитник Нобелове награде за економију, за 2014; према: *Полишика*, 17. октобар 2014).

¹⁴ Ново стратешко размишљање и укључивање у процесе интернационализације пословних активности, неопходно је и у условима наше земље, које (услове) карактерише тежак транзициони период, разарање домаће привреде и појава стране конкуренције у свим производним и тржишним елементима, што, све заједно, може бити тема и неког будућег истраживања.

Да ли овакав модел глобализације води таквим токовима капитала, који ће изједначити разлике између развијених и неразвијених, сиромашних и богаих држава и региона, или ће разлике у степену економског развоја бити још веће?¹⁵ По мишљењу неких истраживача (Сасен, 2004; Рејнарт, 2006) глобализација је у неразвијеним земљама довела до још већег сиромаштва и новог облика колонијализма, упркос предвиђању неолибералног концепта, да се производња сваке земље, базира на сопственој компаративној предности. Глобализација је и у земљама у транзицији довела до потпуне деиндустријализације, што је суштина Моргентаувог плана, док је тежиште Маршаловог плана била управо реиндустријализација. Глобализација је тако довела до нових облика неоколонијализма, чија је суштина у томе да државе, колоније, смеју само да производе сировине, да не смеју да субвенционирају своје привредне капацитете, нити да користе било које протекционистичке мере, јер у супротном, подлежу економским и другим санкцијама.

У вези са реченим, изузетно је значајно питање (за нашу тему истраживања такође) – који су ефекти процеса глобализације у области културе, као и ширења истих културних вредности и садржаја; посебно, каква је улога масовних медија и масовних комуникација у том „распростирању симболичких садржаја на бројне, хетерогене и просторно широко расејане примаоце” (McQual, 2014, стр.13). По теорији културног детерминизма (Макс Вебер)¹⁶, културни елементи су имали пресудну улогу у настанку капитализма, и у економском и технолошком развоју, посебно у протестантским државама, па би из тога следило да би све земље света требало радикално редефинисати у свери економије, културе и политике, како би постале део западне економске, културне и политичке организације. При томе се поставља питање националне културе и националног идентитета, као и последица општег инкорпорирања у транснационалне структуре.

¹⁵ „Нова империја треба да обезбеди стварање денационализованих елита, њихову идеолошку приврженост глобалном капитализму... Ове елите, су прилично бројне, мрежа глобалних градова им омогућује животне стилове и субкултурне праксе које им дају осећај припадности својеврсној пракси и мотивише их да се држе правила игре” (Сасен, 2004, стр. 76).

¹⁶ Макс Вебер, почео је као историчар старог света, а израстао је у „чудо друштвених наука”. Године 1904–1905. објавио је научни рад „Протестантска етика и дух капитализма”, један од најутицајнијих чланака икад написаних. Основне поставке су: протестантизам, односно његови калвинистички огранци, поспешују настанак капитализма, не само укидањем аспеката вере који спречавају нпр. зеленаштво, или спречавањем тежње за богаћењем, већ дефинисањем и санкционисањем етике свакодневног понашања, које води економском успеху. Протестантизам у калвинистичкој форми, то је постигао, усвајајући првобитно теорију предестинације, по којој човек не може заслужити спасење вером или делима, јер је то одлучено за свакога од самог почетка времена и ништа не може променити нечију судбину. То не води фатализму, јер треба бити изабран и имати исправне мисли и понашање, а што је оставило трага на „секуларни код понашања”: марљиво радити, штедња новца и времена, поштење, озбиљност.

Према новој парадигми продуктивности нема добрих и лоших грана индустрије. Најважније питање је да ли предузећа могу да примене најефикасније методе рада, да окупе најбољу радну снагу, највећу стручност, најбољу технологију и на основу тога, остваре највећу продуктивност. На националном нивоу, традиционална подела на домаће и стране фирме, губи смисао. Просперитет нације се заснива на успешној производњи било које фирме, јер ако је фирма домаћа, а производи робу ниског квалитета, прави губитак, вуку уназад продуктивност. Напротив, стране фирме, које доносе нову технологију и усавршене методе, доприносе повећању продуктивности и порасту локалних плата. Нова парадигма продуктивности мења однос према изворима богатства, као што су природни ресурси. Било је опште прихваћено, да просперитет државе зависи од располагања природним ресурсима, као што су земља, рудна богатства, људски ресурси, и тиме је стицана компаративна предност у односу на друга нације. У савременој глобалној економији, предузећа могу доћи до природних ресурса, било где, на јефтин начин, што смањује вредност самих ресурса. У прошлом веку, реално је опала вредност сировина, а јефтина радна снага може се користити, ма где се налазила. Чак и повољан географски положај, није посебна предност у условима брзог пораста комуникација и тиме опадања трошкова транспорта.¹⁷

3. Основне карактеристике информационог друштва

Појам новог друштва, као резултат информацијско-комуникацијске револуције, *информацијско груштво* најчешће се употребљава како би се њиме означило друштво у коме су производња и размена информација основне делатности. Овде ће се тај термин разматрати у значењу шире социоекономске парадигме, обликоване под снажним утицајем информацијско-комуникационих технологија. Информацијско-комуникацијска револуција довела је до темељних промена у свим сферама друштвеног живота. Природа рада је измењена и долази до снажног развоја терцијарног сектора – услуге, образовање и информације. Нестају традиционалне поделе на приватно и јавно, политичко и грађанско. Привреда, култура и политика све се више преплићу и међусобно условљавају.¹⁸

¹⁷ „Компаративна предност као основ богаћења, уступила је место конкурентској предности, која се састоји у продуктивнијем прикупљању ресурса ради стварања вредних производа и услуга, а на бази знања, улагања, проицљивости и иновацији” (Харисон и Хантингтон, 2004, стр. 62).

¹⁸ Стабилност и комплементарност односа између средишње фирме и мреже добавача врло су важне за примену тог модела: Тојота у Јапану држи трослојну мрежу

Ново друштво се у социологији одређује на различите начине: постиндустријско (Bell), програмирано (Touraine), умрежено (Castells), посткапиталистичко (Dahrendorf) итд. Без обзира на различита одређења, већина аутора је сагласна да су наука, образовање и развијене информацијске технологије основна обележја информацијског друштва. Иако је знање одувек било кључно за друштвени развој, тек се с информацијском револуцијом – која је омогућила систематско сабирање, дистрибуцију и примену информација – стварају могућности за његово укључивање у индустрију. Знање убрзо постаје примарна привредна делатност, а одагле и одређење информацијског друштва као *друштва знања*.

Информацијско друштво Мануел Каstelс одређује као „специфичну форму социјалне организације у којој генерација, процесирање и пренос информација постају фундаментални извори продуктивности и моћи” (Castelс 1966, стр. 21); назива га и *умреженим друштвом* јер је то први облик друштва у коме основа привредне организације није субјект (појединац или колектив), већ *јединица мрежа*. Сва важнија друштвена кретања организују се око мрежа и њиховог значења.

А и процес грађења значења одиграва се у културном контексту који је истовремено и глобални и локални, и својствена му је знатна разноликост. Једно својство је међутим заједничко свим процесима симболичке конструкције: у великој мери зависе од порука и оквира ствараних, форматизованих и широко дистрибуираних на мултимедијалним комуникационим мрежама. Иако сваки појединац у свом уму гради сопствено значење личним тумачењем тог материјала, та ментална обрада зависи од комуникационог окружења.

Комуникационе мреже, иако су несумњиво преносиоци порука, нису сама порука. Медиј није порука, мада утиче на формат и дистрибуцију поруке. Порука је порука, а њен пошиљалац се налази на извору стварања значења. У ствари, он је један од услова за то стварање. Други услов је ум који прима поруку, било појединачни или колективни, при чему се под колективним умом подразумева културни контекст у коме се порука прима.

Мултимедијалне комуникационе мреже, по Каstelсу, саме по себи, и по својој суштини, заједнички испољавају моћ мреже на поруке које преносе, јер се поруке морају прилагођавати општим комуникационим протоколима тј. стандардима, садржаним у структури мрежа и у управљању њима. Иако стандардизовани облици масовног комуницирања могу форматизовањем порука (на пример, приказивање вести као споља информације и забаве) обликовати ум, у свету масовног самокомуницирања разноликост формата представља правило. Тиме, наизглед, стандарди слабе као извор

добављача при чему обухвата хиљаде фирми различитих величина (Friedman, 1988; Weiss, 1992).

моћи мреже. Међутим, дигитализација функционише као протокол комуникације. У принципу, све се може дигитализовати те се не добија утисак да тај стандард ограничава поруку.

Мултимедијске мреже, као комуникационе структуре, саме по себи не поседују моћ умрежавања, умрежену моћ или моћ стварања мреже. Оне зависе од одлука и упутстава својих програмера. Моћ умрежавања састоји се у капацитету омогућавања посреднику или порукама да, уколико прођу процедуру провере, постану део мреже. Пораст масовног комуницирања битно је изменио улогу „чувара пролаза” за програмере масовних комуникација.¹⁹ Све што доспе на интернет може се проширити читавим светом. Али чување пролаза ипак и даље има знатну моћ умрежавања, јер се већина социјализованих комуникација и даље преноси масовним медијима, а најпопуларнији информативни веб сајтови су, ту због значаја брендирања извора поруке, сајтови основних медија. Умрежена моћ, која се разликује од моћи мреже и од моћи умрежавања, представља вид испољавања моћи одређених чворишта над осталим чвориштима мреже. Унутар комуникационих мрежа она се огледа као моћ одлучивања о креирању агенди, управљачким и уредничким питањима у организацијама које поседују мултимедијске комуникационе мреже и управљају њима.

Моћ стварања мреже истовремено представља и капацитет за успостављање и програмирање мреже, посебно у случају мултимедијалних мрежа масовних комуникација. При томе, програмирање мрежа мање се односи на садржај а више на њихов формат.

Кад се говори о моћи мрежа, посебан је случај моћ интернета. Интернет постаје уносан једино када га људи користе, а они би га користили мање ако би изгубио своја основна својства: интерактивност и несметано комуницирање. Када се једном нађу у сајбер простору, људима могу долазити на памет свакојаке идеје, укључујући постављање изазова корпоративној моћи, урушавање ауторитета владе и мењање културних темеља наше све старије тј. болесније цивилизације. Овде постоји следећи дијалектички процес: што корпорације више улажу у ширење комуникационих мрежа (и остварују велике приходе), то људи у већој мери граде сопствене мреже масовног самокомуницирања и тако увећавају сопствену моћ. То значи да моћ стварања мрежа у области комуникација карактерише активност мултимедијских корпоративних мрежа (укључујући пословне и државне мреже) које су у интеракцији са умреженим корисницима који истовремено користе медијске производе и стварају сопствену културу. Мреже су у интеракцији са мрежама у оквиру заједничког процеса стварања мрежа.

¹⁹ „Чувари пролаза” су стручњаци задужени за функционисање сваке појединачне комуникационе мреже.

Рedefинисање идентитета постаје основа за организовање друштва, али и за пружање отпора, или другачије политичко деловање. У много чему идентитет се кроз историју и развој људског друштва развијао тако да се, у неким својим битним одредницама, налази насупрот мрежи и умрежавању, као основи на којој се формирају нове различите сфере друштва, на економском, политичком и културном плану. Те сфере се глобализују и доводе до развоја *светској система* насупрот којем су појединци са својим партикуларним идентитетима.

Још једно битно обележје информацијског друштва јесте криза демократије, чији се традиционални механизми показују непримењивим у новим друштвеним околностима. Политичка делатност се премешта у област медија и подлеже законима медијског тржишта. Само медијски експонирани догађаји имају друштвену релевантност, а то значи да политика мора конкурисати свету забаве. Све то указује на потребу изналажења нових начина за остваривање демократске праксе. Кастелс их види у хоризонталној комуникацији грађана путем информационих и комуникационих средстава или кроз симболичку политику где се грађани окупљају око хуманитарних, социјалних или еколошких проблема.

Моћ умреженог друштва не концентрише се у институцијама, организацијама или симболичким контролорима, него у комуникационим кодовима и репрезентацијама. Кастелс је уверен да процес информатизације и умрежавања води ка стварању *друштвеној уређења вишеј реда*, јер комуникациона моћ надвладава економску.

Процес умрежавања света путем информационих и комуникационих средстава не одвија се праволинијски и без противречности. Иако пружа могућност изградње новог светског поретка утемељеног на заједничким вредностима и правилима понашања, тај процес је до сада ишао у прилог, углавном, развијеним индустријским земљама. Тиме је створена нова основа за поделу света, тј. раслојавање људи по принципу разлике између оних који имају и оних који немају приступ ИКТ-у. Неједнакост у приступу ИКТ-у резултат је различитих фактора: разлике у погледу животног стандарда, припадности одређеној етничкој скупини, спремности прихватања нечег новог и другачијег итд.²⁰

²⁰ Унутар мреже, јапанске фирме имају логику заједнице; корејске фирме имају патримонијалну логику, а тајванске патрилинеарну. Сличностима и разликама источазијских пословних мрежа може се ући у траг у културним и институционалним обележјима тих друштава. Ове три културе су се кроз векове мешале и измешале, те су дубоко прожете филозофским и верским вредностима конфучијанизма и будизма, у њиховим различитим националним обрасцима. Сразмерна одвојеност од осталих делова света до XIX века појачала је њихову особеност. Основна друштвена јединица била је породица, а не појединац. Оданост се односи на породицу, а уговорне обавезе према другим појединцима подређене су породичном „природном закону“. Образовање има средишњу улогу, и за друштвени успон и за индивидуално

Поред неједнаког приступа, као основно питање намеће се и ступањ остваривања људских права и слобода које о(не)могућују ИКТ. У средиште пажње долази распарава о поштовању права на приватност, права на интелектуално власништво, али и слободу изражавања.

Из реченог следи да информациона револуција претвара свет у јединствено поље економског деловања, друштвене егзистенције и културног живота. Писменост данашњег друштва значи способност мрежног електронског комуницирања. Она се разликује од свих ранијих по томе што превазилази националне оквири, омогућава свестрано образовање и афирмише индивидуализам. Појединац више није пасиван конзумент културних вредности и не усваја их под притиском традиције већ самостално бира културне садржаје. Нова култура у себи носи критички потенцијал.

Непрестани развој ИКТ трансформише друштвену моћ и смешта је у кибернетички простор. Најважнију улогу у томе данас има интернет који намеће стандарде двосмерне комуникације. Као најдемократичније информацијско-комуникацијско средство (интерактивност, сарадња, одсуство цензуре), интернет се претвара у место борбе против манипулације, принуде и изолованости. Све ширим слојевима друштва омогућава се суделовање и ангажман. Интернет успоставља оквир за актуализирање различитих проблема и планирање акција у циљу њиховог решавања. Тиме је отворен пут и новим видовима отпора и друштвеног организовања. Да је другачији свет могућ, показује чињеница да најзначајнији изуми нашег доба, попут рачунара, софтвера или WWW, нису производи великих корпорација или државних институција, него појединаца, ентузијаста који су делили своја знања и унапређивали их кроз сарадњу с другима.

4. Информациона глобална економија

За Кастеллса информацијске технологије нису само алат који треба мењати него и процес који треба развијати. Појединац је уједно и корисник и креатор технологије. Технологија тако постаје продужетак људског ума и њоме се укида дисконтинуитет између човека и машине. Нова друштвена парадигма повезује знање и информације с производним снагама и на тој основи развија информацијски капитализам.

Акумулација капитала остварује се путем електронске умрежене економије. Структура рада је промењена и он је сад разбијен у безброј засебних задатака. Информациона револуција довела је до великих друштвених промена, као што су промена положаја жена, појава еколо-

---

напредовање. Поверење и репутација, унутар дате мреже обавеза, најцењеније су особине, а уједно и најстроже санкционирано правило у случају неуспеха.

шке свести, кризалегитимитета власти, али и окупљања појединаца око примарних идентитета (религије, етничке групе) као реакције на те промене. На тај начин се *идентитет* успоставља као битна одредница данашњег човека.

Различити трендови у организационом преображају информационе економије сразмерно су независни један од другог. Стварање подуговорних мрежа са средиштем у великим предузећима феномен је који се разликује од стварања хоризонталних мрежа малих и средњих предузећа. Мрежаста структура стратешких савеза између великих корпорација разликује се од помицања према хоризонталној корпорацији. Укљученост радника у производни процес није нужно иста као у јапанском моделу заснованом на *кан-бану* и потпуном надзору квалитета. Ти различити трендови међусобно се прожимају, утичу један на други, али су сви различите димензије једног темељног процеса: процеса дезинтеграције организационог модела вертикалних, рационалних бирократија, својствених великим корпорацијама у условима стандардизоване масовне производње и олигополистичких тржишта. (Vaill, 1990). Историјско прилагођавање тих различитих трендова такође је различито, а временски след њихова ширења врло је важан за разумевање њиховог друштвеног и економског значења.

Описане нове организационе путање нису биле механичка последица технолошких промена. Неке од њих претходиле су успону нових информационих технологија. Најважнија препрека у прилагођавању вертикалне корпорације захтевима флексибилности глобалне економије била је крутост традиционалних корпорационих структура. Надаље, у 1980-има, у тренутку масовног ширења, информациска технологија је требала бити чаробни штапић за реформу и промену индустријске корпорације (Kottler i Haskett, 1992; Harrington, 1991). Али њено увођење у одсутности темељне организационе промене, уствари је отежало проблеме бирократизације и крутости. Компјутеризовани надзори још су више крути него традиционални ланци наруџбине „лицем у лице” у којима је још увек било места за неки облик имплицитног ценкања. (Hirschhorn, 1985; Mowshowitz, 1986). У 1980-има у Америци је нова технологија врло често била виђена као средство за уштеду на радној снази те као могућност преузимања контроле над радном снагом, а не као средство организационе промене. (Shaiken, 1985).

Према томе, независно од технолошких промена, организационе промене су се догодиле као одговор на потребу да се савлада стално променљива оперативна околина (Cohendet & Lerena, 1989). Но, чим је до тога дошло, организационе промене, биле су увећане новим информационим технологијама.

Способност малих и средњих предузећа да се међусобно, али и са великим корпорацијама, повежу у мреже, такође је постала зависна о доступности нових технологија када је досек мрежа (или њихових дневних операција) постао глобалан (Shapira, 1990; Hsing, 1996).

Без развоја рачунских мрежа било би једноставно немогуће управљати сложеним мрежама стратешких удруживања, подуговорних споразума и децентрализованог доношења одлука за велике фабрике прецизније, све би то било немогуће без моћних микропроцесора инсталираних у десктоп рачунара повезаних преко дигиталних телекомуникациских мрежа. Ово је случај у којем су организационе промене у одређеној мери подстакле технолошке путање. Да су велике, вертикалне корпорације биле способне за успешно деловање у новој економији, можда се не би ни догодила криза IBM-а, Digitala, Fujitsua, и главне рачунарске индустрије. А због потреба мреже за новим, великим и малим организацијама, лични рачунари и рачунарска умрежавања доживели су експлозивно ширење. А због масовне потребе за флексибилном, интерактивном манипулацијом рачунарима, софтер је постао најдинамичнији сегмент индустрије и делатности производње информација којим би требао обликовати процесе производње и менаџмента у будућности. С друге стране, због доступности тих технологија (због тврдоглавости иноватора у Силиконској долини који се опирао моделу информатике „1984“), умрежење је постало кључ за организациску флексибилност и извођење послова.

Дитер Ернст (Dieter Ernst) је показао да је приближавање између организационих захтева и технолошке промене поставило умрежавање као темељни облик конкуренције у новој, глобалној економији. Вртоглавом брзином порасле су препреке на улазу у већину напредних индустрија, као што су електроника или аутомобили. То је увелико отежавало могућност новим конкурентима да сами уђу на тржиште, те је чак спречавало велике корпорације да отворе нове производне линије или иновирају сопствену обраду производа у складу с брзином технолошке промене. Према томе, сарадња и умрежење нуде једину могућност поделе трошкова и ризика, као и држање корака са стално обнављаном информацијом. Међутим, мреже такође играју улогу вратара. Унутар мрежа непрестано се стварају нове могућности. Изван мрежа, опстанак је све тежи. У условима брзе технолошке промене стварна операциона јединица постале су мреже, а не фирме. Другим речима, кроз међусобно деловање између организационе кризе, промене и нове информационе технологије, настао је нови организациони облик као обележје информатиске, глобалне економије: *умрежено предузеће*.

Како би се подробније дефинисало умрежено предузеће, мора се подсетити на дефиницију организације: систем средстава структуриран у сврху постизања специфичних циљева. У динамичном, развојном погледу

постоји темељна разлика између два типа организација: организације за које репродукција њиховог система средстава, постаје главни организациони циљ, као и организације у којима циљеви, и промена циљева, непрестано обликују структуру средстава. Први тип организација називамо бирократијама, а други предузећима (Castells, 2000).

На основу тих концептуалних разлика предлаже се оно за шта се верује да је потенцијално корисна (не номиналистичка) дефиниција умреженог предузећа, као специфичан облик предузећа чији је систем средстава састављен укрштањем сегмената аутономних система циљева. Према томе, компоненте мреже уједно су самосталне и зависне у односу на мрежу, те могу сачињавати делове других мрежа, па према томе и других система средстава усмерених другим циљевима. Извођене дате мреже зависиће тада од две темељне мреже: од њене *повезаности*, односно структуралне способности да омогући несметану комуникацију између својих компонената; од њене *доследности*, то јест мере до које постоје заједнички интереси између циљева мреже и циљева њених компонената.

Зашто је умрежено предузеће организацијски облик информацијске, глобалне економије? Лагани одговор био би емпириски: зато што је настало у раздобљу стварања нове економије те изгледа да испуњава своју улогу. Али је интелектуално прикладније разумети да је то извођење усклађено с обележјима информациске економије: успешне организације су оне које могу стварати знање и ефикасно обрадити информацију; прилагодити се променљивој геометрији глобалне економије; бити довољно флексибилне да мењају своја средства једнаком брзином промене циљева, под утицајем брзих културалних, технолошких и институцијских промена, те да могу иновирати, будући да је иновација постала главно оружје против конкуренције. То су истинске особине новог економског система који смо анализирали у претходном поглављу. У том смислу, умрежено предузеће чини опипљивом културу информационе, глобалне економије: оно претвара сигнале у производе обрадом знања. (Сви литературни наводи у одељку 4.4, према: Castells, 2000.)

5. Стратешко умрежавање корпорација

Посебан образац организације који је настао недавних година односи се на *испреплетивање великих корпорација* у ономе што је познато као стратешко удруживање. Таква су удруживања врло различита од традиционалних облика картела и других олигополистичких споразума будући да се односе на специфично време, тржишта, производе и процесе, те не искључују конкуренцију у свим подручјима (већина) која споразуми не

покривају. Они су били особито важни у индустријама високе технологије, будући да су трошкови за истраживање и развој порасли вртоглавом брзином, а приступ и привилегованој информацији постао је све тежи у индустрији где је иновација главно конкурентско оружје (Castells, 2000).

Приступ тржиштима и ресурсима капитала често се размењује за технологију или производне вештине; у другим случајевима две или више компанија предузимају заједничке напоре како би развиле нови производ или разрадиле нову технологију, често под покровитељством влада или јавних агенција. У Европи је Европска унија чак присилила предузећа из различитих земаља да сарађују, што им је био услов за примање новчане помоћи. Структура индустрије високе технологије у свету све је сложенија мрежа удружења, споразума и заједничких улагања у којима је већина великих корпорација међусобно повезана. Такве везе не искључују све већу конкуренцију. Штавише, стартешка удружења су одлучујућа у тој конкуренцији у којој данашњи партнери постају сутрашњи непријатељи, док је сарадња на датом тржишту у оштрој супротности с окрутном борбом за удео на тржишту у некој другој регији света. Надаље, будући да су велике корпорације врх пирамиде велике мреже подуговорних аранжмана, њихови модели удруживања и конкуренције такође укључују њихове подуговорне partnere. Често се фирме служе конкурентским оружјем као што је осигуравање набавке од подуговорних фирми или спречавање приступа у мрежу. Заузврат се подуговорни партнери користе крајњом границом слободе коју имају како би повећали велики број клијената и заштитили своје улоге, при чему упијају технологију и информације за сопствену корист. Зато су заштићена информација и технолошка ауторска права толико кључни у глобалној економији.

Укратко, велика корпорација у оваквој економији није и више неће бити затворена и независна. Ароганција ИВМ-ова, Philipsa и Matsuija овог света постала је предмет културне историје. Њихове стварне операције воде се код других фирми: не само код стотина и хиљада подуговорних и подређених предузећа него и код много размерно равноправних партнера с којима сарађују и у исто доба конкуришу у овом новом врлом економском свету где су пријатељи и непријатељи исти (Castells, 2000).

6. Хоризонталне и вертикалне глобалне мреже

Критички гледано, кроз призму „обичног“ човека, велике организационе промене у последње две деценије двадесетог века нису довеле до новог начина производње који би био „једини, најбољи начин“, већ до кризе старог и моћног, а претерано крутог модела повезаног с великом, вертикалном корпорацијом, као и са олиго-политистичким надзором

над тржиштима. Из те кризе настало је мноштво модела и организационих аранжмана који су напредовали или пропадали, у складу с њиховом прилагодљивошћу различитим институционалним контекстима и конкуренцијским структурама.²¹ То, може се рећи, већ историјско искуство дало је и неке позитивне одговоре који се тичу нових организационих облика информационе економије.

У различитим организационим аранжманима, и кроз различите културне изразе, сви они имају основу у мрежама. Мреже, наиме, постају темељни „материјал” од којег се организације стварају и од којег ће се и у будућности стварати. Оне су способне да обликују нове форме укупног стварања и живота, да се шире по свим главним улицама и споредним улицима глобалне економије због свога ослоња на информацијску моћ коју ствара нова информационо-технолошка парадигма.

Примера ради, глобалну корпорацију увелико потпомажу „информације на лицу места” са сваког тржишта, па ће планирана стратегија у „top down” (одозго према доле) приступу изазивати пропаст у стално променљивој околини и с врло различитом динамиком тржишта; кључни фактор је информација која долази у специфичном времену и простору.

Информацијска технологија истовремено омогућује децентрализовано убацивање информација и њихово укључивање у флексибилан систем стварања стратегије. Стога, *стварна операцијска јединица постаје пословни пројект, који изводи мреже*, уместо појединачних предузећа или формалних скупина предузећа. Пословни се пројекти спроводе у пољима делатности, које могу бити производне линије, организацијски задаци или територијална подручја. Примерена информација је кључна за успешност предузећа. А у новим економским условима најважнија информација је она која је обрађена међу предузећима на основу искустава из сваког поља. Информација кружи кроз мреже: мреже између предузећа, мреже унутар предузећа, личне мреже, компјутерске мреже. Нове информацијске технологије одлучујуће омогућују деловање таквог флексибилног, прилагодљивог модела.

²¹ Француски економиста Жан Тирол, професор на економском факултету у Тулузу, добитник Нобелове награде за економију, за 2014: „Многе владе су отвориле јавни монопол приватницима. То је случај са железницом, путевима, водом, поштом и телекомуникацијама, али и са образовањем и здравством“ констатује Нобелов комитет у образложењу. Тирол је истакао да се питање регулисања ових фузионираних предузећа која доминирају тржиштем више не постављају на нивоу једне државе, већ много шире. То је супротно погледима такозване чикашке школе, чије су либералне догме о слободном тржишту, које само себе регулише, била је општеприхваћена претходних деценија. Тирол сматра да би регулисање тржишта имало бољи исход за друштво. Један од његових предлога у борби против незапослености је увођење нове врсте уговора који подразумева да права запослених прогресивно расту у односу на дужину радног стажа” (*Полишика*, 17. октобар 2014).

Ако велика корпорација може сама себе да преобликује, претварањем своје организације у рашчлањену мрежу вишенаменских средшта, која доносе одлуке, она би уствари могла постати виши облик менаџмента у новој економији. Разлог овоме је, да најважнији проблем менаџмента у врло децентрализованом и крајње флексибилној структури јесте: исправити оно што теоретичар организације Гај Бенвенист зове „погрешка у рашчлањивању.” С повећаном међусобном повезаношћу и крајњом децентрализацијом процеса у глобалној економији, погрешке у рашчлањивању све се теже могу избећи.²²

7. Културни контекст умрежавања

Информациона економија обележена је специфичном културом и установама. Но под културом се у овом аналитичком оквиру не подразумева низ вредности и уверења везаних уз посебно друштво. Оно што одликује развој информацијске, глобалне економије управо је њен настанак у врло различитим културним и националним контекстима као и њен планетарни досег, који утиче на све земље и доводи до мултикултуралнога референтног оквира. Доиста, покушаји да се постави теорија „културалне економије” која би одговарала новим развојним процесима на основи различитих филозофија и менталитета нису издржали проверу путем пажљивог емпиријског истраживања. [Hamilton, & Biggart, 1988; Biggart, 1991; Whitley, 1993; Janelli, 1993 (наводи, према: Castells, 2000).] Али, разноликост културних контекста, у којима информацијска економија настаје и развија се, не искључује могућност постојања заједничке матрице организацијских облика у процесима производње, потрошње и расподеле. Без таквих организацијских аранжмана ни технолошка промена, ни државна политика, ни стратегије фирми не би се могле окупити у нови економски систем. Уза све већи број научника, културе у основи очитује се кроз своју укорењеност у институцијама и организацијама. (Granowetter, 1986.). Под организацијама се подразумевају специфични системи средстава, усмерених на извођење специфичних циљева. Под институцијама се такође подразумевају организације с ауторитетом потребним за обављање посебних задатака у име друштва као целине. Култура која сачињава састав и развој датог економског система, остварује се у организацијској логици.

Како култура утиче на прогрес? У књизи „Pan American dream” издваја се десет вредности, ставова и склопова мишљења по којима се разликују

²² „Погрешке у рашчлањивању су делимичан или потпун недостатак усклађивања између оног што се жели и онога што је на располагању” (Benveniste, 1994: цитирано према Castells, 2000).

прогресивне од статичних култура: 1. Прогресивне културе наглашавају будућност; статичне културе наглашавају садашњост или прошлост; 2. Рад је од кључног значаја за добар живот у прогресивним културама, а у статичним културама представља терет; 3. Штедљивост је мајка улагања, и финансијске сигурности, у прогресивним културама, а претња је „егалитарном” статусу кво у статичним културама које често имају поглед на свет заснован на игри нултог исхода; 4. Образовање је битно за остваривање прогреса у прогресивним културама, док је од маргиналног значаја, осим за елиту, у статичним културама; 5. Заслуга има пресудни значај за напредовање у прогресивним културама, док су везе и породица оно што се рачуна у статичним културама; 6. Разумевање заједнице: у прогресивним културама, радијус препознавања и поверења шири се изван породице на шире друштво; у статичним културама, породични круг описује границе заједнице; друштва са малим радијусом препознавања и поверења склонија су корупцији, утаји пореза непотизму, и мање су склона добротворним активностима; 7. Етички код обично је строжи у прогресивним културама; 8. Правда и правичност су део универзалних имперсоналних очекивања у прогресивним културама; у статичним културама, правда на плану личног напредовања често зависи од тога ко се познаје и колико може да се плати; 9. Ауторитет показује тенденцију ка дисперзији и хоризонталном ширењу у прогресивним културама, а у статичним ка концентрацији и вертикалним односима; 10. Одређење према секуларизму: утицај религиозних институција на грађански живот мали је у прогресивним културама; тај утицај је често знатан у статичним културама. Ових десет фактора уопштени су и идеализовани, а реалност културних варијација није црно-бела, већ је спектар у коме се боје преливају једна у другу.

Успон информационе економије обележен је развојем нове организационе логике, која је везана уз текући процес технолошке промене. Приближавање и интеракција између нове технолошке парадигме и нове организацијске логике чине историјску окосницу информационе економије. Међутим, та се организациона логика очитује у различитим културним и институционалним контекстима.²³ Стога је потребно објаснити заједничка својства организационих облика у информационој економији и њихову контекстуалну разноликост. Осим тога треба истра-

²³ Харисон и Хантингтон, 2004, стр. 53: „У једном јапанском уџбенику из 1930. се каже: *Најлакши начин да покаже патриотизам је да човек наметне себи дисциплину у свакодневном животно, да помогне одржавању реда у својој породици и да у националној у извршава своје обавезе на послу. Потребно је такође да штеди, а не да расипа.* Овде је на делу јапанска верзија Веберове протестантске етике. Поред иницијативе владе и колективног опредељења за модернизацију, та радна етика је допринела остварењу јапанског економског чуда, односно огромног развојног учинка, где је култура несумњиво одредница људског и економског капитала.”

жити настајање тог новог организацијског облика и услове његове интеракције с новом технолошком парадигмом.

Наиме, облици економске организације не развијају се у друштвеном вакуму: они су укореењени у културе и институције. Свако друштво тежи стварању сопствених организацијских аранжмана. Што је друштво историјски различитије, оно се развија у већој одвојености од осталих друштава, те су организациски облици посебнији.²⁴ Међутим, када технологија проширује распон економских делатности, када пословни системи међусобно сарађују на глобалном нивоу, организациски облици се шире, посуђују једни од других и стварају мешавину која у великој мери одговара заједничким моделима производње и конкуренције, прилагођавајући се при томе специфичној друштвеној околини у којој делују (Hamilton, 1991). То значи да организације, култура и институције толико дубоко посредују у „тржишној логици“ да би економски учинци који се, према неокласичној ортодоксији економије, усуђују следити апстрактну тржишну логику, били изгубљени. Већина фирми не следи ту логику. Неке владе то чине из идеологије, те на крају губе надзор над својим економијама. Другим речима, тржишни механизми се мењају током историје и делују кроз низ организационих облика.

Низ истраживања у компаративној теорији организације показао је да постоје темељне разлике у организацији предузећа и њиховом понашању у контекстима који се битно разликују од традиционалног англосаксонског модела уграђеног у власничка права, индивидуализам и одвајање државе и предузећа. Жариште великог дела истраживања било је у источноазијским економијама.²⁵ Такав избор очито је направљен због запањујућих достигнућа тих економија у последњој четврти двадесетог века. Налази истраживања организација источноазијских економија врло су значајни за општу теорију економске организације из два разлога.

²⁴ Харисон и Хантингтон, 2004, стр. 17: „Разлике међу земљама у нивоу корупције следе границе културних разлика. Најнеравномернија дистрибуција дохотка, у земљама које такве податке достављају Светској банци, постоји у најсиромашнијим од њих, посебно у Латинској Америци и Африци. Најбогатијих 10 одсто Бразилаца учесвују са близу 48 одсто у укупном националном дохотку, а затим следе Чиле, Колумбија, Гвинеја Бисао итд. Поређења ради, у САД, где је дистрибуција дохотка најнеправеднија у групи развијених демократија, 10 одсто најбогатијих располаже са 28,5 одсто укупног дохотка.”

²⁵ Развој је у вези са синдромом предвидљивих промена у оквиру којих долази до удаљавања од апсолутних друштвених норми према вредностима све веће рационалности, толеранције, поверења и постмодерним вредностима; култура међутим зависи од свог пређеног пута. Чињеница да је једно друштво историјски протестанско, православно, исламско или конфучијанско, доприноси стварању културних зона са врло различитим системима вредности које опстају када контролишемо ефекте економског развоја (Inglehart & Welzel, 2005).

Прво, може се показати да обрасце пословне организације у источноазијским друштвима ствара међусобно деловање културе, историје и институција, где су потоње основни фактор у обликовању посебних пословних система. Надаље, према институционалистичкој теорији економике, такви обрасци приказују заједничке трендове, повезане с културном сличношћу, што је резултат специфичних историјских процеса.

Друго, темељни заједнички тренд источноазијских пословних система заснован је на мрежама, иако на различитим облицима мрежа. Блок за изградњу таквих система није предузеће или појединачни предузетник, него мреже или пословне скупине различитих врста. То је образац који са свим својим варијацијама тежи прилагодити се организацијском облику који је означен као умрежено предузеће. У том случају, ако је информатиска глобална економија премеренија мрежном облику пословне организације, источноазијска би друштва и њихови организациски облици економских делатности требали имати особиту упоредну предност у глобалној конкуренцији, зато што је тај организациски модел уграђен у њихову културу и у њихове институције. Њихова историјска особитост тежила би поклапању са социотехничком логиком информациског обрасца. Историјски записи подржавају ту претпоставку: источноазијска економија и фирме прилагодиле су се новим технологијама и новим облицима глобалне конкуренције брже од било којег подручја у свету. У међусобном деловању тих различитих друштвених домена могу се пронаћи и подстицајни одговори на „дух информационализма”, који је већ увелико овладао светом.

Saša Savković, MA
Belgrade

NETWORKED SOCIETY AND NETWORKED CULTURE

Summary: *Social sciences treat information society as a society where production, trade, uses and archiving of information is basic industry. In this paper this term is being considered in the context of wider social-economic and cultural paradigm, formed under strong influence of information and communication technologies. The author's postulate is that the revolution of information and communication led to fundamental changes in all spheres of social life. The nature of work is altered and tertiary sector experiences intensive development (services, education, and information). Traditional sectioning into private and public, political and civil is disappearing. Economy, culture and politics intertwine progressively influencing each other, in the way that processing and transfer of information become fundamental sources of productivity and power, even cultural power.*

Key words: CULTURE, NETWORKED CULTURE, INFORMATION, MULTICULTURALITY, GLOBALIZATION, ETHICS.

Проф. др Владимир Првуловић*
Факултет за међународну економију
Универзитет „Дон Незбит“
Београд

ПОСТОЈИ ЛИ НАУЧНА ОДГОВОРНОСТ ВОДЕЋИХ СВЕТСКИХ ЕКОНОМИСТА ЗА ИГНОРИСАЊЕ УЗРОКА, ОБИМА И ДУБИНЕ ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ ЗАПОЧЕТЕ 2008. ГОДИНЕ?

Сажетак: Једна од главних функција креативне и одговорне научне мисли је критичка анализа стварности и процеса у области којим се та наука бави. Да би се дошло до нових и бољих, друштвено и научно вреднијих решења, наука се мора критички и студиозно позабавити реалношћу са којом се суочава. За врхунске економске научнике и истраживаче, од 1969. године, уведена је, као највише признање, Нобелова награда за економске науке, коју једном годишње, на предлој високој жирији, додељује Краљевска шведска академија наука, а финансира централна банка Шведске (Сверитес Риксбанк). Од тада је Нобелова награда за економске науке додељена још 75-орици лауреата, од чега је 53 добитника било из САД, а од њих 26 Нобеловаца са Универзитета у Чикагу. Ако је научна одговорност економиста да критички анализирају економску реалност у својој земљи и светским размерама, да ујозоравају на грешке које чине политици, креатори и реализатори економских политика, да антиципирају последице тих погрешних економских политика, како то да амерички економисти, па првенствено Нобеловци, нису ујозорили на пољубност америчке финансијске политике, долазеће хипотекарне кризе која се прелила на цео свет и изазвала светску економску рецесију?

Основна хипотеза аутора је: Упркос априорном правилу демократској калификализму о нужној одвојености економије од политике, либерализам и неолиберализам у економији, колико хваљен и процесом глобализације проширен, је вид сировоћења америчкој теополитичкој концепцији Новог светској поретка, лансираној 1991.г. од стране Џорџа Буша Старијеј, инспирираној од великој теоретичару и самопополитичкој маји Збитњева Бжежинској.

* Контакт: vprvulovic@nezbit.edu.rs

На основу ове анализе, могло би се закључити да је у свакој науци, посебно друштвеним наукама и економији, нужно и неопходно да истраживачи и мислећи умови, задрже неопходну и критичку дистанцу према актуелним социјалним, политичким и економским кретањима у својој земљи и свету, како би својим научним присуством и делом представљали нужан коректив актуелних процеса, Само тако наука може бити антиципатор будућих процеса, критичар актуелних кретања и неопходни коректив реалне економске и цваке друге политике државне администрације. Ако није тако, наука и научна одговорност се своди на афирмацију и маркетиншку промоцију владајућих снага и партија или истакнутих владара.

Кључне речи: ЕКОНОМСКА НАУКА, НОБЕЛОВА НАГРАДА ЗА ЕКОНОМИЈУ, ЛИБЕРАЛНА ЕКОНОМИЈА, ЛИБЕРАЛИЗАМ, НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, НОВИ СВЕТСКИ ПОРЕДАК, НАУЧНА ОДГОВОРНОСТ, АПОЛОГЕТСТВО, КРИТИЧНОСТ, АНТИЦИПАЦИЈА.

Увод

Чланак са оваквом актуелном и контроверзном темом смишљено је писан из геополитичког дискурса, комбиновано са ставовима произашлим из модерне економске дипломатије. Циљ овога чланка је управо да изазове полемику за и против либералног капитализма са становишта економске науке.

У овоме се, надамо се, сви слажемо. Једна од главних функција креативне и одговорне научне мисли је критичка анализа стварности и процеса у области којим се та наука бави. Да би се дошло до нових и бољих, друштвено и научно вреднијих решења, наука се мора критички и студиозно позабавити реалношћу са којом се суочава. Тако је и у економској науци у свакој земљи где таква озбиљна економска наука егзистира.

За врхунске економске научнике и истраживаче, од 1969. године, уведена је, као највише признање, Нобелова награда за економске науке, коју једном годишње, на предлог високог жирија, додељује Краљевска шведска академија наука, а финансира централна банка Шведске (Сверигес Риксбанк). Први добитници овог највишег признања у области економске науке били су 1969. године Ех еquo Норвежанин Рагнар Фриш (Рагнар Фриш) и Холанђанин Јан Тинберген, за развијање динамичких модела за анализу економских процеса.

Од тада је Нобелова награда за економске науке додељена још 75-орици лауреата, од чега је 53 добитника било из САД, а од тога чак 26 Нобеловаца са Универзитета у Чикагу.¹ Податак за дивљење, зар не?

Још један податак: од 2001. године, висина новчаног дела Нобелове награде из економије износи 1,6 милиона УС \$ или 1,1 милион евра.

1. Хипотетички оквир

Основна хипотеза аутора је: Упркос априорном правилу демократског капитализма о нужној одвојености економије од политике, **либерализам и неолиберализам у економији, толико хваљен и процесом глобализације проширен, је вид спровођења америчког геополитичког концепта Новог светског поретка**, лансираног 1991.г. од стране Џорџа Буша Старијег, инспирираног од великог теоретичара и спољнополитичког мага Збигњева Бжежинског.²

¹ Видети Прилој 1: *Листа свих добитника Нобелове награде за економију 1969-2014.*

² „У еволуцији тога концепта Џорџ Буш Старији је 1991.г., на предавању на Универзитету у Остину, Тексас, најавио као циљ америчке спољне политике у наредном десетлећу¹ - успостављање новог светског поретка у коме ће САД предводити прогресивни демократски свет у борби против свих зала која постоје у савременом

У закључном поглављу књиге „Америка-Кина и судбина света – Стратешка визија”, велики геополитичар и стратег америчке спљнополитичке акције З. Бжежински о томе отворено говори: „Према томе, главни задатак који стоји пред Америком и њеном геополитичком мисијом у следећих неколико деценија, јесте да се она сама ревитализује, да створи шири и виталнији Запад и да истовремено успостави сложену равнотежу на Истоку, како би се он могао конструктивно приклагодити успону Кине на глобалном нивоу, чиме би се спречио глобални хаос. Без стабилне геополитичке равнотеже у Евроазији коју би промовисала Америка, изостао би прогрес на плану питања која су од средишње важности за друштвено благостање и у крајњој линији за људски опстанак. Успешна америчка настојања усмерена на проширивање Запада и на стварање од њега најстабилније и најдемократскије зоне, представљала би комбиновање моћи и принципа. Кооперативни и шири Запад, који би се протезао од Северне Америке преко Европе до Евроазије, укључујући и Русију и Турску, досезао би до Јапана, прве азијске земље која је успешно пригрлила демократију и до Јужне Кореје. Овај широки опсег повећао би привлачност његових основних принципа за друге културе и тиме подстакао процес постепеног развијања различитих облика универзалне политичке културе”.³

Уз процесе војне, политичке, па и културне доминације Запада и САД важан сегмент такве „универзализације”, кроз свеprisутни процес глобализације, одвија се кроз економско прожимање, уклањање баријера за економску доминацију и наметање јединствених правила понашања у тој сфери.

У књизи „Митови либерализма”, у одељку „Тријумф либерализма као тријумф Запада и као крај историје”, један од аутора С. Шљукић се осврће на чувену тезу америчког аутора Френсиса Фукујаме: „Тај је крај, познато је, Ф. Фукујама назвао „крајем историје”. Лета 1989. у америчком часопису *National Interest*, он је објавио чланак под насловом *The End of History?* (у то време је био заменик директора за политичко планирање у Стејт Дипартменту, дакле чиновник Владе САД), који је одмах изазвао бројне реакције и дуго био предмет дискусија.

У наведеном чланку тврдио је да се либерализам у двадесетом веку борио најпре са остацима апсолутизма, затим са болшевиизмом и фашизмом и, коначно, са осавремењеним марксизмом „који је претио апокалипсом нуклеарног рата”. Двадесети век је почео вером у тријумф западне либералне демократије, затим прави пуни круг и завршава потпуном победом економског и политичког либерализма. Тријумф Запада, тачније

свету”, проф. др Владимир Првуловић, *Савремени међународни односи*, Мегатренд универзитет, 2008, Београд, стр. 222.

³ З. Бжежински, *Америка-Кина и судбина света – Стратешка визија*, Београд, Албатрос плус, 2013, стр. 186-187.

Западне идеје, видљив је најпре кроз одсуство било какве ваљане алтернативе западном либерализму. Ми нисмо сведоци само краја Хладног рата, него краја историје као такве. Под „крајем историје” Фукујама подразумева крај идеолошке еволуције човечанства, који се показује као универзализација западњачке либералне демократије као коначног облика владања.⁴

Економисти који такав модел економске експанзије објашњавају, рационализују и прописују као образац за напредак, бивају награђивани Нобеловом наградом за економију и осуђени на успех и утицај у научном свету.

2. Анализа проблема научне одговорности економске науке

Наметање основних вредности америчке демократије (самозадовољно проглашене најбољим и коначно оствареним системом и слободним друштвом), кроз глобалну експанзију њене економске моћи без ограничења и баријера, у чему држава само треба да помогне, је заправо невидљиви начин освајања света без тенкова и ратовања (а уколико затреба и тим методама). Држава, у том концепту, коначно треба да се покаже и докаже као „ноћни чувар приватне својине и предузетништва“, преко законске регулативе и ефикасног правног система да обезбеди, а не да смета слободи приватног предузетништва. У светским оквирима, чак и званична америчка дипломатска представништва и економска дипломатија, треба да постану само сервис слободног наступа америчких компанија и предузетника.

Кроз концепт тзв. генералне дерегулације (укидање свих законских и административних прописа који могу ометати слободу приватне иницијативе) који је толико хваљен и копиран, а чији су научни промотери награђивани Нобеловом и другим наградама, овај концепт либералног капитализма је глобално ширен. Чак и наметан као услов за пријем у економске и регионалне интеграције и постао је критеријум, односно услов третирања неке земље као демократске.

Наравно да су, у том и таквом систему, највеће користи имале економски најснажније земље предвођене САД, а делимично и њихове економске и регионалне интеграције (ЕУ, АСЕАН, НАФТА, МЕРКОСУР, ОПЕК и др.).

Отуда не чуди што је од укупног броја од 77 Нобелове награде за економију, 53 додељено научним пионирима и промотерима либерног капитализма, америчким економским теоретичарима, посебно тзв. *Чикашкој економској школи*. Они су, углавном, скоро заслепљено афирмисали тај концепт дерегулисаних и слободних економија, без зазора и критичке

⁴ Гавриловић, Д; Шљукић, С; Деспотовић, Љ. и Кирић, Г. (2010), *Мишљења либерализма*, Нови Сад: Центар за историју, демократију и помирење, Графомаркетинг, стр. 47,48.

дистанце и без упозорења америчкој администрацији на могуће опасности или колатералне штете која прати такве економске трендове.

Све је то „држало воду“, док 2008. године у САД није експлодирала тзв. *Хишошекарна криза* која је оставила економску пустош, али и пробила границе и захватила читав глобализовани свет и чије последице још увек сви трпимо, иако то нисмо изазвали. Одједном се читав концепт, који су здушно подржавали и многи страни државници (Саркози и други европски лидери) срушио и заувек обесмислио. Где су одједном нестали главни теоретичари и промотери тог концепта?

Онога часа када је америчка држава „помогла“ (спасила) аутомобилски концерн Џенерал Моторс и његових 200.000 запослених од банкротства инекцијом од 200 милијарди долара, а компанија отворено рекла да то неће моћи да врати и понудила, а држава преузела процент власништва акција у тој вредности, амерички капитализам се вратио у облик нужног државног капитализма, на које је упозоравао Нобеловац Фридрих Хајек⁵ још 1974. године на темељу критике кензијанске економске филозофије, говорећи да економска контрола води у тоталитаризам. У критици Кејнзове⁶ теорије о пресудној улози државе у капитализму и Милтон Фридман⁷ је, 1976. године, зарадио Нобелову награду за економију.

⁵ Hayek von Friedrich (1991), *The Road to Serfdom (6. Edition)*, London: Routledge.

⁶ Keynes J. M.. (1986), *Trade Policy and the New International Economics*, Cambridge: MIT Press. Насупрот томе Џон Мајнард Кејнз, на основу позитивне улоге државе за излазак из велике економске кризе 1929-1933.г, тврди: „Друга, амбициознија импликација Закона о запослености гласи да би влада требало да реагује (подвукао В.П.) на промене приватне економије како би стабилизовала агрегатну тражњу. Тај закон је донесен убрзо пошто је објављена Кејнзова књига „Општа теорија запослености, камата и новца“, која представља једну од најутицајнијих књига икада написаних о економији. У тој књизи Кејнз је истакао кључну улогу агрегатне тражње у објашњењу краткорочних економских флукуација. Кејнз је тврдио да влада треба активно да подстиче агрегатну тражњу када изгледа да је она недовљна да одржи производњу на нивоу пуне3 запослености”, навод према Манкју, Грегори (2007), *Принципи економије (Треће издање)*, Београд: Економски факултет, стр. 776.

⁷ М. Фридман тако тврди: „Монетарне власти (Фед. резерве, односно држава, прим В.П.) контролишу номиналне количине-директно, количину сопствених обавеза (новац плус банкарске резерве). У принципу, могу да искористе ту контролу да **одреде** (подвукао В.П.) неку номиналну количину-девизни курс, ниво цена, номинални ниво нац. доходака, количину новца према једној или другој дефиницији-или да одреде промену неке номиналне количине-стопа инфлације или дефлације, стопу раста или пада номиналног нац. доходака, стопу раста количине новца. Монетарне власти **не могу да користе** (подвукао В.П.) контролу номиналних количина да би одредиле реалне количине - реалну каматну стопу, стопу незапослености, ниво реалног националног доходака или стопе раста, реалне количине новца“, навод према делу: Манкју, Грегори (2007), *Принципи економије (Треће издање)*, Београд: Економски факултет, стр.789-790.

Дакле, господо Фридман, Хајек, Штиглиц (Нобелова награда 2001.г.), Кругман⁸ (Нобелова награда 2008.г.) и остали, објасните како је овај „најбољи могући облик капитализма“ могао тако брзо да се сруши у парампарчад. Објасните зашто на ту могућу опасност (хипотекарне кризе и слома тржишта некретнима, банкарског система и осигравајућих друштава) нисте на време упозорили америчку и сваку другу администрацију, како би активирали амортизационе и заштитне механизме? Да ли су главни креатори тог економског концепта можда размишљали о враћању награда и привилегија које су, на рачун његове промоције стекли, а америчка и светска привреда претрпела енормне штете и још се од тог шока и потреса није опоравила.

Да ли је довољна накнадна памет, коју је недавно показао Штиглиц на међународној конференцији о развоју у Адис Абеби критикујући амерички финансијски систем.⁹ Ово је, уствари, индиректна потврда исправности напред формулисане основне хипотезе, из уста једног од Нобеловаца.

⁸ Krugman P. (1986), *Trade Policy and the New International Economics*, Cambridge: MIT Press.

⁹ „Одзвонило је америчким финансијама!”

Блок развијених земаља са Америком на челу ради све како би спречио земље у развоју да формирају међународну архитектуру глобалне економије, која би радила и за сиромашне слојеве друштва, сматра лауреат Нобелове награде за економију Џозеф Штиглиц. Џозеф Штиглиц је навео да се много тога изменило за 13 година, од времена прве међународне Конференције о финансирању развоја која је одржана у мексичком граду Монтереју 2002. године. Тада је „Велика седморка“ била доминантна, док је данас највећа економија на свету Кина, а њене девизне резерве су 50 одсто веће од америчких.

Западне финансијске институције су 2002. године биле сматране мађионичарима у контроли ризика и расподела капитала. Данас видимо да су они мађионичари у манипулацијама тржиштима и другој преварантској пракси – уверен је Штиглиц.

Према мишљењу економиста, САД „блокирају пут” пуноправном правном регулисању сфере међународних дуговања и финансија. Украјина, Грчка, Аргентина су постале примери пропасти постојећег система и указале су на потребу оквирног решавања проблема реструктуризације суверених дугова.

Пре неког времена, тадашњи шеф Федералних резерви САД Бен Бернанке говорио је о вишку резерви у свету, у исто време када су инвестициони пројекти са великим социјалним давањима били у проблему због недостатка финансирања.

Џозеф Штиглиц сматра да је то и данас актуелно и да светска тржишта чији је задатак да обезбеде ефикасно посредништво у избору између штедње и инвестиција, неправилно распоређују капитал и стварају додатне ризике.

Иронија је да већина пројеката за инвестирање у земљама у развоју тражи дугорочне инвестиције и управо оне и представљају највећи део резерви – на пензионим рачунима, у државним фондовима благостања. Ипак, кратковида финансијска тржишта постају баријера за продуктивну употребу капитала. Када је Кина предложила стварање АБИИ како би прерасподелила део вишка глобалних резерви за финансирање региона којима су она најпотребнија, САД су покушале да торпедују ову иницијативу. Бела кућа је претрпела болни пораз – приметио је нобеловац Штиглиц.

3. Да ли је Нобелова награда реални показатељ домета економске науке?

На основу анализе ове листе и тема награђених економиста, долазимо до закључка да је америчка економска наука најразвијенија и најквалитетнија у светским размерама и да су резултати ове науке доприносили снажном економском развоју те земље. А да ли је то заиста тако?

Ако је научна одговорност економиста да критички анализирају економску реалност у својој земљи и светским размерама, да упозоравају на грешке које чине политичари, креатори и реализатори економских политика, да антиципирају последице тих погрешних економских политика, како то да амерички економисти, па првенствено Нобеловци, нису упозорили на погубност америчке финансијске политике, долазеће хипотекарне кризе која се прелила на цео свет и изазвала светску економску рецесију?

Јесу ли они били несвесни долазеће опасности или су је потпуно игнорисали, јесу ли се удварали званичној политици земље занемарујући последице које она изазива и које су имале домино ефекат на читав свет?

Да ли то представља озбиљан ударац стварном значају и нивоу економске науке у САД и потребу преиспитивања валидности одлука жирија за доделу Нобелових награда за економске науке, које, као што смо видели, се додељују углавном америчким економистима.

4. Како веровати науци и жирију за Нобелову награду за економију, после овога?

Да ли постоји њихова научна одговорност за превиде, игнорисање нарастајућих елемената долазеће кризе и погубности последица које је она изазвала не само у САД, већ и целом свету? Да ли ово значи потребу преиспитивања и одбацивања владајућег економског модела САД – либералног капитализма, који се извозио и пропагирао као најбољи могући модел економског развоја?

Да ли ово значи да економски научници из других земаља немају шансе да, својим истраживањима и критичким анализама, буду равноправно тре-

---

На недавној међународној Конференцији за финансирање развоја у Адис Абеби Америка се заложила за очување постојећег поретка са глобалном контролом развијених земаља и успела је да сломи отпор земаља у развоју које су тражиле активније учешће у глобалним институцијама управљања. Тврдоглавост развијених земаља са САД на челу је показала да је Вашингтон стао на маргине историје, додаје Џозеф Штиглиц.

Извор: Агенција Спутњик 08. 08. 2015. 18:33

тирани од жирија за доделу Нобелове награде за економске науке или су те награде резервисане за америчке научнике? Да ли је могуће да нико од награђених економиста није указао на погубност америчке економске политике у области некретнина, хипотекарног задуживења, пренадуване, а незарађене потрошње, банкарских позајмица, осигурања депозита и хипотека и др? Да ли значи да су награђене, а погрешне анализе и неупозоравање на последице погрешне економске политике, шамар економској науци и основ критичарима да траже поништавање и враћање Нобелових одличја економистима, који афирмисали решења која су довела до глобалне кризе? Да ли се може говорити о научној одговорности богато награђених и слављених економиста који су студентима и експертима предавали и, преко најславнијих универзитета и скупих предавања, у свет извозили катастрофалне економске моделе? Ко ће, после овога, веровати тој славној и најнаграђиванијој економској науци и жирију Краљевске шведске науке за доделу Нобелових награда за економске науке? Како зауставити ту удварачку праксу да научници из најзначајнијих и најутицајнијих земаља искључиво добијају ова висока одличја и поред катастрофалних економских реалности и политике у њиховим земљама? На који начин њихова научна достигнућа утичу на економију и свакодневни живот у њиховим земљама? Колико су валидна њихова научна достигнућа и утицај у универзитетској средини, експертским и студентским круговима?

Не само да су богато награђени и позиционирани, већ су ти стручњаци постали путујући амбасадори америчког економског модела либералног капитализма, који су, у склопу америчке глобалне доминације, пропагирали по свету на скупим предавањима и демонстрацијама. Да ли је ико од њих указивао да ће таква америчка економска политика од 2008. године изазвати најпре хипотекарну кризу, а затим и слом америчке привреде који ће се катастрофално обрушити на европску и светску привреду од које се ни после седам година не успева да опорави? Да ли је неко од њих указивао на неопходне мере које треба предузети да би се зауставиле галопирајуће последице те кризе?

Закључне констатације

Да је ово наше питање оправдано сведочи и недавна тужба америчког министарства правде против познате Агенције за кредитни рејтинг „Стандард и Пурс“ због изазивања глобалног економског суноврата у којој се тражи одштета од 1,1 милијарде долара.¹⁰ У чланку се наводи: „Америчко министарство правде је у Лос Анђелесу поднело тужбу против компаније „Мекгроу Хил“ и њене ћерке агенције за кредитни рејтинг „Стандард и Пурс“, аргументујући да су намерно умањивали ризик обвезница хипотекарних кредита, чиме је изазвана прво домаћа, а потом и глобална финансијска криза, највећа од „Велике депресије“ из тридесетих година прошлог века”.

Где је у свему томе место тако високопозициониране америчке економске науке? Да ли су конкретни економски систем и његови компликовани мегханизми, укључујући и агенције за кредитни рејтинг, од чијих оцена зависе иностране привреде и однос инвеститора према њима, настао на бази ставова те науке и мимо њене критичке анализе и сугестија? Чему онда толика признања за конкретне ставове и решења које је економска наука утврђивала, а жири Нобелове награде за економију награђивао. Није ваљда агенција „Стандард и Пурс“ самоникла творевина потпуно непозната економској науци, коју сада држава тужи за огромне пропусте? Очигледно је да је систем функционисао стихијски из огромне жеље за профитом и без наговештаја о опасностима које са собом носи.

У најмању руку ове чињенице остављају горак укус у устима бројних вредних истраживача у свету, чији резултати немају прилике да допру до научне јавности, нити да равноправно учествују у конкуренцији за награде и места на најпрестижнијим универзитетима и научним часописима.

¹⁰ „Тужба због кризе”, чланак дописника из САД Милана Мишића, „Политика” 6. фебруар 2013, стр. 3.

У образложењу тужбеног и одштетног захтева против „Стандард и Пурс“ се даље наводи: „Стандард и Пурс” је максимално сигурним својевремено оцењивао тзв. деривате, компликоване пакете обвезница у којима су и колатерални кредити узети за куповину кућа, иако је знао да су високоризични, чиме је и иначе опрезни инвеститорима дао самопоуздање да их купују. Укупна вредност тих папира који су рангирани „врхунски солидним” била је око 2,8 билиона (хиљада милијарди) долара. Када је на тржишту некретнина „пукао мехур” – кредити су масовно одобравани и онима за које се знало да не могу да их отплаћују, што се и догодило – дошло је прво до финансијског слома, а потом и до економског колапса у којем је само у САД изгубљено 8,74 милиона радних места, од којих 3,23 милиона није повраћено до данас. Стопа незапослености уочи кризе која је трајала 18 месеци и званично завршена у јуну 2009, била је пет одсто, а данас је 7,9%. „Стандард и Пурс“ је, како се наводи у тужби игнорисао и сопствене стандарде, да би што више зарадио. Систем је наиме такав да банке које издају „сикјуритис“ вредносне папире који инвеститорима доносе профит, за оцењивање њихове поузданости плаћају агенцијама за кредитни рејтинг”, каже се у горе наведеном чланку “Политике”.

Истине ради, од оснивања Нобелове награде за економију, ово високо признање добила су и тројица Норвежанина (земље са веома успешном и одрживом економијом и високим стандардом грађана), два Швеђанина, осам Британаца и по један Холанђанин, Рус, Италијан, Немац, Канађанин, Израелац (са америчким двојним држављанством), па чак и један Кипранин. Да ли су ови подаци у сразмери са економским успесима земаља из којих потичу и са њиховим стварним утицајем на економију и економску политику њихових земаља? Остаје да се утврди.

Да је ово озбиљно питање указује и закаснела констатација једног од најславнијим америчких Нобеловаца Штиглица изречена у чланку у „Економисту“¹¹, али тек 3. јануара 2012. године. Ни у овим упозорењима чувеног Нобеловца нема ни речи о узроцима економске кризе, алокацији генератора кризе отпочете у САД, нити о мерама за њено првазилажење.

На ову тему недавно се огласила и београдска „Политика“, у чланку „Либерали против неолиберала“¹² на следећи начин: „Финансијске кризе до сада су небројено пута надмудриле економске експерте. Чак и гласовите нобеловце. Највећи број њих је умео да објасни разлоге њиховог избијања, али мало ко их је предвидео и својим предлозима – предупредио. Грчка је најбољи пример за то, али и светска криза од 2008. којој никако да се види крај. Због савета за решавање грчке кризе у тамошњој штампи су на тапету највиђенији светски економисти. Ових дана атински лист „Катимерини“, очигледно ненаклоњен Алексису Ципрасу, за актуелне грчке проблеме окривљује чак и најугледније светске економисте Пола Кругмана, Џозефа Штиглица и Џефри Сакса. Кругман и Штиглиц, добитници Нобелове награде за економију 2008. и 2001., као и Сакс, познати су по јединственом ставу за решење грчке кризе: штедња на коју ту земљу присиљава тројка (ММФ, Европска централна банка и Европска комисија, по њиховом мишљењу је контрапродуктивна. Због тога их је „Катимерини“ напао да сносе одговорност за погоршање односа са кредиторима и да су се својим саветим поиграли са будућношћу Грчке. Савет светски познатих економиста, којима је заједничко да су били либералних опредељења за слободно тржиште, недвосмислено се односи на то како сада изаћи на зелену грану“.

¹¹ „Дужнички проблеми у САД и у Европи представљају највеће ризике за глобалну економију у 2013. години“, сматра лауреат Нобелове награде за економију Џозеф Штиглиц у интервјуу Ханделсблату. Штиглиц наводи да су Шпанија и Грчка у економској кризи, са slabим изгледима за опоравак. По његовом мишљењу, Споразум о фискалној стабилности из еврозоне „није решење, док је одлука Европске централне банке за куповину обвезница, у најбољем случају, привремено ублажавање проблема“. Он је истакао да ЕЦБ не сме наметати нове услове за финансијску помоћ чланицама. „У супротном, овај лек ће довести до погоршања стања пацијента“, закључује Штиглиц. Навод према сајту Економу.рс, од 3. јануара 2012. г.

¹² „Либерали против неолиберала“, аутор Јована Рабреновић, „Политика“ 25. 08. 2015, стр. 11.

На основу ове анализе, могло би се закључити да је у свакој науци, посебно друштвеним наукама и економији, нужно и неопходно да истраживачи и мислећи умови, задржео неопходну и критичку дистанцу према актуелним социјалним, политичким и економским кретањима у својој земљи и свету, како би својим научним приступом и дометом представљали нужан коректив актуелних процеса, Само тако наука може бити антиципатор будућих процеса, критичар актуелних кретања и неопходни коректив реалне економске и сваке друге политике државне администрације.

Ако није тако, наука и научна одговорност се своди на афирмацију и маркетиншку промоцију владајућих снага и партија или истакнутих владара. Они ће и даље правити велике економске, политичке и војне промашаје, ослањајући се на научнике који су у функцији таквих политика, а да научна мисао изгуби своју предводничку, антиципатарску и корективну улогу. Наведени примери апологета либералне економије, награђених Нобеловим наградама, светским признањима и огромним привилегијама, само су илустрација ове идеје.

Прилог 1:

Листа свих добитника Нобелове награде за економију 1969-2014.

Година	Име	Област
1969.	Рагнар Фриш (Норвешка), Јан Тинберген (Холандија)	За развој и примену динамичких модела за анализу економских процеса.
1970.	Пол Самјуелсон (САД)	За развој статичке и динамичке економске теорије и за активни допринос у подизању нивоа анализе у економији.
1971.	Сајмон Кузнец (САД)	За емпиријски засновану интерпретацију економског раста, која је довела до детаљнијег увида у економску и социјалну структуру и развој.
1972.	Џон Хикс (Уједињено Краљевство), Кенет Ароу (САД)	За пионирски допринос теорији опште економске равнотеже и теорији благостања.
1973.	Василиј Леонтијев (САД)	За развој инпут-аутпут метода и за његову примену на важне економске проблеме.
1974.	Гунар Мирдал (Шведска), Фридрик Хајек (Уједињено Краљевство)	За пионирски рад у теорији новца и економских флукуација и за анализу међузависности економских, друштвених и институционалних феномена.
1975.	Леонид Канторович (СССР), Чалинг Купманс (САД)	За допринос теорији оптималне алокације ресурса.
1976.	Милтон Фридман (САД)	За проучавање анализе потрошње, монетарне историје и теорије и за демонстрацију сложености стабилизационе политике.
1977.	Бертил Улин (Шведска), Џејмс Мид (Уједињено Краљевство)	За велики допринос теорији спољне трговине и међународних токова капитала.
1978.	Херберт Сајмон (САД)	За пионирско истраживање поступака доношења одлука унутар економских организација.

Година	Име	Област
1979.	Теодор Шулц (САД), Артур Луис (Уједињено Краљевство)	За пионирско истраживање економског развоја са посебним нагласком на решавање проблема земаља у развоју.
1980.	Лоренс Клајн (САД)	За стварање економетријских модела и њихову примену у анализи економских флукуација и економских политика.
1981.	Џејмс Тобин (САД)	За анализу финансијских тржишта и доношења одлука о потрошњи, запослености, производњом и ценама.
1982.	Џорџ Стиглер (САД)	За важне студије о индустријским структурама, функционисању тржишта и узроцима и ефектима државне регулације.
1983.	Џерард Дебре (САД)	За укључивање нових аналитичких метода у економску теорију и за темељну реформулацију теорије опште равнотеже.
1984.	Ричард Стоун (Уједињено Краљевство)	За фундаменталне доприносе развоју система националних рачуна чиме су побољшане основе емпиријске економске анализе.
1985.	Франко Модилјани (Италија)	За пионирску анализу штедне и финансијских тржишта
1986.	Џејмс Бјукенан (САД)	За развој уговорне и конституционалне основе у теорији доношења економских и политичких одлука.
1987.	Роберт Солоу (САД)	За допринос теорији економског раста.
1988.	Морис Але (Француска)	За пионирски допринос теорији тржишта и ефикасног коришћења ресурса.
1989.	Тригве Хавелмо (Норвешка)	За разјашњење теорије вероватноће као основе економетрије и за анализу симултаних економских структура.

Година	Име	Област
1990.	Хари Марковиц (САД), Мертон Милер (САД), Вилијам Шарп (САД)	За пионирски рад у теорији финансијске економије.
1991.	Роналд Коуз (Уједињено Краљевство)	За откриће и разјашњење значења трансакционих трошкова и власничких права за институционалне структуре и функционисање економије.
1992.	Гари Бекер (САД)	За проширење домена микроекономске анализе на широки спектар људских понашања и интеракција, укључујући и понашања невезана за тржиште.
1993.	Роберт Фогел (САД), Даглас Норт (САД)	За обнављање истраживања економске историје применом економске теорије и квантитативних метода ради објашњења економских и институционалних промена.
1994.	Џон Харшани (САД), Џон Неш (САД), Рајнхард Зелтен (Немачка)	За пионирску анализу равнотеже у теорији некооперативних игара.
1995.	Роберт Лукас (САД)	За развој и примену хипотезе о рационалним очекивањима, што је трансформисало макроекономску анализу и продубило наше разумевање економске политике.
1996.	Џејмс Мерлиз (Уједињено Краљевство), Вилијам Викри (САД)	За фундаменталне доприносе економској теорији подстицаја у условима асиметричних информација.
1997.	Роберт Мертон (САД), Мајрон Шоулс (САД)	За нови метод одређивања цена деривата.
1998.	Амартја Сен (Индија)	За допринос економици благостања.
1999.	Роберт Мандел (Канада)	За анализу монетарне и фискалне политике у условима различитих режима девизног курса и анализу оптималних валутних подручја.

Година	Име	Област
2000.	Џејмс Хекман (САД), Данијел Макфаден (САД)	За објашњење теорије и методе анализе селективних узорака за развој теорије и метода анализе дискретног избора.
2001.	Џорџ Акерлоф (САД), Мајкл Спенс (САД), Џозеф Стиглиц (САД)	За анализу тржишта са асиметричним информацијама.
2002.	Данијел Канеман (Израел/САД), Вернон Смит (САД)	За интегрисање увида из психолошких истраживања у економску науку, посебно оних која се односе на човеково просуђивање и доношење одлука у условима неизвесности за лабораторијске експерименте као оруђа у емпијској економској анализи, посебно у студијама алтернативних тржишних механизма.
2003.	Роберт Ингл (САД), Клајв Грејнцер (Уједињено Краљевство)	За методе анализе економских временских серија са варијабилношћу времена или заједничким трендовима.
2004.	Фин Кидланд (Норвешка), Едвард Прескот (САД)	За допринос динамичној макроекономији: временска конзистентност економске политике и покретачке снаге иза привредних циклуса.
2005.	Роберт Ауман (Израел/САД), Томас Шелинг (САД)	За боље разумевање конфликта и сарадње кроз анализу теорије игара.
2006.	Едмунд С. Фелпс (САД)	За допринос бољем разумевању односа између инфлације и последица по незапосленост.
2007.	Леонид Хервиц (САД), Ерик Маскин (САД), Роџер Мајерсон (САД)	За постављање темеља теорије конструктивног механизма.
2008.	Пол Кругман (САД)	За анализу трговинских образаца и локације економске активности.

Година	Име	Област
2009.	Елинор Остром (САД), Оливер Вилијамсон (САД)	За анализу економског управљања, нарочито заједничких добара за анализу економског управљања, нарочито границе чврстине.
2010.	Питер Дајмонд (САД), Дејл Мортенсен (САД), Кристофер Писаридес (Кипар)	За анализе трговине са тражењем неслагања.
2011.	Томас Сарцент (САД), Кристофер Симс (САД)	За емпиријско истраживање узрока и последица у макроекономији.
2012.	Елвин Рот (САД), Лојд Шепли (САД)	За теорију стабилних расподела и пракси тржишног дизајна
2013.	Јуцин Фама (САД), Ларс Питер Хансен (САД), Роберт Шилер (САД)	За емпиријску анализу цена актива.
2014.	Жан Тирол (Француска)	За анализу снаге тржишта и регулативе.

Литература:

- [1] Keynes, J.M. (1986): *Trade Policy and the New International Economics*; Cambridge: MIT Press.
- [2] Фридман, М. (1996): *Слобода избора*; Нови Сад: Global Book.
- [3] Friedman, M.(1997): *Kapitalizam i sloboda*; Novi Sad: Global Book.
- [4] Hayek von Friedrich (1991): *The Road to Serfdom* (6. edition); London: Routledge.
- [5] Krugman, Paul (1986): *Trade Policy and the New International Economics*; Cambridge: MIT Press.
- [6] Krugman, P. & Obstfeld, M. (1994): *International Economics: Theory and Policy* (Third Edition); Harper Collins College Publishers.
- [7] Ковачевић, Радован (1999): *Међународна економија*; Београд: Институт за спољну трговину.
- [8] Бжежински, Збигњев (2013): *Америка-Кина и судбина светла Сјра-ишешка визија*; Београд: Албатрос Плус.
- [9] Фукујама, Френсис (2002): *Крај историје и последњи човек*; Подгорица/Бања Лука: ЦИД/Романов.
- [10] Чомски, Ноам (1999): *Шта то (у ствари) хоће Америка*; Београд: Чигоја штампа.
- [11] Првуловић, Владимир (2008): *Савремени међународни односи*. Београд: Мегатренд универзитет.
- [12] Првуловић, Владимир (2015), *Economic Diplomacy*; Београд: Мегатренд универзитет.
- [13] Gallois, Pierre Marie (2004): *L'Heure fatale de l' Occident*; Lausanne: L'Age d'Homme.
- [14] Carron De La Carriere, Guy (1998): *La Diplomatie economique Le diplomate et le marche*; Paris: Economica.
- [15] Манкју, Грегори (2007), *Принципи економије* (треће издање); Београд: Економски факултет.
- [16] Бурковић, М. (2005): *Капитализам, либерализам и држава*; Београд: Институт за европске студије/Ф. Вишњић.
- [17] Гавриловић, Д; Шљукић, С; Деспотовић, Љ. и Кирић Г. (2010): *Мишви либерализма*; Нови Сад: Центар за историју, демократију и помирење/Графомаркетинг.

Professor Vladimir Prvulović, PhD
Faculty of International Economics
„John Naisbitt” University
Belgrade

IS THERE A SCIENTIFIC RESPONSIBILITY OF THE LEADING WORLD ECONOMISTS FOR IGNORING THE CAUSES, SCALE AND DEPTH OF THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS STARTED IN 2008?

Summary: *One of the main functions of a creative and responsible scientific work is a critical analysis of the reality and processes in the field which that particular science studies. In order to come to new and better, socially and scientifically worthier solutions, a science must deal, in a critical and studious way, with the reality it faces. For exceptional scientists and researchers in the field of economy, the Nobel Prize in Economic Sciences has been installed, since 1969, as the greatest acknowledgment. Based on a grand jury nomination, this award is granted, once a year, by the Swedish Academy of Sciences, and financed by the Central Bank of Sweden (Sveriges Riksbank). Since its' foundation, the Nobel Prize in Economic Sciences has been granted to 75 laureates, among whom 53 came from the USA, and 26 from the University of Chicago. If the scientific responsibility of economists is to analyze the local and global economic reality in a critical way, to warn about the mistakes politicians make, and anticipate the consequences of these wrong economic policies, how is it possible that American economists and Nobel laureates most of all, haven't warned about the disastrous effects of the American financial politic and the upcoming financial crisis that spilled out on the entire world and caused the global economic recession?*

The author's main hypothesis is: Despite the a priori rule of the democratic capitalism about the necessary separation of the economy from the politic, the economic liberalism and the neoliberalism, so much praised and expanded by the globalization process, is in fact a form of implementation of the American New World Order geopolitical concept, that has been launched in 1991 by Georges Bush Senior and inspired by the great theorist and expert in matters of foreign politics: Zbigniew Brzezinski.

Based on this analysis, one could conclude that in every scientific field, especially in social sciences and economy, it is necessary and crucial for the researchers and leading minds, to keep the mandatory critical distance towards the current social,

political and economical developments, as well on the local as on the global level, in order to act as a much needed corrective instance of the ongoing processes. This is the only way science can be the anticipator of the future processes, the critic of current developments and the required corrective instance of the economic policy of any national administration. Otherwise, the science and scientific responsibility is degraded to being only an affirmation and a marketing promotion of the ruling centers of power, political parties or eminent rulers.

Key words: SCIENTIFIC RESPONSIBILITY, ECONOMY, THE NOBEL PRIZE FOR ECONOMIC SCIENCES, GLOBAL ECONOMIC CRISIS, CRITICAL ANALYSIS, NEOLEIBERALISM, ECONOMIC POLICY.

Ана Стевановић*
Средња школа Архимедиа
Београд

НАУЧНО ПРОУЧАВАЊЕ ОРГАНИЗАЦИОНЕ КРЕАТИВНОСТИ – ПРЕГЛЕД САВРЕМЕНИХ ТЕОРИЈА

Сажетак: Рад разматра и пружа дефиницију појма организационе креативности на основу прегледа савремених теорија, чиме пружа основу за будућа истраживања. На основу консултоване литературе, идентификовано је пет утицајних теоријских перспектива и модела који се појављују и литератури о креативности и иновацијама, а које се могу применити као полазиште у истраживању организационе креативности установа културе. Поред тога, рад разматра тумачење односа појмова организационе креативности и иновације, и доноси став да је за успех установа културе у процесу иновације неопходна креативност њених запослених. Упркос комплексности ових појмова, веома мали број истраживања истраживао је феномене креативности у реалном организационом окружењу у установама културе, чиме се ошвара могућност за будућа истраживања.

Кључне речи: ОРГАНИЗАЦИОНА КРЕАТИВНОСТ, ОРГАНИЗАЦИОНЕ ИНОВАЦИЈЕ, УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ, НАУЧНЕ ТЕОРИЈЕ.

---

* Контакт: anastevanov@gmail.com

Увод

Рапидне технолошке промене и економска несигурност учинили су да организације побољшају креативност и иновације, а према појединим ауторима функционисање друштва у целини утиче на креативност и иновације (Simonton, 1999). Неки од највећих истраживача ових области истичу како су управо креативност и иновација кључне за развој и учинак савремених организација, пословних система, влада, али и непрофитних организација (Mumford et al., 2012:3). Док су се рани истраживачи фокусирали на научнике и одељења за истраживање и развој, савремена истраживања имају за циљ да покажу да запослени било ког занимања и на било ком послу могу да испоље креативност (Reiter-Palmon & Illies, 2004). Ово је од велике важности имајући у виду турбулентне околности у оквиру којих послују овдашње установе културе.

Имајући у виду изазове с којима се суочавају данашње организације, важност и неопходност креативности, решавања проблема и доношења одлука је евидентна. Како би остале конкурентне на тржишту, организације морају да стварају и да прихватају иновације, које, према мишљењу Вилијамс и Јанг (1999:374) представљају синоним за креативност у организационом контексту.

Истраживања о креативности на организационом нивоу генерално се могу поделити у две категорије које испитују карактеристике чланова организације и карактеристике саме организације које омогућавају и негују креативност запослених. Ова истраживања показују да креативност запослених пружа значајан допринос организационим иновацијама, ефикасности и опстанку (Amabile, 1996). Стварањем креативних идеја, запослени пружају нова решења и могућности које могу користити установама културе. Како би се направила разлика између креативности и иновације, поједини аутори тврде да свака иновација захтева креативност, али да креативност не води нужно до иновације.

Истраживачи су пре више од двадесет година схватили да је креативна активност суштинска у савременом пословном окружењу јер "представља неопходан корак у иновативном процесу, доприносећи дугорочној продуктивности и ефикасности на радном месту" (Carson & Carson, 1993: 36). Живимо у свету који се мења брже него икада и сусрећемо се с изазовима који су непредвидиви (Robinson, 2011: 1). Због непрекидних промена, установе културе широм света истичу како су им потребни људи који креативно размишљају, комуницирају и раде у тимовима: људи који су флексибилни и имају способност да се брзо адаптирају. Скот (1995: 65) напомиње да „последњих година, креативност запослених и корпоративна иновација постали су примарни фактори у остваривању циљева ком-

паније и одржавању профитабилног бизниса”. Организације и пословни системи често кажу како не могу да пронађу креативне запослене, док истовремено пословни лидери, политичари и просветни радници непрестано наглашавају важност унапређивања креативности и иновације.

1. Дефинисање појма организационе креативности

Стајр и Сандгрен (2005: 4) под организационом креативношћу сматрају многобројне активности у којима се нове идеје и нови начини решавања проблема појављују кроз заједничке напоре унапређења дијалога, који укључује разноврсне домene научног знања у стварању вредности за мисију установу културе.

Модел организационе креативности укључују индивидуалне карактеристике као део ширег оквира који обухвата креативност у радном окружењу. Вудман и сарадници (1993) су у свој модел организационе креативности укључили неколико индивидуалних фактора који утичу на креативно стварање у организацији. Већ смо у претходним одељцима поменули да њихов модел укључује когнитивне факторе, карактеристике личности, интринзичку мотивацију и знање. Поменути модели препознају индивидуалну креативност као комплексан феномен који укључује многе варијабле индивидуалног нивоа као и контекстуалне варијабле попут лидерства. Лидерство је препознато као важна контекстуална варијабла која доприноси култури и клими, као и организационој перцепцији за подршку иновацијама (Oldham & Cummings, 1997). Лидери омогућавају креативност путем разноврсних механизма попут утицаја на мотивацију запослених. Ефекти награђивања и подршке лидера су документовани (Scott & Bruce, 1994), али је мање познато о утицају који лидер има на когнитивне процесе укључене у креативност (Reiter -Palmon, & Ilies 2004) иако је значај когнитивних процеса у креативном решавању проблема већ је наглашен (Amabile, 1996; Woodman et al. 1996).

Концепт креативности на организационом нивоу близак је концепту иновације (Alencar, 2012: 88). Аленкар наглашава да се термин ‘иновација’ чешће користи на организационом нивоу, за разлику од креативности која се односи на индивидуалну или тимску карактеристику, а која је суштински фактор за организациону иновацију. На нивоу организације, креативност је суштински фактор за иновацију и доследан организациони успех (Alencar, 2012: 87). Мишљења смо да се у данашње време тези креативност сматра кључним елементом за опстанак многих компанија, укључујући и установе културе, у погледу промена које је донела глобализација, пораст конкуренције и убрзаног ритма промене. Ови фактори воде културну

организацију ка непрестаном процесу иновације, који захтева бољу употребу постојећих ресурса, посебно креативност њених запослених.

Размотримо конкретније тумачење односа појмова организационе креативности и иновације. У организационој литератури креативност се најчешће тумачи као компонента иновације неопходна за стварање идеје, док иновација укључује стварање идеје али и њихову имплементацију (Zhou & Shalley, 2009: 6). Док се креативност односи на стварање, одн. генерисање нових и корисних идеја, иновација се разматра као стварање креативних идеја у првој фази као и њихова имплементација, у наредној фази (Amabile, 1996; Oldham & Cummings 1996; Shaley & Zhou, 2009; West & Farr, 1990). Иако су предложене различите дефиниције, евидентан је недостатак генералног споразума међу истраживачима о томе шта се тачно подразумева под креативношћу и иновацијама, пошто различите студије користе прилично различите операционализације сваког од поменутих концепата (West & Farr, 1990). Скорашња литература сугерише да границе између ова два концепта нису јасне. Поједини научници заговарали су изразиту концептуалну диференцијацију између креативности и иновације (Oldham & Cummings, 1996). С друге стране, други истраживачи су тврдили да се креативност не јавља само у раним фазама иновационог процеса, већ у цикличном процесу стварања идеје и имплементације (Anderson et al. 2014). Стога, пошто је креативност у средишту стварања идеје, а иновација у вези с њеном имплементацијом, креативност се често сматра првим кораком у иновацији (Amabile, 1996; Mumford & Gustafson, 1988). Што се тиче иновација, нове идеје и праксе имплементирани унутар организације, могу бити створене од стране запослених унутар организације (Anderson et al. 2014).

2. Научно проучавање организационе креативности

Прва истраживања особина које испољавају креативни људи започео је Џ. Пол Гилфорд (1950) са Универзитета Јужна Каролина који је истакао упадљиво занемаривање проучавања креативности које, по његовом мишљењу, заслужује већу пажњу истраживача имајући у виду њену друштвену важност и кључну улогу у напретку. Гилфорд је направио тест за потребе војске у Другом свеском рату који је коришћен за мерење креативности. С таквим оруђем на располагању, изгледало је да је само питање времена када ће креативност моћи да буде тачно измерена, баш као и интелектуалне способности (Rou, 2008: 39). Од тада, истраживања креативности су напедовала заједно са већим интересовањем за психолошка проучавања личних особина које доприносе испољавању креативности.

Почев од раних осамдесетих година, расте интересовање за испитивање екстерних фактора попут организационе климе и елемената културе, који утичу на испољавање креативности.

Више од педесет година, људи су проучавали, истраживали и разматрали креативност. Многе развијене теорије теорије помогле су нам како бисмо разумели њену комплексну природу. Говорећи о креативности, Исаксен и сарадници (2011) цитирају Ротенберга и Османа који су истакли да су: „истраживања креативности на челу савремених испитивања зато што указују на кључне области психологије и филозофије, али и због тога што се тичу нашег опстанка”. Слично њима тврде Мандић и Ристић (2013: 127) додајући да креативност у великој мери доприноси развоју културе и образовања. С друге стране, неки научници верују (Роу, 2008: 35) да никада нећемо потпуно разумети процес креативности. Захваљујући многобројним истраживачима који се баве изучавањем креативности, састављена је опсежна психологија креативности. Многи аутори и истраживачи се надају да ће нам више знања о креативности помоћи да нађемо решења за важне проблеме и питања с којима се суочавамо унутар пословања установа културе.

Истраживања организационе креативности, као уже области организационог понашања, релативно су нова. Научници и истраживачи су почели с активним истраживањима средином осамдесетих година прошлог века. На пример, Тереза Амабиле започела је свој рад у области социјалне психологије креативности, како би пружила компонентни модел и објаснила који фактори омогућавају или спречавају креативност запослених. Како је креативност током историје била предмет интерпретација и спекулација, Амабиле (1983,1988) тврди да креативност једне особе или групе можемо мерити путем процене, али је она увек условљена социјалним, културним и историјским факторима, што чини научно проучавање креативности је релативно новим феноменом.

Раних деведесетих година, Вудман, Сојер и Грифин (1993) понудили су теорију према којој је креативност под утицајем интеракције личних и организационих фактора, и изнели су индивидуалне, групне и организационе факторе који узајамно делују и утичу на креативност запослених. Почетна премиса њихове теорије организационе креативности односи се на идеју да је креативност феномен индивидуалног нивоа на који утичу ситуациони и диспозициони фактори. Аутори наглашавају да интеракција индивидуалне диспозиције (попут душевног расположења, наклоњености, односно скупа органских, физиолошких и инстинктивних услова који у погодним околностима омогућавају развој неке психолошке функције или способности) и контекстуалних фактора у радном окружењу предвиђају и омогућавају креативни учинак. Њихов модел

наглашава утицаје на различите нивое анализе, и аутори истичу да су утицаји кроз више нивоа кључни у идентификовању и разумевању групних и организационих фактора који могу да омогућавају или инхибирају креативно понашање у комплексном систему. Вудман и сарадници (1993) дефинисали су и описали креативни учинак у организацијама као функцију бројних индивидуалних, групних и организационих карактеристика који у интеракцији утичу на испољавање креативности. У индивидуалне карактеристике уврстили су когнитивне способности попут стила, личности, интринзичке мотивације и знања. Што се групних карактеристика тиче, фокусирали су се на норме, кохезивност, величину, улоге, диверзитет и приступе решавању проблема и задатака. У вези с организационим карактеристикама, дискутовали су о култури, ресурсима, награђивању, стратегији, структури и технологији. У њиховом моделу, креативне особе, групе и организације представљају инпуте, односно улазне јединице које су трансформисане у креативним процесима и ситуацијама, док је потенцијални исход, односно оутпут овог трансформационог вођења креативни производ, односно продукт.

Главни закључак у литератури у области организационе креативности, како наводе Зу и Шели (2009: 22) јесте значај подржавајућег и стимулишућег радног окружења. Доследно, истраживачке студије спроведене у лабораторијским условима потврдиле су да је подржавајуће и стимулативно радно окружење позитивно повезано с креативношћу (Amabile & Conti, 1999; Madjar et al. 2002; Oldham & Cummings, 1996; Zhou, 2003). Подршка и стимулација могу да се појаве из различитих извора међу којима се помиње облик подржавајућег и стимулишућег лидерства (Amabile et al., 1996; Zhou, 2003; Tierney & Farmer, 2002).

3. Преглед савремених теорија креативности

- пет утицајних теоријских перспектива и модела у литератури о креативности и иновацијама у организацијама

Упркос комплексности креативности, веома мали број истраживања испитивао је овај феномен у реалном организационом контексту (Amabile & Mueller, 2009: 34). Заједно с осталим научницима, ауторке истичу како покушавају да промене такву праксу унапређујући менаџизме процене и истраживачке методологије претходних експерименталних и неексперименталних истраживања, наглашавајући како и такав подухват захтева својеврсну креативност.

У истраживањима креативности, издвојили смо пет утицајних теоријских перспектива и модела који се појављују и литератури о креатив-

ности и иновацијама, а које се могу применити као полазиште у истраживању организационе креативности установа културе. Реч је о компонентној теорији организационе креативности и иновације, интеракциона перспектива организационе креативности, модел индивидуалног креативног деловања, разматрање културних разлика и креативности, и теорија четири фактора тимске климе за иновацију.

3.1. Компонентна теорија организационе креативности и иновације

У својој компонентној теорији, Тереза Амабиле дефинише креативност као нов и целисходан одговор на хеуристички задатак, односно задатак са "отвореним крајем" који не мора да има јасан циљ или прецизно одређен пут решења. Креативност се овде описује кроз укрштање мотивације, специфичних вештина и процеса креативног мишљења. Прва, а можда и најважнија компонента креативности је мотивација за задатак која је интризничког порекла и заснива се на претпоставци да је особа укључена у креативни процес због свог личног интереса и задовољства, и креативни исход посматра као примарни циљ, а не као средство за постизање неких других издвојених циљева, наводи Ристић (2010: 45). Другу компоненту креативности чине вештине које укључују познавање чињеница, принципа и парадигми из специфичног домена, затим критичко мишљење, естетске критеријуме, техничке способности, као и специјалне таленте који могу допринети креативној продукцији, док трећу компоненту чине процеси креативног мишљења и који могу утицати на креативни исход у сваком домену, и они укључују когнитивни, хеуристички и радни стил.

Најважнија премиса компонентне теорије јесте да пословно окружење има утицај на креативност тако што утиче на компоненте које доприносе креативности, а које представљају основни извор организационе иновације (Amabile, 1997). Постоје три главне компоненте које доприносе индивидуалној, и креативности малих тимова: експертиза, вештина креативног мишљења и интризничка мотивација. Насупрот томе, главне компоненте ширег пословног окружења које имају утицаја на креативност запослених су организациона мотивација за иновацију, ресурси (укључујући финансије, људске ресурсе и време), као и менаџерске праксе попут изазовног посла и охрабрења супервизора (Amabile & Conti, 1999). Овај модел добио је емпиријску подршку понајвише у погледу улоге мотивационих компоненти попут утицаја психолошких механизма на креативност запослених, док другим компонентама није дата толика пажња (Shalley, Zhou & Oldham, 2004). У оснаживању креативности, Ристић (2010: 46) наглашава да је важно размотрити не само

три одвојене компоненте креативности, већ и њихово укрштање јер ће креативност бити најизраженија у области у којој се све три компоненте највише преклапају: на задацима у којима се индивидуалне вештине преклапају са најснажнијим интризичким интересима и процесима креативног мишљења.

3.2. Интеракциона перспектива организационе креативности

Интеракциона перспектива организационе креативности, аутора Вудмана, Сојера и Грифина (Woodman, Sawyer & Griffin, 1993) истиче да креативност представља комплексну интеракцију између појединца и његове пословне ситуације на различитим нивоима организације. На индивидуалном нивоу, креативност представља резултат претходних личних услова (нпр. биографске варијабле) когнитивног стила и способности (нпр. дивергентно мишљење), личности (нпр. самопоуздања), релевантног знања, мотивације, социјалних утицаја (нпр. награде) и контекстуалних утицаја (нпр. физичког окружења). На групном нивоу креативност представља последицу индивидуалног креативног понашања, затим интеракције између чланова групе, групних карактеристика (нпр. правила, норме), тимских процеса и контекстуалних утицаја (нпр. организационе културе, система награђивања). На организационом нивоу, иновација представља функцију и индивидуалне и групне креативности (Woodman, et al. 1993). Овај модел представља најкоришћенији концептуални оквир који наглашава интеракције између контекстуалних и индивидуалних фактора који могу побољшати или инхибирати креативност на послу.

3.3. Модел индивидуалној креативној деловања / акције

Форд (1996) је сматрао да запослени морају да размотре две супротстављене опције – да буду креативни или да предузимају само рутинске, уобичајене акције. Према овом оквиру, постоје три групе фактора који могу утицати на ову одлуку: смислени процеси, мотивација, и знање и вештине. Индивидуално креативно деловање / акција према овоме представља резултат удружених утицаја ових фактора. У случају да неки од њих недостаје, појединац не може учествовати у креативној акцији. Мотивација за иницирање креативне акције условљена је циљевима, веровањима (нпр. очекивањима да се креативност вреднује и да ће креативна акција бити награђена), убеђења о способностима (нпр. очекивањима да је појединац способан да буде креативан, или је уверен у креативну способност), и емоцијама (интересовање омогућава креативност

или анксиозност која је ограничава). Овај модел није задобио велику пажњу истраживача као компонентни или интеракциони, вероватно због тога што је комплексан. Упркос томе, био је изазован за тестирање, а поједини његови делови добили су емпиријску подршку током последњих година (Janssen, 2005).

3.4. Разматрање културних разлика и креативности

Питање да ли постоје разлике у креативности између различитих култура има значајне импликације за праксу менаџмента, међународно пословање и економски развој (Zhou & Su, 2010). Но, разматрање културних разлика и истраживања у овом погледу далеко заостају за практичним потребама. Многи аутори су сугерисали на велики јаз између истраживања и праксе позвавши истраживаче да посвете пажњу културним разликама и креативности (Zhou & Shalley, 2003), као и сличностима и разликама у креативности између Истока и Запада. Што се тиче индивидуалне креативности, разматрања културних разлика су се фокусирали на културне разлике у индивидуалној креативности, а посебно на питање како социјални контекст модерира однос између индивидуалних културних вредности (нпр. индивидуализам/колективизам, избегавање неизвесности) и креативности, затим како култура модерира утицаје лидера, супервизора, сарадника или ширег друштва на креативност (Zhou & Su, 2010), како култура утиче на процењивање креативности, и на који начин култура утиче на целокупан процес креативности.

Што се тиче групне креативности, модел патерналистичке организационе контроле предложен од стране Зу (2006) проистиче из међународних истраживања културних разлика између пословних тимова и група у Западним и Источним земљама. Полазна тачка ових истраживања је интересовање за утицај различитих форми патерналистичке контроле на организационом нивоу анализе на тимску креативност унутар организација. У овом моделу, патерналистичка контрола разматра се као ниво контроле највишег руководства/менаџмента на одлуке које се тичу задатака унутар група и тимова. Зу је сугерисала да патерналистичка организациона контрола појачава тимску интринзичку мотивацију и креативност тимова на Истоку, док за тимове на Западу, оваква организациона контрола представља инхибитор групне интринзичке мотивације и самим тим, и креативности. Ипак, емпиријска истраживања овог модела су и даље ретка јер првенствено захтевају анализирање свих нивоа, као и истраживања великог броја тимова у многим организацијама источних и западних земаља. Док се претходна четири модела фокусирају на креативност, у средишту следећег налази се иновација.

3.5. Теорија четири фактора тимске климе за иновацију

Вест (1990) претпоставља да четири фактора тимске климе олакшавају креативност: визија, партиципативна сигуност, усмереност на задатак и подршка за иновацију. Према овој теорији, сматра се да је иновација побољшана ако је а) визија разумљива, вреднована и прихваћена од стране чланова тима; б) чланови тима осећају да могу да предложе нове идеје и решења без опасности да ће бити критиковани или осуђивани; ц) уколико постоји стимулативна дебата и дискусија о различитим могућим решењима унутар тима, и д) уколико чланови тима опажају подршку за иновацију. Ова теорија је широко примењивана у истраживањима тимске иновације, а једна од варијабли – подршка за иновацију, представља један од предмета истраживања ове тезе.

Закључна разматрања

У раду смо истакли важност научног проучавања креативности, те да су многи аутори и истраживачи сагласни да би креативност требало поставити као централну тему друштвених и хуманистичких наука. Сагласност аутора јесте да готово свако људско биће има потенцијал да буде креативно, али да се у пракси то ретко дешава, иако је свако у организацији способан да допринесе креативној идеји и да је развије. Једно од објашњења односи се на квазидуховни карактер којим се креативност и дан данас одређује, а друго да је креативност повезана с лудилом, те да би је требало избегавати.

Приликом дефинисања креативности, већина савремених истраживача препознаје два главна критеријума креативности од којих се први везује за новину креативног исхода, односно степен оригиналности, а други се односи на вредности или степен његове корисности, прикладности, примењивости и целисходности. Ту долазимо до иновативности и закључујемо да је концепт креативности блиско повезан с њим. Истакли смо како су ова два појма често коришћена као синоними од стране многих научника, али да међу њима постоји једна суштинска разлика, а то је да се термин "иновација" чешће користи на организационом нивоу, док се појам 'креативност' употребљава да означи индивидуалну или тимску карактеристику, али је истовремено кључан фактор иновативности, која је за организацију и најважнија.

Такође, истакли смо да у турбулентним организационим околностима расте потреба за креативношћу јер она омогућава неопходну конкурентску предност на тржишту у оквиру кога организација послује. Креативност може да трансформише организацију удаљавајући је од неефикасности традиционалних култура, структура и пракси, те смо

мишљења да она може пружити неслућене могућности овдашњим установама културе.

Уколико се осврнемо на научно проучавање креативности, истакли смо да је то релативно нови феномен који укључује психологију и филозофију, али да су током последње деценије придобила пажњу истраживача и научника који сматрају да се креативност тиче нашег опстанка. Савремене теорије креативности чешће се баве процесима и системима него надареним појединцима, што је последица напуштања херојских или индивидуализованих модела људског понашања у теоријама психологије и менаџмента. Данас, теорије о креативном појединцу произлазе из когнитивних приступа у којима се описују ментални процеси помоћу којих се комбинују нови концепти, као и из социјалне психологије и теорије система. Можемо закључити да се теорије креативности преплићу и стапају са теоријама менаџмента тимског рада и иновација, организационе креативности и организационог учења, што чини проучавања интердисциплинарним и атрактивним.

Када говоримо о проучавању креативности у организационом контексту, издвојили смо пет кључних теоријских перспектива и модела у литератури о креативности и иновацијама, почев од компонентне теорије организационе креативности која истиче мотивацију као најважнију компоненту креативности који је и добио емпиријску подршку, преко теорије четири фактора тимске климе за иновацију послужила је у изради ове тезе понудивши један од фактора – подршку за иновацију, као варијаблу. Теорија интеракционе перспективе организационе креативности према којој је креативност под утицајем интеракције личних и организационих фактора посебно је важна за овај рад. Модел ове теорије, који подразумева индивидуални, групни и организациони нивоу проучавања креативности у организационом контексту, као и њено суштинско полазиште – да индивидуална креативност обезбеђује основу за организациону креативност и иновације.

Поменути теоријске перспективе пружају оквир за проучавања креативности и иновације у установама културе. Неке од њих добиле су већу емпиријску подршку од других, али све оне наглашавају улогу различитих детерминанти стварања идеја или на њихове имплементације. Вероватно највећи пропуст ових оквира тиче се њихове усмерености на први корак (нпр. генерисање идеја) или на други корак иновационог процеса (нпр. имплементацију идеје). Иако се различити нивои анализе разматрају унутар сваког оквира, неки више наглашавају групни ниво, док су други концентрисани на индивидуални ниво (нпр. модел индивидуалне креативне акције). Будући напори у разматрањима требало би да имају за циљ развијање интегративних оквира који би охрабривали истраживања више нивоа у којима би се испитивали фактори више нивоа који имплицирају креативност и иновативни процес.

Литература:

- [1] Alencar, E. M. L. S. (2012): Creativity in organizations: Facilitators and inhibitors. U Mumford, M. D. (Ed.). (2012): *Handbook of organizational creativity*. Academic Press, 87-111.
- [2] Amabile, T. M. (1983): The social psychology of creativity: A componential conceptualization. *Journal of personality and social psychology*, 45(2), 357.
- [3] Amabile, T.M. (1988): A model of creativity and innovation in organization. U L.L. Cummings & B.M. Staw (eds.), *Research in Organizational Behavior* (Vol. 10, str. 123-167). Greenwich, CT: JAI Press
- [4] Amabile, T. M. (1996): *Creativity in context*. Boulder, CO: Westview
- [5] Amabile, T. M., Conti, R., Coon, H., Lazenby, J., & Herron, M. (1996): Assessing the work environment for creativity. *Academy of management journal*, 39(5), 1154-1184.
- [6] Amabile, T. M., & Conti, R. (1999). Changes in the work environment for creativity during downsizing. *Academy of Management Journal*, 42, 630-640.
- [7] Amabile, T. M., & Mueller, J.S. (2009): Studying creativity, its processes and its antecedents. An exploration of the componential theory of creativity. U Zhou, J., & Shalley, C. E. (Eds.). (2009): *Handbook of organizational creativity*. Taylor & Francis.
- [8] Anderson, N., Potočnik, K., & Zhou, J. (2014). Innovation and Creativity in Organizations A State-of-the-Science Review, Prospective Commentary, and Guiding Framework. *Journal of Management*, 40(5), 1297-1333.
- [9] Carson, P. P. & Carson, K. D. (1993): Managing Creativity Enhancement Through Goal Setting and Feedback. *The Journal of Creative Behavior*, 27(1), 36-45.
- [10] Ford, C. M. (1996): A theory of individual creative action in multiple social domains. *Academy of Management Review*, 21: 1112-1142
- [11] Guilford, J.P. (1950): Creativity. *American Psychologist*, 5, 444-454.
- [12] Isaksen, S. G., Dorval, K. B., & Treffinger, D. J. (2011): *Creative approaches to problem solving: A framework for change*. SAGE Publications
- [13] Janssen, O. (2005): The joint impact of perceived influence and supervisor supportiveness on employee innovative behaviour. *Journal of occupational and organizational psychology*, 78(4), 573-579.
- [14] Madjar, N., Oldham, G. R., & Pratt, M. G. (2002): There's no place like home? The contributions of work and nonwork creativity support to employees' creative performance. *Academy of Management Journal*, 45(4), 757-767.
- [15] Mandić, T. & Ristić, I. (2013): *Psihologija kreativnosti*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti
- [16] Mumford, M. D., & Gustafson, S. B. (1988): Creativity syndrome: Integration, application, and innovation. *Psychological bulletin*, 103(1), 27
- [17] Mumford, M. D., Hester, K. S., & Robledo, I. C. (2012): Creativity in organizations: Importance and approaches. U Mumford, M. D. (Ed.). (2012): *Handbook of organizational creativity*. Academic Press. 3-16.

- [18] Oldham, G. R., & Cummings, A. (1996): Employee creativity: Personal and contextual factors at work. *Academy of management journal*, 39(3), 607-634.
- [19] Reiter-Palmon, R., & Illies, J. J. (2004): Leadership and creativity: Understanding leadership from a creative problem-solving perspective. *The Leadership Quarterly*, 15(1), 55-77.
- [20] Ristić, I. (2010.): *Početak i kraj kreativnog procesa*. Hop.La! Beograd
- [21] Robinson, Sir Ken (2011): *Out of our minds*. Capstone Publishing: West Sussex
- [22] Rou, Alan, Dž. (2008): *Kreativna inteligencija*. Beograd: Clío
- [23] Scott, S. G., & Bruce, R. A. (1994): Determinants of innovative behavior: A path model of individual innovation in the workplace. *Academy of management Journal*, 37(3), 580-607.
- [24] Shalley, C. E., Zhou, J., & Oldman, G. R. (2004): The effects of personal and contextual characteristics on creativity: Where should we go from here? *Journal of Management*, 30, 933-958.
- [25] Simonton, D. K. (1999): Creativity as blind variation and selective retention: Is the creative process Darwinian?. *Psychological Inquiry*, 10(4), 309-328
- [26] Styhre, A., & Sundgren, M. (2005): *Managing creativity in organizations: Critique and practices*. Palgrave Macmillan.
- [27] Tierney, P., & Farmer, S. M. (2002): Creative self-efficacy: Its potential antecedents and relationship to creative performance. *Academy of Management Journal*, 45(6), 1137-1148.
- [28] West, M. A., & Farr, J. L. (1990): *Innovation and creativity at work: Psychology and organizational strategies*. Chichester, England: Wiley
- [29] Woodman, R. W., Sawyer, J. E., & Griffin, R. W. (1993): Toward a theory of organizational creativity. *Academy of management review*, 18(2), 293-321.
- [30] Williams, W. M., & Yang, L. T. (1999): Organizational creativity. U Sternberg, *Handbook of creativity*. Cambridge University Press, 373-391.
- [31] Zhou, J. (2003): When the presence of creative coworkers is related to creativity: role of supervisor close monitoring, developmental feedback, and creative personality. *Journal of Applied Psychology*, 88(3), 413-422
- [32] Zhou, J., & Shalley, C. E. (2003): Research on employee creativity: A critical review and directions for future research. *Research in personnel and human resources management*, 22, 165-217.
- [33] Zhou, J. & Shalley, C.E. (eds) (2009): *Handbook of organizational creativity*. Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, LLC
- [34] Zhou, J., & Su, Y. (2010): A missing piece of the puzzle: The organizational context in cultural patterns of creativity. *Management and Organization Review*, 6(3), 391-413.

Ana Stevanović
High School Artimedia
Belgrade

SCIENTIFIC STUDY OF ORGANIZATIONAL CREATIVITY - SUMMARY OF MODERN THEORIES

Summary: *This paper discusses and provides a definition of organizational creativity based on a review of contemporary theories, which provides the basis for future researches. Relevant literature provide us identification of five influential theoretical perspectives and models appearing in literature about creativity and innovation, which can be used as a starting point in the study of organizational creativity in cultural institutions. The paper discusses the interpretation of the relationship concepts of organizational creativity and innovation, and brings the attitude that for the success of cultural institutions in the process of innovation, requires creativity of its employees. Despite the complexity of these terms, small number of researches has examined the phenomenon of creativity in real organizational environment in cultural institutions.*

Key words: ORGANIZATIONAL CREATIVITY, ORGANIZATIONAL INNOVATION, CULTURAL INSTITUTIONS, SCIENTIFIC THEORIES.

Лазар Јанић, мастер

Висока здравствена школа струковних студија, Београд

Мирослав Кнежевић, мастер

Центар за посредовање Црне Горе, Подгорица

Јелена Ђорђевић, предавач

Висока здравствена школа струковних студија, Београд

СТАВОВИ СТУДЕНАТА О ОБРАЗОВАЊУ СТРУКОВНИХ ЗДРАВСТВЕНИХ РАДНИКА

Сажетак: *Пошћивањем Болоњске конвенције од стране Републике Србије реформисане су више школе у високе струковне школе у трајању од три године. У раду су анализирани постојећи програми образовања струковних здравствених радника и њихов значај за пословање савремених здравствених установа. Анкетно истраживање обухватило је полну, старосну и образовну структуру испитаника, број деце и чланова домаћинства са којима живе, дужину радног стажа и врсту радног односа испитаника, ставове и мишљења у вези са образовањем струковних здравствених радника. Резултати анкетног истраживања сprovedеног међу студентима специјалистичких студија у Високој здравственој школи у Београду приказани су кроз 18 табела. Потврђена је значајност високог образовања здравствених радника за успешно пословање здравствених установа. На основу резултата рада, дошло се до закључака да знања из менаџмента организације рада помажу у стицању управљачких положаја у установи, и да стечене вештине и способности подстичу особље у обављању друштвене мисије. Здравствени радници су показали да желе да се усавшавају у струци и подржавају измене и дојуне програмских садржаја Школе у складу са најрепком медицине.*

Кључне речи: *СТАВОВИ, СТУДЕНТИ, ОБРАЗОВАЊЕ, СТРУКОВНИ ЗДРАВСТВЕНИ РАДНИЦИ, ВИСОКЕ ЗДРАВСТВЕНЕ СТРУКОВНЕ ШКОЛЕ.*

Увод: Образовање и стручно усавршавање у високим здравственим струковним школама

Предзнање и вештине студената на медицинским смеровима у високошколским установама су на вишем нивоу ако студенти долазе из медицински усмерених средњих школа. Управо то је један од разлога због којег високообразовне установе као предуслов упису најчешће траже завршене четворогодишње средње школе неког од медицинских смерова.

У Југославији је 1952. године отворено неколико школа за медицинске сестре на вишем нивоу. „Виша школа за медицинске сестре Југословенског црвеног крста” основана је 1952. године у Београду.¹

Постојање, акредитација, рад и контрола квалитета високих школа је регулисана Законом о високом образовању.²

Високо образовање сестара и других здравствених радника у струци је вишеструко значајно.

Пораст знања и вештина које су у употреби у савременој здравственој заштити, превазилазе могућности средњешколског образовног система. Наставак усавршавања и образовања средњошколаца омогућава им да иду у корак са савременим технологијама и достигнућима на пољу здравствене заштите.

Према ставовима Светске здравствене организације медицинске сестре су обавезне да у примарној здравственој заштити учествују заједно са лекарима и преузимају на себе важне улоге унутар све сложенијих мултидисциплинарних тимова.

Такође, због пораста општег образовања становништва и нивоа образовања свих струка, обавезују се естре и остали кадрови са средњом стручним спремом, на већу припрему у раду са образованијом популацијом.

И најбитније, један од савремених захтева је и да здравствени кадрови у настави у средњим и високим школама и сами морају имати високо образовање, а исти предуслов се поставља и за главне сестре у здравственим установама.

Број високих струковних школа које су проистекле из некадашњих виших школа медицинских усмерења, као и новоотворене, указују на заинтересованост кандидата за упис, као и на то да на тржишту рада у Републици и иностранству постоји велика потреба за стручним и уже усавршеним кадром.

Високо струковно образовање у нас је организовано на два нивоа студијских програма, као трогодишње основно струковно студијско образовање, и специјалистичко струковно образовање у трајању од годину дана.

¹ Тијанић Милена, Ђурановић Десанка, Рудић Ратомирка, Миловић Љиљана (2001): *Здравствена нега и савремено сесџринсџиво*, Научна КМД, Београд

² Закон о високом образовању, „Службени гласник РС” бр. 89/2013.

1. Високо образовање струковних здравствених радника у Високој здравственој школи струковних студија у Београду

Студентима Високе здравствене школе струковних студија у Београду у понуди су следећи студијски програми на основним студијама:

- Струковна медицинска сестра;
- Струковна медицинска сестра – бабица;
- Струковни санитарно-еколошки инжењер;
- Струковни медицински радиолог;
- Струковни физиотерапеут;
- Струковни радни терапеут;
- Струковни медицинско-лабораторијски технолог;
- Струковни нутрициониста – дијететичар;
- Струковни козметичар естетичар.

Студијски програми у оквиру специјалистичких струковних студија су:

- 1) Специјалиста струковна медицинска сестра – област Јавно здравље;
- 2) Специјалиста струковна медицинска сестра - област Методика наставе;
- 3) Специјалиста струковни санитарно - еколошки инжењер-област Санитарно инжењерство и безбедност хране;
- 4) Специјалиста струковна медицинска сестра - област Здравствена нега старих;
- 5) Специјалиста струковна медицинска сестра - област Клиничка нега;
- 6) Специјалиста струковни нутрициониста-дијететичар - област Јавно здравље;
- 7) Специјалиста струковна медицинска сестра - област Здравствена нега у психијатрији;
- 8) Специјалиста струковна медицинска сестра - област Инструментирање у операционој сали;
- 9) Специјалиста струковни медицински радиолог - област Савремене дијагностичке технике у радиологији;
- 10) Специјалиста струковна медицинска сестра - област Анестезија и реанимација;
- 11) Специјалиста струковни физиотерапеут - област савремене мануелне методе и технике у физиотерапији.

2. Методолошки оквир истраживања

Предмет истраживања је сагледавање система образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама и његовог значаја за пословање савремених здравствених установа. Самим тим, анализирани су и применљивост знања, способности и вештина стечених школовањем и стручним усавршавањем у таквим школама у свакодневној пракси.

Циљ истраживања је критичко преиспитивање и анализирање постојећих програма образовања и стручног усавршавања здравствених радника у високим здравственим струковним школама у нашој земљи и да се анализирају ефекти примене стечених знања и вештина у пословању здравствених установа у Републици Србији.

Методи и технике истраживања

Обликовање адекватног методолошког приступа и поступка лимитирано је циљевима истраживања, док је сам избор научних метода, помоћу којих је истраживање реализовано, условљен операционализацијом предмета истраживања и усмереношћу хипотетичких ставова. Истраживање предметне материје захтевало је мултиметодски приступ и комплементарну анализу доступних и новостворених извора података. У циљу постизања веће поузданости и обухватности потребних података и информација, током истраживања коришћено је више метода за њихово прикупљање и њихово коначну обраду.

Осим анализе, синтезе, индукције, дедукције, генерализације и других општих метода, током истраживачког процеса коришћени су и други одговарајући методи, и то: метод анализе садржаја, компаративни метод, нормативно-правни метод, метод испитивања путем технике упитника, статистички метод и дескриптивни метод.

Метод анализе садржаја коришћен је за проучавање како иностране, тако и домаће референтне литературе. Послужио је и за аналитичко разумевање стечених искустава у предметној области. Примена метода анализе садржаја омогућила је потпуније разумевање и сагледавање образовних програма у високим здравственим струковним школама.

Компаративни метод омогућио је поређење наших искустава у предметној области са искуствима стеченим у другим земљама и деловима света. Нормативно-правни метод коришћен је у циљу ближег и потпунијег сагледавања позитивно правних норми посвећених систему образовања и стручног усавршавања струковних здравствених радника у здравственим установама, због подизања њихове компетентности и

организационе успешности. Метод испитивања коришћен је за добијање емпиријских и конкретних ставова и мишљења о одређеним питањима из предметне материје.

3. Резултати истраживања и њихова анализа

Истраживањем је спроведено у току јуна месеца и обухватило је 200 испитаника који су конкурисали за упис на специјалистичке студије на Високој здравственој школи струковних студија у Београду. Анкета садржи два поглавља: 1. упитник о личним, породичним и другим приликама анкетираниог; 2. упитник о значају образовања струковних здравствених радника за пословање здравствених установа. Сви анкетирани студенти претходно су завршили неки од акредитованих струковних здравствених студијских програма. Петнаест упитника било непотпуно па се нису могли искористити. Обрађено је 185 упитника.

Пол	Број испитаника	%
Мушки	37	20,0
Женски	148	80,0
Укупно	185	100,0

Табела 1: Полна структура испитаника

У Табели 1 приказана је полна структура испитаника. Од 185 испитаника, већина је била женског пола (80%).

Пол	Број испитаника	%	Аритметичка средина година живота
Мушки	37	20,0	25,78
Женски	148	80,0	32,37
Укупно	185	100,0	
Значајност разлике		$t = -4,67; p = 0,000$	

Табела 2: Старосна структура испитаника

У Табели 2 приказана је старосна структура испитаника. Статистички значајно старије су биле жене (32,37 година) у односу на мушкарце (25,78 година).

Занимање испитаника	Број испитаника	%
Струковна медицинска сестра	90	48,6
Струковна медицинска сестра-бабица	5	2,7
Струковни санитарно-еколошки инжењер	27	14,6
Струковни медицински радиолог	27	14,6
Струковни физиотерапеут	29	15,7
Струковни нутрициониста-дијететичар	7	3,8
Укупно	185	100,0

Табела 3: Образовна структура испитаника

У Табели 3 приказана је образовна структура испитаника. Највећи проценат испитаника (48,6%) завршило је студијски програм Струковна медицинска сестра.

Студент је у радном односу	Број испитаника	%	Дужина радног стажа изражена у годинама
			мед
Да	114	61,6	13,00
Да, али на одређено време	11	5,9	2,00
Не	60	32,4	0,00
Укупно	185	100,0	5,00

Табела 4: Дужина радног стажа испитаника

У Табели 4 приказана је дужина радног стажа испитаника. Већина студената која се изјаснила да је сталном радном односу (61,6%) има и најдужи остварени радни стаж (просечно 13 година). Испитаници који раде на одређено време (5,9%) имају скоро 7 пута краћи остварени радни стаж (просечно 2 године) а незапослени испитаници, којих је више од 30%, никада нису ни били запослени.

			Пол		Укупно
			Мушки	Женски	
Брачно стање	Ожењен/ удата	Број испитаника	6	63	69
		%	16,2	42,6	37,3
	Неожењен/ Неудата	Број испитаника	31	75	106
		%	83,8	50,7	57,3
	Разведен / Разведена	Број испитаника	0	10	10
		%	0,0	6,8	5,4
Укупно		Број испитаника	37	148	185
		%	100,0	100,0	100,0
Значајност разлике		$\chi^2 = 13,674; p = 0,001$			
* Ниједан студент није се изјаснио да је удовац/удовица.					

Табела 5: Брачно стање испитаника

У Табели 5 приказано је брачно стање испитаника. Највише испитаника никада није било у браку (57,3%) а 37,3% је у браку. Статистички значајно чешће него мушкарци, жене су се изјасниле да никада нису биле у браку (50,7%) и да су сада у браку (42,6%).

	Број испитаника	%	
Број деце испитаника	0	118	63,8
	1	31	16,8
	2	29	15,7
	3	5	2,7
	4	1	0,5
	6	1	0,5
	Укупно	185	100,0

Табела 6: Број деце испитаника

У Табели 6 приказан је број деце испитаника. Највише испитаника нема деце (63,8%), затим да имају једно дете (16,8%) и двоје деце (15,87%).

Чланови домаћинства са којима испитаник живи		Пол		Укупно
		Мушки	Женски	
Сам(а)	Број испитаника	3	19	22
	%	8,1	12,8	11,9
С родитељима	Број испитаника	25	54	79
	%	67,6	36,5	42,7
С породицом (са брачним другом и/или са децом)	Број испитаника	6	62	68
	%	16,2	41,9	36,8
С породицом и родитељима	Број испитаника	3	13	16
	%	8,1	8,8	8,6
Укупно	Број испитаника	37	148	185
	%	100,0	100,0	100,0
Значајност разлике	$\chi^2 = 12,577$; $p = 0,006$			

Табела 7: Чланови домаћинства са којима испитаници живе

У Табели 7 приказани су чланови домаћинства са којима испитаници живе. Највише испитаника живи са родитељима (42,7%) и са брачним другом и/или са децом (36,8%). Значајно чешће мушкарци живе са родитељима (67,6%) а жене са брачним другом и/или са децом (41,9%).

Студент је у радном односу		Пол		Укупно
		Мушки	Женски	
Да	Број испитаника	12	102	114
	%	32,4	68,9	61,6
Да, али на одређено време	Број испитаника	2	9	11
	%	5,4	6,1	5,9
Не	Број испитаника	23	37	60
	%	62,2	25,0	32,4
Укупно	Број испитаника	37	148	185
	%	100,0	100,0	100,0
Значајност разлике	$\chi^2 = 19,022$; $p = 0,000$			

Табела 8: Врста радног односа испитаника

У Табели 8 приказана је врста радног односа испитаника. Највише испитаника је у радном односу на неодређено време (61,6%) а 32,4% испитаника је незапослено. У сталном радном односу су значајно и двоструко чешће жене (68,9%) него мушкарци (32,4%), док су мушкарци значајно и више него двоструко чешће незапослени (62,2%) у односу на жене (25,0%).

Став студената према претпоставци да што је систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама прилагођенији потребама савремених здравствених установа и њиховог менаџмента, то је и његов значај за успешно пословање таквих установа већи и извеснији	Број испитаника	%
Потпуно нетачно	8	4,4
Делимично тачно	71	39,2
Потпуно тачно	102	56,4
Укупно	181*	100,0
* Недостају подаци за 4 испитаника		

Табела 9: Ставови испитаника према претпоставци да што је систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама прилагођенији потребама савремених здравствених установа и њиховог менаџмента, то је и његов значај за успешно пословање таквих установа већи и извеснији

У Табели 9 приказани су ставови испитаника према претпоставци да што је систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама прилагођенији потребама савремених здравствених установа и њиховог менаџмента, то је и његов значај за успешно пословање таквих установа већи и извеснији. Више од 56% студената одговорило је да је ова констатација потпуно тачна а око 40% да је делимично тачна. Само 4,4% студената сматрало ју је нетачном.

Став студената о претпоставци да постојећи систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама Републике Србије није у довољној мери прилагођен потребама савремених здравствених установа и њихових пацијената	Број испитаника	%
Потпуно нетачно	10	5,5
Делимично тачно	119	65,8
Потпуно тачно	52	28,7
Укупно	181*	100,0

* Недостају подаци за 4 испитаника

Табела 10: Ставови испитаника у односу на постојећи систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама Републике Србије и њихових пацијената

У Табели 10 приказани су ставови испитаника у односу на постојећи систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама Републике Србије и њихових пацијената. Анкетирани испитаници (94,5%) сматрају да постојећи систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама Републике Србије није у довољној мери прилагођен потребама савремених здравствених установа и њихових пацијената.

Став студената према претпоставци да би систем образовања струковних здравствених радника требало стално преиспитивати, мењати, прилагођавати и унапређивати	Број испитаника	%
Потпуно нетачно	5	2,8
Делимично тачно	42	23,2
Потпуно тачно	134	74,0
Укупно	181	100,0

* Недостају подаци за 4 испитаника

Табела 11: Ставови испитаника у односу на преиспитивање, мењање, прилагођавање и унапређивање система образовања струковних здравствених радника

У Табели 11 приказану су ставови испитаника у односу на преиспитивање, мењање, прилагођавање и унапређивање система образовања струковних здравствених радника. Анкетирани испитаници (97,2%) сматра да би систем образовања струковних здравствених радника требало стално преиспитивати, мењати, прилагођавати и унапређивати.

Постојећи система образовања струковних здравствених радника у Републици Србији:	Број испитаника	%
представља најзначајнију претпоставку за обезбеђивање успешног и квалитетног рада	77	42,5
представља значајну претпоставку за обезбеђивање успешног и квалитетног рада	89	49,2
представља незнатну претпоставку за обезбеђивање успешног и квалитетног рада	15	8,3
Укупно	181	100,0

* Недостају подаци за 4 испитаника

Табела 12: Ставови испитаника према значајности постојеће система образовања струковних здравствених радника у Републици Србији

У Табели 12 приказану су ставови испитаника према претпоставци о значајности постојећег система образовања струковних здравствених радника у Републици Србији за обезбеђивање успешног и квалитетног рада здравствених установа. Постојећи систем образовања струковних здравствених радника у Републици Србији представља значајну (49,2% испитаника) и најзначајнију претпоставку (42,5% испитаника) за обезбеђивање успешног и квалитетног рада здравствених установа у нашој земљи, што је више од 90% студената који имају позитиван став по овом питању.

Став студената према претпоставци да што су знања струковних здравствених радника већа и применљивија, посебно из области менаџмента и организације рада, већи су и изгледи да ће запослени који их поседују бити успешни у свом раду и временом стећи одговарајуће управљачке позиције у здравственој установи	Број испитаника	%
Потпуно нетачно	10	5,5
Делимично тачно	78	43,1
Потпуно тачно	93	51,4
Укупно	181	100,0

* Недостају подаци за 4 испитаника

Табела 13: Ставови испитаника према претпоставци да што су знања струковних здравствених радника већа и применљивија, посебно из области менаџмента и организације рада, већи су и изгледи да ће запослени који их поседују бити успешни у свом раду и временом стећи одговарајуће управљачке позиције у здравственој установи

У Табели 13 приказани су ставови испитаника према претпоставци да што су знања струковних здравствених радника већа и применљивија, посебно из области менаџмента и организације рада, већи су и изгледи да ће запослени који их поседују бити успешни у свом раду и временом стећи одговарајуће управљачке позиције у здравственој установи. Више од 50% студената сматра да је ова претпоставка потпуно тачна, око 43% да је делимично тачна а само 5,5% студената сматрало ју је нетачном.

Студенти мисле да струковни здравствени радници у Републици Србији	Број испитаника	%
имају савршено знање из области менаџмента и организације рада	18	10,1
имају довољно знање из области менаџмента и организације рада	49	27,4
имају осредње знање из области менаџмента и организације рада	59	33,0
немају довољно знање из области менаџмента и организације рада	47	26,3
немају готово никакво знање из области менаџмента и организације рада	6	3,4
Укупно	179	100,0
* Недостају подаци за 6 испитаника		

Табела 14: Ставови испитаника о обиму знања струковних здравствених радника у Републици Србији из области менаџмента и организације рада

У Табели 14 приказани су ставови испитаника о обиму знању струковних здравствених радника у Републици Србији из области менаџмента и организације рада. Највећи проценат студента (33,0%) мисли да струковни здравствени радници у Републици Србији имају осредње знање из области менаџмента и организације рада, 27,4% мисли да имају довољно знање а 26,3% мисли да немају довољно знања из ових области.

Став студената да је знање просечног здравственог радника у нашој земљи веће и применљивије од знања просечног здравственог радника земаља у окружењу	Број испитаника	%
Потпуно нетачно	26	14,5
Делимично тачно	103	57,5
Потпуно тачно	50	27,9
Укупно	179	100,0
* Недостају подаци за 6 испитаника		

Табела 15: Ставови испитаника о стручном знању просечног здравственог радника у нашој земљи

У Табели 15 приказани су ставови испитаника о стручном знању просечног здравственог радника у нашој земљи веће и применљивије од знања просечног здравственог радника земаља у окружењу. Испитаници у 85,5% случајева сматрају да је потпуно тачно и делимично тачно да је знање просечног здравственог радника у нашој земљи веће и применљивије од знања просечног здравственог радника земаља у окружењу.

Став студената према претпоставци да што су стечена знања, вештине и способности струковних здравствених радника већи и прилагођенији потребама здравствене установе и њених пацијената, већи су и изгледи да ће таква установа успешно вршити своју одговорну мисију у друштву	Број испитаника	%
Потпуно нетачно	11	6,2
Делимично тачно	65	36,3
Потпуно тачно	103	57,5
Укупно	179	100,0

* Недостају подаци за 6 испитаника

Табела 16: Ставови испитаника према претпоставци да што су стечена знања, вештине и способности струковних здравствених радника већи и прилагођенији потребама здравствене установе и њених пацијената, већи су и изгледи да ће таква установа успешно вршити своју одговорну мисију у друштву

У Табели 16 приказани су ставови испитаника према претпоставци да што су стечена знања, вештине и способности струковних здравствених радника већи и прилагођенији потребама здравствене установе и њених пацијената, већи су и изгледи да ће таква установа успешно вршити своју одговорну мисију у друштву. Око 57,5% испитаника сматра да је претпоставка потпуно тачна, око 36,3% да је делимично тачна а само око 5% студената сматра је нетачном.

Студенти мисле да струковни здравствени радници у Републици Србији имају знања, способности и вештине:	Број испитаника	%
знатно мања од потребних	29	16.2
незнатно мања од потребних	44	24.6
знатно већа од потребних	18	10.1
незнатно већа од потребних	13	7.3
једнака или готово једнака потребним	75	41.9
Укупно	179	100.0

* Недостају подаци за 6 испитаника

Табеле 17: Мишљења испитаника о знањима, способностима и вештинама струковних здравствених радника у Републици Србији

У Табели 17 приказана су мишљења испитаника о знањима, способностима и вештинама струковних здравствених радника у Републици Србији. Испитаници у 41,9% случајева сматрају да су знања, способности и вештине струковних здравствених радника у Републици Србији једнака или готово једнака потребним, у 17,4% већа од потребних а у 40,8% мања од потребних.

Ставови студента о претпоставци да што је улагање у знање, способности и вештине струковних здравствених радника веће, већи су и изгледи да ће бити успешни у свом раду, у интересу свих	Број испитаника	%
Потпуно нетачно	8	4,5
Делимично тачно	48	26,8
Потпуно тачно	123	68,7
Укупно	179	100,0
* Недостају подаци за 6 испитаника		

Табела 18: Ставови испитаника о улагању у знање, способности и вештине струковних здравствених радника

У Табели 18 приказани су ставови испитаника о улагању у знање, способности и вештине струковних здравствених радника. Више од 95% испитаника сматра да је потпуно тачно и делимично тачно да што је улагање у знање, способности и вештине струковних здравствених радника веће, већи су и изгледи да ће бити успешни у свом раду, у интересу свих.

Закључци

На основу спроведеног истраживања међу студентима специјалистичких студија у Високој здравственој школи струковних студија у Београду и резултата приказаних у дошло се до следећих закључака:

1. Упитником је обухваћено 80% жена (Табела 1) и оне су статистички значајно старије (32,4 година) у односу на мушкарце (25,8 година) што је приказано на табели 2 и потврђено Т-тестом.
2. Највећи број испитаника никада није био у браку (57,3%) што се и могло очекивати јер је анкетирана млада популација (приказано у Табели 5). У складу са тим већина испитаника нема децу (63,8%). То је приказано у табели 4. Углавном живе са својим родитељима (42,7%), што се види из табеле 6.
3. Највећи број испитаника је у радном односу на неодређено време (61,6%). Већи проценат анкетираних жена је запослен у сталном рад-

- ном односу, што се могло и очекивати јер је њихова старосна структура виша. Мушкарци су значајно чешће незапослени (табела 8). Већина студената која се изјаснила да је у сталном радном односу има дужину радног стажа просечно 13 година (Табела 4).
4. Анкетирани студенти су у великом проценту завршили студијски програм струковних медицинских сестара (48,6%), што је приказано у табели 3.
  5. Међу анкетираним испитаницима 56,4% се изјаснило да је потпуно тачно а 39,2% да је делимично тачно (Табела 9) да што је систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама прилагођенији потребама савремених здравствених установа и њиховог менаџмента, то је и његов значај за успешно пословање таквих установа већи и извеснији.
  6. За позитивне ефекте образовања изјаснило се више од 95% студената. Међутим, 94,5% анкетираних испитаника сматра да постојећи систем образовања струковних здравствених радника у високим здравственим струковним школама Републике Србије није у довољној мери прилагођен потребама савремених здравствених установа и њихових пацијената (Табела 10).
  7. Анкетирани сматрају (97,2%) да систем образовања треба преиспитивати, мењати, прилагођавати и унапређивати (Табела 11).
  8. Постојећи систем образовања струковних здравствених радника представља значајну (49,2% испитаника) и најзначајнију (42,5% испитаника) претпоставку за обезбеђивање успешног и квалитетног рада здравствених установа у нашој земљи. То је више од 90% студената који имају позитиван став о овом питању (Табела 12).
  9. Међу анкетираним испитаницима 51,4% се изјаснило да је потпуно тачно, а 43,1% да је делимично тачно да што су знања струковних здравствених радника већа и применљивија, посебно из области менаџмента и организације рада, већи су и изгледи да ће запослени који их поседују бити успешни у свом раду и временом стећи одговарајуће управљачке позиције у здравственој установи (Табела 13).
  10. Дистрибуција испитаника према ставу о обиму знања струковних здравствених радника у Републици Србији из области менаџмента и организације рада показала је да 70,5% испитаника сматра да студенти имају савршено, довољно и осредње знање из области менаџмента и организације рада (Табела 14).
  11. Испитаници у 85,5% случајева сматрају да је потпуно тачно и делимично тачно да је знање просечног здравственог радника у нашој земљи веће и применљивије од знања просечног здравственог радника земаља у окружењу (Табела 15).

12. Међу анкетираним испитаницима 57,5% се изјаснило да је потпуно тачно а 36,3% да је делимично тачна да што су стечена знања, вештине и способности струковних здравствених радника већи и прилагођенији потребама здравствене установе и њених пацијената, већи су и изгледи да ће таква установа успешно вршити своју одговорну мисију у друштву (табела 16).
13. Испитаници у 41,9% случајева сматрају да су знања, способности и вештине струковних здравствених радника у Републици Србији једнака или готово једнака потребним, у 17,4% већа од потребних а у 40,8% мања од потребних (Табела 17).
14. Више од 95% испитаника сматра да је потпуно тачно и делимично тачно да што је улагање у знање, способности и вештине струковних здравствених радника веће, већи су и изгледи да ће бити успешни у свом раду, у интересу свих (Табела 18).

Наведени закључци су израз размишљања и личних ставова анкетираних високих струковних здравствених радника који су конкурисали на специјалистичке студије у Високој здравственој школи струковних студија у Београду и мислимо да представљају реалан однос наших здравствених радника према образовању и стручном усавршавању. Врло је конструктивна њихова генерална жеља и потреба за стицањем нових знања и вештина што треба да буде стимуланс Високој здравственој школи струковних студија у Београду, као највећој школи на Балкану, да им то и омогући кроз нове студијске програме на основним и специјалистичким студијама.

Lazar Janić, Master in Economics

Higher Education School of Professional Health Studies, Belgrade

Miroslav Knežević, Master in Economics

Centre for Mediation of Montenegro, Podgorica

Jelena Đorđević, Lecturer

Higher Education School of Professional Health Studies, Belgrade

STUDENT ATTITUDES TOWARDS EDUCATION OF PROFESSIONAL HEALTH WORKERS

Summary: *The signing of Bologna Declaration by the Republic of Serbia resulted in advanced schools being reformed into three year higher education schools of professional studies. In this paper, existing educational programs for professional health workers and their significance for managing of modern health facilities were analyzed. Survey research included gender, age and educational structure of the respondents, the number of children and household members with whom they live, length of service and type of employment of the respondents, attitudes and opinions regarding the education of professional health care workers. Results of the questionnaire research that was conducted among the students of specialist studies in Higher Education School of Professional Health Studies in Belgrade were shown in 18 tables. Significance of health workers higher education for health facilities managing was confirmed. On the basis of paper results, the conclusion was that knowledge about management of work organization helps in acquiring manager positions in facilities and that the acquired skills and capabilities stimulate health staff in carrying out the social mission. The research has shown that health workers want advanced professional training and that they support the changes and supplements of study programs of the School in accordance with progress in medicine.*

Key words: EDUCATION OF PROFESSIONAL HEALTH WORKERS, HIGHER EDUCATION SCHOOLS OF PROFESSIONAL HEALTH STUDIES, STUDENTS OF SPECIALIST STUDIES, EMPLOYEES IN HEALTH SERVICES, HIGHER EDUCATION SCHOOL OF PROFESSIONAL HEALTH STUDIES IN BELGRADE

ПРИКАЗИ

Др Зоран Аврамовић

ПОЕТИЧНОСТ, КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ И ТРАДИЦИЈА

(Маја Радонић,

Сшуб сећања српске културе: есеји Миодрага Павловића,
Андрићев институт, Андрићград, 2015.)

Научна монографија др Маје Радонић *Сшуб сећања српске културе: есеји Миодрага Павловића*, представља систематизовану и свеобухватну научну анализу и оцену једног од највреднијих и најобимнијих есејистичких опуса у српској књижевности. Један од најзначајнијих српских песника друге половине двадесетог века, Миодраг Павловић, био је стваралац високе самосвести, великог знања и образовања, о чему сведоче управо његови бројни есеји писани деценијама које је ауторка одабрала за предмет свог истраживања. Велики значај есејистичког дела Миодрага Павловића за српску књижевну, али и културну традицију, представљен је у монографији детаљно и прегледно, на убедљив и аргументован начин, што представља значајан допринос српској науци о књижевности,

Велика разумевање и тематска ширина Павловићевих есеја представљали су прави истраживачки изазов пред којим се ауторка наша и успешно одговорила на њега, пруживши прегледан, систематизован и оригиналан научни увид у есејистичко дело великог песника. На 490 страна монографије, подељене на увод, пет засебних поглавља, закључак, литературу и прилоге, др Маја Радонић је представила и интерпретирала готово сваки засебан Павловићев есеј и доказала везу његовог есејистичког и песничког опуса. Посебну вредност представља ауторкин увид да Павловићев однос према традицији, осећању историје и имперсоналности песника, поред неспорног ослањања на Елиотову књижевну мисао, добрим делом потиче из византијско-српског традицијског наслеђа које Павловић несумњиво баштини у својој целокупној поезици.

У уводном поглављу ауторка се бави историјом и типологијом есеја у светској и српској књижевности, почевши од родоначелника жанра Монтења до савременог тренутка који карактерише својеврсна есејизација литературе, али и осталих уметности. Посебно се разматра чувена полемика Лукач-Адорно о природи и поетици есеја, и уочава развој модерног есеја у два правца које ауторка означава терминима лукачевски и адорновски есеј, где први представља неформални, интимистички и наглашено субјективни облик, а други, дискурзивни, интелектуални и објективистички облик. Потом одређује Павловићеву есејистику као претежно адорновски тип есеја, високе мисаоности, прецизних увида и објективног тона.

Пратећи Павловићев систематичан и дугогодишњи труд на превредновању традицијске линије српског песништва и успостављања њеног континуитета „од памтивека”, ауторка посебно поглавље посвећује његовој *Анџолоџији српској њесништва*, као темељном делу које успоставља и доказује континуитет српског песништва, али и културе у целини. Уз компаративну анализу оба предговора *Анџолоџији*, детаљан приказ њене структуре и аргументовање Павловићевих мотива за укључивање народне поезије напореда са писаном у њено пето издање, др Маја Радонић расветљава и друштвено-идеолошки и културолошки контекст у којем је *Анџолоџија* настајала и извршила значајан утицај на изградњу српске културне самосвести. Она даје увид и у сложене идеолошке сукобе који су доминирали српском и југословенском културном сценом шездесетих година прошлог века, између писаца модерниста и чувара „правоверне” социјалистичке идеологије, те расветљава узроке оштрих напада и дисквалификација којима је *Анџолоџија* била изложена. Највише спорења изазвало је Павловићево укључивање српских средњовековних песама и песничких делова житија у антологијски избор, а о значају овог далекосежног подухвата, ауторка закључује:

„Остаје чињеница да време које пролази стално потврђује и додаје нову вредност *Анџолоџији*, а ако је гледамо из перспективе савремености, онако како Павловић сагледава прошлост, можемо закључити да је њен значај одавно превазишао поље поезије и књижевности и извршио немерљив утицај на српску културу, а тиме и на српску културолошку свест. Време када се први пут *Анџолоџија* појавила, било је усмерено ка изградњи југословенског националног идентитета, а о књижевности се говорило као о *југословенској*. Павловић је својом књигом српског песништва, без буке и декларативног самопотврђивања, подсетио, успоставио и вратио сећање свог народа на сопствени културно-духовни континуитет и идентитет.” (167-168)

Друго поглавље књиге под насловом *Превредновање српске њесничке традиције* даје приказ петнаест Павловићевих есеја-критика, посвећених

значајним српским песницима, кроз које је он дао оригиналне интерпретације њиховог песништва и пресудно утицао на ревалоризацију неоправдано скрајнутих песничких имена, попут Владислава Петковића Диса, Јована Дучића, Милутина Бојића, Симе Пандуровића, Станислава Винавера и других.

Следеће поглавље се тематски наставља на претходно и пружа интерпретацију Павловићевих иновативних есејистичких увида у старо српско-византијско и народно песништво, које ауторка назива „основном ризницом српске књижевне традиције”. Старо српско песништво приказано је кроз есеје о похвалама, житијима и натписима, те Стефану Лазаревићу и Димитрију Кантакузину, а посебно се наглашава уочена сродност Павловићеве поезије и српско-византијског књижевног обрасца у мотивима његових песничких збирки, иновираним средњовековним жанровима и модерном третирању архаичне лексике. Посебна пажња посвећена је *Антологији лирске народне поезије*, те феномену јунаштва и јуначких времена са културолошко-антрополошког становишта, а Павловићев однос према овом феномену, најбоље дочарава исказ да: „Народи без великих јунака су без великих несрећника”. (363)

Четврто поглавље осветљава Павловићев однос према светској књижевној традицији, песништву европског романтизма, Т. С. Елиоту, В. Б. Јејтсу и Дантеу, кога песник-есејиста назива „архипесником”. Ова три велика песника представљају ствараоце који су знатно утицали на Павловићеву песничку поетику, посебно на изградњу сложеног односа између митског и историјског, а на пољу књижевне мисли највећи утицај извршиле су идеје Т. С. Елиота, посебно његове *теорије живе традиције, осећања историје и имперсоналности* у поезији.

У завршном поглављу *Ритуал, мит, књижевно дело*, ауторка представља Павловићеву оригиналну културолошку теорију, бавећи се корпусом културно-антрополошких питања у есејима посвећеним миту, религији и узајамним везама различитих култура, укрштајући дијахронијску и синхронијску перспективу и градећи један оригиналан и истовремено универзалан поглед на питања људске духовности од памтивека до данас. Пред читаоцем се налази целовит увид у Павловићеву самосвојну визију човека и развоја његове духовности, у антрополошку заснованост његовог стваралачког и културног нагона, у међуодносе митског и историјског, чиме су отворена тематска поља којима се раније наш есеј није бавио, а у контексту Павловићевог есејистичког дела чине заокружену целину проистеклу из његове поетике и књижевне мисли.

Пратећи развој Павловићеве есејистичке мисли од ране збирке есеја *Рокови поезије*, до завршних *Обреда поетичког живота* ауторка је нагласила „да се он јавио на књижевној сцени као већ изграђен мислилац, и мада су

Рокови поезије настали у његовим младим годинама, у њима нема уобичајених младалачких лутања и тражења израза – све то сведочи о кохерентном и рано оцртаном стваралачком и духовном путу песника и есејисте високе самосвести”. (459) Она је истакла и доказала повезаност Павловићеве песничке поетике и есејистике, уочивши темељне тачке у којима његови есеји пружају дискурзивну допуну и додатни кључ за интерпретацију његове поезије, чиме је потврдила почетну претпоставку да његов песнички и есејистички опус чине стваралачку целину, а не два засебна дискурса изражавања. Такође је нагласила систематичност и повезаност Павловићевих есеја објављиваних у засебним збиркама, које посматране у целини чине један заокружен и целовито заснован систем сазнања и увида до којих је овај стваралац долазио вишегодишњим студиозним истраживањима и интерпретацијама српске и светске поезије и културе.

Есејистичко дело Миодрага Павловића представља један од најважнијих опуса критичко-есејистичке мисли у српској књижевности, и књига која је пред нама даје свеобухватан, систематичан и оригиналан увид у ово значајно дело, те доноси низ нових налаза, како о есејистици Миодрага Павловића, ширини и донетима његове мисли, тако и о вези те есејистике са његовом поезијом и поетиком, али и о односу поезије и културе, те архаичним коренима општељудске потребе за стваралаштвом. *Суб сећања српске културе: есеји Миодрага Павловића* др Маје Радонић представља драгоцен допринос нашој књижевној мисли и пружа подстицај за нова интердисциплинарна проучавања обимног и значајног дела *елиошовске* фигуре српске књижевности и културе, како ауторка назива Миодрага Павловића у завршном поглављу свога дела.

Невена Милетић Сарић, мастер

ВРЕДАН ПРИЛОГ ИСТОРИЈАТУ СРПСКЕ РАДИОДИФУЗНЕ РЕГУЛАТИВЕ

(Ирина Милутиновић,
Регулатива радио-дифузије у Србији (1924–2014),
Службени гласник, Београд, 2015.)

Недавно је под логом реномираног домаћег издавача „Службени гласник” у Београду публикувано дело које претендује да попуни празнину у домаћем теоријском дискурсу који се бави медијима, дајући систематичан историјски преглед настанка и развоја радиодифузне регулативе у Србији. Вредним ауторским подухватом под насловом „Регулатива радио-дифузије у Србији 1924–2014” др Ирина Милутиновић, доцент Факултета за културу и медије, дала је значајан теоријски и практичан допринос изучавању и унапређивању домаћег медијског система и његове регулативе, чиме су артикулисана и основна обележја културних политика које су биле заступљене у различитим периодима друштвеног развоја у Србији у току последњих деведесет година. У светлу напора да се медијско законодавство Републике Србије савременог доба усагласи са стандардима европске медијске регулативе, вишеструко је значајна појава научног рада који се аналитички и критички бави историјом националне радиодифузне регулативе, указујући на кључна обележја њеног развоја у периоду дугом девет деценија, од појаве првог електронског медија – радија, до доба информацијско-чулне преоптерећености (Гибсон) својствене глобалној цивилизацији.

Студија „Регулатива радио-дифузије у Србији 1924–2014” написана је на 242 стране и структурирана у 8 тематских целина: после Предговора следе поглавља: I – Уводне напомене, II – Теоријске основе и истраживачки приступ, III – Државни монопол над радио-дифузијом у Србији до краја Другог светског рата, IV – Улога радиодифузне регулативе

у обликовању новије историје српске културе (1944–1990), V – Хаос у етру (1991–2000), VI – Хармонизација националних прописа са европским регулаторним оквиром за област радио-дифузије (2000–2014), VII – Закључна разматрања. На крају рада представљена је консултована литература која садржи 136 библиографских јединица и 57 докумената.

Предмет критичке анализе у овој научној монографији су различити модели регулисања радио-дифузије у Србији у периоду од 1924. до 2014. године, који су примењивани у контексту одређених друштвених (економских, политичких и културних) условљености и који су уједно и продуковали специфичне друштвене и културне последице. Ауторка конзистентно приказује динамичну везу између друштвено-економског и политичког контекста, с једне стране, и медијске регулативе која у њему настаје, с друге, успешно „балансирајући” између начела социоцентризма и медиоцентризма у теоријској анализи. У раду су представљена и новија научна сазнања у области медиологије, којој ауторка додаје сопствена решења.

Студија је оправдано омеђена два референтним временским тачкама. Прва је 1924. година – када је Радио Београд почео редовно да емитује програм, чиме се уврстио у малобројну групу весника радио-дифузије у Европи (исте године огласио се Радио Беч, а тек затим радио-програми емитовани су у Мађарској, Пољској, Румунији...). Оквир рада је с друге стране омеђен 2014. годином, када су донети најновији законски акти којима се регулише радио-дифузија у Републици Србији. Примену одредби ових, позитивних прописа у домаћем медијском систему (и њихове друштвене последице), биће могуће анализирати на емпиријским основама у годинама које следе.

Као доминантно обележје медијске регулативе у периоду од 1924. до 1941. године ауторка наводи изразит монопол државе над тада јединим електронским медијем – радиом. Регулатива радио-дифузије до почетка Другог светског рата у Краљевини Југославији је следила европски регулаторни оквир а држава је успешно партиципирала у међународним радиодифузним асоцијацијама. У овом периоду, примећује др Милутиновић, радиодифузна регулатива се није односила само на функционисање радио-станица, дакле њихову уређивачку политику и финансијско пословање, већ је веома прецизно и детаљно прописивала права и обавезе и власника радио пријемника. Мрачни интерлудиј у развоју радио-дифузије у Србији који је трајао у периоду окупације од априла 1941. до новембра 1944. године, када је Радио Београд функционисао као Вермахтов *Сендер Белград*, у овој књизи није разматран као релевантан са становишта континуитета развоја регулативе радио-дифузије у Србији, као дела аутентичног националног медијског система. Како ауторка с правом примећује,

питање регулације радио-ѳифузије под управом окупаторског војног заповедника у Србији ни по којој основи не заслужује да буде разматрано. Период после Другог светског рата одликује поступни прелаз од стриктне партијске контроле, преко експеримента самоуправног организовања електронских медија, до извесне либерализације уређивања медијских садржаја у току осамдесетих година прошлог века. Након „хаотичних” деведесетих година XX века у медијској регулативи Републике Србије, почетком новог миленијума је наступио период политичких промена, које су под паролом демократског вишепартијског система донеле друштву заправо својеврсни „вишепартијски симулакрум”. Нови друштвено-политички контекст одржава се и у сфери медија. У првој деценији XXI века Република Србија својим медијским регулама чини парадоксалне тежње: с једне стране, настојећи да примени европске моделе регулације медијског система, али и да, с друге стране, задржи знатан утицај владајућих партија на рад медија. У предметној књизи је убедљиво и детаљно анализирана регулатива радио-ѳифузије која је донета после 2000. године у Републици Србији. Ауторка представља стандарде и норме европског регулаторног оквира којем демократске владе декларативно теже, али и читав низ нејасних и непрецизних формулација законских одредби које дозвољавају произвољност у тумачењу и примени законских одредби, до праксе непримењивања или чак кршења позитивних законских одредби, као и њихове спорадичне неусаглашености са највишим правним актом – Уставом РС. У том смислу, значајна је анализа садржаја и циљева првог специјализованог закона којим се у Србији регулишу питања радио-ѳифузије из 2002. године, као и компромитујућа примена овог закона у пракси. У истом тону, ауторка представља низ мањкавости Стратегије развоја система информисања РС из 2011. године.

Као изазов демократске трансформације домаћег медијског система на почетку XXI века, Ирина Милутиновић описује низ релевантних докумената у којима су садржане кључне одредбе савремене европске медијске регулативе (Европске уније, Савета Европе, и др.). Ауторка указује на битне елементе ових прописа који треба да буду уграђени и примењени у домаћем медијском законодавству, објаснивши због чега је потребно да се овим актима односно вредностима које они одржавају не приступа као апстрактним или произвољним условима Европске уније, него као високим стандардима професионалне артикулације интереса у савременим медијским системима дуге демократске традиције. Ове стандарде, наглашава ауторка, не треба „механички” преузимати, већ их треба прилагођавати аутентичном законодавном систему на начин који осигурава њихову примену у пракси, с обзиром на достигнути ниво друштвеног развоја, демократских односа и друго.

Истраживачи, теоретичари и стручњаци препознаће у овој студији два значајна научна доприноса.

Први је садржан у чињеници да се мали број аутора у области теорије и праксе функционисања медијског система у Србији аналитички бавило проблемом регулисања емитовања, најпре радијских, а затим и телевизијских програма пре 1990. године. Када су то и чинили, задржавали су се на овлашним скицама историјске фактографије, на залазећи амбициозније у проблем међуусловљености радиодифузне регулативе, историјског контекста у којем је настајала и друштвених последица које је имала, не само са становишта слободе у јавном комуницирању, него и у погледу њеног утицаја на целину социјалног система у Србији. У трећем и четвртом делу студије ова „празнина” у научно-теоријској литератури успешно је, у аналитичком смислу, превазиђена.

Други научни допринос је детаљна критичка анализа радиодифузне регулативе у савремености, дакле од 1990. године. Ауторка, методолошки и садржајно до краја конзистентно, показује и доказује да је реч о битно различитим периодима, имајући у виду како је, из телеолошког угла, емитовање радијских и телевизијских програма било (не)регулисано у последњој деценији XX века и шта се желело, али још није постигло, потпуним редефинисањем законских прописа после 2000. године. Поред разматрања уже „радиодифузне регулативе”, ова студија пажњу посвећује тумачењу и других, сродних аката, какви су Закон о оглашавању или Закон о електронским комуникацијама, показујући међуповезаност електронских медија у савременом, дигиталном добу.

Анализирајући радиодифузну регулативу и праксу у Србији у последњем периоду, ауторка с правом закључује да у „у демократски структурираном друштву нико не сме да остварује доминантан утицај на јавну сферу. У времену које предстоји, примена и усавршавање прописа којима се уређује медијска сфера дејствоваће као тест, не само политичке воље владајућих елита да се темељно спроведе реформа медијског система Републике Србије, него и укупног демократског потенцијала друштва”. Тако књига под насловом „Регулатива радио-дифузије у Србији 1924–2014”, постаје извориште и подстицај за будуће истраживаче и регулаторе. Оцењујемо да ће ова студија бити корисна како стручној јавности – аналитичарима и теоретичарима, и студентима медија, тако и појединцима који ће се у будућности бавити медијским стратегијама и законима.

Др Драгана Стојановић Новичић

ВОДИЧ КРОЗ ТЕШКОЋЕ ПИСАЊА СТРУЧНОГ РАДА

(Драган Шобајић,

Како се пише стручни рад:

приручник за студенте уметничких факултета и академија,

Факултет музичке уметности, Београду, 2014,

друго, исправљено и проширено издање)*

Доктор Драган Шобајић, професор на Факултету музичке уметности у Београду, написао је књигу *Како се пише стручни рад: приручник за студенте уметничких факултета и академија*. Књигу је 2014. године објавио Факултет музичке уметности Универзитета уметности у Београду, у склопу пројекта *Темјус пројекат ИнМусВб*. С обзиром на то да је у питању већ друго, исправљено и проширено издање публикације из 2007. године (наслов те књиге био је исти – *Како се пише стручни рад*, док је поднасло вгласио: *приручник за студенте музичких факултета и академија*), јасно је да је реч о књизи која је потребна, тражена, а самим тим, и у складу са својом формом и структуром – и веома корисна и употребљива. У овом случају потврђују се речи самог Драгана Шобајића са 211. стране новог издања књиге: „Редни број издања додатно указује на вредност рада с обзиром на то да указује на степен интересовања читалачке публике за разматрану књигу.”

Основна врлина ове књиге јесте то што она поседује одређени степено пштости. Упркос томе што аутор, рекли бисмо, из своје научничке скромности, ово штиво директно намењује једној одређеној циљној групи – студентима уметничких факултета и академија, књига је, ако извршимо спе-

* Прерађени текст излагања на представљању књиге Драгана Шобајића, одржаном на Факултету за културу и медије Универзитета „Дон Незбит” у Београду 14. маја 2015. године. Истом приликом о књизи су говорили и проф. др Драган Никодијевић, декан Факултета за културу и медије Универзитета „Дон Незбит”, као и мр Саво Пековић, професор Факултета за уметност и дизајн истога универзитета.

цифично „превођење” у домен одговарајуће науке, примењива на различите истраживачке области, појаве и сегменте људског сазнања.

У том смислу, нека буде допуштена аутору ових редова једна сасвим лична асоцијација: тренутно, између осталог, ишчитава књигу Т. Харва Екера (*Т. Харв Екер*) коју је 2006. године издала „Чаробна књига” из Београда: *Како размишљају милионери*. На први поглед, наравно, одмах помишљамо да ћемо у књизи таквог типа пронаћи рецепт како да се обогатимо и (за кратко време) постанемо финансијски задовољнији него што смо сада. У извесном смислу, књига омогућава увид у одређене стратегије – дакле, пре свега – начине приступа проблемима, који ће нам омогућити да постигнемо финансијско благостање. Међутим, на дубљем нивоу, књигу ишчитавамо као изванредан путоказ како савладати различите проблеме и тешкоће у животу – и то, ако желимо да напредујемо, да осетимо радост после савладане препреке и да искусимо пуноћу живота за коју смо се сами изборили. Тако је и са књигом Драгана Шобајића. Уз детаљна упутства о свим могућим аспектима приступа и остварењу стручног рада, Шобајић нам, ако се боље погледа, уствари помаже да водимо, осмислимо и реализујемо не само семинарски, мастер, докторски рад у области уметности, већ и истраживање, па потом и реализацију писаног пројекта у било којој области људског сазнања. Дакако да у свакој области/сваком пољу постоје одређене крупне и суптилне специфичности и финесе, али, ипак – принцип је исти: проналажење проблема/појаве/периода који завређују темељно истраживање, долажење до информација, проучавање, размишљање, примена одабраног методског поступка, писање, коначно обликовање текста, публиковање.

Књига Драгана Шобајића учи нас како, као писци, треба да се понашамо, како да у том својству будемо пристојни и учтиви: тако што поштујемо претходнике, тј. изворе (публикације од којих полазимо у доношењу сопствених закључака), тако што никада не „заборављамо” да означимо цитат (туђе наводе и мисли), тако што разликујемо парафразирање (слободније навођење туђих речи) од цитирања (строго и доследно навођење других аутора). Шобајић младом истраживачу открива тајне улажења у занат – а, по општем мишљењу, да би неко успео у својој струци, он мора да буде и вичан писац када је реч о материји којом се бави – тајне без чијег разоткривања тај исти млади истраживач неће бити у стању да до краја, без остатка, реализује своје стручне идеје, и да другима пренесе своје виђење појава и проблема.

Можда ће се по неком младом истраживачу учинити да у књизи има превише детаља, али, чим буде наишао на одговарајућу недоумицу, чим буде осетио извесну несигурност на свом путу савладавања макар и мале тематске „капсуле”, разумеће зашто је Драган Шобајић узео у обзир тако много различитих ставки и указао на тако много суптилних елемената које би смо морали да имамо у виду приликом писања стручног (или неког сродног)

рада. Не верујем да младом истраживачу (у смислу – истраживачу-почетнику) може да се испречи било која „енигматична“ тачка у вези са писањем стручног рада, а да разрешење одређене дилеме не пронађе у Шобајићевој књизи. У ствари, целим тим техничким, па и формалним/формалистичким апаратом који разрађује, Шобајић жели да уведе (будућег) писца *ин медиас рес*, да му олакша пут долажења до циља, да га упозори на евентуалне препреке и могуће дилеме. Шобајић одлучно поставља границе и увек је јасно шта је *сине ква нон* за поједине аспекте рада на истраживању и изради текста, односно за писање стручног/научног рада. Ова књига је (и) прецизан практични водич кроз све степенице (фазе) израде једног стручног, па и научног рада. Књига би требало да оспособи свакога ко је добро проучи, и ко озбиљно приступа раду на теми, да буде у стању да предузме истраживање одређеног (изабраног) проблема, да зна како да приђе литератури (укључујући и ону доступну преко електронских извора), да схвати да се литература увек мора консултовати (јер морамо да будемо свесни што већег обима истражених аспеката дате области), да зна како се извори и идеје наводе, да буде у стању да процени компетентност извора до којих је дошао, односно да има способност да уочи лимите истраживача/извора са чијим се закључцима суочава. Тако, на пример, у вези са консултовањем Википедије, Шобајић процењује:

„*Википедија* може бити веома користан извор података тако што ће послужити као полазна тачка у вашем истраживању, дакле као терцијарни извор информација (...) Она може бити добар извор основних биографских и стручних података који ће вас даље упутити на друге сајтове и публикације, али њу не можете користити као једини извор информација! Како ствари за сада стоје, у вашем списку литературе број папирних издања мора преовлађавати над електронским.” (стр. 171)

Истраживач би морао да узме у обзир различите материјале – архивску документацију, библиотечку грађу, писана документа, видео и звучне записе; морао би да научи да организује текст – да примени одређену, теми подобну, научноистраживачку методу, да критички приступи обради материјала, да се фокусира на поентирање кључних тачака расправе, на редослед и форму излагања, на организацију прилога итд.

Књига је обогаћена неколиким додацима – додатком А који чине основни појмови из рачунарства и штампарства, а додајмо и из библиотекарске науке (ИСБН, ИССН); додатком Б, који доноси теме за семинарске радове из предмета Историја и теорија пијанизма који, као и предмет Технике писања научног и теоријског рада, професор Шобајић предаје на Факултету музичке уметности у Београду; занимљиво је и да у додатку В Шобајић нуди/поставља критеријуме за оцењивање семинарског рада, који могу да буду помоћ студенту да схвати у којој мери је задовољио одређене стандарде, али и наставнику који прегледа студентске радове, како би их оцењивао по изве-

сним детерминисаним критеријумима (садржај и стил 65%, правопис 25%, техничка обрада теме и електронска документа 10%); ту је и веома користан додатак *Г* који даје графички приказ пожељног изгледа одређених делова и страница рада (насловна страница, садржај, списак илустрација, списак табела, списак скраћеница, списак мање познатих речи и израза /гласаријум/, нотни и сликовни примери итд); додатак *Д* пружа основне смернице за састављање пословног писма које ће, вероватно, већина истраживача, писати бар неколико пута у току истраживања и то како својим колегама у земљи, тако и, могуће, страним стручњацима из датог стручног/научног домена.

Својом књигом Драган Шобајић нуди и веома динамична сагледавања друштвених промена које су неминовно довеле и до промена у личности самог уметника, а додајмо, и мислиоца, истраживача, научника. Шобајић нас, на пример, подсећа да се, током векова, мењају религиозни назори, етичке и естетичке премисе. Освајају се неке слободе које се понекад ипак испостављају као релативне. Један од аспеката те привидне слободе у домену уметности били би покушаји да се класична музика популаризује на један екстреман, па чак и баналан начин. У вези са овим појавама, Драган Шобајић пише:

„Данашњи истакнути уметници, као што речито говори медијски случај тројице славних оперских певача или случај једне апсурдно велике гомиле познатих пијаниста који сви углас, свак на свом клавиру, добују једну баналну мелодију, недвосмислено указује да су они постали марионете у рукама безимених моћника. Њихови наступи, по замисли идејних твораца ових гротескних путујућих циркуса, постали су оличење неукуса и јефтиних ефеката на које до пре неку деценију ниједан музичар њиховог реномеа не би пристао.” (стр. 188)

Шобајићева је порука да увек морамо да пазимо на ниво и углед, да треба да будемо озбиљни у приступу ономе што радимо, у начину на којим се бавимо оним што радимо, па тако писац/мислилац/научник, као и сам уметник, треба да води рачуна да не изгуби вредносне и моралне критеријуме.

Књигу Драгана Шобајића *Како се пише стручни рад: приручник за студенте уметничких факултета и академија* разумемо као велики и хвале вредан подухват и напор да се заинтересованим истраживачима покаже и пренесе не само обухватан конгломерат практичних и стручних знања, већ и једно значајно лично искуство музичког писца који је не мало пута осетио тешкоће и чари писања једног текста који треба да буде утемељен, поуздан, валидан, обухватан, али и, у извесном смислу, заводљив, динамичан, да буде такав да (будући) читаоци тог, рецимо, стручног рада, стекну осећај да на написани текст могу да се ослоне, али да им, истовремено, то штиво отвара нове перспективе будућег личног истраживања.

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА

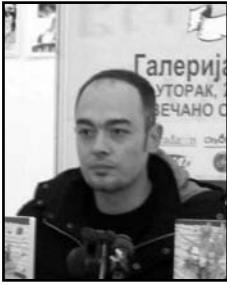

Белешке о ауторима

Драган Никодијевић, декан Факултета за културу и медије, рођен је 1952. године у Тополи. Дипломирао је 1976. године на Факултету драмских уметности – Одсек филмска и телевизијска продукција, као студент генерације са просечном оценом 9,61. На истом Факултету је магистрирао 1983. године са темом *Организационо-културолошки аспекти делатности домова Југословенске народне армије*. Докторирао је 1988. године на тему *Армијски подсистем културе као интегрални део културе југословенског друштва* у Центру високих војних школа у Београду. У оквиру наставних активности је као предавач низ година био ангажован у Центру високих војних школа ЈНА на програмима оспособљавања и усавшавања официра за вршење дужности начелника домова и војничких клубова ЈНА. У више наврата је као предавач по позиву држао предавања на Факултету политичких наука и на Факултету драмских уметности у Београду. У звању ванредног професора са сталним радним односом радио је на Факултету за сценске и примењене ументост (Академији лепих уметности) у Београду. На Факултету за културу и медије је ангажован од његовог оснивања. Уз наставне активности на Факултету је обављао дужности продекана за основне студије и продекана за научни рад. Аутор 15 монографија и уџбеника и неколико десетина научних радова. Учествовао је на многобројним домаћим и међународним научним скуповима посвећеним различитим питањима из области културе и медија. Добитник је Плакете Удружења књижевника Србије (1992) за покретање и организовање књижевне манифестације ДОДАС – Домановићеви дани сатире, и годишње награде Удружења економских пропагандиста Србије за књигу *Маркетинг у култури и медијима* (2007). Председник жирија за доделу књижевне награде „Милован Видаковић” (2011, 2012. и 2013. године) коју додељују Самоуправа Срба у Мађарској и *Српске недељне новине* које излазе у Будимпешти. Добитник је Златне значке Културно-просветне заједнице Србије.

Милан Ранђеловић рођен је 1981. године у Нишу, где је завршио студије историје на Филозофском факултету (2005). Дипломирао је радом *Српско илемство у јужној Угарској (1459-1690)*. У периоду од 2007. до 2009. године радио је у Народном музеју у Нишу, најпре као водич, а затим и кустос-приправник. Усавршавао се у области промоције и очувања културно-историјске баштине (*AVEC*, Француска, 2009). Од 2011. до 2012. године радио је у Служби за послове градоначелника Ниша као сарадник на реализацији пројеката у Канцеларији за међународну сарадњу у области науке, образовања и културе (NIOSEC). Аутор је и главни координатор образовне поставке *Нишка Буна 1841. Записи француској хуманистије Жерома Бланкија* (Град Ниш-Народни музеј-Француски центар-Факултет Уметности-ГСЛУ, 2012). Бави се истраживањем историје Ниша у османском периоду о чему је објавио више радова у *Пешчанику* (Историјски архив Ниш) и *Зборнику* (Народни музеј Ниш). Приређивач је четвороделне збирке историјских извора *Записи о Нишу* (Медивест КТ НИШ, 2013; Магелан Пресс Београд, 2015).

Александар Штајн, рођен 1980. године у Крагујевцу, где је завршио Другу крагујевачку гимназију и дипломирао на Филолошко-уметничком факултету, Смер српски језик и књижевност. Мастер академске студије завршио на Педагошком факултету у Јагодини, на Смеру методике наставе српског језика, одбранивши са највишом оценом рад „Тумачење књижевног лика у вишим разредима основне школе”. Студент је друге године докторских студија на Факултету за културу и медије. Библиотекар је у Музичкој школи „Др Милоје Милојевић” у Крагујевцу.

Александар Стојановић (Београд, 1985) дипломирао је на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2010. године, на коме је одбранио и докторску дисертацију „Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића (1941–1944)” 2014. године. Од 2011. године запослен је у Институту за новију историју Србије. Био је секретар редакције часописа „Токови историје” и члан уредништва часописа „Карацић: часопис за историју, етнологију, археологију и уметност”. Учествовао је на више међународних научних скупова у земљи и иностранству. Објавио је преко двадесет научних чланака и расправа. Приредио је и објавио

монографски зборник грађе „Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића” (Београд: ИНИС, 2012), као и монографију „Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944” (Београд: Филип Вишњић, 2015). Истраживачки се бави историјом колаборације, Другим светским ратом, културном политиком, пропагандом, историјом политичких идеја и покрета и међуратном десницом. Сарађује на изради „Српске енциклопедије” и хонорарно предаје у гимназији „Руђер Бошковић” на IGCSE и ИВ програмима.

Маја Радонић је дипломирала на групи за југословенску и светску књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду. Магистарску тезу под насловом *Поетика њрозе Вељка Милићевића* одбранила је у јануару 2010. године на Филолошком факултету у Београду. Докторску дисертацију под називом *Есејистичко дело Миодрага Павловића* одбранила је 2013. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Од 1995. до 2001. године уредник ТВ серијала *Људи* на ЗК РТС– једночасовних портрета интервјуа значајних стваралаца наше културе (песника, писаца, преводилаца, сликара) и гост-уредник емисије *Лешојис*. Од 2002. до 2005. уредник у редакцији за историографију РТС и сарадник на пројекту *Пола века РТБ*. Од 2001. до 2008. године уредник културне рубрике и интервјуа у магазину „Геополитика”. Од 2005. до 2007. године уредник и стални аутор у часопису „Европа нација”, сада „Нација онлајн”. Од 2006. године стални сарадник и коментатор „Нове српске политичке мисли” у области културне политике и феноменологије. Од јуна 2008. до марта 2012. године уредник и аутор прилога за телевизијску емисију „Раскршћа” у продукцији „Политикума”. Од 2014. године помоћник уредника књижевног програма и руководилац ПР службе на Београдском сајму књига. Од септембра 2008. ради на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета као асистент, а од 2013. године као доцент на предметима *Стилистика и реторика*, *Теорија жанрова* и *Пословна кореспонденција* на основним студијама и и Креативни приступ новинарском изразу у савременим медијима на докторским студијама. Од 2008. до 2014. године уредник веб-сајта Факултета за културу и медије. Области истраживања: наука о књижевности, култура и медији, културни феномени.

Миливоје Павловић дипломирао је на Катедри за српски језик и југословенску књижевност Филолошког факултета у Београду. Магистрирао и докторирао науку о књижевности.

Бавио се новинарством, издаваштвом, књижевним и јавним пословима у култури и информисању, и педагошким радом. Од 1969. до 1980. био је новинар и уредник недељног листа „Рад“. Од 1980. до 1987. заменик главног уредника издавачке куће „Радничка штампа“. Од 1987. до 1991. управник Културно-просветне заједнице Србије. 1991. и 1993. биран за републичког министра за информације. Од октобра 1994. до фебруара 2001. директор Радио Београда. Од октобра 1998. професор Академије уметности у Београду за предмет Односи с јавношћу. Од фебруара 2002. професор Факултета за пословне студије Мегатренд универзитета. Од 2005. декан Факултета за културу и медије, од 2014. проректор за односе с јавношћу Мегатренд универзитета, а од 2015. године и декан Факултета за пословне студије Универзитета „Дон Незбит“.

За новинарски рад добио је две годишње награде Удружења новинара Србије (1981. и 2003). За „Књигу о химни“ 1986. добио признање „Издавачки подухват године“ на Међународном сајму књига у Београду. За допринос развоју културе Београда 1988. добио „Златни бечуг“, а за укупан рад у култури Србије 1999. примио Вукову награду.

Књижевне и интермедијалне радове објављивао и излагао у земљи и иностранству. Заступљен у домаћим и иностраним антологијама не-оавангардне уметности. За интермедијална истраживања у литератури 1998. примио медаљу и диплому Међународног биографског центра у Кембриџу „The 20th Century Award for Achievement“.

Објављене књиге: *Бела књија* (1974), *Култура од го*, (1980), *Културни фронтлови и позадина* (1984), *Књија о химни* (1984, 1986, 1990), *Свети у сињалима* (1996), *Химна – стио њишања и стио одговора* (1998), *Кључеви сињалистичке њоешике* (1999), *Аванјарга, неоаванјарга и сињализам* (2002), *Српске земље и дијасјора лицем њрема Хиландару* (2003), *Српска знамења* (2007), *Ојледало Добрице Ђосоћа* (2014).

Књиге у коауторству: *Сињализам – аванјардни сињаралачки њокрећ* (1984), *Речник заблуда* (1994), *Србија* (монографија на српском и енглеском језику, 1998), *Дежурно ухо ејохе* (књига о радију, 2000), *Сињалистичка ушоија* (2002), *Умејносћ ѡрећеј миленијума* (2003), *Managing Media Economy, Media Content and Technology in the Age of Digital Convergence, Media XXI, Lisbon* (2011).

Иван Штерлеман (Сремска Митровица, 1990), завршио је основне студије српске књижевности и језика на Филозофском факултету у Новом Саду (2009-2013), где је под менторством проф. др Слободана Владушића одбранио и мастер рад „Данило Киш и француски нови роман” (2014) за који је награђен „Бранковом наградом” Матице српске. Објављивао у *Лешојису мајице српске, Савременику, Трају, Дешињсџиву*. Есеј „Енциклопедијски лавиринт” је уврштен у

Зборник радова *Лешоје виолине Милорага Павића* (2015), а поезија и проза у зборник *Шолеје сиџнализма* (2014). Припремаа дисертацију „Естетика сиџнализма” под менторством проф. др Гојка Тешића. Интересовања: сиџнализам, визуелна поезија, мултимедијална уметност, поетика простора, књижевност и филм.

Ирина Милутиновић је рођена 1978. године у Ивањици. Дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду (Катедра за општу књижевност и теорију књижевности), а магистрирала Комуникологију на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, где је 2012. године одбранила и докторску дисертацију. Године 2013. изабрана је у звање научног сарадника Института за политичке студије у Београду, а потом и у

звање доцента на Факултету за културу и медије, где предаје Историју културе и цивилизације и Менаџмент у издавачкој делатности. Потписала је као уредник, лектор и редактор више десетина научних и стручних публикација, монографских и књижевних дела. Аутор је монографија „Регулатива радио-дифузије у Србији (1924 – 2014)” и „Шездесет година Сајма књига у штампаним медијима”, као и више научних радова из културолошко-комуниколошке области. Добитник Дисове награде за поезију.

Зоран Бранковић, доцент на Академији лепих уметности „Тодорис” у Београду. Дипломирао је Општу економију на Економском факултету у Београду (2004) и Менаџмент и бизнис на Факултету за менаџмент малих и средњих предузећа у Београду (2008). Академско звање мастер комуниколог стекао је на Факултету за културу и медије (2010), где је и докторирао у научној области Комуникологија (2014). Објавио је већи број новинарских, стручних, уметничких и научних радова из различитих области.

Марија Боранијашевић рођена је 1976. године у Пријепољу. Основну школу и гимназију завршила је у Новој Вароши, а студије енглеског језика и књижевности на Филозофском факултету у Нишу. Докторанд је на Факултету за културу и медије, модул комунологија. Тренутно ради на докторској дисертацији и бави се истраживањем транслатолошко-комунолошке проблематике. У настави је од 2001. године, а од 2010. године је запослена на Високој пословној школи

струковних студија у Блацу као предавач енглеског језика на предметима Енглески језик 1, Енглески језик 2 и Енглески језик 3. У досадашњој каријери симултано и консекутивно је преводила одређени број телевизијских емисија из области дипломатије, политике и међународне економије. Такође, симултано је преводила већи број фокус група за истраживање јавног мњења, а писмено са српског језика на енглески и велики број апстраката за научне радове објављене у еминентним часописима из области права, економије и медицине. Аутор је више научних и стручних радова објављених у часописима у земљи и иностранству. Коаутор је уџбеника *Learn and Practice Your English Grammar*.

Радојка Јевтић је 2013. године дипломирала на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на смеру Енглески језик, књижевност и култура, са просечном оценом 9,84. Наредне године успешно је одбранила мастер *Кукољ у љамуку: феминистички приказ женских ликова у роману „Прохујало са вихором“*, а целокупне мастер студије завршила је са просечном оценом 10,00. Године 2014. уписала је докторске студије на Филолошком факултету Универзитета у Београду,

на модулу Књижевност. Стипендиста је Министарства просвете, науке и технолошког развоја за 2015. годину, а такође је укључена у пројекат Министарства просвете, науке и технолошког развоја на Филолошком факултету под називом *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Славица Стевановић рођена 1967. године у Београду. Докторанд је на Факултету за културу и медије у научној области Комуникологија. Од 1990. до 2001. године професионално се бавила новинарством, радећи као новинар-уредник у информативном програму Радиотелевизије Србије, у редакцијама Београдске хронике и Дневника. Од 2002. године каријеру наставља у Канади, у маркетингу Компаније „Трејдер Корпорешен“. Од 2008. године је менаџер за односе с јавношћу ГСП „Београд“.

Слободан Вулетић рођен је 1979. године у Новом Саду. Дипломирао је на Педагошком факултету у Сомбору на смеру разредна настава. Специјалистичке и мастер студије завршио је на истом факултету из области дидактичко-методичких наука. Докторанд је на Факултету за културу и медије Универзитета „Дон Незбит“, модул Комуникологија. Објавио је око 30 научних и стручних радова из педагошког и комуниколошког научног оквира. Живи и ради у Новом Саду.

Нина Мудринић Миловановић рођена је у Загребу 1966. године. Дипломирала је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на групи за филозофију. Магистрала је теорију уметности и медија, на Катедри за интердисциплинарне студије Универзитета уметности у Београду. Докторанд је Факултета за културу и медије. Интересује је филозофски аспекти уметности, филозофија медија, естетика медија, филозофска психологија у оквиру мас-медиологије. У кустоској

пракси користи мултимедијални принцип у презентацији и продукцији пројеката. Занимају је прожимања и укрштања уметности и медија, као и интердисциплинарни приступ епистемологији ових и сродних феномена, а такође и аксиолошки аспекти мултимедијалности. Директор је Центра за савремену уметност *Strategie Art* у Београду, који се бави визуелним уметностима (сликарством, скулптуром, дизајном, фотографијом, мултимедијалним уметностима...). Уредник је програма у галерији овог Центра. Члан Борда Бијенала уметника земаља Европе и Медитерана (*BJCEM*, Брисел, Торино). У два мандата била члан уредништва часописа *THEORIA*, који издаје Филозофско друштво Србије.

Весна Балтезаревих, доктор правних наука, предаје Право интелектуалне својине и Медијско право на Факултету за културу и медије. У досадашњем научном раду објавила је девет књига од којих су две добиле награду Удружења пропагандиста Србије, а једна је проглашена иновацијом у области комуникације. Аутор је више од деведесет радова који су публиковани у домаћим и међународним часописима и саопштени на научним скуповима. Активни је члан је Европске академије наука и уметности, Удружења новинара Србије, и члан уређивачког одбора четири међународна часописа.

Радослав Балтезаревих, доктор комуниколошких наука, предаје Маркетинг на „American University of The Middle East Kuwait” у Кувајту. Пре тога је предавао на Високој пословној школи за пословну економију и предузетништво, Београд. Посебну област интересовања везану за медије, по завршетку докторских студија, усвршавао је у Ослу, где је завршио МА курс. Објавио је две књиге и више од четрдесет радова који су делом публиковани у реномираним часописима, а делом презентовани на научним скуповима у земљи и иностранству.

Сања Вучинић рођена је 1984. године у Београду. Факултет за пословне студије завршила је 2007. године, а мастер студије 2010. године на Факултету за културу и медије. На истом факултету докторирала је 2015. године у научној области Комуникологија. Већ десет година ради у области маркетинга и односа с јавношћу и успешно спаја теорију и праксу. Искуство у пракси стекла је водећи бројне комуникационе пројекте за домаће и интернационалне компаније и организације од којих су неки и награђивани. Запослена је у *СВА агенцији за фирмишне комуникације* на позицији директора за односе са клијентима (*Client Service Director*). Један је од оснивача Удружења младих привредника Србије и члан Друштва Србије за односе с јавношћу.

Татјана Цветковски рођена је у Београду, где је завршила основну и средњу школу. Дипломирала је и магистрала на Факултету организационих наука у Београду, а докторирала на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета у Београду. На Факултету организационих наука радила је од 1998. до 2000. године. Од 2000. године ради на Мегатренд универзитету, а од 2011. у звању редовног професора на Факултету за пословне студије у Београду. Од 2006. до 2013. године била је продекан за наставу на додипломским студијама на Факултету за пословне студије. Од 2010. члан је Комисије за контролу квалитета Мегатренд универзитета. На Факултету за пословне студије, на различитим нивоима студија, бави се организационим понашањем, пословном комуникацијом и управљањем људским ресурсима. Као аутор или коаутор написала је више уџбеника и монографија, међу којима су: *Организационо понашање*, *Менаџмент људских ресурса*, *Бенчмаркинг*, *Пословна комуникација – у савременим условима половања*, *Комуникација: човек и култура*, као и више од 100 радова објављених на научним скуповима, у часописима националног и међународног значаја, као и у тематским зборницима.

Ана Ланговић Милићевић завршила је основну школу и гимназију у Београду. Дипломирала је и магистрала на Факултету организационих наука у Београду, а докторирала на Факултету за пословне студије у Београду. Од 1997. до 2000. године радила је на Факултету организационих наука. Од 2000 - 2013. године на Мегатренд универзитету. Од маја до августа 2013. године радила на Факултету за инжењерски менаџмент у Београду. Од августа 2013. године ради на Факултету за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Универзитета у Крагујевцу. Од 2005. до 2008. године обављала је функцију продекана на Факултету за уметност и дизајн Мегатренд универзитета. Од 2008. године је члан мреже *The Entrepreneurship Education and Research Network among the Universities of Central and Eastern Europe – ERENET*. Од јануара до септембра 2010. године обављала функцију продекана II и III степена и научноистраживачки рад на Факултету за пословне студије. Од септембра 2010. године до 18. Фебруара 2013. године обављала функцију декана Факултета за пословне студије. Учествовала је на више пројеката и аутор је бројних радова.

Срђан Бабић рођен је у Београду, где је завршио основну и средњу школу. Дипломирао је на Факултету организационих наука у Београду, а на истом факултету завршио је и мастер студије. Радио је на руководећим позицијама у продаји у предузећу *Штампа комерц* и у *Фрикому а.г.*, а потом и као директор људских ресурса у *Фрикому а.г.* и у предузећу *Идеа г.о.о.* Тренутно је директор *ИДЕА академије*.

Мирко Милетић рођен је 1958. године у Деспотовцу. Дипломирао је на смеру Новинарство, а магистрирао и докторирао у научној области Комуникологија на Факултету политичких наука у Београду. Редовни је професор и продекан за студије II и III степена и науку Факултета за културу и медије Универзитета „Џон Незбит“, где на основним академским студијама предаје Комуникологију и Маркетинг и јавност, на мастер академским студијама Комуникационе стратегије и Медијски систем Србије, а на докторским студијама Теорију комуникације I и II. Предавао је Комуникологију и предмете из комуниколошке научне области на Учитељском факултету у Јагодини, Филозофском факултету у Косовској Митровици, Факултету политичких наука у Београду, Одсеку за медијске студије Филозофског факултета у Новом Саду и Филолошком факултету у Београду. Објавио је књиге *Комуницирање у новим медијским условима* (1998), *Мас-медији у врлолоу времена* (2002), *Менаџмент медија* (2003), *Комуницирање, медији и друштво* (2005, 2006, 2008; у коауторству са М. Радојковићем), *Ресетовање стварности* (2008), *Основе менаџмента медија* (2009), *Комуниколошки лексикон* (2012, у коауторству са Н. Милетић), *Структура и динамика медијског система Србије* (2014), *Господари социјализације* (2014), као и мноштво научних и стручних радова.

Нада Торлак је дипломирала на смеру Новинарство на Факултету политичких наука у Београду. Магистрирала је тезом „Злоупотреба жена у огласима“ за коју је добила награду за најбољи завршни рад на последипломским студијама коју додељује научна комисија у оквиру пројекта „Борба против сексуалног и родно заснованог насиља“ Управе за родну равноправност Министарства рада и социјалне политике у сарадњи са Програмом Уједињених Нација за развој и уз финансијску подршку Владе Краљевине Норвешке. Докторирала је на Факултету за културу и

медије у Београду, где данас у звању ванредног професора предаје: Радио и ТВ новинарство, Историју медија, као и Књижевност и новинарство. Као вишегодишњи новинар и уредник, објавила је на десетине извештаја, интервјуа, репортажа и уводника у неколицини дневних новина и часописа: *Полиџика*, *Полиџика ексџрес*, *Хуџер*, *Ана*, *Базар*, *Ениџаџика*, *Блиц*, као и на РТВ „Политика“. Активни је члан Независног удружења новинара Србије.

Петар Торлак је завршио Факултет за бизнис менаџмент на Универзитету „Источна Каролина“ у Северној Каролини у Америци са највишим просеком оцена. Први је студент- спортиста у историји овог универзитета изабран у Национално друштво најбољих студената Америке (NABC Honors Court) у Вашингтону, које броји 800 чланова. Такође је члан *National Society of Leadership and Success* и *National Society of Collegiate Scholars*.

Јелена Пономарев је рођена 1989. године у Београду, где је завршила основну и средњу школу. Студенткиња је треће године Факултета за културу и медије Универзитета „Џон Незбит“, смер Односи с јавношћу. Бави се писањем и реализацијом пројеката у омладинском сектору и у области културе; учествовала је на многим локалним, регионалним и међународним конференцијама. Од 2012. године ради као вршњачки тренер при НВО Цивилнет, чиме доприноси повећању конкурентности студената на тржишту рада кроз различите програме неформалног образовања.

Александар Ђукановић рођен је 1990. године у Београду. Од 2013. године запослен у градској Општини Врачар, где обавља функцију координатора Канцеларије за младе, кроз коју се бави организацијом едукативно-креативних радионица. Један од аутора практикума „Креирање јавних политика заснованих на поузданим подацима“, издавач Национални демократски институт, 2012. Студент је треће године Факултета за културу и медије Универзитета „Џон Незбит“, смер Менаџмент у култури и медијима.

Стефан Јовчић рођен је 1993. године у Београду. Завршио је XIV београдску гимназију и Средњу музичку школу „Јосиф Маринковић”, одсек гитара. Студент је треће године Факултета за културу и медије Универзитета „Дон Незбит”, смер Менаџмент у култури и медијима. Од 2006. до 2014. пише као новинар за „Прво слово” д.о.о. Године 2009. постаје пуноправни члан Независног удружења новинара Србије, а 2010. године члан Удружења рок музичара Србије. Сарадник РТС-а је од 2013, где ради као ТВ новинар при омладинском програму. Године 2015. постаје члан Савета младих Задужбине Илије М. Коларца. Фронтмен је бенда „Шалтерски службеник”.

Анђела Љубисављевић је рођена у Призрену 1994. године. Завршила је Гимназију „Светозар Марковић” у Нишу (природно-математички смер). Похађала је разне курсеве и учествовала у многобројним едукативним радионицама из различитих области. Студент је треће године Факултета организационих наука, смер Информациони системи и технологије. Члан је студентске организације Савез студената ФОН-а. Учествовала је у мањим студијама случаја, као и на бројним локалним и регионалним конференцијама.

Александар Базић завршио је Факултет за пословне студије у Београду, и стекао звање дипломирани економиста из области међународног пословања. На Факултету организационих наука у Београду, завршио је мастер студије и стекао звање: мастер из области менаџмента – односи с јавношћу. Докторске студије уписао је на Факултету за пословне студије и Факултету за међународну економију у Београду. Положио је све испите и ради на писању докторске дисертације из области односа с јавношћу. Запослен је и ради као помоћник директора у Служби за буџетску инспекцију града Београда. Коаутор је књиге *Савремени односи с јавношћу* и више радова из области односа с јавношћу, који су објављени у домаћим и међународним научним публикацијама. Учествовао је на већем броју домаћих и међународних научних скупова.

Радомир В. Ивановић завршио је Филозофски факултет (Групу за југословенску књижевност и јужнословенске језике) у Новом Саду (1960). Докторирао је на Филолошком факултету Универзитета у Београду тезом „Милутин М. Ускоковић и његово доба” (1965). Од 1976. године ради као редовни професор на Филозофском факултету у Новом Саду (Одсек за српску и упоредну књижевност), на коме је предавао Српску књижевност XIX века и Македонску књижевност, све до пензионисања (2003). Осим књижевном историјом, теоријом и критиком, бави се још и позоришном историјом и критиком. Радови су му објављивани на српском, словеначком, македонском, бугарском, русинском, словачком, румунском, албанском, турском, италијанском, шпанском, француском, енглеском, немачком, јапанском и јерменском језику. Ивановић је до данас објавио 23 монографије и 29 књига студија и огледа посвећених југословенским књижевностима. Од маја 1991. Ивановић је редовни члан Македонске академије наука и уметности у Скопљу, а од децембра 2000. године и члан Црногорске академије наука и уметности у Подгорици. Члан је Удружења књижевника Србије, почасни члан Друштва писаца Македоније, стални члан – сарадник Матице српске у Новом Саду и почасни доктор наука Универзитета „Свети Кирил и Методи” у Скопљу.

Наташа Симеуновић Бајић је доктор културолошких као и политичких наука. Ванредна је професорка Факултета за културу и медије где предаје предмете на основним, мастер и докторским студијама. Њене области истраживања су медијске и културне студије, културна политика, историја комуницирања, европско културно наслеђе, ромологија, друштвена конструкција старости, књижевност. Објавила је једну монографију, неколико поглавља у монографијама и тематским зборницима међународног значаја, као и велики број радова у домаћим и међународним научним часописима. Учествовала је на неколико научних скупова у земљи и иностранству. Тренутно је ангажована на два научна пројекта која подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (циклус 2011–2015). Члан је редакције часописа *Годишњак Факултета за културу и медије: комуникације, медији, култура* и организационог одбора бијеналног научног скупа *Савремена уметничка пракса, медијска писменост, културни идентитет и друштвени развој* који се одржава на Факултету за културу и медије.

Огњен Радовић је рођен 1983. године у Бањалуци. Основе студије је завршио на Комуниколошком колеџу *Каја Фи* у Бањалуци, мастер студије на Факултету за медије и комуникације, а тренутно је на другој години докторских студија Менаџмента медија и културе на Факултету драмских уметности у Београду. Наставник је на Комуниколошком колеџу *Каја Фи* у Бањалуци где предаје Писмено комуницирање, Масовно комуницирање и Рекламу. У досадашњој академској каријери објавио је 11 научних радова у научним часописима из Босне и Херцеговине, Србије и Црне Горе и учествовао на 9 конференција у региону. Главна поља интересовања су му масовни медији, репрезентација у медијима, менаџмент медија, популарна култура и менаџмент у култури.

Татјана Миливојевић, доктор филозофије, ванредни је професор на Факултету за културу и медије универзитета „Џон Незбит“. На основним студијама предаје Психологију стваралаштва и Културну антропологију; на мастер студијама Етику, мотивацију и комуникацију; на докторским студијама Персоналистичку антропологију. Дипломирала је филозофију на Филозофском факултету у Београду, магистрирала и докторирала на Филозофском факултету Универзитета Ница Софија-Антиполис у Француској. Завршила је Институт за психотерапију и комуникацију – ЕТАПЕ (Ница, Француска). Поред научних и стручних чланака објавила је монографију „Мотивација за рад – теорије и стратегије“ (Филип Вишњић, Београд, 2009), филозофску монографију „Léon Chestov- penseur des confins“ (ИЗКС, Сремски Карловци-Нови Сад, 2010) уџбеник „Психологија стваралаштва“ (Мегатренд универзитет, Београд, 2011), уџбеник „Увод у културну антропологију“ (Мегатренд универзитет, Београд, 2012); два романа: „Нерођен од оца“ (Филип Вишњић, 2009) и „Confessions d'une psychothérapeute“ (на француском, ИКЗС, 2008), преведено на српски „Исповести једне психотерапеуткиње“ (Филип Вишњић, Београд, 2013). Поља интересовања су јој филозофска и социокултурна антропологија, етика, психологија стваралаштва, личности и интерперсоналне комуникације.

Боривоје Балтезаревих је докторанд на Факултету за културу и медије универзитета „Дон Незбит” у Београду, у научној области Културологија. Дипломирао је на Филолошком факултету (2001) и стекао звање професор енглеског језика и књижевности. На Мегатренд универзитету, Факултету за културу и медије, на студијама другог степена одбранио је (2013) завршни рад под називом „Медијска манипулација у циљу остваривања интереса мултинационалних компанија” са оценом 10 (десет) и стекао звање дипломирани комуниколог-мастер. Области његовог истраживачког интересовања су феномен свести, природа стварности, као и само-актуелизација у психолошком и антрополошком контексту. Експерт је у стратешком планирању и управљању пројектима, као и преводилац неких светских бестселера.

Александер Урком, лингвист, шеф Смера за српски језик и књижевност на Филолошком факултету Универзитета „Етвеш Лоранд” у Будимпешти. Академску каријеру започиње 2007. године када добија запослење на Смеру за српски језик и књижевност. Предаје комплетан лингвистички програм од фонетике и фонологије, све до фразеологије, стилистике, социолингвистике и др. Поред тога предаје српску цивилизацију, предмет који је првенствено концентрисан на историју, културу и уметност Срба. Ранијих година је држао и језичке вежбе, односно курсеве пословног и политичког језика. Области научног интересовања: идентитет, методика наставе, страни језици, корпусна лингвистика, компаративна фразеологија, социолингвистика. Аутор је двадесетак научних лингвистичких радова, неколико уџбеника и краћих литерарних остварења. Публикује, на српском и мађарском језику, у више међународних научних часописа у Србији, Босни и Херцеговини и Мађарској.

Драган Јаковљевић рођен је 1965. године у Крагујевцу, а већ две деценије живи и ствара у Будимпешти. Доктор је комуниколошких наука и предаје историју књижевности на Филолошком факултету Универзитета „Лоранд Етвеш” у Будимпешти. Главни је и одговорни уредник *Српских недељних новина* – гласила српске националне мањине Мађарској. Аутор је више научних радова из области књижевности, културе и медија, објављених у релевантним стручним часописима.

Објавио је десетак књижевних издања, различитих жанрова. Прозна дела и поезија Драгана Јаковљевића превођени су на више језика, а сегменти стваралаштва уврштени у гимназијске уџбенике књижевности у Мађарској, зборнике и антологије поезије у матичној земљи и иностранству. Добитник је више значајних књижевних и друштвених признања. Поред осталог, двоструки је узастопни добитник песничке награде „Златни Орфеј” (Франкфурт: 2012, 2013), Велике повеље Удружења књижевника Србије, Златне значке Културно-просветне заједнице Србије, Повеље Одбора за дијаспору Народне скупштине Републике Србије, Награде „Драгиша Кашиковић” за новинарство и других. Члан је Удружења књижевника Србије, будимпештанског Удружења уметника „Круг”, београдске уметничке групе „Арте” и Удружења новинара Србије.

Виолета Цветковска је професор на Факултету за културу и медије у Београду, где је 2008. године одбранила докторску тезу под називом „Промотивни аспекти визуелне уметности”, исте године изабрана у звање доцента, а 2013. године изабрана у звање ванредног професора. Поред педагошког рада бави се истраживањем визуелне културе и превођењем књига из области иконописа. Члан је више организационих одбора у домаћим и међународним научним часописима и научним конференцијама. До сада је објавила преко 100 научних и стручних радова из области визуелне културе, комуникације, религије и економије у домаћим и међународним научним часописима и зборницима радова са научних конференција. Такође, учествовала је на бројним научним конференцијама у земљи и иностранству. Од 1995. године професионално излаже дела из области ликовне уметности. До сада је самостално излагала 78. пута у земљи и иностранству а, такође је и учесник бројних ликовних колонија. Члан је УЛУПУДС-а од 2012. године. Добитник је више награда из области иконописа, портрета и мозаика. Аутор је бројних текстова, приказа и критика изложби савремених српских сликара, иконописаца и мозаичара.

Драган Томановић, сликар и рестауратор, дипломирао је на Академији Српске православне цркве за уметност и конзервацију у Београду, на одсеку за зидно сликарство. У Народном музеју Ужице ради као сликар-рестауратор за зидно и штафелајно сликарство. Члан је УЛУПУДС-а од 2002. године и УЛУУ-а од 2001. године. Уврштен је у *Лексикон знаменитих личности Златборској окруја*. Учествовао је у великом

броју конзерваторско-рестаураторских пројеката Народног музеја Ужице, Завода за заштиту споменика културе Краљево, Републичког завода за заштиту споменика културе Београд и Унеска. Аутор је више конзерваторско-рестаураторских пројеката и елабората, као и програма фреско-живописа и пројеката иконостаса. Насликао је велики број икона на дасци, платну и израдио иконе у техници мозаика, које су публиковане у стручним публикацијама. Објавио је више стручних чланака из области рестаурације и конзервације покретних и непокретних културних добара. Добитник је Архијерејске захвалнице епископа жичког 1998. године за помоћ у обнови манастира Увац.

Вера М. Марковић дипломирала је 1995. године као студент генерације на Факултету примењених уметности и дизајна у Београду, Одсек за дизајн текстила. Усавршавала се у Пољској на Академији лепих уметности у Познању. Магистрирала је 1999. године радом *Била једном крила*, код ментора мр Иване Вељовић, ванредног професора на Факултету примењених уметности и дизајна у Београду. Докторирала је уметност на Факултету за уметност и дизајн Мегатренд универзитета, под менторством професора емеритуса Милоша Шобајића. Од 2006. године ванредни је професор овог факултета на смеру Текстил и одевање. Такође је продекан за II и III степен студија Факултета за уметност и дизајн. Самостално је излагала 11 пута и учествовала на преко 60 групних изложби у земљи и иностранству.

Марин Милутиновић рођен је 1964. године у Нишу, где је завршио Средњу уметничку школу „Ђорђе Крстић”. У Београду је завршио Вишу школу ликовних и примењених уметности, а дипломирао је и магистрирао на Ликовној академији у Бањалуци. Члан је мултимедијалног удружења уметника „Цар Константин”. Учествовао у раду бројних ликовних колонија у земљи и иностранству. Излагао је на петнаест самосталних и великом броју колективних изложби.

Саша Савковић рођен је 1967. године у Београду. Дипломирао је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Завршио мастер студије на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Сада је пред завршетком докторских студија на истом факултету. Радио је у Министарству финансија, Управи царина и Министарству унутрашњих послова Републике Србије. Аутор је више научних и стручних радова, и књига: „Приручник за сузбијање кријумчарења” и „Културна политика и медијска стратегија”

Владимир Првуловић, редовни професор на предметима Економска дипломатија, Савремени политички системи и Геополитика, на основним студијама на Факултету за међународну економију и Факултету за културу и медије. Предаје предмете Теорија и пракса економске дипломатије, на мастер студијама, и Геоекономија и економска дипломатија, на докторским студијама ФМЕ, као и предмете Геополитика и медији, на мастер студијама и Геополитика идентитета, на докторским студијама ФКМ. Дипломирао, магистрирао и докторирао на Факултету политичких наука у Београду, где је радио као асистент и доцент на предмету Савремени политички системи. Боравио на једногодишњим специјализацијама на Европском универзитетском центру (ЦЕУ) у Нансију (Француска) 1975-76 и на Раскин Колецу у Оксфорду 1979-80. Као дипломата, радио у амбасадама СФРЈ и СРЈ у Бамаку (Мали), Бечу и Паризу. Вршио дужност директора нашег Културног центра у Паризу. Учествовао, као експерт, на међународним конференцијама о људским правима и контактима у Отави, Берну, Паризу и Конференцији КЕБС (сада ОЕБС) у Бечу. Гостујући професор на мастер студијама ЦЕУ Универзитета Нанси 2. Добитник више награда и признања за универзитетски и дипломатски рад. Председник Управног одбора Музеја афричке уметности у Београду. Проректор за научноистраживачки рад Универзитета „Дон Незбит”, на коме ради од 2001. године.

Ана Стевановић рођена је у Београду 1984. године. Након матурирања у Петој београдској гимназији, године 2003. уписује менаџмент и продукцију у позоришту, радију и култури на Факултету драмских уметности у Београду на коме дипломира 2008. године. Завршила је докторске студије менаџмента културе и медија на Факултету драмских уметности, где тренутно спрема одбрану докторске дисертације. Током десетогодишњег професио-

налног искуства понајвише се бавила комуникационим стратегијама и односима с јавношћу радећи као директор комуникација и ПР менаџер највећих и најзначајнијих културних и уметничких манифестација. Била је стипендиста Министарства просвете и науке Републике Србије, Скупштине Града Београда, Републичког завода за развој научног и уметничког подмлатка, као и Владе Републике Грчке која јој је омогућила школовање на Аристотеловом Универзитету у Солуну. Бави се истраживањима креативности у менаџменту као и организационим иновацијама у институцијама културе и медија. Објавила је око двадесет научних радова у домаћим и међународним научним часописима како о креативности, тако и о етици у медијима. Запослена је у средњој уметничкој школи Артмедиа као професор продукције у култури и медијима, културологије, односа с јавношћу и историје уметности.

Лазар Јанић, дипломирани економиста, мастер, специјалиста (Менаџмент здравствених установа) је наставник практичне наставе у Високој здравственој школи струковних студија у Београду. Објавио је више стручних радова. Коаутор је приручника који се користе као наставна средства на Високој здравственој школи струковних студија у Београду.

Мирослав Кнежевић, дипломирани економиста, мастер, директор је Центра за посредовање Црне Горе. Радио је и као директор Форума за медијацију југоисточне Европе, експерт ОЕБС-а у области медијације, експерт *IFC-World bank group* у области медијације, предавач Управе за кадрове Црне Горе у области медијације, сарадник у настави у Високој медицинској школи Београд. Завршио је, такође, Школу европских интеграција, Европски покрет у Црној Гори; *Regional Regulatory Governance Training, IFC World Bank group*; Тренинг за медијаторе у привредним споровима, Удружење медијатора Црне Горе; Тренинг за тренере медијатора, *IFC World Bank group*; Тренинг за медијаторе у грађевинском сектору, *IFC World Bank group&DBF*; Тренинг за медијаторе у кривичним поступцима, *OSCE UNICEF USA Embassy Podgorica*; Тренинг за медијаторе у породичним и парничним споровима, *IFC World Bank group*; Тренинг за миритеље и арбитре, Међународна организација рада (*ILO*); Тренинг за системску породичну терапију, Породично савјетовалиште Сарајево; *Alternative Dispute Resolution, Asser Institute Hague; Mediation-Help Paving the Way out of Crisis, European Mediation Network*, Братислава; *Conflict Prevention and Mediation in School, OSCE*; Трансакциона анализа, Психополис Нови Сад.

Јелена Ђорђевић, специјалиста доктор медицине, предавач је у Високој здравственој школи струковних студија у Београду. Аутор је и коаутор приручника који се користе као наставна средства у овој школи. Објавила је више стручних радова.

Зоран Аврамовић је дипломирао 1976. године на Филозофском факултету у Београду (Одељење за социологију) са радом „Идеја друштвеног прогреса у делима Маркса и Енгелса”. Докторску дисертацију је одбранио 1992. године, под називом „Политичка мисао Милоша Црњанског и његово књижевно стваралаштво (компарација две друштвене делатности)”. Од 1976. до 1991. године радио је као професор социологије у Првој београдској гимназији, а од 1991. до 1995. као истраживач у Заводу за проучавање културног развоја Србије у Београду. Од 1995. ради као научни сарадник у Институту за педагошка истраживања у Београду. У звање научног сарадника биран је 1995, у звање вишег научног сарадника 1998, а у звање научног саветника 2001. године. У звање ванредног професора за предмет Културологија биран је 2004. године на Филозофском факултету у Косовској Митровици У звање редовног професора за област социолошких и филозофских предмета биран 2007. на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Предмети: Социологија масовних комуникација, Социологија културе и уметности и Култура и нови медији. Директор је Завод за унапређивање образовања и васпитања Републике Србије. Објавио је 18 књига и два уџбеника – *Социологија* и *Култура*. Такође, објавио је преко 120 научних и стручних радова у часописима, зборницима и књигама као и преко 160 радова различитог жанра (студије, истраживања, полемике, критике, есеје, рецензије). Поднео је више од 30 саопштења на научним националним и међународним скуповима, који су објављени у изводима или у целини. Био је уредник у три значајна научна часописа.

Невена Милетић Сарић рођена је 1982. године у Јагодини. Дипломирала је Српску књижевност и језик са општом књижевношћу на Филолошком факултету у Београду, где је завршила и мастер студије Српског језика и књижевности. Окончала је докторске студије Културе и медија на Факултету политичких наука у Београду и сада припрема докторску дисертацију. Од 2010. године је асистент на Факултету за културу и

медије у Београду на предметима *Комуниколоџија*, *Психолоџија стваралаштва* и *Етика јавној комуницирања*. Коаутор је „Комуниколошког лексикона” (2012), аутор и коаутор неколико научних радова и учесник два научна скупа.

Драгана Стојановић Новчић, музиколог, ванредни је професор на Катедри за музикологију Факултета музичке уметности Универзитета уметности у Београду. Написала је неколико књига, радове објављује у колективним монографијама, националним и интернационалним часописима и зборницима радова, а приређује и музиколошке драмолете и перформансе.

Учествовала је набројним музиколошким конференцијама у Србији, Европи и САД. Била је стипендиста швајцарске Фондације „Паул Захер” из Базела и добитник постдокторске стипендије Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије за усавршавање у престижним научноистраживачким организацијама у иностранству; у току школске 2015/16. боравиће у САД (државаЊујорк) као Фулбрајтов стипендиста.

Упутство ауторима

1. О часопису

Годишњак Факултета за културу и медије „Комуникације, медији, култура” је интердисциплинарни, првенствено комуниколошко-културолошки научни часопис који објављује:

1. оригиналане научни радове (у којима се износе претходно необјављивани резултати сопствених истраживања научним методом);
2. прегледне радове (који садрже оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у коме је аутор остварио одређени допринос, видљив на основу аутоцитата);
3. кратка или претходна саопштења (оригинални научни рад пуног формата, али мањег обима или прелиминарног карактера);
4. научне критике, односно полемике (расправе на одређену научну тему засноване искључиво на научној аргументацији) и осврте;
5. стручне радове (у којима се нуде искуства корисна за унапређење професионалне праксе, али која нису нужно заснована на научном методу);
6. информативне прилоге (уводник, коментар и сл.) и
7. приказе (књиге, зборника, научног или уметничког догађаја и сл.).

2. Услови за објављивање радова

За објављивање у часопису прихватају се искључиво радови који нису претходно објављивани и нису истовремено поднети за објављивање у другим публикацијама, што аутор гарантује слањем рада. Сви радови се анонимно рецензирају, после чега редакција доноси одлуку о објављивању.

Рукописи се шаљу електронском поштом или на компакт-диску и не враћају се.

Адреса редакције:

E-mail: godisnjak@megatrend.edu.rs

Годишњак ФКМ, Факултет за културу и медије,
Гоце Делчева 8, 11070 Нови Београд.

Рад приложен за објављивање треба да буде припремљен према стандардима часописа да би био укључен у процедуру рецензирања. Неодговарајуће припремљени рукописи биће враћени аутору на дораду.

3. Стандарди за припрему рада

Рад треба да буде припремљен у програму *Microsoft Word*, формат странице А4, све маргине 25,4 mm, врста слова *Times New Roman*, величина слова (*font size*) 11, једноструки проред (*line spacing: single*), нови ред (*first line*) 12.7.

Радови се пишу на српском језику ћириличним писмом (тастатура: *Serbian Cyrillic*), а делови текста или текстови у целини на страним језицима одговарајућим писмима.

Оптималан обим текста за радове под редним бројевима 1, 2. и 4. је 16 страница; за радове под редним бројевима 3. и 5. – 10 страница; и за радове под редним бројевима 6. и 7. – од 3 до 5 страница.

Радови садрже:

1. Звање и титулу, име и презиме аутора и коаутора (у првом реду, средина), као и пун назив и седиште институције у којој раде (у другом реду, без прореда, средина).
2. Наслов рада и, евентуални, поднаслов пишу се малим словима (и наслов и поднаслов: средина, без прореда ако су у више редова).
3. Подаци о ауторима, наслов и поднаслови пишу се црним словима (**bold**).
4. Сажетак на српском језику садржи од 150 до 200 речи и пише се иза одреднице **Сажетак**, која почиње новим редом, а иза ње стављају се две тачке (:).
5. Од 5 до 10 кључних речи које се пишу иза одреднице **Кључне речи**: великим словима, а свака кључна реч је од других раздвојена запетом, са тачком на крају наведених кључних речи.
6. Међунаслови су обележени редним бројем одељка на које се односе и пишу се на средини црним словима (**bold**).
7. Директни и индиректни цитати означавају се на крају цитираног текста, у загради, презименом или презименом и иницијалом имена, годином издања публикације, која мора да буде садржана у литератури, и страницом са које је цитиран текст. Примери: (Маркузе, 1968: 15) или (Марковић, М. 1971: 96).
8. Сlike, графикони и табеле обележавају се редним бројевима и потписом испод слике, гафикона или табеле, средина. (Примери – *Слика 1: Потпис; Графикон 1: Потпис; Табела 1: Потпис*)
9. У фуснотама дају се краћа објашњења делова основног текста (до пет редова), а у енднотама шире експликације (до 15 редова) које се односе на одређени део основног текста.
10. Размак између сваког структуралног елемента текста (имена и презимена аутора, наслова текста, апстракта, кључних речи, међунасловова, такста и табела, односно, слика, графикона итд. је један ред (настао притиском на тастер: *enter*).
11. На крају текста дају се Литературна и, евентуално, Вебографија. Примери:

Литература:**(књиге)**

- Маркузе, Херберт (1989): *Човек једне димензије*; Сарајево: Веселин Маслеша – Свјетлост.

(часописи)

- Марковић, Михајло (2006): „Глобализација и глобализам”, *Филозофеме*, бр. 1; Нови Сад: Српски филозофски форум (стр. 5-19).

(зборници)

- Прњат, Бранко (2012): „Културна политика и уметност”, *Зборник радова „Култура и друштвени развој”*; Београд: Мегатренд универзитет (стр. 3-11).

Вебографија:

- *U.S. Aggression & Propaganda Against Cuba: Why the unrelieved U.S. antagonism toward Cuba?* by Michael Parenti, „Z magazine”, September 2004. http://www.thirdworldtraveler.com/Caribbean/US_Aggression_Cuba.html (датум посете веб-сајту у загради)
- <http://www.juventudrebelde.co.cu/about-us/> (датум посете веб-сајту у загради)

12. Текст се завршава, после Литературе и, евентуално, Вебографије, звањем, титулом, именом и презименом аутора и коаутора, као и пуним називом и седиштем институције у којој раде, насловом рада, сажетком и кључним речима на енглеском језику, који треба да буду обрађени као исти елементи текста на српском језику (ред. бр. од 1. до 5. овог упутства).

13. Уз текст треба приложити краћу биографију (оптимално 15 редова) и фотографију у *jpg* формату.

НАПОМЕНА: текстове за Годишњак треба послати редакцији најкасније до 30. јуна за број који се објављује у текућој години.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.77

ГОДИШЊАК Факултета за културу и медије :
комуникације, медији, култура / главни и
одговорни уредник Мирко Милетић. - 2009- .
- Београд (Гоце Делчева 8) : Мегатренд
универзитет, Факултет за културу и медије,
2009- (Ужице : Графичар). - 24 cm

Годишње
ISSN 1821-0171 = Годишњак Факултета за
културу и медије (Мегатренд универзитет)
COBISS.SR-ID 154265100

Мегатренд универзитет је јавна, самостална и аутономна високошколска установа чији је задатак да – обједињавањем образовних, научноистраживачких и уметничких метода и поступака – тежи ка свеобухватној, систематизованој и научно заснованој слици света и положаја човека у њему.

Остварујући академске и струковне студијске програме у различитим научним пољима и уметничким областима, Мегатренд уважава, обогаћује и афирмише највише стандарде наставе, учења, евалуације и примене знања и уметничких вештина. Модерно засновани, за нове идеје стално отворени наставно-образовни, научни и уметнички програми Универзитета настоје да буду снажан инструмент комуникације и интеракције с другим научним и културним амбијентима; у креативном преплету с интернационалним и космополитским духом, Мегатренд твори неку врсту обједињујуће, транснационалне основе општијих идеала и концепције модерности.

Мегатренд, практично, постоји од 1989. године, када је у Београду основана Пословна школа „Мегатренд“, прва домаћа приватна образовна институција у области пословних наука.

Данас је Мегатренд универзитет заједница следећих институција:

- Факултет за пословне студије, Београд
- Факултет за културу и медије, Београд
- Факултет за међународну економију, Београд
- Факултет за уметност и дизајн, Београд
- Факултет за право, државну управу и безбедност, Београд
- Факултет за компјутерске науке, Београд
- Факултет за цивилно ваздухопловство, Београд
- Факултет за биофарминг, Бачка Топола
- Факултет за пословне студије, Вршац
- Факултет за пословну економију, Ваљево
- Факултет за пословне студије, Пожаревац
- Факултет за менаџмент, Зајечар
- Мегатренд виртуелни универзитет
- Институт за нове технологије, Београд

Студијски програми који се остварују на Мегатренд универзитету концепцијски су јединствени у овом делу Европе. Усклађени су са Болоњском декларацијом и акредитовани код надлежних органа Републике Србије.

Децембра 2009, поводом двадесете годишњице плодотворног деловања у култури, просвети и науци, Мегатренд универзитету додељена је Вукова награда.